

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄

ΤΟΜΟΣ ΙΒ΄

2018

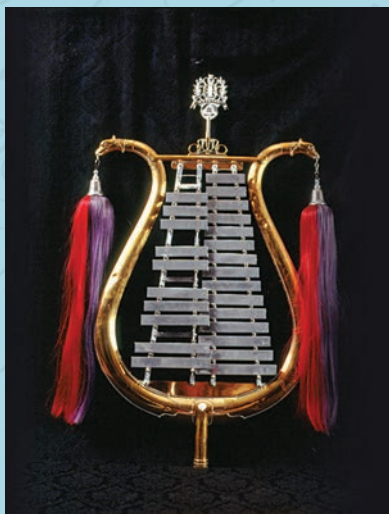
Γ' ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Υ. ΜΟΥΣΙΚΗ – ΓΛΩΣΣΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ ❁ ΤΟΜΟΣ ΙΒ΄ ❁ 2018

Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Υ. ΜΟΥΣΙΚΗ – ΓΛΩΣΣΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Περιοδική έκδοση

Ιδρυτής: ΚΩΣΤΑΣ ΔΑΦΝΗΣ

Περίοδος Α': 1951-1987

Περίοδος Β': 2003-

Τόμος Β'

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Γενική επιμέλεια: Δημήτρης Κονιδάρης

Επιμέλεια ξενόγλωσσων τμημάτων: Δημήτρης Μεγαλούδης

Επιμέλεια παραγωγής – εκτύπωση

ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Λένης

Τηλ.: 210 2827415 – email: leon@ath.forthnet.gr

ISSN 1012-2303

© 2018 ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Οδός Κώστα Δαφνή και Θεόδωρου Μακρή 1, 491 00 Κέρκυρα

Τηλ.: 26610 30674

www.panioniosynedrio.gr

E-mail: eksmouseiosolomou@gmail.com

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ: Πρόεδρος

ΝΑΣΟΣ ΜΑΡΤΙΝΟΣ: Αντιπρόεδρος

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: Γραμματέας

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΖΑΜΙΤ: Ταμίας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΡΥΩΝΗΣ: Έφορος

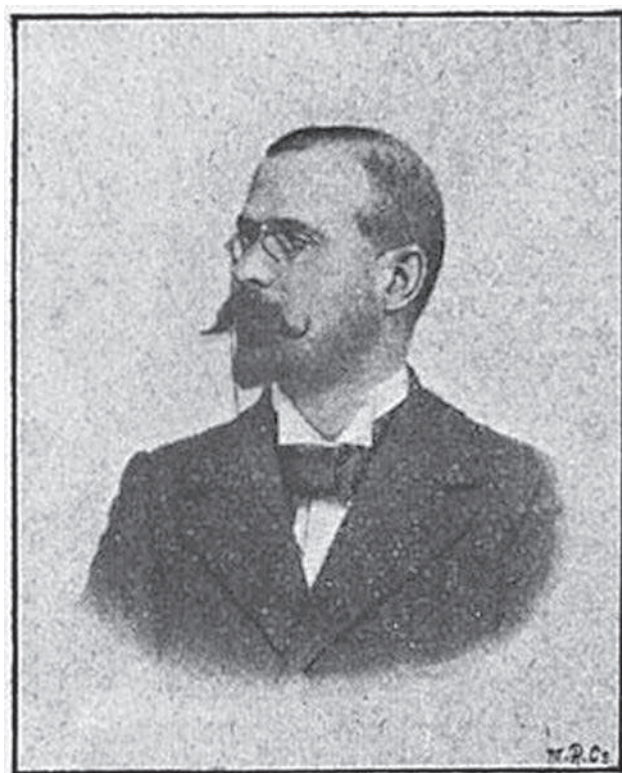
ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ: Μέλος

ΝΙΚΟΛΑΪΣ ΠΕΝΝΑ: Μέλος

Αντώνης Μουσούρης (1886-1942).

Στην ιερή μνήμη
του Ιθακήσιου λογίου
Αντώνη Μουσούρη (1886-1942)
και του Παξινού λογίου
Θεοδώρου Βελλιανίτη (1863-1934)

Θεοδώρας Βελιαντίτης (1863-1934).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα από την 30ήν Απριλίου έως την 4η Μαΐου 2014, διοργανωμένο από την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, υπό την αιγίδα της Ακαδημίας Αθηνών.

Η έκδοση των *Πρακτικών* του Συνεδρίου εντάχθηκε στη σειρά των *Κερκυραϊκών Χρονικών*, της επετηρίδας, η οποία στη δεύτερη αυτής εκδοτική περίοδο (2003 κ.ε.) εκδίδεται από την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών.

Ο ανά χείρας τόμος είναι ο πέμπτος τόμος των *Πρακτικών* (που ταυτόχρονα αποτελεί και τον δέκατο τρίτο τόμο των Κερκυραϊκών Χρονικών).

Έχουν προηγηθεί άλλοι τέσσερις τόμοι των *Πρακτικών*:

- τόμος πρώτος, 2015 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος όγδοος), στον οποίο είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις των δύο πρώτων ενοτήτων του κύκλου Ιστορίας)
- τόμος δεύτερος 2016 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος ένατος), στον οποίο είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις της τρίτης ενότητας του κύκλου της Ιστορίας, και των ενοτήτων της Εκκλησίας και της Ιστορίας της Τένης,
- τόμος τρίτος, 2017 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος δέκατος), στον οποίο είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις του κύκλου της Λογοτεχνίας,
- τόμος τέταρτος (*Κερκυραϊκά Χρονικά*, 2017) στον οποίο είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις των ενοτήτων της Φιλοσοφίας, της Αρχαιολογίας-Αρχαιογνωσίας, της Αρχιτεκτονικής και του Θεάτρου.

Στον ανά χείρας τόμο εντάχθηκαν οι εισηγήσεις των θεματικών ενοτήτων της Μουσικής, της Γλώσσας-Πολιτιστικής Παράδοσης και της Επτανησιακής Διασποράς. Οι εισηγήσεις των ενοτήτων αυτών εκφωνήθηκαν στις φιλόξενες και ιστορικές αίθουσες, αντίστοιχα, της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας (η ενότητα της Μουσικής), και της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Κερκύρας (οι λοιπές ενότητες).

Στις οικείες ενότητες ακολουθήθηκε για τη δημοσίευση των εισηγήσεων, με λίγες εξαιρέσεις, η σειρά με την οποία εκφωνήθηκαν. Από πλευράς εκδοτικής, επισημαίνουμε ότι κι αυτή τη φορά, ακολουθήθηκαν πάλι οι προδιαγραφές, που είχαν γνωστοποιηθεί στους συνέδρους με σχετικές εγκυκλίους και τηρήθηκαν και στην έκδοση του πρώτου, δεύτερου, τρίτου και τέταρτου τόμου των *Πρακτικών*.

Σκόπιμο επίσης θεωρούμε να επαναλάβουμε και στον παρόντα τόμο ότι ο αναγνώστης του πολυσέλιδου ανά χείρας τόμου θα έχει και πάλι την ευκαιρία να

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

διαπιστώσει την υλοποίηση της εξ αρχής βασικής επιδίωξης της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών: τη συνύπαρξη των παλαιότερων μελετητών με τους φερέλπιδες νεότερους.

Ο τόμος αυτή τη φορά είναι αφιερωμένος, στην ιερή μνήμη δύο επιφανών επτανησίων πνευματικών ανθρώπων, του ιθακήσιου λογίου Αντώνη Μουσούρη (1886-1942) και του παξινού λογίου Θεόδωρου Βελλιανίτη (1863-1934).

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών εκφράζει ξανά τις ευχαριστίες του προς τον Γραμματέα του, κύριο Δημήτρη Κονιδάρη, που ανέλαβε εξ ολοκλήρου την εκδοτική επιμέλεια του τρίτου, του τέταρτου, του παρόντος αλλά και του επόμενου έκτου και τελευταίου τόμου, ο οποίος βρίσκεται ήδη σε προχωρημένο στάδιο, καθώς και προς τον τυπογράφο κύριο Φίλιππο Λένη, που ανέλαβε την εκτύπωσή του, όπως άλλωστε και των τεσσάρων προηγούμενων τόμων.

Κέρκυρα Σεπτέμβρης 2017

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

Πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών

και

Πρόεδρος του Ι' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Σπύρος Ευαγγελάτος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σκηνοθέτης, πρώην πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμος πρόεδρος του Γ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου.

Παραγιώτης Βοκοτόπουλος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χρύσα Μαλτέζου, ακαδημαϊκός, τ. διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Γ' ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Περικλής Παγκράτης, πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού *Πόρφυρας*, δικηγόρος.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

Θεοδόσης Πυλαρινός, ομότιμος καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, αντιπρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Αντιπρόεδροι

Γεώργιος Μοσχόπουλος, πρώην αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πατρών, πρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.

Νίκιας Λούντζης, δικηγόρος, συγγραφέας, πρόεδρος του σωματείου «Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων».

Ευριπίδης Γαργαντούδης, καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Γραμματέας

Δημήτρης Κοινδάρης, συγγραφέας, γραμματέας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, συνδιευθυντής του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Ταμίας

Λουκιανός Ζαμίτ, ιστοριοδίφης, ταμίας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Μέλη

Νάσος Μαρτίνος, ψυχίατρος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Κωνσταντίνος Καρδάμης, μουσικολόγος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, επιμελητής του Αρχείου και Μουσείου Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.

Βασίλης Λέτσιος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Σωτήρης Τριβιζάς, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Νικολαΐς Πέννα, φιλόλογος, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Ρένα Κρουαζιέ-Μασωνίδη, γλύπτρια, προσωπογράφος.

Σπύρος Π. Γαούτσης, υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, γραμματέας της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, υπεύθυνος σύνταξης του δελτίου *Συνάντηση*.

Νικόλαος Κοσκινάς, φιλόλογος, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ Ί ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Αικατερίνη Δεμέτη, αρχαιολόγος, διευθύντρια του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, σχολική σύμβουλος φιλολόγων, διδάκτωρ Κοινωνικής Λαογραφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δώρα Μέντη, διδάσκουσα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ηλίας Τουμασάτος, εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ί ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πρόεδρος

Κωνσταντίνος Λιτοβόλης, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Μέλη

Παναγιώτης Βουώνης, επιχειρηματίας.

Πάυλος Μεταλληνός, επιχειρηματίας.

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΒΟΤΑΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
Ε.Ο.Τ. – ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
«Φ. ΒΡΥΩΝΗ Α.Ε. ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ»

ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΠΑΞΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΑΤΡΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΜΑΝΤΖΑΡΟΣ»
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΕΡΚΥΡΑΣ «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

CORFU CHANNEL TV
START MEDIA TV
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ*
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΝΕΑ*

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ: Η ομάδα του κυρίου Κωνσταντίνου Οικονόμου, επίκουρου καθηγητή του Τμήματος Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου, η οποία πρόσφερε αφιλοκερδώς τις τεχνικές υπηρεσίες της.

ΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ αιθουσών και μαγνητοφωνήσεις στρογγυλών τραπέζων: Μουσικός Οίκος Φ. Βρυώνη Α.Ε., ο οποίος πρόσφερε αφιλοκερδώς την ηχητική κάλυψη.

ΙΣΤΟΧΩΡΟΣ Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ειδικά για το Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο δημιουργήθηκε ιστοχώρος, με ιστορικής φύσεως υλικό γύρω από τον θεσμό και το πνεύμα που τον διέπει, για την ιστορία και τη λειτουργία της διοργανώτριας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, για τους εκδοθέντες τόμους των κατά καιρούς διεξαχθέντων Πανονίων Συνεδρίων. Από πλευράς της οργάνωσης, υπάρχει στον ιστοχώρο (που είναι επισκέψιμος και θα αναρτηθούν σ' αυτόν σε PDF σταδιακά μετά την έντυπη εμφάνισή τους και τα περιεχόμενα των *Πρακτικών*), το Πρόγραμμα του συνεδρίου, ο κατάλογος των συνεδρίων, οι χώροι διεξαγωγής του, οι επιτροπές που ανέλαβαν τη διοργάνωση, οι προγραμματισθείσες πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι χορηγοί και υποστηρικτές, καθώς και πληροφορίες για τη μετακίνηση, τη διαμονή και θέματα πρακτικής φύσεως των συνεδρίων· επίσης, γίνεται ενημέρωση, μετά την πραγματοποίηση του συνεδρίου, σχετικά με τις ανακοινώσεις και τα εκδοθησόμενα *Πρακτικά*.

Συγγραφείς των κειμένων του ιστοχώρου:

Περικλής Παγκράτης, «Το πνεύμα των Πανονίων Συνεδρίων».

Δημήτρης Κονιδάκης – Λουκιανός Ζαμίτ, «Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, εξήντα τρία χρόνια».

Βασίλης Λέτσιος, «Τα Πανόνια Συνέδρια: σύντομη ιστορική αναδρομή από το 1914 έως το 2014».

Θεοδόσης Πυλαρινός, «Οι τόμοι των *Πρακτικών* των Πανονίων Συνεδρίων».

Συγκέντρωση και επιμέλεια κειμένων και σπάνιου φωτογραφικού υλικού του ιστοχώρου:

Θεοδόσης Πυλαρινός.

Καλλιτεχνικός σχεδιασμός:

Κλάουντια Μπέττχερ, Ε.Τ.Ε.Π. Ιονίου Πανεπιστημίου.

Ανάπτυξη εφαρμογής:

Ανδρέας Γιαννακουλόπουλος, λέκτορας Ιονίου Πανεπιστημίου και Άρης Λαμπρογεώργος.

Οργάνωση παραγωγής:

Ρουμπίνη Οικονομίδου.

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

1. Στα αμφιθέατρα και στις αίθουσες των συνεδριών

1) Βασιλική Παπαγεωργίου, 2) Ιάσων Κατσένης, 3) Ελένη Κατσαρού, 4) Δέσποινα Δαμιανού, 5) Μαρία Παπαμήτρου, 6) Μαρία Κωνσταντινίδη, 7) Στυλιανή Μπεκρή, 8) Βασιλική Νικηφορίδου, 9) Δήμητρα Κετετζούδη, 10) Ιωσήφ Λιάσκος, 11) Αλέξανδρος Σερέτης, 12) Κωνσταντίνα Κουτσιούμπα, 13) Βούλα Λούντου, 14) Λαμπρινή Γκεσούλη, 15) Νικολίνα Βούλτσιου, 16) Μιχάλης Νικολαΐδης, 17) Ιωάννης Διαμαντόπουλος, 18) Νάντια Αλμάγκουι, 19) Θεοδώρα Λάζαρη, 20) Μαρία-Σοφία Δεββέ, 21) Κώστας Ντάρας, 22) Χριστίνα Μπρέστα, 23) Γιώργος Πετρόπουλος, 24) Πολυτίμη Ρώσση, 25) Βασιλική Νικάκη, 26) Μπέττυ Μπογδάνου, 27) Όλγα Μαράντου, 28) Τριαντάφυλλος Σαμαράς, 29) Στέφανος Γραμμένος, 30) Στέφανος Στεφανίδης, 31) Ηλίας Τζιμουλάκης, 32) Δέσποινα Φαρμάκη, 33) Διονύσιος Αρβανιτάκης, 34) Νίκος Αρβανιτάκης, 35) Μαγδαληνή Μανωλοπούλου, 36) Κατερίνα Καραγκούννη, 37) Χαρά Οικονομοπούλου, 38) Αθηνά Ζώτου, 39) Σωκράτης Πουλής, 40) Αλέξης Μεθόδιος, 41) Λεμονιά Χαραλαμπίδου, 42) Κατερίνα Χυτά, 43) Δημήτριος Μάμαλος, 44) Ελίζα Δελλάρτα, 45) Σπύρος Ασπιώτης, 46) Ναταλία Βαρδουνιώτη, 47) Χρύσα Παγκράτη, 48) Ηλιοστάλακτη Ανυφαντάκη, 49) Μαίρη Δημητρά, 50) Εύη Κατέχη, 51) Σπύρος Ιωάννου, 52) Γιάννης Κοντός, 53) Σπύρος Γερακάρης, 54) Ιωάννα Πασπάλα, 55) Δημήτριος Κίτσος, 56) Ντόρη Μεταλληνού, 57) Γιάννης Στατήρης, 58) Αλέξανδρος Αηδώνης, 59) Προκόπιος Κουρής, 60) Γεωργία Κουτσούρη.

2. Στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών

1) Ειρήνη Μαλαχά, 2) Αθηνά Περούλη, 3) Φωφώ Ζούπα, 4) Εύη Κατσιμίδη, 5) Γεωργία Παπαδοπούλου, 6) Θεοφάνης Κυπριώτης, 7) Χαράλαμπος Μωραΐτης, 8) Στέφανος Μάζης, 9) Αγγελική Μωραΐτη, 10) Δήμητρα Αγγελή, 11) Εύη Ανυφαντή, 12) Βίκη Γατσούλη, 13) Παυλίνα Τσουμάνη, 14) Λούλα Φρεμεντίτη.

ΜΟΥΣΙΚΗ

Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΕ ΠΟΙΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ

Λίτσα Λεμπέση

Χαίρομαι πολύ που βρίσκομαι κοντά σας σήμερα. Θα ήθελα να σας εξομολογηθώ ότι έχω έναν ιδιαίτερο λόγο να είμαι συγκινημένη με την παρουσία μου εδώ. Έχω να έρθω στην Κέρκυρα εδώ και πενήντα χρόνια. Ήταν μόλις πρωτοδιορίστηκα στο Γυμνάσιο Λαυρίου και βρέθηκα στο νησί με τα παιδιά στην ετήσια εκδρομή τους. Τα Ιόνια νησιά μάς έχουν δώσει σπουδαίους ποιητές –από τον Κάλβο και τον Σολωμό έως και τον τελευταίο ποιητή της Επτανησιακής Σχολής, Στέφανο Μαρτζώκη– γιατί ο τόπος και η θάλασσα τους ορίζει. Είναι πηγή ζωής, χαράς και δημιουργίας.

Σκοπός της εισήγησής μου είναι να παρουσιάσω πώς η γλώσσα της μουσικής και πιο συγκεκριμένα ο ρυθμός της, περνάει σε έργα επτανησίων ποιητών.

Ο ρυθμός είναι η βάση, για την πρωταρχική προσέγγιση στη μουσική ανάπτυξη και ο σύνδεσμος μεταξύ μουσικής και λόγου. «Η μουσική και ο λόγος», λοιπόν, «είναι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος». Είναι ενιαίες και αδιαχώριστες έννοιες.¹ Επιθυμώ να μεταφέρω στο σημείο αυτό τα λόγια του Γ. Χειμωνά: «η αισθητική της έννοιας –Λόγος– και η λογική του ήχου –Μουσική– συνεργούν αδιαίρετα, ώστε να αναδεικνύεται, καθαρά και έγκυρα πάντα, η λησμονημένη διδυμη φύση της ανθρώπινης φωνής, η οποία άδοντας και μιλώντας, δάμασε την Κραυγή».²

Οι σχέσεις που προκύπτουν από τον λόγο-τη γλώσσα και τη μουσική, είναι αυτές που οργανώνουν τη Διάρκεια, το Τονικό Ύψος και την Ένταση σε ένα σύμπλεγμα συμμετρικό αποτελώντας, τελικά, μια ενότητα.

Ο ρυθμός συμμετέχει στην εξέλιξη της δράσης του κειμένου ενός ποιήματος και, κατά κάποιον τρόπο, περιγράφει τα συναισθήματα.

Η γλώσσα της μουσικής μπορεί να εκφράζεται με νότες αλλά χτίζεται με τον ρυθμό, ο οποίος είναι η πιο ουσιαστική αρχή της μουσικής. Δεν μπορεί να

1. Ο Σεφέρης, παραδεχόταν τη φυσική συγγένεια της ποίησης και της μουσικής, αποδεχόμενος και τη φωνητική φύση της ποίησης, και ο Γκαίτε γράφει ότι κάθε ποίημα έχει μέσα του τη μουσική.

2. Αποσπάσματα από τον πρόλογο που έγραψε ο Γ. Χειμωνάς για το ανέκδοτο βιβλίο της Λ. Λεμπέση, «Άλογο των Υδάτων», που περιέχει μεταγραφές πιανιστικών έργων για τραγούδι σε στίχους της Λ. Λεμπέση, που βασίστηκαν στο βιβλίο *Ο εχθρός του Ποιητή* του Γ. Χειμωνά.

υπάρξει μουσική χωρίς τον ρυθμό. Από αυτόν γεννήθηκε και από αυτόν ζει. Αν αφαιρέσουμε τον ρυθμό μιας μουσικής φράσης, θα μείνει σαν ορφανή. Δεν έχει πού να στηριχτεί για να ζήσει, ούτε ένα μικρό μοτίβο που είναι η μικρότερη μουσική έννοια.

Θεωρώ χρήσιμη μια προσωπική αναφορά του τρόπου γραφής των ποιημάτων σε τονική ρυθμοποιία: Η επίδραση της διδασκαλίας του συστήματος Karl Orff (τον οποίο είχα την τύχη να έχω δάσκαλο στο Ζάλτσμπουργκ) με οδήγησε στη συγγραφή του βιβλίου *Μουσική Αγωγή Ι για τον Δάσκαλο*, καθώς και του βιβλίου *Τονική Ρυθμοποιία για Νηπιαγωγείο, Δημοτικό και Γυμνάσιο* (συνοδεύεται με δύο CD). Η ρυθμοποιία που χρησιμοποιώ είναι ένα είδος «κειμενικής εκφώνησης». Αυτό το είδος της κειμενικής εκφώνησης, εφάρμοσα στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή σε μετάφραση Γ. Χειμωνά, καθώς και στη μετάφραση Κ.Χ. Μύρη.³

Πρόθεσή μου είναι να πραγματοποιήσω μιαν ακουστική εκφορά του λόγου, μιαν εκτέλεση του κειμένου που να αναμειγνύει τον προφορικό λόγο με συγκεκριμένους ρυθμούς. Αυτός ο τρόπος γραφής διευκολύνει τον αναγνώστη –τον οποίο ονομάζω ακροατή– γιατί ως μουσικός απολαμβάνω, σχεδόν αποκλειστικά την ανάγνωση, διαβάζοντας με δυνατή φωνή τα ποιήματα.

Με την ακουστική ανάγνωση τα ποιήματα αποκτούν μια ποικιλία επιπέδων και μια άλλη δύναμη. Όταν μεταγράψω ένα ποίημα σε ρυθμούς της μουσικής (τονική ρυθμοποιία), στόχος μου είναι να μην αλλοιώνεται νοηματικά το κείμενο, να προβάλλεται το κέντρο βάρους της φράσης. Να μην εξαίρονται σημεία που δεν θα έπρεπε. Να μην γίνονται παρερμηνείες.

Να λειτουργήσει «κατά το δυνατόν» η «ποιητική νοημοσύνη»,⁴ (για να θυμηθούμε τον Ελύτη), μέσα από διαφορετικούς ρυθμούς πάνω στις ίδιες λέξεις.

Ο ρυθμικός τονισμός, γίνεται πάνω σε κάθε στίχο μέσα από μουσικούς κανόνες γραφής και μπορεί να γίνει να γραφτεί με διαφορετικούς και άπειρους τρόπους.

Δεν μπορώ να πω ότι δεν με επηρεάζει η «φωνητική λειτουργία του τόνου», η οξεία στην τονισμένη συλλαβή.

Βασικό στοιχείο, επίσης, είναι οι παύσεις –σιωπές– ανάμεσά τους, ώστε αυτές οι ανάσες να είναι και αποστάσεις νοηματικές.

3. Α. Λεμπέση, *Τονική Ρυθμοποιία Αρχαίας Τραγωδίας. Μονόλογοι της Ηλέκτρας Σοφοκλή* (μτφ. Γ. Χειμωνά), εκδ. Orpheus, 2008. Η παράσταση δόθηκε στην Επίδαυρο: 25-26.07.1983. Ε. Παππά, *Σκηνοθεσία Μ. Κακογιάννης, σκηνογραφία Τ. Βασιλάκης, μουσική Β. Παπαθανασίου*. Κύπρος: 1η) 17-18.06.1983, αμφιθέατρο Μακαρίου Γ. 2η) 09.07.1983, Αρχαίο Θέατρο Κουρίου, 3η) 25-26.07.1983, Θεατρικός Οργανισμός Κύπρου).

4. Ο. Ελύτης, *Ήλιος ο πρώτος*, εκδ. Γλάρος, 1943.

Ο ΡΥΘΜΟΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΕ ΠΟΙΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ

Πιο συγκεκριμένα στη μουσική γραφή του ρυθμού κάθε συλλαβή, στο παράδειγμά μου παίρνει έναν χρόνο μουσικού ρυθμού, ένα χτύπημα δηλαδή.

Η καταγραφή γίνεται, χωρίς πεντάγραμμο, σαν να πρόκειται να εκτελεστούν από κρουστό όργανο.

Ομολογώ ότι αυτό τα μεταλλάσσει, άλλα ποιήματα γίνονται προσιτά και ίσως πιο κατανοητά, άλλα αναδεικνύονται σε μεγάλο βαθμό ακόμα κι αν δεν είναι τόσο άρτια, ή σημαντικά και άλλα ίσως ξενίσουν και δεν γίνουν αποδεκτά.

Παράδειγμα 1

Δ. Σολωμός

Ελεύθεροι Πολιορκημένοι

Σχεδιάσμα Β'- Α.Ε. 407.20

4/4 ♩ | ♩ ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ ♩ |

Στο νιό χο - ρτά - ρι_ε - χό - ρε - ψε ο

♩ ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ ♩ ||

Έ-ρωσ με το Μά-η

∞

2/4 ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ ♩ |

Στο νιό χο - ρτά - ρι_ε - χό - ρε - ψε ο

♩ ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ ♩ ||

Έ-ρωσ με το Μά-η

∞

3/4 ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ |

Στο νιό χο - ρτά-ρι_ε - χό - ρε - ψε ο Έ - ρωσ

♩ ♩ ♩ ♩ | ♩ ♩ ♩ ♩ ||

με το Μά - η

Στο νιό χορτάρι
χόρεψε ο Έρωσ
με το Μάη

Αυτή η ερευνητική εργασία με απασχολεί πολλά χρόνια, ως εκπαιδευτικό, με τη σκέψη ότι μπορεί να αποτελέσει ένα χρηστικό εργαλείο δουλειάς, όχι μόνο για καθηγητές μουσικής της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και για τους φιλόλογους, ώστε να γίνεται το μάθημα πιο αποδοτικό και ελκυστικό.

Το θεωρώ βασικό στοιχείο στην εκπαιδευτική διαδικασία και το εφάρμοσα στην διδασκαλία μου, με θετικά αποτελέσματα. Πρωτοκαθιερώθηκε στο βιβλίο μου, *Μουσική Αγωγή για το Λάσκαλο Ι* για την Πρωτοβάθμια.⁵ Εφαρμόζοντας η ίδια αυτόν τον τρόπο διδασκαλίας, «ξεγέλαχα», κατά μία έννοια, τους μαθητές μου και δεχόντουσαν να ακούσουν σε τρεις επαναλήψεις το ποίημα. Το ίδιο εφάρμοζα, βέβαια, και στην ακρόαση κλασικής μουσικής.

Παρατήρησα ότι οι μαθητές:

1. Πρόσεχαν περισσότερο για να διακρίνουν τις διαφορές
2. Κατανοούσαν ευκολότερα την έννοια μια πρότασης, μιας φράσης, γενικά του κειμένου
3. Επέλεξαν ποιον ρυθμό προτιμούσαν, ποιον τους άρεσε περισσότερο
4. Ζητούσαν επανάληψη για να καταλήξουν ποιος ρυθμός άρεσε στους περισσότερους από όλα τα παραδείγματα.

Η μέθοδος αυτή ως αναγνώριση διαφορετικών ρυθμών στη μουσική, με παραδείγματα σε τραγούδια που γνώριζαν και τους άρεσαν, τους ενθουσίαζε. Και τέλος, χαιρόνταν να μιμούνται τις κινήσεις του μάεστρου διευθύνοντας οι ίδιοι.

Τους δημιουργούσα –θέλω να πιστεύω– ένα ευχάριστο ακουστικό συναίσθημα. Ενδιαφερόντουσαν τα παιδιά, όχι μόνο για το τι λέει το κείμενο ή το ποίημα, αλλά το πως το λέμε μέσα από τον μουσικό ρυθμό και με τόση διαφορά ανάμεσα σε αυτούς τους ρυθμούς, πάνω στις ίδιες λέξεις.

Η ανάγνωση με αυτόν τον τρόπο (ρυθμική) παίρνει μια απλή προφορική λιτότητα. Τολμώ να πω, κάτι σαν τη «ραπ» των νέων που σήμερα σχεδόν καταργούν τη μελωδία να κυριαρχεί. Παίρνει έτσι μια βαρύτητα, θα έλεγες, το νόημα των λέξεων διαφορετική.

Στο 24ο Συμπόσιο Ποίησης στο Πανεπιστήμιο Πατρών, με θέμα «Η ποίηση των Ύμνων», όπως ήταν φυσικό, πολλοί ομιλητές επικεντρώθηκαν στον Κάλβο. Η δική μου συμμετοχή –που δημοσιεύτηκε στα *Πρακτικά* του Συμποσίου– έγινε με ανάγνωση ποιημάτων του Κάλβου με τον τρόπο προσέγγισης μέσω του Ρυθμού. Σας διαβάζω με τονική ρυθμοποιία από την Πρώτη Ωδή, ο *Φιλόπατρις*.

5. Λ. Λεμπέση, *Μουσική Αγωγή για το Λάσκαλο Ι*, εκδ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1994.

Παράδειγμα 2

Α. Κάλβος

Ο Φιλόπατρις (Πρώτη Ωδή ιη)

C

Μο-σχο-βο-λά - ει το κλή-μα σου, ω φιλ -

τά-τη πα-τρίς μου, και πλου-τί-ζει το πέ-λα-γος

α-πό την μυ-ρω-δί-αν των χρυ-σών κί-τρων.

∞

2/4

Μο-σχο-βο-λά-ει το κλή-μα σου, ω φιλ -

τά-τη πα-τρίς μου, και πλου-τί-ζει το πέ-λα-γος

α-πό την μυ-ρω-δί - αν των χρυ-σών κί-τρων.

3/4

Μο-σχο - βο-λά - ει το κλή-μα σου, ω φιλ -

τά-τη πα-τρίς μου, και πλου-τί-ζει το πέ-λα-γος

α-πό την μυ - ρω - δί - αν των χρυ-σών κί-τρων.

Μοσχοβολάει το κλήμα σου,
ω φιλόπατρις μου,
και πλουτίζει το πέλαγος
από την μυρωδιάν
των χρυσών κίτρων.

ΛΙΤΣΑ ΛΕΜΠΕΣΗ

Άλλωστε, προσωπικά, πιστεύω ότι το ψάξιμο για τη ρυθμική γραφή είναι το στιβαρότερο-σοβαρότερο σκέλος της μουσικής σύνθεσης. Όσο για τη μουσική επένδυση, αυτό είναι κάτι άλλο. Αποτελεί αρμοδιότητα του συνθέτη. Αν υπάρχει, μια τέτοιου τρόπου ρυθμική προεργασία, πιστεύω, εύκολα θα συμπληρώσει ο συνθέτης τη μελωδία.

Παράδειγμα 3

Α. Βαλαωρίτης

Παράπονο

Πό-σες φο-ρές τα κύ-μα-τα, πουε - πέ-φταν α - φρι -

σμέ-να στο έρ - μο τ' - α-κρο - γιά - λι μου, τα

ρώ-τη-σα για σέ - να! Πό-σες φο-ρές το

δά - κρυ μου στην ά - βυσ-σο_έ-χει στά-ξει και

πό-σο ε-πα-ρα - κά - λε - σα ναλ - θείσ' - εσέ ν' - α-ράξει!

∞

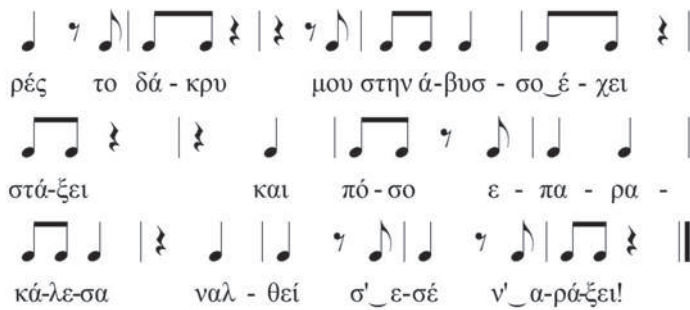
Πό-σες φο-ρές τα κύ - μα - τα, πουε -

πέ-φταν α - φρι - σμέ-να στο έρ - μο τ' - α-κρο -

γιά - λι μου, τα ρώ-τη-σα για σέ-να! Πό-σες φο-

ρές το δά - κρυ μου στην ά - βυσ - σο_έ - χει
 στά - ξει και πό - σο ε - πα - ρα -
 κά - λε - σα ναλ - θεί σ' - ε - σέ ν' - α - ρά - ξει!

∞

Πό - σες φο - ρές τα κύ - μα - τα, που ε - πέ -
 φταν α - φρι - σμέ - να στο έρ - μο τ' - α - κρο -
 γιά - λι μου, τα ρώ - τη - σα για σέ - να! Πό - σες φο -
 ρές το δά - κρυ μου στην ά - βυσ - σο έ - χει
 στά - ξει και πό - σο ε - πα - ρα - κά - λε - σα ναλ -
 θει σ' - ε - σέ ν' - α - ρά - ξει!

Πόσες φορές τα κύματα,
 που επέφταν αφρισμένα
 στο έρμο τ' ακρογιάλι μου,
 τα ρώτησα για σένα!

Πόσες φορές το δάκρυ μου
 στην άβυσσο έχει στάξει,
 και πόσο επαρακάλεσα
 ναλθεί σ' εσέ ν' αράξει!

Από την αρχαιότητα βρίσκουμε τον όρο «λογώδες μέλος», μελωδία, δηλαδή, που μιλιέται. Τον χρησιμοποίησε ο Αριστόξενος.⁶ Εξαρτάται από τους τονισμούς των λέξεων, γιατί είναι φυσικό όταν μιλάμε, να ανεβαίνει και να κατεβαίνει ο τόνος της φωνής. Στη θεωρία του για τη διάρκεια των συλλαβών και για τη μετρική ολότητα εισάγει τον χρόνο ως αυτόνομη ρυθμικο-μουσική χρονική μονάδα.

Σε δύο δελφικές επιγραφές του 2ου π.Χ. αιώνα (Μαντείο Δελφών) αναφέρονται η μελογραφία και η ρυθμοποιία ως κλάδοι ενός μουσικού αγώνα. Έτσι αποσπάται η ρυθμική από τη μετρική.

Ο Θρασύβουλος Γεωργιάδης, ο οποίος είχε μελετήσει τον Αριστόξενο, στο βιβλίο του *Ο Ελληνικός Ρυθμός* επισημαίνει ότι οι τονισμοί καθορίζουν τη μελωδική δομή της λέξης. Αντιγράφω: «τα καλύτερα κομμάτια της αρχαίας ποιησης είναι κατάλοιπα της εποχής της τραγουδιστικής ομιλίας».⁷ «Η ποσοτική ρυθμική [της αρχαιότητας] που νομίζαμε νεκρή, ζει, αλλά όχι στη γλώσσα, όπου βέβαια ο φιλόλογος μάταια την αναζητεί, αλλά εκεί που δεν το υποψιάζεται, στη μουσική, όπου έχει αυτή καταφύγει εκεί κορυμμένη ζει μια δική της ζωή».⁸

Πιστεύω, λοιπόν, ότι κάθε ποιητής είναι μέσα του ένας μουσικός. Τον οδηγεί ο χτύπος της καρδιάς του και το αίμα που κυλά μέσα στις φλέβες του με το ρυθμό των 2/4!

Ο ρυθμός της μουσικής των ποιητών του Ιονίου παρουσιάζεται ανάγλυφα με τον τρόπο καταγραφής σε τονική ρυθμοποιία.

Παρόλο που ασχολούμαι πάρα πολλά χρόνια με τη μέθοδο αυτή (κι έχω δημοσιεύσει ποιήματα του Κάλβου, Σολωμού, και άλλων), ετοιμάζοντας καινούριο υλικό για τη συμμετοχή μου στο Διεθνές Συνέδριο, διαπίστωσα με έκπληξη, ότι η μετατροπή σε τονική ρυθμοποιία, ειδικά στους επτανήσιους ποιητές δεν ήταν εύκολη. Ίσως οφείλεται στο ηχώχρωμα, στον τρόπο έκφρασης, της γραφής του κάθε ποιητή.

Δεν προτείνω κάποια «ιδιόμορφη εκφορά του λόγου»! Απλώς κάνω ένα «παιχνίδι» με τον ήχο των λέξεων μέσα στη δομή του ρυθμού. Ενός ρυθμού που αλλάζει μέσα από μουσικούς κανόνες γραφής και γίνεται 3/4, 4/4, 2/4.

Στα παραδείγματα της τονικής ρυθμοποιίας, στάθηκα λίγο περισσότερο στους ποιητές Κάλβο και Σολωμό. Ο Κάλβος χρησιμοποιεί εικόνες – ως γνωστόν εικόνες που είναι «σαν πίνακες ρομαντικής ζωγραφικής», στηρίζεται όμως, και σε μια «ακουστική φαντασία».⁹ Επαναλαμβάνει συχνά το «ακούω»: π.χ. «Μόνον ακούω την θάλασσα». Ας ακούσουμε ένα παράδειγμα:

6. Αριστόξενος, *Αρμονικά Στοιχεία, Ρυθμικά Στοιχεία*, Πυθαγορικό-4ος αι.

7. Θ. Γεωργιάδης, *Ο Ελληνικός Ρυθμός*, εκδ. Αρμός, 2001, σ. 123.

8. Θ. Γεωργιάδης, *Ο Ελληνικός Ρυθμός*, ό.π., σ. 116-117.

9. Ν. Βαγενάς, *Η Ειρωνική Γλώσσα: Κριτικές Μελέτες για την Νεοελληνική Γραμματεία*, εκδ. Στιγμή, 1994, σ. 38, 144.

Παράδειγμα 4

Α. Κάλβος

Τα Ηφαίστεια (Τρίτη Ωδή λβ'-λγ')

C

Μό - νον α - κού - ω το φύ - ση - μα του α -
 νέ - μου, ο - πού πε - ρνώ - ντας εις τα κα - τάρ - τια α -
 νά - με - σα και εις τα σχοι - νί - α σχι - σμέ - νος βι -
 αί - ως σφυ - ρί - ζει. Μό - νον α - κού - ω την
 θά - λασ - σαν, 'που, ω - σάν μέ - γα πο - τά - μι, α -
 νά - με - σα εις τους βρά - χους κτυ - πώ - ντας, μυρ - μι -
 ρί - ζει γύ - ρω εις τα σκά - φη.

2/4

Μό - νον α - κού - ω το φύ - ση - μα του α -
 νέ - μου, ο - πού πε - ρνώ - ντας εις τα κα -
 τάρ - τια α - νά - με - σα και εις τα σχοι -

ΛΙΤΣΑ ΛΕΜΠΕΣΗ

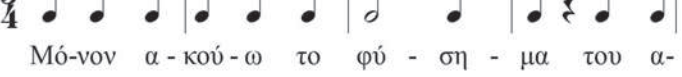

 νί - α σχι - σμέ - νος βι - αί - ως σφυ - ρί - ζει.

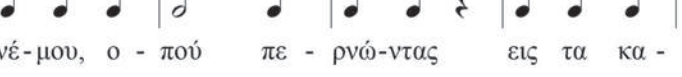

 Μό - νον α - κού - ω την θά - λασ - σαν, 'που, ω -

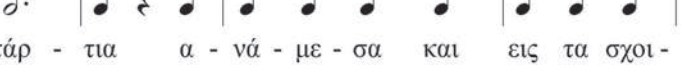

 σάν μέ - γα πο - τά - μι, α - νά - με - σα στους

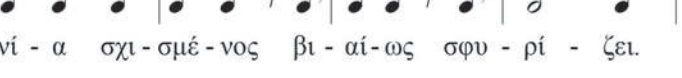

 βρά - χους κτυ - πώ - ντας, μυρ - μι - ρί - ζει γύ - ρω

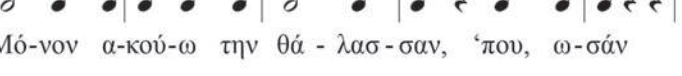

 εις τα σκά - φη.

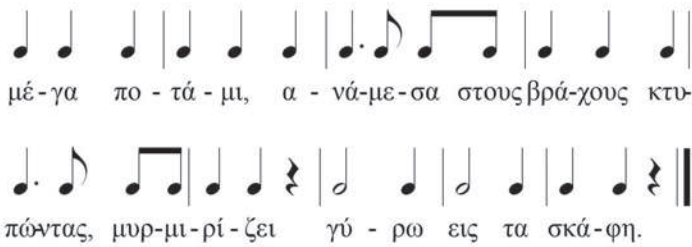

 Μό - νον α - κού - ω το φύ - ση - μα του α -

 νέ - μου, ο - πού πε - ρνώ - ντας εις τα κα -

 τάρ - τια α - νά - με - σα και εις τα σχοι -

 νί - α σχι - σμέ - νος βι - αί - ως σφυ - ρί - ζει.

 Μό - νον α - κού - ω την θά - λασ - σαν, 'που, ω - σάν

Μόνον ακούω το φύσημα
 του ανέμου, οπού περνώντας
 εις τα κατάρτια ανάμεσα
 και εις τα σχοινία σχισμένος
 βιαίως σφυρίζει.

Μόνον ακούω την θάλασσαν,
 'που, ωάν μέγα ποτάμι,
 ανάμεσα εις τους βράχους
 κτυπώντας, μυρμιρίζει
 γύρω εις τα σκάφη.

Η περίοδος της ωριμότητας του Σολωμού ήταν μετά την εγκατάστασή του στην Κέρκυρα το 1833.¹⁰ Τα μεγαλύτερα έργα του είναι γραμμένα σε δεκαπεντασύλλαβο, που τον έφτασε σε τελειότητα. Κοινή πεποίθηση των μελετητών είναι ότι η ρυθμική αίσθηση που μεταδίδουν τα έργα της ωριμότητάς του ανακαλεί τη ρυθμικότητα του παραδοσιακού ελληνικού δεκαπεντασύλλαβου. Σε μερικούς στίχους, π.χ. στον «Ύμνο εις την Ελευθερίαν» βρίσκουμε πολλές συνιζήσεις, οι οποίες διακρίνονται καθαρά στη μετρική ανάλυση.

Ο Μ. Χατζηγιακουμής πιστεύει ότι την ρυθμικότητα του «Κρητικού» και των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» προσδιορίζουν αντιστοίχως η μουσικότητα και η μελωδικότητα από τη μια πλευρά και η αρμονία από την άλλη.

Ο ήχος, προβάλλεται ιδιαίτερα και στις παρηχήσεις, όπως «Τρανή λαλιά, τρόμον λαλιά», στους «Ελεύθερους Πολιορκημένους». Ο Σολωμός βεβαίως, πως καμιά φορά, τα ποιητικά του πλάσματα, την αρχή, την έπαιρναν από τη μουσική. Έλεγε προς τον Μάντζαρο, πως «όσο βαθύτερα προχωρούσε στο νόημα της μουσικής, τόσο ευκολότερα δημιουργούσε την ποίηση».¹¹

Ο Μάντζαρος έλεγε: «το ένστικτο του ρυθμικού τόνου αναθρεμμένου από λε-

10. Ε. Καψωμένος, *Ανθολόγιο Θεμάτων Σολωμικής Ποίησης*, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, 1998.

11. Κ. Παλαμάς, *Διονύσιος Σολωμός*, έκδ. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1970, σ. 84.

πτές παρατηρήσεις και επίμονες σπουδές, μού φανέρωνε τον δρόμο». Κι ο ποιητής Κυριάκος Χαραλαμπίδης συνεχίζει: «Για να "εξασφαλίσω" το ρυθμό κατάκτησα ένα δικό μου σολωμικό γλωσσάριο που με καθοδηγούσε με την αύρα του, καθώς σπαρταρούσε από μουσικότητα. Τούτο με βοήθησε ν' αντιληφθώ πως η μουσικότητα δεν υπάρχει αφ' εαυτής παρὰ υπόκειται σε σχέσεις και συνδυασμούς».¹²

Ο Πολυλάς στα Προλεγόμενά του γράφει για τον «Λάμπρο» και τον «Κρητικό»: «η ρυθμική δύναμη του στίχου, αντηχητική και στους δύο Ύμνους, ενεργητική κατεξοχήν εις τον "Λάμπρον" μελωδική και σχεδόν μουσικοειδής εις τον "Κρητικόν" έφτασε στο άκρο της αρμονίας στα ύστερα ποιήματά του».¹³

Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης προσανατολίζεται περισσότερο σε πατριωτικά θέματα, παρμένα από την επανάσταση, τους αγώνες των κλεφτών, των αρματολών και των Σουλιωτών. Γράφει στη δημοτική γλώσσα. Ο Λορέντζος Μαβίλης που καταγόταν από την Κέρκυρα, έγινε περισσότερο γνωστός για τα πενήντα σονέτα του, τα οποία τον καθιέρωσαν ως τον σπουδαιότερο εκπρόσωπο αυτού του είδους στην ποίησή μας.

Παράδειγμα 5

Λ. Μαβίλης

Αμίλητα

Πο-τά - μι τρέ-χει η Α - γά - πη, και ό - σο τρέ - χει πλη-
 θαί-νει· και στ' ό - λό - γλυ - κό της ρεύ - μα
 δεί-χνει της ευ-τυ-χιάς το ου-ρά-νι - ο ψέ-μα και ο
 δρό-μος της, θαρ - ρείς, σω - μό δεν έ - χει.

~

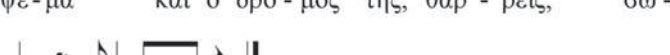
12. Κ. Χαραλαμπίδης, «Ιταλικό βομβίκειο κι Ελληνική χρυσσαλίδα», *Πόρφυρας*, τχ. 95-96, 2000, σ. 367.

13. Ι. Πολυλάς, «Προλεγόμενα» XV, στο βιβλίο *Διονυσίου Σολωμού: τα ευρισκόμενα μετά προλόγον*, 1859. – Διονύσιος Σολωμός, *Ποιήματα*, εκδ. Ίκαρος, 1961, σ. 36.

$\frac{2}{4}$
 Πο - τά - μι τρέ - χει η Α - γά - πη, και ό - σο

 τρέ - χει πλη - θαί - νει· και στ' ό - λό - γλυ - κό της

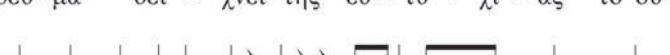
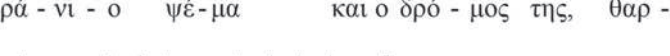
 ρεύ - μα δεί - χνει της ευ - τυ - χιάς το ου - ρά - νιο

 ψέ - μα και ο δρό - μος της, θαρ - ρείς, σω -

 μό δεν έ - χει.

~

$\frac{3}{4}$
 Πο - τά - μι τρέ - χει η Α - γά - πη, και ό - σο

 τρέ - χει πλη - θαί - νει· και στ' ό - λό - γλυ - κό της

 ρεύ - μα δεί - χνει της ευ - τυ - χί - ας το ου -

 ρά - νι - ο ψέ - μα και ο δρό - μος της, θαρ -

 ρείς, σω - μό δεν έ - χει.

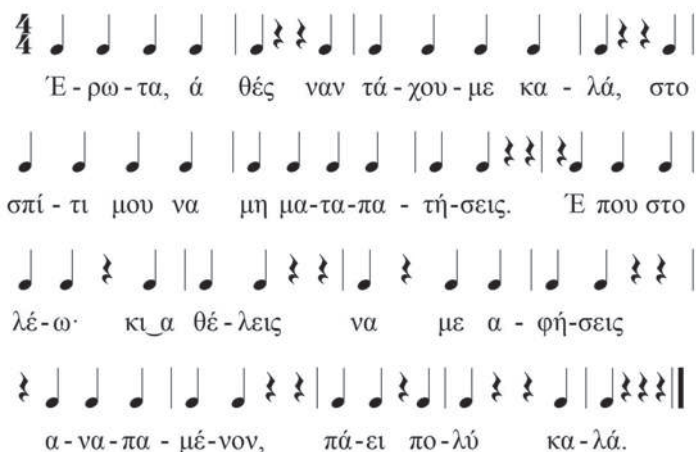
Ποτάμι τρέχει η Αγάπη,
και όσο τρέχει πληθαίνει
και στ' ολόγλυκό της ρεύμα
δείχνει της ευτυχίας το ουράνιο ψέμα
και ο δρόμος, θαρρείς σωμό δεν έχει.

Ο Ανδρέας Λασκαράτος χαρακτηρίζεται για την καυστική του σάτιρα. Ο φραστικός του τρόπος έχει μια ποικιλία, μια ειρωνεία. Σας παρουσιάζω ένα παράδειγμα από το ποίημά του.

Παράδειγμα 6

Α. Λασκαράτος

Εις τον Έρωτα

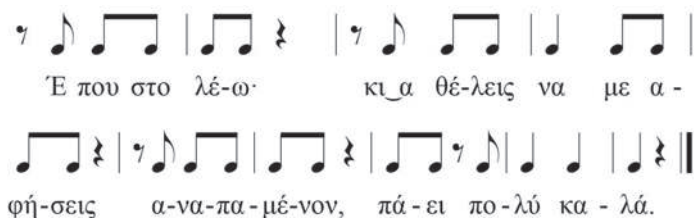

Ε-ρω-τα, ά θές ναν τά-χου-με κα - λά, στο
σπί - τι μου να μη μα-τα-πα - τή-σεις. Έ που στο
λέ-ω· κι_α θέ-λεις να με α - φή-σεις
α - να - πα - μέ-νον, πά-ει πο-λύ κα-λά.

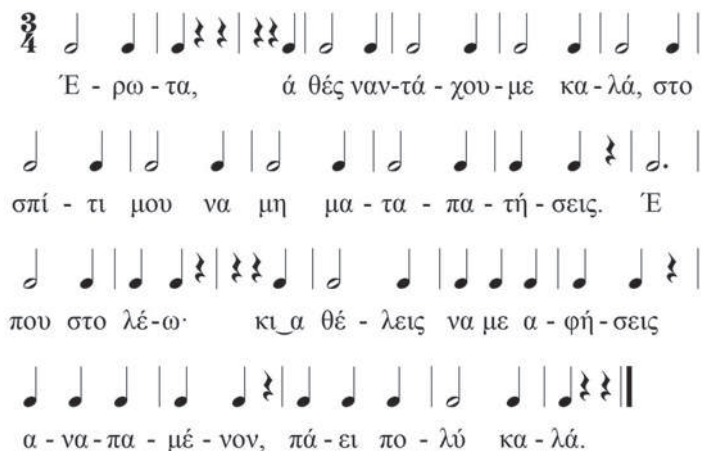
∞

Ε-ρω-τα, ά θές ναν - τά-χου-με κα - λά,
στο σπύ-τι μου να μη μα-τα-πα - τή-σεις.

~

Έρωτα, ά θές ναν τάχουμε καλά,
στο σπύτι μου να μη ματαπατήσεις
Έ που στο λέω· κι ά θέλεις να με αφήσεις
αναπαμμένον, πάει πολύ καλά
(...)

Θα τελειώσω με έναν σύγχρονο κερκυραίο ποιητή και αγαπημένο φίλο, που έφυγε πρόσφατα (22 Ιουλίου 2012), τον Γιώργο Κάρτερ. Παραθέτω τους δυο πρώτους στίχους της πρώτης στροφής του ποιήματος «Ένα γράμμα με φωνή λίγη», το οποίο συμπεριλαμβάνεται στην ποιητική συλλογή του *Απόψε η Γη Καίει*.¹⁴

14. Γ. Κάρτερ, *Απόψε η Γη Καίει*, Αθήνα, 1958.

ΛΙΤΣΑ ΛΕΜΠΕΣΗ

Παράδειγμα 7 Γ. Κάρτερ Απόψε η Γη Καίει

∞

∞

Η φωνή μου είναι λίγη
όση μια σταγόνα δάκρυ
από το κλάμμα μου

Επιθυμώ να σας διαβάσω μια αφιέρωσή του σε παλαιότερη ποιητική συλλογή, που βρήκα στην τοπική Δημόσια Βιβλιοθήκη: «Χαρισμένο στον Δήμο της Κέρκυρας μικρό δείγμα της άπειρης ευγνωμοσύνης που χρωστώ στην ιδιαίτερη πατρίδα μου (22-10-45)»).

Τελειώνω με τα λόγια του Γ. Χειμωνά: «Ο κύκλος των ήχων που είναι μυϊκή κίνηση, ο ήχος-ιδέα, αξεχώριστα, μια δόνηση που καταλαμβάνει ολόκληρο το κεφάλι, ολόκληρο το σώμα, ολόκληρο τον άνθρωπο και Άνθρωπος σημαίνει

λόγος, Άνθρωπος σημαίνει μουσική, όπως πουλί σημαίνει πέταγμα και σκορπιός δηλητήριο». ¹⁵ Σύντομα θα κυκλοφορήσει η εργασία μου με αλφαβητικό κατάλογο συνθετών, οι οποίοι μελοποίησαν επτανησίους ποιητές. ¹⁶ Είναι πάρα πολλοί αυτοί που μελοποίησαν Σολωμό. Επιτρέψτε μου να σας αναφέρω τους δασκάλους μου Βάρβογλη, Γιώργο Γεωργιάδη, Μουτσόπουλο και τους φίλους μου Χαλιάσα, Αντωνίου και Μπαλτά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Επτανήσιοι Ποιητές Μελοποιημένοι από Συνθέτες

Αριστοτέλης Βαλαωρίτης

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Καρρέρ, Παύλος	Νανούρισμα	φ, π
Καρρέρ, Παύλος	Ο Δήμος. «Εγέρασα μωρές παιδιά»	Ορχ.
Κοντής, Αλέκος	Μείνε	φ, π
Ρόδιος, Δημήτριος	Η προς την Πατρίδα αγάπη μου, (Συλλογή: Είκοσι πέντε νέα τραγούδια)	φ, π
Σφέτσας, Κυριάκος	Ιόνιας λύρα: 1. Πρόλογος 2. Παράπονο 3. Μικρός επίλογος· 4. Ιντερλούδιο· 5. Την αυγή με την δροσούλα· 6. Ιντερλούδιο· 7. Παίζει τ' αγέρι του Μαΐου· 8. Επίλογος·	γ, φ, ορχ, εγχ.
Τερζάκης, Δημήτρης	Νανούρισμα	φ, π

15. Γ. Χειμωνάς, *Έξι μαθήματα για το λόγο*, εκδ. Ύψιλον, 1984.

16. Λ. Λεμπέση, *Επτανήσιοι Ποιητές Μελοποιημένοι από Συνθέτες*, εκδ. Μανδραγόρας, 2014.

ΛΙΤΣΑ ΛΕΜΠΕΣΗ

Ανδρέας Λασκαράτος

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Ευαγγελάτος, Αντίοχος	Αποχαιρετισμός	φ, π
Ευαγγελάτος, Αντίοχος	Εις Λονδίνον το 1851	φ, π
Ευαγγελάτος, Αντίοχος	Ω Μάνα το πουλάκι μου	φ, π
Λαμπελέτ, Γεώργιος	Το αηδονάκι	λυρικό τρ.

Ανδρέας Κάλβος

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Αντωνίου, Θεόδωρος	Τρία παιδικά τραγούδια	πδ ή οποιαδήποτε χ σοπρ., φλ./πικ., άρπα, π, μντ, βλο
Αντωνίου, Θεόδωρος	Ωδή	υψ., φλ./πικ., άρπα, π, μντ, βλο
Αρβανιτάκης, Τιμόθεος	Τραγούδια για την Ζάκυνθο	φ, π
Μπαλτάς, Άλκης	Εις Σούλι	σοπρ., βλ, κλ., βλο, άρπα, π, τυμπ, κρ.

Λορέντζος Μαβίλης

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Θεοδωράκης, Μίκης	Έρωσ και θάνατος (τέσσερα τραγούδια για την Μυρτώ): 1. Έρωσ και θάνατο, 2. Αήθη	φ, ορχ. έγγ.
Ξηρέλλης, Τίτος	Τρία τραγούδια: 1. Μούχρωμα· 2. Ψυχοφίλημα· 3. Νύχτα·	τρ.
Παλλάντιος, Μενέλαος	Στροφούλες	φ, π

Ο ΠΡΩΜΟΣ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΕ ΠΟΙΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ

Γεράσιμος Μακροράς

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Λαυράγκας, Διονύσιος	Πεθαίνω για σένα	χδκ
Παπαϊωάννου, Γιάννης Α.	Αητός	χ

Ανδρέας Μαρτζώκης

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Σαμσαρέλος, Κώστας	Διονύσιος, ο άγιος της συγνώμης	χ, συμ., ορχ.

Διονύσιος Σολωμός

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Αντωνίου, Θεόδωρος	Και ρόδο μέσα μου πολύ	σοπρ., βαρ., ορχ.
Βάρβογλης, Μάριος	Ευρυκώμη	φ, π
Γεωργιάδης, Γιώργος	Ανθούλα, (Συλλογή: Ελληνικά Χορωδιακά Τραγούδια)	τετρ. α. χ
Δραγατάκης, Δημήτρης	Η Αγνώριστη	χ
Καλομοίρης, Μανώλης	Η Καταστροφή των Ψαρών	απ., ορχ.
Καλομοίρης, Μανώλης	Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι, επίκληση	φ, χ, ορχ.
Καρρέρ, Παύλος	Η Ξανθούλα	τετρ, α χ, μντα
Καρρέρ, Παύλος	Η Φαρμακωμένη	τετρ, α χ, μντα
Καρρέρ, Παύλος	Ο Ανθός και η Αυγούλα	φ, π
Καρρέρ, Παύλος	Πες μου	σοπρ, π
Καρρέρ, Παύλος	Ποια είν' εκείνη που κατεβαίνει	τ Ι, τ ΙΙ, βαθ., μντα
Μάντζαρος, Νικόλαος	Ύμνος εις τον θάνατον του Λόρδου Μπάιρον	τρ.

ΛΙΤΣΑ ΔΕΜΠΕΣΗ

Μάντζαρος, Νικόλαος	Η Φαρμακωμένη	υψ., βαθ./2 τ, 2 βαθ.
Μάντζαρος, Νικόλαος	Ευρυκόμη	τρ.
Μάντζαρος, Νικόλαος	Η Ξανθούλα	μτζ/2 τ, 2 βαθ.
Μάντζαρος, Νικόλαος	Ο Λάμπρος	2 τ, 2 βαθ.
Μάντζαρος, Νικόλαος	Ύμνος στην Ελευθερία	φ, π
Μάντζαρος, Νικόλαος	Ας χαρούμε της φύσης τα δώρα	τρ.
Μάντζαρος, Νικόλαος	Η Αγνώριστη	τρ.
Μάντζαρος, Νικόλαος	Εις Μοναχὴν	διωδία με συν. π
Μάντζαρος, Νικόλαος	Την είδα την ξανθούλα	μτζ, π/2 τ, 2 βαθ.
Μάντζαρος, Νικόλαος	Στην κορυφή της θάλασσας πετώντας	τ, βαθ., υψ., μτζ
Μουτσόπουλος, Ευάγγελος	Τέσσερα νοσταλγικά τραγούδια. Νεκρικό	φ, π
Μπαλτάς, Άλκης	Πατρίδα	τετρ, μ χ με συν, π
Χαλιάσας, Ιάκωβος	Η ημέρα της Λαμπρής	τετρ, α χ

Ιούλιος Τυπάλδος

Συνθέτες	Τίτλοι Έργων	Είδος
Ρόδιος, Δημήτριος	Όνειρον, (Συλλογή: Είκοσι πέντε νέα τραγούδια)	φ, π

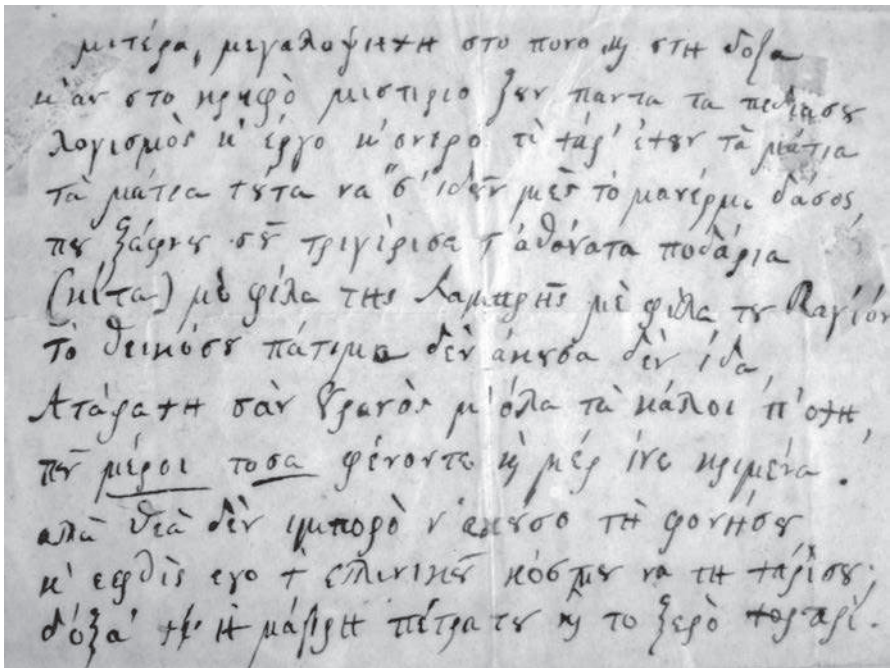
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

α	ανδρική	π	πιάνο
απ.	απαγγελία	πδ χ	παιδική χορωδία
α χ	ανδρική χορωδία	πικ.	πίκολο
βαθ.	βαθύφωνος	σοπρ.	σοπράνο
βαρ.	βαρύτονος	σολ.	σολίστ
βλ	βιολί	συμ.	συμφωνική
βλο	βιολοντσέλο	συν.	συνοδεία
γ	γυναικεία	τ	τενόρος
έγχ.	έγχορδα	τετρ. χ	τετράφωνη χορωδία
κ	κόντρα	τρ.	τραγούδι
κρ.	κρουστά	τρφ χ	τρίφωνη χορωδία
κρν	κορνό	τυμπ.	τύμπανα
μντ	μαντολίνο	υψ.	υψίφωνος
μντα	μαντολινάτα	φ	φωνή
μτζ	μέτζο σοπράνο	φλ.	φλάουτο
μ χ	μικτή χορωδία	χ	χορωδία
ορχ.	ορχήστρα	χδκ	χορωδιακό

Περίληψη / Summary

Η γλώσσα της μουσικής μπορεί να εκφράζεται με νότες αλλά χτίζεται με το ρυθμό, ο οποίος είναι η πιο ουσιαστική αρχή της μουσικής. Στην εισήγησή μου προβάλλω το πώς ο ρυθμός της μουσικής περνάει σε έργα επτανησίων ποιητών και παρουσιάζεται ανάγλυφα με τον τρόπο καταγραφής της (χωρίς πεντάγραμμο) σε τονική ρυθμοποιία.

The language of music is expressed by notes but it is built by rhythm, which is music's most basic principle. In my presentation I will demonstrate how the rhythm of music appears in the works of Ionian poets, transcribing the rhythm in *τονική ρυθμοποιία* (without using a pentagram).

Από τους «Ελεύθερους πολιορκημένους» του Διονυσίου Σολωμού.
[Πηγή: Μουσείο Σολωμού της Κέρκυρας].

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΨΑΛΤΗ
ΜΙΧΑΗΛ ΡΑΖΗ-ΜΑΡΑΤΟΥ (1877-1960)
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΜΟΝΟΦΩΝΙΚΗΣ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ (Κ.Ε.Μ.)

Νικόλαος Γ. Μπούκας

Η ψαλτική τέχνη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Πρόκειται για μια πηγαία, εσωτερική, πνευματική και διαχρονική έκφραση του διάσημου ή άσημου δημιουργού, που ταυτίζεται τις περισσότερες φορές με τον ιεροψάλτη. Ο τελευταίος αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της χριστιανικής λατρείας, είτε ψάλλει από διφθέρας είτε εξ ακοής – πρακτικά. Ήταν και είναι ο κύριος εκφραστής των ενδο-εκκλησιαστικών ακουσμάτων, κατά την τέλεση των Ιερών Ακολουθιών.

Σπουδαίες ιεροψαλτικές μορφές λαϊκών και κληρικών, έδρασαν και δέσποσαν κυρίως από τον 18ο αι. και μετά, στο ιονιο-πελαγίτικο νησί της Κεφαλονιάς. Η κεφαλληνιακή εκκλησιαστική μουσική (Κ.Ε.Μ.) αναμφίβολα αποτελεί κλάδο της κωνσταντινοπολίτικης εκκλησιαστικής μουσικής παράδοσης. Θα ήταν λάθος να μη δεχτεί κανείς, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορία του νησιού (βενετοκρατία 1500-1797), ότι η εκκλησιαστική μουσική δημιουργία δεν έχει επηρεαστεί από δυτικά μελωδικά πρότυπα. Δυτικές μελωδικές φόρμουλες υιοθετήθηκαν αρχικά στη λαϊκή μουσική παράδοση και εισχώρησαν αυθόρμητα, χωρίς λόγια επεξεργασία, στη σύνθεση εκκλησιαστικών μελών από ντόπιους μελογράφους, χωρίς όμως να αλλοιώνεται το βυζαντινόχρωμο ύφος.

Η εκκλησιαστική ιστορία της Κεφαλονιάς είναι μακραίωνη, όπως μακραίωνη είναι και η εκκλησιαστική μουσική δημιουργία, που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της.

Σπουδαία αναστήματα του ιεροψαλτικού κόσμου τίμησαν τα αναλόγια των εκκλησιών και μοναστηριών της Κεφαλονιάς, όπως π.χ. ο Σπυρίδων Δαφαράνας (1766-1845), ο Γεράσιμος Μαντζαβίνος (1805-1891), ο Ιωάννης Κονιδάρης († 1870), ο Γεώργιος Σολομός (1828-1903), ο Χαράλαμπος Μοσχόπουλος (1852-1913) και πληθώρα άλλων δημιουργών, που τα ονόματά τους περιέχονται σε σχετικό κατάλογο που συνέταξε ο ιεροψάλτης, συνθέτης και αντιγραφέας εκκλησιαστικών κεφαλληνιακών μελών, αείμνηστος Μιχαήλ Ραζής-Μαράτος.¹

1. Βλ. Μουσικά χειρόγραφα του Μιχαήλ Ραζή: χφ. 25, (φφ. 151r - 153r) και χφ. 65,

Ο τελευταίος, υπήρξε μια σπουδαία καλλιτεχνική φυσιογνωμία. Δέσποσε στον ιεροψαλτικό χώρο του νησιού κατά το πρώτο μισό του περασμένου αιώνα. Ο Μιχαλάκης ο Ραζής, όπως ήταν περισσότερο γνωστός, αφιέρωσε τη ζωή του αποκλειστικά στην ψαλτική τέχνη, ως ψάλτης, ως συνθέτης, ως μουσικοδιδάσκαλος, ως υπερασπιστής της κεφαλληνιακής εκκλησιαστικής μουσικής, ως υπερασπιστής των δικαιωμάτων των ιεροψαλτών μιας και χρημάτισε πρόεδρος του παραρτήματος του Συλλόγου Ιεροψαλτών Κεφαλονιάς.

Σύντομα βιογραφικά στοιχεία - ιεροψαλτική δραστηριότητα

Γεννήθηκε από αγρότες γονείς, στο χωριό Ραζάτα της Κεφαλονιάς στις 21 Σεπτεμβρίου του 1877. Αφού μαθήτευσε για τέσσερα χρόνια στο Δημοτικό Σχολείο του χωριού του (Λαού Σχολείον), εγγράφηκε μόνο κατά το σχολικό έτος 1888-1889, σε ηλικία 11 ετών, στο *Ελληνικό Σχολείο Αργοστολίου* (Σχολαρχείο). Μετά από πέντε χρόνια χρονολογικού κενού, συναντάται εκ νέου στο Αργοστόλι, από τις 10 Φεβρουαρίου 1894 μέχρι το καλοκαίρι του 1952. Το Αργοστόλι δεν το εγκατέλειψε ποτέ, παρά μόνο τα τελευταία οκτώ χρόνια της ζωής του, που τα διήνυσε σε γηροκομεία των Αθηνών, όπου και άφησε την τελευταία του πνοή το 1960 αυτοδηλητηριαζόμενος.

Το ξεκίνημά του στον χώρο της εκκλησιαστικής μουσικής συμπίπτει το 1894, όπου σε ηλικία 17 ετών μαθήτευσε κοντά στον ιεροψάλτη Σπυρίδωνα Αγγελάτο (Κυρίτση).² Ακολούθησε επίσης για δύο χρόνια η μαθητεία του, μέχρι το 1898, στον σπουδαίο πρωτοψάλτη Γεράσιμο Παπαγεωργά. († 1903), ο οποίος υπήρξε με τη σειρά του μαθητής του αρχιδιακόνου Σπυρίδωνος Δαφαράνα. Παράλληλα με τη μαθητεία του στον Γεράσιμο Παπαγεωργά ξεκίνησε την ιεροψαλτική πορεία σε εκκλησίες του Αργοστολίου. Αρχικά διορίστηκε³ την 1η Φεβρουαρίου 1896 ως έμμισθος δεξιός ιεροψάλτης στον Ι. Ν. Υπεραγίας Θεοτόκου των Εισοδίων (Σισσιώτισσας). Στις 10 Μαρτίου του 1900, ο μητροπολίτης Κεφαλλην-

(φφ. 284r – 285r), Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου. Βλ. επίσης Σ. Σκηνωτάτου, «ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ. Μουσουργών, μελοποιών και Ιεροψαλτών Κεφαλλήνων από της εποχής του αιμνήστου Μητροπολίτου Παρθενίου Μακρή μέχρι των ημερών μας», *Επτανησιακόν σάλπισμα 1950*, (1950), σ. 85-87, όπου αναπαράγει τον κατάλογο του Ραζή.

2. Δυστυχώς δεν βρέθηκαν, στο πλαίσιο της έρευνάς μας, βιογραφικά στοιχεία για τον πρώτο μουσικοδιδάσκαλο του Ραζή.

3. Για να παρακολουθήσουμε την ιεροψαλτική του πορεία –μιας και ο Ραζής στο χειρόγραφο υλικό του δεν έκανε καμία αναφορά– επικεντρωθήκαμε στην ανεύρεση διοριστηρίων. Εντοπίστηκαν στο αρχειακό υλικό του Ραζή, που φυλάσσεται στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου, σχετικά διοριστήρια, υπογεγραμμένα από τους εκάστοτε μητροπολίτες της Ιεράς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας.

νίας Γεράσιμος, τον διόρισε ιεροψάλτη στους Ι. Ν. Υπεραγίας Θεοτόκου Ρακκαντζή και Αγία Παρασκευή Αργοστολίου. Στις 26 Φεβρουαρίου 1913 διορίστηκε από τον μητροπολίτη Κεφαλληνίας Δαμασκηνό στους Ι. Ν. Αγ. Τριάδος και Αγ. Νικολάου.⁴ Στις 9 Αυγούστου 1935 διορίστηκε δεξιός ιεροψάλτης στον Ι. Ν. του Αγίου Ελευθερίου, έπειτα από πρόταση των επιτρόπων του ναού. Στις 9 Σεπτεμβρίου του επομένου έτους (1936) και κατόπιν προτάσεως, του δημάρχου Αργοστολίου Κωνσταντίνου Γεράκη προς το μητροπολίτη Κεφαλληνίας Γερμανό, διορίζεται, για μικρό χρονικό διάστημα, δεξιός ιεροψάλτης στον κοιμητηριακό Ι. Ν. του Αργοστολίου, Άγιο Διονύσιο Δρεπάνου. Τέλος, ολοκλήρωσε την πολύχρονη ιεροψαλτική του δραστηριότητα –28 Ιουλίου 1952– στο δεξιό αναλόγιο του Ι. Ν. των Ταξιαρχών (Αρχάγγελου).

Το μελοποιητικό έργο του Ραζή

Στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου φυλάσσονται, μεταξύ των άλλων, πενήντα χειρόγραφα (χφφ.) και λιγιστά άδεια φύλλα εκκλησιαστικής μουσικής σε βυζαντινή σημειογραφία της Νέας Μεθόδου.⁵ Το *corpus* αυτό περιλαμβάνει το σύνολο της υμνογραφίας που χρησιμοποιείται καθ' όλο το εκκλησιαστικό έτος από την ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία. Το χειρόγραφο αυτό υλικό, που αποτελεί σπουδαιότατο μνημείο του νεότερου γραπτού εκκλησιαστικού μουσικού πολιτισμού της Κεφαλονιάς, αποτέλεσε πνευματικό καρπό του Μιχαήλ Ραζή.

Η συμβολή του Ραζή στη διάσωση της Κ.Ε.Μ.

Ο Ραζής νιώθοντας την ανάγκη να περισώσει τον πλούτο της κεφαλληνιακής εκκλησιαστικής μουσικής, κινήθηκε προς την κατεύθυνση της αντιγραφικής τακτικής. Μ' αυτό τον τρόπο διέσωσε ένα μεγάλο μέρος της πρότερης και της σύγχρονης του εκκλησιαστικής μουσικής έκφρασης της Κεφαλονιάς, που διακρίνεται και

4. Δεν σημειώνεται στο διοριστήριο αν διορίστηκε ως δεξιός ή αριστερός ιεροψάλτης.

5. Πρόκειται, για ένα καινοτόμο και απλό σημειογραφικό σύστημα που έκανε την εμφάνισή του στις αρχές του 19ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. Το σύστημα αυτό στηρέχτηκε στην παραδοσιακή παρασημαντική της εκκλησιαστικής μουσικής, απλουστεύοντάς την χωρίς να αλλοιώσει τον χαρακτήρα της. Αποτέλεσε σύλληψη και εφαρμογή, τριών κορυφαίων διδασκάλων της εκκλησιαστικής μουσικής, του τότε αρχιμανδρίτη και μετέπειτα αρχιεπισκόπου Δυρραχίου Χρύσανθου του εκ *Μαδύτων* (περ. 1770-1843;), του Γρηγορίου, πρωτοψάλτη της Μεγάλης Εκκλησίας (περ. 1777-1821) και του Χουρμουζίου Γεωργίου (περ. 1770-1840) χαρτοφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας. Η τόσο σημαντική αυτή προσπάθεια αποτυπώθηκε στο σύγγραμμα του Χρυσάνθου αρχιεπισκόπου Δυρραχίου του εκ *Μαδύτων*, *Θεωρητικόν Μέγα της Μουσικής*, έκδ. Εκ της τυπογραφίας Μιχαήλ Βάις, Τεργέστη 1832.

από το λεγόμενο κεφαλληνιακό ιδίωμα. Διέσωσε όμως και μέλη τονισμένα από μελοποιούς μη Κεφαλλήνες οι οποίοι ακολουθούσαν ακραιφνώς την κωνσταντινοπολίτικη παράδοση.

Όπως διαπιστώνεται από τις σημειώσεις του σε χειρόγραφα που περιέχουν, είτε αποκλειστικά είτε μερικώς, αντιγραφές μελών κεφαλλήνων μελωδών συνειδητά και μεθοδευμένα –από το έτος 1900 μέχρι το 1958– προέβη σ' αυτή τη δραστηριότητα, χωρίς να επιλέγει μέλη και μελογράφους και χωρίς να προβεί, επίσης, σε διορθώσεις τους, διατηρώντας έτσι την αυθεντικότητά τους. Είναι πολύ πιθανόν ο Ραζής να κοινοποίησε, στους επιφανείς και λιγότερο επιφανείς ψάλτες και μουσικοδιδασκάλους της Κεφαλονιάς, την βούλησή του να συντάξει μια ανθολογία στην οποία να περιέχεται το *corpus* της κεφαλληνιακής εκκλησιαστικής μουσικής δημιουργίας. Το άλγεσμα αυτό είχε ανταπόκριση, αφού ο Ραζής συγκέντρωσε το υλικό και το αντέγραψε. Η θέση αυτή τεκμηριώνεται από την επιστολή του ιεροψάλτη Σωτηρίου Λουκάτου προς τον Μιχαήλ Ραζή, η οποία παρατίθεται αυτούσια:

Εν Αργοστολίου τη 31 Αυγούστου 1938)

Αγαπητέ Συνάδελφε αυτά τα ολίγα και ασήμαντα μαθήματα είχα να σας στείλλω. Είναι ανορθόγραφα και άριθμα, αλλ' επειδή ηθελήσατε να τιμήσετε τον προ τεσσαρακονταετίαν φίλον σας και κουμπάρον δι' αυτόν τον λόγον έλαβα και εγώ το θάρρος να σας τα αποστείλλω προς καταχώρησιν σας εις την πολύτιμον Βίβλον σας.

Μεγάλη και τω όντι τιμή θε το θεωρήσω να λάβω θέσι και εγώ ο ελάχιστος μεταξύ των Μεγάλων και επιφανών Μουσικοδιδασκάλων εκ των οποίων ένας εξ αυτών είσθε και υμείς κύριε Μιχαήλ Ραζή. *Ναι! Είσθαι και τω όντι* αζιέπαινος δια τας πολλές σας εργασίας και κόποις. Όσα μαθήματα εμελοποιήσατε και όσα εγράψατε, ουδείς κατόρθωσε μέχρι τούδε όχι μόνον να σας φτάση, αλλ' ούτε και να σας πλησιάση.

Εύχομαι σας λοιπόν αγαπητέ συνάδελφε όπως ο Κύριος σας ενισχύει εις το έργον σας και φωτίσει την διάνοιάν σας εις το να γράφετε και να μελοποιήτε τους θείους ύμνους της εκκλησίας μεθ' όλων των κανόνων της Βυζαντινής τέχνης.

Μεθ' υπολήψεως και αγάπης

ο φίλος σας και συνάδελφος

Σωτήριος Α. Λουκάτος

Ιεροψάλτης

Οι άκρως εγκωμιαστικές αναφορές του αείμνηστου Σωτηρίου Λουκάτου προς τον Ραζή αναδεικνύουν το σημαντικό έργο του τελευταίου, του οποίου ο όγκος και η ποιότητα τον αναδεικνύουν μέγιστο δημιουργό και διασώστη της τοπικής εκκλησιαστικής μουσικής δημιουργίας.

Μια δεύτερη άμεση πηγή που αποδεικνύει τον ιερό σκοπό της αντιγραφικής προσπάθειας και την αυθεντικότητα των αντιγραφμένων μελών σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά σημειώματα που συναντώνται στα χειρόγραφα του. Ακολουθούν δύο, από τα πολυάριθμα, σχετικά παραδείγματα:

α) *Τα ανωτέρω Χερουβικά, αντεγράφησαν πιστώς και απαράλακτως, μεθ' όλων των παρομαρτούντων λαθών, κατά τε την γραφήν και το μέλλος, εκ χειρογράφου του Μακαρίτ. Παπαγιωργά, και τούτο ως συμβολή εις την από Μουσικής απόψεως Ιστορίαν της Νήσου ημών.*⁶

β) *Αντεγράφη πιστώς εκ χειρογράφου Αντωνίου Παπατωνάτου του Δημοδιδασκάλου. Θανμάζω την μεγίστην αμάθειαν του ποιητού. Μ. Ραζής.*⁷

Χειρόγραφοι τόμοι με αντιγραφές μελών

Το αποτέλεσμα της αντιγραφικής δραστηριότητας του Ραζή περιέχεται στους ακόλουθους δώδεκα χειρόγραφους δεμένους τόμους: χφ. 25, (φφ. 153), χφ. 28 (φφ. 234), χφ. 34, (φφ. 137), χφ. 53, (φφ. 298), χφ. 59, (φφ. 341), χφ. 61, (φφ. 153), χφ. 63, (φφ. 322), χφ. 64, (φφ. 313), χφ. 65, (φφ. 291), χφ. 79, (φφ. 131), χφ. 84, (φφ. 196), χφ. 90, (φφ. 130).

Κατανομή του χειρογράφου υλικού

Το χειρόγραφο υλικό μπορεί να ταξινομηθεί σε τρεις κύριες ενότητες:

- Σε αυτοτελείς τόμους: χφ 34, χφ 90.
- Σε Μουσικά Εγκόλπια: χφ 61, χφ 79.
- Σε Διάφορα Μαθήματα: χφ 25, χφ 28, χφ 53, χφ 59, χφ 63, χφ 64, χφ 65, χφ 84.

Στους παρακάτω πίνακες διακρίνουμε:

- Κωδικολογικά στοιχεία των χειρογράφων. (Στήλες: Τ.Α. = Ταξινομικός Αριθμός του χειρογράφου. Διαστάσεις = Διαστάσεις των φύλλων σε εκατοστά. Αρ. Φ. = Αριθμός φύλλων. Αρ. Στ. = Αριθμός στίχων),
- Αν το χειρόγραφο περιέχει αυθεντικές μελοποιήσεις του Ραζή ή αντιγραφές μελών. (Στήλες: Μ. = Μελοποιήσεις. Α. = Αντιγραφές,
- Τη χρονολογία (Χρον.) κατά την οποία συντάχτηκε το χειρόγραφο.

6. Βλ. χφ. 53, φ. 123v.

7. Βλ. χφ. 59, φ. 327v.

ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΤΟΜΟΙ

A/A	T.A	Διαστάσεις	Αρ. Φ.	Αρ. Στ.	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	M.	A.	Χρον.
1	34	20 × 12,4	137	26	Λειτουργικόν. Περιέχον τα ένδεκα Εωθινά, τα Δοξαστικά του Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου εις τους Αίνους και άπαντα τα της Λειτουργίας αναγκαία μαθήματα. Παρά διαφόρων ποιητών. <i>Αντεγράφη εν Αργοστολίω της Κεφαλληνίας, παρ' εμού, Μιχαήλ Αν. Μαράτου κατά το έτος 1901 τον Μήνα Νοέμβριον.</i>		X	1901
2	90	20,6 × 13	130	22	Δοξαστικά και Ιδιόμελα του Τριωδίου. Μελοποιηθέντα παρά Χαρχαλάμπους Μοσχοπούλου <i>Αντιγραφέντα παρά Μιχ. Ραζή πιστώς και απαράλακτως εκ χειρογράφων του Μακ. Μοσχοπούλου. Μιχ. Ραζής 1955.</i>		X	1955

ΜΟΥΣΙΚΑ ΕΓΚΟΛΠΙΑ

A/A	T.A	Διαστάσεις	Αρ. Φ.	Αρ. Στ.	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	M.	A.	Χρον.
2	79	19,5 × 13	131	22	Μουσικόν Εγκόλπιον περιέχον Μαθήματα Εσπερινού Όρθρου και Θείας Λειτουργίας. Τονισθέντα παρά Γεωργίου Ν. Σολομού. Εγράφη εν Αργοστολίω τη 19η Αυγούστου 1899 υπό Διον. Σ. Μακρή ⁸		X ⁹	1900
4	61	20,5 × 13	153	20	Μουσικόν Εγκόλπιον Περιέχον τα του Εσπερινού Όρθρου και Θείας Λειτουργίας Μαθήματα ¹⁰	X	X ¹¹	1921 1922

8. Τα μέλη που περιέχονται στα φφ. 2r - 22v, αντιγράφηκαν από τον Διονύσιο Μακρή (Πλιάκκα), ενώ εκείνα που περιέχονται στα φφ. 23r - 131v αντιγράφηκαν από τον Μιχαήλ Ραζή.

9. φ. 131v. *Αντεγράφη παρά Μιχαήλ Ραζή το 1900 πιστώς και απαράλακτως.*

10. φ. 153r. *Το βιβλίον τούτο εγράφη παρά Μιχαήλ Ραζή Μαράτου κατά τους μήνας Νοέμβριον και Δεκέμβριον του 1921 και τον Ιανουάριον του 1922, φ. 139r.*

11. Τόσο στο χειρόγραφο αυτό, όσο και στα χειρόγραφα: 65 και 28 περιέχονται μελοποιήσεις και αντιγραφές του Ραζή.

ΔΙΑΦΟΡΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ

A/A	T.A	Διαστάσεις	Αρ. Φ.	Αρ. Στ.	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	M.	A.	Χρον.
1	65	16 × 9,5	291	16	Κεφαλληνιακή Εκκλησιαστική Μουσική (Ανθολογία - Ύμνοι Ευαγγελισμού και Μ. Εβδομάδος)	X	X	1937
2	63	19,5 × 14	322	18-28	Διάφορα Μουσικά Μαθήματα (Εσπερινού – Όρθρου – Θ. Λειτουργίας)		X	1938
3	53	21,5 × 13	298	20	Διάφορα Μαθήματα (Λειτουργίας)		X	1939
4	59	20,5 × 13	341	20-24	Διάφορα Μαθήματα (Όρθρος)		X	1939
5	64	18,5 × 12,5	313	18-24	Μουσικά Μαθήματα (Εσπερινού – Όρθρου – Θ. Λειτουργίας)		X	1939
6	25	20,2 × 13	153	20	Κεφαλληνιακή Εκκλησιαστική Μουσική Διάφορα Μουσικά Μαθήματα (Εσπερινού-Όρθρου-Θ. Λειτουργίας)		X	1955
7	84	20,6 × 13,5	196	20	Μουσικά Μαθήματα Γεωργίου Στελακάτου. Εκ Ληξουρίου της Κεφαλληνίας και άλλων Κεφαλλήνων		X	1955
8	28	17 × 10	234	18-20	Μαθήματα Διάφορα (Εσπερινού-Όρθρου-Θ. Λειτουργίας)	X	X	1958

Έπειτα από την αναλυτική καταλογογράφηση¹² του αντιγραφικού έργου του Ραζή που περιλαμβάνεται στα παραπάνω χειρόγραφα, διαπιστώσαμε ότι συμπεριέλαβε μέλη σημαντικών και λιγότερο σημαντικών Κεφαλλήνων ιεροψαλτών και κληρικών, όπως:

1. Αποστολάτου Κωνσταντίνου (Φουρνάτου ή Φουρτουνάτου),
2. Γιαννουλάτου Γερασίμου ή Τσίνανα, († 1870),
3. Γιαννουλάτου Γεράσιμου ή Λούπου,
4. Δαμουλιάνου Γεράσιμου,
5. Δαφαράνα Σπυρίδωνα, αρχιδιακόνου (1766-1845),
6. Δελλαπόρτα Γεωργίου,
7. Δρακόπουλου Βασιλείου,
8. Δρακόπουλου Κωνσταντίνου,

12. Ο αναλυτικός περιγραφικός κατάλογος των μουσικών χειρογράφων του Ραζή είναι ανέκδοτος.

9. Δρακόπουλου Νικολάου ή Λούπου,
10. Ζερβού Δημητρίου, ιεροδιακόνου,
11. Κονιδάρη Ιωάννη, († 1870),
12. Λαγγούση Σταύρου, († μετά το 1940),
13. Λαμπίρη Γεωργίου,
14. Λιβαθινόπουλου Ιωάννη, ιεροδιακόνου,
15. Λουκάτου Σωτηρίου, (1877-1944),
16. Λυγγούρη Νικολάου, (μουσικού και δικηγόρου),
17. Μανιάτη Διονυσίου,
18. Μαντζαβίνου Γεράσιμου, αρχidiaκόνου (1805-1891),
19. Μεταξά-Τζανή Νικολάου (1825-1906),
20. Μήλλα Γεράσιμου,
21. Μοσχόπουλου Χαράλαμπου (1852-1913),
22. Μουλίνου Αρσενίου, ιερομονάχου,
23. Παπαγεωργά Γεράσιμου, († 1903),
24. Παπαδάτου Γεωργίου ιερέα (παπά Προκόπη),
25. Παπαντωνάτου Αντωνίου, διδασκάλου,
26. Ποταμιάνου Διονυσίου, ιεροδιακόνου,
27. Σολομού Γεωργίου, (1828-1903),
28. Στελακάτου Γεωργίου,
29. Φερεντίνου Κωνσταντίνου,
30. Χαράλαμπους Ιωαννά, ιεροδιακόνου († 1901).¹³

Στο χειρόγραφο μουσικό υλικό του Ραζή, συναντώνται και αντιγραφές μελών μη κεφαλήνων μελογράφων όπως του Χουρμουζίου Χαρτοφύλακα, του Πέτρου του Πελοποννησίου, του Πέτρου του Βυζαντίου, του Ιωάννη Σακελλαρίδη, Θεοδώρου Φωκιάς κ.ά.

13. Για σύντομα βιογραφικά σημειώματα μερικών από τους παραπάνω κεφαλήνες μελοποιούς, παραθέτουμε σχετική βιβλιογραφία και όχι βιογραφική αναφορά. Με τον τρόπο αυτό προσπαθούμε να μην υπερβούμε τον καθορισμένο αριθμό λέξεων του κειμένου της παρούσας ανακοίνωσης. Βλ. Δ. Λουκάτου, *Κεφαλληνιακή Εκκλησιαστική Μουσική (Ανθολόγιον)*, στο τέλος του Ανθολογίου παρατίθεται χ.σ. «Κατάλογος των ανθολογουμένων μελοποιών (Με ολίγα βιογραφικά στοιχεία)», εκδ. Έργινος – Ματσούκης, Αθήνα 1963. Βλ. Ο. Τολίκα, *Επίτομο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό της Βυζαντινής Μουσικής*, έκδ. Ευρωπαϊκό Κέντρο Τέχνης, Αθήνα 1993. Βλ. Τάκης Καλογερόπουλος, *Το Λεξικό της Ελληνικής Μουσικής*, εκδ. Γιαλλελή, 2001.

Η συμβολή του Ραζή στη διάδοση της Κ.Ε.Μ.

Η συμβολή του Ραζή στη διάδοση της Κ.Ε.Μ. υπήρξε σημαντική, διότι εκτός από την άμεση διάδοση μέσω του αναλόγιου έκανε γνωστές τις μελοποιητικές του δημιουργίες σε μητροπολίτες και ιεροψάλτες άλλων εκκλησιών μη κεφαλ-ληνιακών.

Συνεπώς η διάδοση της Κ.Ε.Μ. μπορεί να διακριθεί σε άμεση και έμμεση.

Η άμεση διάδοση, σχετίζεται με τους εραστές της ψαλτικής τέχνης που τον πλαισίωσαν στο αναλόγιο και μαθήτευσαν κοντά του, όπως για παράδειγμα ο μετέπειτα γραμματέας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος αρχιμανδρίτης Σπυρίδων Σταθάτος:

Εγώ όστις μικρόν παιδίον έμαθον να ψάλλω από σε εν τω Ι. Ναώ της Αγίας Τριάδος¹⁴ [...].

Επίσης, η αμεσότητα της διάδοσης του μέλους επιτυγχάνεται μέσω του εκκλη-σιασματος που τον θαύμαζε:

Κατέστην δε ταχέως εις άκρον θαυμαστής αυτού λόγω της καλής και μελωδικής φωνής του – της εις την εντέλειαν αποδόσεως των μουσικών φθόγγων – της μουσικής του τέχνης – της μουσικής του καταρτίσεως – του χρωματισμού και του κατανακτικού της ψαλμωδίας του και της, δι' αυτής λαμπράς και μετ' εντυπωτικού τονισμού, αποδόσεως των υψηλών εννοιών των εκκλησιαστικών ύμνων.¹⁵

Τύχη αγαθή είχε το χριστεπώνυμο πλήθος των εκκλησιών του Αργοστολίου, διότι η προσευχή του ενισχύονταν από τον μελίφθοργο ιεροψάλτη Μιχαήλ Ραζή.

Η έμμεση διάδοση σχετίζεται με τις αποστολές διαφόρων μελοποιητικών συνθέσεων εκ μέρους του Ραζή σε θεράποντες της ψαλτικής τέχνης έξω από το νησί.

Το στοιχείο αυτό τεκμαίρεται από τη λήψη επιστολών από μητροπολίτες και ιεροψάλτες εκτός Κεφαλονιάς. Η σχετική επιστολογραφία καλύπτει ένα χρονολογικό τόξο που εκτείνεται από το 1925 μέχρι το 1952.¹⁶ Το εγκωμιαστικό περιεχόμενο των επιστολών προς τα αποσταλέντα μέλη του Ραζή αποδεικνύει το μελοποιητικό τάλαντο του δημιουργού.

14. Επιστολή του Αρχιμανδρίτη Σπυρίδωνα Σταθάτου προς τον Ραζή. Αθήνα 13 Ιανουαρίου 1948.

15. Ενημερωτική επιστολή του Γεράσιμου Βελάνδου, την οποία απευθύνει στην συγγραφέα και στιχουργό Βαρβάρα Θεοδοροπούλου-Λιβαδά, γνωστή στην Κεφαλονιά ως «Μάνα Βαρβάρα». Η επιστολή συντάχθηκε στις 12 Οκτωβρίου 1950. Βλ. φάκελο «Προσθήκες 14», ο οποίος φυλάσσεται στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

16. Βλ. φάκελο «Προσθήκες 14», ό.π..

Στην πρώτη χρονολογικά επιστολή, 12 Ιανουαρίου 1925, του κεφαλλονίτη ιεροψάλτη της Ριζαρείου Σχολής Γ. Βαγγελάτου σημειώνεται μεταξύ των άλλων:

Έλαβον προ ολίγων ημερών τα μουσικά τεμάχια τα οποία μου εστείλατε και σας ευχαριστώ παρά πολύ. Δεν σας έγραφα αμέσως διότι περίμενα να τα δώσω τον Καθηγητού μου, και ο οποίος μόλις τα εμελέτησεν ηνυχαστήθη πάρα πολύ και έδωσεν εις τα παιδιά και τα γράφω όλα, λοιπόν τώρα όλα τα παιδιά τα γράφουν. Μον είπε ο Καθηγητής μου εάν σον είναι εύκολο να μου στείλεις μερικά χερουβικά ωραία. [...] Από τα δικά σου Άξιον Εστίν θα αρχίσουμε να είπουμε και στην Εκκλησίαν. Ευχαριστούμαι πάρα πολύ, διότι τα τεμάχιά σου θα πάνε εις όλα τα μέρη σχεδόν της Ελλάδος. Στείλε μου κανέν Χερουβικόν και ότι άλλον ωραίον έχεις, και τα Κύριε Ελέησον όπον εψάλλαμεν εις τα πανηγύρια Β, Πλ. α', Γ' Πλ. Α'. [...].

Με τον μητροπολίτη Λαρίσης κυρό Δωρόθεο, αναπτύχθηκε μια ιδιαίτερη σχέση αμοιβαίου θαυμασμού και εκτίμησης. Ο Δωρόθεος όπως διαπιστώνεται από σχετικές επιστολές προς τον Ραζή, λάμβανε μελοποιήσεις του τελευταίου:

Εγκαίρως έλαβα το γράμμα σας μετά του αποσταλέντος απολυτικίου – μαθήματος του Αγίου Αχειλείου πολυόχου της Λαρίσης¹⁷.

Επίσης σε μια δεύτερη επιστολή, 21 Σεπτεμβρίου 1948, από τον ίδιο μητροπολίτη σημειώνεται:

Έλαβα την επιστολή σας από δε του αγαπητού μοι Αγίου Κεφαλληνίας το μουσικόν τέχως όπερ είχατε την καλοσύνην να μοι αποστείλητε. Σας ευχαριστώ διτώς τούτο μεν διότι έχει την ακολουθίαν του Αγίου Γερασίμου, τούτο δε διότι σεις είχατε την ωραίαν έμπνευσιν να μοι την αποστείλητε, κοπιάσαντες να την τονήσητε και αυτογράφητε.

Ο μητροπολίτης Ζακύνθου κυρός Χρυσόστομος σε επιστολή του προς τον Ραζή, 18 Ιανουαρίου 1949, σημειώνει μεταξύ άλλων:

[...] Μετά μεγίστης χαράς έλαβον τα μελοποιηθέντα παρ' υμίν μουσικά πονήματα [...] Τα μελοποιηθέντα υψ' υμών άσματα, και η Ιερά Ακολουθία του Αγίου Διονυσίου είναι άξια λόγου να ψάλλονται δε τακτικά κατά τις εορτές του Αγίου μας εν Ζακύνθω δια να σας ενθυμούμεθα πάντοτε. Ιδιαίτεραν δε εντύπωσιν μοι επροξένησε το οκτάηχον Μάθημα «Της Ζακύνθου τον γόνον κλπ» το οποίον τακτικά ψάλλω, διότι πολύ μου άρεσε, καθώς και τα άλλα μελοποιηθέντα παρ' υμών μαθήματα. Σας συγχαίρω επί τη μελοποίησει τούτων [...].

Σε μια δεύτερη επιστολή, 1ης Μαρτίου 1949, ο ίδιος μητροπολίτης ευχαριστεί για την αποστολή μελών και εκθειάζει το μελοποιητικό έργο του Ραζή:

17. Η επιστολή συντάχθηκε στις 22 Ιουλίου 1948.

Αξιότιμε και αγαπητέ κύριε Μιχαήλ. Έλαβον την σειράν των Άξιον εστί, τα οποία υμείς εμελοποιήσατε και το δοξαστικόν του Ασώτου εκ μέρους του κ. Χαριλάου Εναγγελάτου και σας ευχαριστώ πολύ! Όντος τα μουσικά αυτά έργα είναι άξια λόγου, υμείς δε οι μελοποιούντες αυτά άξιοι πολλών συγχαρητηρίων.

Είναι χαρακτηριστικές οι επιστολές που έλαβε ο Ραζής από ιεροψάλτες που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή της Στερεάς Ελλάδας και ειδικότερα στην περιοχή του Αιτωλικού. Από το περιεχόμενό τους διαπιστώνεται ότι είχε διαδώσει συνθέσεις του και είχε αναπτυχθεί αμοιβαίος σεβασμός και αλληλοεκτίμηση κύρια με τον Κωνσταντίνο Πανά αλλά και άλλους ιεροψάλτες όπως για παράδειγμα τον Φώτιο Κατσαδούρη από τον Άγιο Ηλία Αιτωλικού. Από την αχρονολόγητη επαινετική επιστολή του αείμνηστου Φωτίου Κατσαδούρη που ακολουθεί, συνάγεται ότι ο Ραζής είχε ήδη στείλει μέλη του στην περιοχή τα οποία έτυχαν ευμενέστατης αποδοχής:

Μετά μεγάλης μου χαράς συνήντησα μαθήματά Σας εις την ενορίαν στην οποίαν ψάλλω από τον Προκατοχόν μου Ιεροψάλτην, και Σας συγχαίρω, Τόσον δια την επιτυχίαν της αποδόσεως της πραγματικής εννοίας του κειμένου όσον και δια το άριστον του χρόνου. Η χρησιμοποίησις των μαθημάτων Σας, προξενεί κατάπληξιν εις τους εκκλησιαζομένους, οίτινες (διάφοροι έμποροι, εννοούμενοι της Κοινωνίας του Αιτωλικού) πλειστάκις με έχουν ερωτήσει από πού κατάγεται αυτός ο Ραζής και εάν ενρίζεται εν τη ζωή.

Όπως προαναφέρθηκε ο μετέπειτα επιφανής μουσικοδιδάσκαλος Κωνσταντίνος Πανάς (1912-2000),¹⁸ ο οποίος καταγόταν από την Κατοχή Μεσολογγίου, είχε πολύχρονη δι' αλληλογραφίας γνωριμία αρχικά και φιλία μεταγενέστερα. Αντάλλασαν μελοποιητικές συνθέσεις κατά τη δεκαετία του 1940.

Διασώζονται τρεις επιστολές του αείμνηστου Πανά προς τον Ραζή (από τον Αύγουστο 1945 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1946):

α) [...] *Κε Ραζή πρέπει να πιστέψητε ότι η τόσον κοπιώδης και πολύμοχος εργασία σας, υπέρ της μουσικής μας φανερώνει ότι είσθε μουσικός χαρακτήρ που ανήκητε εις την μουσικήν εκείνην πλειάδα, ήτις ολιγίστοις νυν αντιπροσώπους έχει, [...] Τα μαθήματά σας πολύ έντεχνα και μελωδικά διακρινόμενα δια την ορθήν γραφήν και ρύθμισιν, έτι δε και παραστατικότητά των εννοιών του μέλους. [...]*

β) [...] *Τα ανοιξαντάρια πολύ ωραία και πρωτότυπα, μάλιστα τα έδωσα στον Ιεροψάλτην του χωριού μας για να τα ψάλλη του Αγίου Δημητρίου που είναι μονοκκλησιά και ο Πολιούχος του χωριού μας. [...]*

18. Για βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία που αναφέρονται στον Κωνσταντίνο Πανά, βλ. www.i-m-patron.gr/i-m-patron-old.gr/keimena/afieroma_panas.html

γ) Τας επιστολάς Σου και τας δύο τας έλαβον και σπεύδω να σας το γνωρίσω και σας ευχαριστήσω δια τα αποσταλέντα μοι Ιδιόμελα και Δοξαστικά κλπ. [...].

Συμπεράσματα

Από τη σχετική ολιγάριθμη βιβλιογραφική έρευνα, την εξέταση του προσωπικού του αρχειακού υλικού, την αναλυτική καταλογογράφηση του συνόλου του μουσικού χειρόγραφου υλικού που απόκειται στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου και κάποια κατάλοιπα που φυλάσσονται στο Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών αλλά και από προσωπικές μαρτυρίες όσων γνώριζαν και θαύμαζαν τον Ραζή, προκύπτει ότι ήταν ένας καλλίφωνος ιεροψάλτης, απaráμιλλου μουσικού αναστήματος, αφιερωμένος ολοκληρωτικά στο αναλόγιο, πολυγραφότατος και με εκκλησιαστικό ήθος. Υπήρξε ένας ακάματος μελωργός, με πλούσιο και αξιολογότατο συνθετικό και αντιγραφικό έργο, με το οποίο κατάφερε να διασώσει το μεγαλύτερο μέρος της κεφαλληνιακής εκκλησιαστικής μουσικής δημιουργίας. Με το συνθετικό του έργο ο Ραζής δεν κάλυψε μόνο τις εσωτερικές δημιουργικές του ανάγκες αλλά διέδωσε μερικώς το έργο του, αφού παρέμεινε ανέκδοτο, και εκτός του κεφαλληνιακού χώρου. Αναμφίβολα, το έργο του Μιχαήλ Ραζή, μελοποιητικό και αντιγραφικό, υπήρξε σημαντικό, αποτελεί δε μια σπουδαία παρακαταθήκη για τους ιεροψάλτες και τους μουσικοδιδασκάλους κύρια του νησιού αλλά και τους ερευνητές.

Περίληψη / Summary

Ο Μιχαήλ Ραζής-Μαράτος (1877-1960), υπήρξε μια εμβληματική μορφή στον ιεροψαλτικό κόσμο της Κεφαλονιάς. Κληροδότησε ένα ογκώδες μελοποιητικό και αντιγραφικό έργο που περιέχεται σε δώδεκα μουσικά χειρόγραφα. Το έργο αυτό αποτελεί μια σημαντική συμβολή στη διάσωση και διάδοση της κεφαλληνιακής μονοφωνικής εκκλησιαστικής μουσικής παράδοσης.

Michail Razis-Maratos (1877-1960), was an emblematic figure in the world of ecclesiastic chanters of Cephalonia. He bequeathed a massive composing and copying work which is contained in twelve musical manuscripts. This work is an important contribution to the preservation and dissemination of cephalonian monophonic church music tradition.

ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΙ ΣΥΝΘΕΤΕΣ ΣΤΙΣ Η.Π.Α.
(ΤΕΛΗ 19^{ου} ΚΑΙ ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ)¹

Κατερίνα Διακουμοπούλου

Λορέντζος Καμηλιέρης²

Γεννήθηκε στην Κέρκυρα στις 03.05.1877.³ Συνθέτης, δάσκαλος μουσικής και διευθυντής χορωδιών.⁴ Μεγάλωσε στην Κέρκυρα και σπούδασε στη Νάπολη, στο Ωδείο San Pietro a Majella, από το οποίο αποφοίτησε το 1895. Επέστρεψε στην Αθήνα όπου προσελήφθη στη Μουσική Εταιρεία Αθηνών, στο Ωδείο Αθηνών και στο Αρσάκειο. Η μεγαλύτερη διάκριση στην αθηναϊκή του καριέρα ήταν η διευθύνση της χορωδίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας. Το 1905, η αδικαι-

1. Η παρούσα ανακρίβωση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του παραγόμενου έργου του εγκεκριμένου Κοινοτικού Διεπιστημονικού/Διαπανεπιστημιακού Ερευνητικού Προγράμματος «ΘΑΛΗΣ – Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις & διαμόρφωση του “εθνικού χαρακτήρα” στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα (Χρυσάλλις)» (ΕΛΚΕ, κωδ. έρευνας 70/3/11642). Η εισήγηση βασίζεται σε πρωτογενές υλικό, μέρος του οποίου προέκυψε από την αποδελτίωση του ημερήσιου και εβδομαδιαίου ελληνικού Τύπου του 19ου αιώνα που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του Προγράμματος «Χρυσάλλις».

2. Τεκμηριωμένη μελέτη για την ζωή και το έργο του Α. Καμηλιέρη πριν από τον εκπατρισμό του, βλ. Γ. Λεωτσάκος, *Λύχνος υπό τον μόδιον*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999, σ. 60-68. Ένθετο έντυπο επεξηγήσεων των ακροαμάτων στο ομώνυμο ed, παραγωγή επιμέλεια έκδοσης Νίκος Διονυσόπουλος, ερμηνεία Αλέξης Μιρόσνικοφ (πιάνο), Νατάσα Μιρόσνικοφ (πιάνο), έκδοση και κεντρική διάθεση από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας. Έργα Ελλήνων συνθετών για πιάνο σόλο, για πιάνο με τέσσερα χέρια και για δύο πιάνο. Πρόκειται για άγνωστα έργα Επτανησίων κυρίως, ή ιταλικής παιδείας συνθετών της περιόδου 1847-1908, που έφερε στο φως η έρευνα του μουσικολόγου Γ. Λεωτσάκου. Στο ίδιο συνοδευτικό βιβλίο πέρα από βιογραφικά στοιχεία ο Γ. Λεωτσάκος παραθέτει εκτενή κατάλογο της εργογραφίας του Α. Καμηλιέρη, βιβλιογραφία και βεβαίως την μουσικολογική ανάλυση των δύο συνθέσεων του Καμηλιέρη, που συμπεριλαμβάνονται στο ed: I. *Ρομάντσα (μι-φα-σολ)*, σε μι μείζονα, (αχρ., προ του 1905) 2.58 και II. *Χορός*, σε λα μείζονα, (αχρ., προ του 1905) 2.18 (Ευχαριστώ θερμά τον κ. Αντ. Σουρέρεφ για την αποστολή των εν λόγω ντοκουμέντων).

3. Είθισται λανθασμένα να αναφέρονται οι χρονολογίες 1874-1958. Βλ. United States World War II Draft Registration Cards, 1942 και New York, New York Passenger and Crew Lists, 1909, 1925-1957 και Biography & Genealogy Master Index (BGMI).

4. *New York Tribune*, [New York, NY.], 20.10.1918.

ολόγητη και απαξιώτικη απόλυσή του από το Ωδείο Αθηνών, έπειτα από τριετή επιτυχημένη θητεία, εξανάγκασε τον κερκυραίο συνθέτη να εκπατριστεί.

Τον Οκτώβριο του 1910⁵ εντοπίζεται στο Λονδίνο να διευθύνει στο Coven Garden, την όπερα «Άμλετ» (στο ρόλο του Κλαύδιου ο μπάσος Robert Radford), εισπράττοντας εγκωμιαστικές κριτικές.⁶ Τα χρόνια που ακολουθούν μεταβαίνει στο Παρίσι, όπου φοιτά στο Conservatoire. Το 1913 ιδρύεται το θέατρο των Ηλυσίων Πεδίων και προσλαμβάνεται ως διευθυντής ορχήστρας. Κατά την παραμονή του στο Παρίσι, η μεγαλύτερη επιτυχία του ήταν «Ο κουρέας της Σεβίλλης», όπου στο ρόλο της Ροσίνας πρωταγωνίστησε η Maria Barrientos. Για τη συγκεκριμένη παράσταση, ο συνθέτης Isidore de Lara ομολογεί⁷ την υπεροχή του Καμηλιέρη. Έναν χρόνο αργότερα διευθύνει τη Συμφωνική Ορχήστρα του Λονδίνου στο Queen's Hall, όπου και σε αυτήν την περίπτωση η κριτική υπερβαίνει πάσα προσδοκία.⁸

Το 1914, με το ξέσπασμα του πολέμου, ο Καμηλιέρης μεταναστεύει στις Η.Π.Α. και εγκαθίσταται στη Νέα Υόρκη. Τον Ιανουάριο του 1916 ιδρύει την New Symphony Orchestra και τη χορωδία New Singing Society.⁹ Παράλληλα αρχίζει να εφαρμόζει ένα ριψοκίνδυνο σχέδιο. Δημιουργεί ένα "Song Training Camp", στο οποίο προσκαλεί, χωρίς καμία απολύτως οικονομική επιβάρυνση, όσους θέλουν να ενταχθούν στη χορωδία του, η οποία μετονομάζεται λίγο αργότερα σε People's Liberty Chorus¹⁰ (μικροπωλητές, μετανάστες, πωλήτριες καταστημάτων κ.ά. οι οποίοι δεν γνώριζαν μουσική). Σε αυτά τα μαθήματα, τα οποία πραγματοποιούνταν δύο με τρεις φορές την εβδομάδα, ο Καμηλιέρης είχε δημιουργήσει ένα προσωπικό σύστημα φωνητικής διδασκαλίας, όπου δεν ίσχυαν οι γνωστοί κανόνες διαφραγματικής αναπνοής και τοποθέτησης της φωνής αλλά είχε επινοήσει ένα «φυσικό» σύστημα μέτρησης της φωνής των πουλιών.

Αυτές οι δράσεις του Καμηλιέρη χρονικά συμπίπτουν με την εμπλοκή των Η.Π.Α. στον α' παγκόσμιο πόλεμο. Ο πρόεδρος Thomas Woodrow Wilson ενέδωσε στις γερμανικές προκλήσεις αλλά και στις πιέσεις των αμερικανών τραπεζιτών, οι οποίοι ανέμεναν τη λήξη του πολέμου, για την είσπραξη των υπέρογκων

5. *New York Tribune*, [New York, NY.], 15.10.1916.

6. "Mr. Camilieri is evidently an experienced and highly capable leader of operatic forces", *The Manchester Guardian*, [Manch. UK] 04.10.1919.

7. "L' orchestra sous l'habile direction de m. Camilieri, accompagne avec une discretion rare", *Gil Blas*, [Paris, FR], 21.04.1913.

8. "Mr. Camilieri proved himself a versatile and skillful conductor", *Star* [London, UK], 05.06.1914.

9. *The evening world* [New York, NY], 05.12.1921,

10. *The Sun*, [New York, NY], 10.10.1918.

κεφαλαίων που είχαν δανείσει στους συμμάχους. Ωστόσο η απόφαση του αμερικανού προέδρου υπήρξε προβληματική διότι ο πληθυσμός των Η.Π.Α. ήταν ευρωπαϊοί μετανάστες ή απόγονοι αυτών, οι οποίοι έτρεφαν θερμά αισθήματα για τον τόπο καταγωγής. Οι έμφυλες σχέσεις κλονίστηκαν διότι εκατομμύρια Αμερικανών προέρχονταν από την Γερμανία, εκατομμύρια Αμερικανών προέρχονταν από την Ιρλανδία, απόλυτα εχθρική προς την Αγγλία, εκατομμύρια Αμερικανών προέρχονταν απ' τις συμμαχικές ευρωπαϊκές χώρες κλπ.¹¹

Σε εκείνη την κρίσιμη ιστορική συγκυρία ο κερκυραίος Λ. Καμηλιέρης,¹² ο σπουδαγμένος στη Νάπολη και στο Παρίσι,¹³ γνώστης πολλών ξένων γλωσσών, ευφυής και διορατικός, αποφασίζει να διδάσκει στη χορωδία του αμερικανικά τραγούδια, τα περισσότερα εκ των οποίων συνθέτει ο ίδιος μελοποιώντας πατριωτικά ποιήματα (π.χ. "Home is best").¹⁴ Απ' τη μια συμβάλλει στην αμερικανοποίηση του πληθυσμού και βεβαίως, απ' την άλλη, για τη συντήρηση της πολυμελούς χορωδίας, η οποία τραγουδά σε οργανισμούς¹⁵ αφιλοκερδώς, ο Καμηλιέρης εισπράττει δωρεές φορέων και επιχορηγήσεις από την αμερικανική κυβέρνηση.

Ο Henry Van Dyke¹⁶ (ποιήματα του οποίου είχε μελοποιήσει ο Καμηλιέρης) σε ανέκδοτη επιστολή του στον Καμηλιέρη, γράφει: «Νιώθω ότι η κοινωνία σας σίγουρα θα εναρμονίσει και θα ενοποιήσει τα συναισθήματα και τις σκέψεις των ανθρώπων μέσω της επιρροής της μουσικής [...]».¹⁷ Το αποτέλεσμα αυτού του οράματος έρχεται ακριβώς έναν χρόνο μετά: Το 1919 διευθύνει 60μελή ορχήστρα και την πολυάριθμη χορωδία του, η οποία φθάνει τους 1.000 συμμετέχοντες,¹⁸ με σολίστ τη Marie Sundelius (1884-1958). Ο ίδιος σε συνέντευξή του αναφερόμε-

11. Hew Strachan, *The Oxford Illustrated History of the First World War*, Oxford University Press, USA, 2014 και Richard Striner, *Woodrow Wilson and World War I: A Burden Too Great to Bear*, Rowman & Littlefield Publishers, 2014.

12. Ήταν διευθυντής της χορωδίας στους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας του 1896. (Βλ. *New York Tribune*, [New York, NY], 14.04.1918).

13. *New York Tribune*, [New York, NY], 23.03.1919 και *The Sun*, 11.12.1915.

14. *New York Tribune*, [New York, NY], 20.01.1922 και *The Daily Ardmoreite*, [Ardmore, Okla.], 08.08.1917 και *New York Tribune*, [New York, NY], 21.04.1918.

15. *New York Tribune*, [New York, NY], 04.12.1921 και *The Sun and the New York Herald*, 16.05.1920.

16. Ο Henry Van Dyke έγινε ο επίτιμος πρόεδρος της χορωδίας. (Βλ. *New York Tribune*, [New York, NY], 21.03.1920).

17. "I feel that your society is one which will certainly help to harmonize and unify the emotions and thoughts of the people through the influence of music. Upon the existence of such harmony and unity, the happiness and welfare of our great democracy and its success in this war depend". (Βλ. *New York Tribune*, [New York, NY], 20.10.1918).

18. *New York Tribune*, [New York, NY], 16.11.1919 και *The Sun*, 16.05.1919.

νος στη μεγάλη επιτυχία της ορχήστρας του και της χορωδίας του λέει: «Ο καλύτερος τρόπος για να εξοικειωθείς με τους ανθρώπους είναι να τραγουδάς μαζί τους. Στην χορωδία μου συμμετέχουν άνθρωποι απ' όλα τα έθνη και απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις».¹⁹ Το ευρηματικό σλόγκαν του Καμηλιέρη "Sing to Win" αρχίζει να διαδίδεται.²⁰

Την ίδια περίοδο ο μαέστρος επισκέπτεται τις γειτονιές των μαύρων στο Χάρλεμ, επιστρατεύει νέα μέλη για τις χορωδίες του και προσκαλεί άνδρες και γυναίκες σε όλες τις εκδηλώσεις του Οργανισμού.²¹

Παράλληλα ιδρύει και σωματείο (για νομικούς και φορολογικούς λόγους), το People's Choral Union, το οποίο επανδρώνεται από μέλη των οργανισμών της Νέας Υόρκης.²² Πολυεθνικές, τράπεζες και εταιρείες υποχρεώνουν τους υπαλλήλους τους να ενταχθούν στις επιχορηγούμενες χορωδίες του Καμηλιέρη.²³ Μετά το τέλος του πολέμου έχει εκπαιδεύσει περισσότερους από 5.000 ενεργούς χορωδούς και συνήθως στις συναυλίες του διευθύνει από 2.000 έως 3.000 φωνές, ανάλογα με τον χώρο της εκδήλωσης,²⁴ ενώ όλα τα μέλη του People's Chorus κατά τη διάρκεια του πολέμου συνδράμουν εθελοντικά σε όλους τους φορείς στήριξης των εμπόλεμων Αμερικανών,²⁵ π.χ. στον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό.

Η People's Chorus, το 1920, 4 χρόνια μετά τη δημιουργία της, έχει συμπράξει σε 23 στρατιωτικές και πατριωτικές εκδηλώσεις, και η «προχωρημένη» ομάδα τριακοσίων χορωδών έχει δώσει δύο συναυλίες στο Carnegie Hall,²⁶ ενώ ο ίδιος ο Καμηλιέρης ακαταπόνητος συνεχίζει να μετατρέπει τα παραδοσιακά ωδεία της Νέας Υόρκης σε φορείς αμερικανοποίησης.

Η πολυάριθμη χορωδία του Καμηλιέρη αποτελείται από ταμίες, συνταξιούχους επιχειρηματίες, στελέχη εταιριών, γιατρούς, ταξιδωτικούς πράκτορες, εμπόρους, εργάτες, πωλήτριες, στενογράφους, νοσοκόμες, νοικοκυρές κ.ά. Οι πολίτες της Νέας Υόρκης, επιδιώκουν να συμμετέχουν στην ραγδαίως διαδιδόμενη «Αληθινή Δημοκρατία», έτσι όπως συνήθιζαν μεταξύ τους να αποκαλούν τον οργανισμό. Ενώ ο ίδιος ο μαέστρος αποκαλούσε τη χορωδία του: «Η Ιδέα μου».

19. *New York Tribune*, [New York, NY], 21.03.1920.

20. "If you can't fight for your country, come and sing for her" σύνθημα που δημιούργησε στενός συνεργάτης και ευεργέτης του Καμηλιέρη, ο Brooks Leavitt, της Liberty Loan Committee. (βλ. *New York Tribune*, [New York, NY], 14.04.1918).

21. *The Dallas express* [Dallas, Tex.], 13.09.1919.

22. Karen Ahlquist, *Chorus and community*, Board of Trustees, University of Illinois, 2006, p. 219.

23. *New York Tribune*, [New York, NY], 22.09.1918.

24. *New York Tribune*, [New York, NY], 28.04.1918 και 13.07.1919.

25. *The evening world* [New York, NY], 05.12.1921.

26. *New York Tribune*, [New York, NY], 21.03.1920.

Η εθνική αυτή χορωδία βρήκε μιμητές²⁷ σε όλες τις Η.Π.Α. και η μέγιστη αναγνώριση έρχεται το 1924 με την υποψηφιότητα του Καμηλιέρη για το Αμερικανικό Βραβείο Ειρήνης.

Τα χρόνια του μεσοπολέμου η χορωδία συρρικνώνεται αλλά συνεχίζει την δράση της, εγκαταλείποντας σιγά-σιγά το εθνικό ρεπερτόριο, αν και η κήρυξη του β' παγκοσμίου πολέμου αναζωπύρωσε προσωρινά τον πατριωτισμό.

Μέχρι τον θάνατο του μαέστρου, η ορχήστρα και η χορωδία του δίνει συστηματικά δύο ετήσιες συναυλίες, με κλασικό, κυρίως ευρωπαϊκό ρεπερτόριο και προσωπικές συνθέσεις του Καμηλιέρη. Οι συναυλίες αυτές, αποτελούσαν σημαντικές πολιτιστικές εκδηλώσεις της Νέας Υόρκης.²⁸ Ο μαέστρος τιμήθηκε και βραβεύθηκε αμέτρητες φορές για τις δράσεις του και ευνοήθηκε από τους κρατικούς αμερικανικούς φορείς.²⁹

Το 1939 σε συνέντευξή του στο *Newsweek*³⁰ «ομολόγησε» για πρώτη φορά την καταγωγή του, καταρρίπτοντας τις εικασίες περί ιταλικής προέλευσης, δηλώνοντας Κερκυραίος, γιος Ελλήνων.³¹ Το 1941, μετά από 25 χρόνια επιτυχούς καλλιτεχνικής δράσης στις Η.Π.Α., για πρώτη φορά σε συναυλία του, συγγέντωσε χρήματα για την ανακούφιση του δοκιμαζόμενου ελληνισμού.³² Πέθανε τον Απρίλιο του 1956, σε ηλικία 78 ετών στην Νέα Υόρκη,³³ προκαλώντας με-

27. *New York Tribune*, [New York, NY], 22.09.1918.

28. People's chorus heard. 32-Year-Old Group Gives Annual Spring Song Festival at Plaza. *New York Times* [New York, N.Y.], 11.05.1948.

29. "A dinner and evening of songs will be held on March 17 at the Roosevelt to pay tribute to Lorenzo Camilieri, conductor of the People's Chorus of New York, Inc. The event has been arranged in an effort to show how the group was first organized by Mr. Camilieri and has been carried on under his direction for more than twenty years". *New York Times* [New York, N.Y.], 06.03.1938.

30. *Newsweek*, vol. 14, 1939, p.36.

31. Στην Ελλάδα επέστρεψε το 1937. (New York, *New York Passenger and Crew Lists*, 1909, 1925-1957 και *Biography & Genealogy Master Index* (BGMI) STORIES, MEMORIES & HISTORIES).

32. "The people's chorus helps Greek relief. Group Marks 25th Anniversary With Spring Song Festival. The People's Chorus of New York, under Lorenzo Camilieri, celebrated its twenty-fifth anniversary with a Spring song festival given last night at the Waldorf-Astoria Hotel for the benefit of the Greek War Relief Association and also as a tribute to Mr. Camilieri, who was born in Corfu, Greece". "The People's Chorus helps Greek Relief". *New York Times* [New York, N.Y.], 27.04.1941 και 06.05.1941 και 27.05.1941.

33. "Lorenzo Camilieri Is dead at 78. Director of the People's Chorus. Founder of Singing Group Led and Taught Amateurs From All Walks of City Life". *New York Times* [New York, N.Y.], 22.04.1956.

γάλη συγκίνηση στους παλαίμαχους στρατιωτικούς, τις μειονότητες και τους Αφρο-αμερικανούς.³⁴

Σπυρίδων Μπεκατώρος

Γεννήθηκε το 1862 στην Κέρκυρα και πέθανε στο Μανχάταν στις 13.11.1938.³⁵ Στις Η.Π.Α. μετανάστευσε το 1905 και εγκαταστάθηκε στο Σικάγο, όπου 1907 ίδρυσε την «Ελληνική Φιλαρμονική Εταιρεία». Κατά περιόδους, κυρίως για καλλιτεχνικούς λόγους, επισκεπτόταν τη Νέα Υόρκη, όπου μετά το 1930 παρέμεινε οριστικά.

Έγινε γνωστός στο ελληνοαμερικανικό κοινό με τον «Μάρκο Μπότσαρη» του Παύλου Καρρέρ.³⁶ Ο Μπεκατώρος είχε διασκευάσει την ελληνική όπερα,

34. Mail Pouch. "Negro musicians. Negro conductor tribute to Camilieri". *New York Times* [New York, N.Y.], 29.04.1956.

35. "Spyros Becatoros, retired violinist and music teacher, died on Sunday at his home, 82 Wadsworth Avenue, after a long illness" (Βλ. "Spyros Becatoros. Retired Violinist and Teacher of Music Dies at Home Here", *New York Times* [New York, N.Y.], 15.11.1938) και "Becatoros Spyros, (died) Nov. 13, 1938, devoted husband of Aspasia, beloved father of Coula, Mary, Dennis and John. Funeral Bunnell's, 1,250 St. Nicholas Ave., Wednesday. Services 1:30 P. M., St. Spyridon Church". (Βλ. "Spyros Becatoros". *New York Times* [New York, N.Y.], 15.11.1938).

36. Στην Νέα Υόρκη πρωτοεμφανίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1906. Στις 24.09.1906 δόθηκε η πρώτη καλλιτεχνική εσπερίδα από τον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Νέας Υόρκης στο Carnegie Lyceum Theatre (Βλ. "Έλληνες εν Αμερική". *Ατλαντίς*, [New York, N.Y.], 16.08.1906). Πρόεδρος του Πανελληνίου Συνδέσμου ήταν ο Νικόλαος Κονταξόπουλος και αντιπρόεδρος ο Ε. Ανδρεάδης. Το πρόγραμμα περιελάμβανε πατριωτικά άσματα από χορωδία δεσποινίδων, μελών του Συλλόγου εκγυμνασθέντων από τον μουσικοδιδάσκαλο Σπ. Μπεκατώρο. Φιλέλληνες αμερικανοί καλλιτέχνες παρουσίασαν το μονόπρακτο δράμα του Francois Coppee «Πάτερ ημών» ("Pater Noster", Ο θίασος αυτός αποτελείτο από τους ηθοποιούς: Olga Linde, Victoria Mondgomery, Hilda Englund, N.G.A. Romaine, Warner Oland) Τέλος οι Έλληνες ερασιτέχνες ηθοποιοί, Μαρία Κονταξοπούλου, Μαρία Βοϊτσίδου, Χαρ. Οικονομίδης, Θ. Κηρομήτου, Πέτρος Βίκος και τα παιδιά Αλκμήνη και Άγγελος Κηρομήτου, μέλη του Πανελληνίου Συνδέσμου, παρουσίασαν τον μονόλογο του Δημ. Κόκκου «Η χάρις του βασιλιά», τον οποίον ερμήνευσε ο Χ. Οικονομίδης, τον μονόλογο «Ο άνθρωπος» του Γεωργίου Σουρή, τον οποίον απήγγειλε η Θ. Κηρομήτου, τον «Εύζωνο φρουρό», όπου συμμετείχαν τα παιδιά Αλκμήνη και Άγγελος Κηρομήτου, και τη μονόπρακτη κωμωδία του Χ. Αννίνου «Ζητείται υπηρέτης», στην οποία έπαιξε όλος ο ερασιτεχνικός θίασος. Η επιτυχία του Συνδέσμου υπερέβη τις προσδοκίες του. Παρευρέθησαν ο πρόξενος της Ελλάδας Δ. Μποτάσης, ο ιερατικός προϊστάμενος της εκκλησίας Μεθόδιος Κουρकुλής, καθώς και εύπορες ελληνικές οικογένειες. Για πρώτη φορά ευκατάστατες ελληνικές οικογένειες παρακολούθησαν ελληνικό θέατρο στην Αμερική (Βλ. "Διάφορα: Πανελλήνιος Σύνδεσμος Νέας Υόρκης". *Ατλαντίς*, [New

την οποία συνήθιζε να παρουσιάζει, κυρίως αποσπασματικά, σε θέατρα της Νέας Υόρκης και του Σικάγο το διάστημα³⁷ 1906-1936, σε εορταστικές περιόδους (Χριστούγεννα, επέτειος της Ελληνικής Επανάστασης κ.ά.).³⁸

Η κορυφαία στιγμή στην ελληνο-αμερικανική του καριέρα του ήρθε τον Δεκέμβριο του 1919, όταν εμφανίστηκε στο Carnegie Hall και συστήθηκε ως σύγχρονος Έλληνας συνθέτης με τα ορχηστρικά έργα "Peasant Romance" και "Dance of Cymbals", συνθέσεις με ευρωπαϊκές και αμερικανικές επιδράσεις.³⁹ Χωρίς όμως να ανταποκριθεί η αμερικανική κριτική.

Πριν από τη μεγάλη ύφεση συνέθεσε τον Ύμνο της Α.Χ.Ε.Π.Α., της ελληνικο-αμερικανικής εκπαιδευτικής και προοδευτικής οργάνωσης.⁴⁰ Μετά το κραχ, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, έγινε ο μαέστρος της μαντολινάτας της Εργατικής Λέσχης «Σπάρτακος» (σοσιαλιστική ορχήστρα), όπου έδινε συναυλίες σε συσσωματώσεις των ομογενών.⁴¹

Το 1934, μόλις 4 χρόνια πριν από τον θάνατό του, δημιούργησε και διεύθυνε την μαντολινάτα των Καστοριανών «Ορεστίς», η δράση της οποίας ήταν κυρίως εθελοντική,⁴² και συνήθισε να εμφανίζεται συχνά σε εκδηλώσεις των ελληνικών

York, N.Y.], 10.09.1906, "Η αποψινή υπέρ της Μακεδονίας εσπερίς". *Ατλαντίς*, [New York, N.Y.], 24.09.1906. Οι καθαρές εισπράξεις διατέθηκαν υπέρ των απροστάτευτων οικογενειών των θυμάτων του Μακεδονικού Αγώνα. Ως μέλη της μνημονεύονται οι: Mary Fisebach, Μαρία Κονταξοπούλου, Έλλη Κονταξοπούλου, Φωτεινή Βρυώνη, Καλλιόπη Βρυώνη, Βασιλική Μπεκατώρου, Μαρίκα Βοϊτσίδου, Θάλεια Κυρομύτου, Ιωάννης Φινάλης, Χαρίλαος Οικονομίδης και Αναστάσιος Ταβανιώτης, Σπ. Παπασταθόπουλος, Σπ. Φραγκούλης, Αλέξανδρος Βασατής, Πέτρος Βίκος, Άγγελος Θεόβαλτο, Νικόλαος Καλογεράκης, Βασίλειος Μπουρνάς, Άγγελος Αχλιμπάρης, Νικόλαος Αθανασιάδης, Αντώνης Βοϊτσίδης, Βασίλειος Ναυπλιώτης, Ηλίας Πουλμιάς, Σπυρίδων Χάλμης, Ευθύμιος Ευθυμίου, Σταύρος Κατσούσης, Ελευθ. Παλαιοχωρίτης και Αντώνιος Σωτήρης. (Βλ. "Η αποψινή υπέρ της Μακεδονίας εσπερίς". *Ατλαντίς*, [New York, N.Y.], 24.09.1906).

37. "Πρόγραμμα της Β' Καλλιτεχνικής Εσπερίδος", *Ατλαντίς*, [New York, N.Y.], 28.12.1906.

38. Π.χ. 29.03.1936, εις το Mecca Temple Casino, ο «Μάρκος Μπότσαρης», Ελληνική Εθνική Όπερα, (βλ. *Εθνικός Κήρυξ*, [New York, N.Y.], 13.03.1936).

39. "Greek dancers make debut", *New York Times* [New York, N.Y.], 28.12.1919. Επίσης: "Το μπαλέτον του Κανέλλου εις το Κάρνεγκι Χωλλ", *Εθνικός Κήρυξ*, [New York, N.Y.], 25.12.1919).

40. *Catalog of Copyright Entries: Musical compositions*, Vol. 3, Library of Congress, July 5, 1906-1946 και *The AHEPA Magazine*, Vol. 3-4, 1929, p. 1600.

41. Θεατρικό Μουσείο, Κέντρο Μελέτης και Έρευνας Ελληνικού Θεάτρου, φάκ. 362.

42. «Μεγάλη 23 ετήσια χοροεσπερίς του Συλλόγου των Θεσσαλών "Ο Ασκληπιός"», *Εθνικός Κήρυξ*, [New York, N.Y.], 28.09.1936).

σωματείων.⁴³ Ο Μπεκατώρος, έπειτα από πολύμηνη ασθένεια πέθανε το Νοέμβριο του 1938 στο Μανχάταν, στο σπίτι όπου διέμενε με τη σύζυγό του και τα τρία του παιδιά. Αναγνωρισμένος για την τέχνη του και ιδιαίτερα αγαπητός στην ελληνική κοινότητα.

Ιωάννης Βεργωτής

Γεννήθηκε το 1875,⁴⁴ στη Λειβαθώ της Κεφαλονιάς. (Στην αμερικανική υπηρεσία απογραφής του 1930⁴⁵ δήλωσε ως τόπο γέννησης την Τουρκία. Όμως επικρατέστερη είναι η Λειβαθώ).

Το 1907 ως Giovanni Vergotti είναι εγκατεστημένος στην Ιταλία και συμπράττει στο θίασο κωμικών οπερέττων "Primaria" Compagnia di opere comiche ed operette, με επικεφαλής τον Giulio Marchetti,⁴⁶ όπου δίνει επιτυχείς παραστάσεις στην Πάρμα.⁴⁷ Το 1909, εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη, όπου ιδρύει τον πρώτο θίασο ελληνικής οπερέττας. Για τους σκοπούς του θιάσου του μεταφράζει και σκηνοθετεί δημοφιλείς οπερέττες: «Ονειρώδες Βαλς», «Γκέισα», «Πολωνικό αίμα», «Γύρω στην αγάπη», «Πριγκίπισσα της Τσάρδας», «Ευθύμη χήρα». Εξαιτίας του α' παγκοσμίου πολέμου ο θίασος αναστέλλει τη λειτουργία του και ανασυγκροτείται το 1918 ως β' θίασος ελληνικής οπερέττας. Μετά τη λήξη της περιόδου ο Βεργωτής μεταβαίνει στην Αθήνα. Στο Δημοτικό Θέατρο με την σύμπραξη της Έγκελ ανεβάζει την πρώτη του οπερέττα, με τον τίτλο: «Έλλην» (μουσική και λιμπρέτο: Ιωάννης Βεργωτής).

Αναζητά την τύχη του στο Παρίσι και σύντομα επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη. Το 1924, σε ηλικία 50 ετών, ο Ιωάννης Βεργωτής με τη σύζυγό του Ζοζεφίν (αυστριακής καταγωγής) μεταναστεύει στις Η.Π.Α., ως Jean Vergotis. Αρχικά σκοπεύει να εγκατασταθεί στο Λος Άντζελες, αλλά τα ίχνη του εντοπίζονται στη Νέα Υόρκη. Εργάζεται ως δάσκαλος μουσικής και ως μάεστρος των ελ-

43. Κατά μέσο όρο η Μαντολινάτα έκανε δύο χειμερινές εμφανίσεις και μία θερινή μόνο για τα μέλη της, η οποία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια παραθαλάσσιας εκδρομής. Βαρκαρόλα και σερενάτες, ελληνικοί και αμερικανικοί χοροί. (Βλ. Γιώργος Ρούσσος, «Το ελληνικό γλάντι της Μανδολινάτας. Η Ορεστίς με τους Ορεστίους και Ορεστιάδας εις το Bear Mountain», *Εθνικός Κήρυξ*, [New York, N.Y.], 07.09.1936).

44. New York, Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892-1924.

45. United States Census, 1930.

46. *Proprietario e direttore cav. Giulio Marchetti; Giovanni Vergotti, Armando Burratti e Camillo Squarzonì dir. orch.* (Βλ. Istituto Casa della musica, Parma).

47. 23 febbraio-17 marzo - "Primaria" Compagnia di opere comiche ed operette.

ληνικών θιάσων (στο πεδίο αυτό κυριαρχούν ο Ζάττας, ο Αυλωνίτης και ο Λουκιανός Καββαδίας), όπου διευθύνει κυρίως κωμικές οπερέττες.⁴⁸

Το 1936 ο Ιωάννης Βεργωτής συστήνει τον τρίτο θιάσο οπερέττας στην καριέρα του, όπου παρουσιάζει κυρίως δικά του πρωτότυπα έργα.⁴⁹

Το πρώτο έργο με το οποίο εμφανίζεται ο νεοσυσταθείς θιάσος είναι το «Αλησμόνητο φίλι», στο οποίο συμμετέχουν κυρίως άγνωστοι και πρωτοεμφανιζόμενοι καλλιτέχνες.⁵⁰ Μία ορθή επιλογή για τις κορεσμένες ελληνο-αμερικανικές σκηνές των παραγνωρισμένων καλλιτεχνών. Στις 10.05.1936 πρωτοπαίζεται η οπερέττα «Αλησμόνητο φίλι», εισπράττοντας εγκωμιαστικές κριτικές, ιδίως για τις αμερικανίδες χορεύτριες, (σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να είναι Ελληνίδες), οι οποίες στη δεύτερη πράξη εμφανίστηκαν με μαγιό και χόρευαν στο ρυθμό του φοξ-τροτ. Θετικά σχόλια εισέπραξε και ο Άρης Μαλιαργός, ο οποίος στην τρίτη πράξη, με συνοδεία γιουκαλίλι τραγούδησε το άσμα «Εγώ αγαπώ τις παχειές».⁵¹

Εκτός από τις οπερέτες «Έλλην» και «Αλησμόνητο φίλι» εντοπίστηκαν οι τίτλοι από άλλα τρία έργα με δικά του λιμπρέτα και συνθέσεις: «Έλλη», (ιταλικό λιμπρέτο), "Suggestion of love" (αγγλικό λιμπρέτο, προοριζόμενο για το νεοορκέζικο κοινό) και «Μα πότε λοιπόν;» (ελληνικό λιμπρέτο). Τέλος, ο Ιωάννης Βεργωτής το 1935 συνθέσε τον ύμνο της Κεφαλονιάς «Χαίρε, Κεφαλονιά» (στίχοι και μουσική), ο οποίος συντέθηκε με αφορμή την ετήσια χοροεσπερίδα των Κεφαλληνίων της Νέας Υόρκης.⁵²

48. Στις 17.03.1929, ο θιάσος εμφανίζεται με την τρίπρακτη οπερέτα των Νίκου και Αντώνη Χατζηαποστόλου: «Η μοντέρνα καμαριέρα». Αξιοσημείωτο είναι ότι την αρχήστρα δεν διευθύνει ο Διομήδης Αυλωνίτης αλλά ο Ιωάννης Βεργωτής (βλ. Η «Μοντέρνα καμαριέρα». *Εθνικός Κήρυξ*, 15.03.1929).

49. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1936 είχε παραχωρήσει οπερέττα του σε ελληνοαμερικανικό θιάσο. «Μα πότε λοιπόν;», Τρίπρακτη οπερέτα, 12.01.1936, Ελληνικόν Θέατρον-Απόλλων, Νέα Υόρκη, Διανομή: Χαρίκλεια Πλούτη: Λίνα Δώρου, Φιφή Γκάλαν: Κατίνα Θύμιου, Αθηνόδωρος Πλούτης: Νίκος Ζαπνουκαγιάς, Χαρμίδης: Γιάννης Θύμιος, Θύμιος: Γιάννης Πυράντης, Αργυρώ: Πολ. Ζαπνουκαγιάς, Αχιλλέας: Ιωάννης Οικονομίδης (βλ. Θεατρικό Μουσείο, φακ. 362 και [New York, N.Y.], 08.01.1936).

50. «Το Αλησμόνητο φίλι», *Ατλαντίς*, [New York, N.Y.], 29.04.1936.

51. «Το Αλησμόνητο φίλι», *Ατλαντίς*, [New York, N.Y.], 13.05.1936.

52. *Ατλαντίς*, [New York, N.Y.], 08.01.1936.

Περίληψη / Summary

Η παρούσα ανακοίνωση αναδεικνύει τη ζωή και το έργο τριών επτανήσιων μουσουργών, οι οποίοι έζησαν και έδρασαν στις Η.Π.Α. κατά το πρώτο μισό του 20ού αι. α) Ο κερκυραίος Λορέντζος Καμηλιέρης (1877-1956), συνθέτης, διευθυντής ορχήστρας και χορωδίας διακρίθηκε στη Νέα Υόρκη με την ίδρυση και λειτουργία της μακροβιότερης χορωδίας στις Η.Π.Α., της People's Chorus, β) Ο επίσης κερκυραίος Σπύρος Μπεκατώρος (1862-1938), συνθέτης, διευθυντής ορχήστρας και καθηγητής μουσικής, εγκαταστάθηκε στο Σικάγο και στη Νέα Υόρκη, όπου για τριάντα χρόνια υπηρέτησε τις ελληνοαμερικανικές ορχήστρες, γ) Ο κεφαλλονίτης Ιωάννης Βεργωτής (1875-;) συνθέτης, λιμπρετίστας και διευθυντής ορχήστρας, ίδρυσε στη Νέα Υόρκη ελληνοαμερικανικό οπερετικό θίασο, όπου παρουσίαζε προσωπικά του έργα.

This announcement highlights the life and work of three Eptanisiens composers who lived and worked in the U.S.A. during the first half of the 20th century. a) The Corfiot Lorenzo Camilieris (1877-1956), composer, conductor and choirmaster in New York, he established the famous choir "People's Chorus", b) The Corfiot Spyros Becatoros (1862-1938), composer, conductor and music teacher, settled in Chicago and in New York, where for thirty years he served on the Greek-American orchestras, c) The cephalonian Ioannis Vergotis (1875 -;) composer, librettist and conductor, founded in New York a successful Greek-American operatic troupe.

ΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Ζωή Α. Διονυσίου

Εισαγωγή

Τα παραδοσιακά παιδικά τραγούδια ορίζονται ως τραγούδια που προέρχονται από παιδιά ή απευθύνονται σε αυτά. Συναντιούνται σε όλους τους πολιτισμούς, καθώς πρόκειται για ανάγκη μουσικής έκφρασης των παιδιών, αλλά και των ενηλίκων προς τα παιδιά, που υποδηλώνει την αβίαστη ένταξή τους στη μουσική κουλτούρα και το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον. Στην ελληνική λαογραφική εθνο-μουσικολογική έρευνα το παιδικό παραδοσιακό τραγούδι δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους λαογράφους και εθνο-μουσικολόγους, με εξαίρεση τα νανουρίσματα και τα κάλαντα, που είναι σε μεγάλο βαθμό καταγεγραμμένα.

Στην παρούσα εισήγηση επιχειρούμε μία μουσικο-παιδαγωγική προσέγγιση στον παιδικό λαϊκό μουσικό πολιτισμό. Προτείνουμε μία κατηγοριοποίηση του παιδικού παραδοσιακού τραγουδιού που βοηθά στην εκπαιδευτική χρήση του υλικού. Τέλος εξετάσουμε πώς εμφανίζονται τα παιδικά τραγούδια στην κερκυραϊκή παράδοση στις υπάρχουσες λαογραφικές και εθνο-μουσικολογικές συλλογές και μέσα από τη δική μας επιτόπια έρευνα.

1. Παράδοση και νεωτερισμός στη λαϊκή μουσική: μία συνεχώς επαναπροσδιοριζόμενη σχέση

Οι πρώτες συλλογές δημοτικών τραγουδιών εκδόθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα από φιλέλληνες, που σκοπό είχαν να υποστηρίξουν και να αναδείξουν τον αγώνα των Ελλήνων για ελευθερία στην υπόλοιπη Ευρώπη.¹ Σταδιακά σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, έλληνες λόγιοι άρχισαν να συλλέγουν και να εκδίδουν

1. Κάποιοι από τους φιλέλληνες που συνέταξαν και εξέδωσαν συλλογές ελληνικών τραγουδιών στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν ο Claude Fauriel, 1824, ο Julius Griffiths, 1805, ο Pouqueville, 1813, ο Niccolo Tommaseo και ο Wernev von Haxthausen, 1814, κ.ά. Βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστωρος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας: Κριτική ανάλυση*, έκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1978/1986.

συλλογές δημοτικών τραγουδιών ακολουθώντας τις ιδεολογικές γραμμές του ρομαντισμού, που καλλιιεργήθηκαν από τους προηγούμενους καταγραφείς.² Η διαμόρφωση της επιστήμης της ελληνικής λαογραφίας στις αρχές του 20ού αιώνα οριοθέτησε εν πολλοίς το περιεχόμενο της ελληνικής παράδοσης, και πρόσφερε βασικές μεθοδολογικές κατευθύνσεις και εργαλεία. Συνέλεξαν όμως μόνο ή κυρίως τους στίχους των τραγουδιών, η μουσική και ο χορός παραμελήθηκαν σε μεγάλο βαθμό.³

Από τη θέσπιση της ελληνικής λαογραφίας εκφράστηκαν δύο κυρίαρχες τάσεις σχετικά με το αν τα δημοτικά τραγούδια είναι «προϊόντα της φύσης» ή «προϊόντα τέχνης». Η πρώτη άποψη εκφράστηκε από ερευνητές που θεωρούσαν τα δημοτικά τραγούδια ως αυθόρμητα φυσικά δημιουργήματα της ψυχής του λαού, χωρίς να διαποτίζονται από την αίσθηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας (Πολίτης, Fauriel, Μέγας, Αποστολάκης, Πετρόπουλος, Ρωμαίος κ.ά.), μία θέση που έχει τις απαρχές της στις ρομαντικές απόψεις περί της «θεωρίας των επιβιωμάτων» από την ελληνική αρχαιότητα.⁴ Η δεύτερη άποψη, που χαρακτηρίζει τα δημοτικά τραγούδια ως «καλλιτεχνικά δημιουργήματα», υιοθετήθηκε από τους: Samuel Baud-Bovy,⁵ Στίλπων Κυριακίδη,⁶ Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ⁷ και Άλκη Κυριακίδου-Νέστωρος.⁸ Οι ερευνητές αυτοί αντιμετώπισαν τον λαϊκό πολιτισμό στη σύγχρονη του διάσταση και τον κατέγραψαν σε συνάρτηση με τη «χρήση και λειτουργία» του στη ζωή των ανθρώπων.⁹

2. Οι πιο γνωστές συλλογές δημοτικών τραγουδιών στην Ελλάδα έως τις αρχές του 20ού αιώνα: L.A. Bourgault-Doucoundray, *Trente melodies populaires de la Grece et d'Orient*, Paris, 1876-1897. – Αντ. Σιγάλα, *Συλλογή Εθνικών Ασμάτων*, 1880. – Επ. Σταματιάδη, *Σαματιά*, 1887. – H. Pernot, *Rapport sur une mission scientifique en Turquie*, Paris, 1888-89. – Γ.Δ. Παχτίκος, *260 Δημώδη Ασματα από τους στόματος του Ελληνικού Λαού*, 1905. Βλ. Μ. Μερλιέ, *Η Ελληνική Λαογραφία στην Ελλάδα*, έκδ. Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο, Αθήνα, 1935, σ. 20.

3. Σε αυτές περιλαμβάνονται συλλογές των: Σιγάλα, Σταματιάδη, Pernot, Παχτίκου, Χατζιδάκη, Ψάχου & Marsiek. Βλ. R. Gallop, 1935, "Folksongs of Modern Greece", *Musical Quarterly*, τχ. 21 (1935), σ. 94, 89-98.

4. Α. Κυριακίδου-Νέστωρος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας: Κριτική ανάλυση*, ό.π.

5. S. Baud-Bovy, *Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*, έκδ. Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο, 1984/1996.

6. Σ. Κυριακίδης, *Το Δημοτικό Τραγούδι: Συναγωγή μελετών*, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1990, σ. 59-66.

7. Μ. Λογοθέτη-Μερλιέ, *Η Ελληνική Λαογραφία στην Ελλάδα*, ό.π.

8. Α. Κυριακίδου-Νέστωρος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας: Κριτική ανάλυση*, ό.π.

9. A.P. Merriam, *The Anthropology of Music*, έκδ. Northwestern University Press, Evanston 1964.

Σήμερα είναι αδιαμφισβήτητο ότι τα δημοτικά ή παραδοσιακά τραγούδια είναι μορφή έκφρασης και τέχνης, που δημιουργούνται από τα ταλαντούχα μέλη μιας κοινωνίας, τα οποία συνδιαμορφώνουν, παραλλάσσουν και μεταδίδουν τα παλαιότερα προϊόντα με ένα σύστημα «ελευθερίας-υπό-όρους», όπου η προσωπική δημιουργία φιλτράρεται μέσα από τη συλλογική ταυτότητα.¹⁰ Η «διατήρηση του αυθεντικού» και οι προτάσεις «νεωτερισμών» στον παραδοσιακό πολιτισμό είναι έννοιες παράλληλες, καθώς το παλαιό συνυπάρχει με το νέο μέσα από ένα δημιουργικό διάλογο που δίνει πνοή και συνέχεια στη μουσική παράδοση κάθε τόπου. Η παραδοσιακή μουσική έχει θέση στη σύγχρονη κοινωνία όχι ως απομεινάρι του παρελθόντος, ή ως προϊόν ιστορικής ή ιδεολογικής φόρτισης, αλλά γιατί είναι μια εκφραστική τέχνη που μετουσιώνει υλικά και άυλα μουσικά, ιστορικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κάθε κοινωνίας.¹¹ Με αυτό το σκεπτικό από κάθε λαϊκή μουσική παράδοση μένει ζωντανό μόνο ό,τι είναι χρήσιμο, ό,τι ανανεώνεται και φιλτράρεται μέσα από τις σύγχρονες ανάγκες και δεδομένα των ανθρώπων.

2. *Μια προτεινόμενη κατηγοριοποίηση του παραδοσιακού παιδικού τραγουδιού*

Τα παιδικά παραδοσιακά τραγούδια παραλλάσσονται με το πέρασμα των χρόνων, όπως άλλωστε και αυτά των ενηλίκων. Διατηρούν όμως μία άμεση σχέση με τη ζωή, καθώς περιλαμβάνουν ρεπερτόριο που εντάσσεται στον κύκλο της ζωής (γέννηση, παιδική ηλικία, αγάπη, γάμος, τεκνοποίηση, εργασία, θάνατος) και στον κύκλο του χρόνου (εποχές του χρόνου, γιορτές, μήνες, εργασίες). Οι βασικές κατηγορίες των ελληνικών παραδοσιακών παιδικών τραγουδιών που έχουμε εντοπίσει είναι:

α) *Νανουρίσματα*

Το σιγανό τραγούδι της «μάννας» προς το παιδί για να το ηρεμήσει, ή να το οδηγήσει στον ύπνο. Συχνά αυτοσχεδιαστικό, συναντάται σε παγκόσμια κλίμακα, μια που εκτός από συναισθηματική καλλιέργεια και ανακούφιση στο βρέφος, μεταφέρει κοινωνικά, πολιτισμικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά και αποτελεί μία σπάνια επικοινωνία του γονιού με το παιδί.

10. Γ.Μ. Σηφάκης, *Για μια ποιητική του Ελληνικού Δημοτικού Τραγουδιού*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.

11. P.V. Bohlman, *The Study of Folk Music in the Modern World*, ό.π., σ. 13, 31-32.

β) Ταχταρίσματα – παινέματα ή κανακέματα

Τραγούδια που έχουν σκοπό να ενεργοποιήσουν το βρέφος, να προωθήσουν την επικοινωνία του ενήλικα με το βρέφος και να συμβάλλουν στην κινητική του ανάπτυξη (συντονισμό, αίσθηση ρυθμού, ενεργοποίηση του σώματος, κ.λπ.).

γ) Παιχνιδοτράγουδα

Προτεινόμενη ορολογία που δεν έχει εντοπιστεί έως τώρα σε κάποια λαογραφική συλλογή. Αφορά τραγούδια που συνοδεύονται από παιχνίδια. Αναφέρονται μαζί με τα *Εθιμικά* ως «*Κυρίως παιδικά τραγούδια*», ή «*Παιδιαί*».¹² Τα παιχνιδοτράγουδα στη βιβλιογραφία αντιμετωπίστηκαν ελλειπτικά: είτε παραμελήθηκε η παιγνιώδης τους διάσταση και καταγράφονται ως παιδικά τραγούδια, είτε παραμελήθηκε η μουσική τους διάσταση και καταγράφονται ως παιχνίδια. Εμείς υποστηρίζουν τη διττή εκφραστική τους διάσταση, καθώς στην παιδική ηλικία η κίνηση –ως ελεύθερο ή συντονισμένο παιχνίδι– είναι προϋπόθεση της μάθησης. Στα ελληνικά λαϊκά παιχνιδοτράγουδα εντοπίζουμε:

- Παιχνίδια λόγου – λογοπαίγνια
Παροιμίες, γνωμικά, έναρξη αφήγησης παραμυθιών, δίστιχα, κ.λπ.
- Λαχνίσματα
Παιχνιδοτράγουδα που χρησιμεύουν να ονοματίσουν ποιος από την ομάδα θα αρχίσει το κυρίως παιχνίδι πρώτος ή θα παίζει το ρόλο της «μάνας».
- Παιχνίδια με εμπλοκή μελών του σώματος
Χρήση δακτύλων (χεριών, ποδιών), μελών του σώματος, κ.λπ. με στόχο την ανάπτυξη της λεπτής και αδρής κινητικότητας και γενικά τη σωματική ανάπτυξη.
- Παιχνίδια με αντικείμενα
Παιχνίδια με χρήση αντικειμένων (μήλα, φρούτα, πέτρες, ξυλάκια, κότσια, κ.λπ.) που στοχεύουν στην κινητική ανάπτυξη.
- Ομαδικά στο χώρο μιμητικά-ελεύθερα
Παιχνιδοτράγουδα τα οποία συνοδεύονται από μιμητική/περιγραφική κίνηση.
- Ομαδικά σε κύκλο

12. Δ.Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1966/1978.

Παιχνιδοτραγουδά σε κυκλική διάταξη, με στόχο την κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού.

- Ομαδικά σε διάλογο
Σε δύο ομάδες που στέκουν αντικριστά και κάνουν χρήση διαλόγων με σιωπτική, πειρακτική διάθεση.

δ) Κάλαντα – Αγερομοί

Πρόκειται για αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό έθιμο (calendae: νεομηνία, αγείρω: συγκεντρώνω χρήματα, κάνω έρανο). Στην αρχαία Ελλάδα υπήρχαν κάλαντα για κάθε μήνα. Τα σύγχρονα κάλαντα συνδέονται με το Δωδεκαήμερο (Χριστουγέννων, Πρωτοχρονιάς, Θεοφανείων), αλλά εδώ εντάσσονται και τα κάλαντα του Μάρτη, του Λαζάρου, της Λαμπρής. Τα κάλαντα λέγονταν από ανθρώπους κάθε ηλικίας, αλλά σταδιακά επικράτησε να τραγουδιούνται κυρίως από παιδιά.

ε) Εθιμικά – μαγικο-λατρευτικά

Τα τραγούδια των παιδιών που σχετίζονται με κάποιο έθιμο. Τραγουδιόταν τόσο από ενήλικες όσο και από παιδιά, αλλά σταδιακά τα περισσότερα πέρασαν στα χείλη των παιδιών. Στην κατηγορία αυτή συναντούμε:

- Της κούνιας ή αιώρας
Έθιμο με συμβολικό νόημα τη γνωριμία νέων διαφορετικού φύλου. Πραγματοποιούνταν την περίοδο της άνοιξης, κυρίως τη Δεύτερη μέρα της Λαμπρής, τη «Νια εβδομάδα», όταν παρέες εφήβων και νέων «έστηγαν τις κούνιες» με συνοδεία γλεντιού σε διάφορες συνοικίες ή εκδρομές, για να ανεβούν οι ελεύθερες κοπέλες και να τραγουδήσουν.
- Επίκληση βροχής
σε πολλές περιοχές σε περιόδους ανομβρίας τα κορίτσια οργάνωναν το έθιμο της περπερούνας. Ένα κορίτσι ντυνόταν «περπερούνα» τυλίγοντας πράσινα κλαδιά γύρω από το κορμί της, ενώ η υπόλοιπη συντροφιά το οδηγούσε από σπίτι σε σπίτι, όπου οι νοικοκυρές της έριχναν λίγο νερό, για να «πιάσει βροχή».
- Τραγούδια της εργασίας
Συχνά τα παιδιά στα τραγούδια τους μιμούνται επαγγέλματα των ενηλίκων, κάτι που σταδιακά τους εισήγαγε στον κόσμο της δουλειάς.
- Μοιρολόγια

Τα μοιρολόγια σε κάποια μέρη περνούν στα χείλη των παιδιών συνδεδεμένα με παιχνίδια.

- Πασχαλινά – Αναστάσιμα
Τραγούδια της Λαμπρής που τραγουδιούνται και από παιδιά.

στ) Διδακτικά τραγούδια

Τραγούδια που καλλιεργούν τη μνήμη (μνημονικά) και περιλαμβάνουν:

- Κλιμακωτά
Με στίχο που προσθέτει κάθε φορά έναν άλλο χαρακτήρα ή δράση.
- Αριθμητικά
Με στίχο που περιλαμβάνει αρίθμηση.
- Αλφαβητάρια
Με στίχο που αναδεικνύει τα γράμματα της αλφαβήτου.

ζ) Σατιρικά – σκωπτικά τραγούδια

Τραγούδια που συνήθως συνοδεύονται από κίνηση και προέρχονται από αποκριάτικα ή σατιρικά τραγούδια των ενηλίκων.

3. Κερκυραϊκό παιδικό τραγούδι

Στην κερκυραϊκή λαογραφία η Κέρκυρα διαχωρίζεται σε τέσσερις περιοχές, που ακολουθούν τον διοικητικό διαχωρισμό του νησιού από την εποχή των Ανδηγαυών:

- α) Γύρου (βορειο-δυτικά),
- β) Όρους (βορειο-ανατολικά),
- γ) Μέσης, και
- δ) Λευκίμης (νότια).

Στη λαογραφία της Κέρκυρας σώζονται πολλά κατάλοιπα της βυζαντινής περιόδου του νησιού σε παραλλαγές βυζαντινών τραγουδιών, σε βυζαντινά χωριά, σε ονόματα οικογενειών κ.ά., καθώς μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και άλλων περιοχών πολλοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα. Εντοπίζονται επίσης πολλά στοιχεία της κρητικής δημοτικής ποίησης, λιγότερα στοιχεία από τα Δωδεκάνησα, από νησιά του Αιγαίου, Κύπρο, Μικρά Ασία κ.λπ., ενώ ακόμα λιγότερες επιρροές από την Ήπειρο, που αν και τόσο κοντά, η μουσική της

παράδοση διαφέρει πολύ από την επτανησιακή.¹³ Στη νότια Κέρκυρα αναφέρονται ευρύτατα κρητικές επιδράσεις σε πολλά άσματα. Στα βόρεια, σε μερικά χωριά του Όρους παρατηρούνται λίγες επιδράσεις από την Ήπειρο, ενώ στη Μέση Κέρκυρα μεγαλύτερες αφομοιωτικές τάσεις σε τραγούδια ξενόφερτα.¹⁴ Οι μεϊζοντες κλίμακες έχουν επικρατήσει στο νησί, ως δάνειο από την ευρωπαϊκή μουσική. Επικρατέστερος στίχος είναι ο πανελλήνιος ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος.

Τα περισσότερα κερκυραϊκά άσματα φαίνονται να κατατάσσονται στις παραλογές, στα ερωτικά και σατιρικά άσματα. Απουσιάζουν εμφανώς τα κλέφτικα και πολεμικά τραγούδια,¹⁵ ενώ υπάρχουν τραγούδια σε όλες τις άλλες κατηγορίες δημοτικού τραγουδιού, σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Πολίτη (ακριτικά, παραλογές, της αγάπης, του γάμου, της ξενιτιάς, μοιρολόγια, νανουρίσματα, κάλαντα, του κάτω κόσμου, γνωμικά, εργατικά, περιγελαστικά).¹⁶ Η έλλειψη κλέφτικων και πολεμικών τραγουδιών εξηγείται φυσικά από τη διαφορετική ιστορική και εθνική διάσταση του ελληνισμού, που προφανώς βίωσε η Κέρκυρα και τα Επτάνησα. Η αφοσίωση προς τον ελληνισμό, έκδηλη στη σολωμική και Επτανησιακή Σχολή, είναι παρούσα και στο κερκυραϊκό δημοτικό τραγούδι, χωρίς όμως να ενστερνίζεται το πολεμικό και επαναστατικό πνεύμα της εποχής (αρματωλοί, κλέφτες, ιστορικά άσματα, κ.λπ.). Αλάνθαστο το λαϊκό τραγούδι καταδεικνύει ότι η ελληνική επανάσταση στην Κέρκυρα βιώθηκε διαφορετικά και μαρτυρεί, τη γνωστή, αν μη τι άλλο, κλίση των Κερκυραίων προς την ευχάριστη πλευρά της ζωής, που απέχει από τη βυζαντινή αίσθηση της χαρμολύπης και το μυστικισμό της ανατολής που συναντά κανείς στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Στις συλλογές τραγουδιών και λαογραφικού υλικού από το νησί της Κέρκυρας, στο μεγαλύτερο ποσοστό καταγράφονται μόνο οι στίχοι. Η έλλειψη μουσικής σημειογραφίας οδηγεί τον σύγχρονο ερευνητή να αντιμετωπίσει τα τραγούδια μόνο ή κυρίως στιχουργικά, κάτι που αποκλίνει από την πραγματική τους χρήση. Παρακάτω θα εξετάσουμε παιδικά τραγούδια που έχουμε εντοπίσει σε συλλογές και μελέτες κερκυραϊκής λαογραφίας.

13. Α. Τζώρα, *Το Κερκυραϊκό Δημοτικό Τραγούδι: πηγές και επιδράσεις – Συγκριτική μελέτη*, έκδ. Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1986, σ. 102.

14. Ν. Πακτίτης, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, έκδ. Ιστορικο-λαογραφική Εταιρεία Κέρκυρας, Κέρκυρα 1989, 14-15.

15. Α. Τζώρα, *Το Κερκυραϊκό Δημοτικό Τραγούδι: πηγές και επιδράσεις – Συγκριτική μελέτη*, ό.π. – Γ. Σπυριδάκης, «Συνθετικά στοιχεία του Λαϊκού πολιτισμού εις την Επτάνησον», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου* (23-29 Σεπτεμβρίου 1965), τ. Α' (1967), σ. 353-364. – Γ.Κ. Μαρτζούκος, *Κερκυραϊκά Δημοτικά Τραγούδια*, Αθήνα 1959, σ. 8.

16. Ν. Πολίτη, *Εκλογαί από το Τραγούδι του Ελληνικού Λαού*, εκδ. Γράμματα, Αθήνα 1914/1991.

Στις συλλογές των Αντώνη Μανούσου,¹⁷ Σπύρου Καβάσιλα,¹⁸ Ιωάννου Μπουινιά,¹⁹ Αλεξάνδρας Τζώρα²⁰ και Γιάννη Καλαϊτζόγλου²¹ δεν καταγράφεται κανένα τραγούδι που να ανήκει στο παιδικό ρεπερτόριο.

Νανουρίσματα έχουν καταγραφεί σε κερκυραϊκές συλλογές. Στη συλλογή του Γεώργιου Κοντού περιλαμβάνονται 4 νανουρίσματα, από τα οποία δύο έχουν τοπικό ενδιαφέρον, καθώς αναφέρονται σε τοπικούς αγίους και προσκυνήματα, στην Παναγία Κασσωπίτρα και στον Άγιο Σπυρίδωνα. Αναφέρουμε το πρώτο:

*Νάρα σου μάτια, νάνα σου, και ναναρίσματά σου,
Κ' η Παραγιά η Δέσποινα μεσ' στα προσκέφαλά σου,
Η Παραγιά η Δέσποινα, κι η Χρυσοκασσοπήτρα,
Να σου χαρίσει την υγείά οπού είναι λεημονήτρα.²²*

Στη μελέτη της Μαλβίνας Σαλβάνου παρουσιάζεται ένα ιδιαίτερο νανούρισμα:

*Νάνι, νάνι, νάνι του / όσο να 'ρθει η μάνα του
Να του φέρει πέντε αγιά / και την κότα την παχιά / να τη φάει τη Λαμπριά
και τ' αγιό το παχουλό / να το φάει το δελινό.²³*

Το παραπάνω νανούρισμα παρουσιάζεται από την Παναγιώτα Χρηστάρα ως νανούρισμα Κέρκυρας και Ερείκουσας, ενδεικτικό της πιο απλής μουσικο-ποιητικής δομής που καταγράφεται στην ελληνική παράδοση.²⁴ Η μελωδία του ακολουθεί διτονικό χαρακτήρα, με το διάστημα τρίτης μικρής (ε' - Α#). Η απλότητα του παραπάνω κερκυραϊκού νανουρίσματος θυμίζει τα παιδικά τραγούδια, που είναι μελοποιημένα σε τρεις νότες, χαρακτηριζόμενα ως «παιδική τριάς»

17. Α. Μανούσος, *Τραγούδια Εθνικά συναγμένα και διασαφηνισμένα*, εκδ. Ερμής, Κέρκυρα 1850.

18. Σ. Καβάσιλας, «Λαογραφικά Σύλλεκτα εκ Νυμφών Κερκύρας», *Λαογραφία*, τ. Β' (1910-1911), σ. 638-669.

19. Ι. Μπουινιάς, *Κερκυραϊκά: Ιστορία – Λαογραφία*, Κέρκυρα, τ. Α' (1954), τ. Β' (1959).

20. Α. Τζώρα, *Το Κερκυραϊκό Δημοτικό Τραγούδι: πηγές και επιδρομές – Συγκριτική μελέτη*, ό.π.

21. Γ. Καλαϊτζόγλου, *Κέρκυρα Μούσα Καλλίφωνος: Παραδοσιακά Τραγούδια*, εκδ. Απόστροφος, Κέρκυρα 2004.

22. L. Norgaard, *Δημοτικά Ανέκδοτα από τις Συλλογές του Κερκυραίου Γεωργίου Α. Κοντού*, έκδ. Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 2000, σ. 50-51.

23. Γ. Σαλβάνου & Μ. Σαλβάνου-Παπαβλασσοπούλου, *Λαογραφική Ύλη εκ Κερκύρας*, Αθήνα 1930, σ. 83. – Μ. Σαλβάνου-Παπαβλασσοπούλου, «Τραγούδια, μοιρολόγια και Λαζαρικά Αργυράδων Κερκύρας», *Λαογραφία*, τ. 8 (1921) και 9 (1926).

24. Το ίδιο νανούρισμα με την ίδια μελωδία και στίχους κατέγραψε η ερευνήτρια, τραγούδησε ο Μαργαρίτης Σαγιάς (Συναράδες της Μέσης Κέρκυρας) με την ίδια μελωδία και στίχους 12/2012 (προσωπικό αρχείο της γράφουσας).

(“kinderlied-terno”).²⁵ Το ελληνικό παραδοσιακό νανούρισμα ακολουθεί μια μουσικο-ποιητική διαδικασία από το απλό προς το σύνθετο, όσον αφορά τη μουσική έκταση, τον αριθμό των βαθμίδων της κλίμακας, το πέρασμα από έναν ελλιπή τρόπο διτονικού ή τριτονικού χαρακτήρα σε τρόπο διατονικό και στη συνέχεια χρωματικό, τον αριθμό των συλλαβών του ποιητικού στίχου, τον αριθμό κυματισμών της μελωδίας, τον αριθμό διαφορετικών διαστημάτων, την ποικιλία ή μη των ακραίων φθόγγων, την απλότητα ή σχετική πολυπλοκότητα του μέτρου στη μουσική, την ποικιλία στις χρησιμοποιούμενες διάρκειες.²⁶ Αυτός ο τύπος νανουρίσματος καταδεικνύει ότι το νανούρισμα είναι το πιο απλό αυτοσχέδιο και αρχετυπικό τραγούδι της μάνας προς το παιδί, που συνεχώς εξελίσσεται στιχουργικά και μουσικο-ποιητικά.

Στη συλλογή του Μαρτζούκου καταγράφεται ένα νανούρισμα,²⁷ και στη συλλογή του Πακτίτη 6 νανουρίσματα (ο ίδιος αναφέρει 19 νανουρίσματα, αλλά εμείς αναγνωρίσαμε 6 νανουρίσματα και 13 ταχταρίσματα).²⁸ Πέντε νανουρίσματα καταγράφονται επίσης στην ανέκδοτη συλλογή του Σπύρου Τζήλιου.²⁹

Ταχταρίσματα καταγράφονται: 13 από τον Πακτίτη, 1 από τον Λυκίσσα³⁰ και 8 από τον Τζήλιο.³¹ Σε αρκετά κερκυραϊκά ταχταρίσματα καταγράφονται οι συλλαβές «ται-ρι-ρι», «ράι-ρι-ρι», ή «τάι-ρα-ρα», η οποία είναι αυτοσχέδια συλλαβή που θυμίζει παρόμοιες νησιών το Αιγαίου (τα-ρι-ρι), αλλά όχι της ηπειρωτικής Ελλάδας (να-α-α, ω-ω, νάνι-νάνι, κ.λπ.):

Τάι ριοί τάι ριοί / να' ναι η μπέμπα μας καλή
Έλα να την κάμω μιά / στο λαιμό και στην ελιά
Έλα να την κάνω μάκι / στο λαιμό και στο χειλάκι.³²

25. L. Bardos, (1956) “Naturliche Tonsysteme”, *Studis memoriae Belae Bartok sacra*, Budapest 1956, σ. 244, 209-258. Στο S. Baud-Bovy, *Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*, ό.π.

26. Π.Χ. Χρηστάρας, «Το ελληνικό νανούρισμα», *Μουσικολογία*, τ. 5-6 (1987), σ. 183-203.

27. «Έλα ύπνε επάρε το». Γ.Κ. Μαρτζούκος, *Κερκυραϊκά Δημοτικά Τραγούδια*, ό.π.

28. Ν. Πακτίτης, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, ό.π.

29. «Ω, ω, ω, ω! Το παιδί μου το καλό», «Νάνα-νάνα ω-ω-ω το παιδί μου το καλό», «Έλα ύπνε επάρε το», «Νάνι, νάνι το μωρό μου», «Υπνε που παίρνεις τα παιδιά», Σ. Τζήλιου, «Μουσική Παράδοση της Βορειο-Δυτικής Κέρκυρας», ανέκδοτη συλλογή, τ. Α', Β', Γ', Δ'.

30. «Έχω γνιο κι έχω χαρά». Μ.Γ. Λυκίσσας, *Τα Λιανοτράγουδα της Κέρκυρας*, έκδ. Κερκυραϊκή Ένωση Αθηνών «Ο Άγιος Σπυρίδων», 1995, σ. 25-26.

31. «Και τση μπεμπας μου το γάμο» (α), «Έχω γνιο κι έχω χαρά», «Το παιδί μου το καλό πότε να το ιδώ γαμπρό», «Και τση μπέμπα μου το γάμο» (β), «Το παιδί μου να το να το», «Ταΐρι-τάϊρι-ρό», «Έχω γνιο κι έχω χαρά», «Το παιδί μου το καλό θέλω να το ιδώ γαμπρό», Ν. Πακτίτη, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, ό.π.

32. Ν. Πακτίτης, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σ. 166.

Όσον αφορά τα παιχνιδοτράγουδα, καταγράφονται: 18 παιδικά τραγούδια από τον Πακτίτη, τα περισσότερα παιχνίδια λόγου, ομαδικά παιχνίδια, ή εθιμικά τραγούδια, χωρίς περιγραφή τρόπου παιξίματος. Από τον Ν. Αυλιανό καταγράφονται 4 λαχνίσματα και δύο παιχνιδοτράγουδα, όπου εμπλέκουν μέλη σώματος.³³ Η πληρέστερη μελέτη, ως προς την κριτική έκδοση δημοτικών τραγουδιών, ταυτόχρονα με την ιστορική, λαογραφική και φιλολογική τους πλαισίωση, είναι η τετράτομη ανέκδοτη συλλογή του Σπύρου Τζήλιου, που επικεντρώνεται στη μουσική παράδοση της βορειο-δυτικής Κέρκυρας. Ο Τζήλιος καταγράφει 7 παιδικά τραγούδια και παιχνίδια,³⁴ 2 παιχνίδια λόγου,³⁵ 9 παιδικά τραγούδια,³⁶ 4 παιχνιδοτράγουδα,³⁷ και 8 μικρά δίστιχα ως ευτράπελους διαλόγους. Στις παραπάνω συλλογές εντοπίσαμε πολλά παιχνίδια λόγου, λαχνίσματα, παιχνίδια με εμπλοκή μελών του σώματος, ομαδικά στο χώρο, σε κύκλο και σε διάλογο. Παράθετονται κάποια παιχνιδοτράγουδα τοπικού ενδιαφέροντος:

Ντίλι-ντίλι, ντόσα / να πάμε στη μολόσα / να φέρουμε λαλάκια / ν' αλεί-
ψουμε τη γάτα.³⁸

Τσούκον τσουνάντε βαλιότα, τομπό / τήρα, σούκα, δέκα και μπαλό, / σύρε
συ να' ρθω κι εγώ,

«Βερβιτσιόλα, δεκασιόλα, ντελαράν, ντελαρούσα, δεν ανάβει, δεν απιάνει
έτσι σπάθη και μονόβα και ταμπό, σύρε συ, να 'ρθω κι εγώ».³⁹

Παραλλαγή του τελευταίου κατέγραψε η ερευνήτρια με τα παρακάτω λόγια:

33. Ν.Β. Αυλιανός, *Χλωμός Κέρκυρας: Παράδοση – Λαογραφία – Ιστορία*. χ.ε., Κέρκυρα 1989, σ. 75.

34. «Εκεί να κάτσει το πουλί, εκεί να κελαηδήσει», «Πάνω τα χεράκια», «Με τα δυο χεράκια» «Είμ' ένα μικρό παιδάκι» «Αύριο είναι Κυριακή», «Μοσχοκάρυδο κανέλλα», «Μια βοσκοπούλα ροδοπλασμένη», Σ. Τζήλιου, «Μουσική παράδοση της Βορειο-Δυτικής Κέρκυρας», ανέκδοτη συλλογή, τ. Α', Β', Γ', Δ', ό.π.

35. «Το κουκί και το ρεβύθι», «Μια φορά κι έναν καιρό», Σ. Τζήλιου, *Μουσική παράδοση της Βορειο-Δυτικής Κέρκυρας*, ό.π.

36. «Καλώς το νιο φεγγάρι», «Έβγα ήλιε να λιαστούμε», «Έβγα ήλιε να λιαστώ», «Πρωί ο ήλιος βγαίνει», «Έβγα ήλιε πύρωσέ με», «Ηλιος και βροχή» «Βρέχει-βρέχει και χιονίζει», «Βρέχει-βρέχει και ποτίζει» «Κάνει κρύο κάνει τσίφιν», Σ. Τζήλιου, *Μουσική παράδοση της Βορειο-Δυτικής Κέρκυρας*, ό.π.

37. «Έβγα έβγα λάλα μου», «Έλα δω κωλοφωτιά μου», «Βρε καλώς τηνε την κόρη», «Παπαρούνα φουντωτή», Σ. Τζήλιου, *Μουσική παράδοση της Βορειο-Δυτικής Κέρκυρας*, ό.π.

38. Μ. Καμονάχου, ανέκδοτη συλλογή από το χωριό Αρκαδάδες, στο Ν. Πακτίτη, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σ. 179.

39. Ν.Β. Αυλιανός, *Χλωμός Κέρκυρας: Παράδοση – Λαογραφία – Ιστορία*, ό.π., σ. 75.

*«Μπερομπιτσιόλα Δεκατσιόλα ντουκάντε βασίβα-λο, κε-τη-ράβδα καταμπό,
τήρα βέσα και μπαλό».⁴⁰*

Στη σύντομη αυτή μελέτη δεν ασχοληθήκαμε με τα κάλαντα, τα οποία καταγράφονται από τον Πακτίτη, τον Τζήλιο και άλλους ερευνητές. Στη μελέτη της Μαλβίνας Σαλβάνου παρουσιάζονται τα κάλαντα του Λαζάρου, όπως καταγράφηκαν στους Αργυράδες Κέρκυρας. Ο Γεράσιμος Χυτήρης περιγράφει τρία σπάνια κάλαντα που φαίνονται να σχετίζονται με παιδιά: τα «Κάλαντα της Λαμπρής» («Λαμπριάτικα Κάλαντα», ή «το Χριστός Ανέστη»), τα «Κάλαντα του Λαζάρου» («Ἡρθ' ὁ Λάζαρος, ἦρθαν τὰ Βάια») και «Το τραγούδι του Μάη»),⁴¹ που πρώτη φορά καταγράφηκε από τον Ν. Γερακάρη το 1905.⁴² Το «Τραγούδι του Μάη» και το παρακάτω εθιμικό πασχαλινό τραγούδι είναι τα μόνα εθιμικά τραγούδια που εντοπίσαμε:

*Μεγάλη Δευτέρα ο Χριστός στη μαχαίρα
Μεγάλη Τρίτη ο Χριστός εκούφτη
Μεγάλη Τετάρτη ο Χριστός επιάστη
Μεγάλη Πέμπτη δάκρυο πέφτει
Μεγάλη Παρασκευή ο Χριστός στο καρόφι
Μεγάλο Σαββάτο χαρές γιομάτο.⁴³*

Τελευταία, το μόνο διδακτικό τραγούδι που εντοπίσαμε είναι το παρακάτω αριθμητικό τραγούδι όπως καταγράφηκε από τον Τζήλιο:

*Ένα: αύριο πάω στα ξένα
Δύο: μόνο εμείς οι δύο
Τρία: με μια καλή κυρία
Τέσσερα: στα νερά μου σ' έφερα
Πέντε: βάστα κερί και φέγγε
Έξι: καρδιά μου έχεις μπλέξει
Εφτά: γυριστά, κουλουριαστά
Οχτώ: στην καρδιά μου σε βαστώ
Εννιά: είσαι ψηλή και ναι
Δέκα: στον κλέψαν μια γυναίκα.⁴⁴*

40. Τραγούδησε η Τζένη Λούβρου (Σταυρός, Μέσης Κέρκυρας), Απρίλιος 2014, προσωπικό αρχείο της γράφουσας.

41. Ν. Γερακάρη, *Κερκυραϊκά Σελίδια*, Κέρκυρα 1906.

42. Γ. Χυτήρης, *Τα Λαογραφικά της Κέρκυρας*, έκδ. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα, τ. Α' (1988), τ. Β' (1991).

43. Ν. Πακτίτης, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, ό.π., σ. 176.

44. Σ. Τζήλιου, *Μουσική παράδοση της Βορειο-Δυτικής Κέρκυρας*, ό.π. τ. Γ', σ. 403.

Στη συλλογή του Τζήλιου καταγράφονται επίσης 16 ομαδικά σατιρικά παχνιδο-τραγούδια ή τραγούδια καταδεικνύοντας έτσι τον μεγάλο πλούτο της παιδικής λαϊκής μουσικής στην Κέρκυρα.⁴⁵ Ένα παράδειγμα:

*Πον 'σουν ντε, πού 'σουν ντε / πον 'σουν άγριε πετεινέ;
Στο βουνό ήμουν ο καημένος / με τα βούρλα φορτωμένος
Κατεβαίνω ποδαράτα / και μαθαίνω μες τη στράτα
πως μου κλέψαν την κοπέλα / με την κόκκινη κορδέλα.
Το τσεκούρι μου πετώ / και τα γένια μου τραβώ.*

Σε όλες τις συλλογές δημοτικών τραγουδιών που αναφέρθηκαν έως τώρα υπάρχει καταγεγραμμένο μόνο το ποιητικό κείμενο, κάτι που αποδυναμώνει τη μελέτη και διάδοση του μέλους. Εξάιρεση αποτελούν δύο σχετικά νεώτερες μελέτες για τη μουσική παράδοση της Κέρκυρας, που είναι οι μόνες που καταγράφουν τραγούδια σε μουσική σημειογραφία. Ο Σπυρίδωνας Σούφης κατέγραψε 30 τραγούδια από τους Ριγγλάδες Κέρκυρας, μεταξύ των οποίων 4 κάλαντα και 1 ταχτάρισμα («Το παιδί μου το καλό»). Σε όλα τα τραγούδια παρατήρησε συλλαβικές μελωδίες σε σχέση με το κείμενο, μελίσματα δίφθογγα ή τρίφθογγα (σπάνια 5 φθόγγων), μελωδίες με σχετικά λίγους φθόγγους (5-8 φθόγγους), μέτρια ως γρήγορη ρυθμική αγωγή. Στα κάλαντα και το ταχτάρισμα δεν παρατήρησε τσακίσματα, σε αντίθεση με άλλα τραγούδια. Επιβεβαίωσε επίσης στιχουργικά δάνεια από Πελοπόννησο, κάτι που παραπέμπει στη μετακίνηση πληθυσμών τον 16ο αιώνα από την Πελοπόννησο στην Κέρκυρα.⁴⁶

Ο Άγγελος Μελάς κατέγραψε 20 τραγούδια από τον Κάτω Γαρούνα και 10 από τον Πέλεκα (Μέση Κέρκυρας) και μελέτησε την κερκυραϊκή πολυφωνία. Η πολυφωνία στην κερκυραϊκή λαϊκή της μορφή αποτελείται από την πρώτη φωνή (πρίμα) που παίρνει τη βασική μελωδία, τη δεύτερη φωνή που τραγουδά ψηλό-

45. «Ο Ρούβελας κι η κίχλα», «Πού 'σουν ντε», «Ο τεμπελόγατος», «Πέντε ποντικοί βαρβάτοι», «Οι τρεις σπανοί από την πόλη», «Ψηλός σαν το ρεθύθι», «Ο τρύγος του ποντικιού», «Πέντε ποντικοί, δεκαοχτώ νυφίτσες», «Τα ψέματα και η αλήθεια», «Τα καβούρια χάνουν γάμο», «Ο γάιδαρος κι η αλεπού», «Η συκοφαντία», «Ανέβηκα στην πιπεριά», «Ένα-δύο-τρία», «Ανέβα μήλο-κατέβα ρόδι», «Η τραμπάλα», «Α-μπέμπα-μπλομμ», «Το δαχτυλίδι», «Δεν περνάς κυρά-Μαρία», «Πόσα άστρα είναι στον ουρανό;», «Περνά-περνά η μέλισσα», «Γύρω-γύρω όλοι», «Η μικρή Ελένη», «Ένα λεπτό το σκόρδο», «Η πινακωτή», «Η χρουβιτζιάννα» «Ήταν ένα μικρό καράβι», Σ. Τζήλιου, *Μουσική παράδοση της Βορειο-Δυτικής Κέρκυρας*, ό.π.

46. Σ. Σούφης, *Δημοτικά Τραγούδια από τις Ριγγλάδες Κέρκυρας* (περιέχει ψηφιακό δίσκο ηχογραφημένης δημοτικής μουσικής), Ανέκδοτη Πτυχιακή Διπλωματική Εργασία, έκδ. Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Σχολή Καλών Τεχνών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 169-171.

τερα ή χαμηλότερα από την πρώτη, τη μπάσα φωνή που είναι η πιο χαμηλή μελωδική γραμμή και τη φωνή σουλτάνα, που είναι η πιο ψηλή φωνή στο τραγούδι. Η ομαδικότητα, ο λαϊκός χαρακτήρας της και οι ανημίτονες πεντατονικές κλίμακες που αποτελούν τη μελωδική βάση της πολυφωνίας συνηγορούν στην παλαιότητα της καταγωγής της.⁴⁷ Φυσικά η λαϊκή πολυφωνία και η λόγια δυτική πολυφωνία επηρέασαν και επηρεάστηκαν αμφότερες.

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, παλαιότερα στα περισσότερα χωριά της Κέρκυρας οι άνθρωποι τραγουδούσαν αβίαστα σε λαϊκή πολυφωνία, δηλαδή «έφτιαχναν πολλές φωνές» στο κάθε τραγούδι. Ο όρος «πολυφωνικό» είναι νεότερος. Ακόμα και σήμερα οι άνθρωποι της υπαίθρου προτιμούν να μην τα ονομάζουν πολυφωνικά, αλλά «τραγουδάμε όλοι μαζί». Αναφέρουν «το λέμε αρέκια», που σημαίνει να ξεκινά μία φωνή πρώτα και σε λίγους χρόνους να μπαίνουν οι άλλες, γεμίζοντας σταδιακά το τραγούδι με πολυφωνία.⁴⁸ Στα παιδικά τραγούδια δεν καταγράφηκε κάποιου είδους πολυφωνία, συναντήσαμε μόνο συλλαβικές μελωδίες, χωρίς τσακίσματα και μελίσματα.

Συμπεράσματα

Συγκριτικά με το πανελλήνιο παιδικό παραδοσιακό τραγούδι, στην Κέρκυρα συναντούμε όλες τις κατηγορίες τραγουδιών, αλλά ιδιαίτερα πολλά σατιρικά τραγούδια, περισσότερα αναλογικά με αυτά που υπάρχουν σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Αυτό αποδεικνύει ότι η έφεση των Κερκυραίων σε περιπαιχτικά δίστιχα λογικά ξεκινά να καλλιεργείται από την παιδική ηλικία.

Τα παιδιά γίνονται συμμετέχοντες και ενθουσιώδεις εκφραστές λαογραφικών δρώμενων, όταν ελεύθερα από δεσμεύσεις τους επιτρέπεται να παίζουν και να δρουν με τους συνομηλίκους τους, παράλληλα με τον κόσμο των ενηλίκων. Τότε δανείζονται πολλά μουσικά και πολιτισμικά στοιχεία του ρεπερτορίου των ενηλίκων, που τα ενστερνίζονται με αρκετά ευφάνταστο τρόπο. Οι σχετικά απλές μελωδίες, όπως αποδεικνύει το νανούρισμα της Κέρκυρας στο οποίο αναφερθήκαμε, μαρτυρά την άνεμη μουσικο-ποιητική δημιουργία στο παραδοσιακό τραγούδι. Καταδεικνύει επίσης ότι οι απλές μελωδίες συχνά επιτρέπουν στα παιδιά να επινοήσουν πολύπλοκα κινητικά παιχνίδια. Σχεδόν πάντα παιχνίδι και τραγούδι συ-

47. Α. Μελάς, *Ηχογράφηση Τοπικής Παραδοσιακής Μουσικής από τη Μέση Κέρκυρα* (περιέχει ψηφιακό δίσκο ηχογραφημένης δημοτικής μουσικής), Ανέκδοτη Πτυχιακή Διπλωματική Εργασία, εκδ. Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Σχολή Καλών Τεχνών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 17.

48. Συνέντευξη μελών του «Πολυφωνικού Χορού Γυναικών» του Κάτω Γαρούνα στη γράφουσα, Νοέμβριος 2012.

νυπάρχει στο λαϊκό παιδικό ρεπερτόριο, πάντα με αυτοσχεδιαστικό τρόπο που μπορεί να διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, ή από άτομο σε άτομο.

Η προσπάθειά μας να αναδείξουμε το λαογραφικό υλικό που σχετίζεται με τα παιδιά πηγάζει από την πεποίθησή μας ότι πρόκειται για ένα πολύτιμο υλικό μεγάλης μουσικής, πολιτισμικής και κοινωνικής αξίας. Πιστεύουμε ότι τα χαρακτηριστικά ενός μουσικού πολιτισμού δεν διδάσκονται, αλλά μεταφέρονται μόνο αν κάποιος επιθυμήσει να γίνει φορέας τους. Τα παιδιά χρειάζονται μία ανοιχτή σχέση με την παράδοση, γιατί μόνο τότε μπορούν να εμπνευστούν από αυτή και να γίνουν συνεχιστές της.

Περίληψη / Summary

Τα ελληνικά παραδοσιακά παιδικά τραγούδια (νανουρίσματα, ταχταρίσματα, παιχνιδοτράγουδα, κάλαντα, εθιμικά, διδακτικά και σκωπτικά τραγούδια) αντικατοπτρίζουν ποικιλοτρόπως τη σχέση του παιδιού με το οικογενειακό και ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό περιβάλλον, αντανakλώντας βιώματα, αντιλήψεις και τον τρόπο του «υπάρχειν» σε μία παραδοσιακή κοινωνία. Η εργασία εστιάζει στο κερκυραϊκό παιδικό τραγούδι μέσα από βιβλιογραφική και επιτόπια εθνογραφική έρευνα.

Greek children's folk songs (lullabies, dandle, play songs, carols, custom songs, educational and comic songs) usually transmit to children their family and socio-cultural background, living conditions, ideas and way of being in traditional society. The current research focuses on Corfiot children's songs through bibliographic and ethnographic research.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ: ΜΙΑ ΕΘΝΟΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Εμμανουέλα Καββαδία

Σκοπός του συγκεκριμένου θέματος είναι να προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργική μουσική παράδοση της ισραηλίτικης κοινότητας της Κέρκυρας. Συγκεκριμένα θα γίνει αναφορά στα χαρακτηριστικά της μουσικής της συναγωγής μέσα στο γεωγραφικό και πολιτιστικό πλαίσιο που διαμορφώθηκαν από τη συνύπαρξη της κοινότητας με το ντόπιο στοιχείο. Η κατανόηση της συγκεκριμένης μουσικής παράδοσης στηρίζεται στη συστηματική, γεωγραφική και ιστορική προσέγγιση, όπως άλλωστε είναι αποδεκτή στη σύγχρονη εθνομουσικολογική έρευνα.

Εισαγωγή

Οι ρίζες του εβραϊκού λαού και της μουσικής του θα πρέπει να αναζητηθούν στη Μέση Ανατολή και κυρίως στη γη του Ισραήλ. Οι Εβραίοι, για πάνω από 2.000 χρόνια, έζησαν ανάμεσα σε διάφορους πολιτισμούς στη Δύση και την Ανατολή, από το Ιράν στο Ισραήλ μέχρι τη δυτική Μεσόγειο, τη βόρεια Αφρική, την Ευρώπη και πρόσφατα την Αμερική. Η εβραϊκή μουσική χαρακτηρίζεται ως ένα διαπολιτισμικό φαινόμενο, που η σύνθεσή της οφείλεται στη διασπορά των Εβραίων στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές που εγκαταστάθηκαν, οι οποίοι διατήρησαν και διαμόρφωσαν τη θρησκευτική, πολιτιστική και γλωσσική τους ταυτότητα, ενσωματώνοντας διάφορα τοπικά χαρακτηριστικά μέσα από τη συνύπαρξή τους με το ντόπιο στοιχείο.

Γι' αυτό, η εβραϊκή μουσική εκφράζεται μέσα από τρία ξεχωριστά ρεύματα, τα οποία δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της μακραίωνης διασποράς των Εβραίων και είναι τα ακόλουθα:

1. Το ρεύμα των Ασκεναζίτων (Ασκεναζίμ),¹ του οποίου η μουσική προέρχεται

1. Είναι οι Εβραίοι της ανατολικής και δυτικής Ευρώπης. Διατήρησαν τη θρησκεία και τη γλώσσα τους μέσα στους αιώνες. Η γλώσσα τους είναι γνωστή με την ονομασία "Yiddish" και πρόκειται για παραλλαγή της γερμανικής με εβραϊκές λέξεις και εκφράσεις (www.Jewishencyclopedia.com).

από την Ανατολική Ευρώπη και εκτείνεται μέχρι την Ευρώπη και την Αμερική. Χαρακτηριστικό μουσικό στυλ που αναπτύχθηκε είναι το "klezmer," που με το ίδιο όνομα ονομάζονταν και οι εβραίοι μουσικοί.

2. Το ρεύμα των Σεφαραδιτών (Σεφαρντίμ),² το οποίο περιλαμβάνει τους πολιτισμούς της Μεσογείου, δηλαδή Ισπανία, Πορτογαλία, βόρεια Αφρική, Ελλάδα και Τουρκία.
3. Το ρεύμα των Μιζραχιτών (Μιζραχίμ), των Εβραίων δηλαδή της ανατολικής Μεσογείου και της Ασίας.

Μιλώντας για την εβραϊκή μουσική, ανάλογα με το περιεχόμενο και τη λειτουργία της, μπορεί να ταξινομηθεί ως λατρευτική και κοσμική.³ Συγκεκριμένα, η λατρευτική μουσική περιλαμβάνει της μουσική της συναγωγής, δηλαδή την ψαλμωδία και τη μουσική απαγγελία,⁴ καθώς και θρησκευτικά ποιήματα, τα λεγόμενα "piyyutim",⁵ και τα παραλειτουργικά τραγούδια,⁶ τα οποία λατρεύονταν στο σπίτι και μοιράζονταν κοινά θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Η κοσμική μουσική, από την άλλη πλευρά, επικεντρώνεται στις εκδηλώσεις της ζωής των Εβραίων, όπως γάμοι, Bar-Mitzvas, Bat-Mitzvas και άλλου είδους γιορτές.⁷

Στη μελέτη της θρησκευτικής μουσικής παράδοσης της ισραηλίτικης κοινότητας της Κέρκυρας θα ληφθεί υπόψη το ιστορικό πλαίσιο της ύπαρξης των Εβραίων στο νησί, το οποίο θα επιτρέψει τον αναγνώστη ή τον ερευνητή να κατανοήσει τη μουσική και θα τον οδηγήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων, όπως

2. Οι Εβραίοι της Ιβηρικής Χερσονήσου, συμπεριλαμβανομένων των διωγμένων Εβραίων από την Ισπανία, Πορτογαλία και την Απουλία της Ιταλίας. Χαρακτηριστική είναι η ισπανο-εβραϊκή γλώσσα τους, η γνωστή "ladino".

3. Μπορεί να υπάρξει μια εναλλαγή μεταξύ της λατρευτικής και κοσμικής μουσικής, δηλαδή από τη μια μεριά τα λατρευτικά κείμενα χρησιμοποιούν μελωδίες από την κοσμική μουσική και από την άλλη οι μελωδίες με κοσμικό περιεχόμενο αποκτούν θέση μέσα στη συναγωγή.

4. Ο όρος "cantillation" χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη μουσική απαγγελία της εβραϊκής Βίβλου. Προέρχεται από την ιταλική λέξη "cantillare" ή "cantilenare", δηλαδή «μουρμουρώ», «βουΐζω», «απαγγέλω με τεταμένη φωνή» και χαρακτηρίζεται για την πολύ απλή, ελεύθερη δομή του (Amnon Shiloah, *Jewish Musical Traditions*, Wayne State University Press, Detroit, 1992, σ. 87).

5. Τα πιγιουτίμ είναι ύμνοι που προστέθηκαν στην εβραϊκή λατρεία από την εποχή του Ταλμούδ μέχρι τον 7ο αιώνα μ.Χ. Η λέξη προέρχεται από τον ελληνικό όρο «ποίηση» και αμεσότερα ίσως από τον όρο «ποιητής». Ο δημιουργός του πιγιούτ ονομάζεται «παγιετάν» (payetan), δηλαδή ποιητής (www.Jewishencyclopedia.com).

6. Τραγούδια θρησκευτικού περιεχομένου που ερμηνεύονταν στο σπίτι.

7. Τελετές για την ενηλικίωση του αγοριού και κοριτσιού στα δεκατρία τους χρόνια. "Bar" σημαίνει «γιός» και "bat" σημαίνει «κόρη». Ο όρος "Mitzvah" αναφέρεται στην εντολή ή το νόμο (www.Jewishencyclopedia.com).

αυτά προκύπτουν από την εξέλιξη, τη διαμόρφωση, τη διατήρηση ή τη συνέχιση της μουσικής τους μέσα στο χρόνο.

Προτού, όμως, γίνει η ιστορική αναφορά και η μουσική περιγραφή της για την εβραϊκή κοινότητα που μας ενδιαφέρει, αξίζει να επισημάνουμε τη μεθοδολογία έρευνας και προσέγγισης γύρω από τις εβραϊκές μουσικές παραδόσεις, αλλά και να σχολιάσουμε ζητήματα περιορισμών και προβληματισμών που μπορεί να προκύψουν.

1. Μέθοδοι και προβληματισμοί στη μελέτη της εβραϊκής μουσικής

Στη μελέτη των εβραϊκών μουσικών παραδόσεων σημαντική θέση έχει η έννοια της «κληρονομιάς». Ο Amnon Shiloah (1992: 13) αναφέρει ότι η «κληρονομιά» είναι ένδειξη συνέχισης, μονιμότητας και δέσμευσης σε μια αγκαπημένη πολιτιστική παράδοση, που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά και καθεμία συμβάλει στην επιβίωσή της, προστατεύοντας και βελτιώνοντάς την. Στην περίπτωση των Εβραίων θα πρέπει κανείς να αναρωτηθεί ποια είναι η φύση της κληρονομιάς που μεταφέρθηκε, ή αν η παράδοση είναι κοινή σε όλες τις κοινότητες που απαρτίζουν τον εβραϊκό λαό τότε πόσο παλιά μπορεί να είναι.⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι η εβραϊκή μουσική εξετάζεται μέσα από ένα περίπλοκο δίκτυο μουσικών στυλ που έχει τις ρίζες του σε πολλές και διαφορετικές κουλτούρες.⁹ Από τη μια πλευρά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, πολλές από αυτές τις παραδόσεις διατηρήθηκαν ζωντανές στη μνήμη των ανθρώπων μέσω της προφορικής μετάδοσης από γενιά σε γενιά, και από την άλλη, κυρίως εκείνες που σχετιζόνταν με τις δυτικές παραδόσεις, διατηρήθηκαν μέσω των γραπτών. Κατά τα δυτικά πρότυπα δημιουργήθηκε και μια κατηγορία έργων που ανάμεσα τους ορισμένα δημιουργήθηκαν για τις ανάγκες της Μεταρρυθμιστικής Συναγωγής από συνθέτες, όπως οι Ernest Bloch, Darius Milhaud, Arnold Schoenberg κ.ά.¹⁰

Από μουσικής άποψης, η πολλαπλότητα των ιδιωμάτων της οφείλεται στην

8. Οι απορίες αυτές πηγάζουν από τις ιδιαίτερες συγκυρίες που έλαβαν χώρα στη ζωή των Εβραίων τα τελευταία δυο χιλιάδες χρόνια.

9. Amnon Shiloah, 1992: 35

10. Στο πλαίσιο του κινήματος της απελευθέρωσης του εβραϊσμού της δυτικής Ευρώπης στις αρχές του 19ου αιώνα, δημιουργήθηκαν πολλά μεταρρυθμιστικά ρεύματα ως αποτέλεσμα της επιθυμίας της ένταξης και προσαρμογής τους στη σύγχρονη κοινωνία και κατ' επέκταση υιοθέτησης της καλής μουσικής της. Οι προαναφερόμενοι συνθέτες έγραψαν μουσική κατά παραγγελία για την Μεταρρυθμιστική Συναγωγή "Temple Emanu-el" στη Νέα Υόρκη (Amnon Shiloah, *Jewish Musical Traditions*, 1992: 244).

αλληλεπίδραση των μη εβραϊκών πολιτισμών με τις εβραϊκές παραδόσεις εξαιτίας της διασποράς του εβραϊκού λαού.¹¹

Ο Amnon Shiloah (1992:36) θεωρεί ότι η κοινή χρήση της εβραϊκής γλώσσας σε όλες τις κοινότητες της εβραϊκής διασποράς, η οποία συναντάται στα ίδια κλασικά ιερά κείμενα που αφορούν αναγνώσματα της εβραϊκής Βίβλου και το εβραϊκό θρησκευτικό τυπικό, κάνει αυτές τις μουσικές παραδόσεις ξεχωριστές από άλλους μουσικούς πολιτισμούς. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα ιδιαίτερο δέσιμο ανάμεσα στη γραπτή και προφορική παράδοση.

Τέλος, η έρευνα των εβραϊκών μουσικών παραδόσεων προέρχεται μέσα από ένα τεράστιο σώμα αρχαιολογικών, φιλολογικών και εικονογραφικών στοιχείων, που εμφανίστηκαν σε διαφορετικά πλαίσια και εκτείνονται από την βιβλική εποχή μέχρι σήμερα, δίνοντας έτσι πολύτιμες πληροφορίες για το συγκεκριμένο θέμα.

Η μελέτη, λοιπόν, της εβραϊκής μουσικής παράδοσης, ως ένα μωσαϊκό πολλών διαφορετικών κουλτούρων, το οποίο διασώθηκε μέσω της προφορικής μετάδοσης από γενιά σε γενιά, παρουσιάζει διάφορες δυσκολίες και προβλήματα. Αυτό που γίνεται φανερό είναι ότι στην προσπάθειά του ο ερευνητής να ξεδιαλύνει την περίπλοκη εικόνα που παρουσιάζει η συγκεκριμένη μουσική παράδοση, διαπιστώνει ότι δεν μπορεί να στηριχθεί σε μια μόνο μέθοδο. Γι' αυτό, για την καλύτερη και βαθύτερη κατανόηση του ερευνητικού του υλικού θα πρέπει να λάβει υπόψη έναν συνδυασμό διαφορετικών μεθόδων και προσεγγίσεων.

Σύμφωνα με τον Amnon Shiloah η προσέγγιση των εβραϊκών μουσικών παραδόσεων μπορεί να είναι συστηματική, γεωγραφική ή ιστορική.¹² Η συστηματική προσέγγιση επικεντρώνεται στα βασικά συστατικά της μουσικής, δηλαδή στη σκάλα, τη μελωδία, το ρυθμό, τη δομή της σύνθεσης και τις στιλιστικές όψεις ενός δεδομένου ρεπερτορίου. Συνεχίζοντας, η προσέγγιση της μελέτης των εβραϊκών μουσικών παραδόσεων από γεωγραφικής πλευράς αφορά στα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τη μουσική μιας συγκεκριμένης περιοχής, δηλαδή στις περιοχές, τις οποίες οι διάφορες ομάδες Εβραίων έζησαν, δέθηκαν με την περιοχή και η σχέση της κάθε εβραϊκής παράδοσης με όλες τις άλλες τοπικές παραδόσεις. Τέλος, η ιστορική προσέγγιση επιδιώκει να παρουσιάσει τη μουσική σε χρονολογική σειρά, από την εποχή των Πατριαρχών μέχρι σήμερα.

Είναι γεγονός, όμως, ότι εξαιτίας της μοναδικής ιστορικής κατάστασης και της περίπλοκης φύσης της προκειμένης παράδοσης, η μελέτη και η παρουσία-

11. Επιπλέον, η κάθε παράδοση διαθέτει πολλές μορφές έκφρασης, οι οποίες περιλαμβάνουν τελετουργικά αναγνώσματα των Ιερών Γραφών, προσευχές-μελωδίες, μετρικούς ύμνους, πολυλογικούς χαρακτήρα κ.ά.

12. Amnon Shiloah, 1992: 36

ση οποιασδήποτε από τις παραπάνω μεθόδους υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς. Συγκεκριμένα, η προσέγγιση με τη συστηματική μέθοδο εξαρτάται εξ ολοκλήρου από τον συγκεκριμένο χρόνο και τον τόπο όπου διεξάγεται η έρευνα και από τις συγκεκριμένες ερμηνείες των πληροφοριοδοτών. Κι αυτό γιατί γίνεται αναφορά σε ζωντανές και δυναμικές παραδόσεις που μεταδίδονται προφορικά από τη μια γενιά στην επόμενη.

Στην περίπτωση της γεωγραφικής προσέγγισης δημιουργούνται τα εξής δυο προβλήματα, όπως επισυνάπτει ο Amnon Shiloah: καταρχήν, ο μεγάλος αριθμός πρωταρχικών και δευτερευόντων εβραϊκών μουσικών παραδόσεων δεν επιτρέπει πάντα την ανάπτυξή τους σε σχέση με τα τοπικά μουσικά είδη και τα διάφορα άλλα είδη μουσικής. Δεύτερον, οι μεταξύ τους σχέσεις θα παρέμεναν αόριστες και θα διέφευγε η συνολική ιστορική εικόνα.¹³

Προβλήματα, όμως, παρουσιάζει και ιστορική μέθοδος δεδομένου ότι οι γραπτές πηγές που υπάρχουν για τη μουσική είναι διασκορπισμένες, αφού μεταδιδόταν προφορικά, γεγονός που δεν επιτρέπει την προοδευτική ανάπτυξη του θέματος. Θα πρέπει, επίσης, να αναλογιστεί κανείς ότι αυτό που αντιμετωπίζει στη μελέτη της εβραϊκής μουσικής στην πραγματικότητα είναι αυτό που ακούει στη διάρκεια της έρευνας. Δηλαδή, όσο περισσότερο πίσω πηγαίνει τόσο δυσκολότερο είναι να προσδιορίσει με σιγουριά το χαρακτήρα της παράδοσης και τον τρόπο που η μουσική ακουγόταν. Παρόλο, λοιπόν, που οι προφορικές πηγές περιέχουν αρκετές πληροφορίες για το παρελθόν, αυτό δεν είναι δυνατό πάντα να βοηθήσει τον ερευνητή να αναπαράγει χαμένους ήχους.¹⁴

Για το ίδιο θέμα, ο Eric Werner (1968, σελ. 157), στην ομιλία του στο 4ο Παγκόσμιο Συνέδριο Εβραϊκών Σπουδών, αναφέρει ότι στα μέσα του 19ου αιώνα η μελέτη της εβραϊκής μουσικής βασιζόταν σε ιστορικές και μορφολογικές προσεγγίσεις για να έρθει να συμπληρώσει η επόμενη γενιά τη συστηματική έρευνα, ως την κύρια ουσία στη σημασία και τις σχέσεις της εβραϊκής μουσικής με άλλους πολιτισμούς. Δέκα χρόνια αργότερα, σε Παγκόσμιο Συνέδριο για την ταυτότητα και τον χαρακτήρα της εβραϊκής μουσικής, μίλησε για το ίδιο θέμα σημειώνοντας τα εξής: «Αν θεωρήσουμε την ύπαρξη της εβραϊκής μουσικής ταυτότητας ως αυταπόδεικτη, τότε δεν έχουμε πει τίποτα για την ταυτότητά της. Βέβαια, η ταυτότητα του θέματος μας επιτρέπει την οντολογική, ιστορική, ανθρωπολογική, εθνολογική και τη μουσικολογική προσέγγιση».¹⁵

Στα συμπεράσματά του για το συγκεκριμένο συνέδριο έδωσε περισσότε-

13. Amnon Shiloah, *Jewish Musical Traditions*, 1992: 14.

14. Ο.π.

15. Eric Werner, "Scope and Aims of Jewish Music Research (Isolation or Integration)", *4th World Progress on Jewish Studies*, Magnes Press, Jerusalem τ. 2 (1968), σ. 157.

ρη έμφαση στη μορφολογική προσέγγιση της εβραϊκής μουσικής ταυτότητας, αντί την ιστορική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραλείπει την ύπαρξη μιας συνεχούς αλληλεξάρτησης με άλλους πολιτισμούς, με τους οποίους ο εβραϊσμός ήρθε σε μακροχρόνια επαφή στη διάρκεια των τρεις χιλιετιών της καταγραφωμένης ιστορίας του.

Γι' αυτό, το πρόβλημα της ταυτότητας της εβραϊκής μουσικής δεν μπορεί να μελετηθεί μόνο από μορφολογικής άποψης, αλλά και από την ιστορική πλευρά του, λαμβάνοντας υπόψη αυτή την αλληλεπίδραση.

Ο ερευνητής, λοιπόν, στην επιλογή μιας μεθόδου, η οποία θα αντιμετωπίζει τα προβλήματα που προκύπτουν από τις μουσικές παραδόσεις των διαφόρων εβραϊκών κοινοτήτων, θα πρέπει να αναζητά γεγονότα και φιλολογικές καταγραφές μουσικού ενδιαφέροντος και να στηρίζεται σε μια ευρέως κοινή θεματολογία που να περιλαμβάνει για παράδειγμα τη σχέση της μουσικής με τη θρησκεία, τη μουσική βιβλική μουσική απαγγελία, τους βιβλικούς τόνους,¹⁶ την υμνωδία και τα θρησκευτικά ποιήματα ("piyyutim") κ.ά.¹⁷

2. Οι εβραϊκές παραδόσεις στην Ελλάδα. Η ισραηλίτικη κοινότητα Κέρκυρας

Στο σημείο αυτό θα ήταν παράλειψη να μη γίνει μια σύντομη αναφορά και περιγραφή των εβραϊκών παραδόσεων που υπήρξαν στην Ελλάδα και στα ξεχωριστά μουσικά στυλ που καλλιεργήθηκαν.

Οι ρίζες του ελληνικού εβραϊσμού θα πρέπει να αναζητηθούν από τους βιβλικούς χρόνους. Η πρώτη, όμως, μαρτυρία της εβραϊκής παρουσίας χρονολογείται τον 3ο αιώνα π.Χ.¹⁸ Κατά την εξέγερση της δυναστείας των Χασμονέων, τον 2ο αιώνα π.Χ., Εβραίοι πουλήθηκαν ως σκλάβοι, πολλοί από τους οποίους κατέφθασαν στην Ελλάδα και κατοίκησαν στη Σπάρτη, τη Δήλο, τη Σάμο, τη Ρόδο, την Κω, τη Χίο και την Κρήτη. Ο εβραϊκός πληθυσμός στην Ελλάδα φαίνεται να αυξήθηκε στη διάρκεια και μετά τον εβραϊκό πόλεμο, που διήρκεσε από το 66 μέχρι το 70 μ.Χ.¹⁹

Κατά τη βυζαντινή περίοδο ο εβραϊός περιηγητής Βενιαμίν εκ Τουδέλης,

16. Σημάδια που τοποθετούνται πάνω ή κάτω από τα γράμματα και υποδεικνύουν την κατεύθυνση της μελωδίας (www.jewishencyclopedia.com).

17. Amnon Shiloah, *Jewish Musical Traditions*, ό.π., σ. 37.

18. Είναι πολύ πιθανόν οι Εβραίοι να εγκαταστάθηκαν τότε είτε με τη βία είτε εξαιτίας των ταξιδιών τους (<http://www.jewishvirtuallibrary.org>).

19. Ο Ιώσηπος αναφέρει ότι ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Βεσπασιανός έστειλε ως εργάτες 6.000 Εβραίους για να σκάψουν ένα κανάλι στον Ισθμό της Κορίνθου (<http://www.jewishvirtuallibrary.org>).

του 12ου αιώνα, κατέγραψε εβραϊκές κοινότητες στην Κέρκυρα, την Άρτα, την Κόρινθο, τη Θήβα, τη Χαλκίδα και τα νησιά της Λέσβου, Χίου, Σάμου, Ρόδου και Κύπρου. Κατά την περίοδο αυτή η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα υπήρξε στη Θήβα, η οποία αριθμούσε 2.000 Εβραίους και ήταν γνωστή ως το σημαντικό κέντρο για τη μελέτη της Τορά.²⁰ Η Θεσσαλονίκη φιλοξενούσε τότε 500 Εβραίους.²¹

Αυτό που είναι γεγονός είναι ότι σε ολόκληρη τη μακρά ιστορία των Εβραίων στην Ελλάδα ξεχώρισαν τρεις μεγάλες εβραϊκές παραδόσεις, τόσο εξαιτίας της μετανάστευσής τους από χώρες της Ευρώπης και της εγκατάστασής τους στον ελληνικό χώρο, όσο και εξαιτίας των διαφορετικών καθεστώτων που επικρατούσαν στην Ελλάδα, αφήνοντας τα ίχνη τους στη ζωή και την κουλτούρα τους.

Η πρώτη και αρχαιότερη παράδοση είναι των ελληνόφωνων Εβραίων – γνωστοί ως Ρωμανιώτες ή Γραικοί. Σύμφωνα με τον Βενιαμίν εκ Τουδέλης υπήρχαν Εβραίοι στην Κέρκυρα, Ιωάννινα, Άρτα, Πάτρα, Χαλκίδα, Θεσσαλονίκη και Θήβα. Με την άφιξη των Εβραίων προσφύγων από την Ισπανία τον 15ο αιώνα η ηγεμονία και ομογένεια των Ρωμανιωτών διαταράχθηκε. Παρόλη τη συντριπτική επιρροή των νεοφερμένων Σεφαραδιτών, η ρωμανιώτικη παράδοση επέζησε και επικράτησε, ιδίως στα Ιωάννινα, Άρτα, Πάτρα Χαλκίδα και Κρήτη.

Η δεύτερη παράδοση είναι των Σεφαραδιτών. Συγκεκριμένα, μετά τον διωγμό των Εβραίων από την Ιβηρική Χερσόνησο το 1492, ένα κύμα εξόριστων απλώθηκε στις περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας και σύντομα ίδρυσαν αρκετά ανθηρά κέντρα στη βόρεια Ελλάδα, κυρίως στη Θεσσαλονίκη, η οποία στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα φημιζόταν για την οικονομική και πολιτιστική της ανάπτυξη. Στη Θεσσαλονίκη, όπως και τα Τρίκαλα, Λάρισα και Βόλο οι Σεφαραδίτες Εβραίοι εισήγαγαν τα δικά τους έθιμα και γλώσσα, τη γνωστή λαντίνο. Στη διάρκεια της ίδιας περιόδου ο πληθυσμός των Σεφαραδιτών αυξήθηκε με την εισροή Ισπανών Μαρράνων.²²

Η τρίτη εβραϊκή παράδοση αποτελείται από τους ιταλόφωνους Εβραίους, των οποίων οι πρόγονοι εκδιώχθηκαν από την Απουλία της νότιας Ιταλίας, γι’

20. Διδασκαλία. Νόμος. Πρόκειται για τη γνωστή Πεντάτευχο ή τα Πέντε Βιβλία του Μωυσή. Κατά την κοινή αντίληψη η Τορά αφορά ολόκληρη την εβραϊκή θρησκεία τόσο στο θεωρητικό της όσο και το πρακτικό της μέρος (www.Jewishencyclopedia.com).

21. Οι Εβραίοι της Ελλάδας ασχολούνται με τη βαφή, ύφανση και την παραγωγή υφασμάτων από μετάξι (<http://www.jewishvirtuallibrary.org>).

22. Πρόσφυγες από την Πορτογαλία που αναγκάστηκαν να εκχριστιανιστούν της περιόδο της Ιεράς Εξέτασης στην Ισπανία. Είναι γνωστοί και ως κρυφο-Εβραίοι (www.Jewishencyclopedia.com).

αυτό είναι γνωστοί με την ονομασία Πουλιέζοι. Η συγκεκριμένη παράδοση είναι εμφανής στο νησί της Κέρκυρας και στα γειτονικά της κέντρα.

Στις παραμονές του β' παγκοσμίου πολέμου περίπου 80.000 Εβραίοι ζούσαν σε 31 κοινότητες στην Ελλάδα. Στην περίοδο του ολοκαυτώματος 70.000 Εβραίοι, δηλαδή το 87% του ελληνικού εβραϊσμού χάθηκε, προκαλώντας το τελειωτικό χτύπημα στη μακραίωνη ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού. Σήμερα τα μέλη των εβραϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα υπολογίζονται περίπου 5.000.²³

Η κάθε εβραϊκή παράδοση που προέκυψε δημιούργησε και τρία ξεχωριστά μουσικά στυλ αντίστοιχα:

1. Το βυζαντινό ή ρωμανιώτικο,
2. Το ισπανο-εβραϊκό ή σεφαραδίτικο και
3. Το ιταλικό ή πουλιέζικο.

Τα δύο πρώτα χαρακτηρίζονται από τον έρρινο τονισμό και την έντονη εκφραστικότητα στην ερμηνεία μέσα από τον μελισματικό χαρακτήρα των μελωδιών. Θα έλεγε κανείς ότι η επίδραση της βυζαντινής μουσικής της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας ή της τούρκικης μουσικής είναι φανερή. Από την άλλη το ιταλικό ή πουλιέζικο στυλ μοιράζεται μουσικά χαρακτηριστικά της δυτικής μουσικής.

Για την παρουσία των Εβραίων στην Κέρκυρα δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία. Λέγεται ότι οι Εβραίοι βρισκόνταν στα Ιόνια νησιά από τους αρχαίους χρόνους και τη ρωμαϊκή εποχή.²⁴ Η πρώτη ιστορική μαρτυρία για την παρουσία των Εβραίων στην Κέρκυρα προέρχεται από τον ραβίνο Βενιαμίν εκ Τουδέλης, ο οποίος κατά το οδοιπορικό του στις εβραϊκές παροικίες της Ανατολής αναφέρει ότι βρήκε στην Ελλάδα μεγάλο αριθμό Εβραίων.²⁵ Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνεται και από τον ραβίνο Πεταχίας από το Regensburg, ο οποίος στη διάρκεια του ταξιδιού του την ίδια εποχή βρήκε αναρίθμητους Εβραίους. Μάλιστα αναφέρει ότι ήταν τόσοι που δε θα τους χωρούσε ολόκληρη η Παλαιστίνη.²⁶

Ο αριθμός των Εβραίων πολλαπλασιάστηκε την επόμενη εκατονταετία όταν η Κέρκυρα βρισκόταν υπό την κυριαρχία των Ανδεγαυών (1267-1386) Οι συγκεκριμένοι Εβραίοι προέρχονταν από χώρες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και άλ-

23. Βλ. <http://www.jewishvirtuallibrary.org>

24. Αυτή την πληροφορία μετέδωσε ο ιστορικός και αρχαιολόγος Ιώσηπος, ο οποίος, όμως, αναφερόταν στους Εβραίους της Ιωνίας της Μικράς Ασίας και όχι στα Ιόνια νησιά (Ιωάννου Ρωμανού, *Ιστορικά Έργα. Κεκορυθμένα Χρονικά*, «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Κέρκυρας», Κέρκυρα, 1959, σ. 387

25. Κατά την επίσκεψή του στο νησί αναφέρει ότι συνάντησε μόνο έναν Εβραίο με το όνομα Ιωσήφ, ο οποίος ήταν βαφέας (Ιωάννου Ρωμανού, 1959: 387).

26. Ιωάννου Ρωμανού, 1959: 388.

λοι από την Απουλία της Ιταλίας.²⁷ Αυτοί οι πρόσφυγες από την Ιταλία αποτέλεσαν την πλειοψηφία και επέβαλαν σε όλους τους Εβραίους την απουλιανή (ή πουλιέζικη) διάλεκτο.²⁸ Η διαίρεση των Εβραίων σε Γραικούς και Πουλιέζους χρονολογείται στα 1540.²⁹

Νέοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο νησί το 1589 ύστερα από άδεια της ενετικής γερουσίας.³⁰ Αυτοί ήταν πρώην Μαρράνοι από την Πορτογαλία, οι οποίοι προσπάθησαν να ιδρύσουν ξεχωριστή κοινότητα. Υποχρεώθηκαν, όμως, από τους ενετικές Αρχές να ενωθούν με τους Πουλιέζους.³¹

Χριστιανοί και Εβραίοι έμεναν μέσα στο Παλαιό Φρούριο μέχρι τις αρχές του 15ου αιώνα. Όταν άρχισε η εξάπλωση της πόλης οι Εβραίοι έμεναν μέσα, αλλά και έξω από το Φρούριο. Συγκεκριμένα, κατοικούσαν στο σημερινό Καμπιέλο, γνωστό ως Οβριοβούνι. Το 1524 ορίστηκε καινούρια συνοικία για τους Εβραίους, μεταξύ του λόφου των Αγίων Πατέρων και του Νέου Φρουρίου, γνωστή με την ονομασία Σπηλιά.³²

Οι Εβραίοι απέκτησαν σημαντική θέση στην οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού, και αυτό κυρίως οφείλεται στα προνόμια που τους παραχώρησαν οι εκάστοτε κυρίαρχοι του νησιού. Αρχικά, οι Ανδηγαυοί ηγεμόνες, θεσπίζοντας μια σειρά διαταγμάτων, προστάτησαν, σε μεγάλο βαθμό, τους Εβραίους από τις αντιδράσεις των ντόπιων. Έπειτα, οι Ενετοί, οι οποίοι στηρίζονταν στην αρχή της ανεξιθρησκίας, παραχώρησαν προνόμια. Στη συνέχεια οι δημοκρατικοί Γάλ-

27. Μετά την κατάληψη της Νάπολης από τους Γάλλους, οι εβραίοι πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Κέρκυρα έφτασαν τους 1.494 (Διοικητικό Συμβούλιο Ισραηλίτικης Κοινότητας, *Οι Ισραηλίτες της Κέρκυρας. Χρονικό Επτά Αιώνων*, Κέρκυρα, 1978, σ. 7).

28. Ιωάννου Ρωμανού, 1959, σ. 388-389.

29. Γραικοί είναι οι Εβραίοι που προέρχονται από τις χώρες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι πρώτοι Εβραίοι που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ονομάζονταν "Toshavim" ή "Terrieri", δηλαδή ιθαγενείς. Πουλιέζοι είναι οι Εβραίοι από την Απουλία της Ιταλίας και την Ισπανία. Οι Πουλιέζοι επεδίωξαν να ενωθούν με την ήδη υπάρχουσα κοινότητα, αλλά οι Γραικοί φοβήθηκαν μήπως χάσουν τα προνόμιά τους από τις ενετικές Αρχές και αρνήθηκαν την ένωση. Τότε και μετά από άδεια του ενετού διοικητή ίδρυσαν ξεχωριστή κοινότητα και συναγωγή (Pearl L. Preaschel, *The Jews of Corfu*, Διατριβή, Department of Near Eastern Languages and Literatures, New York University, 1984).

30. Η Κέρκυρα ύστερα από διαπραγματεύσεις περνάει στα χέρια των ενετών κατακτητών το 1386.

31. Ο εβραϊκός πληθυσμός το 1558 έφτανε στα 400 μέλη σύμφωνα με μια έκθεση του Βαίλου Φοσκαρίνι, ενώ το 1760 ο προνοητής Γριμάνης τους υπολόγιζε σε 1.171 (Διοικητικό Συμβούλιο Ισραηλίτικης Κοινότητας, *Οι Ισραηλίτες της Κέρκυρας. Χρονικό Επτά Αιώνων*, 1978, σ. 10).

32. Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η Εβραϊκή Συνοικία Κέρκυρας. Ιστορικά-Πολεοδομικά, Διάλεξη*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 1989, σ. 11.

λοι, όπως και οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι, και αργότερα οι Άγγλοι παραχωρούν πολιτικά δικαιώματα χωρίς κανέναν περιορισμό.

Παρόλο που οι Εβραίοι δέχονταν την εύνοια των εκάστοτε ηγεμόνων, οι διώξεις και αντιδράσεις των κερκυραίων χριστιανών ήταν έντονες, εξαιτίας του θρησκευτικού φανατισμού και των προκαταλήψεων, αλλά και της απέχθειας που ένιωθαν λόγω της οικονομικής ανόδου που σημείωναν οι Εβραίοι. Η ενετική κυβέρνηση μολονότι παραχωρούσε δικαιώματα και προστασία για τη ζωή, την παρουσία και τις θρησκευτικές εκδηλώσεις των Εβραίων, δεν μπορούσε εξολοκλήρου να αποτρέψει τις αντιδράσεις του χριστιανικού πληθυσμού εναντίον τους.

Μάλιστα δε, ήταν χαρακτηριστική η πίστη και αφοσίωση των Εβραίων της Κέρκυρας προς τη βενετική πολιτεία, που συμμετείχαν στα κοινά συμφέροντα της πατρίδας σε περιόδους φτώχειας και κινδύνου συνεισφέροντας κυρίως μεγάλα χρηματικά ποσά.³³

Στη διάρκεια της ηγεσίας των δημοκρατικών Γάλλων (1797-1799) στην Κέρκυρα, και έπειτα των αυτοκρατορικών Γάλλων (1807-1814), οι Εβραίοι αποκοτούν ίδια πολιτικά δικαιώματα με τους Κερκυραίους και ο ραβίνος απολαμβάνει τις ίδιες τιμές με εκείνες των αρχηγών του ορθόδοξου και καθολικού δόγματός, χωρίς ωστόσο να λείπουν οι αντιδράσεις. Η Αγγλία (1814-1864) αφαιρεί τα πολιτικά δικαιώματα και με την ένωση των Επτανήσων (1864) οι Εβραίοι αποκοτούν πλήρη πολιτικά δικαιώματα.³⁴

Ορισμένα γεγονότα που προκλήθηκαν ανάμεσα στις σχέσεις Χριστιανών και Εβραίων το 1891, εξαιτίας του θρησκευτικού φανατισμού και των πολιτικών σκοπιμοτήτων που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο στο νησί, έγιναν η αιτία να περιοριστεί το εβραϊκό στοιχείο από τους 5.000 στους 2.000 Εβραίους.

Η πλήρης διάλυση της εβραϊκής κοινότητας ήρθε όταν οι Γερμανοί κατέλαβαν το νησί τον Σεπτέμβριο του 1943. Περίπου διακόσιοι Εβραίοι κατάφεραν να διαφύγουν, ενώ οι υπόλοιποι συνελήφθησαν από τους Γερμανούς και οδηγήθηκαν στο Άουσβιτς. Περίπου 180 κατάφεραν να επιζήσουν του ολοκαυτώματος, εκ των οποίων πολλοί μετανάστευσαν στο Ισραήλ ή σε άλλες μεγάλες πόλεις. Το

33. Αυτή η πίστη και αφοσίωση επιβεβαιώνεται μέσα από έγγραφα των ενετών προνοητών, στα οποία αναφέρεται ότι «οι Εβραίοι διετέλεσαν εν Κερκύρα πιστότατοι και λίαν αφοσιωμένοι υπήκοοι, ωφελήσαντες παντοιοτρόπως τα κοινά της πατρίδος συμφέροντα εν καιρώ ενδείας και κινδύνου δια συνεισφορών και δανείων μεγάλων χρηματικών ποσών, και δια της ιδίας αυτών ζωής» (Βλ. Διοικητικό Συμβούλιο Ισραηλίτικης Κοινότητας, *Οι Ισραηλίτες της Κέρκυρας. Χρονικό Επτά Αιώνων*, ό.π.: 11).

34. Βλ. Κώστας Δαφνής, *Οι Ισραηλίτες της Κέρκυρας*, Κέρκυρα, 1978.

1864 η κοινότητα αριθμούσε περίπου 140 μέλη και με τον καιρό ανασυγκροτήθηκε. Σήμερα, η κοινότητα αριθμοί περίπου 70 μέλη.³⁵

3. Η μουσική της Συναγωγής της Κέρκυρας

Οι πληροφορίες για τη μουσική θρησκευτική παράδοση της Συναγωγής της Κέρκυρας προέρχονται κυρίως από τις μαρτυρίες των μελών της κοινότητας, αλλά και από μουσικολογικές μελέτες γύρω από τις εβραϊκές μουσικές παραδόσεις, συμπεριλαμβανομένων και μουσικών παραδειγμάτων των κοινοτήτων στην Ελλάδα.³⁶

Αναφορικά, λοιπόν με τις ονομαζόμενες πουλιέζικες ψαλμωδίες της Κέρκυρας παρουσιάζουν μουσικά χαρακτηριστικά πολύ κοντά σε εκείνα της δυτικής μουσικής και κυρίως της ιταλικής μουσικής. Αυτό σε ένα μεγάλο βαθμό έχει βάση, εάν λάβει κανείς υπόψη τη γεωγραφική και πολιτιστική θέση της Κέρκυρας, αλλά και τη συνύπαρξη των Κερκυραίων με τους ενετούς κατακτητές. Θα ήταν, λοιπόν, αδύνατο, και η μουσική της εβραϊκής κοινότητας της Κέρκυρας να μην έχει δεχθεί τις ιταλικές επιδράσεις. Άλλωστε και η επτανησιακή μουσική, συμπεριλαμβανομένης και της κερκυραϊκής μουσικής παράδοσης έχουν ιταλικές μουσικές επιρροές.

Αυτό που υποστηρίζεται από τα μέλη της κοινότητας είναι ότι ο κάντορας ή χαζάν, δηλαδή ο ψάλτης, έκανε χρήση της τεχνικής του "belcanto".³⁷ Ακόμα σε πολλούς ύμνους ακολουθούν το χρωδιακό στυλ με τη μελωδία να έχει απαντητικό χαρακτήρα με τον κάντορα να ψάλει την κύρια μελωδία και οι άλλες φωνές να συνοδεύουν κυρίως με παράλληλες τρίτες ή πέμπτες.

35. Κώστας Δαφνής, *Οι Ισραηλίτες της Κέρκυρας*, ό.π.

36. Σημαντικό ηχητικό υλικό κατέγραψε η γράφουσα στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς της τόσο στην Κέρκυρα από μέλη της κοινότητας, και συγκεκριμένα τον τότε πρόεδρο κ. Λίνο Σούση (2004) όσο και στα Αρχεία Ήχου του Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ (2009-2012). Σημαντική ήταν επίσης η επαφή και παρέμβαση με πληροφορίες και πλούσιο ακουστικό υλικό σχετικά με τη μουσική παράδοση της Κέρκυρας του μουσικολόγου καθηγητή Amnon Shiloah του Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ. Για τις εβραϊκές μουσικές παραδόσεις στον ελληνικό χώρο έχουν συμβάλει σε μεγάλο βαθμό οι μελέτες των μουσικολόγων και εθνομουσικολόγων Amnon Shiloah, *Greek-Jewish Musical Traditions*, Recordings & notes, Hebrew University, Jerusalem, 1978 & Edith Gerson-Kiwi, "Vocal Folk-Polyphonies of the Western Orient in Jewish Tradition", *Yuval. Studies of the Jewish Music Research Centre*, Magnes Press, Hebrew University, Jerusalem, 1968, σ. 168-193.

37. Ιταλικός όρος που χαρακτηρίζει το ωραίο τραγούδι. Κυρίως χρησιμοποιήθηκε στην όπερα. Στην περίπτωση της μουσικής της εβραϊκής κοινότητας της Κέρκυρας ένα από τα χαρίσματα που έπρεπε να διαθέτει ο κάντορας ήταν η ωραία φωνή, δηλαδή να τραγουδάει όμορφα.

Παρακάτω θα παρουσιαστούν δύο μουσικά παραδείγματα που ηχογράφησε και κατέγραψε η Edith Gerson-Kiwi στο Τελ-Αβίβ με την οικογένεια Shabatai Elihayu, Εβραίων από την Κέρκυρα:

Παράδειγμα 1 (Τραγούδι του Σαββάτου)

Πρόκειται για έναν αρχαίο ύμνο του Σαββάτου σε δώριο τρόπο και παράλληλες τρίτες με την κύρια μελωδία να βρίσκεται στην πάνω φωνή και να συνοδεύεται από δύο άλλες χαμηλότερες. Ο ύμνος ξεκινάει στον δώριο τρόπο δίνοντας έμφαση στην ανοδική κίνηση από την τονική στην πέμπτη και την έβδομη και στη συνέχεια επιστρέφει με κατιούσα βηματική κίνηση στην τονική. Η μελωδία είναι σε ελλιπές μέτρο και αποτελείται από τρεις στροφές. Η κάθε στροφή μοιράζεται σε δύο ίσα μέρη των έξι μέτρων. Η μελωδία έχει μελισματικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, μια συλλαβή υπάρχει σε κάθε μέτρο και οι μεμονωμένες λέξεις είναι έτσι παρατεταμένες που η μελωδία πρέπει να επαναλαμβάνεται όχι λιγότερο από τρεις φορές προκειμένου να συμπληρωθεί μια κανονική στροφή:

Παράδειγμα 2 (Προσευχή μετανοίας)

Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι μια προσευχή μετανοίας, το οποίο μοιράζεται μουσικά χαρακτηριστικά του μεσαιωνικού μοτέτου. Έχει απαντητικό χαρακτήρα με τον κάντορα να αναλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της μελωδίας και η χορωδία να ολοκληρώνει με ένα σύντομο ρεφραίν. Για την ακρίβεια η χορω-

δία χωρίζεται σε τρεις φωνές και απαγγέλει προοδευτικά σε παράλληλες δεύτερες και τρίτες:

4. Ανακεφαλαίωση

Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η διερεύνηση της πολλαπλότητας των μουσικών παραδόσεων συμπίπτει με τις διάφορες δραματικές στιγμές στην ιστορία αυτών των παραδόσεων. Στην περίπτωση των εβραϊκών μουσικών παραδόσεων, συμπεριλαμβανομένης και της πουλιέζικης, η μακράιωνη διασπορά των Εβραίων και η επαφή τους με άλλους πολιτισμούς έπαιξαν σε μεγάλο βαθμό σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των μουσικών τους χαρακτηριστικών.

Επίσης, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες παραδόσεις μεταδίδονταν προφορικά δεν επέτρεπαν τον ερευνητή να έχει ολοκληρωμένη εικόνα για τα θέματα που τον ενδιέφεραν. Γι' αυτό το λόγο, η μελέτη των εβραϊκών μουσικών παραδόσεων θα πρέπει να προσεγγίζεται συστηματικά και ιστορικά. Με άλλα λόγια, θα πρέπει η ανάλυση του παρόντος να γίνεται με τη βοήθεια του παρελθόντος και η ανάλυση του παρελθόντος με αναφορά στο παρόν. Πρόκειται για μια μέθοδο που είναι αρκετά διαδεδομένη στη σύγχρονη εθνομουσικολογική έρευνα. Ακόμα, η συμβολή των ηχητικών ντοκουμέντων και των μουσικών παραδειγμάτων για τις ανάγκες της έρευνας θα βοηθήσει στην βαθύτερη κατανόηση της μουσικής παράδοσης που εξετάζεται κάθε φορά.

Έτσι και η μελέτη της θρησκευτικής μουσικής της εβραϊκής κοινότητας της Κέρκυρας προσεγγίζεται μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό, γεωγραφικό και πολιτιστικό πλαίσιο που έλαβε χώρα. Αυτό που είναι σημαντικό για τη γράφουσα είναι από τη μια μεριά να λάβει υπόψη της όλα τα παραπάνω, αλλά και από την

άλλη να επικεντρωθεί είτε στο κατά πόσο ο μουσικός χαρακτήρας και ταυτότητα της συγκεκριμένης παράδοσης διατηρήθηκε ή άλλαξε ή συνεχίστηκε στη διάρκεια του χρόνου. Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο Amnon Shiloah «η αλλαγή μέσα στο πλαίσιο των μεταβολών και των αποχρώσεων μιας παράδοσης μπορεί ή θα μπορούσε να εκτιμηθεί μόνο ενάντια μια δεδομένης ή υποτιθέμενης συνέχειας».³⁸

Περίληψη / Summary

Σκοπός του συγκεκριμένου θέματος είναι να προσφέρει πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργική μουσική παράδοση της ισραηλίτικης κοινότητας Κέρκυρας.

The purpose of the specific topic is to provide information regarding the liturgical musical tradition of the Israeli community of Corfu.

38. Amnon Shiloah, *Jewish Musical Traditions*, 1992, σ. 226.

Η «ΤΙΓΚΡΑ» ΚΑΙ Η ΜΙΚΡΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑ

Βύρων Φιδετζής

Στο δεύτερο ήμισυ του 1983, δύο γεγονότα σημάδεψαν αυτό που θ' αποκαλούσα αναγέννηση του σαμαρικού έργου.

Το πρώτο, κάπου στις αρχές του φθινοπώρου, συνέβη στην Αθήνα στο σπίτι του σπουδαίου μας συνθέτη Γιώργου Σισιλιάνου (1920-2005), στην οδό Λυκαβηττού αρ. 1.

Καθόμασταν με τον Σισιλιάνο στο γραφείο του και συζητούσαμε γενικώς περί ελλήνων συνθετών. Όταν, σε κάποια στιγμή, ήρθε η κουβέντα στον Σπυρίδωνα-Φιλίσκο Σαμάρα και στο χαμένο έργο του, μου λέει ο Σισιλιάνος, δείχνοντας απ' το παράθυρο στο δρόμο:

Εκεί, Βύρων μου, στην οδό Αλεξάνδρου Σούτσου, που είναι η πολυκατοικία που βλέπεις, βρισκόταν προηγουμένως η μονοκατοικία της χήρας Σαμάρα. Εκεί θα πρέπει να υπήρχε το όποιο αρχείο του κερκυραίου μουσουργού, και είναι πολύ πιθανό αν ρωτήσεις το θυρωρό, που νομίζω ότι είναι ηλικιωμένος, να μπορέσεις να πάρεις κάποιες πληροφορίες.

Πήγα στο σπίτι (πρέπει να ήταν το Νο 11 ή το Νο 15): βρήκα τον θυρωρό κι έμαθα ότι κληρονόμος της χήρας Σαμάρα ήταν η ανεψιά της, κυρία Νένα Μιχελάκη, που έμενε στην οδό Σπενσιόπου αρ. 4.

Το Κολωνάκι, ως οιονεί κιβωτός της νεοελληνικής μουσικής μου είχε αποκαλύψει κατά καιρούς δημιουργίες συνθετών, όπως ο Αιμ. Ριάδης (1880-1935), ο Δ. Λαυράγκας (1860-1941), ο Μ. Βάρβογλης (1885-1967), ο Π. Πετρίδης (1892-1977), ο Δ. Λιάλιος (1869-1940) και, βεβαίως, ο Ν. Σκαλκώτας (1904-1949): το 1983 ήταν η σειρά του μεγάλου Κερκυραίου.

Η μακαρίτισσα η Νένα Μιχελάκη ήταν μια ευγενική μορφή της παλαιάς αστικής Αθήνας. Όταν πήγα να τη συναντήσω, την επόμενη κιόλας μέρα, με υποδέχτηκε με μια απροσποίητη οικειότητα και με μια αδιόρατη αίσθηση αρχοντιάς.

Το αρχείο ήταν αρκετά πλούσιο, όχι τόσο σε μουσικό υλικό όσο σε πληροφορίες για τη μετά τον θάνατο του Σαμάρα τύχη του μεγαλύτερου μέρους των μουσικών έργων που εμπεριέχονταν σ' αυτό. Ανάμεσα στα λίγα μουσικά κομμάτια, υπήρχε κι ένα χειρόγραφο παρτιτσέλο της «Τίγκρα», καθώς και το λιμπρέτο γραμμένο σε γραφομηχανή, μέσα σ' ένα φάκελο της "Corriere della Sera". Μετά από ένα πρώτο κούταγμα, μου γεννήθηκε η σκέψη ότι το έργο θα μπορούσε κάποια στιγμή να ενορχηστρωθεί, καθότι, πέραν των όποιων λογικών διαγραφών

και σβησιμάτων που κατά διαστήματα διέκρινα, το μέγα μέρος ήταν –για ένα μάτι εξοικειωμένο με χειρόγραφα– αρκετά καθαρό και μουσικά εν πολλοίς σαφές ως προς τις προθέσεις του δημιουργού του. Αυτού του χειρογράφου κράτησα μια φωτοτυπία και, για τη σίγουρη διάσωση ενός τόσο πολύτιμου αρχείου, έπεισα την Νένα Μιχελάκη να το καταθέσει στο Μουσείο Μπενάκη, μαζί με το προσωπικό γραφείο-έπιπλο του Σαμάρα. Συμπτωματικώς, το κλειδί του γραφείου παρέπεσε και μετά από χρόνια, όταν το βρήκα μέσα σ' ένα μικρό φάκελο, το έδωσα στην Ειρήνη Γερούλανου, για να το τοποθετήσει στη θέση του.

Το δεύτερο γεγονός του 1983, που θεωρώ ότι σηματοδότησε την πρόσφατη αναγέννηση του σαμαρικού έργου, υπήρξε η αποδοχή σχετικής πρότασής μου από τους τότε υπευθύνους του Φεστιβάλ Κερκύρας αείμνηστους Κωνσταντίνο Νικολάκη-Μούχα και Σπύρο Μπογδάνο, καθώς και από τον τότε διευθυντή του Υπουργείου Πολιτισμού κ. Νίκο Ζωρογιαννίδη, για ένα, συναυλιακό έστω, ανέβασμα της «Ρέας» στο Φεστιβάλ Κερκύρας τον Σεπτέμβριο του 1984.

Έτσι, το έτος 1983 στάθηκε ορόσημο για την υπόθεση Σαμάρα. Αφενός γιατί βρέθηκε ο μίτος που θα μας οδηγούσε στις παρτιτούρες των μεγάλων διασωθέντων έργων του, αφετέρου γιατί δημιουργήθηκαν οι πρώτες προϋποθέσεις για να φτάσουν τα έργα αυτά, εκτελούμενα και ηχογραφούμενα, στα αυτιά και κυρίως στις συνειδήσεις του φυσικού αποδέκτη τους, του κοινού... Λίγο καιρό μετά, περί το 1987, απευθύνθηκα μέσω της Ε.Ρ.Τ. στον παλαιό φίλο του πατέρα μου, αλλά και δικό μου συνεργάτη στην αναβίωση της «Ρέας» το 1984, στον λαμπρό πιανίστα, συνθέτη και εν γένει μουσικό Γιώργο Πλάτωνα (1910-1993) για να κάνει την ενορχήστρωση της «Τίγκρα».

Την εποχή εκείνη, ο Πλάτων είχε μόλις ενορχηστρώσει την όπερα του Ιωσήφ Μαστρεκίνη (1842-1903) «Ελεάζαρ» (1889), η παρτιτούρα της οποίας είχε καταστραφεί προσφάτως σε μια πυρκαγιά αλλά είχε διασωθεί το σπαρτίτο της, καθώς και κάποια ηχογραφημένα αποσπάσματα υπό τον μαέστρο Τόττη Καραλίβανο (1901-1987). Ο Πλάτων, που ως συνθέτης δεν εκινείτο αρμονικά πέραν της γραμμής C. Franck, θεώρησε μεν την «Τίγκρα» έργο ιδιαιτέρως «μοντέρνο» και απέφυγε ευγενικά την ενορχήστρωσή της, δέχτηκε όμως να την «επαναναγνώσει» καθαρογράφοντάς την. Έκανε παράλληλα μια ερμηνεία των όποιων δυσανάγνωστων σημείων, καθώς και μια αρμονική συμπλήρωση όσων ελάχιστων μέτρων είχε αφήσει ο Σαμάρας δίχως αρμονική κάλυψη ή είχε καταγράψει στενογραφικά, παραπέμποντας σε κάποιο ανάλογο (συνήθως προηγηθέν) μουσικό πέραςμα. Ταυτόχρονα, έφτιαξε μια πολύ καλή μετάφραση του λιμπρέτου, μη ποιητική αλλά εξαιρετικά χρήσιμη.

Πέρασαν αρκετά χρόνια, κατά τα οποία μπόρεσα να μελετήσω και να ερμηνεύσω τα πλείστα εκ των διασωθέντων έργων του συνθέτη (1984 «Ρέα», 1990 «Μάρτυς», 1991 «Ξανθούλα», 1995 «Δεσποινίς ντε Μπελίλ», 1987 «Επινίκεια»

κ.λπ.). Θεώρησα λοιπόν ότι και με την παράλληλη έμπρακτη επαφή μου με τα σημαντικότερα μελοδραματικά έργα της εποχής του («Καβαλερία», «Παληά-τσου», «Μανόν Λεσκώ», «Μποέμ», «Τόσκα», «Μπατερφλάυ» κ.ά.) είχα αποκτήσει εξοικείωση με το ύφος της εποχής, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά στη χρήση της ορχήστρας. Δεν ξέρω πώς, αλλά τον Ιούλιο του 2009 μου γεννήθηκε μια ακατανίκητη επιθυμία ν' ασχοληθώ επισταμένως με την «Tigra» και να την ενορχηστρώσω. Θυμάμαι ότι στις 15 Ιουλίου είχαμε με την Κ.Ο.Α. μια συναυλία στο Ηρώδειο και την επομένη κιόλας, έφυγα πρωί-πρωί για τ' Αργυραίικα στο Πήλιο, όπου έπεσα με τα μούτρα στη δουλειά. Παρ' όλες τις αναπόφευκτες μικροδιακοπές, εργάστηκα εντατικά, με αποτέλεσμα την Κυριακή στις 20 Δεκεμβρίου να έχω μπροστά μου ολοκληρωμένη την παρτιτούρα του έργου.

Παρενθετικά, πρέπει να πω ότι περί το 2000 είχα δώσει στο βούλγαρο συνεργάτη μου αντιγραφά στη Σόφια, κ. Ν. Βιαζίγκιν, το αντίγραφο Πλάτωνος, απ' όπου έγραψε ένα απολύτως απαραίτητο για κάθε μορφή εκτέλεσης σπαρτίτο. Μετά από ενδελεχή έλεγχο και συνεχή αντιπαράβολή με το χειρόγραφο Σαμάρα, το σπαρτίτο αυτό μπόρεσε ν' αποτελέσει το θεμέλιο εκμάθησης του έργου για τους σολίστ και τη χορωδία. Την αντιγραφή στον υπολογιστή της παρτιτούρας και των παρτών της ορχήστρας ανέλαβε ένας νέος συνθέτης, ο Αντώνης Ανέστης, ο οποίος έκανε πολύ φιλότιμη δουλειά σ' έναν τομέα εξαιρετικά απαιτητικό και πολύπλοκο. Νομίζω ότι το τελικό αποτέλεσμα δικαίωσε τις προσπάθειες και των δυο μας.

Την πρώτη εκτέλεση του έργου στις 29 Απριλίου 2010, στην αίθουσα Χρήστος Λαμπράκης του Μεγάρου Μουσικής Αθηνών, στο πλαίσιο του Έκτου Κύκλου των Ελληνικών Μουσικών Γιορτών, την εμπιστεύτηκα στον μαέστρο Άντζελο Καβαλάρο (Angelo Cavallaro), στους σολίστ Λένια Ζαφειροπούλου, Μαρισία Παπαλεξίου, Μαρία Βλαχοπούλου, Βαγγέλη Χατζησίμο, Διονύση Σούρμπη και Δημήτρη Καβράκο, στις χορωδίες Ε.Ρ.Τ. (Δ. Μπουζάνης), Δήμου Αθηναίων (Σ. Μπερής), Ars Femina, Παιδική του Δήμου Κορινθίων (Φάλια Παπαγιαννοπούλου) και, βέβαια, στην Κρατική Ορχήστρα της ιδιαίτερης πατρίδας μου Θεσσαλονίκης. Θεωρώ χρέος μου να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση όλους τους συντελεστές του ζωντανέματος του αριστουργηματικού έργου του μεγάλου μας Σπύρου Σαμάρα, καθώς και της δικής μου συμβολής στην ανάδειξή του. Έδωσαν άπαντες τον καλύτερό τους εαυτό και γι' αυτό προσωπικά τους είμαι βαθύτατα ευγνώμων.

Την εργασία της ενορχήστρωσης την αφιέρωσα στη μνήμη ενός μεγάλου λάτρη και συνάμα ευεργέτη της μουσικής ζωής στη πατρίδα μας, του Χρήστου Δημητρίου Λαμπράκη (1934-2009).

Επί της ουσίας

Η «Τίγκρα» είναι έργο του ώριμου Σαμάρα. Συνιστά, κατά την άποψή μου, μια κατάρκτηση ενός μεγάλου τεχνίτη της σύνθεσης και του λυρικού θεάτρου. Χάρη στις έρευνες του Γιώργου Λεωτσάκου μπορούμε να συναγάγουμε με σχετική ασφάλεια ότι γράφτηκε μεταξύ 1908 και 1911. Στυλιστικά συγγενεύει στενά με την αμέσως προηγηθείσα «Ρέα» (1908). Το μουσικό ιδίωμα αμφοτέρων απέχει εξαιρετικά απ' το πρώιμο βεριστικό της «Μάρτυρος» (1894) κι ακόμα περισσότερο από το κατεξοχήν ρομαντικό της «Φλώρα Μιράμπιλις» (1886). Ο Σαμάρας, αφού ενσωμάτωσε σταδιακά σε μια εν πορεία διαμορφούμενη γλώσσα –καταρχάς ρομαντικού χαρακτήρα, και κατόπιν βεριστικού προσανατολισμού– πλείστα όσα στοιχεία του νεότερου γαλλικού λυρικού δράματος, προτείνει στα χρόνια της ωριμότητάς του ένα νέο ύφος. Στη διάπλαση του ύφους αυτού, αναμειγνύει και αφομοιώνει λειτουργικά ελληνικά δημοτικά και εκκλησιαστικά μέλη, προαναγγέλλοντας και προετοιμάζοντας ιδεολογικά –κυρίως όμως πρακτικά– την έλευση της Εθνικής Σχολής. Βεβαίως, ο Σαμάρας δεν είχε ποτέ του αποκοπεί εντελώς, είτε λόγω ανωτέρων σπουδών στο παρισινό Ωδείο είτε και λόγω ιδιοσυγκρασίας, από τη γαλλική σχολή. Η άκρως ιδιαίτερη σχέση των Γάλλων με την Ανατολή, απόρροια της οποίας υπήρξε –στη μουσική τουλάχιστον του 19ου αιώνα– μια εξίσου άκρως ιδιαίτερη αντίληψη μουσικού ανατολισμού, στάθηκε σίγουρα γι' αυτόν πηγή προβληματισμών και πνευματικών ερεθισμάτων. Θεωρώ ότι αναμφίβολα αυτός ο ιδιάζων γαλλικός μουσικός ανατολισμός επέδρασε καθοριστικά στη δημιουργική του αφετηρία, στο θεμέλιο δηλαδή όπου πάνω του έστησε το δικό του ηχητικό σύμπαν. Ωστόσο, ο ψυχισμός του, διαμορφωμένος στην Κέρκυρα την εποχή της ακμής του επτανησιακού μουσικού πολιτισμού αλλά και στην Αθήνα των μετεπαναστατικών χρόνων –εποχή που αποκρυσταλλωνόταν μια επισημονικά διατυπωμένη ρομαντική εθνική ιδεολογία– διατήρησε ως κεντρικό υπαρξιακό του στοιχείο την ελληνικότητα. Τηρουμένων των αναλογιών, ο Σαμάρας μου φέρνει στο νου συνθέτες όπως ο Χαίντελ ή ο Μάγιερμπερ, οι οποίοι συνδυάζοντας στο έργο τους ποικίλα στοιχεία διαφορετικών ευρωπαϊκών σχολών τα αφομοίωσαν δημιουργικά, διαπλάθοντας έτσι σταδιακά το προσωπικό τους ύφος.

Ως σημαντικότερο στοιχείο της γαλλικής επιρροής στον Σαμάρα θεωρώ πρωταρχικά την αρμονική του γλώσσα. Η εξελεγμένη και ιδιαίτερα προσωπική αρμονία του συνθέτη συνιστά ίσως την κεντρική διαφοροποίησή του από τους ιταλούς ομοτέχνους του της εποχής, τους οποίους και ανταγωνίζεται στον τόπο τους, που είναι συνάμα ο τόπος που ο ίδιος επέλεξε ως βάση της σταδιοδρομίας του. Καινοτομίες αρμονικές, βέβαια, συναντούμε συχνά στα έργα του από τις απαρχές της συνθετικής του πορείας. Όμως, ακόμα και οι πιο παράτολμες αρμονικές συνηχήσεις που εντοπίζουμε περιοδικά στα πρώιμά του με-

λοδράματα, έχουν περισσότερο το χαρακτήρα ενός καρυκεύματος παρά εκείνον ενός πάγιου συστατικού της αρμονικής του γλώσσας. Απ' την «Δεσποινίδα ντε Μπελίλ» αλλά κυρίως, από τη «Ρέα» και την «Τίγκρα», η καινοτόμος αρμονική γλώσσα εμφανίζει έναν εξαιρετικό εμπλουτισμό με πάσης φύσεως τολμηρότητες οι οποίες, χάρη στη συστηματική χρήση τους, αποκτούν λειτουργικό ρόλο καίριας σημασίας ως προς τον καθορισμό του ώριμου σαμαρικού ύφους αυτού καθ'αυτό. Η μίξη αρμονικών τολμηροτήτων με εκκλησιαστικούς τρόπους, καθώς και με την ολοτονική κλίμακα δημιουργεί συχνά μια γοητευτική ατμόσφαιρα ευρύτερου μουσικού ανατολισμού, η οποία εντάσσεται απρόσκοπτα στο γενικότερο ιδίωμα –και τούτο είναι το επίτευγμα– δίχως, και επ' ουδενί, να δίνει την αίσθηση του ξένου σώματος. Και στα δύο έργα της συνθετικής του ωριμότητας ο Σαμάρας διαχωρίζει μουσικά, για λόγους δραματουργικούς, Ανατολή και Δύση. Στη «Ρέα» οι έλληνες ήρωές του σηματοδοτούν επιφανειακά τη διαφορά τους από τους δυτικούς με τα ονόματά τους, θεατρικά πιθανώς και με την ενδυμασία τους. Τη βαθύτερη διαφορά αντιλήψαν και νοοτροπιών, θα μας την δώσει δραματουργικά η μουσική, και εδώ ο Σαμάρας εκμεταλλεύεται την περίπτωση για να μας κάνει κοινωνούς των μύθων στοχασμών αλλά και των δημιουργικών προτάσεων του πάνω στο ζητούμενο της εποχής: μια ελληνική μουσική έκφραση. Στην «Τίγκρα» πάλι, η διαφορά Δύσης Ανατολής υποδηλώνεται από τις αντιθέσεις μεταξύ των γηγενών δυτικών (Ενετών) και της ομώνυμης ηρώιδας με την ασαφή εξ Ανατολών καταγωγή. Εδώ, μία από τις βαθύτερες αποστολές της μουσικής δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στη δραματουργικώς ηχητική σκιαγράφηση κάποιων ηρώων, αλλά πολύ πιο πέρα, στην αποτύπωση ενός κόσμου μακρινού και συνάμα ονειρικού: μιας προσφιούς μα απολεσθείσας για πάντα Ανατολής. Το απολύτως αινιγματικό αυτής της απροσδιόριστης Ανατολής τονίζει εμφανικά, αν δεν επιτείνει, η χρήση ενός κατεξοχήν ορθόδοξου ύμνου, του «Χριστός Ανέστη». Η χρήση του ύμνου στο μουσικό αλλά και δραματουργικό αποκορύφωμα συνιστά ένα μορφολογικό εύρημα που, τοποθετούμενο χρονικά στον πυρήνα της πράξης, επιτυγχάνει ισορροπία ανάμεσα σε μια θεατρικά κινητική ενότητα πλήρη δραματικών εντάσεων που προηγείται και σε μια στατική ενότητα ήπιων εντάσεων και σαφώς ειδυλλιακού χαρακτήρα που έπεται, ολοκληρώνοντας το έργο.

Παρενθετικά, η μουσικο-θεατρική ισορροπία, η χρονική διάρκεια, αλλά πρωταρχικά η ακουστική εμπειρία της μοναδικής αυτής πράξης με κάνουν να πιστεύω ότι και με τη μορφή αυτή η «Τίγκρα» θα μπορούσε κάλλιστα να σταθεί σκηνικά ως μονόπρακτο, μαζί με κάποιο ανάλογο έργο της συγκεκριμένης εποχής, όπως, λ.χ., ο «Τζάνι Σκίκι» ή οι «Παληάτσοι».

Πολύ ενδιαφέρουσα παρουσιάζεται στην ανέλιξη της σαμαρικής δημιουργίας η επίδραση της γαλλικής σχολής και στην ενορχηστρωτική τέχνη του συνθέτη. Στα πρώτα χρόνια των σπουδών του στην Κέρκυρα γνώρισε τη στέρεη και

σίγουρη μα ταυτόχρονα συντηρητική αντιμετώπιση του τρόπου γραφής και αυτόχρημα χρήσης και οργάνωσης του ορχηστρικού ήχου. Η αντίληψη αυτή παρέπεμπε στην κλασικίζουσα αισθητική και αντικατόπτριζε τα ιταλίζοντα πρότυπα των πρώτων του δασκάλων Σ. Ξύνδα (1814-1896) και Ε. Στανκαπιάνο (;-;). Απηχούσε ακόμα πιο πέρα, τις αντιλήψεις τόσο του Ν. Χ.-Μάντζαρου (1795-1872) όσο και του πρώτου διευθυντή του Ωδείου Αθηνών Α. Κατακουζηνού (1824-1892) και κυριαρχούσε αυτονόητα στο Ωδείο Αθηνών κατά τα χρόνια των εκεί σπουδών του νεαρού Κερκυραίου. Παράλληλα, η πρακτική εμπειρία που απέκτησε ο Σαμάρας ως βιολιστής στις διάφορες ορχήστρες των Αθηνών την ίδια εποχή, λόγω του εκ των πραγμάτων περιορισμένου ρεπερτορίου τους και πιθανότατα λόγω του αμφίβολου επαγγελματικού τους επιπέδου, φρονώ ότι πέραν της οπωσδήποτε πολύτιμης πείρας που απέκτησε, δεν εμπλούτισε καθοριστικά την ορχηστρική του σκέψη. Θεωρώ, συνεπώς, την άμεση επαφή του με τη γαλλική σχολή και στον τομέα της ενορχήστρωσης ως ένα στοιχείο εξαιρετικά σημαντικό για την τελική διαμόρφωση του προσωπικού του ηχητικού σύμπαντος.

Για ένα συνθέτη, και μάλιστα συνθέτη όπερας αυτής της εποχής, είναι –νομίζω– εκ των ων ουκ άνευ η αναφορά στη σχέση του με τον Βάγκνερ και τις επιδράσεις του βαγκνερικού έργου στη δική του δημιουργία. Η επιρροή αυτή στον Σαμάρα ανιχνεύεται γενικότερα στη σχέση του με την επικρατήσασα μεταβαγκνερικά συνολική μουσικο-θεατρική αντίληψη, την οποία προοδευτικά και αβίαστα εγκολπώνεται. Στοιχεία της είναι η χρήση του λάιτμοτιβ, η σταδιακή αποφυγή αυτόνομων κι ανεξάρτητων μεταξύ τους δομικών μορφών, όπως άριες και ποικίλα φωνητικά σύνολα, καθώς και η διευρυμένη σημασία του ρόλου και του όγκου της ορχήστρας. Σε ειδικότερα σημεία, όπως η διεύρυνση της αρμονικής σκέψης αλλά και ο τρόπος της ενορχήστρωσης, έχω την πεποίθηση ότι η βαγκνερική αντίληψη φιλτραρισμένη από το γαλλικό πνεύμα (στο οποίο και η ίδια πάμπολλα οφείλει) επιδρά στον Σαμάρα δευτερογενώς. Ο συνθέτης μας αποδέχεται μέσω του γαλατικού δρόμου τη γοητεία της κατά Βάγκνερ ενιαίας φόρμας, που συνεπάγεται την εκ των πραγμάτων υπαγωγή καθαρώς μουσικών παραμέτρων –όπως η αρμονία και η ενορχήστρωση– στη λογική μιας ολιστικής δραματουργικής οικοδόμησης. Η αποδοχή είναι προφανής, πλην όμως ποιοτική κατά το γαλλικό μέτρο και όχι ποσοτική, συνιστά δε αυτή η επιλεκτική αποδοχή και μια αυτόχρημα κριτική τοποθέτηση έναντι του βαγκνερισμού, ακριβώς σε μια εποχή όπου γενικότερες αντιδράσεις, κυρίως από τον ευρωπαϊκό Νότο, κυφορούν νέα αισθητικά και καλλιτεχνικά ρεύματα, με προεξάρχον εκείνο του βερισμού.

Η σαγήνη της λεπταίσθητης γαλλικής αρμονικής σκέψης καθώς και της ντελικάτης γαλλικής ενορχήστρωσης σε περίοδο έντονων και πολυποικίλων ανακατατάξεων στον ευρωπαϊκό μουσικό ορίζοντα, εμπεριείχαν για την πρωτογενώς μελωδική φύση του Σαμάρα τον «κίνδυνο» της άρνησης εν πορεία αυτής της

ίδιαις του της φύσης. Από τον «κίνδυνο» αυτό θεωρώ ότι προφυλάχτηκε κυρίως χάρη στο ένστικτό του, αλλά και στην ιταλική του εμπειρία. Ο ίδιος ο συνθέτης σε συνέντευξη που παραχώρησε στις 28 Ιουλίου 1911 στην εφημερίδα *Αθήναι*, επισήμανε την απαξίωση της μελωδίας στη νεότερη γαλλική σχολή, τονίζοντας την αντίθεσή του προς μια τέτοια αισθητική κατεύθυνση.

Θα ήθελα στο σημείο αυτό να αναφερθώ επί τροχάδην στην ενορχήστρωση της «Τίγκρα». Από τα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως, έγινε νομίζω σαφές η συγγένεια μεταξύ της «Ρέας» και της «Τίγκρα». Κατά συνέπεια, στηρίχτηκα βασικά στην ενορχηστρωτική αντίληψη που διατρέχει την παρτιτούρα της «Ρέας», και επικουρικά έλαβα υπόψη μου έργα, όπως τα «Επινίκεια», η «Δεσποινίς ντε Μπελίλ», η «Ξαθούλα» και η «Κρητικοπούλα». Η ορχηστρική διανομή που χρησιμοποίησα είναι εκείνη της «Ρέας», με μικροεξαίρεσεις. Για παράδειγμα, συμπεριέλαβα ειδικά στη σκηνή της λιτανείας –και, φυσικά, για λόγους ορχηστρικής οικονομίας επεξέτεινα τη χρήση του γενικότερα– το κόντραφαγκότο, ένα όργανο το οποίο –εξ όσων γνωρίζω– ο Σαμάρας ουδέποτε χρησιμοποίησε. Μία διακριτική ακόμη διαφοροποίηση από την ορχηστρική του σκέψη αλλά και από την αντίληψη της εποχής, ειδικά στην Ιταλία, είναι το ότι απέφυγα τα γοργά περάσματα στα τρομπόνια που, καθώς συνάγουμε από τη χρήση τους στη «Ρέα» και στην ουγγρική ραψωδία της «Λιονέλας», ο συνθέτης τα προτιμούσε μάλλον με κλειδιά.

Στο καίριο πρόβλημα της σχέσης φωνών και ορχήστρας προσπάθησα, ακολουθώντας κατά το δυνατόν τη σαμαρική αντίληψη, να αφήσω τις φωνές να κινηθούν αυτοδύναμα δίχως οργανική ενίσχυση, εκτός και αν η πυκνότητα της γραφής επέβαλλε κάποτε, για λόγους ηχητικής ισορροπίας, το αντίθετο. Την τακτική αυτή ακολούθησα είτε επρόκειτο για τις φωνές των πρωταγωνιστών είτε για τα μέρη της χορωδίας. Το κενό που παρουσιάζει το μέρος της χορωδίας στο παρτιτσέλο κατά τη διάρκεια του αποκορυφώματος του έργου με την εμφάνιση του «Χριστός Ανέστη», απέφυγα συνειδητά να το καλύψω,

- α) γιατί ο ίδιος ο συνθέτης, ενώ χαράσσει τις διαστολές των σχετικών μέτρων, τα αφήνει στη συνέχεια κενά, πράγμα που δεν πιστεύω πως είναι έστω και κατ' ελάχιστον συμπτωματικό και
- β) γιατί θεωρώ ότι ο Σαμάρας ηθελημένα σχολιάζει μουσικά και τρόπον τινά αινιγματικά τα επί σκηνής τεκταινόμενα, δι' ενός ύμνου πασίγνωστου μεν, δίχως όμως λόγια...

Λάθη που κατά την άποψή μου εντοπίστηκαν στο παρτιτσέλο διορθώθηκαν και θα αναφερθούν λεπτομερώς σε έκδοση της παρτιτούρας από τον επιμελητή-ενορχηστρωτή. Τα λάθη αυτά οφείλονται είτε σε βιασύνη είτε σε κακογραφία που προέκυψε από σβησίματα και επάλληλες διορθώσεις-συμπληρώσεις. Σε έναν

επόμενο αναγνώστη-ερμηνευτή του σαμαρικού χειρογράφου αναπόκειται να κρίνει τις επιλογές μου και να προβεί σε ενδεχόμενες αναθεωρήσεις.

...*Συνέχεια απρόοπτη και ... σαμαρικά αναμενόμενη!*

Το προηγούμενο κείμενο είχε ήδη ολοκληρωθεί τον Ιανουάριο του 2012. Δυστυχώς, ποικίλοι ανασταλτικοί λόγοι, σχετικοί και με την οικονομική κρίση που ταλαιπωρεί την πατρίδα μας τα τελευταία χρόνια, δεν επέτρεψαν την έκδοσή του. Επειδή όμως ουδέν κακόν αμιγές καλού, οι εκτελέσεις του έργου στη Σόφια (ηχογράφηση) τον Σεπτέμβριο του 2010 και στην Αθήνα στις 30 Νοεμβρίου του 2012 μου έδωσαν την ευκαιρία και τη δυνατότητα να κάνω κάποιες ελάχιστες παρεμβάσεις στην αρχική ενορχήστρωση και να διορθώσω πλείστα λάθη και παραλείψεις του προαναφερθέντος αντιγραφέα στις πάρτες και στην παρτιτούρα. Χάρη στη μέχρις αυταπαρνήσεως προσφορά του φίλου μου Γιώργου Κωνσταντζου, οι τελικές κι αναγκαίες αυτές διορθώσεις κατορθώθηκε να περάσουν στον υπολογιστή. Έτσι κατέστη δυνατή η εκτέλεση του 2012, που αλλιώς δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί... Όμως έπεται συνέχεια...

Απρίλιος 2013. Με τον Γιώργο Κωνσταντζο επισκεπτόμαστε τον φίλο δι-
κηγόρο Δημήτρη Ταταράκη στο σπίτι του, επί της οδού Ευελπίδων 55, και μελε-
τούμε το πλούσιο αρχείο του, με εκδόσεις ελληνικών τραγουδιών. Αίφνης, αντι-
κρίζουμε μια πλήρη σειρά όλων των τευχών του μουσικού περιοδικού *Ορφεύς*,
μηνιαίου οργάνου της ομωνύμου μουσικής εταιρείας Αλεξανδρείας. Εκεί, στα
τεύχη αρ. 6 (Μαρτίου) και αρ. 9 (Ιουνίου) του 1911 εντοπίστηκαν τα εξής άκρως
ενδιαφέροντα:

α) Από ειδησεογραφικό κείμενο υπό τον τίτλο « Ο άνθρωπος της ημέρας»:

... Ο Σαμάρας τέλος γοητευθείς έπαιξε μέρος ανεκδότου τον έργον του οποίον
την υπόθεσιν αυτός διέγραψε και συνέγραψεν ο Ρενάτο Σιμόνε (sic – ίσως εδώ
να πρωτοεμφανίζεται η λάθος αναγραφή του ονόματος του λιμπρετίστα, που
θα συνοδεύει τις όποιες αναφορές της «Τίγκρα» μέχρι πρόσφατα). Είναι μία
ιστορία έρωτος εις την Βενετίαν, εις την οποίαν ο Σαμάρας δεν έδωκεν ακόμη
όνομα. Ήτο μέρος ορχήστρας με θέμα ελληνικών σκοπών. Ζωηρόν και θελλώ-
δες κομμάτι, εκτελεσθέν με ορμήν από τα χέρια του Σαμάρα, εις το διάστημα
τον καπνίσματος ενός σιγάρον, το οποίον κατά την εκτέλεσιν είχε εις τα χείλη
τον ο μουσουργός.

β) Από ειδησεογραφικό κείμενο υπό τον τίτλο «Μουσική κίνησις εν Αθήναις»
και υπότιτλο « Ο Σαμάρας και η «Ρέα» εις Αθήνας», όπου και στοιχεία συ-
νέντευξης του συνθέτη:

... Ως γνωστόν *είνε* η τετάρτη φορά καθ' ην ο Σαμάρας επεσκέφθη τας Αθήνας και οι Αθηναίοι ηντύχησαν ν' ακούσουν έργα αυτού εκτελούμενα υπό την διεύθυνσιν του ιδίου. Η πρώτη ήτο κατά τους γάμους του Διαδόχου, ότε εις το Δημοτικόν εξετελέσθη υπό γαλλικού θιάσου η «Φλώρα Μιράμπελίς» (*sic*) του. Η δευτέρα κατά τους Ολυμπ. Αγώνας του 1896 ότε εν τω Παναθηναϊκώ Σταδίω εξετελέσθη ο «Ολυμπιακός Ύμνος» του. Και πάλιν κατά τους Ολυμπ. Αγώνας του 1906 ότε εξετελέσθη υπό του θιάσου Καστελλάνι η «Μαμζέλ Μπελίλ». Και τετάρτη η εφετεινή (Δημοτικόν Θέατρον Αθηνών 24/6 Ιουνίου 1911). Περί των Αθηνών εξεφράσθη ως εξής: «*Είνε* η μόνη πόλις εις την οποίαν όταν μένω αναπνέω. Δεν ημπορείτε να φαντασθήτε πόσον μου αρέσουν αι Αθήναι. Εάν ημπορέσω να εργασθώ, θα μείνω ένα περίπου μήνα». Η εργασία αυτή δια την οποίαν θα μείνη εις τας Αθήνας *είνε* μία νέα όπερα ην προετοιμάζει. «Εργάζομαι τώρα, *έπεν*, από εξαμήνου περίπου. Το λιμπρέττο έχει γραφεί από τον Ρενέτο (*sic*) Σιμόνι, τον κριτικόν του «Εσπερινού Ταχυδρόμου» του Μιλάνου, όστις μετά τον Δ' Αρούντσιον *είνε* η μεγαλύτερα σύγχρονος φιλολογική προσωπικότης της Ιταλίας. *Είνε* το πρώτον λιμπρέττο πον έχει γράφει. Η υπόθεσις εξελίσσεται εις την Φλωρεντίαν (*sic*). Έχει όμως μέσα μίαν νέαν της Αυλής του Βυζαντίου, η οποία αγαπά και ανταγαπάται από ένα νέον είκοσι χρονών. Γύρω από τον έρωτα αυτόν, ο οποίος είναι τρομερός εις δύναμιν, δημιουργούνται Ελληνικοί τόνοι και ρυθμοί. Το έργον αυτό θα τελειώη με το «Χριστός Ανέστη», του οποίου η μουσική δι' *εμέ* *είνε* πολύ αγαπητή. Το όνομα της όπερας θα είναι «Tugra» (*sic*) κατά πάσαν πιθανότητα. Το πρωταγωνιστούν πρόσωπον *είνε* μία γυναίκα η οποία λέγεται Μαρία, αλλά δεν ευρίσκω το όνομα αυτό κατάλληλον δια τίτλον όπερας. Θα εργασθώ επί του έργου αυτού πολύ. Δεν είμεθα πλέον νέοι δια να μας συγχωρούν τα σφάλματα. Όταν αποφασίζωμεν τώρα πλέον να θέτωμεν το όνομά μας εις ένα έργον υπέχομεν πολύ μεγάλην ευθύνην. Η κριτική δι' ημάς πλέον *είνε* αμείλικτος». Εκφρασθέντος παραπόνου υπό τινος ότι μας τον εκέρδισεν η Ιταλία:

– Α όχι! Διεμαρτυρήθη. «Πώς ήτο δυνατόν εις την “Μαμζέλ Μπελίλ” να θυμηθώ την Ελλάδα, αφού η υπόθεσις της ανάγεται εις την εποχήν Λουδοβίκου του Ιδου. Εις την «Ρέα» πον μου εδόθη ευκαιρία έκαμα ό,τι έπρεπε να κάμω. Το αυτόν θα γίνει και με την νέαν μου όπεραν».

Ερωτηθείς αν ευρίσκη προσδευμένην την μουσικήν εις την Ελλάδα.

– «Α ναι, αρκετά», απήντησε. «Πλην δια τας Αθήνας χρειάζονται δύο ή τρία σπονδαία πράγματα. Πρώτον μία μεγάλη χορωδία, δεύτερον μία μεγάλη ορχήστρα και τρίτον ένα μεγάλον θέατρον. Μόνον έτσι η μουσική θα εκλαϊκευθή και θ' αποδώση τους καρπούς πον απέδωσεν εις άλλα έθνη».

Όπως γίνεται αμέσως αντιληπτό, οι παραπάνω κρίσιμες πληροφορίες και διαφωτίζουν αλλά και ανατρέπουν εκτιμήσεις και συλλογισμούς. Πρωτίστως αποδίδουν ένα κλίμα εποχής που υποβάλλει έναν τρόπο σκέπτεσθαι. Η μέσω και της τέχνης φαντασιούμενη ιδέα της εθνικής ανόρθωσης, που αποτέλεσε την πνευμα-

τική μαγιά της νεοελληνικής εθνικής μουσικής σχολής, γίνεται για μία ακόμη φορά σαφές ότι δεν υπήρξε αυθαίρετο ιδεολόγημα κάποιων διανοουμένων αλλά εντονότατο κοινωνικό πρόταγμα με σαφείς ρίζες στο παρελθόν. Με τα σημερινά δεδομένα, στο καθαρά μουσικό μέρος δεν βλέπω διαφορά αντίληψης ως προς την έκφραση του «ελληνικού» πέραν του εκάστοτε υποκειμενικού, ανάμεσα λ.χ. στη «Ρέα» και στον «Πρωτομάστορα» του Μ. Καλομοίρη (1883-1962). Αλλά ούτε και ανάμεσα στη «Ρέα» και την «Περουζέ» του Θ. Σακελλαρίδη (1883-1950) ή τη «Διδώ» του Δ. Λαυράγκα (1860-1941). Διαφορά σαφής υπάρχει ως προς τον «Μάρκο Μπότσαρη» και τη «Φροσύνη» του Π. Καρρέρ (1829-1896), η οποία όμως ανάγεται σε διαφοροποίηση του τρόπου αντίληψης και έκφρασης, λόγω της χρονικά αυτονόητης μεταλλαγής του ύφους. Αναδύεται σταδιακά απ' τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα μία συγγενής ιδεολογική σκόπευση και συνάμα προσέγγιση δημιουργών με τελείως διαφορετική κοινωνική και γεωγραφική προέλευση, που συν τω χρόνω γίνεται ολοένα και περισσότερο εμφανής. Αυτοκαθορίζεται έτσι μέσω της σκόπευσης βαθμιαία η πνευματική ιδιοπροσωπία και η συνακόλουθα ελεύθερη μουσική έκφρασή της, η οποία βεβαίως εμπεριέχει και πλείστα όσα στοιχεία ετεροκαθορισμού λόγω των εκάστοτε ευρωπαϊκών επιρροών. Το ζήτημα του πολιτισμικού αυτοκαθορισμού, που αποτέλεσε κεντρικό θέμα του νεοελληνικού στοχασμού ολόκληρο τον 19ο αιώνα, είχε μια ξεχωριστή πορεία στο χώρο της μουσικής λόγω της προϊστορίας της τέχνης αυτής στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο του ελληνισμού. Για να υπάρξει ευρωπαϊκά εννοούμενος, έπρεπε πρωτίστως να αποδεχτεί, να κατακτήσει και να αφομοιώσει την μουσική γλώσσα της Ευρώπης και ύστερα μέσω αυτής να εκδηλωθεί. Ιστορικά λοιπόν ήταν νομοτελειακό να ξεκινήσει από τα Επτάνησα στις αρχές του 19ου αιώνα η διεργασία για ευρωπαϊκά διατυπωμένη νεοελληνική μουσική έκφραση. Έκτοτε οι τάσεις για αποτύπωση μουσικής ιδιοπροσωπίας ελληνικού χαρακτήρα, ακολούθησαν σταδιακά την αποδοχή της ευρωπαϊκής μουσικής και ως δημιουργίας και ως ψυχαγωγίας, περνώντας απ' το Ιόνιο στο ελεύθερο βασίλειο αλλά και πιο πέρα, στον έξω ελληνισμό.

Στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα το έργο και η στάση ζωής του Μάντζαρου μας δείχνει ότι ο γενάρχης της μουσικής μας αντιλαμβανόταν πολύ καλά ότι αδήριτη προϋπόθεση του όποιου δημιουργικού στοχασμού ήταν η εντός του συλλογικού προσεταιρισμού της ευρωπαϊκής τέχνης εκάστοτε υποκειμενική κατάκτηση της τεχνικής της. Η τέτοιου εύρους κατάκτησή της θα συνιστούσε και το ουσιαστικό θεμέλιο για μουσική δημιουργία και θα αποτύπωνε δυναμικά σε βάθος χρόνου τη νεοελληνική μουσική ιδιοπροσωπία. Σ' αυτόν το μεγαλειώδη στόχο ο Μάντζαρος αφιέρωσε τον εαυτό του και για τούτο νοείται ως ο μουσικός διδάσκαλος του έθνους. Ο Σαμάρας αποτελεί το πολύτιμο απόσταγμα αυτής της μακρόσυρτης διαδικασίας που πρόταξε τη μαθητεία κι επιδίωξε, αν δεν απαίτησε, πρωτί-

στως τη διδαχή, γνωρίζοντας ότι αυτή και μόνη υπό την αυτονόητη προϋπόθεση του ταλέντου, προσοικονίζεται και το καλλιτεχνικό αριστούργημα και τον αισθητικό στοχασμό, που ως φωτοστέφανος το περιβάλλει.

Περίληψη / Summary

Η μικρή αυτή εργασία πάνω στην ημιτελή όπερα του Σπύρου Σαμάρα «Τίγκρα» χωρίζεται πρακτικά σε τέσσερα τμήματα. Στο πρώτο, γίνεται μια μικρή αναφορά στην υπό του γράφοντος ανεύρεση του χειρογράφου του έργου. Στο δεύτερο, καταγράφεται εν συντομία το ιστορικό της ενορχηστρωτικής εργασίας και γίνεται επίσης μνεία των πρώτων εκτελέσεων της όπερας όπως και της πρώτης ηχογράφησης της. Στο τρίτο τμήμα, επιχειρείται μια αποτίμηση του έργου και συνάμα μια τοποθέτησή του στην ευρύτερη δημιουργία του συνθέτη τόσο από αισθητικής όσο κι από τεχνικής πλευράς. Τέλος, παρατίθενται κάποιες πληροφορίες για τον Σαμάρα και την «Τίγκρα» που προέκυψαν εσχάτως από νεότερες έρευνες.

This small essay on the unfinished opera by Spyros Samaras "Tigra", is practically divided into four sections. At first, there is a small reference to the writer's actual discovery of the work's manuscript. In the second, the story of the piece's orchestration is briefly presented, while there is also a reference to the early performances of the opera along with its first recording. In the third section the writer attempts an assessment of the project while at the same time, places it within the broader creation of the composer in terms both aesthetic and technical. Finally, the reader will be given some recently emerged information about Samaras and "Tigra" that emerged through latest research.

«Τίγκρα» του Σπύρου Σαμάρα. Πρώτη σελίδα του χειρογράφου παρτιτσέλου του συνθέτη (φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη).

ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΥ ΣΥΝΘΕΤΗ,
ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΚΡΙΤΙΚΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΕΛΕΤ (ΚΕΡΚΥΡΑ 1875-ΑΘΗΝΑ 1945)

Αναστασία Σιώψη

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται οι ιδέες του Γεωργίου Λαμπελέτ γύρω από την έννοια του «εθνικού» στη μουσική σε σχέση με τις σύγχρονες σχετικές ιδέες του συνοδοιπόρου του και σημαντικότερου εκπροσώπου της λεγόμενης «Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής», Μανώλη Καλομοίρη,¹ ενώ επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο ερώτημα του κατά πόσο αυτές επικοινωνούν με αντίστοιχες ιδέες οι οποίες αναπτύχθηκαν μέσα από την επτανησιακή μουσική δημιουργία του δέκατου ένατου αιώνα.

Η έννοια του «εθνικού» και η εξέλιξή της στη μουσική της νεότερης Ελλάδας²

Ξεκινώ με μια σύντομη αναδρομή στην εξέλιξη της έννοιας του «εθνικού» στη μουσική της νεότερης Ελλάδας, αφού θα εξεταστούν στη συνέχεια οι σχετικές απόψεις του Γεωργίου Λαμπελέτ.

Ο εθνικισμός στη μουσική, αν θέλουμε να δώσουμε έναν ορισμό, «εξαορτάται από ένα δίκτυο πολιτισμικών ιδεών οι οποίες πρέπει να υπάρχουν έξω από το έργο, και το έργο πρέπει να εμπλέκεται με αυτές τις ιδέες εάν είναι να ερμηνευτεί ως εθνικιστικό».³ Ως ιδεολόγημα άσκησε σημαντική επιρροή στη μουσική

1. Για τον Μανώλη Καλομοίρη και τους πολλαπλούς και αναπτυσσόμενους συσχετισμούς του έργου του με την έννοια του «εθνικού» βλ. αναλυτικότερα, Α. Σιώψη, *Τρία Δοκίμια για τον Μανώλη Καλομοίρη*, Ελληνικές Μουσικολογικές Εκδόσεις 4, Μουσικός Εκδοτικός Οίκος Παπαρηγορίου-Νάκας, Αθήνα 2003. Βλ., επίσης, Α. Σιώψη, «Ο Μανώλης Καλομοίρης στο πολιτισμικό πλαίσιο της Ελλάδας (1908-1940)», στο *Μανώλης Καλομοίρης 50 χρόνια μετά (Αφιέρωμα στη συμπλήρωση μισού αιώνα από το θάνατο του συνθέτη)*, εκδ. Faggoto, Αθήνα 2012, σ. 35-60.

2. Βλ. αναλυτικότερα για το ζήτημα της σχέσης της μουσικής με την έννοια του «εθνικού» κατά την εξεταζόμενη περίοδο, Α. Siopsi, "Music in the imaginary worlds of Greek nation: Greek art music at nineteenth-century's fin de siècle (1880s-1910s)", *Nineteenth-Century Music Review*, τ. VIII, αρ. 14, Ιούλιος 2011, σ. 17-39.

3. D. Beard – K. Gloag, "Nationalism", στο *Musicology. The Key Concepts*, Routledge, Λονδίνο 2005, σ. 117-122, σ. 118.

της Ευρώπης του 19ου αιώνα. Ένα «δίκτυο πολιτισμικών ιδεών» με αφετηρία το πατριωτικό συναίσθημα έδωσε βάσεις και μορφή σε ένα σημαντικό μέρος της λόγιας μουσικής, με διακριτά χαρακτηριστικά στο στιλ, έχοντας ως πηγή έμπνευσης στοιχεία της φολκ μουσικής (αφού το φολκλόρ εθεωρείτο ότι αποτελεί συλλογική έκφραση της εθνικής ταυτότητας). Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση σε αυτό το κανόνα.

Κατά τον 19ο αιώνα, το αίτημα για εθνικό χαρακτήρα επηρέασε και διαμόρφωσε μουσικά έργα. Μπορούμε να αντιληφθούμε τη συνεχόμενη παρουσία εθνικών στοιχείων σε έργα συνθετών ξεκινώντας από τον Νικόλαο Χαλκιόπουλο Μάντζαρο (1795-1872), τον πρώτο σημαντικό συνθέτη της νεότερης Ελλάδας. Όπως παρατηρεί ο μουσικολόγος και μουσικοκριτικός Γιώργος Λεωτσάκος, αναφερόμενος στη μουσική που γράφτηκε κυρίως από επτανήσιους συνθέτες, υπάρχει μια αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικής έντεχνης μουσικής, που αναπτύσσεται με αισθητική και μορφολογική συνέπεια και χαρακτηρίζεται από την «ελληνικότητά» της, μια ποιότητα που μπορεί να ανιχνευτεί από το 1847.⁴

Η έννοια του «εθνικού», ως προς το συνθετικό υλικό αλλά και ως προς την υποδοχή/πρόσληψη της μουσικής, βασίζεται σε μια χερντεριανή έννοια των φολκλόρ χαρακτηριστικών.⁵ Αυτή η έννοια φαίνεται κυρίως σε έργα επτανήσιων συν-

4. Βλ. Γ. Λεωτσάκος, «Εισαγωγή», *Λύχνος υπό τον Μόδιον. Έργα Ελλήνων Συνθετών για Πιάνο*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σ. 10-36, σ. 11-12. Ο Γ. Λεωτσάκος αναφέρεται στο 1847 ως έτος σύνθεσης του έργου με τίτλο «Το Ξύπνημα του Κλέφτη» του Ιωσήφ Λιβεράλη.

5. Σύμφωνα με τον μουσικολόγο Jim Samson: «Ο Χέρντερ [...] προσδιόρισε το έθνος με βάση την πολιτισμική του κληρονομιά και τη γλώσσα του, και με αυτό τον τρόπο ενδυνάμωσε την έννοια της ύπαρξης ενός *Volksgeist*, ενός γνήσιου "πνεύματος του λαού" το οποίο παίζει το ρόλο συνεκτικής ουσίας των έθνους». (J. Samson, "Nations and nationalism", στο *The Cambridge History of Nineteenth-Century Music*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 568-600, σ. 571). Αναλυτικότερα, ο ιστορικός του Χέρντερ (Johann Gottfried Herder, 1744-1803) επικεντρώνεται στο ρόλο του τραγουδιού. Ο Johann Gottfried Herder, στο δίτομο *Volkslieder* (1778-79), συλλέγει τραγούδια από διάφορα μέρη της Ευρώπης. Ως είδος τραγουδιού, το *Volkslied* του Χέρντερ περιλαμβάνει τραγούδια της προφορικής παράδοσης, δημοφιλή τραγούδια καθώς και τα έργα μεγάλων ποιητών, όπως ο Σαίξπηρ (William Shakespeare, 1564-1616) και ο Γκαίτε (Johann Wolfgang von Goethe, 1749-1832). Με αυτό τον τρόπο όχι μόνο συνδέει το παρελθόν με το παρόν, αλλά δημιουργεί μια ιστορική αφήγηση με βάση την αρχή της μουσικής διαφοροποίησης, η οποία συσχετίζει τις κοινωνίες του παρελθόντος με αυτές του παρόντος. Σε αντιστοιχία με το πολιτισμικό όραμα του Χέγκελ (G.W.F. Hegel, 1770-1831), το οποίο προκύπτει από τη γενικότερη αντίληψη και περιεχόμενο που προσδίδεται στον όρο κοινότητα (Gemeinschaft, ένα σύνολο ανθρώπων με κοινούς «δεσμούς» και χαρακτηριστικά και που, συνεπώς, προϋποθέτει ομοιογένεια και αποκλεισμό των διαφορών), ο Χέρντερ αλλά και ο Ρουσό (Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778) απευθύ-

θετών οι οποίοι δέχτηκαν επιρροές από την ιταλική παράδοση. Ως κοινωνικό φαινόμενο δεν ανήκει αποκλειστικά στους Έλληνες· όπως παρατηρεί ο μουσικολόγος Jim Samson, «*πουθενά αλλού δεν βρήκαν πιο πρόσφορο έδαφος οι σπόροι του πολιτιστικο-φιλολογικού εθνικισμού του Χέρντερ από την Ανατολική Κεντρική Ευρώπη*».⁶

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα αναπτύσσεται στην Ελλάδα μια θεωρία πάνω σε καθαρά ιδεολογικές βάσεις, σύμφωνα με την οποία ο πολιτισμός του Βυζαντίου είναι συνέχεια του αρχαιοελληνικού. Η θεωρία αυτή εντάσσεται στο δόγμα της εθνικής ενότητας που αναπτύχθηκε τότε στην Ελλάδα και που, σε ιστορικό επίπεδο, υποστηρίζει την ενότητα του ελληνικού έθνους διαμέσου των αιώνων, από τους ομηρικούς έως τους βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους. Η ιστορική συνέχεια που προσδίδεται στον ελληνικό πολιτισμό κρίνεται ως αναγκαία για την κατασκευή της εθνικής συνείδησης.

Αντίστοιχα στη μουσική, ξένοι μουσικολόγοι οι οποίοι πραγματοποιούν την πρώτη συλλογή ελληνικών δημοτικών τραγουδιών (κυρίως οι Baud-Bovy και Merlier) υιοθετούν την ιδέα της συνέχειας από την αρχαία ελληνική μουσική προς τη δημοτική ελληνική μουσική της εποχής. Επιπλέον, η βυζαντινή ιστορία παρουσάζεται ως πηγή έμπνευσης και άντλησης θεμάτων από το χώρο της ποίησης και της λογοτεχνίας.

Κατά συνέπεια, προς τα τέλη του 19ου αιώνα «αναβαθμίζονται» ιδεολογικά το δημοτικό τραγούδι και οι βυζαντινοί ύμνοι: πλέον θεωρούνται ότι μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά στη δημιουργία ενός μουσικού ιδιώματος με «εθνικά» χαρακτηριστικά, αφού μπορούν να επιβεβαιώσουν τη συνεχόμενη πορεία της ελληνικής μουσικής δημιουργίας από τους αρχαίους χρόνους έως τη σύγχρονη εποχή.

Έτσι, η «αποκατάσταση» μιας συνεχόμενης αφήγησης του ιστορικού παρελθόντος της χώρας μας (δηλαδή, η θεωρία της «ιστορικής συνέχειας») είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μουσικού ιδιώματος πιο «ξεκάθαρα» εθνικού, και με πιο ευδιάκριτα χερντεριανά χαρακτηριστικά, αφού το δημοτικό τραγούδι

νονται στο τραγούδι με σκοπό να ενισχύσουν τη διχοτομική αντίληψη του Διαφωτισμού που αναφέρεται σ' εμάς του Ευρωπαίους, από τη μια μεριά, και στους «άλλους», από την άλλη. Ο Ζαν-Ζακ Ρουσώ, στο *Λεξικό της μουσικής* (*Dictionnaire de la musique*), αναφέρεται στη «φύση» ως πηγή διαφοράς. Η γλώσσα και η παρουσία της στη μουσική είναι αυτή που αντιπροσωπεύει τις φυλετικές διαφορές. Στο τραγούδι παρατηρούνται οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους τραγουδούν οι λαοί διαφορετικών εθνών και πολιτισμών. Με άλλα λόγια, στη φωνή, η οποία είναι κάτι «φυσικό», μπορεί κανείς να διακρίνει την ανθρώπινη διαφορά. (Βλ. Αναστασία Α. Σιώψη, *Η μουσική στην Ευρώπη του Δεκάτου Ενάτου Αιώνα*, εκδ. Δαρδανός-Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 24-25, υποσ. 6).

6. Βλ. J. Samson, "Nations and nationalism", *ό.π.*, σ. 587.

και οι βυζαντινοί ύμνοι ενσωματώθηκαν στο μουσικό υλικό του έργου σημαντικών ελλήνων συνθετών, όπως του Καλομοίρη. Η χρήση τέτοιων χαρακτηριστικών δεν γινόταν με διακοσμητικό τρόπο, στην «επιφάνεια» του μουσικού συντακτικού, κάτι το οποίο παρατηρούμε σε έργα των επτανήσιων συνθετών του 19ου αιώνα, αλλά λειτουργούσε καθοριστικά στην αναδόμηση του συντακτικού αυτού με τη συστηματική χρήση των ρυθμών, των κλιμάκων και του χαρακτήρα τους.

Πολλά είναι τέτοια παραδείγματα που μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο έργο συνθετών όπως του Σπυρίδωνα Φιλίσκου Σαμάρα (1861-1917), του Διονύσιου Λαυράγκα (1860-1941), και, φυσικά, του Μανώλη Καλομοίρη,⁷ αλλά και άλλων συνθετών αυτής της γενιάς.⁸

Με βάση αυτή την σύντομη αναφορά στην εξέλιξη της έννοιας του «εθνικού» στη νεοελληνική έντεχνη μουσική, προχωρώ στην ανάλυση του θεωρητικού έργου του Γεωργίου Λαμπελέτ.

Σύντομη βιογραφία του συνθέτη

Ο Γεώργιος Λαμπελέτ (1875-1945) γεννήθηκε στη Κέρκυρα. Γόνος οικογένειας μουσικών, ήταν γιος του Εδουάρδου Λαμπελέτ (1820-1903) και αδελφός του Ναπολέοντα Λαμπελέτ (1864-1932). Σπούδασε στο Ωδείο της Νάπολης στην Ιταλία. Είναι προφανές ότι οι δεσμοί των επτανήσιων συνθετών με την Ιταλία ήταν πολύ στενοί. Ο Λαμπελέτ, εκτός από συνθέτης και δάσκαλος μουσικής, υπήρξε και μουσικοκριτικός, ενώ είχε δημοσιεύσει πλήθος άρθρα σε διάφορα περιοδικά της εποχής. Η μουσική του εμπεριέχει στοιχεία από την ελληνική δημοτική μουσική παράδοση, αφού άλλωστε έτσι του επιτάσσει και η ιδεολογική του προσέγγιση γύρω από τη σύνθεση.

Στην Αθήνα της εποχής που έζησε ο Λαμπελέτ δημιουργούνται πολιτισμικά περιβάλλοντα διαφοροποιημένα από αυτά των Ιονίων νήσων. Αρχίζω την αναφορά με τη στροφή από τα ιταλικά (επτανησιακή σχολή) στα γερμανικά πρότυπα.

7. Για τη χρήση του δημοτικού τραγουδιού από τον Μανώλη Καλομοίρη, βλ. μια διεξοδική διαπραγμάτευση του Ν. Μαλιάρα, *Το ελληνικό δημοτικό τραγούδι στη μουσική του Μανώλη Καλομοίρη*, Μουσικός Εκδοτικός Οίκος Παπαρηγορίου-Νάκας, Αθήνα 2001.

8. Τα χερντεριανά χαρακτηριστικά γίνονται πιο ευκρινή, σε άμεση αναφορά με την έννοια του «εθνικού» των αρχών του 20ού αιώνα, της οποίας το περιεχόμενο ήταν πιο «εσωστρεφές» εξαιτίας μιας σειράς σημαντικών ιστορικών συγκρούσεων κατά τις οποίες η Ελλάδα ηττήθηκε. Κατά συνέπεια, το κοινό της αστικής τάξης δέχθηκε το στιλ φολκλόρ και την ενσωμάτωση παραδοσιακών στοιχείων στη μουσική καθώς είχε ουσιαστική σχέση με την έννοια του «εθνικού» βλασισμένη στη θεωρία της «ιστορικής συνέχειας».

Το γερμανικό πρότυπο

Ο δυτικοευρωπαϊκός πολιτισμός, γενικότερα, εισήχθηκε επιλεκτικά στον κεντρικό κορμό της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα: κατ' αρχάς, με την υποστήριξη ιταλικών οπερατικών παρχωγών και μουσικής για μπάντες και, τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με την εκτέλεση και ακρόαση μουσικής ως επί τω πλείστον του γερμανικού ρομαντικού ρεπερτορίου.

Ενώ κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους του 19ου αιώνα έλληνες συνθέτες, κυρίως με καταγωγή τα Ιόνια νησιά, σπούδασαν στην Ιταλία, κατά τα τέλη του 19ου αιώνα συνθέτες της κεντρικής γεωγραφικής περιοχής της Ελλάδας σπούδασαν στη Γερμανία και σε γερμανόφωνες χώρες. Επιπλέον, τέθηκαν επικεφαλής των σημαντικών αθηναϊκών μουσικών ιδρυμάτων. Έτσι, η στροφή σε γερμανικά πρότυπα υποστηρίχθηκε από συνθέτες που πραγματοποίησαν τις σπουδές τους σε γερμανόφωνες χώρες.

Ο Καλομοίρης είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση αυτής της γενιάς συνθετών με σπουδές στη Βιέννη (1901-1906), εξοικείωση με το γερμανικό ρεπερτόριο και θαυμασμό προς του γερμανούς συνθέτες, ιδίως τον Ρίχαρντ Βάγκνερ.

Ο Γεώργιος Λαμπελέτ, όμως, όπως προανέφερα, σπούδασε στο Ωδείο της Νάπολης στην Ιταλία. Παρ' όλ' αυτά, μαζί με τον Καλομοίρη υιοθετεί σε κείμενά του, έως ένα βαθμό, γερμανικά πρότυπα καθώς, όπως ισχυρίζονται και οι δύο εκπρόσωποι της λεγόμενης «Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής», ο τρόπος με τον οποίο γερμανοί συνθέτες χρησιμοποιούν την παράδοση και, έτσι, εκφράζουν την «ψυχή» του λαού τους, θα πρέπει να είναι παραδειγματικός για τους έλληνες συνθέτες.

Το 1901, στο περιοδικό *Παναθήναια*, ο Γεώργιος Λαμπελέτ γράφει για την «εθνική μουσική»,⁹ τον ορισμό της οποίας αποκρυσταλλώνει αρκετά περιεκτικά στο άρθρο του «Εθνικισμός εις την τέχνην και η Ελληνική Δημόδης Μουσική», γραμμένο το 1928. Με την πεποίθηση ότι αληθινή τέχνη είναι μόνο η εθνική, ο Λαμπελέτ δίνει τον ακόλουθο ορισμό: «Ως ρασιοναλιστική τέχνην συνήθως ενοούμεν την τέχνην την αντλούσαν την υπόστασίν της από το πνεύμα των λαϊκών προτύπων, εις τα οποία ευκρινέστερα και αγνότερα αντανακλάται η ψυχή και ο χαρακτήρας μιας ωρισμένης φυλής».¹⁰ Για να ισχυροποιήσει τον ορισμό του, χρησιμοποιεί ως παραδείγματα τον Μπετόβεν και τον Βάγκνερ, οι οποίοι, κατά

9. Γ. Λαμπελέτ, «Η Εθνική Μουσική», *Παναθήναια*, τ. Β', 1901, τχ. 15, Νοέμ., 82-90, τχ. 30, Νοέμ., σ. 126-131.

10. Γ. Λαμπελέτ, «Εθνικισμός εις την τέχνην και η ελληνική δημόδης μουσική», *Επιφυλλίδες*, τ. Α', τχ. ΙΑ', Ιούνιος 1928, σ. 1-40, σ. 6.

τον Λαμπελέτ, δημιούργησαν έργο που συγχρόνως ενσωμάτωνε τα χαρακτηριστικά της γερμανικής φυλής και ήταν παγκόσμιας εμβέλειας.

Πιο ειδικά, ο Καλομοίρης¹¹ και ο Λαμπελέτ, σε κείμενο του 1927,¹² πιστεύουν ότι το έργο του Βάγκνερ εκφράζει τη γερμανική ψυχή όπως, κατά συνέπεια, θα πρέπει παραδειγματιζόμενος ο έλληνας συνθέτης να εκφράζει την ελληνική ψυχή. Το ίδιο ισχυρίζεται ο Λαμπελέτ για τον Μπετόβεν στο άρθρο του «Εθνικισμός εις την τέχνην και η Ελληνική Δημόδης Μουσική» του 1928.

Αυτή η άποψη όμως δεν υιοθετείται από τον Λαμπελέτ σε ολόκληρο το θεωρητικό του έργο. Σε αντίθεση με τον Μανώλη Καλομοίρη, αποστασιοποιείται από τα γερμανικά πρότυπα ως προς το είδος της μουσικής που προτείνει να γράφουν οι νεοέλληνες συνθέτες.

Την αποστασιοποίηση από τα γερμανικά πρότυπα την συναντούμε στην κριτική που ασκεί ο Λαμπελέτ στη μουσική του Βάγκνερ.

Σε εκτενές άρθρο του με τίτλο «Το πνεύμα της μουσικής της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας» του 1940,¹³ αναλύει το πιστεύω του για την ιδανική μουσική, η οποία πρέπει να γράφεται από νεοέλληνες συνθέτες για παραγωγές αρχαίου δράματος. Πιστεύει ακράδαντα στην απόδοση του «αντικειμενικού πνεύματος» της αρχαίας τραγωδίας.

Ο Λαμπελέτ δέχεται επιρροές από τη μελέτη του Νίτσε για τη *Γέννηση της Τραγωδίας*: αφού χρησιμοποιεί της ιδέα του για το διονυσιακό πνεύμα της μουσικής για να κρίνει τους συνθέτες που παρουσιάζει. Σε αντίθεση όμως με τη θέση του Νίτσε για τον Βάγκνερ σε αυτό το δοκίμιο, στο οποίο ο Νίτσε συμπεραίνει ότι η ισορροπία ανάμεσα στο διονυσιακό και το απολλώνιο μπορεί να επανακτηθεί στα μουσικά δράματα του Ρίχαρντ Βάγκνερ και μέσα από αυτά να αναγεννηθεί η τραγωδία, ο Λαμπελέτ θεωρεί ότι η μουσική του Βάγκνερ είναι απολύτως αντιδιονυσιακή. Αρχικά θεωρεί τον Βάγκνερ ως την ισχυρότερη, πλουσιότερη αλλά και υψηλότερη δημιουργική μουσική προσωπικότητα της Γερμανίας του 19ου αιώνα. Στη συνέχεια, αναφέρεται στη πρώιμη θεωρία του Βάγκνερ σχετικά με τη συμπόρευση και εξάρτηση της μελωδίας από το λόγο. Τέλος, επικεντρώνεται στο ρόλο του εξαγγελτικού μοτίβου για να καταλήξει, μέσα από μια σειρά παρανοήσεων, ότι η μουσική του Βάγκνερ λειτουργεί ως «μουσικό λεξικό» και έτσι της αφαιρείται η ιδιότητα του «αφηρημένου» και, κατά συνέπεια, κα-

11. Μ. Καλομοίρης, «Οι Έλληνες μουσικοί στη Γερμανία», *Εθνος*, 31.03.1939.

12. Γ. Λαμπελέτ, «Το φλέγον μουσικό ζήτημα. Διά να αποκτήσωμεν Μελόδραμα», *Βραδυνή*, 14.02.1927.

13. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Το πνεύμα της μουσικής της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας», *Νέα Εστία*, (1940), τχ. 325 (Α' Μέρος), σ. 817-823, τχ. 326 (Β' Μέρος), σ. 882-886, τχ. 327 (Γ' Μέρος), σ. 952-958.

θιστά τη τέχνη του στη βαθύτερή της υπόσταση απολύτως αντιδιονυσιακή. Άρα δεν αποτελεί πρότυπο για τους νεοέλληνες συνθέτες που γράφουν μουσική για παραστάσεις αρχαίου δράματος.

Αυτό βέβαια έρχεται σε αντίθεση με τη θέση του Καλομοίρη ο οποίος υπήρξε σε όλη του τη ζωή θερμός θαυμαστής του Βάγκνερ και των βαγκνερικών προτύπων της μουσικής. Η πιο «βαγκνερική» του όπερα, «Το Δαχτυλίδι της Μάνας», είναι επηρεασμένη δομικά από το βαγκνερικό μουσικό δράμα πολλαπλώς.¹⁴ Οι πιο φανερές επιδράσεις είναι η χρήση μελωδικών, αρμονικών και/ή ρυθμικών εξαγγελτικών μοτίβων¹⁵ και η εφαρμογή της ατέρμονης μελωδίας (*unendliche melodie*) του Βάγκνερ για την επίτευξη ενιαίας δομής στη μουσική του. Ο ίδιος ο Καλομοίρης, αναφερόμενος στον δανεισμό της τεχνικής των εξαγγελτικών μοτίβων από τον Βάγκνερ στην πρώτη του όπερα («Ο Πρωτομάστορας», 1915), λέει ότι όσον αφορά τη θεωρία στην όπερα αυτή είναι περισσότερο συνεπής σ' εκείνη του Βάγκνερ. Αυτό, πάλι σύμφωνα με τον ίδιο, σημαίνει ότι ο μουσικός δέχεται τη γενική πορεία ανάπτυξης του μουσικού δράματος ακριβώς όπως την έχουν δεχτεί, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, σχεδόν σε όλο τον μουσικό κόσμο.¹⁶

Διαφορετική ερμηνευτική της παράδοσης.

Προχωρώ σε μια άλλη βασική διαφορά του Λαμπελέτ από τον Καλομοίρη, που έχει να κάνει με την αντίληψη των τρόπων που ο νεοέλληνας συνθέτης θα πρέπει

14. Βλ. πιο αναλυτικά μια ανάλυση των επιρροών της όπερας «Το Δαχτυλίδι της Μάνας» του Καλομοίρη από την αισθητική του Ρίχαρντ Βάγκνερ στο Α. Σιώψη, «Αισθητικές ερμηνείες της όπερας του Μανώλη Καλομοίρη *Το Δαχτυλίδι της Μάνας* (1917, ελάσσονες αναθεωρήσεις 1939) και της υποδοχής της την εποχή του μεσοπολέμου», στο *Τρία Δοκίμια για τον Μανώλη Καλομοίρη*, ό.π., σ. 35-74, σ. 42-53. Πολύ εύστοχες παρατηρήσεις για την επίδραση του Βάγκνερ στον Καλομοίρη αναπτύσσονται από τη μουσικολόγο Όλυ Φράγκου-Ψυχopaίδη, η οποία πολύ σωστά επισημαίνει επιπρόσθετα τη διαφοροποίηση των τεχνικών του Καλομοίρη από αυτών του Βάγκνερ, κυρίως μετά το 1920 (βλ. Ό. Φράγκου-Ψυχopaίδη, «Ιδεολογία και Αισθητική δημιουργία στο έργο του Μανώλη Καλομοίρη με παράδειγμα το *Δαχτυλίδι της Μάνας*», στο *Ο Μανώλης Καλομοίρης και η Ελληνική Μουσική*, έκδ. Φεστιβάλ «Μανώλης Καλομοίρης», Αθήνα 1997, σ. 75-85, σ. 75).

15. Σε τρεις από τις όπερές του (δηλαδή «Ο Πρωτομάστορας» (1915), «Αυγή» (1945) και «Κωνσταντίνος Παλαιολόγος» (1962), ο ίδιος ο Μανώλης Καλομοίρης πρόσθεσε στις παρτιτούρες πίνακες με εξαγγελτικά μοτίβα. Ο G. Zake, στη διδακτορική του διατριβή *The Music Dramas of Manolis Kalomiris*, έγραψε πίνακες με εξαγγελτικά μοτίβα και για τις άλλες δύο όπερες (δηλαδή για «Το Δαχτυλίδι της Μάνας» (1917) και «Τα Ξωτικά Νερά» (1950). (G.J. Zake, *The Music Dramas of Manolis Kalomiris*, The Florida State University, Ph.D., Florida 1971, σ. 76-82).

16. Μανώλης Καλομοίρης, *Ο Πρωτομάστορας*, εκδ. Γαϊτάνος, Αθήνα 1940, σ. iv.

να χρησιμοποιεί την ελληνική παράδοση και η οποία προκύπτει και είναι συναφής προς τις διαφορές που παρουσίασα έως τώρα.

Για τον Καλομοίρη, όπως διαφαίνεται συνολικότερα μέσα από τις ιδέες του, η βασική μορφή σύνδεσης της ελληνικής έντεχνης μουσικής με την παράδοση μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: ο συνθέτης δεν πρέπει να δημιουργεί ακριβείς «παραπομπές» αλλά να χρησιμοποιεί τους ρυθμούς, τις κλίμακες και, ιδίως, τον χαρακτήρα των δημοτικών τραγουδιών. Η στάση του συνθέτη οφείλει να είναι τέτοια γιατί η μουσική, πάνω απ' όλα, πρέπει να έχει «ζωή», εκφράζοντας αυτό που νοείται ως «ελληνική ψυχή».

Ο τρόπος, επομένως, διά του οποίου ο Καλομοίρης ενστερνίζεται αξίες της παράδοσης προϋποθέτει τη θεωρία της ιστορικής συνέχειας (δηλαδή την επικράτηση της αντίληψης της εξέλιξης της ελληνικής μουσικής από την αρχαία Ελλάδα στους βυζαντινούς ύμνους και το δημοτικό τραγούδι) και ενδυναμώνεται από αυτήν, αφού, πρώτα απ' όλα, «παράδοση» για τον Καλομοίρη σημαίνει ό,τι διατηρείται από το παρελθόν ζωντανό στο παρόν.¹⁷

Η αντίληψη της παράδοσης ως «ζωντανού οργανισμού» ενσωματωμένου στο παρόν είναι διάχυτη σε όλες τις ιδέες του Καλομοίρη: για τη γλώσσα, για τα δημοτικά τραγούδια, για τον ίδιο το ρόλο της τέχνης. Αυτή ακριβώς η στάση του Καλομοίρη αφενός τον διαφοροποιεί από την «άκαμπτη» αντίληψη του Γεωργίου Λαμπελέτ για τη διατήρηση της «πιστότητας» της γραφής της δημοτικής μουσικής στη σύγχρονη γραφή των συνθετών, αφετέρου τον φέρνει πιο κοντά στις αναζητήσεις και τα «πιστεύω» της διανόησης της εποχής του. Επιπλέον, οι δεσμοί του Καλομοίρη με μείζονες έλληνες ποιητές και λογοτέχνες, ιδίως με τον Κωστή Παλαμά, δεν εντοπίζονται μόνο στην παραλληλία των απόψεών του για την παράδοση στη μουσική με αυτές για την παράδοση στην ποίηση και τη λογοτεχνία, αλλά ενισχύονται με την έμπρακτη υποστήριξή του προς την παράδοση ως γλώσσα ζωντανή και καθομιλουμένη και με την αναγωγή της μουσικής στη σφαίρα της ποιητικής έκφρασης, ακολουθώντας ως πρότυπο τον εθνικό ποιητή Κωστή Παλαμά.

17. Η προτίμηση του Καλομοίρη προς τη ζωντανή παράδοση του λαού μεταμορφώνει την έννοια της παράδοσης σε ένα κοινωνικό ιδανικό με δύναμη μεταμορφωτική. Μια δύναμη που είναι σημαντική κοινωνική συνιστώσα της Ελλάδας των αρχών του 20ού αιώνα η οποία αναζητάει μια κοινή πορεία έθνους και κράτους την οποία θα αποκτήσει μετά τους βαλκανικούς πολέμους, με τις μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου. Με άλλα λόγια, η δύναμη της παράδοσης ως ζωντανού πολιτισμικού οργανισμού, ή, αλλιώς, ως βάσης της έκφρασης της τέχνης, είναι αυτή που θεωρείται ότι μπορεί να αναγεννήσει το έθνος μέσα στο ελληνικό κράτος, κάτι που συνδέεται και με την ισχυροποίηση του αιτήματος για καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας ως καθομιλουμένης.

Αντίθετα ο Λαμπελέτ δείχνει μια προσήλωση στα πρότυπα του δημοτικού τραγουδιού. Οι απόψεις του σε πολλές περιπτώσεις στηρίζουν την αυτούσια μεταφορά τους, ή σε αναγνωρίσιμη μορφή, στη σύγχρονη μουσική. Δηλαδή, ο Λαμπελέτ πιστεύει ότι το δημοτικό τραγούδι θα πρέπει να παραμείνει αυθεντικό και απαράβιαστο από οποιαδήποτε επεξεργασία.¹⁸

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η άποψή του για τη μουσική που πίστευε ότι θα πρέπει να γράφει ο νεοέλληνας συνθέτης σε αναβιώσεις του αρχαίου δράματος.

Για το κεντρικό ρόλο της μουσικής, τον οποίο ο Λαμπελέτ πιστεύει ότι πρέπει να παίζει η μουσική σε ένα αρχαίο δράμα, επικαλείται όπως ήδη ανέφερα τις σκέψεις του Νίτσε στη *Γέννηση της Τραγωδίας*, στις οποίες ανταποκρίνεται με έναν υποκειμενικό τρόπο, καθώς τις «φιλτράρει» μέσα από μια «νεοελληνική» ανάγνωση. Κατ' αρχάς, γι' αυτόν, η μουσική είναι το βασικό αισθητικό στοιχείο σε μια αρχαία τραγωδία. Η αρχαία τραγωδία είναι ένα μουσικό δράμα.¹⁹ Αλλά για να γραφτεί μουσική για αρχαίο δράμα στη σύγχρονη εποχή, θα πρέπει ο έλληνας συνθέτης, πρώτον, να γνωρίζει σε βάθος τη θεωρητική παράδοση της αρχαίας μουσικής και, δεύτερον, να αγαπάει και να μελετά τα δημοτικά τραγούδια καθώς, όπως πιστεύει, σε ορισμένα σημεία της μουσικής τους υποστάσεως «το καλλιτεχνικό μουσικόν ένστικτο καθώς και η μουσική αντίληψις στις δύο μουσικές εποχές στον τόπο μας, –αρχαία και νεώτερη–, συναντώνται».²⁰ Καταλήγει συμπεραίνοντας ότι «με τα μουσικά [...] στοιχεία που τα βρίσκουμε στην μουσική μας λαογραφία, θα εμπορούσαν, ιδίως οι έλληνες συνθέται να εδημιουργού-

18. Αυτή η διαφορά έχει παρατηρηθεί επίσης από τον συνθέτη και μουσικολόγο Χάρη Ξανθουδάκη, ο οποίος επισημαίνει συνοπτικά ότι «ο Καλομοίρης επιχειρεί να διαφοροποιηθεί ριζικά από τις θέσεις του Λαμπελέτ, τονίζοντας ότι η ζητούμενη νέα εθνική μουσική γλώσσα θα διατηρούσε μια δομική σχέση με το δημοτικό ιδίωμα» (Χ. Ξανθουδάκης, «Το Χρονικό της Έντεχνης Νεοελληνικής Μουσικής», στο *Αντίς για Όνειρο. Έργα Ελλήνων Συνθετών 19ου και 20ού αιώνα*, 12 CD της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2004, σ. 20-30, σ. 25).

19. Βλ. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Η σύγχρονη μελοποίησης της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας», *Πειραϊκά Γράμματα*, τ. 1-2, τχ. 4, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1940, σ. 15-17, σ. 16. Βλ. αναλυτικότερα τις απόψεις αυτές του Λαμπελέτ στο Α. Σιώφη, *Η νεοελληνική πολιτισμική φυσιογνωμία μέσα από το ρόλο της μουσικής σε αναβιώσεις του αρχαίου δράματος (Μουσικές διαδρομές ως αντανάκλασεις της αρχαίας Ελλάδας στη νεότερη)*, εκδ. Γιώργος Δαρδανός-Gutenberg, Αθήνα 2012, ιδ. σ. 189-195.

20. Βλ. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Η σύγχρονη μελοποίησης της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας», ό.π., σ. 16.

σαν μια μουσική ατμόσφαιρα, η οποία δεν θα ήτανε εντελώς ξένη ως προς εκείνη εντός της οποίας εκινείτο και εξούσεν η αρχαία ελληνική τραγωδία».²¹

Παραδόξως, αυτή η «εικόνα» της παράδοσης τον φέρνει εγγύτερα στην επτανησιακή σχολή και τη σχέση της με το δημοτικό τραγούδι. Ο Χάρης Ξανθουδάκης, μάλιστα, σε κείμενό του με τίτλο «Το Χρονικό της Έντεχνης Νεοελληνικής Μουσικής», ονομάζει –ίσως όχι τυχαία– τον Γεώργιο Λαμπελέτ και τον κεφαλλονίτη Διονύσιο Λαυράγκα ως τους «δύο τελευταίους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής».²²

Οι επτανήσιοι συνθέτες, θα πρέπει να τονίσω, υπήρξαν πρωτοπόροι στην ενσωμάτωση του δημοτικού τραγουδιού στην έντεχνη μουσική τους σε σχέση με τους υπόλοιπους νεοέλληνες συνθέτες. Στα έργα τους, το δημοτικό τραγούδι αναπλάθεται διατηρώντας όμως την αναγνωρισιμότητά του.

Σε διάφορα είδη, επομένως, κυρίως φωνητικής μουσικής (όπως είναι η όπερα και τα έργα για φωνή και πιάνο), η σχέση των επτανησίων συνθετών με το δημοτικό τραγούδι ή/και την ελληνική λαϊκή παράδοση είναι αδιάλειπτη, ξεκινώντας από τον Σπυρίδωνα Ξύνδα (1810-1896, «Νάνι-νάνι»), και τον Πάυλο Καρρέρ (1829-1896) έως τους Διονύσιο Λαυράγκα (1860-1941), Γεώργιο Λαμπελέτ (1875-1945) και Ναπολέοντα Λαμπελέτ (1864-1932), Λαυρέντιο Καμηλιέρη (1878-1956, με το αριστούργημά του «Ξενούλα»), και ιδιαίτερα τον Σπυρίδωνα-Φιλίσκο Σαμάρα (1821-1917, με τραγούδια όπως «Η εξομολόγησις», «Μάννα και γιός» κ.ά., τα οποία μάλιστα γνώρισαν εκπληκτική μεταθανάτια διάδοση την εποχή του μεσοπολέμου.

Στην επτανησιακή όπερα είναι συχνή η χρήση δημοτικών τραγουδιών. Αναδρομή στο δημοτικό τραγούδι της ηπειρωτικής Ελλάδας πραγματοποιείται στη κωμική όπερα του Σπυρίδωνος Ξύνδα, «Ο Υποψήφιος Βουλευτής» (1867, πρώτη όπερα σε ελληνική γλώσσα). Απόηχοι του δημοτικού τραγουδιού ακούγονται στο «Μοιρολόι Γιάγκου», Α' Πράξη, άρια της Χριστίνας, Γ' πράξη. Απόηχοι δημοτικού τραγουδιού ανιχνεύονται και στις όπερες του ζακύνθιου συνθέτη Παύλου Καρρέρ, από τους λίγους Επτανήσιους του οποίου διασώθηκε μεγάλο μέρος του έργου του. Μαθητής αρχικά του Μάντζαρου, και με σπουδές στο Μιλάνο, έγραψε όπερες με εθνικές υποθέσεις, όπως ο «Μάρκος Μπότσαρης» (1857-58), «Η κυρά Φροσύνη» (1868) και «Δέσπω η ηρώς του Σουλίου» (1875). Επίσης έγραψε δεκάδες ελληνικότατης χροιάς τραγούδια για φωνή και πιάνο ή/και ορχήστρα. Ο γνωστός «Γερο-Δήμος», σε ποίηση Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, ενσωματωμένος στην όπερά του «Μάρκος Μπότσαρης», θεωρείται ακόμη δημοτικό τραγούδι,

21. Βλ. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Η σύγχρονη μελοποίησης της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας», ό.π., σ. 17.

22. Χ. Ξανθουδάκης, «Το Χρονικό της Έντεχνης Νεοελληνικής Μουσικής», ό.π., σ. 25.

ενώ ο ίδιος ο Καρρέρ έχει γράψει τη μουσική, ενώ την ποίηση έγραψε, όπως προανέφερα, ο Βαλαωρίτης. Γενικότερα, η όπερά του «Μάρκος Μπότσαρης» (α' εκτέλεση: 1861) έχει πολλές αναφορές στο δημοτικό τραγούδι.²³

Η προσήλωση του Λαμπελέτ στα πρότυπα του δημοτικού τραγουδιού είναι διάχυτη και αναλλοίωτη στα κείμενά του. Ενδεικτικά αναφέρω τη χαρακτηριστική διατύπωσή της, το 1904, ως εξής:

*Η δημοτική ποίηση και η δημοτική μουσική είναι ό,τι αγνότερον ωραιότερον, πρωτοτυπώτερον και αληθέστερον έχει να επιδείξη η νεωτέρα Ελλάς. Εις αυτήν αντανακλάται όλη η ψυχή του Ελληνισμού.*²⁴

Επίσης, την παρατήρησή του στο κείμενο «Ο Εθνικισμός εις την τέχνη και η Ελληνική Δημόδης Μουσική» του 1928:

*Από τότε ήρχισε να έχη σημασίαν και αξίαν η τέχνη μας παρά από την εποχή που η ποίηση και η φιλολογία μας, και εις τα τελευταία έτη η μουσική μας, ήρχισαν να εμπνέωνται από τας λαϊκάς πηγάς και από την εθνικήν παράδοσιν.*²⁵

Για να αναδείξει την ιδέα αυτή, ο Λαμπελέτ μελετάει σε βάθος το δημοτικό τραγούδι. Εργάζεται άλλωστε εντατικά και για την εναρμόνιση των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, σύμφωνα με τον εθνικό χαρακτήρα της μελωδίας τους (εναρμόνισε περίπου 100) καθώς και για τη διάδοση (μέσω δίσκων γραμμοφώνου) της γνήσιας δημοτικής μουσικής (αποτύπωσε 40 δημοτικά τραγούδια σε δίσκους). Το 1933 εκδίδει την ογκώδη εργασία με τίτλο «Η ελληνική δημόδης μουσική, 60 τραγούδια και χοροί», σε κριτική μελέτη, μεταγραφή και εναρμόνιση.²⁶

Ο Λαμπελέτ, επομένως, αναπτύσσει τις ιδέες του στη θεωρία και την πράξη για τη στενή συνάφεια του δημοτικού τραγουδιού με τον ελληνικό χαρακτήρα της μουσικής, οι οποίες παραμένουν σταθερές σε όλο το φάσμα της εξέλιξής τους.²⁷

23. Στην ουσία, επομένως, η επτανησιακή μουσική, ιδιαίτερα η όπερα, συμβάλλει στη διεύρυνση της έννοιας της «ελληνικότητας» με τις θεματολογικές επιλογές από την πρόσφατη ιστορία, την εισαγωγή στοιχείων από τη δημοτική μουσική, όπως και τη χρήση της νεοελληνικής γλώσσας (βλ., π.χ., Ξύνδας, «Υποψήφιος Βουλευτής» (1888), Λαυράγκας, «Δύο αδελφια» (1900).

24. Γ. Λαμπελέτ, «Η Εθνική Μουσική», ό.π., σ. 126-131.

25. Γ. Λαμπελέτ, «Εθνικισμός εις την τέχνην και η ελληνική δημόδης μουσική», ό.π., σ. 1-40, σ. 9.

26. Γ. Λαμπελέτ, [επιμ.], *Η ελληνική δημόδης μουσική: 60 τραγούδια και χοροί*, Μ. Κωνσταντινίδης, Αθήναι 1933.

27. Θεωρώ ότι αξίζει να αναφέρω την εξής γενικότερη παρατήρηση: η προσήλωση στην χρήση των τρόπων του δημοτικού τραγουδιού από τους νεοέλληνες συνθέτες, η οποία εμφανίζεται ως κεντρική ιδέα στα κείμενα του Λαμπελέτ, μπορεί έμμεσα, επίσης, να ενταχθεί και

Επίλογος

Ως επίλογος: η διαμάχη Καλομοίρη/Λαμπελέτ δείχνει, αν μη τι άλλο, ότι η ερμηνευτική της εξέλιξης της νεοελληνικής ιστορίας της μουσικής της περιόδου στην οποία αναφέρθηκαν δεν περιορίζεται σε έναν μόνο ερμηνευτικό ορίζοντα.

Είναι γεγονός ότι αναπτύχθηκε έντονη αντιπαράθεση ανάμεσα στους δύο σημαντικούς εκπροσώπους της «Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής», τους Μανώλη Καλομοίρη και Γεώργιο Λαμπελέτ.

Το περιοδικό *Μουσικά Χρονικά* (1925, 1928-33) ήταν ένα μέσο επικοινωνίας, όπου η φωνή τους μπορούσε να ακουστεί. Σε αυτό το περιοδικό ο Γεώργιος Λαμπελέτ επιτέθηκε σε πολλές κριτικές του ενάντια στον Καλομοίρη. Γενικότερα, πίστευε ότι οι μουσικές εξελίξεις των καλομοιρικών κύκλων αλλοίωναν τον καθαρό, αρχαιόπνευστο και ελληνοευρωπαϊκό τρόπο εναρμόνισης του εθνικού μέλους, φθείροντας τον χαρακτήρα του.

Αλλά και ο Καλομοίρης κατηγόρησε τον Λαμπελέτ με τον ισχυρισμό του, για να αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ότι διέπονται από «μουσικό καθαρευουσιανισμό» αυτοί που «[...] εξετάζουνε μην τυχόν και η επεξεργασία [των δημοτικών τραγουδιών] [...] διαφθείρη τα χρηστά ελληνικά ήθη της δημοτικής μελωδίας [...]», εννοώντας βέβαια τον Λαμπελέτ.²⁸

Στην παρούσα μελέτη, επομένως, παρακολουθώντας τη θεωρητική σκέψη του Γεωργίου Λαμπελέτ, ο οποίος θεωρείται σημαντικός εκπρόσωπος της «Εθνικής Μουσικής Σχολής», και συγκρίνοντάς την με αυτήν του πιο σημαντικού ίσως εκπροσώπου της Μανώλη Καλομοίρη, αναδείχθηκε αφενός ο ετερογενής χαρακτήρας των τάσεων στο εσωτερικό της Σχολής ως προς την υιοθέτηση συνθετικών προτύπων αλλά και ως προς το τρόπο ενσωμάτωσης του δημοτικού τραγουδιού στη σύνθεση· αφετέρου φάνηκε, έως ένα βαθμό, ότι η ανάγνωση της εξέλιξης της νεοελληνικής μουσικής από την επτανησιακή σχολή του 19ου αιώνα προς την ονομαζόμενη «εθνική μουσική σχολή» του 20ού αιώνα δεν διαμορφώνεται μόνο από ασυνέχειες αλλά και από συνέχειες που ενώνουν τον ελληνικό χαρακτήρα της μουσικής των επτανησίων συνθετών με αυτό της μουσικής των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Θεωρητικοί και συνθέτες όπως, παραδείγματος χάριν, ο

σε γενικότερες τάσεις στενής σύνδεσης, κυρίως κατά την εποχή του μεσοπολέμου, της φύσης και της φυσιολατρίας με την έννοια της «ελληνικότητας». Το δημοτικό τραγούδι, άλλωστε, είναι προϊόν του λαϊκού μας πολιτισμού και, κατά συνέπεια, λειτουργεί ως άμεσος εκφραστής της φύσης και του πρωτογενούς κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο ίδιος ο Λαμπελέτ, στο άρθρο «Ο Εθνικισμός εις την τέχνη και η Ελληνική Δημόδης Μουσική», ό.π., μιλάει για τη φυσιολατρία ως δηλωτικό στοιχείο της ελληνικότητας στην τέχνη.

28. Μ. Καλομοίρης, *Παγκόσμιος ή Εθνική Μουσική*, Λευκωσία Κύπρου, 1953, σ. 17.

Γεώργιος Λαμπελέτ, του οποίου παρουσίασα μόνο πτυχές της θεωρητικής σκέψης, ενθαρρύνουν τέτοιες αναγνώσεις συμβάλλοντας στο πολυμορφικό τοπίο της μουσικής στη νεότερη Ελλάδα.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα ανακοίνωση εξετάζονται οι ιδέες του Γεωργίου Λαμπελέτ γύρω από την έννοια του «εθνικού» στη μουσική ενώ επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο ερώτημα του κατά πόσο αυτές επικοινωνούν με αντίστοιχες ιδέες οι οποίες αναπτύχθηκαν μέσα από την επτανησιακή μουσική δημιουργία του 19ου αιώνα.

The present paper will examine the ideas of George Lambelet on the notion of “national” in music and, also, attempt to answer the question of the extent that these ideas correspond to relevant ideas that were developed in the course of nineteenth-century Ionian musical creativity.

“ΚΡΙΤΙΚΗ”

ΔΕΚΑΠΕΚΟΝΤΕΡΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

Γ. ΑΞΙΩΤΗΣ & Γ. ΛΑΜΠΕΛΕΤ

ΟΡΟΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ

ΕΚΩΤΕΡΙΚΟΝ			ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΝ		
Συνδρομή έτησια	Δρ.	10	Συνδρομή έτησια	Φρ. χρ.	10
» » » » »		6	» » » » »		6
» » » » »		4	» » » » »		6

Τιμή έκαστου τεύχους λεπτά 50

ΕΤΟΣ Α'

ΤΟΜΟΣ Α'

ΤΕΥΧΟΣ 5^{ον}

Δημοσιεύουν :

1 Μαρτίου 1903

Γ. ΑΞΙΩΤΗΣ. — Β'. Άνοικτη επιστολή διὰ τὸ ὑπὸ τὸν κ. Γ. Νάξιν ὤντων.

Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ — Μία περίεργος κριτική.

ΠΑΥΛΟΣ ΝΙΡΒΑΝΑΣ — Οἱ ποιηταί μας. — Ἰωάννης Γρυτσόρης.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΡΑΜΑΣ — Οἱ Πάτριες καὶ τὰ Πάτρια (συνέχεια).

Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΡΟΥΛΟΣ

Κ. ΠΑΛΑΜΑΣ

Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Δ. ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄνοικται ἐπιστολαὶ διὰ τὸ Π. Θιάττον καὶ διὰ τὴν
Δραματικὴν τοῦ Ὁδείου Σχολῆν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ἡ πεντηκονταετής τοῦ Α. Βλάχου. Μ. Μαλακάσης.

Ἀπὸ τὸν καθημερινὸν τύπον.

Ἀπὸ τὰ ἑνὰ περιοδικά.

Χωρὶς Κριτικὴν.

Ἡ «Κριτική» δὲν δημοσιεύει ἀνυπόγραφα ἄρθρα ἢ με-
λέτας. Κάθε συνεργάτης φέρει τὴν εὐθύναν τῶν δημοσιευ-
μάτων του.

Οἱ δι' ἑν ἔτος ἐγγεγραμμένοι συνδρομηταί
λαμβάνουν δωρεάν ἕνα τόμον τῶν διηγημά-
των τοῦ κ. Π. Ἀξιώτου.

ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΓΙΑ ΦΩΝΗ ΚΑΙ ΠΙΑΝΟ
ΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΥ ΣΥΝΘΕΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΕΛΕΤ
(1875-1945)

Άννα-Μαρία Πεντζεπέρη-Τσώνου

Εισαγωγή

Ο Γεώργιος Λαμπελέτ (Κέρκυρα 1875-Αθήνα 1945), συνθέτης και παιδαγωγός, με σημαντικό μουσικοκριτικό και φιλολογικό έργο, ανήκει στο βασικό πενταμελές πυρήνα των συνθετών της Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής.¹ Αποτελεί μάλιστα έναν από τους πρωτεργάτες της καθώς σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του πρόβαλε την εθνική μουσική είτε μέσα από το συνθετικό του έργο είτε μέσα από τα κείμενά του.

Ο Γεώργιος Λαμπελέτ κατάγεται από τη μεγάλη οικογένεια μουσικών Λαμπελέτ, που επί τέσσερεις γενιές έχει να επιδείξει αξιόλογους μουσικούς. Στη διαμόρφωση της μουσικής προσωπικότητάς του συνέβαλε αρχικά, στα νεανικά του χρόνια, η διδασχή πιάνου από τη μητέρα του και θεωρητικών της μουσικής και αρμονίας από τον πατέρα του, καθώς και η προσωπική του μελέτη διαφόρων θεωρητικών συγγραμμάτων μουσικής.² Στη συνέχεια καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι επταετείς σπουδές του (1895-1901) ανώτερων θεωρητικών και σύνθεσης στο Ωδείο San Pietro a Majella στη Νάπολη της Ιταλίας, κοντά στον καθηγητή σύνθεσης Paolo Serrao. Επίσης στην Ιταλία ασχολήθηκε και με φιλολογική μελέτη.³

1. Σύμφωνα με τον μουσικολόγο Φοίβο Ανωγειανάκη (Φ. Ανωγειανάκης, *Μουσική στη νεώτερη Ελλάδα* [1958], συμπλήρωμα στην ελληνική μετάφραση του Κ. Νεφ, *Ιστορία της Μουσικής*, εκδ. Ν. Βότσης, Αθήνα 21985, σ. 574) ο βασικός πενταμελής πυρήνας της Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής απαρτίζεται από τους: Γεώργιο Λαμπελέτ, Μανώλη Καλομοίρη, Διονύσιο Λαυράγκα, Μάριο Βάρβογλη και Αιμίλιο Ριάδη. Επίσης βλ. Ολ. Φράγκου-Ψυχοπαίδη, *Η Εθνική Σχολή Μουσικής – Προβλήματα Ιδεολογίας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1990, σ. 52-53. Η Καίτη Ρωμανού (Κ. Ρωμανού, *Ιστορία της Έντεχνης Νεοελληνικής Μουσικής*, εκδ. Κουλτούρα, Αθήνα 2000, σ. 66) υποστηρίζει ότι «ο Γεώργιος Λαμπελέτ ήταν από τις προσωπικότητες που επηρέασαν έντονα τα μουσικά πράγματα της Αθήνας τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα».

2. Ι. Γκρέκας, *Λαμπελέτ – Μια μεγάλη οικογένεια μουσικών στην Ελλάδα*, ανάπτυπο από την ετήσια έκδοση, Πειραιάς 1960, σ. 19.

3. Γ. Λεωτσάκος, «Ελληνικές συνθέσεις για φωνή και πιάνο: νεότερος υμέναιος ποιή-

Το 1901 επέστρεψε στην Αθήνα με συνειδητή διάθεση για δημιουργία εθνικής μουσικής. Για το σκοπό αυτό δημοσίευσε την ίδια χρονιά στο πολιτιστικό περιοδικό *Παναθήναια* τη μελέτη του με τίτλο «Η Εθνική Μουσική»,⁴ στην οποία εξέφρασε τις απόψεις του για το πώς θα πρέπει να γραφτεί η ελληνική εθνική μουσική. Θεωρεί πως οι μουσουργοί πρέπει να εμπνευστούν από το δημοτικό τραγούδι. Στη συνέχεια πρέπει να καλλιεργήσουν την ελληνική μελωδία με την εφαρμογή της πολυφωνίας και να την αναπτύξουν τεχνικά με βάση την αντίστιξη και τη φούγκα. Ο Λαμπελέτ είναι ο πρώτος νεοέλληνας συνθέτης που μελετά τα μουσικά χαρακτηριστικά του δημοτικού τραγουδιού σε μεταγενέστερη μελέτη του με τίτλο «Ο Εθνικισμός εις την Τέχνην και η Ελληνική δημόδης μουσική» στη σειρά «Επιφυλλίδες» το 1928. Μεταξύ άλλων, παραθέτει πίνακα με τις πλέον συνηθισμένες κλίμακες του δημοτικού τραγουδιού, τις οποίες ονομάζει ελληνικές κλίμακες.⁵ Επίσης στη μελέτη αυτή αναφέρει ότι η τέχνη μπορεί να έχει εθνική υπόσταση και έκφραση, χωρίς να απορρέει άμεσα από το δημοτικό τραγούδι ενός τόπου, αλλά να παρουσιάζει στο ρυθμό της και στην αρχιτεκτονική της ένα ορισμένο χαρακτήρα και μια ορισμένη έκφραση που να την κάνει να ξεχωρίζει από την τέχνη άλλων φυλών. Εξάλλου, εφόσον η τέχνη που δημιουργείται από τους ανθρώπους θέλει να είναι αυθόρμητη και ειλικρινής, δεν μπορεί παρά να είναι εθνική, δηλαδή δεν μπορεί παρά να συνδέεται με τον τόπο και με τη φυλή, από την οποία παράγεται.

Τα τραγούδια για φωνή και πιάνο αποτελούν σημαντικό μέρος του έργου του. Στη μελέτη αυτή θα εξεταστούν τα τραγούδια «Όνειρο ξενιτεμένου» και «Ανθοστεφάνωτη».

1. Το τραγούδι «Όνειρο ξενιτεμένου»

Το τραγούδι «Όνειρο ξενιτεμένου» ανήκει στον κύκλο τραγουδιών «Τα χελιδόνια», που βασίζεται σε ποιήματα από την ομώνυμη ποιητική συλλογή του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Τόσο τα ποιήματα του Παπαντωνίου (37 ποιήματα και 9 μύθοι) με τον υπότιτλο «Ποιήματα για παιδιά», όσο και τα τραγούδια του Λαμπελέτ – ο Λαμπελέτ μελοποίησε 16 από τα παραπάνω ποιήματα – έχουν εκδοθεί στο ίδιο βιβλίο αρχικά το 1920 από την Βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Μάλιστα στις σημειώσεις του βιβλίου αυτού αναφέρεται ότι «Το τραγούδι Όνειρο ξε-

σεως και μουσικής», στο βιβλίο: *Αντίς για όνειρο – Έργα Ελλήνων συνθετών – 19ος-20ός αιώνας, Πολιτιστική Ολυμπιάδα – Ένωση Ελλήνων Μουσουργών*, Αθήνα 2004, σ. 222-223.

4. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Η Εθνική Μουσική», *Παναθήναια* (1901), σ. 82-90, 126-131.

5. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Ο Εθνικισμός εις την Τέχνην και η Ελληνική δημόδης μουσική», *Επιφυλλίδες* (1928), Αθήνα²1986, εκδ. Το ρόδο, σ. 30-42.

νιτεμένου είναι για μια μαθήτρια πολύ προχωρημένη στο τραγούδι». ⁶ Στη συνέχεια εκδόθηκαν το 1931 από τον Εκδοτικό Οίκο Δημητράκου με τον τίτλο *Παιδικά τραγούδια και τον υπότιτλο «Ποιήματα και Μουσική»*. Στο *Λεξικό Ελλήνων Συνθετών* της Αλέκας Συμεωνίδου αναφέρεται επίσης μια συλλογή έξι τραγουδιών του Γεωργίου Λαμπελέτ σε ποίηση Π. Νιρβάνα, Ι. Καμπύση, Λ. Πορφύρα, Μ. Μαλακάση, Ζ. Παπαντωνίου και Κ. Παλαμά, στον οποίο περιλαμβάνονται τα τραγούδια II. «Ανθοστεφάνωτη» και IV. «Όνειρο». ⁷

Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου (Καρπενήσι 1877-Αθήνα 1940) ανήκει μαζί με τους Μιλτιάδη Μαλακάση, Ιωάννη Γρυπάρη, Κώστα Χατζόπουλο, Λάμπρο Πορφύρα και άλλους στην πρώτη μεταπαλαμική γενιά. Υποστήριξε το κίνημα του δημοτικισμού και της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Ο ποιητικός κύκλος «Τα χελιδόνια» έχει παιδαγωγικό στόχο και αποτελεί συνδυασμό αισιοδοξίας και παιδικής ανεμελιάς μαζί με ελαφρά μελαγχολία. Όλα τα ποιήματα εκφράζουν ένα παιδαγωγικό συμπέρασμα. ⁸

Το ποίημα «Όνειρο ξενιτεμένου» του Ζαχαρία Παπαντωνίου είναι το ακόλουθο:

1. Όνειρο ξενιτεμένου	Αριθμός συλλαβών
Απόψε ήρθαν στον ύπνο μου και στάθηκαν κοντά μου	15
η μάνα και τ' αδέρφια μου με πρόσωπα χλωμά.	14
Του χωρισμού μας το φιλί ακόμη είχαν στο στόμα	15
κι ήταν σαν εικονίσματα φτωχά βυζαντινά.	14
Στην πόρτα σαν επρόβαλαν και μ' είδαν πλαγιασμένο	15
στο στρώμα που δε στρώσανε, τους ράγισε η καρδιά.	14
Λόγο δε μπόρεσαν να πουν, οϊμέ! και με τα μάτια	15
το πώς εξενιτεύτηκα με μάλωσαν πικρά.	14

Το ποίημα αποτελείται από δύο τετράστιχες στροφές. Το ποιητικό μέτρο και ο αριθμός των συλλαβών των στίχων εναλλάσσονται μεταξύ ιαμβικού δεκαπεντα-

6. Ζ. Παπαντωνίου, *Τα χελιδόνια – Ποιήματα για παιδιά – Μουσική Γεωργίου Λαμπελέτ*, εκδ. Βιβλιοθήκη του Εκπαιδευτικού Ομίλου, χ.τ. 1920.

7. Αλ. Συμεωνίδου, λήμμα ««Λαμπελέτ Γεώργιος» στο βιβλίο: *Λεξικό Ελλήνων Συνθετών* (Συμεωνίδου Αλέκα), Φίλιππος Νάκας Μουσικός Οίκος, Αθήνα 1995, σ. 224.

8. Γ. Θέμελης, «Εισαγωγή» στο βιβλίο: *Νεοέλληνες Αυρικοί* (επιμέλεια Γεώργιος Θέμελης), εκδοτικός οίκος Ιωάννου Ζαχαροπούλου, Αθήνα 1954 (σειρά Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 29), σ. 8. – Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή» στο βιβλίο: *Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Διηγήματα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1954, σ. 20, 160. – Α. Μπενέκος, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου – ένας σταθμός στα Παιδικά Γράμματα: συμβολή στη μελέτη της παιδικής λογοτεχνίας και του σχολικού βιβλίου*, εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα 1972, σ. 12-13, 76.

σύλλαβου και ιαμβικού δεκατετρασύλλαβου. Οι στίχοι δεν ομοιοκαταληκτούν. Το νόημα του κειμένου είναι μελαγχολικό και θλιμμένο και διδάσκει στα παιδιά την σπουδαιότητα των οικογενειακών δεσμών και τη θλίψη που προκαλεί η ρήξη τους.

Το τραγούδι αποτελείται από 44 μέτρα και έχει τη φόρμα ΑΑ'. Αποτελείται από δύο παρόμοια μέρη, που αντιστοιχούν στις δύο στροφές του ποιήματος, συν δύο μέτρα στο τέλος του τραγουδιού. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στην πιανιστική συνοδεία το τραγούδι χωρίζεται ως εξής:

Α: μέρος Ι, μ. 1-21

Α': μέρος ΙΙ, μ. 22-42 (παρόμοιο με το μέρος Ι) + μ. 43-44 (το μ. 43 είναι παρόμοιο με το πρώτο μέτρο των μερών Ι και ΙΙ).

Η μελωδική γραμμή της φωνής είναι παρόμοια στο μέρος Ι, όπου μελοποιείται η πρώτη στροφή, μ. 3 με άρση-18, και στο μέρος ΙΙ, όπου μελοποιείται η δεύτερη στροφή του ποιήματος, μ. 24 με άρση-39. Στη συνέχεια ακολουθεί μια coda με διαφορετική μελωδική φράση, μ. 40-44, στην οποία επαναλαμβάνεται το δεύτερο μισό του τελευταίου στίχου, που έχει μόλις πριν ακουστεί. Τα μέρη Ι και ΙΙ ολοκληρώνονται με ημίπτωση και κορώνα.

Το τραγούδι είναι κυρίως γραμμένο στον ρε αιολικό τρόπο, που αντιστοιχεί στην πρώτη ελληνική κλίμακα, που παραθέτει ο Λαμπελέτ, όπως αναφέρθηκε, στη μελέτη του με τίτλο «Ο Εθνικισμός εις την Τέχνην και η Ελληνική δημόδης μουσική» το 1928.⁹ Σε ορισμένα σημεία το τραγούδι περνάει φευγαλέα στους τρόπους ρε φρύγιο (μ. 7, 28) και ρε δώριο (μ. 11, 16-17, 32, 37-38) και στις ελάσσονες κλίμακες ρε (μ. 9-10, 17, 30-31, 38) και σολ.

Όσον αφορά στη δομή των φράσεων, στο Α μέρος η μελωδική γραμμή της φωνής αποτελείται από τέσσερις τετράμετρες φράσεις, ενώ στο Α' μέρος από τέσσερις τετράμετρες και μια πεντάμετρη φράση (την coda). Αυτή η ασυμμετρία στο τέλος του τραγουδιού δίνει ένα στοιχείο έκπληξης στο τραγούδι. Όλες οι φράσεις ολοκληρώνονται με πτώσεις: η 1η φράση ολοκληρώνεται με απροσδόκητη πτώση V⁷-VI (Α: μ. 6, παρ. 1, Α': μ. 27)· η 2η φράση με ημίπτωση V (Α: μ. 10, Α': μ. 31)· η 3η φράση πάλι με απροσδόκητη πτώση V⁷-VI (Α: μ. 14, Α': μ. 35)· η 4η φράση με τέλεια πτώση V⁶-I (Α: μ. 17-18, Α': μ. 38-39) και η 5η φράση (coda) πάλι με τέλεια πτώση V⁶-I (Α': μ. 42-44). Επίσης πραγματοποιούνται πλάγιες πτώσεις, για παράδειγμα στο μέτρο 19, ΙΙ-Ι στην σολ ελάσσονα και στα μέτρα 20-21, ΙV-Ι στον ρε αιολικό τρόπο.

Το tempo είναι *andante mesto* και η δυναμική *piano* που καταλήγει σε

9. Γεώργιος Λαμπελέτ, «Ο Εθνικισμός εις την Τέχνην και η Ελληνική δημόδης μουσική», ό.π., σ. 30-42.

Andante mesto.

P'A - πό - φεῖσθαι - σπών

come cullandosi

α. αεολία

Ὑ - κνο μου καὶ σπῶ - θη - κον ἐμ - πρὸς μου ἡ μά - να καὶ τ' αἶ -

V⁷ VI I⁹ d phrygian

Παρ. 1, μ. 1-7

pianissimo στα τελευταία τρία μέτρα του τραγουδιού, εκφράζοντας το μελαγχολικό νόημα των στίχων. Το μέτρο είναι σταθερά $\frac{3}{4}$ (παρ. 1).

Η μελωδική γραμμή της φωνής αποτελείται από λυρικές φράσεις που εκτείνονται από το ρε³ έως το λα⁴. Γι' αυτό και ο Λαμπελέτ αναφέρει ότι το τραγούδι θα πρέπει να τραγουδηθεί από μια σοπράνο προχωρημένη στο τραγούδι.¹⁰ Όσον αφορά στις ρυθμικές αξίες, η μελωδική γραμμή κινείται κυρίως με τέταρτα και όγδοα (παρ. 1). Η μελοποίηση είναι κυρίως συλλαβική, εκτός από τα σημεία κορύφωσης, όπου ακούγονται μελίσματα, για παράδειγμα στα μέτρα 17 και 38. Η μελωδική γραμμή της φωνής γενικά δεν διπλασιάζεται στην πιανιστική συνοδεία. Αντίθετα το ρυθμο-μελωδικό σχήμα του πρώτου μέτρου του τραγουδιού στην πιανιστική συνοδεία επαναλαμβάνεται σαν basso ostinato στα μέτρα 1-6 (παρ. 1) και στη συνέχεια μόνο ρυθμικά σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του τραγουδιού. Χαρακτηριστικό του ρυθμικού αυτού σχήματος είναι ο συγκοπτόμενος ρυθμός.

10. Γ. Λαμπελέτ, «Εισαγωγή» στο βιβλίο: Ζ. Παπαντωνίου, *Τα χελιδόνια – Ποιήματα για παιδιά – Μουσική Γεωργίου Λαμπελέτ*, ό.π.

Όλο το τραγούδι αποπνέει λυρική και μελαγχολική διάθεση εκφράζοντας το νόημα του ποιήματος.

2. Το τραγούδι «Ανθοστεφάνωτη»

Το τραγούδι «Ανθοστεφάνωτη» είναι γραμμένο σε ποίηση Μιλτιάδη Μαλακάση. Δεν υπάρχει ανεξάρτητο ποίημα του Μαλακάση με τον τίτλο αυτό. Ο Λαμπελέτ μελοποίησε την 14η στροφή του ποιήματος «Συντρίματα», η οποία αναφέρεται στην *ανθοστεφάνωτη* νέα που έφυγε τόσο νέα από τη ζωή, και επέλεξε τη λέξη αυτή ως τίτλο του τραγουδιού που συνέθεσε. Το ποίημα «Συντρίματα» ανήκει στην πρώτη ποιητική συλλογή του Μαλακάση με τον ομώνυμο τίτλο *Συντρίματα* (1899), που περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα πρώτα του ποιήματα. Για την συγγραφή των ποιημάτων αυτών ενέπνευσε τον ποιητή ο έρωτας του για μια νεαρή κοπέλα από το Μεσολόγγι, η οποία όμως πέθανε έφηβη από φυματίωση αφήνοντας βαθύ τραύμα στον ποιητή. Έτσι, το κυρίαρχο θέμα της συλλογής και του ποιήματος «Συντρίματα» είναι το δίπολο έρωτα-θανάτου, στη ρομαντική τους εκδοχή, ως ερωτική δηλαδή ιστορία με τραγική κατάληξη.¹¹

Ο Μιλτιάδης Μαλακάσης (1869-1943) υποστήριξε κι αυτός το κίνημα του δημοτικισμού και της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Γενικά απομακρύνθηκε από τα εθνικο-ιστορικά και πολιτισμικά θέματα και στράφηκε στον ιδιωτικό κόσμο του ατόμου. Στο ποιητικό του έργο έχει δεχθεί επιδράσεις από τον ρομαντισμό, τον παρνασσισμό, τη σολωμική ποίηση και κυρίως από τον συμβολισμό. Όσον αφορά στις γλωσσικές επιλογές του, είναι συχνά γλωσσοπλάστης δημιουργώντας σύνθετες λέξεις που διαφοροποιούνται από τη γλώσσα της καθημερινότητας.¹² Μια απ' αυτές τις σύνθετες λέξεις είναι και η λέξη *ανθοστεφάνωτη*.

Οι στίχοι του τραγουδιού «Ανθοστεφάνωτη» από το ποίημα «Συντρίματα» είναι οι ακόλουθοι

Συντρίματα (14η στροφή)

Όλοι θα τρελάθηκαν
μέσ' σε τούτ' τη χώρα
– ώ πώς με κοιτάζουνε! –
κι είμαι ανθοστεφάνωτη,

11. Γ. Βαλέτας, «Εισαγωγή», στο βιβλίο: *Μαλακάσης – Άπαντα* (επιμέλεια Γιάννης Βαλέτας), τ. πρώτος *Τα ποιήματα*, εκδ. Alvin Redman (Hellas), Αθήνα 1964, σ. 4-26. – Γ. Παπακώστας, «Εισαγωγή», στο βιβλίο: *Μιλτιάδης Μαλακάσης – Ποιήματα* (επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας), εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2005, σ. 38.

12. Γ. Παπακώστας, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 15, 32, 45.

τόσο ωραία τώρα!
Όλοι θα τρελάθηκαν
μέσ' σε τούτ' τη χώρα...

Το ποίημα «Συντρίματα» αποτελείται από 16 επτάστιχες στροφές. Σε πολλές στροφές, όπως και στη 14η, επαναλαμβάνονται ο πρώτος και ο δεύτερος στίχος ως έκτος και έβδομος. Ο αριθμός των συλλαβών των στίχων ποικίλλει καθώς και η ενίοτε υπάρχουσα ομοιοκαταληξία.

Το τραγούδι «Ανθοστεφάνωτη» αποτελείται από 55 μέτρα και έχει τριμερή μορφή ΑΒΑ' που μπορεί να αναλυθεί στα μέρη Α₁Α₁'ΒΑ₁" ως εξής:

Α₁: μ. 1-12
Α₁': μ. 13-25
Β: μ. 26-42
Α₁": μ. 51-55.

Τα μέρη Α₁ και Α₁' αποτελούνται από τετράμετρες φράσεις που ολοκληρώνονται κυρίως με πλάγιες πτώσεις, όπως IV – I (μ. 7-8) και II – I (μ. 11-12). Και τα δύο μέρη αρχίζουν με παρόμοια τετράμετρα πιανιστική εισαγωγή (παρ. 2, μ. 1-12). Τόσο στην εισαγωγή αυτή όσο και στην υπόλοιπη πιανιστική συνοδεία των μερών κυρίαρχο είναι το ρυθμο-μελωδικό μοτίβο των τεσσάρων δεκάτων έκτων που κινείται διατονικά και ακούγεται στα πρώτα μέτρα στο ισχυρό του μέτρου και στη συνέχεια στο ασθενές (δεύτερο χτύπο) με συγκοπή (παρ. 2). Γενικά στην πιανιστική συνοδεία κυριαρχεί ο συγκοπτόμενος ρυθμός. Η μελωδική γραμμή της φωνής κινείται κυρίως με μικρές ρυθμικές αξίες (τέταρτα, όγδοα, δέκατα έκτα) και αποπνέει λυρισμό. Χαρακτηριστικό είναι το αρχικό διάστημα 5K που ακούγεται δύο φορές στην αρχική μελωδική φράση. Το μέρος Α₁" ξεκινά χωρίς την αρχική τετράμετρα πιανιστική εισαγωγή, αλλά απευθείας με το τραγούδι. Το μέρος αυτό, αλλά και όλο το τραγούδι, ολοκληρώνεται με μια πεντάμετρα coda πάνω στο επιφώνημα «α» σα γοερό κλάμα για τη νεκρή νέα. Στη μελωδική γραμμή της φωνής ένταση προκαλεί το ανιόν διάστημα 4K (ρε⁴- σολ⁴), που επαναλαμβάνεται δύο φορές. Το μέτρο και στα τρία αυτά μέρη είναι ¾.

Στο μέρος Β, που το μέτρο γίνεται 4/4, πραγματοποιείται ρυθμική επιτάχυνση που εκφράζει ένταση και σπαραγμό. Κυριαρχούν τα τριακοστά δεύτερα, ως τρίηχα στη μελωδική γραμμή της φωνής και ως αναλυμένες συγχορδίες ή αναλυμένα διαστήματα στην πιανιστική συνοδεία και στα δύο χέρια του πιάνου (παρ. 3). Τόσο το δεξί όσο και το αριστερό χέρι του πιάνου παίζουν στο κλειδί του φα. Η μελωδική γραμμή της φωνής αποδίδει καθ' όλο το μέρος Β μόνο το επιφώνημα «α» σα μοιρολόι με γοερό κλάμα για την ανθοστεφάνωτη νεκρή νέα. Αποτελεί στα έξι πρώτα μέτρα του μέρους μελωδική παραλλαγή με ρυθμική επέκταση της μελωδικής γραμμής της φωνής του Α₁ μέρους και στη συνέχεια ελεύ-

1

Tous droits
réservés

Η ΑΝΘΟΣΤΕΦΑΝΩΤΗ

(Μ. Μαλακάση)

DIE BLUMENBEKRÄNZTE

COURONNÉE DES FLEURS

G. LAMBELET

A₁ **Larghetto** (♩ = 66)

Stanza 1:

4 **I** 60] **TT** 7

Ὁ - λαι εἰς τρεῖς - λοῖ - δη - καν — Μὲς' οἴω - τή τή χώ - ρα —
 Sind denn ai - le hier von Sin - nen, hier in die - sem klei - nen Städt - chen?
 Dient sont - ils donc tous des fous, — tous dans ce vil - la - ge? —

Stanza 2:

9 **I** **IV** **I** 7

Ὁ, πῶς μέ - νει καὶ ἐν - τὴν — Μὲς' οἴω - τή τή χώ - ρα —
 War - um starrt mich ai - les an, hier in die - sem Städt - chen?
 Comme ils me re - gar - dent ain - si tous dans ce vil - la - ge. *rall.*

II **I**

Παρ. 2, μ. 1-12

θερη ρυθμική επέκτασή της (παρ. 3). Όλο το μέρος αποπνέει μια συναισθηματικά φορτισμένη ατμόσφαιρα καθώς προβάλλεται να πενθεί και η ίδια η νεαρή κοπέλα για τον εαυτό της που έφυγε τόσο νωρίς από τη ζωή. Η ατμόσφαιρα αυτή υπογραμμίζεται από τα έντονα ρυθμικά σχήματα. Όλο το μέρος αποπνέει μια ονειρική αλλά και συναισθηματικά φορτισμένη ατμόσφαιρα λόγω του πένθους που υπογραμμίζεται από τα έντονα ρυθμικά σχήματα. Η μελωδική κορύφωση του μέρους πραγματοποιείται στο μέτρο 41, με ανιόν μελωδικό πήδημα 8Κ στις νότες λα³-λα⁴ σαν ξέσπασμα λυγμού.

Ως προς την τονικότητα, τα μέρη Α₁Α₁' και Α₁'' κινούνται κυρίως στον σολ αιολικό τρόπο με φα φυσικό και σε λίγα σημεία στη σολ ελάσσονα (με φα δίεση), ενώ στο Β μέρος κινείται εξίσου στο σολ αιολικό τρόπο και στη σολ ελάσσονα. Το tempo είναι σ' όλο το κομμάτι *larghetto*, αποδίδοντας την πικρία και τον θαυμασμό του ποιητή για την ανθοστεφάνωτη νέα που έχει φύγει από τη ζωή, όπως εκφράζουν οι στίχοι.

22 *Senza rigore di ritmo e come*

τῶ - ρα, τῶ - ραί - α τῶ - ρα. "Α! *p*

Mäd - chen, hier in die - sem Städt - chen! Ah!

sa - ge, et mon beau vi - sa - ge? A!

Seguendo il canto

stent. rall. pp

26 *in trasporto di sogno*

"Α! *f*

Ah!

A!

U. E. 12759

Παρ. 3, μ. 22-28

Συμπεράσματα

Ο Γεώργιος Λαμπελέτ είναι ένας από τους πρωτεργάτες της Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής έχοντας συνειδητά την πρόθεση να γράψει εθνική μουσική. Τις απόψεις του για τη σύνθεση εθνικής μουσικής εξέφρασε σε διάφορα κείμενά του καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Τα τραγούδια για φωνή και πιάνο αποτελούν σημαντικό μέρος του έργου του. Στα δύο τραγούδια «Όνειρο ξενιτεμένου» και «Ανθοστεφάνωτη», που εξετάστηκαν στη μελέτη αυτή, ο Λαμπελέτ επέλεξε να μελοποιήσει ποιήματα δύο σύγχρονών του ελλήνων ποιητών, του Ζαχαρία Παπαντωνίου και του Μιλτιάδη Μαλακάση, που ανήκουν στην πρώτη μεταπαλαμική γενιά και στήριξαν το κίνημα του δημοτικισμού.

Όσον αφορά στα μουσικά χαρακτηριστικά τους, το τραγούδι «Όνειρο ξενιτεμένου» ακολουθεί ως προς τη μορφολογική του διάρθρωση το διαχωρισμό του ποιήματος σε δύο στροφές, ενώ το τραγούδι «Ανθοστεφάνωτη», στο οποίο μελοποιείται μια στροφή, έχει τριμερή μορφή. Ο συνθέτης παρεμβάλλει το Β μέρος σαν ένα γοερό κλάμα για την ανθοστεφάνωτη νεκρή νέα, για την οποία πενθεί ο ποιητής. Ως προς την τονικότητα και την αρμονία επιλέγονται και στα δύο τραγούδια ελάσσονες τονικότητες και κυρίως τρόποι, που κυρίως ταυτίζονται με τις ελληνικές κλίμακες που αναφέρει ο συνθέτης. Το tempo των τραγουδιών ακολουθεί το νόημα του κειμένου των στίχων. Η μελωδική γραμμή της φωνής κινείται με λυρικές φράσεις, που αποπνέουν και μελαγχολική διάθεση. Ένταση δημιουργεί η μελωδική γραμμή της φωνής στο Β μέρος του τραγουδιού «Ανθοστεφάνωτη» με τις επαναλαμβανόμενες μικρές ρυθμικές της αξίες και τα ανιόντα μελωδικά διαστήματα ως σημεία κορύφωσης. Στην πιανιστική συνοδεία κυριαρχούν ρυθμομελωδικά σχήματα που επαναλαμβάνονται καθ' όλη τη διάρκεια του τραγουδιού.

Ο ελληνικός χαρακτήρας των τραγουδιών εστιάζεται κυρίως στην επιλογή της μελοποίησης ποιημάτων στην ελληνική δημοτική γλώσσα νεοελλήνων ποιητών και στη χρήση τρόπων που συναντάμε και στα δημοτικά τραγούδια (ελληνικές κλίμακες).

Περίληψη / Summary

Ο Γεώργιος Λαμπελέτ προέρχεται από τη γνωστή μουσική οικογένεια των Λαμπελέτ και ανήκει στην τρίτη γενιά μουσικών. Από τα νεανικά του χρόνια εξέφρασε σε κείμενά του τις απόψεις και τους οραματισμούς του για τη δημιουργία ελληνικής εθνικής μουσικής. Τόσο λόγω των απόψεων αυτών όσο και του έργου του ανήκει στους πρωτεργάτες της Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής. Στην ανακοίνωση αυτή εξετάζονται μέσα από τα τραγούδια του για φωνή και πιάνο το συνθετικό του στυλ και τα στοιχεία εκείνα που προσδίδουν ελληνικό χαρακτήρα στο έργο του.

George Lambelet comes from the well-known Lambelet music family and belongs to the third generation of musicians. From his youth he expressed in his writings his views and his vision on the creation of Greek national music. Due both to his views and his oeuvre he belongs to the pioneers of the Greek National Music School. In this study will be examined through his songs for voice and piano his compositional style and those elements that give a Greek character to his oeuvre.

Ο Γεώργιος Λαμπρολίτις (1875-1945). Ελαιογραφία. [Αθήνα, Εθνικό Μουσείο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Μουσικής. Πηγή: Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιος Βιογραφικό Λεξικό*, Εκδοτική Αθηνών, 1991].

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΑΛΒΑΝΑ-ΜΗΝΙΑΤΗ. Η ΠΡΩΤΗ ΕΛΛΗΝΙΔΑ ΒΑΓΚΝΕΡΙΣΤΡΙΑ

Στέλλα Κουρμπανά

«Χωρίς να είναι πλέον στην πρώτη της νιότη ήταν μία γυναίκα πραγματικά «Ιδιαίτερη. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου της δεν ήταν πολύ συνηθισμένα. Είχε ένα μέτωπο μάλλον ψηλό, κατάμαυρα μαλλιά, μάτια μαύρα και μεγάλα που θα ταίριαζαν σε ένα κεφάλι κάποιας Ήρας. Μιλούσε αρκετά καλά ιταλικά με βενετσιάνικη προφορά, όπως συνηθίζεται στην αστική τάξη της Κέρκυρας· αγγλικά σαν μητρική της γλώσσα και γαλλικά».¹ Με αυτά τα λόγια περιγράφει την τριαντάχρονη Μαργαρίτα Αλβάνα-Μηνιάτη, στα ανέκδοτα απομνημονεύματά του ο ιταλός λόγιος και πολιτικός Pasquale Villari (1827-1917), ένας άνθρωπος με τον οποίο η Μαργαρίτα συνδέθηκε με μακρόχρονη και θερμή φιλία. «Είχε για τον εαυτό της μια παράξενη γνώμη», συνεχίζει ο Villari, «έμοιαζε να πιστεύει αυτό που ο Nietzsche λέει για τον υπεράνθρωπο. Και ήταν τέτοια η δύναμη των απόψεων και η ευφράδειά της που συχνά κατάφερε να πείσει και τους άλλους γι' αυτό. Ο τρόπος με τον οποίο σνομιλούσε με τους άνδρες και η προσοχή με την οποία τους παρακολουθούσε ασκούσαν πάνω τους μια πραγματική σαγήνη».²

Τον Αύγουστο του 1821 κι ενώ τα νέα για την ελληνική επανάσταση είχαν μόλις φτάσει στην αγγλοκρατούμενη Κέρκυρα, γεννήθηκε η Μαργαρίτα Αλβάνα.

1. "La signora non più giovanissima era una donna veramente signolare. Il suo viso e la sua figura non erano molto regolari. Aveva una fronte assai alta, capelli nerissimi, occhi neri ed assai grandi quali sarebbero convenienti ad una testa di Giunone. Parlava assai bene l'italiano, con un accento veneto, come usa nella borghesia a Corfù; parlava l'inglese come lingua sua propria, parlava anche il francese". Ανέκδοτο χειρόγραφο κείμενο του Pasquale Villari που φυλάσσεται στην βιβλιοθήκη του Βατικανού (Carteggio Villari, 93, 404-414). Η πληροφόρηση από το κείμενο της Maria Teresa Mori "Margherita Albana Mignaty e Pasquale Villari", που δημοσιεύθηκε στο *Dimensioni e problemi della ricerca storica. Rivista di Dipartimento di Storia Moderna e Contemporanea dell'Università di Studi di Roma "La Sapienza"* 1 (Gennaio-Giugno 2005), p.101-125.

2. "Aveva di se stessa una straordinaria opinione. Pareva che pensasse di sé tutto ciò che il Nietzsche dice del superuomo. E tali erano la forza delle sue opinioni e la sua eloquanza che spesso riusciva a persuadere di tutto ciò anche gli altri. L'attitudine che aveva a far parlare gli uomini, la gradevole attenzione con cui li ascoltava finivano con esercitare su di essi un vero fascino", ό.π.

Σε πολύ μικρή ηλικία υιοθετήθηκε από την αδελφή της μητέρας της, Αδαμαντίνα Παλατιανού, καθώς η τελευταία δεν ήταν σε θέση να αποκτήσει δικό της παιδί. Το γεγονός αυτό μπορεί να στερήσει από την Μαργαρίτα την οικογένειά της, αλλά της παρείχε τις ιδανικότερες συνθήκες ανατροφής, καθώς η θεία της ήταν παντρεμένη με τον Frederick Adam, τον άγγλο (σκώτο για την ακρίβεια) αρμοστή των Ιονίων νήσων. Έτσι την δεύτερη πενταετία της ζωής της η Μαργαρίτα μεγάλωσε στο παλάτι που έκτισε ο θετός της πατέρας, γνωστό σήμερα ως «Μον Ρεπό», με τα προνόμια που της παρείχε η θέση της κόρης του ανώτατου άρχοντα της Επτανήσου. Από την πλούσια μόρφωσή της δεν έλειπε η μουσική, αλλά, σύμφωνα τουλάχιστον με το βιογραφικό σημείωμα του Édouard Schuré, η νεαρή Μαργαρίτα σταμάτησε τα μαθήματα πιάνου και τραγουδιού αφού «πολύ ευαίσθητη στη μουσική, αυτή η τέχνη της υπερδιήγειρε τα νεύρα, ενώ έβρισκε τη μουσική του Rossini εξαιρετικά ελαφριά».³

Η Μαργαρίτα σε ηλικία δέκα ετών εγκατέλειψε την ιδιαίτερη πατρίδα της και ταξίδεψε με την θετή της οικογένεια στο Μαδράς της Ινδίας, όπου είχε μετατεθεί ο Φρειδερίκος Άνταμ, ενώ πέντε χρόνια αργότερα η οικογένεια εγκαταστάθηκε στη Ρώμη. Στην αιώνια πόλη η Μαργαρίτα γνώρισε τον κεφαλήνα ζωγράφου Γεώργιο Μηνιάτη,⁴ με τον οποίο ένωσε τη ζωή της το 1844. Το ζεύγος Μηνιάτη εγκαταστάθηκε στη Φλωρεντία και πολύ σύντομα το σπίτι τους αποτέλεσε πόλο έλξης για πολλούς καλλιτέχνες και διανοούμενους. Το σίγουρο είναι ότι το σαλόνι της Via Larga (μετέπειτα Via Cavour) της Φλωρεντίας είχε κατά καιρούς προσελκύσει σημαντικές προσωπικότητες της Ιταλίας και όχι μόνο, τους άγγλους ποιητές Robert Browning (1812-1889) και Elizabeth Barrett-Browning (1806-1861), των οποίων την οικία ζωγράφισε ο Μηνιάτης κατόπιν παρακλή-

3. "Très sensible à la musique, elle refusa de continuer le piano et le chant parce que cet art surexcitait ses nerfs et qu'elle trouvait Rossini trop frivole", "Essai sur la vie et l'œuvre de Marghélite Albana", στο Marguérite Albana, *Le Corrège, Sa vie et son œuvre*, Nouvelle édition, Paris, Perrin et Cie, Librairies-Éditeurs, 1900, XIII. Το κείμενο αναδημοσιεύεται και στο βιβλίο του ίδιου συγγραφέα: *Femmes Inspiratrices et poètes annonciateurs*, Paris, Librairie Académique Perrin, 1908. Βιογραφικά σημειώματα για τη Μαργαρίτα Αλβάν-Μηνιάτη δημοσιεύθηκαν αρκετά, ακόμη και όσο η συγγραφέας βρισκόταν εν ζωή. Το εγκυρότερο ίσως να παραμένει εκείνο του Édouard Schuré όχι μόνο λόγω της προσωπικής του σχέσης με την κερκυραία λογία, αλλά και επειδή, όπως δηλώνει και ο ίδιος σε υποσημείωση στο εν λόγω βιογραφικό, για να το συντάξει είχε συμβουλευθεί τον αδελφό της Μαργαρίτας Φρειδερίκο Αλβάν· πληρέστερη ωστόσο βιογραφία της αποτελεί η αρκετά μεταγενέστερη μονογραφία της Αθηνάς Ταρσούλη *Μαργαρίτα Αλβάν Μηνιάτη*, [Αθήνα], Πυρσός 1935.

4. Για τον Γεώργιο Μηνιάτη (1823;-1895) βλ. το κείμενο της Σταλίνας Βουτσινά «Ο Γεώργιος Μηνιάτης και η νεοελληνική τέχνη» που παρουσιάστηκε στο Γ' Πανιώνιο Συνέδριο την Πέμπτη 1 Μαΐου 2014.

σεως του Robert ύστερα από τον θάνατο της συζύγου του το 1861· την αγγλίδα μυθιστοριογράφο George Eliot (1819-1880), τον αμερικάνο συγγραφέα Nathaniel Hawthorne (1804-1864), διάσημο για το μυθιστόρημά του *The Scarlet Letter*, αλλά και τον διπλωμάτη Robert Bulwer-Lytton (1831-1891), γιο του συγγραφέα Edward Bulwer-Lytton (1803-1873), στου οποίου το μυθιστόρημα *Rienzi* ο Wagner είχε βασίσει την ομώνυμη όπερά του (1838-40, πρεμιέρα: 1842).

Ενδεικτικός για την πνευματική δραστηριότητα της Μαργαρίτας δεν είναι τόσο ο κύκλος της στην Ιταλία, αλλά κυριότερα τα δοκίμιά της, τα οποία αφορούν διάφορους τομείς του ανθρώπινου πνεύματος (ιστορία, ποίηση, ζωγραφική, μουσική, κ.ά), και είναι γραμμένα σε τρεις διαφορετικές γλώσσες: εκτός από την «μητρική» αγγλική, η Μηνιάτη έγραφε και δημοσίευε και στα ιταλικά, αλλά και στα γαλλικά. Τα κείμενά της, που δημοσιεύθηκαν στα ελληνικά σε διάφορα έντυπα, ήταν αρχικώς γραμμένα σε άλλη γλώσσα και μεταφράστηκαν ελληνικά από άλλους. Παρόλα αυτά, η Μηνιάτη δεν έχανε την ευκαιρία να δηλώνει την ελληνικότητά της. Το βιβλίο της για την ιστορία της Ιταλίας (*Sketches of the historical past of Italy*), που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1876, είναι αφιερωμένο στον άγγλο «φωτισμένο φίλο τής ελληνικής και ιταλικής λογοτεχνίας και τέχνης», όπως σημειώνει η συγγραφέας, William Ewart Gladstone, από μια Ελληνίδα ("Hellene").⁵ Ενώ στον πρόλογο του βιβλίου της για τον ιταλό ζωγράφο Antonio Allegri, γνωστότερο ως Correggio, γραμμένο στα γαλλικά (*Le Corrège*), στα 1881 -πόννημα για το οποίο, η γενέτειρα πόλη του ζωγράφου έχρισε την Μηνιάτη επίτιμο δημότη- η Μαργαρίτα Αλβάνα εξηγεί ότι αποφάσισε να συνθέσει αυτό το κείμενο καθώς «γεννημένη Ελληνίδα [grecque de naissance] και συνεχώς ενθουμούμενη την πατρίδα μου, θα ήμουν ευτυχής να κάνω πιο αγαπητό στην Γαλλία εκείνον τον καλλιτέχνη [τον Correggio] ο οποίος ένωσε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον το ελληνικό πνεύμα με το πνεύμα της ανθρωπότητας».⁶ Δεν ήταν όμως μόνο η Μαργαρίτα που θεωρούσε τον εαυτό της Ελληνίδα. Ο Édouard Schuré (1841-1929), πιστώνοντάς της την γνωριμία και αγάπη του για τον άγγλο ποιητή Percy Bysshe Shelley (μέσα από το δοκίμιό της για τους Byron και Shelley), την χαρακτηρίζει «μια Ελληνίδα που κρύβει στους κόλπους της φλογε-

5. To the right Hon. William Ewart Gladstone, M.P., The Enlightened friend of Greek and Italian Literature and Art [...] these pages are dedicated [...] by An Hellene. – Margaret Albana Mignaty, *Sketches of the Historical Past of Italy: From the Fall of the Roman Empire to the Earliest Revival of Letters and Arts*, London 1876, Preface, vii.

6. "Grecque de naissance, et me souvenant toujours de ma patrie, je serais heureuse de faire aimer d'avantage en France celui de tous les artistes qui a le mieux uni le génie de la Grèce au génie de l' Humanité", Margherite Albana, *Le Corrège. Sa vie et son œuvre*, Nouvelle Édition, Paris 1900, Avant-propos, p. 4.

οής ψυχής της τις δύο φωτεινές ακτίδες της πατρίδας της, τον ζωηρό ενθουσιασμό για το Ωραίο και την πίστη στο Ιδανικό».⁷

Το πνευματικό χρέος του Édouard Schuré στην Μαργαρίτα Αλβάν-Μηνιάτη όμως ξεπερνούσε κατά πολύ την εξοικείωσή του με την αγγλική ποίηση. Ο κατά είκοσι χρόνια νεώτερός της αλσατός στοχαστής βρήκε στην κερκυραία λογία την ιδανική εμπνεύστρια για το φιλοσοφικό και αισθητικό του έργο, σημαντικότερο κεφάλαιο του οποίου αποτελούν οι μελέτες του για τον Richard Wagner. Παρότι ο Schuré είχε δημοσιεύσει από το 1869 ένα εκτενές κείμενο για τον Wagner στην *Revue des deux mondes*,⁸ και είχε γνωρίσει προσωπικά τον γερμανό δημιουργό πριν ακόμη συναντήσει τη Μηνιάτη, η γνωριμία και σχέση του μαζί της, του άλλαξε την αντίληψη για την βαγκνερική δημιουργία. Το βιβλίο του για τον Wagner, *Le Drame Musical* (1875), ένα έργο που άσκησε τεράστια επιρροή στον γαλλικό, και όχι μόνο, πνευματικό χώρο για πολλές δεκαετίες,⁹ είναι αφιερωμένο στη Μηνιάτη, καθώς η συγγραφή του διαποτίστηκε κυριολεκτικά από την σχέση του συγγραφέα με την κερκυραία λογία. «Για περισσότερο από ένα χρόνο», σημειώνει ο Schuré, η Μαργαρίτα «ζούσε, ανέπνεε και καρδιοχτυπούσε μόνο για το βιβλίο μου».¹⁰

Τον Νοέμβριο του 1871 παρουσιάστηκε στη Bologna ο "Lohengrin" του Wagner. Μέχρι εκείνη τη στιγμή κανένα έργο του γερμανού συνθέτη δεν είχε ανέβει στην ιταλική σκηνή. Οι γνώμες και οι απόψεις για τον Wagner βασιζόνταν κυρίως σε δευτερογενείς πηγές, καθώς λίγοι ήταν εκείνοι που είχαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουν ένα έργο του στο εξωτερικό, ενώ η ακρόαση μιας μεταγραφής για πιάνο δεν μπορούσε βεβαίως να προσφέρει παρά μια υποψία της βαγκνερικής δημιουργίας. Έτσι τη βραδιά της 1ης Νοεμβρίου του 1871 το Teatro Comunale της Bologna ήταν ασφυκτικά γεμάτο. Και παρότι δεν έλειψαν οι επευφημίες για τους ιταλούς Verdi και Rossini, το κοινό της πρεμιέρας παρακολούθησε ευλαβικά και χειροκρότησε θερμά τους Italo Campanini και Bianca Blume στους πρώτους ρόλους και τον Angelo Mariani στο πόντιουμ. Μάλιστα, την παράσταση της 19ης Νοεμβρίου παρακολούθησε και ο Giuseppe Verdi

7. "Une Grecque qui possède au foyer de son âme ardente les deux purs rayons du génie de sa patrie: le vivant enthousiasme du Beau et la foi invaincue en l' Idéal", Édouard Schuré, *Le Drame Musical*, tome I, Paris, Sandoz et Fischbacher Éditeurs, 1875, σ. 122, υπ. 1.

8. Édouard Schuré, "Le Drame Musical et l' œuvre de Richard Wagner", *Revue des deux mondes*, Periode 2, Tome 80, 15.04.1869, σ. 948-991.

9. Βλ., André Coeuroy, *Wagner et l' esprit romantique*, Gallimard, 1965, σ. 243.

10. "Pendant plus d' une année, elle ne vécut, ne respira et ne vibra que pour mon livre", Édouard Schuré, "Essai sur la vie et l' œuvre de Marghërita Albana", ό.π., LIX-LIXI.

«κρυμμένος στο βάθος ενός θεωρείου»,¹¹ όπως σημειώνει ο δημοσιογράφος της μπολωνέζικης *Arpa*. Όπως ήταν αναμενόμενο το γεγονός όχι απλά δεν πέρασε απαρατήρητο αλλά προκάλεσε και την ενθουσιώδη αντίδραση μέρους του ακροατηρίου που φώναζε “*Enviva Verdi!*”, όμως ο ιταλός maestro κράτησε σεμνή στάση, ενώ το ίδιο βράδυ έφυγε για το Busseto.

Μετά το τέλος των παραστάσεων στη Bologna, τον Δεκέμβριο του 1871 ο θίασος ταξίδεψε στην Φλωρεντία. Το Teatro Pagliano (μετέπειτα Teatro Verdi, το θέατρο όπου έκανε την παγκόσμια πρώτη της η «Ρέα» του Σαμάρα, την άνοιξη του 1908) υπήρξε ο δεύτερος ιταλικός θεατρικός χώρος που φιλοξένησε το βαγκνερικό έργο. Ήταν τότε που ο Édouard Schuré γνώρισε την Μαργαρίτα Αλβάν-Μηνιάτη. Ταξιδεύοντας στην Ιταλία με στόχο να γράψει ένα βιβλίο για τον Wagner, επισκέφθηκε την οικία Μηνιάτη συνοδεύοντας μια κοινή τους φίλη – και φίλη του Wagner –, την Malvida von Meysemburg, την επομένη της φλωρεντινής πρεμιέρας του “*Lohengrin*”. Η συνάντηση, όπως ήταν φυσικό, διανθίστηκε από μια συζήτηση για την παράσταση, στην οποία η Μαργαρίτα ανέλυσε τόσο ουσιαστικά το περιεχόμενο αλλά και τη μουσική του έργου, που η ζωή, πνευματική αλλά και συναισθηματική, του Schuré δεν θα ήταν πλέον η ίδια.

Όμως η συμβολή της Μηνιάτη στη δημιουργία του βιβλίου του Schuré για τον Wagner δεν αποτέλεσε τη μοναδική ούτε την πιο σημαντική προσφορά της στη βαγκνερική βιβλιογραφία. Το 1873, δύο χρόνια πριν να κυκλοφορήσει η μελέτη του Schuré, η Μηνιάτη δημοσίευσε στη Φλωρεντία στα γαλλικά το δικό της βιβλίο, με τίτλο *Το θέατρο του Μπάιρωιτ και η μουσική μεταρρύθμιση του Richard Wagner* (*Le Théâtre de Bayreuth et la Réforme Musicale de Richard Wagner*), το οποίο είχε στόχο, όπως σημειώνει στον πρόλογο η συγγραφέας του, να «ρίξει λίγο φως σε έναν τομέα λίγο γνωστό».¹² Η ιταλική παράσταση του “*Lohengrin*” το 1871 είχε προκαλέσει τη δημοσίευση ουκ ολίγων κειμένων για τον Wagner στον ιταλικό τύπο, όμως η μονογραφία της Μηνιάτη ήρθε να καλύψει ένα κενό που δεν αφορούσε τόσο τη μουσική όσο το σύνολο του έργου του γερμανού δημιουργού, με μία προσέγγιση περισσότερο αισθητική παρά αυστηρώς μουσικολογική. Δεν είναι τυχαίο, μάλιστα, ότι γι’ αυτήν ακριβώς την ιδιότητά του επαίνεσε το βιβλίο και ο Διονύσιος Ροδοθεάτος, ο πρώτος κατά τα φαινόμενα έλληνας συνθέτης που επηρεάστηκε από τις ιδέες του Wagner. Παραθέτω τα σχετικά λόγια του Ροδοθεάτου:

‘Η κυρία Άλβανα Μηνιάτη θιασώτις τῆς τοῦ Βάγνερ σχολῆς (ἰσχυρᾶς νεο-ροισικῆς εὐφροῦας) μετὰ πλείστης ὁσως ὀρθοτοίας καὶ ἀρίστης κριτικῆς, ποιεῖ

11. “*Nascosto nel fondo di un palco*”, *L’Arpa*, Anno XIX, n. 11 (20.11.1871), σ. 43.

12. Marguerite Albana Mignaty, *Le Théâtre de Bayreuth et La Réforme Musicale de Richard Wagner*, Florence, Imprimerie Galiléienne, Préface, 1873, Préface, σ. 6.

ἀνάλυσιν αἰσθητικὴν μᾶλλον ἢ τεχνικὴν τῶν ἔργων τοῦ ρηθέντος μελοποιῶ. Ὅπως κατανοήσῃ τις καὶ αἰσθανθῇ τὰς ὠραιότητας τῶν ἔργων τοῦ ἐν μελοποιοῖς διακεκριμένου τούτου ἀνδρός, δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ τῆς τέχνης γνώσις [= τῆς μουσικῆς], ἀλλ' εἶναι προσέτι ἀπολύτως ἐπ'ἀνάγκης νὰ εἶναι τις κάτοχος πασῶν τῶν ἄλλων γνώσεων τῶν συμφυῶν τῇ Τέχνῃ, τοῦ πλείστου μέρους τῶν ὁποίων βεβαίως ἡ κυρία Μηνιάτη κάτοχος τυγχάνει.¹³

Στο βιβλίο της η Μηνιάτη ξεκινάει την αφήγησή της –και εξηγεί εν μέρει και τον τίτλο του– αναφερόμενη στο γεγονός της οικοδόμησής του νέου θεάτρου του Bayreuth, του οποίου ο θεμέλιος λίθος τοποθετήθηκε στις 22 Μαΐου 1872, ανήμερα στα 59α γενέθλια του Richard Wagner και πλαισιώθηκε από μια γιορτή, στην οποία, όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα, παρέστη και η ίδια η συγγραφέας. Το γεγονός της κατασκευής ενός νέου θεάτρου –και μάλιστα σε μια πόλη που ήδη διέθετε θεατρικό χώρο– η θεμελίωση αυτού του ναού της τέχνης του προοριζόμενου αποκλειστικά για το έργο ενός και μόνο δημιουργού, αποτελεί μια αφορμή για να εξηγήσει η συγγραφέας ποιὰ είναι η ιδιαιτερότητα αυτού του καλλιτέχνη. Η μελέτη των 40 περίπου σελίδων αναφέρει διάφορα, περισσότερο ή λιγότερο γνωστά σ' εμάς σήμερα, στοιχεία για τη ζωή, και κυρίως, το έργο του Richard Wagner, εμμένοντας, όπως είπαμε, περισσότερο σε ζητήματα αισθητικής φύσεως. Εκείνο που εντυπωσιάζει περισσότερο τον σημερινό αναγνώστη είναι ο ουσιαστικός και περιεκτικός λόγος καθώς και η διορατικότητα της συγγραφέως του, και μάλιστα σε μια εποχή που το έργο του Wagner δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί. Ενδεικτικά θα διαβάσω ένα απόσπασμα που συμπυκνώνει σε δύο φράσεις την ιδιαιτερότητα του γερμανού δημιουργού, αλλά και καταδεικνύει το ύφος της Μηνιάτη:

Εἶναι σπάνιο εὐτύχημα, πον ο συνθέτης, αφοῦ βέβησε το βλέμμα του στο παρελθόν, ονειρεύτηκε το μέλλον καὶ ἐξήσε ἔντονα το παρόν, ἔγινε ποιητὴς καὶ δραματικὸς δημιουργός, συνδυάζοντας ὅλα τα ταλέντα σ' ἓνα ἀνώτερο σύνολο ὅπου συνυπάρχουν τα χαρακτηριστικά της μεγάλης τέχνης: τελειότητα της ορχηστρικής καὶ μελωδικῆς φόρμας, ἐξύψωση του συναισθήματος, μεγαλειότητα

13. Τα σχόλια του Ροδοθέατου το οφείλουμε στον Λαυρέντιο Βροκίνη, ο οποίος ζήτησε από τον ιθακήσιο συνθέτη να σχολιάσει το συγκεκριμένο έργο της Μηνιάτη. Βλ. Λαυρέντιος Βροκίνης, *Βιογραφικά Σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὠραίαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμπάντων Κερκυραίων, ἀπὸ τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος μέχρι ἁρχῶν τῆς ἐνεστώσης, μετὰ προσθήκης πλείστων τε καὶ ποικίλων σημειώσεων καὶ ἄλλων εἰδήσεων περὶ τῆς καταγωγῆς, τοῦ τε φιλολογικοῦ καὶ κοινωνικοῦ αὐτῶν βίου, Κέρκυρα, Τυπογραφεῖον «Κοραχὴς» Ἰωσήφ Ναχαμούλης, 1877, σ. 298-9. Το μεγαλύτερο μέρος του σχολίου αυτού του Ροδοθέατου αναδημοσιεύεται και στο Σωτηρία Ἀλιμπέρτη, «Μαργαρίτα Ἀλβάνα Μηνιάτη», *Ἐφημερίς τῶν κυριῶν* 394 (16.04.1895), σ. 2-3: 3.*

και γνησιότητα στις πράξεις των ηρώων, ζωή, δράση, φλόγα, πάθος, αληθινή και αδρή σκιαγράφηση των χαρακτήρων, πλάι σ' ένα αγνό και υπερβατικό ιδανικό. Όλες αυτές οι αρετές συνυπάρχουν στα έργα του Richard Wagner και είναι από αυτές που –όπως κάθε μεγαλοφυΐα– θα ζει στο μέλλον και θα το γονιμοποιεί.¹⁴

Από τα έργα στα οποία γίνεται αναφορά στο βιβλίο ιδιαίτερο βάρος δίνεται στον “Lohengrin”. Ο εκτενής σχολιασμός της όπερας αλλά και η ψυχολογική ανάλυση των χαρακτήρων, μεταφέρουν στον αναγνώστη την αίσθηση ότι βυθίζεται δια μιας στην ουσία του βαγκνερικού δημιουργήματος και δεν περιορίζεται σε μια απλή παρακολούθηση της υπόθεσης.

Ως προς τα καθαρώς τεχνικά μουσικά ζητήματα τα μουσικά, η Μηνιάτη επι-στρατεύει την ανάλυση του Franz Liszt, καθώς όπως σημειώνει «σε ό,τι αφορά το νέο σύστημα ενορχήστρωσης που αυτό το έργο [ο “Lohengrin”] αποκαλύπτει, δεν θα μπορούσαμε να πούμε κάτι καλύτερο».¹⁵ Το κείμενο, αν και δεν ονοματίζεται προέρχεται από το δοκίμιο *Lohengrin* και *Tannhäuser*, που ο ούγγρος συνθέτης είχε δημοσιεύσει γαλλικά στη Λειψία το 1851.¹⁶ Σημειωτέον ότι το όνομα του Liszt είναι το μόνο, μαζί με εκείνο του Schuré (και συγκεκριμένα το προαναφερθέν κείμενο στη *Revue de deux mondes*), που αναφέρονται ως πηγές στο δοκίμιο της Μηνιάτη. Παρόλα αυτά είναι μάλλον η βέβαιο ότι η κερκυραία βαγκνερίστρια θα είχε διαβάσει όποιο κείμενο για τον Wagner μπορεί να έπεσε στην αντίληψή της. Γιατί αν για τον “Lohengrin” η Μηνιάτη μπορεί να είχε προσωπική άποψη, για την «Τετραλογία», που το 1873 δεν είχε ακόμη ανέβη (ως τετραλογία – έκανε πρεμιέρα στον Αύγουστο του 1876), η Μηνιάτη θα πρέπει να άντλησε στοιχεία από δευτερεύουσες πηγές – ή, γιατί όχι και από τον ίδιο τον Wagner. Χαρακτηριστικά του ύφους της είναι τα λόγια με τα οποία περιγράφει το έργο: «οι παλαιοί γερμανικοί μύθοι αναπλάθονται με νέα μορφή και όπου

14. “Par un rare bonheur, le maître compositeur après avoir plongé son regard dans le passé, rêvé l’avenir, et vécu la puissante vie du présent, s’est trouvé poète et artiste dramatique, mêlant tous les talents dans un ensemble d’élite, où se retrouvent les qualités du grand art. Perfection de la forme instrumentale et mélodique, élévation du sentiment, grandeur et vérité dans l’action des personnages, vie, mouvement, flamme, passion, peinture forte et vraie des caractères, à côté d’un idéal pur et souvent transcendant. Toutes ces qualités (comme tout homme de génie) qu’il vivra dans l’avenir et le fécondera”, Marguerite Albana Mignaty, *Le Théâtre de Bayreuth et La Réforme Musicale de Richard Wagner*, ό.π., σ. 10-11.

15. Marguerite Albana Mignaty, *Le Théâtre de Bayeuth et La Réforme Musicale de Richard Wagner*, ό.π., σ. 29.

16. Franz Liszt, *Lohengrin et Tannhäuser de Richard Wagner*, Leipzig, F.A. Brockhaus, 1851. Η Μηνιάτη μεταγράφει από το δοκίμιο του Liszt αποσπάσματα που εκτείνονται από τη σ. 101 έως τη σ. 109 του βιβλίου του.

η τολμηρή φαντασία του δημιουργού σχεδιάζει ένα είδος κοσμογονίας και συνθέτει κάτω από το εκτυφλωτικό πέπλο του "υπέροχου" μια ολόκληρη φιλοσοφία της ανθρώπινης εξέλιξης». ¹⁷

Το βιβλίο της η Μηνιάτη το τύπωσε στη Φλωρεντία το 1873, αλλά η πρώτη δημοσίευση του κειμένου αυτού είχε γίνει στην γαλλόφωνη εφημερίδα των Αθηνών *Ελληνική Ανεξαρτησία* (*Indépendance Hellénique*), σε έξι συνέχειες τον Φεβρουάριο και Μάρτιο του ίδιου έτους. ¹⁸ Το γεγονός δηλώνεται από την ίδια τη συγγραφέα στον πρόλογο της έκδοσης: «*Η ακόλουθη μελέτη εμφανίστηκε αποσπασματικά στην Ελληνική Ανεξαρτησία των Αθηνών. Το ποικίλο ενδιαφέρον και η αυξανόμενη συμπάθεια που η μουσική και οι ιδέες του Richard Wagner προκαλούν στο εξωτερικό και ιδιαιτέρως στην Ιταλία υπέβαλαν στη συγγραφέα την ιδέα να ενοποιήσει αυτά τα άρθρα και να τα δημοσιεύσει σε βιβλίο*». ¹⁹ Το σχόλιο αυτό της Μηνιάτη φανερώνει με σαφήνεια ότι ο αρχικός αποδέκτης του δοκιμίου ήταν το ελληνικό κοινό, έστω το γαλλόφωνο (η Μηνιάτη δεν έγραφε ελληνικά, ενώ ας μην ξεχνούμε πως τα γαλλικά τότε ήταν η *lingua franca* –τα αγγλικά– της εποχής). Το χειρόγραφο του κειμένου που δόθηκε για δημοσίευση στο αθηναϊκό έντυπο (το οποίο σώζεται στα Γ.Α.Κ./Κερκύρας) ²⁰ έχει ημερομηνία 19 Δεκεμβρίου 1872. Παρόλα αυτά η ενασχόληση της Μηνιάτη με τον Wagner χρονολογείται ήδη από το 1870, όπως μαρτυρεί η σχετική ανέκδοτη αλληλογραφία της με τον Pasquale Villari, στον οποίο η Μαργαρίτα είχε αποστείλει μια πρώτη –πιθανώς– μορφή αυτού του κειμένου για να της πει τη γνώμη του. Το γεγονός είναι πολύ σημαντικό καθώς φανερώνει ότι η Μηνιάτη είχε γνωρίσει το έργο του Richard Wagner πολύ πριν τη γνωριμία της με τον Schuré αλλά και την ιταλική πρώτη του "Lohengrin" και είχε ήδη ξεκινήσει να γράφει ένα δοκίμιο γι' αυτόν. Σημειωτέον, ότι απ' όλα τα βιβλία της αυτό για τον Wagner είναι

17. "[...] *Les vieux mythes germaniques seront ressuscités sous une forme nouvelle; où l' imagination hardie du maître ébauche une sorte de cosmogonie, et fait entrer sous le voile éblouissant du 'merveilleux' toute une philosophie du développement humain*", Marguerite Albana Mignaty, *Le Théâtre de Bayreuth et La Réforme Musicale de Richard Wagner*, ό.π., σ. 37.

18. Στις 8, 15, και 22 Φεβρουαρίου και 1, 8 και 15 Μαρτίου 1873, σύμφωνα πάντα με το κείμενο της Μηνιάτη (ό.π. σ. 5). Δυστυχώς δεν έχουν εντοπιστεί τα φύλλα αυτά της εφημερίδας.

19. "*L'étude suivante a paru par fragments dans l' Indépendance hellénique d' Athènes. L'intérêt varié, la sympathie croissante que la musique et les idées de Richard Wagner excitent à l' étranger et particulièrement en Italie, ont suggéré à l' auteur la pensée de réunir ces articles et de les publier en brochure*", Marguerite Albana Mignaty, *Le Théâtre de Bayreuth et La Réforme Musicale de Richard Wagner*, ό.π., σ. 5.

20. Αρχείο Κόλλα, φάκελος 27, «Αρχείο Μαργαρίτας Αλβάνα».

το μόνο που αφορά έναν σύγχρονό της δημιουργό και μάλιστα πρωτοπόρο. Είναι σε αυτό το πνεύμα της πρωτοπορίας που θα πρέπει να εντάξουμε και το έργο της Μηνιάτη. Άλλωστε το δηλώνει και η ίδια στον πρόλογο του βιβλίου της και με τα σχετικά λόγια της θα κλείσω και αυτήν την ανακοίνωση:

Υπάρχουν δύο είδη ακροατών και κοιτών μπρος στα σημαντικά και καινούργια έργα. Εκείνοι που εφαρμόζουν στο νεωτερικό έργο τους γνωστούς και κοινώς αποδεκτούς κανόνες και οι άλλοι στους οποίους, αντιθέτως, το εξαιρετικό φαινόμενο γεννά και ένα νέο είδος και τους αποκαλύπτει έναν νέο και ανώτερο κανόνα, καθώς ανταποκρίνεται βαθύτερα στους νόμους του ωραίου και του αληθινού που φέρουμε μέσα μας. Είναι σ' αυτή τη δεύτερη κατηγορία – θα το πω χωρίς περιστροφές – που απευθύνονται κυρίως αυτές οι σελίδες.²¹

21. "En face des oeuvres puissantes et nouvelles il est deux espèces d' auditeurs et de juges: les uns appliqués à l' œuvre novatrice les règles connues et généralement admises; chez les autres par contre le phénomène extraordinaire suscite un nouvel ordre de sentiments et d' idées, qui leur révèlent une règle nouvelle et supérieure, parce qu' elle répond plus intimement à la loi du beau et du vrai que nous portons en nous. C' est à cette seconde catégorie d' auditeurs, nous le dirons sans détour, que s' adressent plus particulièrement ces pages", Marguerite Albana Mignaty, *Le Théâtre de Bayreuth et La Réforme Musicale de Richard Wagner*, ό.π., σ. 6.

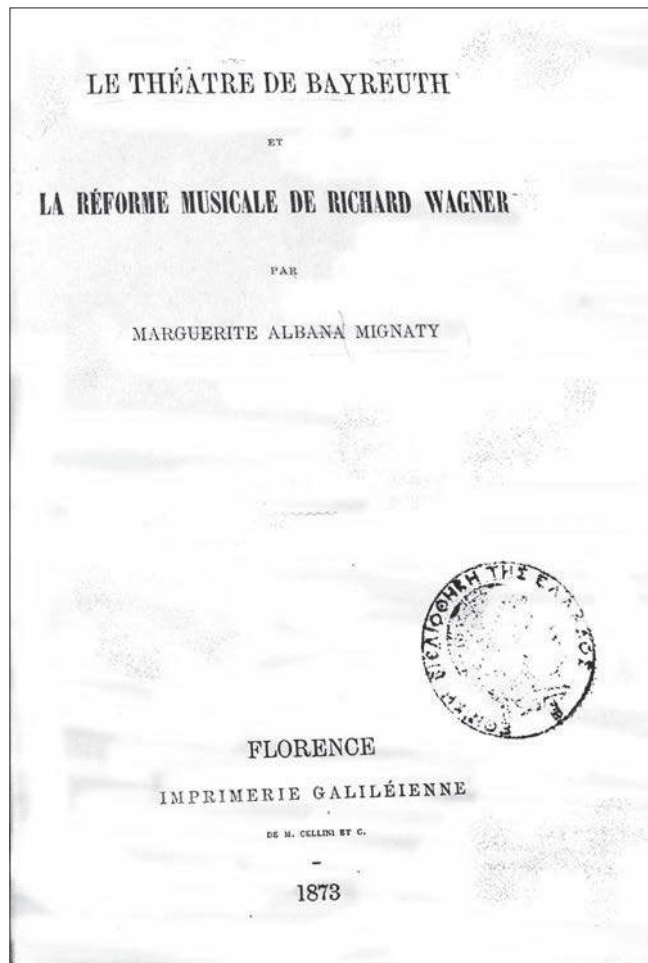
Περίληψη / Summary

Αδελφή του κερκυραίου συνθέτη Λεωνίδα Αλβάνα και σύζυγος του κεφαλλήνα ζωγράφου Γεωργίου Μηνιάτη, η Μαργαρίτα Αλβάνα-Μηνιάτη (1821-1887) ήταν η πρώτη ελληνίδα λόγια που ασχολήθηκε με το έργο του Richard Wagner. Η σκέψη και το έργο τής Μηνιάτη επηρέασαν βαθιά πολλούς ανθρώπους των γραμμάτων της Φλωρεντίας, όπου διέμενε, ανάμεσα στους οποίους και τον αλσατό διανοητή Édouard Schuré. Ο τελευταίος γνώρισε τη Μηνιάτη το 1871 σε ένα ταξίδι του στην Ιταλία, όπου είχε πάει για να γράψει ένα βιβλίο για τον Wagner, και βρήκε στο πρόσωπο της κερκυραίας λογίαν την ιδανική εμπνεύστρια. Το βιβλίο του *Le drame musical* (1875) –σημείο αναφοράς στη βαγκνερική βιβλιογραφία– είναι, σύμφωνα με την ομολογία του ίδιου του συγγραφέα, διαποτισμένο από τη σχέση του με τη Μηνιάτη, καθώς αποτέλεσε καρπό της γόνιμης φιλίας τους. Η ίδια η Μηνιάτη είχε ασχοληθεί με τον Wagner πριν γνωρίσει τον Schuré, ενώ δημοσίευσε το δικό της βιβλίο για τον γερμανό συνθέτη το 1873. Το *Le théâtre de Bayreuth et la reforme musicale de Richard Wagner*, που αρχικώς εμφανίστηκε σε συνέχειες στην γαλλόφωνη αθηναϊκή εφημερίδα *Indépendance Hellénique*, και εν συνεχεία εκδόθηκε αυτοτελώς στη Φλωρεντία, αποτελεί όχι μόνο την πρώτη μονογραφία για τον Wagner που γράφτηκε από ελληνίδα συγγραφέα, αλλά και την πρώτη αυτοτελή έκδοση για τον γερμανό συνθέτη που φέρει ελληνική υπογραφή.

Sister of the corfiot composer Leonidas Albanas and wife of the cefalonian painter Georgios Mignatis, Margarita Albana-Mignati (1821-1887) was the first greek authoress who studied Richard Wagner's work. Mignati's thought and work influenced many intellectuals in Florence, where she lived, among whom the alsatian Édouard Schuré. Schuré met Margarita Albana-Mignati in 1871, while visiting Italy, with the aim to write a book on Richard Wagner and he found on her the ideal inspiration. His book, *Le drame musical* (1875) –a landmark of the wagnerian bibliography– was, according to the writer's confession, deeply influenced by Mignati, since it was the fruit of their prolific friendship. Mignati had studied Wagner before meeting Schuré and she published her own book on the composer in 1873. The *Le théâtre de Bayreuth et la reforme musicale de Richard Wagner*, which initially appeared in the french newspaper of Athens *Indépendance Hellénique*, and was afterwards published as a book in Florence, constitutes not only the first publication by a greek authoress dedicated to Wagner, but also the first book on Wagner, under a greek signature.

1. Η Μαργαρίτα Αλβάννα-Μηνιάτη.

2. Εξώφυλλο του βιβλίου της Μηνιάτη.

Ο ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΠΕΡΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ¹

Αύρα Ξεπαπαδάκου

Σε τι συνίσταται το οπερατικό πορτρέτο του ελληνικού ρομαντισμού; Γνώρισε η ελληνική μελοδραματική παραγωγή μία «ρομαντική» περίοδο; Ποιοι ελληνικής καταγωγής συνθέτες συνέβαλαν στη διάχυση των ρομαντικών ιδεών στον χώρο του λυρικού θεάτρου και της φωνητικής μουσικής; Στο παρόν άρθρο θα αναζητηθούν οι απαντήσεις στο αδιαφιλονίκητο ελληνικό λίκνο του ρομαντισμού, τα Ιόνια νησιά των μέσων του 19ου αιώνα. Θα διερευνηθούν επίσης τα επιμέρους χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ρομαντισμού στην ελληνική οπερατική δημιουργία και κίνηση.

Αρχικά, οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψιν μας ορισμένες καθοριστικές παραμέτρους: πρώτον, την εκτεταμένη αποκέντρωση της πολιτιστικής ζωής του ελληνισμού, η οποία ανθίζει κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα εκτός των συνόρων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και έως τη δεκαετία του 1870 εκτός πρωτευούσης. Δεύτερον, οφείλουμε να συνεκτιμήσουμε την ανισοχρονία, τόσο στη διαδικασία της πρόσληψης των πνευματικών, υφολογικών και καλλιτεχνικών φαινομένων της δυτικής Ευρώπης από τον ελληνόφωνο χώρο, όσο και στη διαδικασία εκδήλωσης και διάδοσης αυτών.²

Αποτελεί άλλωστε κοινή παραδοχή ότι το πανευρωπαϊκό κίνημα του ρομαντισμού καλλιεργείται με αλλότριο τρόπο στα δυτικοκρατούμενα Επτάνησα, τα οποία έχουν αφομοιώσει εγκαίρως τις αρχές του, από ό,τι στη νεοπαγή πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, την Αθήνα.³ Η τελευταία προσλαμβάνει τον ρομαντισμό με σημαντική καθυστέρηση, κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, όταν δηλαδή αυτός έχει πρακτικά εκπνεύσει στην Ευρώπη.⁴ Ως εκ τούτου, αναφερό-

1. Η παρούσα έρευνα εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου του Πανεπιστημίου Αθηνών με την επωνυμία *Chryssalis: Cultural transfer and 'National Character' in Nineteenth-Century Greek Periodicals* (Πρόγραμμα «Θαλής», συγχρηματοδότηση: Ευρωπαϊκή Ένωση-Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και εθνικοί πόροι).

2. Β. Πούγερ, *Δραματοουργικές αναζητήσεις, Πέντε μελετήματα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1995, σ. 142-144 & σ. 331.

3. Β. Πούγερ, *Ελληνική Θεατρολογία, Δώδεκα μελετήματα*, τ. Β', Εταιρεία Θεάτρου Κρήτης, Αθήνα 1988, σ. 365.

4. Η λογοτεχνική συγκομιδή των Αθηνών των μέσων του 19ου αιώνα διακρίνεται για τον ιδιότυπο συγκεκρισμό ρομαντισμού-κλασικισμού. Τα δύο αυτά ρεύματα συμφύρονται, παράγοντας υβριδικά απότοκα όπως η Πρώτη Αθηναϊκή Σχολή και οι ποιητικοί και δραματικοί δια-

μενοι στο ρομαντικό ελληνικό λυρικό θέατρο, πρέπει αναπόφευκτα να επιμηκύνουμε το χρονικό πεδίο του ενδιαφέροντός μας έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, αν όχι έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όταν ο ρομαντισμός στην όπερα θα επανεμφανιστεί, αυτή τη φορά υπό τον μανδύα της Ελληνικής Εθνικής Μουσικής Σχολής και της Μεγάλης Ιδέας.

Τρίτον, δεν πρέπει να παραβλέπουμε την εν γένει πολυπρισματική παρουσία του ρομαντισμού στην ευρωπαϊκή όπερα, η οποία συχνά λαμβάνει πολλαπλές και σύνθετες όψεις, παρά την απλουστευτική συνήθεια της μουσικής ιστοριογραφίας να χαρακτηρίζει ως «ρομαντικά» όλα τα μουσικο-θεατρικά έργα που δημιουργούνται από το τέλος της κλασικιστικής περιόδου έως τον μοντερνισμό.⁵ Κατ' απόλυτη αντιστοιχία προς την ευρωπαϊκή όπερα, σε αρκετές περιπτώσεις ελληνικών οπερατικών έργων του δεύτερου ημίσεως του 19ου αιώνα, εντοπίζουμε παράλληλα με τα ρομαντικά γνωρίσματα, στοιχεία ρεαλισμού, νεοκλασικισμού, ιμπρεσιονισμού και πρώιμου βερισμού.⁶

Τα κυριότερα κέντρα της ελληνικής μελοδραματικής κίνησης και πρωτότυπης δημιουργίας του 19ου αιώνα είναι περιοχές οι οποίες έχουν γνωρίσει αστικού τύπου ανάπτυξη. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται πρωτίστως τα Επτάνησα, τα κοσμοπολίτικα κέντρα της καθ' ημάς Ανατολής, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη, οι ελληνικές παροικίες των Βαλκανίων και της δυτικής Ευρώπης (Βουκουρέστι, Βράιλα, Οδησός, Τεργέστη, Μασσαλία), τα εξαστισμένα λιμάνια της Ερμούπολεως και των Πατρών και τέλος η Αθήνα.⁷ Στον παραπάνω ευρύτατο γεωγραφικό χώρο, που προφανώς δεν οριοθετείται από τα σύνορα του τότε ελληνικού κράτους, διαδίδεται και καλλιεργείται η έντεχνη δυτική μουσική. Η εκπορευόμενη από τη στοργική μήτρα της Ιταλίας φωνητική μουσική θα κυριαρχήσει σχεδόν μονοπωλιακά κατά το μεγαλύτερο διάστημα, ενώ στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα θα κερδίσει έδαφος η συμφωνική μουσική.⁸

Οι έλληνες συνθέτες που δρουν στον παραπάνω χώρο εντός του μακρού 19ου

γωνισμοί. Βλ. και Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1987, σ. 271-309, καθώς και Α. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989, σ. 169-179.

5. C. Dahlhaus, *Nineteenth-century Music* (transl.: J. Bradford Robinson), University of California Press, Berkely-Los Angeles-London 1989, σ. 15-26.

6. Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρζέο*, FagottoBooks, Αθήνα 2013, σ. 363-364.

7. Α. Ξεπαπαδάκου, «Μελόδραμα εις τὴν ἐλληνίδα φωνήν». Ο Έλληνικός Μελοδραματικός Θίασος τοῦ Ἰωάννη Καραγιάννη, ἑνός περιπλανώμενος φορέας ἐλληνικότητας», *Αριάδνη*, 17 (2011), σ. 278.

8. G. Leotsakos, "Italy as alma mater of 19th century Greek music and as a vast field of future historical research on it", *Mediterraneo Musica*, Palermo 1995, σ. 66-79. – Κ. Ρωμανού, *Έντεχνη ελληνική μουσική στους νεότερους χρόνους*, εκδ. Κουλτούρα, Αθήνα 2006, σ. 53.

αιώνα ανήκουν σε τέσσερις διαδοχικές γενεές. Εκείνοι που συγκαταλέγονται στη δεύτερη γενεά, εκπροσωπούν με το οπερατικό τους έργο την πολυσύνθετη όψη του ελληνικού μουσικού ρομαντισμού. Να υπενθυμίσουμε ότι η πρώτη γενεά, η των πατέρων, αποτελούμενη κατά κύριον λόγο από επτανησίους συνθέτες (Νικόλαος Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος, Στέφανος Πογιάγος, Λουδοβίκος Πλατώνης) βαδίζει πάνω σε ένα μετακλασικό/προ-ρομαντικό ροσσίνειο έδαφος και επί της ουσίας προετοιμάζει τις συνθήκες για την έκρηξη που θα σημειωθεί στη συνέχεια.⁹

Η δεύτερη γενεά λοιπόν, στην οποία θα εστιάσουμε στο παρόν άρθρο, έχει ως εξάρχοντα τον ζακύνθιο Πάυλο Καρρέρ, ο οποίος υπήρξε ο κατ' εξοχήν δημιουργός εθνικής όπερας στην εποχή του, και μέλη διακεκριμένους επτανησίους μουσουργούς που καταπατήστηκαν με το είδος της όπερας, ανάμεσά τους οι Εδουάρδος Λαμπελέτ, Φραγκίσκος Δομενεγίνης, Ιωσήφ Λιμπεράλης, Σπυρίδων Ξύνδας, Δομένικος Παδοβάνης, Νικόλαος Τζανής-Μεταξάς, Γεώργιος Λαμπίρης, Διονύσιος Ροδοθεάτος. Εδώ θα εντάξουμε και τον μοναδικό μη Επτανήσιο, τον εξ Οδησσού ορμώμενο αλλά εν Αθήναις δραστηριοποιούμενο Αλέξανδρο Κατακουζηνό.¹⁰

Οι συνθέτες αυτοί συμπορεύονται σε κοινό αισθητικό μονοπάτι, ακολουθώντας τα διαδεδομένα στην ευρωπαϊκή όπερα ρομαντικά πρότυπα, καθώς απηχούν έως έναν βαθμό τις μουσικο-δραματικές ιδέες του *primo ottocento*, τουτέστιν των δασκάλων της γενεάς του 1830-1840 –όπως του Bellini, του Donizetti και του Mercadante–, του Giuseppe Verdi της πρώτης και εν μέρει της μεσαίας περιόδου, καθώς και της γαλλικής *grand opéra* – με ενδιαφέρουσα εξαίρεση τη θητεία του Ροδοθεάτου στη συμφωνική μουσική.¹¹ Άλλα εν πολλοίς κοινά μεταξύ τους στοιχεία αποτελούν η προσήλωση στη ρομαντική λογοτεχνία, η αξιοποίηση του δημοτικού στοιχείου, η ανάδειξη της σύγχρονης ελληνικής ποίησης, ο άκρατος συναισθηματισμός, η επανανακάλυψη του μεσαιωνικού παρελθόντος. Πάντως, παρά τα επιμέρους χαρακτηριστικά που εντοπίζονται σε συγκεκριμένα έργα, η δημιουργική εξέλιξη της συνθετικής τους πρακτικής δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηρίσει συλλήβδην «ρομαντικό» έναν συνθέτη όπως ο Καρρέρ ή ο Ροδοθεάτος, οι οποίοι συχνά αφουγκράζονται τη νεωτερικότητα, ακόμη και την πρωτοπορία της οπερατικής Ευρώπης.¹²

Κατά τον 19ο αιώνα, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στον ελληνικό χώρο, η διάδοση των αισθητικών αρχών και των ιδεών του ρομαντισμού συχνά συντελείται

9. H. Xanthoudakis, "Composers, Trends and the Question of Nationality in Nineteenth-Century Musical Greece", *Nineteenth-Century Music Review*, 8 (2011), σ. 42.

10. 'Ηρώδης ό 'Αττικός, «'Ελληνες Μουσουργοί», *Τό Άστυ*, 17.08.1886, σ. 8.

11. X. Ξαθουδάκης, «Νεοελληνική έντεχνη μουσική», στον συλλογικό τόμο *Μουσική, Εκδοτική Αθηνών*, Αθήνα 2007, σ. 374-375.

12. A. Ξεπαπαδάκου, *Πάυλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 361.

με τη διαμεσολάβηση της φωνητικής μουσικής και του λυρικού θεάτρου. Το λιμπρέτο της ελληνικής όπερας δανείζεται στοιχεία, τόσο από το ρομαντικό μυθιστόρημα, όσο και από το ιστορικό δράμα.¹³ Μελοποιούνται εμβληματικοί συγγραφείς του ρομαντισμού, όπως ο Αλέξανδρος Δουμάς πατήρ,¹⁴ ο Eugène Scribe,¹⁵ ο Frédéric Soulié,¹⁶ ο Paolo Giacometti.¹⁷ Ακόμη και τα περίφημα επικά ποιήματα του Οσσιανού / Macpherson υπόκεινται στη βάσανο της μελοδραματοποίησης.¹⁸ Στους ευρωπαϊούς λογοτέχνες προστίθενται και Επτανήσιοι, λόγου χάρη ο Μαρκοράς,¹⁹ ο Λαγουνιδάρας,²⁰ ο Βαλαωρίτης,²¹ ο Μαρτινέγκος,²² ο Τυπάλδος.²³

Η «ρομαντσομανία» που καταλαμβάνει και τον ελληνόφωνο 19ο αιώνα και η

13. E.J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875* (μετάφραση Μ. Οικονομοπούλου), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σ. 432.

14. Στους πασίγνωστους *Τρεις Σωματοφύλακες* του Δουμά πατρός βασίζεται το λιμπρέτο της όπερας "Anna Winter ossia I tre Moschettieri" του Ξύνδα (πρεμιέρα: Κέρκυρα, θέατρο San Giacomo, 27.01.1855).

15. Στο ιστορικό δράμα *Γουστάβος Γ' ή Ο χορός των μεταμφιεσμένων* του Scribe βασίζεται το υπό R.G.S. λιμπρέτο της όπερας "Isabella d'Aspeno" του Καρρέρ (πρεμιέρα: Κέρκυρα, San Giacomo, 07.02.1854).

16. Στη νουβέλα του Soulié, *Mademoiselle de La Faille* βασίζεται το υπό Giuseppe Sapio λιμπρέτο της όπερας "La Rediviva" [Η Νεκρυναστημένη] του Καρρέρ (πρεμιέρα: Μιλάνο, θέατρο Carcano, 19.01.1856).

17. Στο ιστορικό δράμα του Giacometti *Μαρία Αντουανέτα* βασίζεται το υπό Γεωργίου Ρώμα λιμπρέτο της όπερας του Καρρέρ "Maria Antonietta" (πρεμιέρα: Ζάκυνθος, θέατρο Φώσκολος, 28.01.1884).

18. Η μονόπρακτη όπερα "Oitona" του ιθακήσιου Ροδοθέατου ανεβαίνει για πρώτη φορά στο θέατρο San Giacomo της Κέρκυρας στις 13 Ιανουαρίου 1876. Το λιμπρέτο της βασίζεται στην ποίηση του «Οσσιανού» άλλως James Macpherson.

19. Ο Γεράσιμος Μαρκοράς έχει υπογράψει δύο λιμπρέτα, αυτό της όπερας του Λιβεράλη «Ρήγας Φεραίος» (παρουσίαση αποσπασμάτων: San Giacomo, 1850) και ένα δεύτερο που μελοποιήθηκε δις, πρώτα από τον Ξύνδα με τίτλο "Il conte Giuliano" (πρεμιέρα: San Giacomo, Απρίλιος 1856) και έπειτα από τον Εδ. Λαμπελέτ με τίτλο "Il castello maledetto" (πρεμιέρα και πάλι στο San Giacomo, 25.12.1862).

20. Ο Γεώργιος Λαγουνιδάρας είναι λιμπρετίστας δύο μελοδραματικών έργων με θέμα τον Μάρκο Μπότσαρη. Πρόκειται για τις ομότιτλες όπερες αφ' ενός του Δομενεγίνη (παρουσίαση αποσπασμάτων: Ζάκυνθος, θέατρο Απόλλων, 28.05.1849), αφ' ετέρου του Τζανή-Μεταξά (πρεμιέρα: Αργοςτόλι, θέατρο Κέφαλος, 12.02.1973).

21. Το εκτενές ποίημα του Βαλαωρίτη «Η Κυρά Φροσύνη» απετέλεσε το πρότυπο του υπό Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου λιμπρέτου της ομότιτλης όπερας του Καρρέρ (πρεμιέρα: Ζάκυνθος, θέατρο Απόλλων, 16.11.1868).

22. Βλ. αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

23. Στον Ιούλιο Τυπάλδο ανήκει το λιμπρέτο της όπερας του Δομενεγίνη «Δέσπω», η οποία φαίνεται ότι συνετέθη στις αρχές της δεκαετίας του 1850 και είναι άγνωστο εάν παρεστάθη από σκηνής.

ευρεία διάδοση των μυθιστορημάτων, ορισμένα εκ των οποίων δημοσιεύονται σε συνέχειες στον ελληνικό τύπο, στο πεδίο της μελοδραματικής δημιουργίας οδηγεί σε φιλόδοξες απόπειρες, όπως η προσαρμογή του επικών διαστάσεων πεντάτομου μυθιστορήματος του Ευγενίου Σύη *Ta Μυστήρια των Παρισίων* στην τετράπρακτη όπερα του Καρρέρ, “Fior di Maria”.²⁴ Το στοιχείο του λογοτεχνισμού και μυθιστορηματισμού εκφράζεται και μέσα από τη δομή λυρικών έργων όπως η “Isabella d’Aspeno” του Καρρέρ, τα τέσσερα μέρη της οποίας επιγράφονται «Η Επιστροφή», «Η Προφητεία», «Η Έκπληξη» και «Η Εκδίκηση», παραπέμποντας σε κεφάλαια ρομαντικού μυθιστορήματος.²⁵ Είναι προφανές ότι εδώ ακολουθείται η διαδεδομένη από την εποχή του Victor Hugo πρακτική της εικονοποίησης των δραματικών πράξεων, μέσω της χρήσης κρυπτικών τίτλων, την οποία εφαρμόζουν πολλοί ιταλοί δημιουργοί, ανάμεσά τους και ο Verdi της μέσης περιόδου.²⁶

Κατά τον 19ο αιώνα αναδύθηκαν ανεξάρτητες εθνικές Σχολές σύνθεσης σε πολλές χώρες, οι οποίες για μεγάλο διάστημα βρίσκονταν στην περιφέρεια των μουσικών εξελίξεων της Ευρώπης. Η όπερα έπαιξε ηγετικό ρόλο στην ανάπτυξη του μουσικού εθνικισμού, καθώς η στρόφη προς την εθνική θεματολογία, πολλές φορές με πατριωτικά κίνητρα, πυροδότησε την ανάγκη των συνθετών να αναζητήσουν μία αντίστοιχα χαρακτηριστική εθνική έκφραση στη μουσική τους.²⁷ Οι εθνικές όπερες, κατά κανόνα, προορίζονταν για εγχώρια κατανάλωση και πραγματικά ολιγάριθμα έργα από την ογκώδη αυτή παραγωγή σταδιοδρόμησαν στο εξωτερικό.²⁸ Τα ελληνικά «εθνικά μελοδράματα» εντάσσονται σε αυτήν ακριβώς την κοινή πανευρωπαϊκή Σχολή.

24. “Fior di Maria” ovvero *I misteri di Parigi*, όπερα σε λιμπρέτο Giovanni Caccialupi, βασισμένη στο roman feuilleton του Eugène Sue, *Ta μυστήρια των Παρισίων* (πρεμιέρα: Κέρκυρα, San Giacomo, Ιανουάριος 1868).

25. Folco Portinari, “Pari siamo”. Sulla struttura del libretto romantico”, *Il melodramma italiano dell’Ottocento*, Studi e ricerche per Massimo Mila, Giulio Einaudi, Torino 1977, σ. 545-566.

26. Πρβλ. χαρακτηριστικά τον πολύχροτο *Hernani* του Hugo: 1η Πράξη: «Ο Βασιλεύς», 2η Πράξη: «Ο Ληστής», 3η Πράξη: «Ο Γέροντας», 4η Πράξη: «Ο Τάφος», 5η Πράξη: «Ο Γάμος». Αντιστοίχως, οι πράξεις ενός από τα πρότυπα που ενέπνευσαν τον Καρρέρ για την *Isabella*, της όπερας “Il Reggente” [Ο Αντιβασιλεύς] του Mercadante τιτλοφορούνται μυθιστορηματικά: 1η Πράξη: «Η Μαγγανεία», 2η Πράξη: «Η Πεπλοφόρος», 3η Πράξη: «Ο χορός των μεταμφιεσμένων». Συγκριτική παρουσίαση της “Isabella d’Aspeno” στο: Α. Xepapadaku, “Isabella d’Aspeno or Gustav’s Disguises: An Unknown Prototype of *Un Ballo in Maschera*”, ανακοίνωση στο 17th Biennial International Conference on Nineteenth-Century Music, University of Edinburgh, 27 June-1 July 2012 (υπό έκδοση).

27. Α. Ξεπαπαδάκου, *Πάυλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 366-368.

28. D.J. Grout – H. Williams-Weigel, *A Short History of Opera*, Columbia University Press, New York 1988, σ. 529.

Η πρώτη συστηματική προσπάθεια δημιουργίας αυθύπαρκτης εθνικής όπερας στον ελληνικό χώρο συντελείται στα Επτάνησα στα μέσα του 19ου αιώνα. Συνθέτες όπως ο Ξύνδας με την όπερα «Ο Υποψήφιος»²⁹ ή ο Καρρέρ με τις όπερες «Μάρκος Βότζαρης», «Κυρά Φροσύνη», «Δέσπω» και «Λάμπρος Κατσώνης»³⁰ (η τελευταία ανολοκλήρωτη και χαμένη), καθώς και την ημιτελή οπερέτα «Ο Κόντε Σπουργίτης»³¹ στρέφονται θεματικά είτε προς την ηθογραφία, είτε προς την πρόσφατη ιστορία της οθωμανοκρατίας και της ελληνικής επανάστασης. Στην κοινή αυτή οικογένεια εντάσσονται και αρκετοί ακόμη ιόνιοι συνθέτες των οποίων τα έργα έχουν σήμερα είτε χαθεί είτε ξεχαστεί (επί παραδείγματι οι όπερες «Μάρκος Μπότσαρης» και «Δέσπω» του Φραγκίσκου Δομενεγίνη,³² καθώς και «Ρήγας Φεραίος» και «Μάρκος Μπότσαρης» του Ιωσήφ Λιμπεράλη).³³

Εντός του παραπάνω θεματικού πλαισίου οι ιόνιοι μουσουργοί επιδιώκουν να εντάξουν στα οπερατικά τους έργα μελωδίες, ρυθμούς, μοτίβα και χορούς από τη λαϊκή μουσική παρακαταθήκη, δηλαδή από τα ελληνικά δημοτικά, αλλά και τα αστικο-λαϊκά τραγούδια του συρμού. Το ενδιαφέρον των λογίων, καλλιτεχνών και επιστημόνων του 19ου αιώνα για τη λαϊκή δημιουργία ως έκφραση της αυθεντικής εθνικής ψυχής συγκαταλέγεται στα πρωταρχικά γνωρίσματα του πανευρωπαϊκού ρομαντικού κινήματος.³⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το παράδειγμα μιας δημοτικοφανούς άριας από την όπερα του Καρρέρ, «Μάρκος Μπότσαρης», με τίτλο «Εγέρασα μωρές παιδιά», γνωστής ως το άσμα «Του Γερο-Δήμου», που ακόμη και σήμερα θεωρείται από τον περισσότερο κόσμο γνήσιο και όχι τεχνητό δημοτικό τραγούδι. Η επιτυχία του συνθέτη έγκειται στην ικανότητά του να μην μιμηθεί απλώς, αλλά να προσδώσει στην άρια αυτή την αβίαστη φυσικότητα της δημοτικής μουσικής και ποίησης.³⁵

29. Ο εμβληματικός «Υποψήφιος» του Ξύνδα σε λιμπρέτο Ι. Ρινόπουλου πρωτοπαρουσιάστηκε στην Κέρκυρα, στο θέατρο San Giacomo το 1867.

30. Για την ημιτελή και χαμένη όπερα του Καρρέρ "Lambros, il brulottiere" ή απλώς "Λάμπρος" βλ. Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 186-189.

31. Η δίπρακτη οπερέτα του Καρρέρ «Ο Κόντε Σπουργίτης», είναι ένα ακόμη ημιτελές και χαμένο έργο, με το οποίο φαίνεται ότι καταπιείστηκε ο Καρρέρ το διάστημα 1886-1888. Παρότι το λιμπρέτο Ιωάννη Τσακασιάνου εξεδόθη, η μουσική, πλην ενός ντουέτου, είναι άγνωστη. Βλ. Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 189-196.

32. Για τις δύο χαμένες σήμερα όπερες του Δομενεγίνη πρβλ. τις προηγούμενες υποσημειώσεις 20 & 23.

33. Η όπερα «Μάρκος Μπότσαρης» του Λιβεράλη θεωρείται σήμερα χαμένη. Φαίνεται ότι έχει παρουσιαστεί από σκηνής μόνο η 1η Πράξη της, το 1857, στο San Giacomo της Κέρκυρας. Για τον «Ρήγα» πρβλ. υποσημείωση 19.

34. C. Dahlhaus, *Nineteenth-century Music*, ό.π., σ. 38.

35. Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., 373.

Ως προς το δραματουργικό περιεχόμενο των εθνικών μελοδραμάτων, παρατηρείται η τάση άντλησης λογοτεχνικού υλικού από δευτερογενή ποιητικά είδη, λόγου χάρη δημώδη ελληνικά ποιήματα, όπως η «Φροσύνη» του Βαλαωρίτη.³⁶ Άλλες πάλι φορές γράφονται εκ νέου λιμπρέτα κατά το οικείο παραδοσιακό μορφο ύφος, όπως συμβαίνει με το λιμπρέτο του Αντωνίου Μανούσου για τη «Δέσπω» του Καρρέρ.³⁷ Αρκετοί δημιουργοί φροντίζουν να εξασφαλίσουν διγλωσσα λιμπρέτα, ένα στην ιταλική, ελλείψει ελλήνων τραγουδιστών, και ένα στην ελληνική γλώσσα, με την προσδοκία ότι κάποτε θα ερμηνευθούν από ελληνικές φωνές.³⁸ Τα «εθνικά» αυτά μελοδράματα διατηρούν, κατά την κοινή ανάμεσα στους ευρωπαίους («εθνικούς») συνθέτες πρακτική, τη στερεότυπη δομή και μορφολογία της ιταλικής όπερας του mezzo ottocento, η οποία, στην περίπτωση των επτανησίων δημιουργών ήταν και απολύτως συνυφασμένη με το πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο γαλουχήθηκαν.³⁹

Να σημειώσουμε εδώ ότι ο «Μάρκος Βότζαρης» του Καρρέρ υπήρξε η δημοφιλέστερη ελληνική όπερα του 19ου αιώνα, η οποία, σε δεδομένες πολιτικές συγκυρίες, συνδέθηκε με εκδηλώσεις πατριωτισμού και εξέγερσης στις πλατείες των θεάτρων.⁴⁰ Υπενθυμίζουμε ότι, κατ' αντιστοιχία, ρομαντικές όπερες ηρωϊκού ύφους, όπως «Η μάχη του Λενιάνο» του Verdi ή «Η Βουβή των Πορτίκων» του Auber οδήγησαν σε πατριωτικές αντιδράσεις η τελευταία μάλιστα απετέλεσε έναυσμα για επανάσταση.⁴¹

Στο επίπεδο αυτό, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο μουσικός εθνικισμός στον ελληνικό χώρο δεν περιορίζεται στην ανάδειξη του πατριωτικού στοιχείου,

36. Ο Καρρέρ στην «Κυρά Φροσύνη» μετουσιώνει μουσικο-θεατρικά το ομότιτλο δημοτικόφανές ποίημα του Βαλαωρίτη, δανειζόμενος σχεδόν αυτούσια την πλοκή, όπως την έγραψε ο λευκάδιος ποιητής, *ibidem*, σ. 315.

37. Η μονόπρακτη όπερα του Καρρέρ «Δέσπω, ή ήρωϊς τοῦ Σουλίου» σε λιμπρέτο Μανούσου εμπνευσμένο θεματικά και υφολογικά από το γνωστό δημοτικό άσμα «Της Δέσπωσης», πρωτοπαρουσιάζεται στο θέατρο Απόλλων των Πατρών στις 25.12.1882.

38. Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 362.

39. Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 370.

40. Λιμπρέτο: G. Caccialupi, Πρεμιέρα: Πάτρα, 18/4/1861. Βλ. Α. Ξεπαπαδάκου, «Ο Μάρκος Βότζαρης του Παύλου Καρρέρ: Μία "εθνική" όπερα», *Μουσικός Λόγος*, 5 (2003), σ. 27-63.

41. Η όπερα του Verdi «Η μάχη του Λενιάνο» έκανε πρεμιέρα στο Teatro Argentino της Ρώμης, στις 27 Ιανουαρίου 1849, προκαλώντας λαϊκό ξεσηκωμό λίγες μέρες πριν από την ανακήρυξη της βραχύβιας ρωμαιοκράτειας. Η περίφημη «Βουβή των Πορτίκων» του Auber, μετά από την πρεμιέρα της στο Παρίσι, ανέβηκε στις 25 Αυγούστου 1930 στην όπερα La Monnaie των Βρυξελλών. Κατά τη διάρκεια της παράστασης, ένα πατριωτικού περιεχομένου ντουέτο απετέλεσε το έναυσμα για τις εξεγέρσεις που οδήγησαν στην ανεξαρτησία του Βελγίου.

αλλά εκφράζει εμμέσως και πολιτικές διεκδικήσεις ή και επαναστατικές ιδέες. Στα μέσα του 19ου αιώνα, άλλωστε, ένα μεγάλο μέρος της Ελλάδας είναι ακόμη σκλαβωμένο, η δε Επτάνησος αγωνίζεται –όχι αναίμακτα– για την απεξάρτηση και την ένωσή της.⁴² Αργότερα, στις αρχές του 20ού αιώνα, η Ελληνική Εθνική Μουσική Σχολή θα υπηρεστήσει συνειδητά τη Μεγάλη Ιδέα, εκδηλώνοντας μία αντίστοιχου ιδεολογικού τύπου διεκδίκηση.⁴³

Επιστρέφοντας στη συζήτηση για το πολιτικό στοιχείο, διαπιστώνουμε ότι είναι πανταχού παρόν στις υποθέσεις της ευρωπαϊκής ρομαντικής όπερας· εστιάζει στην ιδέα της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, απαντώντας τις περισσότερες φορές μεταμφιεσμένο δια του ιστορισμού, προκειμένου να αποτραπεί η επιβολή της λογοκρισίας.⁴⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η τολμηρή επιλογή και ο χειρισμός των ιστορικο-πολιτικών θεμάτων από έλληνες συνθέτες του 19ου αιώνα. Οι τρεις πρώτες όπερες του Καρρέρ: “Dante e Bice”,⁴⁵ “Isabella d’Aspeno”,⁴⁶ και “La Rediviva”,⁴⁷ αλλά και ο “Antonio Foscarini” του Κατακουζηνού⁴⁸ πραγ-

42. Α. Ξεπαπαδάκου, «Το εθνικό στοιχείο στην Επτανησιακή Όπερα. Η περίπτωση του Παύλου Καρρέρ», *Αριάδνη*, 16 (2010), σ. 169-199.

43. Μ. Τσέτσος, «Καλομοίρης και Βενιζέλος. Αισθητικές και ιδεολογικές πτυχές μιας σημαίνουσας σχέσης», στο βιβλίο *Μανώλης Καλομοίρης. 50 χρόνια μετά. Αφιέρωμα στη συμπλήρωση μισού αιώνα από τον θάνατο του συνθέτη*, (επιμέλεια Ν. Μαλιάρας, Α. Χαρκιολάκης), FagottoBooks, Αθήνα 2013, σ. 93-104.

44. G. Staffierei, “Grand Opera in Preunified Italy: Metamorphoses of a Political Genre”, *The Opera Quarterly*, 21.12.2009, 25 (3-4), σ. 203-229.

45. Ο Δάντης Αλιγκιέρι ως πολιτική προσωπικότητα αποτελεί εθνικό σύμβολο του αγώνα ενάντια στον αυταρχισμό. Η όπερα του Καρρέρ «Δάντης και Βεατρίκη», σε λιμπρέτο του Serafino Torelli (πρεμιέρα: Μιλάνο, θέατρο Carcano, Αύγουστος 1852) αντίζει εμμέσως πλην σαφώς ένα μήνυμα αντίστασης που, σύμφωνα με τον Α. Ζώη, ενόχλησε τη λογοκρισία του υπό αυστριακή κατοχή Μιλάνου των μέσων του 19ου αιώνα. Βλ. Α. Ζώης *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμος Α΄, Έκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, Αθήνα 1963, σ. 278, καθώς και Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 43-44, 256-257.

46. Στην “Isabella d’Aspeno” δραματοποιείται ένα ιστορικό γεγονός που συντάραξε την Ευρώπη του 1792. Πρόκειται για τη δολοφονία του Γουστάβου Γ΄ της Σουηδίας από συνωμότες πολιτικούς του αντιπάλους στη διάρκεια ενός χορού που δινόταν στη Βασιλική Όπερα της Στοκχόλμης. Ο Καρρέρ, όπως και αρκετοί άλλοι δημιουργοί που ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό, για λόγους που σχετίζονται με την αποφυγή επιβολής της λογοκρισίας, μετατοπίζει χωρο-χρονικά την υπόθεση στη μεσαιωνική Γερμανία και μετονομάζει τους χαρακτήρες. Βλ. και Α. Ξεπαπαδάκου, “Isabella d’Aspeno or Gustav’s Disguises: An Unknown Prototype of Un Ballo in Maschera”, ό.π.

47. Η grand opéra του Καρρέρ «Η Νεκρυναστημένη», παρά τον κυρίαρχο ερωτικό της μύθο, ενέχει και εντονότατη πολιτική χροιά, με χαρακτηριστική την παρουσία του Richelieu και την απόπειρα της δολοφονίας του.

48. Η χαμένη σήμερα όπερα του Κατακουζηνού πιθανότατα αναφέρεται στην πολύχροτη

ματεύονται γνωστά ανά την Ευρώπη πολιτικά επεισόδια, στα οποία μάλιστα πρωταγωνιστούν υπαρκτά ιστορικά πρόσωπα, ανάμεσά τους ο καρδινάλιος Ρισελιέ, και ο γνωστός ως θύμα βασιλοκτονίας στην όπερα της Στοκχόλμης Γουστάβος ο Γ' της Σουηδίας. Ωστόσο, οι δημιουργοί των έργων αυτών επιστρατεύουν τον πολιτικοποιημένο ιστορισμό, προκειμένου να μιλήσουν για σύγχρονες τους καταστάσεις και επεισόδια.

Πολιτικά γεγονότα και κρατικές υποθέσεις περιπλέκονται με ερωτικά τρίγωνα σχηματίζοντας το δίπτυχο «πάθος και θάνατος», το οποίο διέπει τις ρομαντικές όπερες που συντίθενται τον 19ο αιώνα. Τόσο η ζωντανή σκηνική δράση, όσο και η μουσική εκφράζουν τον άκρατο συναισθηματισμό, την ερωτική ψυχοπαθολογία, τις βίαιες προσωπικές συγκρούσεις, τη φωτοσκίαση αντιθετικών ερωτικών αντιπάλων.⁴⁹ Σε όλες σχεδόν τις ελληνικές όπερες που εξετάζουμε, ακόμη και σε εκείνες που η ιστορική ακρίβεια δεν το υπαγορεύει, λόγω χάριν στη "Maria Antonietta" του Καρρέρ, ο μοιραίος ρομαντικός έρωτας είναι καταλυτικά παρών.⁵⁰

Συχνά δε, η τραγικότητα των καταδικασμένων παθών επιτείνεται ακόμη περισσότερο από την κοινή στους εκπροσώπους του ρομαντισμού ανάμιξη της με το κωμικό στοιχείο. Ορισμένες μάλιστα φορές ο συνδυασμός τραγικού-κωμικού επιτυγχάνεται μέσω του γκροτέσκο. Συνηθέστατοι στο πλαίσιο αυτό είναι οι ανατριχιαστικοί χοροί μεταμφιεσμένων (όπως στην "Isabella d'Aspeno" και τη "Fior di Maria"),⁵¹ οι παραμορφωμένοι κακοποιοί (όπως στη "Fior"),⁵² οι σαιξπηρικές στρίγγλες (και πάλι στην "Isabella"),⁵³ τα οργισμένα φαντάσματα. Η

καταδίκη, εκτέλεση και μετά θάνατον αθώωση και αποκατάσταση της μνήμης του βενετσιάνου πατριώτη Antonio Foscarini από το Συμβούλιο των Δέκα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας το 1622. Πρόκειται για ιστορικό γεγονός από το οποίο άντλησαν δραματολογικό υλικό αρκετοί θεατρικοί συγγραφείς και λιμπρετίστες του 19ου αιώνα (πρβλ. την ομότιτλη τραγωδία του G.B. Nicolini και τα ομότιτλα λιμπρέτα των P. Molinelli-Stieger και L. Tarantini).

49. D. Kimbell, *Italian Opera*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, σ. 511.

50. Στη "Maria Antonietta" του Καρρέρ ένα ιστορικό πρόσωπο, ο Ιακωβίνος Joseph Marie Barnave, αναλαμβάνει τον επινοημένο ρόλο του πλατωνικού εραστή της Μαρίας Αντουανέτας που την ακολουθεί στον θάνατο. Βλ. Α. Xepapadaku, "The Opera *Maria Antonietta* and the second European Attempt of Pavlos Carrer", *Mousikos Logos*, 0, (2013), <http://m-logos.gr/issues/i0000/a0007-xepapadaku>

51. Βλ. αναλυτικότερα για τον χορό μεταμφιεσμένων της "Isabella": Α. Xepapadaku "Isabella d'Aspeno or Gustav's Disguises: An Unknown Prototype of Un Ballo in Maschera", ό.π., και για τον χορό των διαβόλων και των παλιάτσων της "Fior": Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 303.

52. Εδώ πρωταγωνιστεί η δύσμορφη Civetta (Κουκουβάγια), Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 301-307.

53. Πρόκειται για την τρομακτική μάγισσα Ebba, έναν ρόλο που ο Καρρέρ έγραψε για κοντράλτο και θεωρείται προκάτοχος της Ulrica του βερδιανού «Χορού Μεταμφιεσμένων».

απεικόνιση του υπερφυσικού στοιχείου που δεσπόζει στη γερμανική όπερα, σπανίζει στα ιταλικά πρότυπα των Επτανησίων, εμφανίζεται ωστόσο σε ελληνικές όπερες, όπως «Η Κυρά Φροσύνη» του Καρρέρ που διαδραματίζεται σε ένα αισθησιακό και δεισιδαιμονικό ανατολίτικο μιλιέ.⁵⁴

Ένα ακόμη ρομαντικό γνώρισμα ανιχνεύεται στο στοιχείο της αναδρομής στο μεσαιωνικό παρελθόν. Εν προκειμένω, η ανατριχιαστική ατμόσφαιρα των σκοτεινών δασών και των γοτθικών κάστρων του βορρά θα αποτελέσει ιδανικό ρομαντικό σκηνικό για αρκετές επτανησιακές όπερες (εκτός από την πολυαναφερθείσα «Isabella d'Aspeno» του Καρρέρ ως παραπέμπουμε εδώ και στην όπερα του Ξύνδα «Il conte Giuliano», στην κοινή θεματικά όπερα του Παδοβάνη με τον εύγλωττο τίτλο «Il castello maledetto», αλλά και στην οσσιανική «Oitona» του Ροδοθεάτου). Μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα θα αξιοποιηθεί στην ελληνική όπερα ο θεωρούμενος «χαμένος ενωτικός κρίκος» της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού, δηλαδή ο βυζαντινός μεσαίωνας, από την ιστορική και μελωδική δεξαμενή του οποίου θα αντληθεί δραματουργικό και μουσικό υλικό.⁵⁵

Θα κλείσουμε παραμένοντας στον χώρο δράσης των επιγόνων της δεύτερης μουσικής γενεάς. Οι συνθέτες του fin de siècle, όπως ο διεθνούς ακτινοβολίας Σπύρος Σαμάρας, ο πολυπερπατημένος Διονύσιος Λαυράγκας, αλλά και ο λίγο νεότερος Θεόφρατος Σακελλαρίδης θα επιχειρήσουν να συγκεράσουν στις οπερατικές τους δημιουργίες το εθνικό στοιχείο με αυτό του κοσμοπολιτισμού και του μοντερνισμού.⁵⁶ Η απόσταση από τη ρομαντική όπερα της προηγούμενης περιόδου ολόένα και αυξάνει, παρότι ορισμένα τους έργα, όπως η «Flora Mirabilis»

Βλ. Α. Χεπαπαδάκου «Isabella d'Aspeno or Gustav's Disguises: An Unknown Prototype of Un Ballo in Maschera», ό.π.

54. Η Χάμικω, μία γηραιά, καταχθόνια, εφιαλτική οπτασία από το υπερπέραν εμφανίζεται στην 3η Πράξη της «Φροσύνης» του Καρρέρ. Η Ανατολή παρουσιάζεται στην όπερα αυτή σαν ένας κόσμος μαγείας και δεισιδαιμονίας, όπου ευδοκίμει το υπερφυσικό. Το πλέον αντιρεαλιστικό στοιχείο του έργου, η υπερβατική εμφάνιση του οργισμένου φαντάσματος, έχει θέση μόνο σε έναν τέτοιο μη ορθολογικό κόσμο. Βλ. Α. Ξεπαπαδάκου, *Παύλος Καρρέρ*, ό.π., σ. 313, 318-319.

55. Μ. Τσέτσος, «Η όπερα της Εθνικής Σχολής στην Ελλάδα», στην έκδοση *Αντίς για όνειρο: Έργα Ελλήνων συνθετών 19ος-20ός αιώνας*, Πολιτιστική Ολυμπιάδα, χ.χ., σ. 140-141. – Ο. Φράγκου-Ψυχopaίδη, *Η Εθνική Σχολή Μουσικής. Προβλήματα ιδεολογίας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1990, σ. 104-105.

56. Ενδεικτικά παραδείγματα από την ελληνική οπερατική παρακαταθήκη: «Ρέα» (1908) του Σαμάρα, «Τα δύο αδέρφια» (1900), και «Ο Λυτρωτής» (1902), καθώς και η μεταγενέστερη «Φρόσω» (1938) του Λαυράγκα, «Υμέναιος» (1901) «Περουζέ» (1911), «Το στοιχειωμένο γεφύρι» (1912) του Σακελλαρίδη.

του Σαμάρα, απορροφούν ευδιάκριτες επιρροές από τον Wagner, τόσο από πλευράς θεματολογίας, όσο και μουσικής επεξεργασίας.⁵⁷

Τέλος ο κύκλος των «Εθνικών» που σχηματίζεται υπό τον Μανώλη Καλομοίρη στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, επίσης εδράζεται σε μία σφαίρα –όψιμου– ρομαντισμού, καθώς αναζητά την αυθεντικότητα και την ελληνικότητα στη δημοτική μουσική παράδοση και το βυζαντινό εκκλησιαστικό μέλος, στοιχεία τα οποία ενσωματώνει, όχι πλέον στον κορμό της ιταλικής όπερας, αλλά στο πρότυπο του βαλκανικού μουσικού δράματος. Η τελευταία αυτή γενιά ευαγγελίζεται ετεροχρονισμένα την πατρότητα της εθνικής όπερας, προωθώντας τον δημοτικισμό και δανειζόμενη από τους βόρειους συνθέτες το μοτίβο του λαϊκού θρύλου και παραμυθιού.⁵⁸

Περίληψη / Summary

Στη μελέτη αυτή επιχειρούμε να διερευνήσουμε σε τι συνίσταται το οπερατικό πορτρέτο του ελληνικού ρομαντισμού. Επιπλέον, προσεγγίζοντας τις τέσσερις γενεές ελλήνων συνθετών που δημιουργούν στον εκτεταμένο ελληνόφωνο γεωγραφικό χώρο εντός του μακρού 19ου αιώνα, θα εστιάσουμε σε εκείνους, κατά κύριο λόγο Επτανησίους, οι οποίοι εκπροσωπούν με το οπερατικό τους έργο την πολυσύνθετη όψη του ελληνικού μουσικού ρομαντισμού και συμβάλλουν στη διάχυση των ρομαντικών ιδεών στον χώρο του λυρικού θεάτρου και της φωνητικής μουσικής.

This article attempts to investigate what the operatic face of greek romanticism consist of. By examining four generations of greek composer who created their musical work in a vast southern-eastern European Greek-speaking area during the long nineteenth century, we will focus on those, mainly Ionians, who represent with their operas the multi-sided greek romanticism and contributed to the diffusion of romantic ideas in lyrical theatre and vocal music.

57. Α. Ξεπαπαδάκου, «Συναυλίες, θέατρο, μελόδραμα και άλλες εκδηλώσεις κατά τους εορτασμούς των γάμων του Κωνσταντίνου Α'», *Παρουσός*, ΜΓ' (2001), σ. 392, 398.

58. Πρβλ. τις όπερες του Καλομοίρη στις οποίες δεσπόζει το στοιχείο του θρύλου και του παραμυθιού: «Ο Πρωτομάστορας» (1916), «Το δαχτυλίδι της μάνας» (1917), «Ανατολή» (1945), «Ξωτικά νερά» (1950).

Χαρακτικό από την έκδοση του λιμπρέτου του Eugène Scribe *Guido et Ginevra, ou La Peste de Florence*, το οποίο μελοποιήθηκε από τον Fromental Halévy για την ομότιτλη όπερα. Το έργο αυτό στάθηκε ένα από τα πρότυπα της όπερας *La Rediviva* [Η Νεκρυναστημένη] του Παύλου Καρρέρ.

«ΕΙΝΑΙ ΟΡΓΑΝΑ ΔΙΚΑ ΜΟΥ
ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, Η ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ,
Ο ΑΡΜΟΣΤΗΣ ΚΑΙ Η ΓΕΡΟΥΣΙΑ»:
ΕΝΑΣ «ΥΠΟΨΗΦΙΟΣ ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ» ΚΑΥΤΗΡΙΑΖΕΙ
ΤΗΝ ΠΡΟΕΝΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΘΕΝΩΤΙΚΗ ΚΕΡΚΥΡΑ

Κώστας Καρδάμης

Τον Ιούνιο του 1867, ακριβώς τρία έτη μετά από την Ένωση της Επτανήσου, ο Περικλής Πολίτης, μέλος της διοικητικής επιτροπής της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας, πρότεινε στη γενική συνέλευση του ιδρύματος να γίνει αποδεκτή η πρότασή του «όπως λάβη η Φιλαρμονική Εταιρεία την εργολαβία του θεάτρου [δια την περίοδον] 1867-1868 δια μετοχών»¹ Η διοικητική επιτροπή παρέπεμψε την καταρχήν αποδοχή της πρότασης αυτής στη γενική συνέλευση της επόμενης ημέρας, κατά την οποία αυτή έγινε αποδεκτή, υιοθετώντας το σκεπτικό του Πολίτη, ότι μια τέτοια κίνηση θα βοηθούσε στην ηθική και χρηματική ωφέλεια της Φιλαρμονικής, αλλά και προς όφελος των μουσικών της, που εργάζονταν στο θέατρο, μιας και σε αντίθετη περίπτωση κινδύνευε η ύπαρξη της μπάντας του ιδρύματος.² Λίγο αργότερα ο νεοεκλεγείς πρόεδρος της Φιλαρμονικής Γεώργιος Δάνος-Πέγκος ανέγνωσε στη διοικητική επιτροπή τη σχετική επιστολή πρότασης προς τον Δήμο Κερκυραίων. Παρότι, όμως, το δημοτικό συμβούλιο ενέκρινε επιχορήγηση 3.000 δραχμών για τη θεατρώνηση του κερκυραϊκού θεάτρου, η τελική απόφαση της εντεταλμένης επιτροπής του αργούσε.³ Έτσι, μόλις στις 24 Ιουλίου ανακοινώθηκε στη Φιλαρμονική η επίσημη έγκριση της πρότασής της και άμεσα ξεκίνησαν οι σχετικές προετοιμασίες,⁴ μιας και ο διαθέσιμος χρόνος για το δύσκολο έργο της θεατρώνησης ήταν ελάχιστος. Πρώτη κίνηση ήταν η

1. Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας / Διοικητικό Αρχείο (Φ.Ε.Κ./Δ.Α.), Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής 10, Συνεδρίαση 28.6.1867 (όλες οι εδώ αναφερόμενες ημερομηνίες του Φ.Ε.Κ./Δ.Α. σε ιουλιανό ημερολόγιο). Δεν ήταν, όμως, η πρώτη φορά που η Φιλαρμονική εμπλεκόταν στα ζητήματα του κερκυραϊκού θεάτρου, αφού το είχε επιχειρήσει τουλάχιστον και για την περίοδο 1859-1860, βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους / Αρχεία Νομού Κερκύρας, Έπαρχος 38, [1859], 11.04.1859.

2. Φ.Ε.Κ./Δ.Α., Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων 5, αρ. 11, Συνεδρίαση 29.06.1867.

3. Φ.Ε.Κ./Δ.Α., Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής 10, Συνεδρίαση 17.07.1867.

4. Φ.Ε.Κ./Δ.Α., Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής 10, Συνεδρίαση 27.07.1867.

άμεση αποστολή στην Ιταλία του μουσικού της Φιλαρμονικής Στυλιανού Μπάκα, ο οποίος, ωστόσο, στις 7 Αυγούστου ανέμενε ακόμη να λάβει σχετική συστατική επιστολή από τον Μάντζαρο, ώστε να αναχωρήσει για το Μιλάνο.⁵

Με δεδομένο ότι η περίοδος στο κερκυραϊκό θέατρο συνήθως άρχιζε στα μέσα Σεπτεμβρίου ή το αργότερο αρχές Οκτωβρίου της εκάστοτε χρονιάς, οι άνθρωποι της Φιλαρμονικής έπαιρναν ένα διόλου ασήμαντο ρίσκο και ήταν σαφές ότι εμπρός τους ανοιγόταν μια μάλλον απαιτητική περίοδος. Η μελομανία, οι ήδη διαμορφωμένες από μουσικής άποψης συνθήκες και η εμπειρία ενός αιώνια αδιάκοπης μελοδραματικής δραστηριότητας του κερκυραϊκού θεάτρου φαίνεται, όμως, ότι υπερίσχυαν, και ειδικά στη συγκεκριμένη περίπτωση έδωσαν την ώθηση, ώστε η Φιλαρμονική να συμβάλει στον εμπλουτισμό του νεοελληνικού οπερατικού ρεπερτορίου με δύο νέα έργα των πλέον αναγνωρισμένων τότε ελληνικών συνθετών. Πράγματι, η Φιλαρμονική είχε θέσει ως έναν από τους στόχους της ήδη από τη δεύτερη μέρα της ίδρυσής της το 1840 την υποστήριξη δημιουργίας έργων από επτανησίους συνθέτες, στόχο που υλοποίησε ποικιλοτρόπως. Για τον λόγο αυτό δεν πρέπει να ξενίζει η παρουσίαση στην Κέρκυρα τον Σεπτέμβριο του 1867 του «Υποψήφιου» του εκ των αρχικών ιδρυτών της Φιλαρμονικής Σπυρίδωνος Ξύνδα και τον Ιανουάριο του 1868 της όπερας «Fior di Maria ovvero I misteri di Parigi» του επίτιμου μέλους της Φιλαρμονικής Παύλου Καρρέρ.⁶

Η θεματολογία και η μουσική του έργου του Καρρέρ παραπέμπουν σε μουσούργημα με εμβέλεια που υπερβαίνει τον ελλαδικό χώρο και σίγουρα προορισμένο για ιταλόφωνους επαγγελματίες τραγουδιστές. Αντιθέτως, «Ο υποψήφιος» του Ξύνδα, σε λιμπρέτο του επίσης μέλους της Φιλαρμονικής Ιωάννη Ρινόπουλου, τόσο από πλευράς θεματολογίας όσο και από πλευράς μουσικής φαίνεται να απευθύνεται στο επτανησιακό, αν όχι ειδικά στο κερκυραϊκό, κοινό, και η δομή του παραπέμπει σε ελληνόφωνο μη επαγγελματικό θίασο. Πράγματι, «Ο

5. Φ.Ε.Κ./Δ.Α., Βιβλίο Αλληλογραφίας 5, αρ. 2179, 07.08.1867.

6. Βλ. Σχετικά Γιώργος Λεωτσάκος, *Παύλος Καρρέρ: Απομνημονεύματα και Εργογραφία*, έκδ. Μουσείο Μπενάκη – Ιόνιο Πανεπιστήμιο / Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αθήνα 2003, σ. 129-130, 188-190. Η έναρξη της σύνθεσης του έργου φαίνεται, ότι σχετίζεται με την ανάληψη της θεατρώνησης από την κερκυραϊκή Φιλαρμονική. Ο Καρρέρ στις αρχές Δεκεμβρίου είχε στείλει στη Φιλαρμονική οκτώ από τα δέκα εννέα «νούμερα» του έργου [Φ.Ε.Κ./Δ.Α., Βιβλίο Αλληλογραφίας 5, αρ. 2205, 04.12.1867], ενώ στις 23.12.1867 δεν είχαν φτάσει ακόμη στην Κέρκυρα τα μέρη της σοπράνο και του τενόρου (ενδεικτικά, Φ.Ε.Κ./Δ.Α., Βιβλίο Αλληλογραφίας 5, αρ. 2204, 23.12.1867). Ο Καρρέρ στα *Απομνημονεύματά* του περιγράφει την απειρία του μουσικού διευθυντή και αδελφού του λιμπρετίστα του «Υποψήφιου» Αναστάσιου Ρινόπουλου και «των επιτετραμμένων» σε σχέση με την προετοιμασία του έργου του, καθώς και την άσχημη κατάσταση των σκηνικών και των κουστούμιών της παράστασης, μαρτυρία που ενδεχομένως να φωτίζει όψεις και της παρουσίας της όπερας του Ξύνδα.

υποψήφιος» έχει περάσει στην ιστορία της νεοελληνικής μουσικής ως η πρώτη πλήρης όπερα βασισμένη αποκλειστικά σε ελληνόγλωσσο λιμπρέτο (και μάλιστα στη δημοτική). Πρωτοπαρουσιάστηκε τον Σεπτέμβριο του 1867 στην Κέρκυρα από θίασο και ορχήστρα που απαρτιζόνταν αποκλειστικά από έλληνες συντελεστές, και πρωταγωνιστικό ρόλο στην προεμιέρα είχαν τόσο ο μουσουργός όσο και ο λιμπρετίστας του έργου.⁷

Η ανάληψη της ευθύνης του κερκυραϊκού θεάτρου από τη Φιλαρμονική δίχως άλλο έπαιξε πολλαπλό ρόλο στις συνθήκες διαμόρφωσης του έργου και σε όλες τις προαναφερθείσες πρωτιές. Ο ελάχιστος χρόνος προετοιμασίας μιας πλήρους θεατρικής περιόδου ενδεχομένως να ήταν ο καταλύτης εκείνος που ώθησε τους εμπλεκόμενους να παρουσιάσουν ολοκληρωμένο ένα έργο το οποίο ως ιδέα απασχολούσε από καιρό τους δημιουργούς του. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1867 η νεοστί προσαρτηθείσα στο ελλαδικό βασίλειο Επτάνησος, δεν χάριζε μόνο σε αυτό την πρώτη ελληνόγλωσση όπερα με ιδιαίτερη χρήση του φολκλορικού στοιχείου, καθώς και τον πρώτο ελληνόφωνο –καίτοι μη επαγγελματικό– μελοδραματικό θίασο, αλλά και ένα έργο το οποίο καυτηρίαζε δύο φλέγοντα ζητήματα της προενωτικής και μεθενωτικής Κέρκυρας, τα οποία επιπλέον είχαν ευθείες ανακλάσεις και στην ελλαδική πραγματικότητα της εποχής (και όχι μόνο): αφενός την ασυδοσία και την ανηθικότητα των κάθε είδους πολιτικών ταγών, και αφετέρου το πάντοτε σοβαρό και με καίριες κοινωνικές επιπτώσεις αγροτικό ζήτημα.

Η ιστορία του «Υποψήφιου» ξεκινά δέκα χρόνια νωρίτερα στην υπό βρετανική διοίκηση Κέρκυρα και ενώ ο Ξύνδας είχε ήδη προσφέρει καίρια στη μελοθέτηση ελληνόγλωσσης ποίησης,⁸ αλλά και δημιουργήσει ιταλόγλωσσα οπερατικά έργα με πιο προβεβλημένη την “Anna Winter” (1855).⁹ Το 1857, λοιπόν, παρουσιάστηκαν δύο κωμικές σκηνές του Ξύνδα, οι οποίες το 1867 αποτέλεσαν κεντρι-

7. Σύμφωνα με τη διανομή στο λιμπρέτο της προεμιέρας του έργου, βλ. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, τυπ. Η Ιονία, Κέρκυρα 1867 (Συλλογής Λιμπρέτων Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας).

8. Ενδεικτικά, Κώστας Καρδάμης, «Σπυρίδων Ξύνδας, Λεωνίδας Αλβάνας και μερικές σχέψεις για το έντεχνο τραγούδι στα Επτάνησα», *Πολυφωνία*, τχ. 23, σ. 133-143. – Kostas Kardamis, “‘Aria in idioma Greco’ or Pending the Greek-speaking singers”, ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο *The National Element in Music* (Αθήνα, 18-20 Ιανουαρίου 2013: Οργάνωση Τμήμα Μουσικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών και Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (Αίλιαν Βουδούρη)). Διαδικτυακή δημοσίευση στα *Πρακτικά του Συνεδρίου* από το Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Ε.Κ.Π.Α. (<http://nem2013.music.uoa.gr/>), σ. 126-134. Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου ιδιαίτερη σημασία έχει και η παρουσίαση τον Φεβρουαρίου του 1868 της συναυλιακής άριας του Ξύνδα «Ζεστό είν’ το μνήμα σου» από την ιταλίδα πρωταγωνίστρια του κερκυραϊκού θεάτρου (η παρτιτούρα βρίσκεται στο Μουσικό Αρχείο της Φ.Ε.Κ.).

9. Βλ., Κώστας Καρδάμης, «Η Anna Winter του Σπυρίδωνος Ξύνδα: Η πρώτη οπερα-

κές δομικές ενότητες του «Υποψήφιου». Πρόκειται για τον «Οδυμό του κερκυραίου χωρικού» (σε στίχους του ίδιου του Ξύνδα) και τον «Υποψήφιο» (σε στίχους του στενού συνεργάτη του συνθέτη και επίσης δραστήριου μέλους της Φιλαρμονικής, Νικολάου Μακρή). Ο Ιωάννης Ρινόπουλος βασίστηκε στις σκηνές αυτές για να δημιουργήσει το λιμπρέτο της όπερας «Ο υποψήφιος» και μάλιστα τις συμπεριέλαβε στο έργο αυτούσιες, την μεν πρώτη ως σκηνή 5 της Α' Πράξης, τη δε δεύτερη ως σκηνή 2 της Β' Πράξης.¹⁰

Οι βασικές δραματικές ιδέες (ανηθικότητα πολιτικών και αγροτικό πρόβλημα) του τελικού λιμπρέτου του Ρινόπουλου (το οποίο μάλιστα αφιέρωσε στον πρόεδρο της Φιλαρμονικής Γεώργιο Δάνο-Πέκκο) προέρχονται από τις δύο προαναφερθείσες «πρόδρομες» σκηνές. Κοινό σημείο σύνδεσης των παραπάνω ιδεών είναι η διαφοροποίηση του αστικού κέντρου με την ύπαιθρο και η σχέση αλληλεξάρτησής τους, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Ωστόσο, η δράση του έργου σκόπιμα τοποθετείται χρονικά στο παλαιοκαθεστωτικό πλέον 1857, παρότι αφενός οι ανήθικοι πολιτικοί δεν εξέλειπαν ποτέ και αφετέρου ήδη από την επαύριον της Ένωσης και με αποκορύφωμα την περίοδο 1867-1868 το αγροτικό πρόβλημα της Κέρκυρας εξελίχθηκε σε φλέγον κοινωνικό και κοινοβουλευτικό ζήτημα.

Ιδού μια σύντομη σύνοψη της πλοκής του «Υποψήφιου»: Η υπόθεση της όπερας των Ξύνδα-Ρινόπουλου λαμβάνει χώρα στη διάρκεια μίας ημέρας του 1857 σε ένα χωριό της Κέρκυρας. Ο Γιώργης, νεαρός και φτωχός αγρότης, είναι ερωτευμένος με την Χριστίνα, κόρη του γέρο-Γιάγκου, σημαίνοντος προσώπου του χωριού που φιλοδοξεί να καταλάβει την θέση του προεστού. Η Χριστίνα, όμως, δεν τολμά να μιλήσει ανοικτά στον πατέρα της, αφού γνωρίζει εκ των προτέρων τις αντιρρήσεις του εξαιτίας της οικονομικής κατάστασης του Γιώργη. Όταν τελικά το επιχειρεί εισπράττει την οργή του Γιάγκου. Η είδηση ότι ένας αριστοκράτης υποψήφιος βουλευτής θα επισκεφθεί το χωριό δίνει το έναυσμα για ιδιαίτερη κινητικότητα από την πλευρά των χωρικών. Στην δεύτερη πράξη, πράγματι, εμφανίζεται ο υποψήφιος, ο «κυρ-Πολυλογάς», ο οποίος ψυχογραφείται ως υπερόπτης και ψηφοθήρας με ελάχιστους ηθικούς ενδοιασμούς προκειμένου να εξασφαλίσει την εκλογή του. Ο Γιώργης υπόσχεται στον αριστοκράτη πολλές ψήφους, αν αυτός βοηθήσει στην ευόδωση του ειδυλλίου του με τη Χριστίνα και ο υποψήφιος συμφωνεί. Στην τρίτη πράξη ο πολιτευτής κολακεύοντας τον προεστό και εκμεταλλευόμενος τη φιλοδοξία του Γιάγκου να γίνει προεστός βάζει σε εφαρμογή το σχέδιό του, το οποίο μέσα από διάφορους χειρισμούς και

τική διασκευή των *Τριών Σωματοφυλάκων* του Αλέξανδρου Δουμά», *Μουσικός Ελληνομνήμων*, τχ. 12 (Μάιος-Αύγουστος 2012), σ. 13-32.

10. Για την ενσωμάτωση των παραπάνω σκηνών στην όπερα του 1867, βλ. *Πρώτον Ελληνικών Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 4, 13, 23.

απρόοπτα (με κορυφαία τη σωτηρία του Γιώργη με την παρέμβαση του υποψηφίου από την πλεκτάνη ενός επίορκου αστυνομικού κλητήρα, και τον επιπόλαιο τραυματισμό του Γερο-Γιάγκου) οδηγεί στον γάμο των δύο ερωτευμένων. Η ευχή του τελικού χορωδιακού προς τον υποψήφιο για ωφέλιμα έργα από μέρους του στη Βουλή επισφραγίζει την επικείμενη νίκη του υποψηφίου βουλευτή.

Η κωμική πλοκή της όπερας και η, απαραίτητη για το μελόδραμα, ιστορία αγάπης αποτελούν μόνο το επίχρισμα του έργου, επιβεβαιώνοντας την πρακτική που θέλει την κωμική όπερα άμεσο ή έμμεσο φορέα κοινωνικής κριτικής. Αν αφαιρεθούν τα παραπάνω, η όπερα παρουσιάζει χρεοκοπημένους κερκυραίους αγρότες, ασθενείς, αγράμματους και πεινασμένους, έρμαια των βουλήσεων των τοπικών παραγόντων και παραγοντίσκων, αλλά και της βουλιμίας ηθικά ανερμάτιστων πολιτευτών.

Το παρωχημένο σύστημα των τιμαρίων και της αγροληψίας γαιών από ακτήμονες γεωργούς, καθώς και οι νομότυπες ή παράνομες πρακτικές που το συνόδευαν (προεκτίμηση απόδοσης ελαιοκάρπου, προσφυγή αγροτών σε τοκογλύφους για την αποπληρωμή δυσβάστακτων χρεών, μέτρο της προσωποκράτησης των οφειλετών), είχαν οδηγήσει πριν από την Ένωση στη δημιουργία αγροτών πρακτικά συνεχώς χρεωμένων, στην έλλειψη αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ αγροδοτών και αγροληπτών, καθώς και στην ασυδοσία των τοπικών παραγόντων ή των τοπικών επιτετραμμένων των τιμαριούχων.¹¹

Η Ένωση είχε συνδυαστεί άμεσα στη σκέψη του κερκυραϊκού αγροτικού κόσμου με τη λύση αυτού του μείζονος σημασίας προβλήματος, το οποίο ετέθη μετ' επιτάσεως κυριολεκτικά την επαύριον της Ένωσης. Με την έλευση των πρώτων κερκυραίων βουλευτών (ιδιαιτέρως εκείνων που εκλέγονταν σε αγροτικές περιφέρειες) στην ελληνική βουλή άρχισαν οι απόπειρες για την τελική διευθέτησή του. Πράγματι, κατά την περίοδο 1864-1868, το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας

11. Για το αγροτικό ζήτημα, πέρα από τα πάμπολλα μαχητικά ή νομοθετικά κείμενα παντός είδους που κυκλοφόρησαν την περίοδο 1864-1868 (σημαντικός αριθμός των οποίων φυλάσσεται και στη βιβλιοθήκη της Φ.Ε.Κ.), βλ. και, ενδεικτικά, Γεράσιμος Χυτήρης, «Το κερκυραϊκό πρόβλημα γης την επομένη της Ενώσεως και οι αναφορές του Άγγλου προξένου», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVI (1982). – Δ' Πανιώνιο Συνέδριο. *Πρακτικά*: τ. β', σ. 141-146 και σε ομότιτλη επαυξημένη μορφή σε έκδοση της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1981. – Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα Κερκύρας μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα μέσα από τα παμφλέτια της εποχής», στο βιβλίο: *Επιστημονικό Συνέδριο, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004)*. *Πρακτικά*, τ. α', έκδ. Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2005, σ. 593-607. – Βασίλης Κρεμμυδάς, «Τα "ζώντα μνημεία του μεσαίωνα" και τα "ιερά της ιδιοκτησίας δικαιώματα"». Το αγροτικό ζήτημα στην Κέρκυρα και οι συζητήσεις στη Βουλή», *Επιστημονικό Συνέδριο, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004)*, ό.π., σ. 623-633.

απασχόλησε το ελληνικό κοινοβούλιο, το οποίο κατόπιν σχετικών εισηγήσεων και συζητήσεων, ψήφισε σειρά σχετικών νομοθετημάτων, τα οποία, όμως, στην πράξη δεν προσέφεραν βιώσιμη λύση, εξαιτίας όχι μόνο των έντονων αντιδράσεων από την πλευρά των ιδιοκτητών των γαιών, αλλά και της απουσίας έμπρακτης κρατικής αρωγής στους αγρότες (π.χ., δημιουργία πιστωτικού ιδρύματος για τις ανάγκες των αγροληπτών). Έτσι το αγροτικό ζήτημα θα παρέμενε στην πράξη άλυτο μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Πάντως, ειδικά σε σχέση με την όπερα των Ξύνδα-Ρινόπουλου, είναι χαρακτηριστικό ότι η, θεωρητικά τουλάχιστον, νομοθετική λύση του αγροτικού ζητήματος, ο περίφημος και αμφιλεγόμενος νόμος ΣΜΔ', ψηφίστηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο στις 1/13.11.1867, περίπου δύο μήνες μετά την πρεμιέρα του «Υποψήφιου» στην Κέρκυρα.

Γίνεται, λοιπόν, σαφές, ότι «Ο Υποψήφιος» δεν είναι σε καμία περίπτωση ρηχή, απλοϊκή και μάλλον καρικατουρίστικη όπερα, όπως συχνά πιστεύεται. Αντιθέτως, πρόκειται για ένα επίκαιρο έργο, το οποίο παρουσίαζε μέσα στο εμβληματικό για την κερκυραϊκή ιθύνουσα τάξη θέατρο Σαν Τζιάκομο καταστάσεις που έπαιρναν αποστάσεις από τη ρομαντική εξιδανίκευση προσώπων και συνθηκών, και έφερναν το κοινό κάτω από τον μανδύα της κωμικής πλοκής εμπρός στη βασιανιστική πραγματικότητα. Υπό αυτή την έννοια «Ο Υποψήφιος» είναι πράγματι ένα δείγμα πρώιμου μελοδραματικού νατουραλισμού,¹² αλλά και ένα έργο σαφούς πολιτικής στόχευσης.

Η ιδιαίτερη χρήση του φολκλορικού μουσικού στοιχείου και της τοπικής διαλέκτου συμβάλλουν στη ρεαλιστικότητα και στη γεωγραφική τοποθέτηση της όπερας, αλλά και στη σύνδεσή της με ευρύτερες μουσικές αναζητήσεις της εποχής.¹³ Παράλληλα, ο συνδυασμός της μουσικής με το λιμπρέτο παρέχει σαφέστατες αναφορές, οι οποίες υπογραμμίζουν και ενδυναμώνουν το ούτως ή άλλως καίριο κείμενο του Ρινόπουλου. Μερικά χαρακτηριστικά σημεία του λιμπρέτου αρκούν να καταδείξουν την ευρύτατη στόχευση των δημιουργών του έργου και τη συχνά αδυσώπητη, σχεδόν ροϊδική, κριτική τους εναντίον τόσο της προενωτικής όσο και της σύγχρονης τους πραγματικότητας.

Έδη στο εισαγωγικό χορωδιακό του έργου παρουσιάζεται μια ομάδα χωρικών να ετοιμάζεται να πάει στα κτήματα τραγουδώντας:

*Πάμε και η μοίρα μας μάς το 'χει πει
όλοι θα σκάσουμε εις το τσαπί.*

12. Γιώργος Λεωτσάκος, «Η όπερα στην Ελλάδα», *Η Καθημερινή της Κυριακής*, 04.04.1999, έθετο *Επτά Ημέρες*, «Ελληνικό Μελόδραμα (1888-1940)», σ. 6-10: 6.

13. Βλ. σχετικά Κώστας Καρδάμης, «Το φολκλορικό στοιχείο στην όπερα «Ο υποψήφιος» του Σπύρου Ξύνδα», *Πολυφωνία*, τχ. 22 (Άνοιξη 2013), σ. 7-34.

Ὡς πότε' εμεῖς οἱ δύστυχοι
 ζόργοι, τυραγνισμένοι,
 ὥς πότε θα δουλεύουμε,
 θα ἴμασθε πεινασμένοι!
 Ξυπόλητοι, ξεσκούφωτοι
 δέρονουμε το κουφάρι!
 Τέτοια ζωή καλήτερα
 ο διάολος να τη πάρη.¹⁴

Δεν είναι σαφές αν η εμφάνιση του «Ὡς πότε» υποκρύπτει κάποια έμμεση αναφορά στο «Θούριο» του Ρήγα, τα λόγια πάντως των χορωδών απέχουν πολύ από το να είναι κωμικά ή συνδεδεμένα με το αρκαδικό ιδεώδες.

Ο Γέρο-Γιάγκος στην πρώτη εμφάνισή του (η οποία ταυτίζεται με την πρώτη «πρόδρομη» σκηνή του 1857 σε στίχους Ξύνδα), αφού περιγράφει τις αρρώστιες και τη δεινή θέση της συζύγου του, καθώς και την ισχνή παραγωγή κρασιού και λαδιού που εξαφανίστηκε με το «πούλησε, φάγε, ἴντύσου, ἴποδέσου», ολοκληρώνει λέγοντας «Εἰδεμὴ κ' ἐληαῖς κι ἀμπέλλια / κ' ἕνα πάλιο ἴλου-τρουβειό / θα το καψ' ἀπὸ τη ρίζα / κ' ὕστερα θα φουρκισθῶ.»¹⁵ Επίσης στην Γ' Πράξη ο τραυματισμένος στο πόδι Γέρο-Γιάγκος οδύρεται, διότι έχει πλέον ανάγκη γιατρού, πράγμα που σημαίνει ότι «τώρα θα κάμω ἔξοδα / και πῶς να τ' ἀπαντήσω; / Το ἄλγιο λάδι ἴπου ἴκαμα / Ὅλο θα το πουλήσω.»¹⁶ Αλλά και ο προστός του χωριού οδηγείται στην απόγνωση, όταν συνειδητοποιεί ότι η συμβατική υποχρέωση της φιλοξενίας του αριστοκράτη πολιτευτή θα του στοιχίσει δύο γαλοπούλες, τρεις κόττες και ένα αρνί.¹⁷ Επίσης, η εικόνα της σύλληψης από διεφθαρμένους ή μη αστυνομικούς υπαλλήλους ενός «πολιτικού χρεώστη», όπως του Γιώργη στη Β' Πράξη, για αγροτικά χρέη, και η απαίτηση από τον αστυνομικό υπάλληλο παράνομης χρηματικής απολαβής για τη μη εκτέλεση του εντάλματος πρέπει να ήταν γνώριμη στην Κέρκυρα της εποχής. Κατά κανόνα, όμως, δεν θα είχε την ευτυχή κατάληξη της αποκάλυψης της πλεκτάνης, όπως συμβαίνει στην όπερα, αλλά αντιθέτως θα οδηγούσε στην προσωποκράτηση. Η αποκάλυψη του άνομου ρόλου του αστυνομικού, όμως, δίνει την ευκαιρία στον υποψήφιο να καταδικάσει την ασυδοσία των τοπικών αστυνομικών οργάνων έναντι των χωρικών και εν πολλοίς να εξιλεωθεί για την ωφελιμιστική στάση του: «Σεις [δηλ.

14. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 9. Διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

15. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 13-14.

16. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 36.

17. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 18-19.

οι αστυνομικοί υπάλληλοι] πάντα με ψέματα / τους χωρικούς γελάτε».¹⁸ Σε παρόμοια κατεύθυνση κινείται και η προσπάθεια του Γερο-Γιάγκου να καταδιώξει με απειλητικές διαθέσεις τον διεφθαρμένο δημόσιο υπάλληλο.

Ο αριστοκράτης υποψήφιος, επίσης επίκαιρη μορφή λόγω των διαφόρων εκλογικών αναμετρήσεων ήδη από την επαύριον της Ένωσης, αποτελεί την παραπληρωματική συνισταμένη της πλοκής του έργου. Άλλωστε, ήδη από το τέλος της Α' Πράξης οι χωρικοί και ο προεστός τον αναμένουν με ενδιαφέρον, αφού είναι «ένας μεγάλος άρχοντας / μ' επιρροή μεγάλη»,¹⁹ ενώ ταυτόχρονα ο Γερο-Γιάγκος εξαιτίας της σημαίνουσας άφιξης αποκαλύπτει τις φιλοδοξίες και τον δημαγωγικό χαρακτήρα του. Οι ήχοι του ταμπουρλονιάκαρου (έμμεση αναφορά στην εμφάνιση μπάντας κατά τις πολιτικές συγκεντρώσεις της εποχής) προαναγγέλλουν την άφιξη του υποψηφίου, και η δεύτερη ενσωματωμένη σκηνή του 1857 σε στίχους Νικόλαου Μακρή ξεκινάει με την επιτομή της διάκρισης πόλεως-υπαίθρου και τις αλλαγές που έφερε σε αυτή η διεύρυνση του εκλογικού σώματος, αφού η πρώτη κουβέντα του πολιτευτή είναι:

*Τι δυστυχία! για εμάς τους χωραίτες
να 'μασθε τώρα στενοχωρημένοι
τον καθενός να σφίγγουμε το χέρι
και να μένουμε κι' όλης γελασμένοι!
Αλλά, ... πώς να φερθούμε...
Έτσι το θέλει του καιρού ο συρμός.
Προκόβω, μα το ναι, αν κάμω αλλοιώς;
Να 'τοι, τι μούτσοννα! Κόττα παρορησσία!
Προσοχή, κυρ Πολυλογά!
Μη χάσης το καλάθι και τ' αυγά.²⁰*

Με την ολοκλήρωση του λόγου του προς τους χωρικούς, ενός λόγου που περιγράφει τα ελαττώματα των πολιτικών, ο υποψήφιος σχολιάζει «για ιδές πώς χάσκουνε / τι κουτορνίθια! / Αν με πιστέψουνε / πάμε καλά. / Τη θέση ετσάκωσα». ²¹ Επίσης, η παραμονή του πολιτευτή παρατείνεται στο χωριό, επειδή πρέπει να παρακαθήσει στο γεύμα, αλλιώς «οι ψήφοι κινδυνεύουνε».²² Την αδυναμία του αυτή έγκαιρα είδε ο Γιώργης, όπως μαρτυρά η αποκάλυψη της εκλογικής συναλλαγής στη Χριστίνα: «του 'ταξα ψήφους βιό, / αν σήμερα το γάμο μας

18. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 46.

19. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 17.

20. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 23-24.

21. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 26.

22. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 27.

/ μας φτιάση 'ς το χωριό». ²³ Ο προεστός του χωριού, επίσης, μετά το γεύμα διαβεβαιώνει τον πολίτευτή, ότι «και τους ψήφους μας σωρό, / να σας δώσουμε 'ς το Ναί». ²⁴

Ο καυχησιάρης υποψήφιος για να πετύχει τον γάμο του ζεύγους των ερωτευμένων και να καρπωθεί τις υποτιθέμενες ψήφους του Γιώργη, δεν διστάζει να προτείνει στον αρχομανή Γερο-Γιάγκο να τον διορίσει προεστό του χωριού, αλλά και να καταδείξει άμεσα ή έμμεσα την υπόγεια διαπλοκή των εξουσιών, με μια εξολοκλήρου μουσική παρομοίωση: «Είναι όργανα 'δικά μου / το Συμβούλιο, η Αστυνομία / ο Αρμοστής και η Γερουσία / και τα παίζω, ως θέλω εγώ». ²⁵ Εδώ, βεβαίως, παρελάνει το ηγετικό καθεστωτικό οργανόγραμμα της περιόδου της βρετανικής διοίκησης, αλλά με απλές αναγωγές από πλευράς ακροατών στη μεθωτική πραγματικότητα (π.χ. αντί «αρμοστής», βλέπε «νομάρχης» κ.ο.κ.) η παρομοίωση αυτή αποκτούσε επίκαιρο νόημα και για τη σύγχρονη πραγματικότητα των Επτανήσων και γενικότερα του ελλαδικού βασιλείου. Η αποδοχή της πρότασης του υποψήφιου από τον Γιάγκο καυτηριάζει τη διαχρονική έλλειψη ηθικής και από την πλευρά των τοπικών παραγόντων.

Αξίζει να σημειωθεί παράλληλα με τα παραπάνω, ότι στο πρόσωπο της Χριστίνας αποκαλύπτονται και στηλιτεύονται οι συνθήκες ζωής των γυναικών του χωριού, τις οποίες η Ένωση δεν είχε αλλάξει: πολύ μακριά από την αρκαδική εξιδανίκευση, η Χριστίνα πρωτοεμφανίζεται να βόσκει αρνιά αποκομμένη από τον κόσμο, πιέζεται αφόρητα από τον πατέρα της (τον οποίο αποκαλεί «αφέντη»), είναι φοβισμένη, έχει αναλάβει όλες τις ευθύνες του σπιτιού σχεδόν σαν δούλα, και (όπως και οι γυναίκες της χορωδίας) είναι αγράμματη και δεν έχει δικαίωμα λόγου και ψήφου. Ωστόσο, είναι το μοναδικό πρόσωπο του έργου, το οποίο δηλώνει απερίφραστα ότι «Σ' αυτόν τον υποψήφιο / δεν δίνω πίστη εγώ». ²⁶

Είναι αλήθεια ότι στο έργο δεν γίνεται ευθεία αναφορά στο αγροτικό ζήτημα καθαυτό, παρότι σκιαγραφείται από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Επίσης, λείπουν οι όποιες «κοινωνιστικές ιδέες» περί διαγραφής χρεών ή αποκατάστασης των ακτημόνων. Ωστόσο, η ρεαλιστική περιγραφή καταστάσεων που ήταν γνωστές και επίκαιρες την περίοδο εκείνη αρκούν για να γίνουν με σαφήνεια αντιληπτές οι προθέσεις των δημιουργών από το κοινό που βίωνε τα συγκεκριμένα γεγονότα από κοντά. Η προσέγγιση αυτή του Ρινόπουλου ίσως να ήταν επιβεβλημένη από μια προσπάθεια τήρησης ίσων αποστάσεων, αλλά και αποφυγής περαιτέρω όξυνσης του κλίματος. Έμμεσα, όμως, οι αναφορές στο ζήτημα ήταν σαφείς

23. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 30.

24. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 35.

25. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 38.

26. *Πρώτον Ελληνικόν Μελόδραμα: Ο Υποψήφιος*, ό.π., σ. 30.

και επαρκείς, ενώ δεν λείπει και η κριτική στην ίδια την τάξη των τιμαριούχων αριστοκρατών, αφού σε αυτήν ακριβώς ανήκει ο «κυρ-Πολυλογάς».

Γιατί, όμως, ο Ξύνδας και ο Ρινόπουλος να ριψοκινδυνεύσουν, έστω και με τη δικλίδα της κωμικής πλοκής, τη δημιουργία έντασης σε μια ούτως ή άλλως τεταμένη περίοδο και ενώ η επιτυχία της μελοδραματικής περιόδου λόγω των καθυστερήσεων βρισκόταν εν αμφιβόλω; Ακόμα και στην περίπτωση που «Ο υποψήφιος» ήταν μια αυτονόητη επιλογή εξαιτίας της θεατρικής περιόδου, που έπρεπε σύντομα να ξεκινήσει, ο Ξύνδας θα μπορούσε να προτείνει το ανέβασμα του επίσης επίκαιρου, θεματολογικά συσπειρωτικού και πολιτικά ασφαλούς μελοδράματός του «Αρχάδι», το οποίο την περίοδο εκείνη φαίνεται ότι είχε ολοκληρώσει.²⁷ Αμφότεροι οι δημιουργοί, όμως, φαίνεται ότι δεν έμειναν αμέτοχοι στις σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της μεθενωτικής Κέρκυρας, η οποία άλλωστε βίωνε διαδοχικές διαψεύσεις σε όλους τους τομείς.

Ο Ξύνδας, επιπλέον, φαίνεται ότι είχε ιδία άποψη κατά το παρελθόν για το σύστημα των αγροληπτικών πρακτικών.²⁸ Επίσης, ο Ιωάννης Ρινόπουλος υπήρξε στέλεχος της αστυνομίας κατά την περίοδο της βρετανικής διοίκησης²⁹ και πρέπει να γνώριζε «εκ των έσω» την ασυδοσία και τις αδικίες έναντι των χωρικών. Δεν είναι τυχαίο ότι το μοναδικό πρόσωπο που καταγγέλλεται ανοικτά για την ηθική και επαγγελματική του στάση είναι ο αστυνομικός κλητήρας, ο οποίος είναι επιπλέον ο μοναδικός που αποκαλύπτεται και που αντιμετωπίζει κάποιου είδους τιμωρία. Ο Ρινόπουλος φαίνεται ότι στο σημείο αυτό έχει σαφή καταγγελητική και αυτοσαρκαστική διάθεση, ενώ υποδεικνύει ο ίδιος από το ιδιαίτερο επαγγελματικό χώρο του την ανάγκη για αυτοκάθαρση.

Με τα δεδομένα αυτά, άλλη μια παράμετρος που ενδεχομένως φωτίζει κάπως περισσότερο τις προθέσεις των δημιουργών του «Υποψήφιου», είναι και η τεκτονική ιδιότητά τους, αφού τόσο ο Ξύνδας όσο και Ρινόπουλος ήταν μέλη της κερκυραϊκής τεκτονικής στοάς «Ο Φοίνιξ».³⁰ Ο προβληματισμός για τα κοινωνικά δεινά και η προσπάθεια επίλυσής τους χωρίς αδικίες σε βάρος κάποιων

27. Το συγκεκριμένο έργο βασίζεται στο περιστατικό της ανατίναξης της μονής Αρχαδίου τον Νοέμβριο του 1866 κατά την κρητική επανάσταση του 1866-1869 και μάλιστα μαρτυρείται ότι όντως παρουσιάστηκε στην Κέρκυρα, βλ. Γιώργος Λεωτσάκος, «Οι χαμένες ελληνικές όπερες ή Ο αφανισμός του μουσικού μας πολιτισμού», *Επίτομος* '92, Γαλάσιος, Αθήνα 1992, σ. 398-427: 407.

28. *Gazzetta Ufficiale degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, φ. 110 (27-1/08.02.1851), σ. 27, και φ. 116 (10/22.03.1851), σ. 19.

29. Ενδεικτικά, *Επτάνησος*, τχ. 10 (Αύγουστος 1931), σ. 91.

30. Για την τεκτονική ιδιότητα αμφοτέρων, βλ. Θεόδωρος Σ. Καλογερόπουλος, *Υπέρτατο Περιστόλιο Φοίνιξ: Επετειακό Λεύκωμα. Ο Σκωτικός Τύπος στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 2008, σ. 21-22, όπου ο Ρινόπουλος καταγράφεται ως αστυνομικός υπάλληλος.

εμπλεκόμενης πλευράς, καθώς και η ανάγκη πρόκρισης ηθικών και ελεύθερων από δεσμεύσεις πολιτικών ανδρών, θα μπορούσε να αντανακλά στο έργο τους και την τεκτονική ιδιότητά τους και τις εκπορευόμενες από αυτήν προσδοκίες για την πορεία της Κέρκυρας ως μέρους πλέον του ελλαδικού βασιλείου.

Όποιοι και να ήταν, πάντως, οι παράγοντες διαμόρφωσης του έργου των Ξύνδα / Ρινόπουλου, ένα πράγμα μπορεί να θεωρηθεί σίγουρο: εκτός από την πρώτη ολοκληρωμένη ελληνική όπερα οι δύο δημιουργοί προσέφεραν στην Επτάνησο, μέσα από τα κοινωνικά και πολιτικά μηνύματά, και τις διαψεύσεις και προσδοκίες που περιγράφονται σε αυτήν, το κατεξοχήν μελοδραματικό έργο της Ένωσης, το οποίο επενδύει στη ρεαλιστική αντιμετώπιση των πραγμάτων και όχι στην εύκολη οδό της ρομαντικής εξιδανίκευσης. Και για τον λόγο αυτό το συγκεκριμένο έργο συνεχίζει, δυστυχώς, να είναι επίκαιρο, ειδικά κατά την παρούσα πολιτική, ηθική και πολιτισμική χρεοκοπία μας.

Περίληψη / Summary

Η κωμική όπερα των Ξύνδα / Ρινόπουλου «Ο υποψήφιος» πρωτοπαρουσιάστηκε στην Κέρκυρα το 1867 και έχει καταγραφεί ως η πρώτη ολοκληρωμένη όπερα σε ελληνική γλώσσα. Ωστόσο, κάτω από τη φαινομενικά κωμική πλοκή της οι δημιουργοί της εξαπολύουν έντονη κοινωνική κριτική, η οποία, καίτοι τοποθετημένη χρονικά την περίοδο της βρετανικής διοίκησης, παρέμενε το ίδιο επίκαιρη και κατά τα μεθενωτικά χρόνια. Η κριτική έχεις δύο κύριες κατευθύνσεις: αφενός το φλέγον αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας, αφετέρου τη διαχρονική ανηθικότητα των πολιτικών. Τα στοιχεία αυτά εντοπίζει και σχολιάζει το παρόν κείμενο βασιζόμενο στο λιμπρέτο της πρεμιέρας του 1867.

The comic opera "Ο yposifios" [The Parliamentary Candidate] by Spyros Xyndas and Ioannis Rinopoulos was premiered in 1867 in Corfu and is acknowledged as the earliest full-scale opera in the Greek language. Nonetheless, under its seemingly comic plot its creators launch a severe social critic, which despite being temporally dispositioned during the British Administration's period, it remained a reality also during the post-unification years. This critic had two main directions, namely the tantalizing agrarian issue of Corfu and the politicians' immorality. The present essay underlines and comments on these issues based on the 1867 premiere's libretto.

Ο ΥΠΟΨΗΦΙΟΣ
ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ ΚΩΜΙΚΟΝ

ΕΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΡΕΙΣ

ΣΤΙΧΟΙ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΡΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΙΚΗ

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΞΥΝΔΑ

ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΝ.

ΚΕΡΚΥΡΑ:
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ Η ΙΟΝΙΑ

Ἀδελφῶν Κόων

1867.

ΓΛΩΣΣΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΛΕΥΚΑΣ: ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΛΕΥΚΗΣ ΘΕΑΣ:
Η ΣΗΜΑΣΙΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ
ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΛΕΥΚΑΔΟΣ
ΑΠΟ ΤΗ ΛΕΥΚΗ – [ΘΕΑ] (> ΛΕΥΚΟΘΕΑ)

Ιωάννης Γ. Νεραντζής

Αφόρμηση της έρευνάς μου στάθηκε ο έμμονος στοχασμός μου πάνω σε μια αξιοπαρατήρητη αναφορά του Στράβωνος για την ονοματοδοτική και σημασιοδοτική συνάρτηση που υπάρχει και έχει πρώτο σκέλος το παρώνυμον «Λευκάτας», που απαντά ως σήμα ιεροῦ, –«Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν»–, και δεύτερο σκέλος τα ταυτόσημα παρώνυμα γεωγραφικά ονόματα, «Λευκάτας»-ακρωτήριοι όπου του «Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν»,¹ «Λευκάς νῆ-

1. Βιβλιογραφία: Μαχαιράς Κων., *Το ακρωτήριο Λευκάτας και ο Ναός του Απόλλωνος*, (1949, [2010]). – Βλαντής Σπυρ., «Ο "Λευκάτας"», *Επτανησιακό Ημερολόγιο* 1 (1913), 237-240. – Βλαντής Σπυρίδ., (1915), *Ιστορικαὶ Διαλέξεις: Ἡ νῆσος Λευκάς και αἱ πόλεις αὐτῆς ἀνὰ τοὺς αἰῶνας. (Νήρικος, Λευκάς, Ἀγία Μαύρα, Ἀμαξική)*, απόσπασμα ἐκ τῆς *Επετηρίδος του "Φιλ. Συλλόγου Παρνασσού"* (ἐν Αθήναις, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1915). – Goodisson W., *A Historical and Topographical Essay upon the Islands of Corfu, Leucadia, Cephalonia, Ithaka and Zante*, (1822). – Fiedler M., "Zur Topographie der Polis Leukas", στο P. Bertold, J. Schmid, Chr. Waker, (ἐπιμέλεια), *Akarnanien, eine Landschaft im antiken Griechenland*, (1996), 157-168. – Ντούζουγλη Αγγελική, «Ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας [πόλεως] Λευκάδος», *Πρακτικὰ Δ' Συμποσίου: Οἱ πρωτεύουσες τῆς Λευκάδας: Ἀρχαία Λευκάς-Νήρικος, Κάστρο Ἀγίας Μαύρας, Λευκάδα, 6-8 Ἀυγούστου 1999*, [2001], 45-84, ὑποσημ. 8. – Ζάχος Κων. & Ντούζουγλη Αγγέλικα, *Λευκάδα: Ἱστορική & Ἀρχαιολογικὴ Ἐπισκόπηση μέσα ἀπὸ τὰ ἐκθέματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου [Λευκάδος]*, (2003), 105-107. – Βιγγοπούλου Ἰόλη, «Ο Λευκάτας στους περιηγητές (17ος-20ὸς αἰῶνας)», *Πρακτικὰ IB' Συμποσίου Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν: Ἡ ποιήτρια Σαπφώ και ὁ Λευκάτας, Λευκάδα, 27-29 Ἰουλίου 2007*, [2008], 47-92, εἰκ. 1-20. – Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη Θεώνη, «Ἡ βιογραφικὴ παράδοση και οἱ κωμικοὶ ποιητές», *Πρακτικὰ IB' Συμποσίου Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν: Ἡ ποιήτρια Σαπφώ και ὁ Λευκάτας, Λευκάδα, 27-29 Ἰουλίου 2007*, [2008], 35-46. – Fiedler M., (1992), *Topographie von Leukas in der Antike*, ἀδημοσίευτη Magisterarbeit am Fachbereich Altertumswissenschaften der Freier Universität Berlin, 1992, εἰς χεῖρας Αγγέλ. Ντούζουγλη. – Tzouvara- Souli Chryseis, "The Cults of Apollo in North-western Greece", στο *Foundation and Destruction-Nikopolis and North-western Greece*, 233-256. – Τζουβάρα-Σούλη Χρυσή, (1999), «Ομάδα πῆλινων εἰδωλίων ἀπὸ το σπήλαιο "Ἀσβότρυπα"», στο Φρόνι τῆς Λευκάδας», *Πρακτικὰ Δ' Συμποσίου: Οἱ πρω-*

σος)»,² «Λευκάς πόλις»· συνάρτηση που ο Στράβων (10.2.8-9) την είχε μεν επισημάνει αλλά δεν την είχε διερμηνεύσει ιστορικο-γεωγραφικά: Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.2.8-9: «Κορίνθιοι δὲ πεμφθέντες ὑπὸ Κυψέλου καὶ Γόργου [...] καὶ τῆς χερρονήσου διορύξαντες τὸν ἰσθμὸν ἐποίησαν νῆσον τὴν Λευκάδα, καὶ μετενέγκαντες τὴν Νήριτον ἐπὶ τὸν τόπον, ὅς ἦν ποτὲ μὲν ἰσθμὸς νῦν δὲ πορθμὸς γεφύρα ζευκτός, μετωνόμασαν Λευκάδα, ἐπώνυμον δοκῶ μοι τοῦ Λευκάτα· πέτρα γάρ ἐστι λευκὴ τὴν χροάν, προκειμένη τῆς Λευκάδος εἰς τὸ πέλαγος καὶ τὴν Κεφαλληνίαν, ὥς ἐντεῦθεν τοῦνομα λαβεῖν. Ἔχει δὲ τὸ τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν καὶ τὸ ἄλμα τὸ τοὺς ἔρωτας παύειν πεπιστευμένον· ὃ δὴ λέγεται πρώτη Σαπφώ»³ ὡς φησιν ὁ Μένανδρος «τὸν ὑπέροκτον θηρῶσα Φάων' οἰστρῶντι πόθῳ ῥῖψαι πέτρας ἀπὸ τηλεφανοῦς ἄλμα κατ' εὐχὴν σὴν, δέσποτ' ἄναξ.» ὁ μὲν οὖν Μένανδρος πρώτην ἀλέσθαι λέγει τὴν Σαπφώ, οἱ δ' ἔτι ἀρχαιολογικώτεροι Κεφάλων φασιν ἐρασθέντα Πτερέλα τὸν Δημονέως. ἦν δὲ καὶ πάτριον τοῖς Λευκαδίοις κατ' ἐνιαυτὸν ἐν τῇ θυσίᾳ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ τῆς σκοπῆς ῥίπτεισθαι τινα τῶν ἐν αἰτίαις ὄντων ἀποτροπῆς χάριν, ἐξαπτομένων ἐξ αὐτοῦ παντοδαπῶν πτερῶν καὶ ὀρνέων ἀνακουφίζειν δυναμένων τῇ πτήσει τὸ ἄλμα, ὑποδέχεσθαι δὲ κάτω μικραῖς ἀλίαισι κύκλῳ περιεστῶτας πολλοὺς καὶ περισώζειν εἰς δύναμιν τῶν ὄρων ἔξω τὸν ἀναληφθέντα».

Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ σύλληψη του θέματός μου εδράζεται ἐπὶ στοχαστικῆς παρατηρήσεώς μου ἐπ' αὐτοῦ ἀκριβῶς του εδαφίου τοῦ Στράβωνος, ὅτι: αὐτὰ τα «Λευκάδια» οἰκωνύμια καὶ τοπωνύμια σηματοδοτοῦνται καὶ σημασιοδοτοῦνται ἀπροκάλυπτα μόνον ἀπὸ το ἐπίθετο, «Λευκάτας», του Ἀπόλλωνος, καὶ ὅχι ἀπὸ το ὄνομα του ἰδίου του θεοῦ, που σ' αὐτὸν λογιάζεται το «Ἱερὸν»: «Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν»· «ἐπώνυμον» με το ὁποῖον ἦταν φημισμένον στη Μεσόγειο καὶ διεθνῶς αὐτὸ το Λευκάδιο («Ἱεροθεραπευτήριον τοῦ ἔρωτος».)⁴

Η παρατήρησή μου αὐτὴ ἐγένετο καὶ ὁ ἀποχρὼν λόγος τῆς σκοποθεσίας τῆς

τείνουσες τῆς Λευκάδας, *Λευκάδα*, 6-8 Αυγούστου 1999, [2001], 85-122. – RE, λήμ. Λευκαδία, Λευκάς, Λευκάτας. – Ροντογιάννης Πάνος, *Οἱ πρωτεύουσες τῆς Λευκάδος, Επετηρίδα Εταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*, Ζ', 1988, 37-251.

2. Partsch Joseph, *Die Insel Leukas, Eine geographische Monographie*, (1889) = *Η νήσος Λευκάς: Γεωγραφικὴ Μονογραφία* ([2010]). – Ροντογιάννης Πάνος, «Η πιθανὴ μορφολογία τῆς μεταξὺ ΒΑ. Λευκάδος καὶ Ακαρνανίας περιοχῆς στα Μυκηναϊκὰ καὶ Ἱστορικά Χρόνια ἕως τῆς Ρωμαϊκῆς κατάρτησης, ὅπως προκύπτει κυρίως ἀπὸ τις φιλολογικὲς πληροφορίες», *Επετηρίδα Εταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*, IB', 2009-2011, 13-38.

3. Τάχαρη Κωνσταντῖνα, *Σαπφώ, ἡ δέκατη Μοῦσα, μῦθος καὶ πραγματικότητα*, (1995), 30. – Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη Θεώνη, «Σαπφώ: Η βιογραφικὴ παράδοση καὶ οἱ κωμικοὶ ποιητές», *Πρακτικά IB' Συμποσίου: Η ποιήτρια Σαπφώ καὶ ὁ Λευκάτας, Λευκάδα*, 27-29 Ἰουλίου 2007, 35-43.

4. Ο ὀρισμὸς δικός μου. Για διαφορετικὲς ἀπόψεις βλ. Burkert Walter, *Αρχαία Ἑλλην*

έρευνάς μου: να δώσω μια τεκμηριωμένη απάντηση στο ερώτημα που δεν βρίσκουμε την απάντησή του εις την ελληνικήν και λατινικήν γραμματείαν: Ποιο ήταν το σκεπτικόν, καλύτερα το αναγκαστικόν αίτιον της επιλογής των πρωταρχικών-αρχέγονων («επωνύμων»), με τα οποία ονοματοδοτήθηκαν τα ακόλουθα της Λευκαδίας χερσό+νήσου, εις την ελληνικήν γλώσσαν, τοπωνύμια και οικωνύμια:

- Λευκαδία χερσό+νησος, εναλλακτικώς Λευκάς,⁵ λατιν. Leucadia ἢ Leucada·
- το ακρωτήριον “Λευκάς πέτρη”, ἢ “Λευκάς ἄκρα”, ἢ “Λευκάτα[ς]”, λατιν. Leucata ἢ Leucates·
- το ἐπὶ τοῦ ακρωτηρίου «Λευκάτα[ς]» ἐγκαθιδρυμένον Ἰερόν,⁶ γνωστόν εις την ελληνικήν γραμματείαν με την επωνυμία, «Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερόν»· αλλά –προεξαγγελτικῶς το αναφέρω– αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ επωνυμικὴ εκφορὰ τοῦ ακρωτηρίου –«Λευκάτα[ς]»– σημαίνει ὅτι πρωταρχικὰ το Ἰερόν ἦταν αφιερωμένο στὴν πότνια Λευκά/ῃ· ἀλλὰ υστέρως καὶ δευτερογενῶς σφετερίζεται το Ἰερόν ὁ Ἀπόλλων· ευγλώττως υποδηλώνει τούτον τὸν σφετερισμὸν τὸ ἐπίθετον τοῦ θεοῦ: «Λευκάτας Ἀπόλλων»·
- ἡ πόλις «Λευκάς»·⁷
- «ἐπὶ τὴν κατὰ Λευκάδα θάλασσαν» (Στράβων 7^ο.1.6.12).

Σεμνύνομαι ὅτι πρῶτος θέτω τὸ ερώτημα αὐτὸ καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπόθεση εργασίας μου ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸ νὰ δώσω ἱστορικὴ (ντετερμινιστικὴ) ἐξήγηση πού νὰ ἀπαντᾷ τεκμηρτὰ, πάντως αἰτιολογημένα, ποιο ἦταν τὸ σκεπτικόν, καλύτερα τὸ αναγκαστικὸν αἶτιον αὐτῆς τῆς ονομαστικῆς⁸ ἐπιλογῆς.

νική θρησκεία, (1977 [1993]), 189, 363, 421, 542, 576. – Burkert Walter, *Homo Necans*, (1997 [2011]), 111 σημ. 46.

5. Λευκαδία χώρα/γῆ: παράγωγον ουσιαστικοποιημένο ἐπίθετο σχηματισθέν ἀπὸ τὴ δωρικὴ λέξι (θεωνύμιον) «Λευκά» (ἢ) («Λευκή»-[θεά]), με τὸ παραγωγικόν πρόσφυμα -ια πού μαζί με τὴν κατάληξί του θέματος δημιουργεῖ τὴν παραγωγικὴν κατάληξί -δία πού σημαίνει «αὐτός/ῃ/ὅ πού ἀνήκει σ’ ἐκεῖνον/ην πού δηλώνει τὴ πρωτότυπη λέξι ἢ αὐτόν/ῃν πού ἔχει σχέση με αὐτό», ἥτοι: Λευκα-δία: «ἡ χερσόνησος πού ἀνήκει στὴν πότνια Λευκά/ῃ (Λευκοθέα)». Παραλλήλως, κρατιέται καὶ ἡ επωνυμία «Λευκάς»-πόλις, με τὸ ὄνομα σε πτώση γενική-[κτητική] = «τῆς Λευκά/ῃς-[Θεᾶς] ἢ πόλις»· ὡς ἐκ τούτου, κανονικὰ ἡ λέξι περισπάται.

6. Τὴ θέση τοῦ ναοῦ σήμερα καταλαμβάνει ὁ σύγχρονος λιθόκτιστος φάρος. Βλ.: Ζάχος Κων & Ντούζουγλη Αγγέλικα, (2003), 105.

7. Λευκάς-[πόλις], δωρικὸ ουσιαστικοποιημένο ἐπίθετο πού, προκειμένου νὰ δηλώνει γεωγραφικόν ὄνομα/σῆμα με τὴν ἔννοια τοῦ «ἀνήκειν» = «τῆς Λευκά/ῃς-Θεᾶς πόλις», μορφοποιεῖται ἡ ονομαστικὴ τοῦ σε «γενικὴ κτητικὴ» = «ῃ/τῆς Λευκάς [ῃ] πόλις», ἀνακρατώντας δηλαδὴ στὴν παράγωγη ονομαστικὴ πτώση τὴν γενικὴ πτώση τῆς ριζικῆς λέξης, «τῆς Λευκάς», ὥστε νὰ δηλώνει «το ἀνήκειν».

8. Οἱ προτάσεις τοῦ Πάνου Ροντογιάννη, *Ἱστορία τῆς νήσου Λευκάδος*, (ανατύπ. 2005), Α', 28-29, 237-252, γιὰ τὴν ἐτυμολογικὴ διερμηνεύση τῶν Λευκαδίων τοπωνυμικῶν, εἶναι ἀπλοϊκές.

Πραγματεύομαι το θέμα της εργασίας μου με την Ιστορικο-γενετική (ή Ερμηνευτική ή Κατανούσα, ή Τεολογική) Μέθοδο, σε συνδυασμό με την Αναλυτικο-συνθετική Μέθοδο.

Η δε προσπέλασή του γίνεται δια γλωσσο-ϊστορικής, ιστορικο-γεωγραφικής, κοινωνικο-θρησκευτικής και αρχαιολογικής διερευνήσεως και στοιχειοθετήσεως.

Κατέληξα στο πόρισμα ότι: τα σήματα αυτά έχουν αμφίσημη έννοια, και θρησκευτική και ιστορικο-γεωγραφική: λειτουργούν δηλαδή ταυτοχρόνως και παραλλήλως και ως γεωγραφικά σήματα και ως σήμα θεωνυμίου· λειτουργία που συνεπάγεται αμφιμονοσήμαντον επωνυμικόν ντετερμινισμόν (αιτιοκρατία), ιστορικογεωγραφικόν και κοινωνικο-θρησκευτικόν.⁹

Επί το αναλυτικότερον:

Ο γραμματικός τύπος του επιθέτου «Λευκάτης» και δωρικά «Λευκάτας» (ό), ως εκ της καταλήξεώς του, -της / -τας, ετυμολογικώς δηλώνει ότι πρόκειται για παράγωγον ουσιαστικοποιημένον παρώνυμον επίθετον παραγώμενον από το κύριον όνομα «Λευκά/ή»-[θεά].¹⁰ ώστε να δηλώνει «το ανήκειν», την κυριότητα-

9. Απολύτως αντιληπτή και ιστορικο-θρησκευτικά ερμηνεύσιμη γίνεται αυτή η ετυμολογική συνάρτηση, που επιχειρώ, θεωνυμίου Λευκά/ή και Λευκαδίων τοπωνυμίων, και δη στη μεσογειακή της διάσταση, μόνον εάν μελετήσουμε το σύνολον των κοινωνικο-θρησκευτικών δεδομένων που έχουν να κάνουν με τις σημασίες και το έτυμον του ονόματος, *ΛΕΥΚΟΣ*, *ΛΕΥΚΗ*, *ΛΕΥΚΟΝ*: φωτεινός, λαμπρός, στιλπνός, καθαρός || λευκός (άσπρος), αλλά και στακτός, φατός, πολυός || επί τοῦ δέρματος: λευκός, ώραϊός, αλλά και ώχρος, χλωμός, ασθениκός, γυναικιδής. ... 3) μτφρ. ώραϊός, εύτυχής, εύθυμος, περιχαρής. ... Έτυμ.: λευκός · λευκή · λευκός · λευκίσκος · λευκώ · λευκαίνω · λευκότης · λευκάς · όμηρικόν λεύσσω (< *λευκίω) - Έκ μεταπτ. β. ιαπετικ. luq- (έλλην. λυκ-) έν τῷ ἀμφι-λύκη, λύγδος, λυκάβας, λυκ-αυγής, λυκοό-φως, λύχνος (ιαπετικ. *luqs- no- s), έξ οῦ λυχνίτης (λίθος), λυχνίτις. -[Έτερος τύπος τῆς β *louq- έν τῷ λοῦσσαν (= ἡ λευκή καρδιά τῆς έλάτης) (διά τήν σημασίαν πρβλ. λατιν. alburnum). Πρβλ. ώσούτως λατιν. luceo (*louqejo), σανσκριτικά rōcatē (φέγω) : λευκός, ιρλανδ. luach-tē (πυρακτωμένος), luachair (λάμψις, άστραπή), gall. llŷg (= λατιν. lux, lumen), σανσκριτικά rucā-h (φωτεινός) : λυκο-, λύχνος > *louqsno-s, λατιν. luna < *l°/uqsna, ιρλανδ. lon, luan, παλαιογερμανικά liehsen (= lucidus)· λατιν. lucus, παλαιολατινικά loucom (άδενδρον μέρος δάσους, αφιερωμένον εις θεόν), πρβλ. collucare (δημιουργά άδενδρον έκτασιν έντός δάσους)· λατιν. lumen < *leuq-smen (> *leuq-men), ... λατιν. lux γεν. lucis (φώς), lucerna (λάμπα), lucubro (άγρυπνώ) ... παλ.-norr. Loki (θεός τοῦ φωτός) ... άρμέν. lusin γεν. lusni (σελήνη), lusn πληθ. lusun-kh (λεύκωμα)· - μία παράλληλος πρὸς τῇ ρίζῃ leuk υπάρχει έν τῷ σανσκριτικῷ ruçant- (φωτεινός, λευκός), έν τῷ έλλ. λύγξ · βλ. καί λεύσσω. (Σταματάκος, *Λεξικόν τῆς Αρχαίας Έλληνικῆς Γλώσσης*, 1972). Πρβλ. Liddell H. & Scott R., *Μεγά Λεξικόν τῆς Έλληνικῆς Γλώσσης*, (1-5), (μτφρ. Ξ. Μόσχος. χ.χ.έκδ.).

10. Graves R., *The White Goddess* (1948) = Γκρέιβς Ρόμπερτ, *Η Λευκή Θεά*, (1998), passim. - Graves R., *The Greek Myths*, (I-II, 1955 [repr. 1979]) = Graves R., *Οι Έλληνικοί μύθοι*, I-IV, 1979 κ.εξ., passim. - Campbell Joseph, *Πρωτόγονη Μυθολογία*, Α', 286-

τα, τον κύριον ή τον κάτοχον του (ἱεροῦ): «Λευκᾶς/ῆς» > «Λευκάτα[ς]»-Ἱερὸν· ανιδρυσμένον ἐπὶ τοῦ ταυτοσήμου ακρωτηρίου.

«Ἐν ταυτῷ», ειδικὰ στὴ Λευκαδία χερσό+νησο, λογιᾶζω πὼς ἡ Λευκά/ή θα λατρευόταν, τουλάχιστον στὴν προϊστορική καὶ πρωτοϊστορική περίοδο, καὶ μετὰ τοῦ ξεχωριστοῦ ὀνόμα «*Λευκαδία»· συμπεραίνω τοῦτο ἐκ τῆς συγγενοῦς μορφολογίας τῶν δύο κυριωνύμων, Λευκάτ-α (ή) καὶ Λευκαδ-ία (ή)· γιὰτὶ καὶ ἡ δευτέρῃ ἐπωνυμία ἔχει κατὰληξὴ δηλώνουσα ὅτι καὶ τὸ κυριώνυμον «Λευκαδία» λειτουργεῖ παραλλήλως καὶ ὡς παρώνυμον μετὰ σημανόμενον «ἡ τῆς Λευκᾶς/ῆς-[θεᾶς] χερσό+νησος». Ἀνάλογη, λοιπόν, ἀμφίσημη δηλωτικὴ σημασία, ιστορικο-θρησκευτικὴ καὶ ἀνθρωπο-γεωγραφικὴ, ἔχουν, κατὰ τεκμήριον, ἀμφοτέρωτα γεωγραφικὰ σήματα, «Λευκάτα» καὶ «Λευκαδία»· ἥτοι ἔχουν σημανόμενον: (χερσό+νησος στὴν κυριότητα/ἐξουσία τῆς πότνιας Λευκᾶς/ῆς).

Ἐνεκα αὐτῆς τῆς διττῆς, κοινωνικοθρησκευτικῆς καὶ ιστορικο-γεωγραφικῆς, φύσεως καὶ ἀλληλοεξαρτήσεως θεωρυμίου Λευκά/ή καὶ Λευκαδίων ταυτοσημίων ἐπωνύμων, πραγματεύομαι σὲ συζυγία τὸ κοινωνικο-θρησκευτικὸ καὶ ιστορικο-γεωγραφικὸ περιεχόμενον αὐτῶν, ὀρίζοντας στὸν διερευνητικὸν ἄξονα πραγμάτευσης τοῦ θέματός μου ὡς πόλους: ἀφενὸς τὴ διεθνή θέση ποὺ τεκμηριωμένα κατέχει μιὰ ἀκμάζουσα στὴν Πρωτοελλαδικὴ περίοδο (ΠΕ = 3200-2000) Λευκαδία πόλις¹¹ στὸ διεθνὲς διαμετακομιστικὸ ἐμπόριο τῆς Μεσογείου·¹² καθισταμένου, κατὰ λογικὴν συνέπειαν, ἀπὸ τότε διεθνῶς γνωστοῦ καὶ τοῦ, κατὰ

328, Β', 96-97, 247-256. – Dumezil Georges, *Ἡ Ἀρχαϊκὴ Ρωμαϊκὴ Θρησκεία* (1974 [2000]), 87-93. – *Ἑλληνικὴ Μυθολογία*, (ἐπιμέλεια Ι.Θ. Κακριδῆς), 1-5, (1986 κ.ε.ξ., Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), passim, ἀνὰ τόμο. – Cauvin Jacques, *Γέννηση τῶν Θεοτήτων-Γέννηση τῆς Γεωργίας*, (1997 [2004]), passim. – Παχὴς Παναγ., «Δήμητρα καρποφόρος»-Θρησκεία καὶ ἀγροτικὴ οἰκονομία, (1998), passim. – Harrison Jane Ellen, *Prolegomena to the study of Greek Religion*, (1922 [1991]), passim. – Harrison Jane Ellen, *Epilegomena to the study of Greek Religion ant Themis*, (1927 [1966]), passim. – Harrison Jane Ellen, *Themis*, (1963 [1989]), passim. – Rohde E., *Psyche*, (1925 [1987]), passim. – Burckhardt Jakob, *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Θεοὶ τοὺς*, (1930), passim. – Χάρντιγκ Έσθερ, *Τὰ Μυστήρια τῶν Γυναικῶν*, [1979], passim. – Νεραντζῆς Ἰωάν., *Ἡ Χώρα τῶν Αἰτωλῶν*, (διδακτ. διατρ. 2001 [2003]), passim. – Νεραντζῆς Ἰωάν., *Ἱστορικὴ Ἀρχαιολογία Ναυπάκτου*, (2007), passim.

11. Kilian-Dirlmeier Imma, «Βασιλεῖς τῆς Λευκάδας; W. Dörpfeld καὶ οἱ ταφικοὶ τύμβοι τοῦ Νυδρίου», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένον στὸν Wilhelm Dörpfeld, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006*, [2008], 151-166. – K.A. καὶ Diana Wardle, *Cities of Legend: The Mycenaean World*, (1997), passim. – Θεοὶ καὶ Ἥρωες τῆς Εποχῆς τοῦ Χαλκοῦ-Ἡ Εὐρώπη στὶς ρίζες τοῦ Ὀδυσσεά, συλλογικὸς τόμος, (ἐκδοθεὶς ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, τὸ 2000, στὰ πλαίσια τῆς 25ῆς ἑκθέσεως Τέχνης τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης), ἐπιλεκτικὰ.

12. Τσῶνος Α., «Θαλάσσιοι δρόμοι καὶ ἐπικοινωνία στὶς ἀκτὲς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, στὴν Ἀλβανία, στὰ Ἰόνια νησιά καὶ στὴν Ἀδριατικὴ κατὰ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 34 (2000), 180-181, 210-211. – Hammond N.,

τεκμήριον ακριάζοντος από τότε, *«Ἰεροῦ τῆς Λευκαῖς/ῆς» ἐπὶ τῆς «Λευκαῖς πέ-
τρης» ἢ Λευκάτα[ς], αφού από τότε χρονολογείται και η λατρεία τῆς Λευκῆς.¹³
αφετέρου, το κοινωνικό status αυτής τῆς ΠΕ ακμαίας και πλουσιοπάτης πόλε-
ως, όπου επικρατοῦσε η μητριστική¹⁴ κοινωνική δομή και η ισονομία των δύο φύ-
λων, ως καταδεικνύουν τα εκ τῆς ανασκαφῆς τοῦ Δαίρπφελδ των «Τύμβων R»
πορίσματα.¹⁵

Δι' αὐτῆς τῆς αλληλοεξαρτήσεως στοιχειοθετῶ ὅτι:

Πρώτον: Τα λευκάδια ομόρριζα τοπωνυμικά, –«Λευκάς», «Λευκαδία»,
«Λευκάτας»– ονοματοδοτήθηκαν εκ του ονόματος που ἔχει η Λευκή και στα δω-
ρικά (ἢ) Λευκά· χθόνια πότνια του μητριαρχικοῦ Μεσογειακοῦ κόσμου, τουλάχισ-
τον για τρεῖς χιλιάδες χρόνια.

Δεύτερον: Αὐτή η ονοματοθεσία ἐγένετο από τα ΠρωτοΕλλαδικά χρόνια
(3200-2000)· ἄρα, ἐκτοτε ανακρατιῶνται τα ἴδια γεωγραφικά ἐπώνυμα ἀδιαλεί-
πτως στους πρωτοῖστορικούς και στους ἱστορικούς χρόνους που πλέον επικρατεῖ
το πατριαρχικό¹⁶ οὐράνιον Ολύμπιον Πάνθεον, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται
βεβαίως και η «Λευκά/ῆ» ὁμως τώρα με την ἐπωνυμία «Λευκοθέα».¹⁷

“The tumulus-burials of Leukas and their connection in the Balkans and Northern Greece”,
BSA 69 (1974), 129-144. – Kilian-Dirlmeier Imma, ὁ.π.

13. Nilsson Martin, *The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in Greek Religion*,
(2η ἐκδ.), 45, 226 κ.εξ., 277, 339, 352, 392 κ.εξ., 397, 401, 404 κ.εξ. – Nilsson Martin, *H*
Μυκηναϊκή προέλευση τῆς Ἑλληνικῆς Μυθολογίας, [1979], 105-107, 188, 273 σ. 1.

14. Thomas C. G., “Matriarchy in Early Greece: The Bronze and Dark Ages”, *Arethusa*
6, 1973, 173-195. Kilian-Dirlmeier Imma, ὁ.π.

15. Kilian-Dirlmeier Imma, ὁ.π. Leukas Kilian, «Αρχαιολογικές Ἐρευνες στα Επτάνη-
σα», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*, Ε', 1978-80, σ. 47-55. – Bakhuizen S.C.,
“The Continent and the Sea: Notes on Greece Activities in Ionic and Adriatic Waters”, στο:
*L'Illyrie meridionale et l'Epire dans l'Antiquite – Actes du Colloque International de Cler-
mont-Ferrand 1984*, [Paris 1987], 185-194. – Souyoudzoglou-Haywood C., *The Ionian Is-
lands in the Bronze Age and Early Iron Age, 3000-800 BC*, (Liverpool 1999).

16. Graves R., *The White Goddess* (1948), passim. – Graves R., *The Greek Myths*, pas-
sim. – Bachofen J.J., *Myth, Religion, and Mother Right, (Selected Writings of J.J. Bachofen)*,
([1992], 207. – Eliade Mircea, *Πραγματεία πάνω στην Ἱστορία των Θρησκειῶν* (1964
[1981], passim. – Freizer, James George, sir, *Ο Χρυσός Κλώνος: Μελέτη για τη μαγεία και
τη θρησκεία*, (“Εκάτη”), Δ', 128-129. – Λέτσας Αλέξανδρος, *Μυθολογία τῆς Γεωργίας*, τό-
μοι I-III, 1949, passim. – Gimbutas Marija, *Η ἐπιστροφή τῆς Μεγάλῆς Θεάς* (1999 [2001]),
68, 230, 307. – Thomson G., *Η Αρχαία Ἑλληνική Κοινωνία. Το Προϊστορικό Αιγαίο*, (1954,
[1959]), passim.

17. Σοῦδα λεξικόν. – Ησύχιος, *Λεξικόν*. – Φώτιος, *Λεξικόν*. – Λεκατσάς Παν., *Το Θεῖον
Δράμα* (1976), 28. – Λεκατσάς Παν., *Το Θεῖον Βρέφος* (1996), 41. – Λεκατσάς Παν., *Ἐρως*
(1963), passim. – Λεκατσάς Παν., *Η Μητριαρχία* (1977), 19, 32-45. – Λεκατσάς Παναγ.,
Φαιακία, (1970), 97. – Decharme P., *Ἑλληνική Μυθολογία*, (“Γιοβάνης”), Α', 312, Β', 396-

Τρίτον: Αυτή η κοινωνικο-θρησκευτική μετουσίωση επέφερε και την μετάλλαξη ονομαστικής κυριότητας του επί της «Λευκᾶς πέτρης Ἱεροῦ τῆς Λευκᾶς/ῆς»: δευτερογενώς επωνομάσθηκε «τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν», καθότι ἐγένετο σύνναος ὁ Ἀπόλλων.

Μίτος εἰς τὴν λαβυρινθώδη διερεύνηση τοῦ θέματός μου υπήρξε ἡ δική μου ιστορικο-θρησκευτικὴ ἐρμηνεία τῶν περιγραφομένων –στην *αρχαιοελληνικὴ γραμματεία*– μυστηριακῶν θεουργιῶν καὶ μυστηριακῶν τελετουργιῶν που λάμβαναν χώρα εἰδικά στο «Ἱερὸν τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος» ἐπὶ τῆς «Λευκᾶς πέτρης», στους ιστορικοὺς χρόνους: συνέδεσα αὐτές –των ιστορικῶν χρόνων– τις μυστηριακές θεουργίες καὶ μυστηριακές τελετουργίες με τὸ προηγούμενον, τῶν Πρωτοϊστορικῶν χρόνων, κοινωνικὸ καὶ θρησκευτικὸ status γυναικοκεντρικῆς¹⁸ θρησκείας με μητριστικὰ λατρευτικὰ ἔθιμα καὶ νυχτερινές ιεροτελεστίες καὶ ιερουργίες, status που βέβαια τὸ μεταστοιχείωσε ἡ πατριαρχία¹⁹ στους ιστορικοὺς χρόνους.

Επακριβέστερον, ἡ διερεύνησή μου τῶν πάσης φύσεως πηγῶν τὸ πρῶτον που στοιχειοθετεῖ εἶναι ὅτι: αὐτές οἱ ονοματοθεσίες, θεωρῶ ἐξ ὀνόματος φεγγαροθεάς με ὄνομα *Λευκή* καὶ στα Δωρικὰ *Λευκά*, ἤτοι «Λευκᾶς πέτρα», «Λευκᾶς ἄκρα», «Λευκᾶς»-πόλις, «Λευκαδία»-χερσό+νησος, «Λευκάτα[ς]»-ακρωτήριο, «Λευκάτα[ς]»-Ἱερὸν, εἶναι ἀρχέγονες καὶ πρωτογενεῖς· καθότι, ἀνάγονται, με ἀρχαιολογικά καὶ γλωσσόιστορικά τεκμήρια, που καταγράφω, στὴν πρῶιμη Εποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Συγκεκριμένα, στὴ Λευκάδα, τα εὐρήματα κυρίως ἀπὸ τὴν πεδιάδα τοῦ Νυδριού, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ Χοιροσπηλιά, δείχνουν καθαρὰ πολιτιστικὴ συνάρτηση με τὴν ἐξέλιξη στὴν ηπειρωτικὴ Ελλάδα καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου. Μάλιστα, στὴ δυτικὴ Ελλάδα τα εὐρήματα εἰδικά ἀπὸ τὴν πεδιάδα τοῦ Νυδριού Λευκάδος, τῶν Πρωτοελλαδικῶν (ΠΕ = 3200-2000) καὶ Μεσοελλαδικῶν (ΜΕ = 2000-1600) χρόνων, πρέπει νὰ μελετηθοῦν σε σχέση ἀφενὸς με ἐκεῖνα τῆς περιοχῆς τῆς Τρωάδας, τῆς Τροίας, τῆς Κρήτης καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου (Σάμος, Πολυόχνη, Λήμνος, Κέρος-Σύρος)· ἀφετέρου με ἐκεῖνα τῶν Κυθήρων, τῆς Ἰθάκης, τῆς Κέρκυρας μέχρι τὸ Vasze στὴν Ἀλβανία.²⁰

Καθότι, ἡ Λευκαδία χερσό+νησος, εἶναι πιστοποιημένο ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικά δεδομένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς Ελλάδας καὶ τῶν Ἰονίων νήσων ὅτι,

406, 503, 644, 680, 726-740. – Κερένυ, 281. – Jeanmaire, 427, 432. – *Ελληνικὴ Μυθολογία*, (ἐπιμέλεια Ἰ.Θ. Κακριδῆς), ὅ.π., passim – Grimal Pier, *Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Μυθολογίας*, (1976 [1991]). – *Ελληνικὴ Μυθολογία*, (ἐπιμέλ. Ἰ.Θ. Κακριδῆς), 1-5, passim.

18. Βάλια Ξενίδου Schild, *Οἱ Γυναῖκες στὴν Ἑλληνικὴ Αρχαιότητα. Καταδίκην Μνήμης*, (2001), 26, 38, 40-42. – Kilian-Dirlmeier Imma, ὅ.π.

19. Borneman Ernest, *Πατριαρχία*, (1975 [1988]), 157, 371-373, 440, 460, 499.

20. Leukas Kilian, ὅ.π., 48-49. Kilian-Dirlmeier Imma, ὅ.π.

υπήρξε διαχρονικά θαλάσσιος και χερσαίος επικοινωνιακός και εμπορικός μεταπρατικός κόμβος: από τη Νεολιθική εποχή (7000-3000 π.Χ.) και εφεξής ήταν στο επίκεντρο του δικτύου της θαλάσσιας επικοινωνίας που ξεκινούσε από τις περιοχές της ελλαδικής επικράτειας, της Δαλματίας και της νότιας Αλβανίας· περνούσε στα Ιόνια νησιά με βασικότερους σταθμούς τις νεολιθικές θέσεις Σιδάρι στην Κέρκυρα και Χοιροσπηλιά στη Λευκάδα και από εκεί κατέληγε, μέσω του χερσαίου δρόμου και των πλωτών ποταμών, στις δυτικές ακτές του Αιγαίου και κυρίως στη Θεσσαλία. Ήταν δηλαδή η Λευκαδία ένας από τους εμπορικούς σταθμούς ή και ένα από τα κέντρα διαμέσσω των οποίων διεξαγόταν, από τη Νεολιθική εποχή και καθόλη τη διάρκεια της ΠρωτοΕλλαδικής, ΜεσοΕλλαδικής και ΎστεροΕλλαδικής Περιόδου, το εμπόριο ανάμεσα στη δυτική Ελλάδα, την κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα, τη Θεσσαλία, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη, τη Μικρά Ασία, την Ανατολία, τα νοτιοδυτικά Βαλκάνια, τις δύο πλευρές της Αδριατικής θάλασσας – δαλματική και ιταλική –, ακόμα και με τη Μάλτα και τη Σαρδηνία.²¹

Βεβαίως τεκμηριωτικά και στοιχειοθετικά λειτουργούν για το θέμα μας ειδικά τα ευρήματα τα οποία προέρχονται κυρίως από την προαναφερθείσα Λευκαδία πόλη με πρώιμα αστικά και κρατικά χαρακτηριστικά²² που ακμάζει στα μέσα της τρίτης χιλιετίας: το μετά πλουσίων κτερισμάτων νεκροταφείο-«Τύμβοι R», μπροστά ακριβώς από σύγχρονό τους οχυρωμένο συνοικισμό σε διάταξη πόλεως²³ το ανέσκαψε ο W. Dörpfeld²⁴ στη θέση Στενό Λευκάδας, στην πεδιάδα του Νυδριού, στον κόλπο του Βλυχού. Η νεκρόπολη αποτελείτο από τριάντα τρεις ταφικούς «τύμβους», «κυκλικά οικοδομήματα ως βασιλικοί τάφοι»²⁵ μόνον

21. Τσώνος, *ό.π.*, 180-181, 209-225. – Hammond, *ό.π.* 129-130. – Kilian-Dirlmeier Imma, *ό.π.*

22. Γιαννόπουλος Θεόδ., «Πόθεν και πότε οι Έλληνες;»-Οι υπεύθυνες απαντήσεις τής επιστήμης και η παρούσα κατάσταση τής έρευνας για την πρώτη αρχή τού ελληνικού πολιτισμού, (2013), 186, 213, 215-221, 247, 257, 268-274, 541-543. Ζάχος Κ., «Οι οικισμοί ως σύστημα ελέγχου τού χώρου από την αρχαιότητα ως τον 20ον αιώνα», *Ζ' Πανόριον Συνέδριον, Πρακτικά*, τ. Β', (2004), 15-36. – Knapp B., "Ethnicity, entrepreneurship and exchange: Mediterranean inter-island relations in the Late Bronze Age", *BSA* 85, (1990), 115-155. Τσώνος, *ό.π.*

23. Leukas Kilian, *ό.π.*, 50.

24. Dörpfeld W., (1927), *Alt-Ithaka, ein Beitrag zur Homer-Frage. Studien und Ausgrabungen auf der Inseln Leukas-Ithaka*, (Munchen 1927). – Dörpfeld W. / μετφρ. Φραγκούλης Β.Ε., (1973), *Λευκάς, η Ομηρική Ιθάκη [Η θεωρία τού W. Dörpfeld] - Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τόμος Β', 1972, [1973]. – Branigan K., "The round graves of Levkas reconsidered", *BSA* 70, 37-49. – Leukas Kilian, *ό.π.*, 48-49. – Kilian-Dirlmeier Imma, *ό.π.* – Γιαννόπουλος, *ό.π.*, 542-543.

25. Κατά τα γραφόμενα τού ιδίου τού Dörpfeld, ως τα αναφέρει ο Leukas Kilian, *ό.π.*, 49.

εξεχόντων προσώπων, θηλέων και αρρένων,²⁶ οικοδομήματα μάλιστα παρόμοια με κατασκευές της Σαρδηνίας.²⁷ Οι «τύμβοι-R» κατατάσσονται σε περισσότερες ενότητες, θα λέγαμε «κατά κύκλους οικογενειακών ταφών εξεχουσών οικογενειών».²⁸ Οι εξέχουσας κοινωνικής θέσης άνθρωποι που είχαν ταφεί στη νεκρόπολη αυτή στο Στενό,²⁹ συμμετείχαν στο εμπόριο μετάλλων της πρωτοχαιτικής εποχής. Τον πλούτον τους τον χρωστούσαν στην γεωγραφική τους θέση μεταξύ της Τρωάδας και των κοιτασμάτων που βρίσκονται στο δυτικό τμήμα της Σικελίας, στη Σαρδηνία και στο μεσαίο τμήμα της δυτικής Ιταλίας.³⁰

Εκ παραλλήλου, ενδιαφέρει την γλωσσο-ιστορική στοιχείωση της θεωρίας μου το ότι, η αποκάλυψη ετέρων «οικογενειακών τάφων» F και S, στην αυτή πεδιάδα του Νυδριού Λευκάδος, από τον Δαίρπφελδ, μας οδηγεί στο τέλος της ΜεσοΕλλαδικής εποχής (2000-1600): το σπουδαιότερο, προηγούνται άμεσα των (αλακκοειδών τάφων) των Μυκηνών· καταδεικνύουν δε πολιτιστικά αντίστοιχα με τον χώρο της δυτικής Ελλάδας, Ιθάκη, Κεφαλονιά, Κέρκυρα, Ακαρνανία, Αιτωλία, Ήπειρο, και βορειότερα έως την Αλβανία· μάλιστα, η μεσοελλαδική ενότητα των μεταλλικών ευρημάτων εξ αυτών των τάφων, F και S, τοποθετείται χρονολογικά αναμφίβολα στην ίδια εποχή με την κλασσική Μινυαία της ανατολικής Πελοποννήσου έως τη Θεσσαλία.³¹ Ειδικά δε η κατασκευή του «τύμβου-S» μπορεί να συγκριθεί με εκείνη των συγχρόνων τύμβων της Αργολίδος³² –των Δενδρών, της Ασίνης, και δη του Άργους, όνομα που σημαίνει «Λευκό» («Άσπρο»)–, άρα, κατ' εμέ, «πόλη ονοματιθείσα εξ ονόματος της Λευκής-[θεάς]», ως η πόλις Λευκάς· γενομένης τούτης της ονοματοδοσίας –(«Άργος»–πριν βέβαια η πολιούχος θεά του Άργους, η μητριαρχική φεγγαροθεά Ήρα μεταστοιχειωθεί σε πατριαρχική ολύμπια σύζυγο του Διός, με επωνυμία «Λευκαδία Ήρα» (Πλούταρχος, *ό.π.*).

Αξιοσημείωτο επισημαινόμενο, απολύτως συναφές, τεκμηριωτικά, με το θέμα μας, το ότι, στο νότιο ακροτελεύτιο σημείο του ανατολικού βραχίονα του κόλπου του Τάραντα στην Ιταλία, όπου η πόλη Leuca (Λευκή), το ακρωτήριο είχε αρχήθεν ελληνικό όνομα «Λευκά ἄκρα (ή)» ή «Λευκάτα», που ανακρατήθηκε μεθύτερα σε όνομα Leuca ή Leucate ή Santa Maria di Leuca ή Capo

26. Kilian-Dirlmeier Imma, *ό.π.*

27. Leukas Kilian, *ό.π.*, 51.

28. Leukas Kilian, *ό.π.*, 49. Kilian-Dirlmeier Imma, *ό.π.*

29. Kilian-Dirlmeier Imma, *ό.π.*

30. Τσώνος, *ό.π.*, 180-181, 209-225. – Hammond, *ό.π.* 129-130. – Kilian-Dirlmeier Imma, *ό.π.*

31. Leukas Kilian, *ό.π.*, 51.

32. Leukas Kilian, *ό.π.*, 51.

Santa Maria di Leuka, ως αναφέρουν οι Pierre Cabanes et alii.³³ Οι δε Peregrine Horden και Nicholas Purcell³⁴ καταγράφουν τα αναφερόμενα του Κασσιόδωρου (περ. 485-580 μ.Χ.), *Variae Epistolae* 8.33, για ένα πανηγύρι με αρχαίες καταβολές προς τιμή τώρα του αγίου Κυπριανού, που γινόταν στον ναό της νύμφης Λευκοθέας, «Πανηγύρι Λευκοθέας», δίπλα στην «πηγή της Λευκοθέας», στο Consilinum της ιταλικής Λευκανίας! [= «χώρα της Λευκής Θεάς;» (δική μου η διερμηνευση)], όπου γονείς πουλούσαν τα παιδιά τους για να ζήσουν καλύτερα.

Βέβαια, η ανασκαφή αυτή του Dörpfeld στο Στενό ενδιαφέρει απολύτως τεκμηριωτικά, καθότι πρωτίστως αποδείχθηκε ένα εύρημα που ήδη τότε υπαγόρευσε το χρονικό βάθος της ελληνικής γλώσσας: ότι δηλαδή στην περίοδο αυτή η ελληνική γλώσσα είχε πλήρως αποκρυσταλλωθεί.³⁵ Ως εκ τούτου, από την ΠρωτοΕλλαδική περίοδο εις τήν ελληνική γλώσσαν εγένοντο και οι ονοματοδοσίες θεωνυμίων, τοπωνυμίων και οικωνυμίων στην ελλαδική μεσογειακή περίμετρο· συνεπώς και στη Λευκαδία χερσό+νησο η ονοματοδοσία εγένετο στην ελληνική γλώσσα υπό των αυτοχθόνων Ελλήνων³⁶ γηγενών κατοίκων αυτής της σπουδαίας πόλεως που ανθεί για δύο τουλάχιστον χιλιετίες, ως αποδεικνύει η έτερη αποκάλυψη του Δαίρπφελντ των «οικογενειακών τάφων» F & S στην πεδιάδα του Νυδριού³⁷ που οδηγούν στο τέλος της ΜεσοΕλλαδικής εποχής (2000-1600): Εκ τωνπραγμάτων, οι κάτοικοι αυτής της πρωτοϊστορικής πόλεως θα ονοματοδοτήσαν αυτή την αρχέγονη ακμαία πόλη³⁸ τους, *Λευκά, την δέ χερσό+νησον *Λευκαδία. Με αυτά ακριβώς τα ταυτόσημα επώνυμα, με τα οποία αναφέρει ο ακριβολόγος Θουκυδίδης, αντιστοίχως, πόλιν και χερσό+νησον, τον 5ον αιώνα.

33. Pierre Cabanes et alii, *Ιστορία τής Αδριατικής*, (2001 [2011]), 214, 374, 453, 471, 591, 667, 670, 680.

34. Peregrine Horden & Nicholas Purcell, *Μεσόγειος Θάλαττα Πονηροδιάσκαλος*, [2004], σ. 460, 499, 554, 584.

35. Γιαννόπουλος, ό.π., 542-543.

36. Τα πορίσματα της σύγχρονης διεπιστημονικής αρχαιολογικής και γλωσσολογικής έρευνας συνάδουν πως είναι πλέον στοιχειοθετημένον ότι η γλώσσα των πληθυσμών - πληθυσμιακών συσσωματώσεων την Πρωτο-Ελλαδική περίοδο (ΠΕ = 3200-2000 π.Χ.), έχει πλέον εξελιχθεί σε ό,τι ονομάζουμε Έλληνικά και συναντούμε γραπτώς μαρτυρημένο για πρώτη φορά στις μυκηναϊκές ενεπίγραφες πινακίδες με την ελληνική 'Γραμμική Β γραφή' στη μεθεπόμενη ΥστεροΕλλαδική/ΚρητοΜυκηναϊκή Περίοδο (1700/1600-1025 π.Χ.). Βλ. Ruipérez Martín S. & Melena José L., *Los Griegos micénicos*, (1990) = *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*, (1996), 16.

37. Leukas Kilian, ό.π., 50-51.

38. Δες σχετ. Dickinson, O.T.P.K., *Η Προέλευση τού Μυκηναϊκού Πολιτισμού*, (1977 [1992]), passim. - Dickinson O.T.P.K., "Cist graves and chamber tombs", *BSA* 78, 1983, 55-67. - Dickinson, O.T.P.K., *Αιγείο Εποχή τού Χαλκού*, (1999 [2003]), passim.

Εξ αυτής τής χρονικής αναγωγής συνεπάγονται τεκμαρτά δύο ιστορικά δεδομένα:

1. Όλα τα λευκάδια επώνυμα είναι τεθειμένα εξ αρχής και παραλλήλως και δη αρχέγονα, αναγόμενα τουλάχιστον στην ΠρωτοΕλλαδική περίοδο (3200-2000).
2. Το σημαινόμενον αυτών δηλώνει ότι: εκ πρωταρχικής επωνυμίας θεωνυμίου, «Λευκά/ή» σχηματίστηκαν τα επίθετα (στα δωρικά) «Λευκαδία» και «Λευκάτα» (ή), προκειμένου –δια της καταλήξεως των– να προσδιορίζουν την αφέντρα-κυρία ολοκλήρου της «Λευκαδίας χερσό+νήσου, αλλά και της ομωνύμου πόλεως «Λευκάς»: βεβαίως και του επί της «Λευκάς πέτρης» ή «Λευκάτα» εγκαθιδρυμένου «Ιεροῦ Λευκάτας».

Πρωταρχικά, ενδιαφέρουν εκείνα τα λατρευτικά στοιχεία, που ως αποχρώσεις ενδείξεις και τεκμήρια μπορούν να στηρίξουν τη δική μας θεωρία ότι, η φεγγαροθεά Λευκά/ή έδωσε το όνομά της στην πόλι Λευκάς, στο ακρωτήριο «Λευκάς πέτρη» ή «Λευκάτας» και στη χερσό+νησο «Λευκαδία».

Τα στοιχεία αυτά τα αντλούμε:

Αφενός, από την ελληνική και λατινική³⁹ γραμματεία.

Αφετέρου, από την Προφορική Παράδοση –διασωθείσα διά της Συλλογικής Μνήμης– που εξικνείται μέχρι των μέσων του 20ού αιώνα.

–Διά γραμματειακών πηγών στοιχειοθέτηση–:

- Όμηρος(;), *Οδύσσεια*, ω.11: «πὰρ δ' ἴσαν Ὀκεανοῦ τε ῥοὰς καὶ Λευκάδα πέτρην».
- Ανακρέων, απόσπ. 31: «ἀρθείς δ' ἡῶτ' ἀπὸ Λευκάδος / πέτρης ἔς πολιν κῆμα κολυμβῶ μεθύνων ἔρωτι».
- Θουκυδίδης, *Ξυγγραφή* 3.94.1-2: «Τοῦ δ' αὐτοῦ θέρους, καὶ περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον ὃν ἐν τῇ Μήλῳ οἱ Ἀθηναῖοι κατεῖχοντο, καὶ οἱ ἀπὸ τῶν τριάκοντα νεῶν Ἀθηναῖοι περὶ Πελοπόννησον ὄντες πρῶτον ἐν Ἑλλομενῷ τῆς Λευκαδίας φρουρούς τινας λοχῆσαντες διέφθειραν, ἔπειτα ὕστερον ἐπὶ Λευκάδα

39. Ennius Quintus, *Annales* 10, 346. – Florus Anniius, *Epitome Bell. Omn. Ann.* DCC 2,21,16. – Hyginus G. Iulius, *grammatica*, Fragment 2,5. – Mela, Pomponius, *De Chorographia* 2,82,1. – Plinius C. (Secundus), *Naturalis Historia* 4.5.5, 5.149.1. – Lu. Annaeus Seneca junior, *Phaedra* 1014. – Maurus Servius Honoratus, *In Vergilii Aeneidos*, 3,274-279, 4,409, 8,677. – Maurus Servius Honoratus, *In Vergilii Bucolicon Librum*, 4,13,14. – Maurus Servius Honoratus, *In Vergilii Bucolicon Librum*, 8,59,2. *In Vergilii Georgicon* 4,169,2. – Silius Italicus, *Punica* 1,15,302. – P. Vergilius Maro, *Aeneis* 3,274 & 8,67. – Livius Titus, *Ab Urbe Condita* 26.26.1.2, 36.15.9.1, 44.1.4.3. – Cicero M. Tullius, *Tusculanae Disputationes*, 4.41.3, *Epistulae ad Atticum* 5,9,1,6.

μείζονι στόλῳ ἤλθον, Ἀκαρονᾶσί τε πᾶσιν, οἱ πανδημεὶ πλήν Οἰνιαδῶν ξυνέ-
σποντο, καὶ Ζακυνθίοις καὶ Κεφαλλῆσι καὶ Κερκυραίοις πέντε καὶ δέκα ναυ-
σίν. καὶ οἱ μὲν Λευκάδιοι τῆς τε ἔξω γῆς δημομένης καὶ τῆς ἐντὸς τοῦ ἰσθμοῦ
[γῆς], ἐν ᾗ καὶ ἡ Λευκάς ἐστι καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, πλήθει βιαζόμε-
νοι ἡσύχαζον».

- Παπυρικά Αδέσποτα (SH): Επιγράμματα, 982.13.: «χαῖρε, μάκαρ
Λευκάτα, Διὸς Κρονίδαο Σεβαστοῦ».
- Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Θείου βραδέως τιμωρουμένων* 557.C.9.:
«[...] ὅτι πρὸ χιλίων ἐτῶν, ὥς φασιν, Ἡρακλῆς ἀνασπάσας τὸν τρίποδα τὸν
μαντικὸν εἰς Φενεὸν ἀπήνεγκε, Συβαρίταις δὲ φράζων ἀπόλυσιν τῶν κακῶν,
ὅταν τρισὶν ὁλέθροις ἰλάσωνται τὸ μῆνιμα τῆς Λευκαδίας Ἥρας;».
- Πλούταρχος, *Παροιμίας αἰς Ἀλεξανδρεῖς ἐχρῶντο* 1.29.: «[...], ὥς φασι καὶ
τὴν Σαπφῶ ἐρασθῆναι· μὴ φέρουσα δὲ τὸ πάθος ὄναι αὐτὴν κατὰ τῶν ἐν
Λευκαδίᾳ πετρῶν».
- *Ανθολογία Ἑλληνική* (AG), ΤΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ
6.251.1-8:
«[ΦΙΛΙΠΠΟΥ]: Λευκάδος αἰπὸν ἔχων ναύταις τηλέσκοπον ὄχθον, / Φοῖβε,
τὸν Ἰονίῳ λουόμενον πελάγει, / δέξαι πλωτήρων μάξης χειρυνρέα δαῖτα /
καὶ σπονδὴν ὀλίγη κυρταμένην κύλικι / καὶ βραχυφεγγίτον λύχνον σέλας ἐκ
βιοφειδοῦς / ὀλπης ἡμιμεθεῖ πινόμενον στόματι / ἀνθ' ὧν ἰλήκοις, ἐπὶ δ'
ἰστία πέμψον ἀήτην / οὖριον Ἀκτιακοὺς σύνδρομον εἰς λιμένας».
- Αἰλικνός Κλαύδιος, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, 11.8.4-11: «ἐν δὲ τῇ Λευκαδί
ἄκρα μὲν ἐστὶν ὑψηλὴ, νεὼς δὲ Ἀπόλλωνι ἰδρυνται, καὶ Ἀκτιον γε αὐτὸν οἱ
τιμῶντες ὀνομάζουσιν. οὐκοῦν τῆς πανηγύρεως ἐπιδημεῖν μελλούσης, καθ'
ἣν καὶ τὸ πῆδημα πηδῶσι τῷ θεῷ, θύουσι βοῦν ταῖς μυαῖς, αἱ δὲ ἐμπλη-
σθεῖσαι τοῦ αἵματος ἀφανίζονται. Δεκασθεῖσαι μὲν οὖν ἀπαλλάττονται
αὐταί, [...]».
- Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.2.24.5-12: «φασὶ γὰρ τοὺς Ταφίους τε καὶ Τη-
λεβόας λεγομένους οἰκεῖν τὴν Ἀκαρνανίαν πρότερον, καὶ τὸν ἡγεμόνα αὐτῶν
Κέφαλον τὸν κατασταθέντα ὑπὸ Ἀμφιτρίωνος κύριον τῶν περὶ τὴν Τάφον
νήσων κυριεῦσαι καὶ ταύτης τῆς χώρας· ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ Λευκάτα
νομιζόμενον ἄλμα τούτῳ πρώτῳ προσμυθεύουσιν».
- Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.2.8-10. Ως ἄνω.
- Φώτιος, *Βιβλιοθήκη* (TLG) 190.153a.7-38: «Ὡς ἡ Λευκάς πέτρα ἀπὸ Λεύ-
κου τοῦ Ὀδυσσεῶς ἐταίρου τὴν κλῆσιν ἔλαβεν... τοῦτον ἰδρύσασθαί φασι
καὶ ἱερὸν Λευκάτου Ἀπόλλωνος. Τοὺς μὲν οὖν καθαλλομένους ἀπὸ τῆς παύ-
εσθαι φασι τοῦ ἔρωτος. Καὶ ἡ αἰτία· μετὰ τὸν Ἀδωνιδὸς φασι θάνατον περι-
ερχομένη καὶ ζητοῦσα ἡ Ἀφροδίτη εἶδεν αὐτὸν ἐν Ἀργεὶ πόλει τῆς Κύπρου
ἐν τῷ τοῦ Ἐριθίου Ἀπόλλωνος ἱερῷ, καὶ ἀνείλεν αὐτὸν, ἀνακοινωσαμένη

Ἀπόλλωνι καὶ τὸν περὶ Ἀδώνιδος ἔρωτα. Ὁ δὲ Ἀπόλλων ἀγαγὼν αὐτὴν ἐπὶ τὴν Λευκάδα πέτραι προσέταξε ῥῖπαι κατὰ τῆς πέτρας· ἡ δὲ ἑαυτὴν ῥίψασα ἐπαύσατο τοῦ ἔρωτος. Ζητούσης δὲ τὴν αἰτίαν εἰπεῖν λέγεται τὸν Ἀπόλλωνα, ὡς μάντις ὢν ἐγνώκει διότι ὁ Ζεὺς, αἰὲ ἔρῳν Ἥρας, ἐρχόμενος ἐπὶ τῇ πέτρᾳ ἐκαθέζετο καὶ ανεπαύετο τοῦ ἔρωτος. Καὶ πολλοὶ δὲ ἄλλοι καὶ πολλὰ ἔρωτι κάμνουσαι ἀπηλλάγησαν τοῦ ἔρωτος, ἐπεὶ τῆς πέτρας καθείλαντο [...] 190.153b.5-10: «Χαῖρος δὲ ἱαμβογράφος ἠράσθη Ἥρωτος [...], καὶ πιστεύσας τῷ περὶ τῆς πέτρας λόγῳ κατέβαλλεν ἑαυτὸν» [...], ἀπέρριψε τὰδε τὰ ἱαμβεῖα: "ἔρροις πλανῆτι καὶ κακὴ πέτρῃ Λευκάς [...]"»

- Ευστάθιος, *Παρεκβολαί εἰς τὴν Οδύσσειαν τοῦ Ομήρου*, 2.327.29-33 (TLG): «Νήρικον δέ, φασί, τινες λέγεσθαι παρὰ τῷ ποιητῇ τὴν ὕστερον Λευκάδα, ἣν καὶ ὁ γεωγράφος ἀκτὴν Ἡπείρου λέγει, τῶν Καρυνάνων οὖσαν ὡς καὶ τὸ Ἀμφιλοχικὸν Ἄργος. Καὶ χερσόνησόν φησί ποτε εἶναι, ἧς μέρος ἦν καὶ ἡ Νήρικος. Διοργέντος δὲ ὕστερον τοῦ κατὰ τὴν χερσόνησον ταύτην ἰσθμοῦ Κορινθίων διακοπάντων ἐγένετό, φησι, νῆσος ἡ Λευκάς, ἀπὸ Λευκαδίου κληθεῖσα νιοῦ Ἰκαρίου πατρὸς Πηλεόπης».

Τα ερμηνεύοντα στοιχειοθετοῦν ὅτι: εἰς τὴν Λευκαδίαν χερσό+νησον, στα πρωτοϊστορικά χρόνια, ἐλάτρευαν τὴν «Λευκά/ή»-[θεά] με «ἐπώνυμα» που τὰ ανακράτησαν τὰ λευκάδια τοπωνυμικά: ὡς Λευκά/ή ὅπως ἡ πόλις, ὡς Λευκαδία ὅπως ἡ χερσό+νησος, ἀλλὰ καὶ ὡς «*Λευκάτα», κατὰ τὸ «Λευκάτα[ς]»-ακρωτήριον ὅπου καὶ τὸ «Ιερόν τῆς *Λευκάτας», ὑστέρω «Λευκάτα-Απόλλωνος ἱερόν», ευνότηως με πρώτη κυρία τοῦ Ἱεροῦ τὴν Λευκά/ή φεγγαροθεά.⁴⁰

Ὅμως, ὑστέρω καὶ δευτερογενώς, αὕτὴ ἡ φεγγαροθεά Λευκά/ή ξεπέφτει σε ἡρωίδα⁴¹ τῶν λαϊκῶν τοπικῶν μύθων: ἄλλοτε σε θνητὴ γυναῖκα κόρη τοῦ βασιλιά τῆς Θήβας Κάδμου καὶ τῆς Ἀρμονίας, προσωποποιημένη σε Ἰνώ,⁴² τροφὸν τοῦ θεοῦ Διονύσου.⁴³ ἄλλοτε σε ἀδελφὴ τῶν Τελχίνων τῆς Ρόδου με ὄνομα Ἀλία⁴⁴ (Θαλασσινή).

40. Πρβλ. Λεκατσάς Παναγ., *Φαιακία: Μητροπολιτικά Στοιχεῖα καὶ Μυητικὸς Ἀφετηροῖς τῆς Ὀδύσσειας*, (1970), 16, 18, 23.

41. Jeanmaire H., *Διώνυσος*, (1951 [1985]), 427.

42. Με τὴν Ἰνώ-[Λευκοθέα] συνδέθηκε ὁ Βάκχος μετὰ τὴν εἰσδοχὴν του στὴ μυθικὴ οἰκογένεια τοῦ Κάδμου. (Jeanmaire, 427).

43. Εἰς τὸν XI *Πυθιονίκον* (στχ 1-3) ὁ Πίνδαρος καλεῖ τὶς τοπικὰς ἡρωίδες: «Κάδμου κόραι, Σεμέλα μὲν Ὀλυμπιάδων ἀγνῆτις, / Ἰνώ δὲ Λευκοθέα / ποντίαν ὁμοθάλαμε Νηρηΐδων [...]». Πρβλ. Jeanmaire, 432. Κερένυϊ, *Ἡ Μυθολογία τῶν Ἑλλήνων*, (1966 [1975]), 177, 246, 249, 281, 333. Louis Sechan & Pierre Leveque, *Les grandes Divinités de la Grèce*, (1966), 372, 384.

44. Μαζαράκης Αινιάν Αλ., *Θμῆρος καὶ Αρχαιολογία*, (2000), 55-57, 83-84.

Το πρώτον που γίνεται κατανοητόν από αυτή τη θεϊκή μετάλλαξη είναι ότι: η των Προϊστορικών και Πρωτοϊστορικών χρόνων –μητριαρχικών νομίμων– Μεγάλη Θεά-Λευκή⁴⁵ των Μεσογειακών Ιερών,⁴⁶ συνακόλουθα λατρευομένη ως θαλασσοσφέντρα Λευκοθέα κατά τούς ιστορικούς χρόνους, με το πέρασμα στην πατριαρχία, υπέστη τις μεταμορφώσεις και τους διπλασιασμούς που καθιστούσαν σύνναους στο ίδιο Ίερόν και άλλους θεούς ή θεές:⁴⁷ ήτοι, «Λευκάτας-Απόλλων» πλέον στη Λευκαδία χερσό+νησο· εις Κώ, Μίλητον, Σάμον, και Αθήνα, «Λευκοθέα-Ινώ-Ελλιμενία», σχεδόν ταυτόσημον με όνομα πόλεως που αναφέρει ο Θουκυδίδης (3.94.1): «ἐν Ἐλλομενῶ τῆς Λευκαδίας»· «Λευκοθέα-Ινώ-Παλαίμων» στον Ισθμό της Κορίνθου· στη Ρόδο η Αλία λατρευόταν πλέον ως «Αλία-Λευκοθέα», σύζυγος⁴⁸ Ποσειδώνος.

Τα παραπάνω στοιχειοθετούν ότι, όταν επεκράτησε η πατριαρχική ηλιοκεντρική-ουράνια λατρεία, ο Απόλλων σφετερίζεται τα Ιερά της φεγγαροθεάς Λευκῆς. Κατά συνέπειαν, και το «Ίερόν τῆς Λευκᾶς» ἐπὶ της «Λευκᾶς πέτρης» περνάει στην κυριότητα⁴⁹ του Απόλλωνος· και βέβαια το όνομα του Ιερού από γένους θηλυκού, «Λευκάτα/η», γίνεται ἐπίθετον του Απόλλωνος γένους αρσενικού, «Λευκάτας Απόλλων»· ούτως το γνωρίζει ο Σπράβων στην ύστερη αρχαιότητα.

Το αντίστοιχον εγένετο και στην Κόρινθο: πριν εκεί καθιερώσουν οι Μινύαι τη λατρεία του Ποσειδώνος, πρωτολατρευόταν η Λευκή-θεά· και μόνον μετά την επικράτηση της πατριαρχίας στην Κόρινθο ο Ποσειδών αναδείχθηκε αυτός τώρα σε κύρια θεότητα, λατρευόμενος όμως μαζί με τις ξεπεσμένες πλέον σε δευτε-

45. Nilsson Martin, *The Minoan-Mycenaean Religion ant its survival in Greek Religion*, (2η έκδ.), 45, 226 κ.εξ., 277, 339, 352, 392 κ.εξ., 397, 401, 404 κ.εξ. Gimbutas Marija, ό.π., 68, 230, 307.

46. Τον ίδιον στοχασμό για τη μεσογειακή διάσταση τού επωνυμίου–, Λευκή / Λευκοθέα / Leukata / Leuka, τον επιστημόναμε στο *Lexicon Philologicum praecipuae Etymologicum*, (1711), τού *Matthiae Martini*, σ. 134 [= 772, digitized by Google]: "*Leucothea*, Λευκοθέα, ea, quae Latinis Matuta dicta est. Serv. in 5. Aen. Plut. in Camill. Gloss. *Λευκοθέα Albunea mater. Matuta*, Serv. in 7. *Alta, quia est in Tiburtinis altissimis montibus, Albunea dicta est ab aquae qualitate, quae illo fonte est: unde etiam nonnulli ipsam Leucotheam volunt. Sciendum sane, unum esse nomen fontis ὁ ὕδατος. Dicī ira vult Etymologus ino, quod in furorem acta per album eampum, qui circa Megaridem est, currens, sese in mare dejecerit. Myrsilus λευκοθέας appellat etiam Nereidas [Νηρηίδες]. Hesych. λευκοθέαι πᾶσαι αἱ πόντιαι. Cur non simpliciter ἡ λευκῇ θεά, quia aurora alba apparet, aut potius λευκά θεά, alba dea ?".*

47. Πρβλ. Λέτσας Αλέξαν., *Μυθολογία τῆς Γεωργίας*, (I-III, 1949), III, 129.

48. Ἄλλος πατριαρχικός τρόπος συγκάλυψης λατρειῶν μητριαρχικών θεαινῶν εἶναι να μεταγυρίζουν οι γθόνιες μητριαρχικές Θεαινες (πόντιαι) σε συζύγους ουρανίων Ολύμπιων Θεῶν.

49. Για ἀλλοτρή κυριότητα Ιερού, βλ. Νεπαντζής Ι., (2000), *Προϊστορικές φυλετικές λατρείες Αιτωλῶν καὶ Αργαίων*, 41, 103,105.

ρεύουσες θαλάσσιες θεότητες, απλές συνοδοί του Ποσειδώνος, τη Λευκή με όνομα τώρα Λευκοθέα και τον Μελικέρτη-Παλαίμονα.⁵⁰

Έκρινα συμπεριλήψιμη αυτήν την παράλληλη λατρεία της Λευκής-θεᾶς εις Κόρινθον και εις Λευκαδίαν, γιατί παρατηρούμε ότι καθιστά απολύτως εξηγήσιμον τον λόγον που οι Κορίνθιοι ως άποικοι στη Λευκαδία χερσό+νησο ανακράτησαν –και όχι ονοματοδότησαν– το όνομα «Λευκάς» για την πόλη που αποίκησαν εκεί: θα ήταν γνώστες ότι ήταν το ίδιο όνομα που είχε η πρωτοῖδρυθείσα στα μέσα της τρίτης χιλιετίας πόλις –«*Λευκάς»–, επώνυμον αφενός ομόρριζον θεματικώς με το απαντόν στη Γραμμική Β' γραφή οικωνύμιον Re-u-ko-to-ro Λεύκτρον, καθώς και με τη λέξη re-u-ko λευκός, αφετέρου ταυτόσημο με το όνομα της πρωτολατρεμένης στην Κόρινθο Λευκής-θεᾶς. Με το ίδιο σκεπτικό εξηγείται ιστορικά, γιατί στην Παμφυλία η *Ινώ-Λευκοθέα* λατρευόταν σε ακρωτήρι με όνομα «Λευκόθειον».⁵¹

Ιδιαιτέρως ενδιαφέρουν οι δισημίες –*Ινώ-Λευκοθέα*, *Αλία-Λευκοθέα*–, καθότι ως ηρωίδες συγκαταλέγονται μεταξύ αυτών που «επήδησαν εις την θάλασσαν»: η *Ινώ* με «ἄλλα»! ερρίφθη από την «Μαλουρίδα πέτραν» εις την θάλασσαν⁵² μετά του πτώματος του υιού της Μελικέρτου.⁵³ η *Αλία* έπεσε στη θάλασσα και έτσι ονομάστηκε Λευκοθέα, η «Λευκή θεά».⁵⁴ Αντίστοιχον –τελετουργικόν– ἄλλα γινόταν από «Λευκάς πέτρης», που «ἔχει τὸ τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν καὶ τὸ ἄλμα τὸ τοὺς ἔρωτας πᾶνιν πεπιστευμένον».

Το σπουδαιότερον: αυτή η σύμπτωση ιερουργιών, τελετουργικῶν «ἄλματος» τῆς *Ινούς* εκ της «Μαλουρίδος πέτρης» με το εκ της «Λευκάς πέτρης»–«Λευκάτα» «ἄλμα τὸ τοὺς ἔρωτας πᾶνιν πεπιστευμένον», έχει κοινόν παρονομαστή τη Λευκή-θεά: καθότι, η *Ινώ* κατόπιν γίνεται αθάνατη και συγχέεται προς την θαλασσοαφέντρα Λευκοθέα,⁵⁵ τη «Λευκή θεά» που λατρευόταν σε ὅλο τον χώρο της Μεσογείου.⁵⁶ εις δε το *Ιόνιον* πέλαγος λατρευόταν σε *Ἱερὸ ἐπὶ τῆς «Λευκάς πέτρης» ἢ «Λευκάτα»*. Ἱερὸν δευτερογενῶς σφετερισθέν υπό τοῦ «Λευκάτα-Ἀπόλ-

50. Πανσανίας 2,2,1.

51. Λέτσας, ὁ.π., I, υποσημ. 5 στις σ. 351-352.

52. Ὅπως αναφέρουν οι Διονυσιακοί μῦθοι, και διὰ τούτο εξωμωιώθη και προς μίαν τῶν Νηρηίδων, γνωστές και αυτές τροφοί τοῦ θεοῦ Διονύσου. (Ζενμέρ, 427).

53. Λέτσας, ὁ.π.

54. Κερένυϊ, 176-177.

55. Λεκατσάς Παν., *Το Θείον Δράμα* (1976), 28. – Λεκατσάς Παν., *Το Θείον Βρέφος* (1996), 41. – Λεκατσάς Παν., *Ἐρως* (1963), passim. – Λεκατσάς Παν., *Η Μητριαρχία* (1977), passim. – Λεκατσάς Παναγ., *Φαιακία*, ὁ.π., 97. – Decharme P., *Ἑλληνική Μυθολογία*, ("Γιοβάνης"), Α', 312, Β', 396-406, 503, 644, 680, 726-740. – Κερένυϊ, 281. – Jeanmaire, 427, 432. – *Ἑλληνική Μυθολογία*, (επιμέλεια Ι.Θ. Κακριδής), ὁ.π., passim.

56. Jeanmaire, 427.

λωνος», με τη ρητή συμφωνία, μητριαρχουμένων και πατριαρχουμένων, να δηλώνεται δια τού επιθέτου «Λευκάτας» η πρωταρχική μητριαρχική αφέντρα/κυρία του Ίερού, η Λευκά/ή-[θεά] (Λευκοθέα), με τους συμβαλλομένους να καταλήγουν στή δίσχημη επωνυμία, «τὸ τοῦ Λευκάτα Απόλλωνος ἱερὸν». Το επίθετο ἤδη είναι ένα τοπωνυμικό.⁵⁷

Ὡς θαλασσοαφέντρα Λευκοθέα⁵⁸ είναι γνωστή από τον 8ον αιώνα: Ο Όμηρος στην *Οδύσσεια* (ε.333-364) την ψάλλει να «επιφαίνεται»⁵⁹ στον Οδυσσέα⁶⁰ –και αυτός ξεπεσμένος σε ἥρωα φεγγαροθεός–⁶¹ ως Αἴθυια⁶² (θαλασσοπούλι) και του δανείζει το πέπλο της – «κρήδεμνον»⁶³ ἐπὶ στέρνοιο ταῦνσαι ἄμβροτον» (*Οδ.* ε.346) – για να το περιτυλίξει στο σώμα του σαν ζωνάρι και να σωθεί από την καταστροφή του πλοίου και κολυμπώντας να φτάσει στη μακρινή ακτή· κατόπιν έπρεπε να πετάξει το πέπλο στη θάλασσα.⁶⁴ Λέγαν αργότερα⁶⁵ πως αυτό το πέπλο έγινε εκείνη η κόκκινη ταινία που χρησιμοποιούσαν στη Σαμοθράκη οι μυημένοι στα μυστήρια των Καβείρων⁶⁶ και τη φορούσαν για προφύλαξη από τους κινδύνους της θάλασσας.⁶⁷ Αντίστοιχο τύπο τελετουργικού έχουμε και στις ιερουργίες στο Ίερό του Λευκάτα Απόλλωνος!

57. Ροντογιάννης Πάνος, *Ιστορία τής νήσου Λευκάδος*, ό.π., Α', 239.

58. Λεκατσάς, *Φαιακία*, ό.π., 97.

59. Βασδέκης Γρηγ., *Θείο Δράμα και Μητριαρχία στην Οδύσσεια*, (1992), 90-92. – Νεραντζής Ι., (2000), ό.π., 8, 132.

60. Nilsson Martin, *The Minoan-Mycenaean Religion ant its survival in Greek Religion*, (2η έκδ.), 623. – Nilsson Martin, *Η Μυκηναϊκή προέλευση τής Ελληνικής Μυθολογίας*, [1979], 105-107, 188, 273 σ. 1.

61. Λεκατσάς, *Φαιακία*, ό.π., 97.

62. Αἴθυια, ἡ· θαλάσσιον πτηνόν, εἶδος λάρου [«γλάρου»] πιθανῶς (λατ. *larus marinus* ἢ *larus argentatus*). || μεταφορικῶς πλοῖον. [πιθανῶτ. εἶναι κυρίως ἐπίθετον θηλυκόν τοῦ *αἰθὺς = αἰθήεις {= αἰθήεις, -εσσα, -εν = αἰθαλόεις, -όεσσα, -όεν, συνηρ. αἰθαλοῦς, -οῦσα, οὔν (αἰθαλος)· αἰθαλώδης, πλήρης αἰθάλης (καπνιάς), τεφρόχρους. – φλογερός, καίων} (βλ. αἶθω) ἐννουμένου τοῦ οὐσιαστικοῦ ὄρνις]. (Σταματάκος, *Λεξικόν*, λ.).

63. κρή-δεμνον, δωρ. κρά-δεμνον, τὸ (κάρα+δέω)» κεφαλόδεσμος, γυναικεῖον κάλυμμα τῆς κεφαλῆς κατερχόμενον ἐκατέρωθεν μέχρι τῶν ὠμων (πρβλ. το σημερινό «τσεμπέρι»), ὥστε νὰ δύνανται, ἐν ἀνάγκῃ, νὰ καλυφθῇ καὶ ὁλόκληρον τὸ πρόσωπον. ... Ἐτυμ.: κρήδεμνον, δωρ. κράδεμνον < *κρανό-δεμνον (κρανό- < *κρασ-νο· βλ. κρανίον). *δε-μν-ο-ν· δέω, ὁμηρικόν δίδημι, διά-δημα. (Σταματάκος Ι., *Λεξικόν*).

64. Κερένυϊ, 249, 281.

65. Σχόλια στον Απολλώνιον τόν Ρόδιον, 1.917.

66. Καλλέργη Διδώ, *Τα Αρχαία Μυστήρια, Η Πνευματική Κληρονομιά τής Αρχαίας Ελλάδος*, (1976), 109-111. – Μεγδάνος Χαρ., *Το Ελληνικόν Πάνθεον*, (1812), κεφ. «Περί Κορυβάντων και Καβείρων». – Βασδέκης, ό.π. 90-92, 94.

67. Κερένυϊ, 249, 281.

Εξ αυτών τών ιστορικο-γεωγραφικών, κοινωνικο-θρησκευτικών και γλωσσολογικών δεδομένων, που συναρμολογούν στενά μεταξύ των, συνεπάγεται ότι το σήμα «Λευκάτας» έχει σημεινόμενον που δηλώνει σε ποια επακριβώς θεοθετητή ανήκε πρωταρχικά και πρωτογενώς «[...] τὸ τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν καὶ τὸ ἄλμα τὸ τοῦς ἔρωτας παύειν πεπιστευμένον»: ότι πρωταρχικά ήταν «τῆς πότνιας / κυράς Λευκάς/ῆς τὸ ἱερὸν»· τουτέστιν, δηλώνει ποια ήταν η αρχέγονη πρωτολατρευτή πότνια/κυρία τοῦ «Ἰεροῦ»: ανήκε πρωταρχικά στη φεγγαροθεά Λευκή (ῆ) και στα δωρικά Λευκά (ῆ): μια αρχέγονη μητριαρχική μορφή της Μεγάλης Θεᾶς,⁶⁸ (υστερώς Θνήσκουσα⁶⁹ Θεά), που από τα Γεωμετρικά χρόνια (1025-700 π.Χ.) και εφεξῆς αναγκυρίζει, είπαμε, σε θαλασσοαφέντρα Λευκοθέα.

Στη δική μας τεκμηριωτική προσέλαση, το κρίσιμον εδώ είναι ότι, αυτή η «επιφάνεια» της Λευκοθέας ως Αἴθουα λογιάζεται μινωική-μυκηναϊκή «επιφάνεια» της θεᾶς με τη μορφή ενός πουλιού· ἥτοι συνδέεται με την αντίστοιχη των χρόνων αυτῶν πίστη πως οι θεοὶ φανερώνονται με μορφή πουλιῶν.⁷⁰ Κρίσιμον, καθότι συμμαρτυρεῖ ότι σ' αυτό το κρητο-μυκηναϊκὸ πᾶνθεον συγκαταλεγόταν και η ομηρική Λευκοθέα, η Λευκή-θεά· μαρτυρεῖται, ἄλλωστε τούτο εκ πολλῶν και ποικίλων γραμματειακῶν, ιστορικῶν και αρχαιολογικῶν πηγῶν.

Αξιοπαράτητον στη θεωρία «επιφανείας» που περιγράφει ο Όμηρος: το ἔτυμον του ονόματος τοῦ θαλασσίου πτηνοῦ, Αἴθουα,⁷¹ εἶναι εκ του ρήματος αἴθω που μια του σημασία εἶναι φέγγω, ως εἶναι και της φεγγαροθεᾶς Λευκῆς,

68. Gimbutas Marija, *ό.π.*, 68, 230,307.

69. Για τη μητριαρχική Θνήσκουσα Θεά, προσωποποιημένη στην Ἰνώ-Λευκοθέα, ἢ Ἀλία-Λευκοθέα, βλ.: -Λεκατσάς Παναγής, (1976), 28. - Λεκατσάς Παν., (1996), 41. - Λεκατσάς Παναγής, (1963), *passim*. - Λεκατσάς Παν., (1971), 88, 115, 179. - Alexiou Margaret, *Ο Τελετουργικός Θρόνος στην Ελληνική Παράδοση*, (1974 [2002]), 122, 143. - Seaford Rich., *Ανταπόδοση και Τελετουργία*, (1994 [2003]), 230 σημ. 151, 253, 278, 301 σημ. 163. - Βασδέκης, *ό.π.*, 92. - Νεραντζής Ι., (2000), *ό.π.*, 78, 132.

70. Nilsson Martin, *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*, (1949, [ελληνικά χ.χ.έ.]), σ. 25, 34, 55, 171.

71. Ἔτυμον: Αἴθουα < αἴθω (πρβλ. λατιν. aestus = καύσων)· ἐνάωω, ἀνάπτω, ἀναφλέγω.- Παθ. καίομαι, φλέγομαι. 2) σπαν. αμτβ. =καίομαι, φλέγομαι, φέγγω. Ἔτυμ.: Πάντα ταῦτα τὰ: αἴθω, αἰθός=κεκαυμένος, αἶθος=καύσων, πυρᾶ, ..., αἴθουσα (ὡς λάμπουσα τροποντινά), αἰθάλη, αἰθαλος, αἰθαλίω, αἰθήρ, αἰθίσσω, αἶθρα, κ.λ.· ὡσαύτως τα λατιν. aestus, aestas, aedes: πάντα ταῦτα ἀνάγονται εἰς τὸ σκανδικτικὸ ἑῖdhah=ξύλο διὰ προσάνκμμα, τ. ἔ. ἔκ ῥ. *-aidh- ἥς ὁ ἀσθενὴς τύπος εἶναι *iah- πρβλ. σκανδικτικὸ indhē=ἀνάπτω, idhas=(μτχ. =ἀναμμένος), ..., ὡς καὶ τὰ ἐκ τῆς αὐτῆς ἀσθ. ῥ. ἑλλην. ἰθαρός=καθαρός, ἰθαίνεσθαι=θερμαίνεσθαι παρ' Ἑσυχ'· ἐπόμεν. ἑλληνικὴ ῥίζα αἰθ-, ἰθ-, λατιν. aed- (aedes = ἐστία πυρός)· πρβλ. ἀρχ. ἱρλανδικὰ aed=πῦρ· πρβλ. ὡς. τὸ παρ' Ἑσυχ. «ἄδεις· Ἑσχάρα Μακεδόνες» καὶ «ἄδιας· ἑσχάρα, βωμὸς Μακεδ.» ὡς. «ἄδορῶν· αἰθρία Μακεδόνες», «ἄδῃ· οὐρανὸς Μακεδόνες» πιθανῶς τατα ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ τὸ Αἶτνα. (Σταματάκος, *Λεξικόν*, *ό.π.*).

«η Φέγγουσα // Λάμπουσα ως η Σελήνη»· τούτο σημαίνει ότι το θαλασσοπούλι Αἰθυία είναι το ιερό σύμβολο τῆς προϊστορικής κρητο-μυκηναϊκής φεγγαροθεάς Λευκής· είναι η «επιφάνεια» τῆς θεάς με μορφή αἰθυίας («γλάρου»).⁷²

Επέμεινα σε αυτή την προβολή δεδομένων που συναρμολογούν στενά μεταξύ των, επειδή αφενός καθιστούν εξηγήσιμον, γιατί υπάρχει ταυτότητα θεωνυμίου-τοπωνυμίου· αφετέρου, καθιστούν εξηγήσιμον τον λόγον, γιατί επέλεξαν αυτό και όχι άλλο όνομα κατά την ονοματοδοσία πόλεως ἡ Ἱεροῦ, και ποιο ήταν το σημαινόμενον που («εσήμαινεν») το σῆμα της πόλεως ἡ του Ἱεροῦ.

Ὅτι η πρωταρχική αφιέρωση του ἐπὶ της «Λευκάς πέτρης» Ἱεροῦ ήταν στη μητριαρχική φεγγαροθεά Λευκά/ῆ, την θαλασσινή Λευκοθέα, και ὅτι στην πατριαρχία υπέστη το Ἱερόν· αυτή τη μεταμόρφωση και τον διπλασιασμόν, και ως εκ τούτου ἐπῆλθε μεταστοιχείωση σε «Λευκάτα-Απόλλωνος Ἱερόν», το στοιχειοθετεῖ εντόνως η ἀντίστοιχη λατρεία της ολύμπιας Ἥρας ως «Λευκαδία Ἥρα». Αφού, το προσηγορικόν ἐπίθετο «Λευκαδία» υποδηλώνει σαφώς ὅτι, στους μεθομηρικούς χρόνους, μετά την επικράτηση του ολύμπιου Πανθέου, η Ἥρα μετᾴλαξε μεν ἀπὸ φεγγαροθεά (η πρώτη «Λευκαδία») εἶναι η Σελήνη = «Λευκή Σελήνη», «Λευκόφωτη Σελήνη» σε ολύμπια θεότητα, ἀλλὰ δεν ἀπαρνήθηκε ποτέ τις ἀρχέγονες ρίζες της ἀπὸ τη μεγάλη Θεά-Λευκή της προομηρικής μητριαρχικών νομίμων κοινωνίας των μεσογειακών λαών.⁷³ Αφού μάλιστα, εἰδικά η λέξη «λευκά» (οὐδέτ., πληθ. τοῦ «λευκός») ως ουσιαστικό δηλώνει και τα «menstrua alba», («τῶν νεανίδων ἔμμηνα, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐρυθρά»)· ἄρα το ἐπίθετο «Λευκαδία» παραπέμπει ευθέως στην πρώτη λατρεία της Ἥρας ως Φεγγαροθεάς προστάτισσας της γονιμότητας τῶν γυναικῶν, μιας και τα «έμμηνα» ἦταν ἀπολύτως συσχετισμένα με το Φεγγάρι,⁷⁴ στην ἀρχαιότητα. Αυτό βέβαια μας οδηγεῖ και στη φεγγαροθεά «Λευκά/ῆ», στη Λευκοθέα, ἀφού και αυτή εἶχε ἐπίθετο προσηγορικό «Λευκάτη», που μετά το σφετερίστηκε ὁ Απόλλων, ὁ «Λευκάτας Απόλλων».

Το σπουδαιότερον· οἱ ἐπωνυμιοὶ διπλασιασμοί, –Λευκαδία-Ἥρα, Λευκάτας-Απόλλων– στοιχειοθετοῦν, ευγλώττως, ὅτι, ὅσο και ἀν ἐπιδιώχθηκε η συγκαλύψη, αὐτές οἱ λατρεῖες εἶναι κοινῆς καταγωγῆς ἀπὸ τη Μεγάλη Θεά⁷⁵ και γι' αὐτόν ἀκριβῶς τον λόγο συστοιχίζονται και με τις ἀντιστοίχου τύπου μυ-

72. Πρβλ. Pollard John, *Birds in Greek Life and Myth*, (1977), 16, 156, 169.

73. Andre' Leroi-Gourhan, *Οἱ Θρησκείες τῆς Προϊστορίας*, (1964 [1990]), passim. – Rene' Treuil, Pascal Dareque, J.-Cl. Poursat, Gilles Touchais, *Οἱ Πολιτισμοὶ τοῦ Αἰγαίου*, (1989 [1996]), passim.

74. Λεκατσάς, *Φαιακία*, ὁ.π., 20.

75. Nilsson Martin, *The Minoan-Mycenaean Religion ant its survival in Greek Religion*, (2η ἐκδ.), 45, 226 κ.εξ., 277, 339, 352, 392 κ.εξ., 397, 401, 404 κ.εξ.

στηριακές⁷⁶ θεουργίες και μυστηριακές⁷⁷ τελετουργίες που περιγράφουν οι γραμματειακές πηγές ότι ετελούντο και εις το «*Ιερόν τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος*», σε αυτό το φημισμένο «*Ιερόν*» και παραλλήλως «*ιεροθεραπευτήριον τοῦ ἔρωτος*», ως εμφανίζεται στις γραμματειακές πηγές και δη εκ της ρήσεως του Στράβωνος (10.2.9) «[...] τὸ τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος *Ιερόν* καὶ τὸ ἄλμα τὸ τοὺς ἔρωτας παύειν πεπιστευμένον».

Ὅτι πρόκειται για κατακύρωση, δηλαδή μεταβίβαση κυριότητας του επί της «*Λευκᾶς πέτρης*» *Ἱεροῦ* από τη *Λευκά/ή* στον *Λευκάτα-Απόλλωνα*, το φανερώνουν εναργέστερα, παρά το εὔσχημον της συγκάλυψης των καταβολών από γυναικεία θεότητα, οι γραμματειακές αναφορές στο «*Ιερόν τοῦ Λευκάτα-Ἀπόλλωνος*»: ἐπρόκειτο για «*ιεροθεραπευτήριον ἔρωτος*», από τις μητριαρχικές καταβολές του ως «*Ἱερόν Λευκᾶς-φεγγαροθεᾶς*» έως και την πατριαρχική ὕστερη αρχαιότητα ως «*Ἱερόν Λευκάτα-Ἀπόλλωνος*»: Εἶχε να κάνει με τον εσωτερικό κόσμον του ατόμου, γι' αυτό και η τελετή της μύσης ήταν μια προσωπική μυστηριακή τελετουργία, οριζομένη ακριβῶς υπό του Στράβωνος, 10.2.9: «*Ἔχει δὲ τὸ τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος Ἱερόν καὶ τὸ ἄλμα τὸ τοὺς ἔρωτας παύειν πεπιστευμένον*».⁷⁸

Ὅμως, αυτό το πρωτοϊστορικών χρόνων σήμα, «*Λευκάτα*» (ή), (αν ήταν σε ονομαστική), ἢ «*Λευκάτας*» (τῆς), (αν ήταν σε γενική), του *Ἱεροῦ* μεταλλάχθηκε ως προς το γένος του από θηλυκό σε αρσενικό προσηγορικό-κτητικό ἐπίθετο στο ὄνομα του, πατριαρχικών νομίμων, θεοῦ *Απόλλωνος*: ονομαζόταν πλέον «*Ἱερόν τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος*», στα πατριαρχικά ιστορικά χρόνια. Εγένετο δε τούτο, προκειμένου να ἔχει το σήμα τώρα πλέον σημασιόμενον που να δηλώνει παράλληλα και την επιπρόσθετη –σφετερισμένη– πατριαρχική κυριότητα του νέου επικυράρχου-σφετεριστή που γίνεται σύνναος θεός του *Ἱεροῦ*: «*Ἱερόν *Λευκᾶς/ῆς καὶ Λευκάτα Ἀπόλλωνος*»· με γραμματικόν ὅμως καταλύτη της δίσημης πλέον

76. «*Μυστήρια*» πρωταρχικά σήμαινε «*μυστικές τελετές*» και ὅχι «*Μυστηριακές Θρησκείες*».

77. Κοσμόπουλος Μιχ. (επιμέλεια), *Ελληνικά Μυστήρια - Αρχαιολογία και Τελετουργικό τῶν Αρχαίων Ελληνικῶν και Μυστηριακῶν Λατρειῶν*, (2003, [2007]), passim. – Burkert Walter, *Ελληνική Μυθολογία και Τελετουργία*, (1979 [1993]), 102, 269, 311. – Burkert Walter, *Μυστηριακές Λατρείες τῆς Αρχαιότητας*, (1987 [1994]), passim. – Ζιάκας Γρ. Δ., *Η θρησκεία των προϊστορικών κοινοτήτων και των αρχαίων λαών*, (1996), passim. – Θεοφανοπούλου Δήμητρα, *Μορφολογική και σημασιολογική εξέλιξις των επιθημάτων -*yo- / -*eyo- εις την Ελληνικήν*, (διδασκτορ. διατριβή, 1971), passim. – Καράμπελας Γιώργος, *Το Ἱερό Χόρτο*, (χ.χ.έ), passim. – Carl A.P. Ruck, *Τα μυστικά τῆς αρχαίας Ελενσίνας*, (2006 [2008]), passim. – G. Wasson, Al. Hofmann, C. Ruck, *Ο δρόμος για τήν Ελενσίνα*, (1978 [2008]), passim.

78. Πρβλ.: Κοσμόπουλος, ὁ.π., 19. – Ζιάκας, ὁ.π., passim. – Θεοφανοπούλου Δήμητρα, ὁ.π., passim.

έννοιας του σημασινομένου μόνον το όνομα της θεάς: «Λευκά/ή» > «Λευκάτας Απόλλων». Ωστε πλέον το σήμα του *Τεροῦ* να δηλώνει συγκυρίαρχες δύο σύνναες θεότητες: τη μητριαρχική χθόνια φεγγαροθεά *Λευκά/ή* και τον πατριαρχικό ουράνιο θεόν *Απόλλωνα*. Εγένετο τούτο, όταν στην αρχέγονη –μητριαρχικών νομίμων– λατρεία της φεγγαροθεάς *Λευκής* (*Ασπρης*), λατρεία σεσημασμένη από την ΠρωτοΕλλαδική περίοδο (3200-2000), επικυρίαρχισε στα τέλη της Ύστερο-Ελλαδικής περιόδου (1600-1025) και στην αυγή των ιστορικών χρόνων η –πατριαρχικών νομίμων– λατρεία· λατρεία επικεντρωμένη, τώρα, σε Πάνθεον ολύμπιας ζευγαρικής ιδιοσυστασίας, προκειμένου να συμβιβαστούν και να συνταιριασθούν, δια του «συγκρητισμού», τα παλαιά με τα νέα κοινωνικο-θρησκευτικά νόμιμα, τα μητριαρχικά με τα πατριαρχικά. Προβάλλεται δε αυτό το νέο κοινωνικό status στο νέο επικρατήσαν θρησκευτικό status, είτε εκεί γύρω στα 1200 π.Χ., με τις αναστατώσεις στη Μεσόγειο από τους λεγόμενους «Λαούς της Θάλασσας»,⁷⁹ είτε αργότερα στην περίοδο των λεγομένων «Σκοτεινών αιώνων» / «Γεωμετρικών χρόνων» (1025-700).

Αφού δε η *Λευκά/ή*-[θεά] κατάγεται, επαρκώς στοιχειοθετημένα, από τους ΠρωτοΕλλαδικούς χρόνους, συνεχίζεται δε η λατρεία της και στους κρητο-μυκηναίους χρόνους (1600-1025), θα πρέπει ν' αναρωτηθούμε αν απαντούν, σε «Γραμμική Β γραφή ελληνική», είτε αντίστοιχο οικωνύμιο με ρίζα ίδια με το όνομα «Λευκά/ή», είτε απλώς η λέξη «λευκός, ή, όν». Γιατί θα τεκμηρίωναν επαρκέστατα την ύπαρξη των γεωγραφικών επωνυμιών, «Λευκάς», «Λευκαδία», «Λευκάτα[ς]» στην ΎστεροΕλλαδική περίοδο (1600-1025).

Όντως, λοιπόν, απαντούν αμφοτέρω σε πινακίδες «Γραμμικής Β γραφής ελληνικής»:

Αφενός, το γεωγραφικό όνομα re-u-ko-to-ro PYAd 290 κ.α. *Λεῦκτρον*,⁸⁰ επωνυμία πόλεως της ανατολικώς της *Πύλου Υπερορείου Χώρας*, στη μεγάλη εσωτερική κοιλάδα της *Μεσσηνίας*.⁸¹ λέξη με τήν ίδια θεματική ρίζα «λευκ-».

Αφετέρου, η λέξη re-u-ko PYCn 418.2 κ.α. *λευκός*.⁸² λέξη απολύτως ταυτόσημη θεματικά με το όνομα της *Λευκῆς/ῆς*-[θεᾶς].

79. Sandars N.K., *Οι Λαοί τῆς Θάλασσας – Πολεμιστές στην αρχαία Μεσόγειο 1250-1150 π.Χ.*, (1978 [2001]), passim.

80. Προμπονάς Ιωάν., *Η Μυκηναϊκή Εορτή *Θοροελκτήρια (to-no-e-ke-te-ri-jo) και η επιβίωσις αυτής εις τους ιστορικούς χρόνους*, (διδασκ. διατρ., 1974), 37. – Martín S. Ruipérez & José L. Melena, *ό.π.*, 82, 116.

81. Martín S. Ruipérez & José L. Melena, *ό.π.*, 82, 116. – Σταματάκος Ι., *Λεξικόν...*, *ό.π.*, λ. *Λεῦκτρον* (τό) = *Λεῦκτρα*. *Λεῦκτρα* (τά) · κώμη Βοιωτίας · κώμη Λακωνίας · πόλις Αρχαδίας. -Πόλεις και αυτές ονοματισμένες εξ ονόματος τῆς *Λευκῆς-θεᾶς*, κατὰ τη δική μου θεωρία.

82. Προμπονάς Ιωάν., *Η Μυκηναϊκή Εορτή *Θοροελκτήρια*, *ό.π.*, 37.

Αμφότερα τεκμηριώνουν βασίμως δύο τινά:

Αφενός ότι, τόνον το ΥΕ οικωνύμιον *re-u-ko-to-ro* *Λεῦκτρον*, όσον και τα ταυτόσημα *Λευκάς* και *Λευκαδία*, είναι παρώνυμα παραγόμενα και σηματοδοτούμενα από το ίδιο θεωνύμιον, *Λευκά/ή*, και όχι απλώς από το επίθετον λευκός.

Αφετέρου ότι, κατά κοινήν λογικήν, θα ήταν σε ισχύ και σε λειτουργία, κατ'αυτήν την ΥστεροΕλλαδικήν περίοδον, και αυτά τα γεωγραφικά ονόματα, *Λευκάς*, *Λευκαδία*, *Λευκάτα*[ς].

Το σπουδαιότερον: αυτή η τεκμαρτή χρονική αναγωγή στους ΥστεροΕλλαδικούς χρόνους τής ονοματοχρησίας αυτών των *Λευκαδίων* τοπωνυμικών οδηγεί –κατά τη θεωρία μου– σε ακόμα πρωιμότερη ονοματοχρησία του οικωνυμίου «*Λευκά*», ήτοι στην ΠρωτοΕλλαδική περίοδο: καθότι, λογικόν και επόμενον είναι, με αυτό το όνομα, **Λευκάς*, να είχε ονοματοδοτηθεί πρώτη και καλύτερη η ΠΕ πόλις που ανθίζει για δύο τουλάχιστον χιλιετίες στην *Λευκαδία* *χερσό+νησο*, που το νεκροταφείο της ανέσκαψε ο Δαίρπφελδ στην πεδιάδα του Νυδριού στη θέση Στενό· το διαιωνίζει η πόλις των *Ιστορικών Χρόνων* που γνωρίζει ο Θουκυδίδης.

Το ότι, μάλιστα, συμπίπτει χρονικά η ακμή της ΠρωτοΕλλαδικής *Λευκαδίας* πόλεως με τη λατρεία της φεγγαροθεάς *Λευκής* στη Μεσόγειο τουλάχιστον από την τρίτη χιλιετία, και, κατά συνεπαγωγήν, με τα διατηρηθέντα διαχρονικώς έως την ύστερη αρχαιότητα, εξ ονόματός της, σήματα, –«*Ιερόν Λευκάτα*[ς]», ακρωτήρι «*Λευκάς πέτρη*» ή «*Λευκάς ἄκρα*» ή «*Λευκάτας*», *χερσό+νησος* «*Λευκαδία*» και πόλις «*Λευκάς*»–, στοιχειοθετεί καθοριστικά τη δική μου πρόταση: ότι και η ονοματοθεσία της πρωταρχικής πόλεως της ΠρωτοΕλλαδικής περιόδου δεν μπορεί παρά να εγένετο και αυτή, στα μέσα της τρίτης χιλιετίας, με όνομα ελληνικόν και να την ονομάτισαν με όνομα ταυτόσημον με τη λέξη που απαντά στην ΥστεροΕλλαδική περίοδο (1600-1025), τη γραμμένη σε πινακίδα Γραμμικής Β γραφής ελληνικής, *re-u-ko* *λευκός* > **Λευκά/ή*, αλλά μπορεί και με το όνομα **Λευκαδία*.

Την προτεινόμενη τεκμαρτή επωνυμία **Λευκαδία* τη στοιχειοθετώ ιστορικο-γλωσσικά και κατ' αναλογία: στο ανάκτορο της Κνωσού βρέθηκε πινακίδα υστερο-μινωικής περιόδου, όπου αναγράφεται προσφορά στη θεά *Θηρασία* (*ge-ra-si-ja* = *Kwherasia*)· θεωνύμιον που οι Martín S. Ruipérez & José L. Melena⁸³ συσχετίζουν με το ταυτόσημον τοπωνύμιον *Θηρασία-νήσος*: υποθέτουν ότι το αρχέγονον όνομα της νήσου ήταν *Θηρασία*: συμπληρώνων εγώ ότι, η *Kwherasia* θα ήταν θεά του νησιού προ τής εκρήξεως τού ηφαιστείου (στο μεταίχμιο ΥΚ Ι &

83. Martín S. Ruipérez & José L. Melena, *ό.π.*, 186-187.

ΥΚ II Περίοδου = 1550-1450), και άρα θα ανάγεται η ονοματοδοσία της νήσου στην ΠρωτοΚυκλαδική περίοδο (3000-1850).

Τεκμαρτόν αξιοπρόσεκτον, στοιχείον ότι πρωταρχικά η "Κυρία" του Ίεροῦ και της χερσο+νήσου ήταν θήλεια θεότητα, η πότνια (κυρία, δέσποινα) Λευκά/ή (Λευκοθέα), που ασφαλώς υποδηλώνει και την αιτιοκρατία ονοματοδότησης όλων των Λευκαδίων, εξ ονόματός της, τοπωνυμικών, μας δίνει και η Προφορική Παράδοση που επέζησε διαχρονικώς στη Συλλογική Μνήμη των κατοίκων της χερσο-νήσου έως τα μέσα του 20ου αιώνα: ο γεωγράφος Joseph Partsch,⁸⁴ ύστερα από επιτόπια έρευνά του στη Λευκάδα, επισημαίνει, το 1889, πως «ολόκληρη η περιοχή, δηλαδή η νοτιοδυτική ορεινή χερσόνησος από το χωριό Αθά-νι ως το ακρωτήρι [Λευκάτας], ονομάζεται στην τοπική γλώσσα "Νιρά" δηλαδή "εις την Ιεράν", ήτοι γη αφιερωμένη «εις την Ιεράν»-[Κυρά], κατά την αυτούσια λεκτική διατύπωση των βοσκών που έβοσκαν τα πρόβατά τους στα βοσκοτόπια εκεί. Παράλληλως, εντυπώθηκε βαθεία στη συλλογική μνήμη ότι, ο ακροτελεύ-τειος του ακρωτηρίου βράχος ήταν ιερός χώρος, γι' αυτό και τον ονομάτιζαν και «πέτρα Ιεράν»⁸⁵ ή «ἄκρη Ιεράν».⁸⁶ Τα ίδια καταθέτει και ο Πάνος Ροντογιάνης:⁸⁷ «Οι κάτοικοι των κορινιών στο ακρωτήριο χωριών, που έχουν την ευκαιρία να αναφέρονται πολύ συχνά στον Λευκάτα, γιατί έχουν εκεί κτήματα και θρησκευ-τικό κέντρο, το Μοναστήρι του Αγίου Νικολάου, λένε πάντα "στην Ίρά" και στην ονομαστική η "Νιρά" ή "η Ίρά"».

Για την παράδοση αυτή πρώτη φιλολογική μαρτυρία είναι τού Μελετίου, Γεωγραφία παλαιά τε καί νέα, (γράφτηκε στα 1697-1707, εκδόθηκε το 1728, με δεύτερη έκδοση πάλι Βενετία, σε επιμέλεια Άνθιμου Γαζή, τόμος Β', 1807: «[σ. 299] [...] μετωνόμασαν Λευκάδα, ἢ ἀπὸ τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος, ἢ ἀπὸ τῆς λευκῆς πέτρας, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐν ὑψηλῷ τόπῳ... εἰς τὴν Κορυφὴν ταύτης τῆς Πέτρας ἦτον τὸ Ἱερόν τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος [...] [σ. 300] καλεῖται τώρα ἐτοῦτος ὁ τόπος Ἱερά, ὅπου εἶναι Μοναστήριον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀγίου Νικολάου».

Και ο ηγούμενος της Μονῆς αυτής Γερβάσιος Κορφιάτης στο IV Χρονικόν του (έγραφε το 1766) σχετίζει την ονομασία «Ἱερά», που σημειώνει για την περιο-χή ο Μελέτιος, με την ονομασία «Νιρά», που άκουσε να λένε οι κάτοικοι των γύ-ρω χωριών, και γράφει για να εξηγήσει τη μια και την άλλη: «Καὶ ἀπὸ τὸ Ἱερόν [τοῦ Ἀπόλλωνος] ἐκαλέσθη καὶ ὁ τόπος Ἱερά· ὑπὸ δὲ τῶν ἐντοπίων καλεῖται χυ-δαιότερον Νιρά».⁸⁸

84. Joseph Partsch, ό.π., 42.

85. Μπαχαιράς (1949), ό.π., σ. 19.

86. Μπαχαιράς (1949), στο ίδιο.

87. Ροντογιάννης, Ιστορία τῆς νήσου Λευκάδος, ό.π., τ. Α', 241-242.

88. Ασδραχάς Σπύρ., «Χρονικά σημειώματα για τη Μονή τού Αγίου Νικολάου στη Νι-

Εγώ επισημαίνω ότι η παράδοση αυτή ανακράτησε την επωνυμία του ακρωτηρίου «Λευκάτα[ς]» και της περιοχής αυτού, με κυριώνυμον γένους θηλυκού.

Τα παραπάνω θεωρώ ότι σημαίνουν πως στον ανυποψίαστο, δηλαδή αγνού-ντα την αρχαιοελληνική γραπτή γραμματεία, πληθυσμό αυτών των χωριών της Λευκάδος έμεινε εντυπωμένη στη «συλλογική μνήμη» του και παρέμεινε διαχρονικά σε ισχύ η αρχέγονη παράδοση ότι το ακρωτήριο πρωταρχικά ήταν αφιερωμένο σε «Νιρά Κυρά», «[Ι]ρά [Κυρία]», δηλαδή σε Γυναίκα.

Παραλλήλως, και στη μνήμη τών ναυτικών της Μεσογείου, ακόμη και μέχρι τα νεώτερα χρόνια, παραμένει ζωντανή η πίστη, ότι το ακρωτήριο «Λευκάτας» ήταν «τῆς Ἰ[ε]ρᾶς/Νιρᾶς Κυρᾶς», άλλως «κάβος τῆς Κυρᾶς»⁸⁹ ότι δηλαδή η «Κυρά τού κάβου» ήταν μία «Ἰρά Κυρά»// «Νιρά Κυρά», «Ἰερά Κυρία», δηλαδή μία πότνια, παντοδύναμη αφέντρα όχι μόνον της «ιερᾶς πέτρας»/«ιερᾶς ἄκρης», αλλά και της «κατά Λευκάδα θαλάσσης»:⁹⁰ το εξεδήλωναν με τελετουργία προς τιμήν πότνιας, «Ἰεράς Κυρίας»: για να κατευνάσουν τα όποια θεϊκά πνεύματα κυριαρχούν στην πίστη τους, έφτασαν έως στους νεότερους χρόνους, αντί θυσίες και κατακρημνίσεις, να κόπτουν μικρά τεμάχια άρτου και ρίχνοντας στη θάλασσα ένα-ένα τεμάχιο, ψιθυρίζουν μυστηριωδώς: «πάρε, Κυρά, ψωμί»:⁹¹ Για πέντε χιλιάδες χρόνια παραμένει ίδια η τελετουργία με αυτή που περιγράφεται στο επίγραμμα του Φιλίππου. Διαιωνίζεται τοιουτοτρόπως μια αρχέγονη τελετουργία στο «ιερό τῆς Λευκῆς»· τελετουργία προς τιμήν θήλειας Θεότητας, που τεκμαρτά υποστηρίζω ότι ανάγεται στην λευκαδία ακμαία πρωτοελλαδική πόλη της 3ης χιλιετίας π.Χ., στοιχειοθετημένα δε εκ περιγραφών της Αρχαιοελληνικής Γραμματείας⁹² ότι ανακρατιέται έως την ύστερη αρχαιότητα.

Κλείνω με ένα ερώτημα: γιατί, κατά την λατινοκρατία της Λευκάδος, οι χριστιανοί αφέντες της νήσου μετέλλαξαν εις το απολύτως αντίθετον το όνομα αυτής; Γιατί, η «[τῆς] Λευκᾶς-νῆσος» μετωνομάσθηκε, επί το χριστιανικόν, «Santa-

ρά τῆς Λευκάδος», *Λευκαδίτικες Σελίδες*, έτος Α', τχ. 1, Γενάρης-Φλεβάρης-Μάρτης 1976, σ. 5. Πρβλ. Ροντογιάννης, *Ιστορία τῆς νήσου Λευκάδος*, ό.π., τ. Α', 242.

89. Πολίτης Νικ., *Παραδόσεις*, (1904), (Α' + Β', "Ιστορική Έρευνα"), τ. Α', ενότητα Γ': χώρες και τόποι, παράδοση 58: Ο κάβος τῆς Κυράς (Λευκάς), σ. 34. – Partsch, ό.π. σ. 42. – Βλαντής Σπυρ. (1913), ό.π., 237-240. – Βλαντής Σπυρίδ., (1915), σ. 25, σημ. 1. – Μχαιράς, ό.π., σ. 19. – Ρωμαιοί Κ. (1978), - Ρωμαιοί Κ., (1978), *Παραδόσεις τού Ελληνικού Λαού*, 42-47. – Ροντογιάννης, *Ιστορία νήσου Λευκάδος*, ό.π., Α', 28, 241-242. – Βιγγοπούλου, ό.π., 49.

90. Στράβωνος, *Γεωγραφικά* 7a.1.6.9-12 (T.L.G.) = 7, 329 απόσπ. 6.

91. Την παράδοση διασώζουν: Βλαντής, (1915), ό.π., 25, σημ. 1. – Μχαιράς (1949 [2010]), ό.π., 19. – Βιγγοπούλου, ό.π., 49.

92. Σκιαδάς Αριστόξ., «Άρτεμις Λευκαδία», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, τ. Α', 1971, [Αθήναι 1972], σ. 11-19.

Maura» – «Αγία Μάυρα», ήτοι δι' απολύτως αντιθέτου, εννοιολογικώς, ονομασίας;!

Περίληψη / Summary

Πρώτον: Τα Λευκάδια ομόρριζα τοπωνυμικά, –«Λευκάς», «Λευκαδία», «Λευκάτας»– ονοματοδοτήθηκαν εκ του ονόματος που έχει η Λευκή και στα δωρικά (ή) Λευκά: χθόνια πότνια τού μητριαρχικού Μεσογειακού κόσμου, τουλάχιστον για τρεις χιλιάδες χρόνια. Δεύτερον: Αυτή η ονοματοθεσία εγένετο από τα ΠρωτοΕλλαδικά χρόνια (3200-2000): άρα, έκτοτε ανακρατιώνται τα ίδια γεωγραφικά επώνυμα αδιαλείπτως στους πρωτο-ϊστορικούς και στους ιστορικούς χρόνους που πλέον επικρατεί το πατριαρχικό ουράνιον Ολύμπιον Πάνθεον, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται βεβαίως και η «Λευκά/ή»: όμως τώρα με την επωνυμία «Λευκοθέα». Τρίτον: Αυτή η κοινωνικο-θρησκευτική μετουσίωση επέφερε και τη μετάλλαξη ονομαστικής κυριότητας του επί της «Λευκάς πέτρης Ίερού της Λευκάς/ῆς»: δευτερογενώς επωνομάσθηκε «τοῦ Λευκάτα Ἀπόλλωνος ἱερὸν».

First: The Leucadian place names from the same root – Leucas, Leucadia, Leucatas – were so named from the name of Leuce Goddess and in Dorian Leuca Goddess, *an underworld figure of the matriarchal Mediterranean World*, for at least three thousand years. Second: This name has been in use from the Proto-Helladic period (3200-2000) and therefore the same geographic names have been used from the prehistoric period up to historical times when the patriarchal Olympian Pantheon had taken over, into which Leuca/e Goddess (White-Goddess) was of course included, but under the name Leucothea (White-Thea) (White-Goddess). Third: This socio-religious transformation brought about the ownership name change from "Temple of the Leuca/e Goddess (White-Goddess)" to the "Temple of Leucatas Apollo".

ΙΤΑΛΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΒΕΝΕΤΣΙΑΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ¹

Domenica Minniti-Γκώνια

Εισαγωγή

Το θέμα που πραγματεύεται η παρούσα ανακοίνωση, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης έρευνας η οποία διεξάγεται εδώ και καιρό γύρω από τον λεξικό δανεισμό της ελληνικής από την ιταλική γλώσσα. Η έρευνα αφορά την ταυτοποίηση, την ερμηνεία και τη μελέτη των ιταλικών/βενετσιάνικων λέξεων που απαντούν στη νέα ελληνική, και κυρίως σε ιδιώματα αυτής. Μέχρι τώρα έχουν αποδελτιωθεί, εκτός από ορισμένα λεξικά της κοινής γλώσσας, αρκετά κείμενα με ιδιωματικό περιεχόμενο και γλωσσάρια, όπως είναι της Ζακύνθου, της Κρήτης, της Καρπάθου και της Κύπρου. Για τον ίδιο σκοπό, έχουν εξεταστεί και δικαιοπρακτικά έγγραφα της Νάξου των 16ου και 17ου αιώνων, ενώ ήδη βρίσκεται στο στάδιο της επεξεργασίας ένα γλωσσάριο λέξεων από το ιταλικό έργο του Διονυσίου Σολωμού.²

Η έρευνα επιχειρεί λοιπόν μία χαρτογράφηση της ιταλικής γλώσσας στον ελληνικό χώρο και σε βάθος χρόνου, με απώτερο στόχο την κατάρτιση ενός γλωσσάριου ιταλικών και βενετσιάνικων λέξεων.

Σε αυτό το πλαίσιο θα τοποθετηθούν και τα πορίσματα της λεξικογραφικής μελέτης που ήδη πραγματοποιείται στον κερκυραϊκό χώρο και η οποία ανακοινώνεται στο σημερινό συνέδριο. Ευθύς αμέσως θα υπενθυμίσω στα κυριότερα σημεία της, ποια ήταν η πορεία που διένυσε η ιταλική γλώσσα στην Κέρκυρα από τα μεσαία χρόνια έως τις μέρες μας και ποια τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της.

Ελληνο-ιταλική διγλωσσία στην Κέρκυρα

Οι Βενετσιάνοι ήρθαν στο νησί το 1386 και έφυγαν το 1797, έχοντας διοικήσει για πάνω από 400 χρόνια,³ οι δε εναπομείναντες από τις διάφορες περιπέτειες της

1. Ο τίτλος αυτής της ανακοίνωσης είναι ελαφρώς τροποποιημένος σε σχέση με τον τίτλο που δηλώθηκε στο Πρόγραμμα του Συνεδρίου.

2. Βλ. της γράφουσας, «Προτάσεις για την έκδοση ιταλοελληνικού γλωσσάριου του Σολωμού», στον τόμο *Θητεία. Τιμητικό αφιέρωμα στον Καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή*, Αθήνα: Πανεπιστήμια Αθηνών και Ιωαννίνων, σ. 425-435.

3. Για περισσότερα, παραπέμπουμε στο W. Miller, *The Latins in the Levant*, E.P. Dutton & Company, New York 1908.

ιστορίας Ιταλοί εγκατέλειψαν το νησί πολύ πιο πρόσφατα, το 1944.⁴ Πρόκειται για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο, στην Κέρκυρα όπως και στα υπόλοιπα Επτάνησα, η ιταλική γλώσσα δεν έπαψε ποτέ να ομιλείται, να γράφεται αλλά και να συνυπάρχει με την ελληνική, σε γόνιμη συμβίωση.⁵ Σε αυτούς τους τέσσερις και πλέον αιώνες, διαμορφώνεται λοιπόν μία κατάσταση ελληνο-ιταλικής διγλωσσίας –ελληνική, ιταλική γλώσσα και βενετσιάνικη διάλεκτος–, η οποία συνήθως οριοθετείται κοινωνικά σύμφωνα με την εξής κατανομή:

– Η ιταλική ήταν η γλώσσα των μορφωμένων και των επαγγελματιών, με *laurea* από τα πανεπιστήμια της Ιταλίας,⁶ και στα ιταλικά επίσης συντάσσονταν τα δημόσια έγγραφα.⁷ Ο αριθμός των ομιλητών προσυζητήθηκε με τον ερχομό πολιτικών προσφύγων από την Ιταλία κατά το πρώτο μισό του 19ου αι., καθώς επίσης και πολλών μεταναστών από την επίσης αγγλοκρατούμενη Μάλτα.⁸ Στον

4. Οι ιταλοί πολίτες της Κέρκυρας εκδιώχθηκαν από την ελληνική κυβέρνηση με την απελευθέρωση, στο τέλος του β' παγκόσμιου πολέμου, ύστερα από τους διωγμούς των Κερκυραίων Εβραίων από τους Γερμανούς (M. Cortelazzo, "Vicende storiche della lingua italiana a Corfù", στο περ. *Lingua Nostra*, VIII, τχ. 2, Giugno 1947, σ. 44).

5. Ας θυμηθούμε ορισμένες χρονολογίες-ορόσημα και για την ιστορία της ιταλικής γλώσσας στα Επτάνησα: Το 1535, ύστερα από την καταστροφή των αρχείων της πόλης, όλες οι δημόσιες πράξεις αρχίζουν να συντάσσονται στην ιταλική, ενώ οι αποφάσεις των βαίλων από εκεί και ύστερα θα μεταφράζονται και θα ανακοινώνονται δημόσια στα μπόργα. Εξάλλου, το 1799 ιδρύεται η Επτάνησος Πολιτεία, το Σύνταγμα της οποίας, η *Onoranda Costituzione Bisantina* (1800) συντάσσεται στην Κωνσταντινούπολη στα ιταλικά, όπως επίσης στα ιταλικά γράφονται όλα τα Πρακτικά μέχρι την εκπονή της Επτανήσου Πολιτείας το 1807. Το 1834, η νικηφόρα έκβαση της Εθνικής Επανάστασης δίνει έναρξη σ' ένα οργανωμένο κράτος, με την ελληνική ως επίσημη γλώσσα και στο πανεπιστήμιο· με βάση την κεκτημένη ελευθερία του Τύπου, το 1848 οι ενωτικοί Κερκυραίοι διεκδικούν πλέον την κατάργηση της «ξένης» γλώσσας και το δικαίωμα να χρησιμοποιείται η ελληνική ως επίσημο όργανο. Τέλος, το 1849 η Βουλή του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων ψηφίζει την κατάργηση της ιταλικής γλώσσας, ενώ το 1852 επικυρώνει τη χρήση της ελληνικής στη Βουλή και στα δικαστήρια. Περισσότερα στοιχεία στο Α.Μ. Ιδρωμένου, *Συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας*, Τυπ. Ι. Νταχμούλη, Εν Κερκύρα 1895.

6. Επιφανέστατος μεταξύ αυτών, ο λόγιος και μετέπειτα υπουργός Παιδείας Α. Μουστοζύδης. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής στοιχεία σχετικά με τη φιλογολική του δράση: το 1825 γράφει στα ιταλικά τις «Παρατηρήσεις για τη σύγχρονη γλώσσα των Ελλήνων» στην περίφημη *Antologia* του φιλέλληνα P. Viesselux ("Considerazioni sulla presente lingua de' Greci", vol. XVII, fasc. I, gennaio- marzo 1825, Firenze, σ. 44-73)· το 1834 αρχίζει την έκδοση του περιοδικού *Ιόνιος Ανθολογία*, όπου τα άρθρα δημοσιεύονταν σε μία από τις τρεις γλώσσες της Κέρκυρας, την ελληνική, την ιταλική και την αγγλική.

7. Βλ. εδw. 5.

8. P.P. Vadala, *Les Maltais hors de Malte (étude sur l'émigration maltaise)*, Editions A. Rousseau, Paris 1911.

ιταλόγλωσσο πληθυσμό της Κέρκυρας θα πρέπει να προστεθούν και τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας με ιταλική καταγωγή, οι λεγόμενοι Πουλιέζοι,⁹ οι οποίοι συνεννοούνταν σε ιουδαίο-ιταλική διάλεκτο αναμειγμένη με ξενόγλωσσα στοιχεία (*latino* ή/και *italqian*).

Στη διάλεκτο αυτή, κοινή και στους Εβραίους της Ιταλίας, *είχα* την ευκαιρία να αναφερθώ σε πρόσφατη μελέτη μου με τίτλο *La ienti de Sion. Un' Elegia del XIII secolo in dialetto giudeo-italiano* (2012), όπου μελετάται η γλώσσα ενός ιταλο-ιουδαϊκού προφορικού κειμένου του 13ου αι., το οποίο συγκαταλέγεται παράλληλα στα πιο γνήσια έργα της δημόδους ιταλικής γραμματείας. Θα είχε εξαιρετικό ενδιαφέρον, λοιπόν, να διερευνηθεί η τύχη αυτού του υβριδικού ιδιώματος επίσης στην Κέρκυρα, κάτι που, απ' όσο γνωρίζω δεν έχει γίνει συστηματικά, προκειμένου να αναδειχθούν επιβιώσεις και μεταβολές από τα αντίστοιχα της Ιταλίας.

– Η βενετσιάνικη (*dialetto coreirese*)¹⁰ ομιλούνταν από τους κατοίκους της πόλης, κυρίως τους ευγενείς, σε μία προσπάθεια ώσμωσης με τους βενετούς διανοούμενους.¹¹ Αλλά και μετά την αποχώρηση των Βενετών, οι *nobili* Κορφιαίτες εξακολούθησαν να «βενετσιανίζουν»,¹² ως ένδειξη διαφοροποίησης από τις λοιπές κοινωνικές τάξεις. Έχοντας ωστόσο εκλείψει οι κοινωνικές συνθήκες που θα επέτρεπαν την εξέλιξη της βενετσιάνικης διαλέκτου στην Κέρκυρα, ήταν αναπόφευκτο τα περιφερειακά και απαρχαιωμένα χαρακτηριστικά της να ενταθούν, σε σημείο που ίσως ο χαρακτηρισμός «αργκό ψαράδων» (*jargon poissonard*) που της απέδωσε το 1826 ο ιστορικός Ε. Θεοτόκης,¹³ να μην οφειλόταν μόνο στα ενωτικά συναισθήματα των Κερκυραίων.

– Τέλος, η ελληνική, η οποία ούτως ή άλλως εμφάνιζε έντονες επιδράσεις

9. Κ. Δαφνής, *Οι Ισραηλίτες της Κέρκυρας. Χρονικό επτά αιώνων*, Ισραηλιτική Κοινότητα Κερκύρας, 1978.

10. Έτσι την ονόμασε ο Niccolò Tommaseo στο λήμμα "Dialetto coreirese" στο δικό του *Dizionario Estetico* (Le Monnier, Firenze 1867).

11. Ο Μ. Cortelazzo ("Vicende storiche della lingua italiana a Corfù", *ό.π.*, σ. 44) εκτιμά ότι η χρήση της βενετσιάνικης διαλέκτου, δεν πρέπει να ήταν στενά περιορισμένη στις μερικές εκατοντάδες οικογένειες που ήταν εγγεγραμμένες στο *Libro d'Oro* και ότι κατά τον 18ο αιώνα, απεναντίας, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού πρέπει να ήταν δίγλωσσο, διατηρώντας δηλαδή την ελληνική ως μητρική γλώσσα –έστω με πολλούς ιταλισμούς– και χρησιμοποιώντας εκτός του σπιτιού τη βενετσιάνικη ή/και την ιταλική.

12. Ο χαρακτηρισμός ανήκει στον Γερ. Κυτήρη (*Σημειώσεις ενός Κερκυραίου*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 2010, επιμέλεια Θ. Πυλαρινός, *passim*).

13. Στη χρονογραφία του *Détails sur Corfou*, *χ.ε.*, Corfou 1826, σ. 77 (πρβλ. Μ. Cortelazzo, "Vicende storiche della lingua italiana a Corfù", *ό.π.*, σ. 46, σημ. 15).

από την ιταλική,¹⁴ ομιλούνταν ανελλιπώς στην Κέρκυρα απ' όλους τους κατοίκους –με εξαίρεση τους Βενετούς–, ειδικά από τους αγρότες στην ύπαιθρο. Χωρισμένη ωστόσο όπως ήταν σε λόγια και δημώδη, δεν κατάφερε να επικρατήσει ως επίσημη γλώσσα παρά μόνο αργά, το 1852. Έξω από την πόλη, η εκ των πραγμάτων δύσκολη επικοινωνία των χωρικών με τα αστικά κέντρα, συνέβαλε στον περιορισμό της επίδρασης του ιταλικού στοιχείου πάνω στην τοπική λαλιά. Το αποτέλεσμα ήταν, η δομή της να παραμείνει αμιγώς ελληνική. Η γενικευμένη απομόνωση, από την άλλη, συνιστά και την αιτία που αρκετοί ιταλισμοί που είχαν διεισδύσει στο ιδίωμα, διατηρήθηκαν έως τις μέρες μας, παράγοντας μάλιστα και νέες λέξεις και εκφράσεις.

Προτάσεις για τη διερεύνηση του ιταλόγλωσσου στοιχείου στα κερκυραϊκά

Και οι τρεις παραπάνω γλωσσικές ποικιλίες, ιταλική, βενετσιάνικη και ελληνική, έδωσαν άφθονα τεκμήρια και μνημεία λόγου, τα οποία μας ενδιαφέρουν πρωτίστως για τους σκοπούς της λεξικογραφικής μελέτης. Η έρευνα λοιπόν θα πρέπει να λάβει υπόψη ένα ευρύ φάσμα κειμένων, τόσο γραπτών όσο και προφορικών, παλαιών και νεότερων. Θα διατυπώσω εδώ, εντελώς επιγραμματικά, μερικές σκέψεις για θέματα με τα οποία θα καταπιαστεί η αναζήτηση του ιταλόγλωσσου στοιχείου στα κερκυραϊκά κείμενα.

– Ως προς την ιταλική γλώσσα, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται καταρχήν στην πολιτική και τη νομική ορολογία των δημόσιων εγγράφων,¹⁵ τα οποία συνίστανται κυρίως σε πρακτικά της Επτανήσου Πολιτείας (*Repubblica Settinsulare*, 1800-1807) και σε νοταριακές πράξεις. Επίσης, αντικείμενο καταγραφής και με-

14. Βλ. σχετικά το δοκίμιο του Κερκυραίου Padre D. De Mordo (*Saggio di una descrizione geografico-storica delle Isole Jonie (Eptanesia) proposto ad uso della gioventù studiosa*, Tipografia Jonia dei Fratelli Caos, Corfù 1865), καθώς επίσης το βασικό άρθρο του H. Kahane για τις επιδράσεις της ιταλικής γλώσσας στην ελληνική ("Gli elementi linguistici italiani nel neogreco", *Archivum Romanicum*, XXII (1938), σ. 120-135) και το άρθρο "L'italiano a Corfù. Di alcuni recenti scambi linguistici italo-corfioti", *Lingua Nostra*, VII, τχ. 1, 1946, σ. 66-69, του M. Cortelazzo.

15. Στον τομέα της ειδικής ορολογίας, σημαντική είναι η έκδοση του *Dizionario tecnico-legale italiano-greco* των Α. Βλαντή και Ι. Οικονομίδη από την Tipografia del Governo (Corfù 1848· πρβλ. M. Cortelazzo, "Vicende storiche della lingua italiana a Corfù", ό.π., σ. 49, σημ. 42). Το λεξικό αυτό συνέβαλε σημαντικά στην αντικατάσταση πληθώρας όρων και διατυπώσεων, σύμφωνα με μία πρακτική που εφαρμόστηκε αθρόα κατά τη διαμόρφωση της επίσημης εθνικής γλώσσας στα μέσα του 19ου αιώνα (βλ. γενικά P. Mackridge, *Language and National Identity in Greece 1766-1976*, Oxford University Press, 2009).

λέτης θα πρέπει να γίνουν και λέξεις που απαντούν σε γραπτά κερκυραίων λογίων της εποχής¹⁶ και οι οποίες ανάγονται στη δημώδη ιταλική ή την παλιά τοσκάνικη,¹⁷ κάτι το οποίο παρατήρησε ήδη το 1860 ο επιφανής εξόριστος της Κέρκυρας, ο Niccolò Tommaseo.¹⁸ Λέξεις όπως *chiaranzana* > κερκ. *κεραντσάνα*, *bovolì* > κερκ. *μπόμπολοι*, ανήκουν οπωσδήποτε σε προγενέστερες φάσεις της ιστορίας της ιταλικής γλώσσας.

– Όσο για τη βενετσιάνικη, ο ίδιος ο Tommaseo σημείωνε ότι «η διάλεκτος που ομιλούνταν στην Κορφόυ ήταν αρκετά διαφορετική από τη λαλιά των ιδίων των κατοίκων της Βενετίας».¹⁹ Η διαφορά οφείλεται εν μέρει στη φυσιολογική επίδραση που ασκήθηκε από το κερκυραϊκό υπόστρωμα πάνω στη φωνητική και τη μορφολογία της βενετσιάνικης. Έτσι, παρατηρούνται φωνητικά φαινόμενα όπως είναι λ.χ. η τροποποίηση φθόγγων, μεταξύ των οποίων το πιο χαρακτηριστικό πρέπει να θεωρηθεί η μετατροπή του ουρανικού /λ/ σε αλλόφωνο /ρ/, όπως στις λέξεις *Καρντελάκουε* (αντί βεν. *Calle dell'Acque*), *σαρτσάδος* (αντί βεν. *saltsado*), κ.ο.κ.

Η ιδιαιτερότητα αυτής της βενετο-κορφιάτικης διαλέκτου ωστόσο δεν εξαρτάται μόνο από την πρόσμιξη των δύο συστημάτων, δηλαδή από την επίδραση της μιας γλώσσας στην άλλη, αλλά έγκειται κατά μεγάλο μέρος στον ενδογενή παράγοντα, δηλαδή στον αρχαϊκό χαρακτήρα του ίδιου του λεξιλογίου. Αυτό αποτελεί πράγματι χαρακτηριστικό φαινόμενο σε περιφερειακές μορφές της γλώσσας, όπως είναι η συγκεκριμένη. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η λέξη *βελέσι*, την οποία θα αναλύσω παρακάτω.

Εξάλλου, ακριβώς αυτός ο τοπικός και αρχαϊζών χαρακτήρας του ιδιώμα-

16. Για τη χρήση «τοσκανισμών» από τον Δ. Σολωμό, βλ. τη μελέτη της γράφουσας «Γλωσσικές παρατηρήσεις στα ιταλικά ποιήματα του Δ. Σολωμού (Πρόδρομη ανακοίνωση)», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, ΑΒ' (1999-2000), 361-392.

17. Σύμφωνα με τον M. Cortelazzo ("Vicende storiche della lingua italiana a Corfù", ό.π., σ. 46), η ιταλική διατηρούσε ακόμα αρχαϊκές μορφές, οι οποίες ανάγονταν μέχρι και στους πρώτους αιώνες της *volgare*.

18. Στο "Dialetto corcires" (Niccolò Tommaseo, ό.π., σ. 44): "*Voci e modi d'origine più strettamente toscana che veneta a Corfù non mancano*" (Μετ.: Στην Κέρκυρα, δεν λείπουν λέξεις και εκφράσεις πιο καθαρά τοσκανικής παρά βενετικής προελεύσεως).

19. Αυτ.: *Il dialetto veneziano parlato a Corfù è differente da quello che si parla attualmente a Venezia, non soltanto perché mantiene parole e frasi dell'antico veneto, ma anche perché accoglie qualche modo sintattico della lingua greca parlata* (Η βενετσιάνικη διάλεκτος, όπως ομιλείται στην Κέρκυρα, διαφέρει από τη σημερινή λαλιά της Βενετίας, όχι μόνο γιατί διατηρεί λέξεις και φράσεις της αρχαίας βενετικής, αλλά επίσης για την επίδραση που δέχεται από τη σύνταξη της καθομιλούμενης ελληνικής).

τος ενδέχεται να ήταν και ο λόγος, που οι κερκυραίοι διανοούμενοι κατέφευγαν στα βενετο-κορφιατικά όταν ήθελαν να εκτοξεύσουν τα βέλη της σάτιρας κατά των αντιπάλων τους. Κατά συνέπεια, η διερεύνηση αυτού του γλωσσικού υβριδίου θα έβρισκε την ιδανική εφαρμογή της στην αποδελτίωση της σατιρικής εφημερίδας *Κώδων* του Ιάκωβου Πολυλά, η οποία, ως γνωστό, βρίθκει στην κυριολεξία ιδιωματισμών.

Η αναζήτηση λοιπόν του ιταλόγλωσσου στοιχείου στην Κέρκυρα είναι δυνατό να κατευθυνθεί προς καθεμιά από τις τρεις γλωσσικές ποικιλίες που προαναφέρθηκαν και αναμένεται να δώσει αρκετά και ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Σε πρώτη φάση, εμείς θα ασχοληθούμε με τις ιταλικές και βενετσιάνικες λέξεις στο κερκυραϊκό ιδίωμα, είτε για να εξετάσουμε τις ήδη καταχωρημένες είτε για να καταγράψουμε καινούριες, όσο είναι δυνατό.

Ιταλικός και βενετσιάνικος δανεισμός στο κερκυραϊκό ιδίωμα

Στη μελέτη του ελληνο-ιταλικού δανεισμού, ένα ζήτημα που προκύπτει άμεσα είναι η εμπλοκή του λατινογενούς στοιχείου με το ελληνικό, κάτι το οποίο καθιστά δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στις διάφορες ποικιλίες. Πρώτος σκοπός είναι λοιπόν η οριοθέτηση του λεξιλογίου της εκάστοτε ποικιλίας. Έτσι, με την αρωγή της ετυμολογικής εξέτασης, θα επιχειρηθεί η καταρχήν διάκριση μεταξύ λατινικών, ιταλικών και βενετσιάνικων (ίσως και γαλλικών) λέξεων. Έπειτα, χρειάζεται να γίνει ο διαχωρισμός των βενετσιάνικων λέξεων από τους ντόπιους νεολογισμούς, δηλαδή από τις λέξεις που πλάστηκαν στην Κέρκυρα κατά μίμηση των βενετσιάνικων (π.χ. *πλακάδο* < *πλάκα*, *φαβρικό* < *φάβρος* < βεν. *fabro*, *φρεσκαμέντο* < αρχ. ιταλ. *rinfrascamento*, *χαρτουλίνα* < βεν. *cartolina* «χάρτινο πακετάκι», *προστέλλα* < *εμπρός*, κτλ.). Είναι επίσης απαραίτητος ο διαχωρισμός του πλήρως αφομοιωμένου ιταλόγλωσσου στοιχείου από το νεώτερο στρώμα του δανεισμού, ας το πούμε «ιταλο-κερκυραϊκό»: π.χ. λέξεις όπως *σούπα*, *τσόκαρο*, *φανέλα* είναι πλέον πολιτογραφημένες ελληνικές και απαντούν πανελλαδικά, ενώ *τσούπα*, *τσόκολο* και *μάγια* είναι «ιταλο-κερκυραϊκές».

Έναν ακόμη στόχο της έρευνας αποτελεί η εξακρίβωση διαφορετικών χρονικών στρωμάτων του δανεισμού. Έγινε αναφορά πρωτίτερα στον συντηρητικό χαρακτήρα του βενετο-κορφιατικού ιδιώματος σε σύγκριση με τη βενετσιάνικη διάλεκτο· επιχείρησα λοιπόν να αναζητήσω την τύχη μιας λέξης που απαντά στο κερκυραϊκό λεξιλόγιο και η οποία όμως δεν μαρτυρείται στο γνωστό *Dizionario del dialetto veneziano* του Boerio (1856). Η λέξη *βελέσι* στα κερκυραϊκά –όπως και σε άλλα ιδιώματα– σημαίνει «φούστα μαύρη από κοινό ύφασμα» και προέρχεται εμφανώς από τα βενετσιάνικα. Ο τύπος *velesi* όμως δεν απαντά στο λεξικό του Boerio, όπου απεναντίας βρίσκουμε τον τύπο *valessio*, εντοπίζεται όμως σε

ειδικούς καταλόγους του βενετικού εμπορίου του 14ου αιώνα, ακριβώς με τη σημασία «φθνή βαμβάκερο ύφασμα». Πρόκειται λοιπόν για αρχαία λέξη της Βενετίας που, ενώ τον 19 αι. έχει ξεχαστεί από τη λαλιά των κατοίκων αυτής της πόλης, παραμένει ωστόσο στη χρήση των ομιλητών της Κέρκυρας και άλλων περιοχών της ελληνικής επικράτειας. Συνεπώς, η παραμονή στο κερκυραϊκό λεξιλόγιο του συγκεκριμένου όρου –όπως και άλλων όρων, που ωστόσο θα ήταν αδύνατο να σχολιαστούν στην παρούσα ανακοίνωση– αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία της αρχαιότητάς του, αποδεικνύοντας ό,τι γνωρίζουμε από τη θεωρία της διαλεκτολογίας, ότι δηλαδή η περιφερειακή ποικιλία, στην περίπτωση μας το κερκυραϊκό ιδίωμα, διατηρεί τον πιο παλαιό τύπο της λέξης σε σύγκριση με την κεντρική ποικιλία, που στη μελέτη μας είναι κατά περίπτωση η βενετσιάνικη διάλεκτος ή η ιταλική γλώσσα. Ευελπιστούμε λοιπόν ότι η έρευνά μας στο κερκυραϊκό ιδίωμα δεν θα είναι χωρίς όφελος και προς την κατεύθυνση της ιταλικής διαλεκτολογίας και ιστορίας της γλώσσας.

Επιπλέον, η μεταβολή της σημασίας του όρου που συνεκδοχικά από την πρώτη ύλη (το ύφασμα) φθάνει να προσδιορίζει το προϊόν (το ρούχο), δείχνει με τον πιο καθαρό τρόπο την επενέργεια της δάνειας λέξης στο σύστημα της ελληνικής γλώσσας, αναδεικνύοντας στις σημασιολογικές μεταβολές μία επιπλέον ενδιαιτούσα πτυχή της μελέτης του ιταλο-ελληνικού δανεισμού.

Γλωσσολογικές μελέτες και γλωσσάρια

Στο σημείο αυτό θα χρειαστεί να αναφερθούμε, έστω σε συντομία, στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Δυσανάλογοι με τις πηγές, οι οποίες απεναντίας ελέγχονται πλούσιες και εκτεταμένες, είναι οι τίτλοι των μελετών που πραγματεύονται το θέμα των επιδράσεων ή/και επιβιώσεων της ιταλικής/βενετσιάνικης γλώσσας στο κερκυραϊκό ιδίωμα. Μετρώνται τέσσερις επιστημονικές μελέτες, από τις οποίες δύο είναι άρθρα, του Γεράσιμου Σαλβάνου (1918) και των Σελλά και Καμαρουόδη (1998), ενώ οι άλλες δύο αποτελούν γλωσσάρια, που εκδόθηκαν με την επιμέλεια, το μεν πρώτο, του Γεράσιμου Χυτήρη (1987), το δε δεύτερο, του Ιωάννη Κόλλα (1994).²⁰ Θα σχολιάσω ευθύς παρακάτω δύο από τις παραπάνω με-

20. Γ. Σαλβάνος, *Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος των εν Κερκύρα Αργυράδων*, χ.έ., Εν Αθήναις 1918. – Ε. Σελλά - Στ. Καμαρουόδη, «Δάνεια της Ιταλικής και ενσωμάτωσή τους στην Ελληνική: Μία πρώτη προσέγγιση του Κερκυραϊκού ιδιώματος: Λιαπάδες», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, 1998, αρ. 23, σ. 179-196. – Γ. Χυτήρης, *Κερκυραϊκό Γλωσσάρι (ακατάγραφες και δίσημες λέξεις)*, Δημοσιεύματα Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα 1987. – Κορφιάτικα. *Ειδικό δελτίο με 5.000 γλωσσικούς ιδιοματισμούς της Κέρκυρας*, επιμέλεια Ι. Κόλλα, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κέρκυρα 1994.

λέτες, τις οποίες έγινε εφικτό να συμβουλευτώ για την προετοιμασία της παρούσας ανακοίνωσης.

Η μελέτη του Σαλβάνου αποτελεί καρπό επιστημονικής ενασχόλησης, αφού ο μελετητής αυτός ήταν συντάκτης στο πάλλαι ποτέ *Ιστορικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών*, σήμερα Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων. Ο Σαλβάνος κάνει την κρίσιμη και, όπως σημείωσα πιο πάνω, απαραίτητη μεθοδολογικά διάκριση ανάμεσα σε δάνεια και οθνεία –τα οποία ονομάζει επίσης ξενισμούς–, δηλαδή ανάμεσα στις αφομοιωμένες και τις μη αφομοιωμένες ιταλικές λέξεις της ελληνικής. Στην ομάδα των αφομοιωμένων εντάσσει λέξεις του ευρύτερου ελληνικού χώρου (παρτσινέβελος, μπούγιο, γοδέρω, νιτερέσσο, λασκάρω, σπιούνος, μπατάρω, καρατάρω, κ.ά.), ενώ στην ομάδα των απλών ξενισμών συγκαταλέγει λέξεις που ανήκουν σε νεώτερο στρώμα του δανεισμού και οι οποίες συνυπάρχουν πλέον με τις αντίστοιχες ελληνικές, αποτελώντας δηλαδή σημασιολογικά αλλόμορφα (π.χ. τα ζεύγη αρεβαίρων/φτάνω, αλιμάνκου/ούτε καν, κοντράστο/αντίλογος, φανέστρα/παρεθύρι, κοκ).

Επίσης πετυχημένη στη μελέτη του Σαλβάνου, είναι η κατανομή των λημμάτων σε σημασιολογικά πεδία. Με τον τρόπο αυτόν, ο μελετητής εννοεί να τεκμηριώσει τον εισαγωγικό ισχυρισμό του, αλλά και την ευρέως παραδεκτή άποψη, ότι η βενετσιάνικη ουδέποτε κατάφερε να εισχωρήσει στην εξοχή, όπου το βασικό λεξιλόγιο παρέμεινε εν πολλοίς ελληνικό. Οι λίγες ιταλικές λέξεις, σύμφωνα με τον συγγραφέα του άρθρου, ανήκουν αποκλειστικά σε τομείς όπου οι χωρικοί ερχόντουσαν σε αναγκαστική επικοινωνία με τον αστικό χώρο και με τους εμπαιρούς (τους «βαρώνους»). Ενδεικτικοί είναι οι ακόλουθοι όροι που αναφέρονται σε οικιακά αντικείμενα: *απαλάτι, κούρτη, καδενάτσο, λουκέττο, φουνταδώρος, σκούρο, τουρναλέττο, λαβαμά, δερίνα, πόρτιγο, κ.ά.*

Στο παραπάνω ζήτημα, ως πούμε της «ελληνικότητας» του κερκυραϊκού ιδιώματος, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο δεύτερο από τα γλωσσάρια που προαναφέρθηκαν και το οποίο είναι ευρέως γνωστό με τον τίτλο *Κορφιάτικα*. Ο επιμελητής του υποστηρίζει μάλιστα ότι το ιταλικό στοιχείο, σε τελευταία ανάλυση, δεν αποτελεί καθοριστικό συστατικό του κερκυραϊκού λεξιλογίου. Ο σημερινός μελετητής της γλώσσας, βεβαίως, ουδόλως αμφισβητεί την ελληνική υπόσταση αυτού του ιδιώματος. Ωστόσο, για την εγκυρότητα της έρευνας θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τα 5.000 λήμματα που παραθέτει ο Κόλλας στο γλωσσάριό του, τρεις χιλιάδες περίπου είναι λέξεις ιταλικές και βενετσιάνικες ή ιταλικής και βενετσιάνικης καταγωγής.

Αυτό που προσδίδει ιδιαίτερη αξία στις παραπάνω μελέτες είναι το περιεχόμενό τους, που αντλήθηκε ως επί το πλείστον από ζωντανές μαρτυρίες και κυρίως από τον αυθεντικό προφορικό λόγο. Καθώς όμως με την πάροδο του χρόνου δυσχεραίνεται η άντληση στοιχείων με επιτόπια έρευνα, είναι δυνατόν πλέον να

βρεθούν πλούσια αποθέματα προφορικού λόγου σε κείμενα λαογραφικού ή δημοσιογραφικού κατά κάποιον τρόπο χαρακτήρα. Στην τελευταία κατηγορία αξίζει να μνημονευθούν καταρχήν τα χρονογραφήματα που ο Γεράσιμος Χυτήρης δημοσίευε από το 1945 στα *Κερκυραϊκά Νέα* του Κώστα Δαφνή, και τα οποία συγκεντρώθηκαν από τον Θεοδόση Πυλαρινό σε τομίδιο με τον τίτλο *Σημειώσεις ενός Κερκυραίου*.²¹ Ήδη μία πρόχειρη αποδελτίωση αυτών των κειμένων, όπου εξιστορείται η καθημερινή ζωή στην Κέρκυρα, οδήγησε στον εντοπισμό αξιοσημείωτου αριθμού δάνειων λέξεων, τις οποίες σκοπεύω να εξετάσω σε επόμενο δημοσίευμα, ως συμπλήρωμα στον σχολιασμό των λημμάτων του *Κερκυραϊκού Γλωσσάριου*, του ίδιου συγγραφέα.

Πιο χρήσιμο ανάγνωσμα, ωστόσο, και γοητευτικό συνάμα, πρέπει να θεωρηθεί το βιβλίο της Νινέττας Λάσκαρι με τίτλο *Κέρκυρα. Μια ματιά μέσα στο χρόνο*, το οποίο περιέχει πλούσιο και εξαιρετικά ενδιαφέρον απόθεμα από ιταλικούς και βενετσιάνικους όρους και εκφράσεις που ερανίστηκαν από την κερκυραϊκή λαλιά. Κάμποσους από αυτούς τους όρους θα παραθέσω πιο κάτω, για να κλείσω την παρούσα ανακοίνωση με χαρακτηριστικά, πλην όμως πάντα ενδεικτικά παραδείγματα της συνάντησης της ιταλικής με την ελληνική γλώσσα στην Κέρκυρα.

Κέρκυρα. Μία ματιά μέσα στον χρόνο: ιταλικές/βενετσιάνικες λέξεις και εκφράσεις

Το πόνημα αυτό της Νινέττας Λάσκαρι, το οποίο έφθασε αισίως την τρίτη έκδοση, αδικεί κάπως η φήμη του, που το θέλει ένα απλό συνταγολόγιο μαγειρικής. Στην πραγματικότητα, το βιβλίο καταγράφει μ' έναν εκλαϊκευτικό πλην όμως απολαυστικό τρόπο, σημαδιακές στιγμές από την ιστορία αυτού του τόπου και για μεγάλη χρονική περίοδο, ξεκινώντας από το 1204 και από τις συνθήκες που προετοίμασαν την έλευση των Βενετών στο νησί έως το 1864 και την Ένωση της Επτανήσου με την κυρίως Ελλάδα. Στο βιβλίο, μέσα από τη νοσταλγική ματιά της γόνου μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης, ματιά η οποία δεν αγνοεί ωστόσο την πραγματικότητα της εργασίας και του μόχθου, εξιστορούνται ήθη και έθιμα, μύθοι και δοξασίες που διανθίζουν τον λαϊκό κερκυραϊκό πολιτισμό. Εξάλλου, αληθινές σκηνές και συμβάντα του καθημερινού βίου των Κερκυραίων περιγράφονται παραστατικά, μέσα από το τέχνασμα της θεματικής αφήγησης. Ιδού μερικοί τίτλοι ενοτήτων του βιβλίου, που άμεσα παραπέμπουν σε συνήθειες, έθιμα και δρώμενα της Κέρκυρας, κάποια από αυτά μάλιστα όλης της Επτανή-

21. Βλ. εδώ, σημ. 12.

σου: «Στο σαλότο τση νόνας», «Στην κάμαρα σκούρα», «Τσι στρυνές» (της Τυρινής), «Του Βαγιώνε», «Στην κουζίνα με τους Βενετσιάνους», «Στη *dispensa* και στη *salva roba*», «Τσου μπεκαρέους – τους κρεοπώλες», «Η απεταχτή», και άλλα παρόμοια συναρπαστικά και λαχταριστά.

Πλούσια και ποικίλη είναι επίσης η συγκομιδή του γλωσσικού υλικού, με πλήθος λέξεων και εκφράσεων από διάφορα σημασιολογικά πεδία του βασικού λεξιλογίου: της ενδυμασίας, της γαστριμαργικής, των επαγγελματιών, της καθημερινής ζωής των χωρικών αλλά και του πρακτικού βίου των κατοίκων της πόλης. Η ίδια η συγγραφέας, ακολουθώντας την παραδεκτή διάκριση που θέλει το ιταλικό στοιχείο στην ύπαιθρο να είναι ισχνό και σχεδόν αμελητέο σε σχέση με την πόλη, όπου αντίθετα κυριαρχεί, διαχωρίζει τις λέξεις της σε «κορφιάτικες» από τη μια και «κερκυραϊκές» από την άλλη. Άλλο η Κορφού και άλλο η Κέρκυρα, λοιπόν...

Από το πλήθος των ιταλικών και βενετσιάνικων λέξεων που διασώζονται στα κείμενα της Λάσκαρι, στάθηκε δυνατό να απομονωθούν περί τις 350, οι οποίες είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι είναι πρωτότυπες και αμαρτύρητες στα προαναφερθέντα γλωσσάρια. Αντί καταλόγου, θα επιχειρήσω να παρουσιάσω αυτούς τους όρους, με παραστατικό τρόπο παρόμοιο με αυτόν της Λάσκαρι, δηλαδή ανασυνθέτοντας όσο είναι δυνατό και περιγράφοντας το περιβάλλον στο οποίο αναφέρονται.

– Στον μαρκά τσου Κορφού έχουν τις μπάγκες τους *casaroli* (τυροπώληδες) και λαζανιέροι, φρουταρόλοι, μπεκάρι (κρεοπώληδες) και φορνέροι. Το παιδί βγήκε για σπέζα σταλμένο από τη μαμά, να αγοράσει λίγα *frittolini* (ψαράκια τηγανιτά) που πωλούνται στο σκαρτότσο ζεματιστά από τη φογέρα (φουφού) μαζί με ένα μπουκούνη ψωμιού. «Είπε έτσι η μάμα μου, πολλά χαιρετίσματα και μισή λίτρα ψάρι [...]», λέει ευγενικά και μετά τρέχει για να χαζέψει για λίγο τις μυστρίνες τση σκαλετέρας (ζαχαροπλαστέο) με τα γλυκίσματα από *zucaro mascabà*.

– Στην Πίνια, εντωμεταξύ, μεγάλος συνωστισμός από νολεγίνους, φακίνους, φορμαντόνους και σαβιονίνους που κουβαλάνε τα αντίστοιχα εμπορεύματα (στάρι, άμμος, κ.λπ.). Παρακάτω, κάποιος, με τη συνεννοχή μιας ριτσεράδας που απλώνεται πάνω από το κεφάλι και γύρω του, σαν «σεπαρέ», κάθεται σε αυτό που στην Κέρκυρα το λένε κόμοδο,²² δηλαδή σε περιφερόμενο αποχωρητήριο. Η εξυπηρέτηση παρείχε και εφημερίδα για τον σκοπό. Αν ήθελες να εξυπηρετηθείς *co la gazeta*, πλήρως βέβαια κάτι παραπάνω.

– Στην εποχή που βρισκόμαστε, δεν υπάρχουν ιατρεία και οι γιατροί δέχο-

22. Σύμφωνα με τον Γ. Χυτήρη όμως κόμμοδα· βλ. λήμμα στο *Κερκυραϊκό Γλωσσάρι*, ό.π..

νται τους ασθενείς και τις κλήσεις για επίσκεψη στο *ρεκάπιτο*, δηλαδή στο πίσω μέρος της σπετσερίας, όπου σ' εξετάζουν με μόνη προστασία ένα *μουροφίντο*. Μόλις τώρα κάλεσαν έναν από τους γιατρούς για κάποιον άρρωστο, που ίσως από την πολλή *μανιαδούρα* είναι *στομεγάδος* και έχει *color proprio de pignata brussada* (χρώματος καπνισμένου τσουκαλιού), μην και έπαθε *ponta maligna* (πλευρίτιδα) ή *κόρπο φουρμινάντε* (αποπληξία). Αυτοί εδώ οι γιατροί, έχουν πάρει τα *δοκτοράτα* τους εν Παδούη, δεν είναι αργόσχολοι για να *συχνάζουν* στα *casini*, παίζοντας *τράπολα*, *briscola* ή *tresette* σαν τους *μπελγκιόβινους cocolo de so mare*, τα *μαμόθρεφτα* πλουσιόπαιδα. Εδώ συζητάνε για σοβαρά ζητήματα, επανάσταση και γλώσσα· μόνο που και που λένε για κάποιον απ' την παρέα τους, ότι είναι *κατρόκιος*, *μπαπταριόλος* και *φταμπαπτιέρης* (αναξιόπιστος).

– Την ίδια ώρα περνάει η περιφορά του Αγίου με τους *Μπεραμπίτους* –τους ξεπεσμένους βενετούς αριστοκράτες– να κρατάνε το *μπαλντακίνο* στο κεφάλι των παπάδων, ενώ η πόλη φωτίζεται α *γκιόρνο* και τα *νταμάσκα* απλώνονται στις *φανέστρες*. Κυράδες εγκατέλειψαν τις *νάτολες* (*sofita abitante*) και από τις *στράντες* τραβέρσες παρακολουθούν την πομπή, μην και χάσουν καμία *μπατούδα* από τους *μουζικάντες*. Συγχρόνως, κόβουν και ράβουν στην πλάτη ενός *χήρου*, που δεν κρατά το *κορέτο* (το τυπικό του πένθους, δηλαδή) και περνά *αλαμπρατσέτα* με την *ποστίτσα* (την ψεύτικη γυναίκα του, τη *μαντενούδα*). Εντωμεταξύ, η μία ρωτά την άλλη, που της πονά η *σκένα* της, «τι ακούς;» («τι νιώθεις;»), όπως θα λέγαμε στα ιταλικά, *che ti senti?*).

– Στην *κουζίνα* της, πάντως, η *Κερκυραία* είναι *βασίλισσα*, *ανάμεσα* στις *μπασίνες*, τις *φοντίνες* και τις *τάτσες*, τις *κόνκες* και τις *κόνκολες*, τα *κοβέρκι* και τα *μέστολα* για να *ριβολτάρει* το *μποντίνο* και τη *σάρσα φίντα* πάνω στη *φογέρα*.

– Στη *Σπιανάδα*, το *βραδάκι*, *φα τσιφέτα* («ξυρίζει») αλλά ο καιρός πάει για *κεραντσάνα*. Μαμάδες *σετάρουν φούσκο* στα παιδιά τους που ζητάνε *συνέχεια τζουκαρίνια*. Βρίσκονται όλες σε *τσιταμέντο* γιατί *αρραβωνιάζεται* η κόρη της σιόρα *Κιάρας*, θα γίνει *μπαγκέτο* για τους *ντανιόβους* (νιόπαντρους) και ακόμα να *ετοιμαστούν* τα *μπιανκουμίδια*, τα *κάτασπρα* *γλυκά* για το *τραταμέντο*. Οι *καβατίνες* (*κουτσομπολιά*) δίνουν και παίρνουν μεταξύ τους: ο *γαμπρός*, *λέει*, δεν είναι ό,τι καλύτερο, και το *σπίτι* οπού έχει, και αυτό *κοινορτίβο* τ'όχει. *Παγκάδος* εί-
ναι, υπάλληλος δηλαδή, τι περιμένεις;...

Συμπεράσματα

Τα παραπάνω δεν αποτελούν παρά ένα μικρό δείγμα των λέξεων που βρέθηκαν στο βιβλίο της *Λάσκαρι*. Από έλλειψη χρόνου δεν είναι δυνατόν να γίνουν εδώ ορισμένες γλωσσολογικές παρατηρήσεις, μεταξύ άλλων, γύρω από τη φωνητική των λέξεών μας, λ.χ. στην ειδική περίπτωση του οπτικού δανείου *γκιόρνο*

αντί τζόρο. Επίσης, να γίνουν σχόλια γύρω από τη σημασία των όρων, και να αναφερθούν περιπτώσεις λ.χ. αμφισημίας, όπως στον όρο *σάρτζα* που σημαίνει «ύφασμα» αλλά και «πέτρινο οδόστρωμα», ή μεταβολής από την αρχική σημασία, όπως στον όρο *πανσέλλι* που στην κερκυραϊκή ύπαιθρο παραπέμπει στην ανάρτηση σημαίας στο καμπαναριό σε ένδειξη γιορτής, ενώ στα βενετσιάνικα *rapiseli* ήταν τα τριγωνικά πανάκια για το φάσκιωμα του μωρού. Τέλος, στο θέμα του δανεισμού, έχει πάντα ενδιαφέρον να παρακολουθεί κανείς την καταπληκτική προσπάθεια που κάνει το δάνειο στοιχείο για να προσαρμοστεί στο σύστημα της γλώσσας που το υποδέχεται, αλλά και από την άλλη, τις αλλεπάλληλες υποχωρήσεις που κάνει το σύστημα για να το αφομοιώσει.

Έτσι η μορφολογική και φωνητική προσαρμογή των ιταλικών δάνειων λέξεων, καθώς επίσης και η αφομοίωσή τους στο σημασιολογικό σύστημα της ελληνικής ως της γλώσσας υποδοχής τους, αποτελούν κύρια ζητήματα του ιταλο-ελληνικού δανεισμού, τα οποία χρειάζεται να μελετηθούν με προσεκτικό και αναλυτικό τρόπο.

Εξάλλου, στην παρούσα ανακοίνωση τονίστηκε επαρκώς και τεκμηριώθηκε με ερευνητικές προτάσεις, ότι είναι ανάγκη η παρουσία της ιταλικής γλώσσας στην Κέρκυρα να μελετηθεί συστηματικά και σε όλη της την έκταση. Η συγκέντρωση σε ειδικό γλωσσάριο του γλωσσικού υλικού που θα προκύψει από την αποδελτίωση γραπτών και προφορικών κειμένων της Κέρκυρας, θα διευκολύνει σημαντικά την παρατήρηση της συμβολής αυτής της γλώσσας στο κερκυραϊκό λεξιλόγιο, οδηγώντας παράλληλα σε μία ανανεωμένη εκτίμηση της αγαστής σχέσης που διαχρονικά αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο αυτών σπουδαίων γλωσσών.

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση εξετάζεται η ανάγκη, η παρουσία της ιταλικής γλώσσας και της βενετσιάνικης γλώσσας στην Κέρκυρα να μελετηθεί συστηματικά και σε όλη της την έκταση μέσα από τη συγκέντρωση σε ειδικό γλωσσάριο, του άφθονου γλωσσικού υλικού που θα προκύψει από την αποδελτίωση γραπτών και προφορικών κερκυραϊκών κειμένων. Η συστηματική αναδίφηση δικαιοπρακτικών και διοικητικών εγγράφων που έχουν συνταχθεί στην ιταλική ή/και βενετσιάνικη και σε μικτή –ιταλική και ελληνική– γλώσσα, καθώς επίσης η προσεκτική μελέτη πλήθους πηγών, όπως είναι εφημερίδες και κείμενα σε λογοτεχνικό και δοκιμιογραφικό λόγο, θα επιτρέψουν την παρατήρηση της συμβολής αυτής της γλώσσας στο κερκυραϊκό λεξιλόγιο, οδηγώντας παράλληλα σε μία ανανεωμένη εκτίμηση της αγαστής σχέσης που διαχρονικά αναπτύχθηκε μεταξύ των δύο αυτών σπουδαίων γλωσσών. Η λεξικογραφική αυτή μελέτη, που ήδη πραγματοποιείται στον κερκυραϊκό χώρο και η οποία ανακοινώνεται στο σημερινό Συνέδριο, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης έρευνάς μας γύρω από τις ιταλικές/βενετσιάνικες λέξεις που απαντούν στη νέα ελληνική, και κυρίως σε ιδιώματα αυτής.

The intention of this communication is to emphasize the presence of Italian and Venetian language in the Isle of Corfu and to study the influences of both on the Corfu dialect by examining administrative documents, literary or other texts, as well as linguistics corpora and glossaries. This research in Corfu is included in a broader lexicographic project whose aim is the edition of a lexicon of Italian and Venetian loans in the modern Greek language and its dialects.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΙΑ
ΚΕΡΚΥΡΑΣ

κορφιάτικα

1994

ΕΙΔΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ ΜΕ 5000
ΓΛΩΣΣΙΚΟΥΣ ΙΔΙΩΜΑΤΙΣΜΟΥΣ
ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΜΕ ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΧΥΤΗΡΙΣ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΟ ΓΛΩΣΣΑΡΙ

ἀκατάγραφες και δίσημες λέξεις

ΕΠΙΜΕΤΡΟ:
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΙΔΙΩΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΔΕΥΤΕΡΗ (ΜΕ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ)

ΚΕΡΚΥΡΑ 1992

Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΝΕΤΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟ¹

Αγγελική Πάλλη – Βασιλική Μακροή

Εισαγωγή

Όταν μία γλώσσα έρχεται σε επαφή με μια άλλη κυρίαρχη γλώσσα επέρχεται σταδιακά ο λεγόμενος «δανεισμός» (*borrowing*, Haugen 1950)² και ενδεχόμενη «ενσωμάτωση» (*integration*, Weinreich 1953, Thomason & Kaufman, 1988, Haspelmath 2008, Sankoff 2001)³ ξένων στοιχείων τα οποία επιφέρουν αλλαγή στο λεξικό και τη μορφολογία της γλώσσας αποδέκτη.

Αντικείμενο μελέτης του συγκεκριμένου άρθρου συνιστά ο δανεισμός και η γλωσσική αλλαγή στην ονομαστική μορφολογία της επτανησιακής,⁴ μιας νεοελληνικής διαλέκτου η οποία έχει επηρεαστεί σημαντικά από το ρομανικό σύστημα, συγκεκριμένα από την κοινή ιταλική και τη βενετσιάνικη, καθώς και οι στρατηγικές που υιοθετούνται για την ενσωμάτωση των ονομαστικών δανείων. Υποστηρίζουμε ότι οι ιδιότητες της γλώσσας αποδέκτη, δηλαδή της ελληνογενούς επτανησιακής, είναι καταλυτικές στη ρύθμιση του τελικού αποτελέσματος της διαδικασίας του δανεισμού.

1. Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και εθνικούς πόρους στο πλαίσιο της πράξης «ΑΠΙΣΤΕΙΑ» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση».

2. E. Haugen, "The analysis of linguistic borrowing", *Language*, τχ. 26 (1950), σ. 210-231.

3. U. Weinreich, *Languages in contact*, εκδ. Mouton, London, The Hague, Paris: [1953] 1964. – S.G. Thomason - T. Kaufman, *Language Contact, creolization and genetic linguistics*, εκδ. University of California Press, Berkeley 1988. – M. Haspelmath, "Loanword typology: Steps toward a systematic cross-linguistic study of lexical borrowability", στο βιβλίο: *Aspects of language contact: New theoretical, methodological and empirical findings with special focus on Romancisation processes* (επιμ. Thomas Stolz - Dik Bakker - Rosa Salas Palomo, εκδ. Mouton de Gruyter, Berlin 2008, σ. 43-62. – G. Sankoff, "Linguistic Outcomes of Language Contact", στο βιβλίο: *Handbook of Sociolinguistics* (επιμ. Peter Trudgill - J. Chambers - N. Schilling-Estes), εκδ. Basil Blackwell, Oxford 2001, σ. 638-668.

4. Στο σημείο αυτό, είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί η ενδοδιαλεκτική ποικιλία που χαρακτηρίζει τα επτανησιακά ιδιώματα η οποία διαφαίνεται στην προσαρμογή ορισμένων ουσιαστικών που δεν απαντούν ομότυπα σε όλα τα Επτάνησα και υποδηλώνει τις τοπικές/ γεωγραφικές διαφοροποιήσεις εντός της διαλέκτου, καθώς επίσης και τον γλωσσικό της πλούτο.

Τα δεδομένα μας αντλούνται από τις διαθέσιμες γραπτές πηγές, τις βάσεις δεδομένων και το ψηφιοποιημένο υλικό του *Εργαστηρίου Νεοελληνικών Διαλέκτων του Πανεπιστημίου Πατρών* (βλ. μεταξύ άλλων, Μ. Αγγελόπουλος 2008, Ν. Αλεξάκης 2005, Γ.Γ. Κασσιμάτης 1996, Ι. Κόλλας 1960, Δ. Πανταζάτος 2000, Γ.Σ. Πομόνης-Τζαγκλάρας 2007, Λ. Στράνη 2010).⁵ Το άρθρο είναι δομημένο ως εξής: μετά την εισαγωγή, παρουσιάζονται αντιπαραβολικά τα δύο γλωσσικά συστήματα που έρχονται σε επαφή και ακολουθεί μία παρουσίαση της κοινωνιογλωσσικής κατάστασης της επτανησιακής. Στην ενότητα «Περιγραφή δεδομένων» παρέχεται μία σχηματική επισκόπηση των δεδομένων της επτανησιακής. Έπειτα, τα δεδομένα αναλύονται με έμφαση στην ονοματική μορφολογία της διαλέκτου, όπως αυτή διαμορφώνεται μετά την προσαρμογή των ονοματικών ρομανικών δανείων. Η ανάλυση κλείνει με τα σημαντικότερα συμπεράσματα.

Ελληνική και Ιταλική

Γενικά χαρακτηριστικά

Εφόσον η επτανησιακή είναι ελληνική διάλεκτος, ανήκει όπως και η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) στις διαχτυτικές γλώσσες, έχει δηλαδή κλίση και πλούσια μορφολογία. Τα ουσιαστικά της είναι συνδυασμοί θεμάτων και κλιτικών επιθημάτων, κλίνονται ως προς το γένος, τον αριθμό και την πτώση και κατανέμονται σε πολλά κλιτικά παραδείγματα. Σύμφωνα με την Ράλλη (2003),⁶ ενώ ο αριθμός και η πτώση χαρακτηρίζουν το επίθημα, το γένος χαρακτηρίζει το θέμα.

5. Μ. Αγγελόπουλος, *Η παλιά Κορφιάτικη γλώσσα*, εκδ. Ενημέρωση, Κέρκυρα 2008. – Ν. Αλεξάκης, «Παρατηρήσεις στη φωνητική, τη μορφολογία και τη σύνταξη του κερκυραϊκού ιδιώματος», στο βιβλίο: *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 25ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 7-9 Μαΐου 2004*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 19-30. – Γ.Γ. Κασσιμάτης, *Η επίδραση της Βενετσιάνικης γλώσσας στα Επτάνησα (συνοπτική προσέγγιση)*, εκδ. Φαίδρος, Αθήνα 1996. – Ι. Κόλλας, *Κορφιάτικα: Ειδικό δελτίο με 5.000 γλωσσικούς ιδιοματισμούς της Κέρκυρας, με μερικές εικόνες*, εκδ. Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κέρκυρα 1960. – Δ. Πανταζάτος, *Για να μη σβύσει η παλιά κεφαλονίτικη και θιακιά ντοπιολαλιά*, εκδ. Καρβίας, Κεφαλονιά 2000. – Γ.Σ. Πομόνης-Τζαγκλάρας, *Γλωσσάριο ιδιοματισμών της αλλοτινής ζακυνθινής ντοπιολαλιάς*, εκδ. Έντυπο ΟΕ, Ζάκυνθος 2007. – Λ. Στράνη, *Στον Αμπελιώνε τσι Φουρκάδες ή ο γάμος παίει αμόντε*, εκδ. Εργαστήριο Νεοελληνικών Διαλέκτων, Πανεπιστήμιο Πατρών 2010.

6. Α. Ράλλη, «Ο καθορισμός του γραμματικού γένους στα ουσιαστικά της νέας ελληνικής. Μια θεωρητική πρόταση», στο βιβλίο: *Θέματα Νεοελληνικής Γραμματικής: Το γένος* (επιμέλεια Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη - Αγγελική Ράλλη - Δέσποινα Χειλά-Μαρκοπούλου), εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2003, σ. 57-99.

Συγκρινόμενη με την ελληνική, η ιταλική είναι ημιανλυτική γλώσσα, στερείται πτώσεων στην κλίση των ουσιαστικών και έχει δύο γένη, αρσενικό και θηλυκό. Παρόλο που η ιταλική είναι μορφολογικά φτωχότερη, τα δύο γλωσσικά συστήματα είναι τυπολογικά συγγενή, καθώς η ονομαστική κλίση είναι διαχτυτική και τα κλιτικά επιθήματα συνδυάζονται με την ίδια μορφολογική κατηγορία, δηλαδή με θέματα. Αυτή η τυπολογική εγγύτητα ανάμεσα στα δύο γλωσσικά συστήματα που έρχονται σε επαφή φαίνεται να ευνοεί την ενσωμάτωση λέξεων από τη μία γλώσσα στην άλλη, κάτι που θυμίζει τη θέση του R. Jakobson (1938)⁷ και πρόσφατα της A. Ralli (2012),⁸ σύμφωνα με την οποία απαραίτητη προϋπόθεση ώστε μία γλώσσα να δεχτεί ξένα γλωσσικά στοιχεία είναι να «αντιστοιχούν» αυτά στις γλωσσικές τάσεις της γλώσσας αποδέκτη» (βλ. E. Haugen 1954).⁹

Επτανησιακή - Κοινωνιογλωσσική κατάσταση

Τα επτανησιακά ομιλούνται στα νησιά του Ιονίου πελάγους, Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο, Ιθάκη και Παξούς, τα οποία είναι η μοναδική περιοχή της Ελλάδας που δεν καταλήφθηκε από τους Τούρκους. Η περίοδος της βενετοκρατίας στα Επτάνησα υπήρξε καθοριστική, καθώς τελούσαν υπό ενετική κατοχή για τέσσερις αιώνες (περίπου τέλη του 14ου-αρχές 19ου αι., ανάλογα με το νησί). Φυσικό επακόλουθο ήταν να εισαχθούν στη γλώσσα αρκετά ρομανικά στοιχεία, είτε από τη βενετσιάνικη είτε από την κοινή ιταλική, η οποία χρησιμοποιούνταν ως επίσημη γλώσσα στη διοίκηση και την εκπαίδευση (Fanciullo 2008).¹⁰

Με μοναδική εξαίρεση κάποιες απλές περιγραφές και κυρίως γλωσσάρια, εκλείπουν σύγχρονες γλωσσολογικές μελέτες για την επτανησιακή. Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στο να καλύψει ένα μέρος από αυτό το κενό προσφέροντας μια συστηματική γλωσσολογική παρουσίαση της μορφολογικής αλλαγής, η οποία οφείλεται σε ιταλογενή επαφή (βλ. B. Μακρή et al. 2013).¹¹ Η γλωσσολογική ανά-

7. R. Jakobson, "Sur la theorie des affinites phonologiques entre des langues", στο βιβλίο: *Roman Jakobson Selected Writings* (επιμέλεια Stephen Rudy), τ. 1, 2, 3, 4 -246. εκδ. Mouton, The Hague 1962, σ. 241.

8. A. Ralli, "Morphology in language contact: Verbal loanblend formation in Asia Minor Greek (Aivaliot)", στο βιβλίο: *Morphologies in contact (Studia Typologica)*, (επιμέλεια V. Martine - T. Stolz - H. Otsuka - A. Urdze), εκδ. Academie Verlag, Berlin 2012, σ. 185-201.

9. E. Haugen, "The analysis of linguistic borrowing", ό.π., σ. 217.

10. F. Fanciullo, "Gli italianismi del neogreco", *L'Italia Dialettale*, τχ. 69 (2008), σ. 1-41.

11. B. Μακρή - Ν. Κουτσούκος - Μ. Ανδρέου, «Δανεισμός ονομάτων και απόδοση γένους στην Επτανησιακή διάλεκτο», στο βιβλίο: *Patras Working Papers in Linguistics, Μορφολογία και γλωσσική επαφή: ΝΕ Διάλεκτοι σε επαφή με την Τουρκική και την Ιταλική* (επιμέλεια Αγγελική Ράλλη), εκδ. Εργαστήριο Νεοελληνικών Διαλέκτων, Πανεπιστήμιο Πατρών 2013, σ. 58-72.

λυση των διαλεκτικών δεδομένων επικεντρώνεται στην προσαρμογή των ονοματικών δανείων στο επίπεδο της κλίσης.

Περιγραφή δεδομένων

Μια πρώτη εξέταση των ονοματικών δανείων της επτανησιακής αποκαλύπτει ότι έχουν πλήρως ενσωματωθεί στο ελληνικό ονοματικό σύστημα, εφόσον έχουν υιοθετήσει τα ονοματικά επιθήματα¹² της ΚΝΕ και κλίνονται σύμφωνα με την κλίση των ονομάτων της γλώσσας αποδέκτη.

Όσον αφορά την προσαρμογή τους, παρατηρείται προτίμηση για συγκεκριμένες κλιτικές τάξεις σε συνδυασμό με συγκεκριμένες τιμές γραμματικού γένους, ενώ τα έμψυχα και πιο συγκεκριμένα τα [+ ανθρώπινα] ουσιαστικά αποκτούν τιμή γραμματικού γένους στη βάση της αντιστοίχισής τους με το φυσικό γένος. Όπως και στην ΚΝΕ (βλ. Α. Ralli 2002),¹³ το γραμματικό γένος αποδίδεται στη βάση του φυσικού γένους: όσα ουσιαστικά δηλώνουν ΑΡΡΕΝ (αρσενικό φύλο) αποκτούν αρσενικό γραμματικό γένος (1α), ενώ όσα δηλώνουν ΘΗΛΥ (θηλυκό φύλο) αποκτούν θηλυκό γραμματικό γένος (1β), όπως φαίνεται στα ακόλουθα παραδείγματα:

(1)

α. Αρσενικά ουσιαστικά

αβοκάτος. ΑΡΣ «δικηγόρος» > ιταλ. *avvocato*. ΑΡΣ

λαβοράντες. ΑΡΣ «εργάτης» > ιταλ. *lavorante*. ΑΡΣ

προφεσόρας. ΑΡΣ «καθηγητής» > ιταλ. *professore*. ΑΡΣ

β. Θηλυκά ουσιαστικά

ινφερμιέρα. ΘΗΛ «νοσοκόμα» > ιταλ. *infermiera*. ΘΗΛ

προφεσορέσσα. ΘΗΛ «καθηγήτρια» > ιταλ. *professoressa*. ΘΗΛ

ινσεγιάντα. ΘΗΛ «δασκάλα» > ιταλ. *insegnante*. ΘΗΛ

Σε ό,τι αφορά τα ονόματα με το χαρακτηριστικό [- ανθρώπινο], σημαντικός παράγων για την προσαρμογή των δανείων ουσιαστικών στην επτανησιακή φαί-

12. Τα επιθήματα διακρίνονται σε κλιτικά και παραγωγικά. Τα κλιτικά μορφήματα δεν μεταβάλλουν τη γραμματική κατηγορία της βάσης στην οποία προσαρτώνται και για αυτό το λόγο δεν δημιουργούν νέα λεξήματα. Τα κλιτικά επιθήματα σχηματίζουν διάφορες μορφές της ίδιας βάσης, δημιουργώντας τύπους με διαφορετική συντακτική λειτουργία (Α. Ράλλη, *Μορφολογία*, ό.π., σ. 47).

13. Α. Ralli, «"The role of morphology in gender determination: evidence from Modern Greek", *Linguistics*, τχ. 40, φ. 3 (2002), σ. 519-551.

νεεται να είναι οι φωνολογικές αντιστοιχίσεις μεταξύ των δύο συστημάτων που έρχονται σε επαφή. Παρατηρούμε ότι στην περίπτωση φωνολογικής ταύτισης της ιταλικής κατάληξης με ελληνική κατάληξη υπάρχει ενσωμάτωση σύμφωνα με την ελληνική κλίση που δηλώνεται από αυτή την κατάληξη. Για παράδειγμα, στην ιταλική, στη μορφή δήλωσής τους (citation form), – ανθρώπινα ονόματα που τελειώνουν σε -ο και έχουν τυπικά αρσενικό γένος μεταφέρονται στην επτανησιακή ως ουδέτερα σε -ο. Αντίστοιχα, – ανθρώπινα ονόματα που τελειώνουν σε -α και ανήκουν στα θηλυκά ενσωματώνονται στην επτανησιακή ως θηλυκά σε -α.

(2)

α. Ουδέτερα

τσέφο ΟΥΔ «άσχημο ύφος προσώπου, στριμμένη έκφραση» > βεν. *ceffo* ΑΡΣ
σοσπίρο ΟΥΔ «αναπνοή, αναστεναγμός» > ιταλ. *sospiro* ΑΡΣ «αναστεναγμός»
ντεφέτο/ντιφέτο ΟΥΔ «ατέλεια σωματική, ελάττωμα, κουσούρι, αμάρτημα, σφάλμα, κρίμα, φταίξιμο» > ιταλ. *diffetto* ΑΡΣ

β. Θηλυκά

αβαρία ΘΗΛ «εξυπηρέτηση, ζημιά» > ιταλ. *avarìa* ΘΗΛ
περσοναλιτά ΘΗΛ «προσωπικότητα, ξεχωριστή φυσιογνωμία, διάσημος» > ιταλ. *personalità*. ΘΗΛ
ντιφικολτά. ΘΗΛ «δυσχέρεια, παρεμπόδιση, δυσκολία» > ιταλ. *difficoltà*. ΘΗΛ

Η φωνολογική ταύτιση των συγκεκριμένων καταλήξεων στα δύο συστήματα αποτελεί ενδεικτική ότι πρόκειται για περίπτωση «διαγλωσσικών αντιστοιχιών» (*interlingual correspondencies*, πρβλ. U. Weinreich 1953)¹⁴ μεταξύ των συστημάτων που έρχονται σε επαφή, και η δομική συμβατότητά τους λειτουργεί ως διευκολυντικός παράγοντας για την ενσωμάτωση των δανείων.

Υπάρχουν, όμως, και ρομανικές βάσεις με το χαρακτηριστικό [- ανθρώπινο], των οποίων η κατάληξη δεν εμφανίζει φωνολογική ταύτιση με αντίστοιχη ελληνική. Στην επόμενη ενότητα εξετάζουμε αναλυτικά τους τρόπους τους οποίους οι διαλεκτόφωνοι επιστρατεύουν για την ενσωμάτωση των ρομανικών ονοματικών δανείων με την αναγωγή τους στο ελληνικό κλιτικό σύστημα.

Αρσενικά ονόματα

Σύμφωνα με ό,τι υποστηρίξαμε προηγουμένως, στα ανθρώπινα δάνεια που δηλώνουν ΑΡΡΕΝ παρατηρείται ενσωμάτωση στην κλίση των αρσενικών και επομένως συμφωνία με το φυσικό γένος. Πολλά ονοματικά δάνεια με το χαρακτηρι-

14. U. Weinreich, *Languages in contact*, ό.π., σ. 39-40.

στικό [+ ανθρώπινο, + άρρεν] που λήγουν σε -e, -o και σύμφωνα προσαρμόζονται ως αρσενικά σε -ος (κλιτική τάξη 1 για τη A. Ralli 2000 και A. Πάλλη 2005).¹⁵

(3)

α.

$X^{16}-e \rightarrow X-ος$

τριουμφάτορος. ΑΡΣ «νικητής» > ιταλ. *trionfatore*. ΑΡΣ

λιμπερατόρος. ΑΡΣ «απελευθερωτής» > ιταλ. *liberatore*. ΑΡΣ

ντετόρος. ΑΡΣ «γιατρός» > ιταλ. *dottore*. ΑΡΣ

πιτόρος. ΑΡΣ «ζωγράφος, ελαιοχρωματιστής» > ιταλ. *pittore*. ΑΡΣ «ζωγράφος»

β.

$X-o \rightarrow X-ος$

αβοκάτορ. ΑΡΣ «δικηγόρος» > ιταλ. *avvocato*. ΑΡΣ

ιμπρεσάριορ. ΑΡΣ «ατζέντης» > ιταλ. *impresario*. ΑΡΣ

ελεγκαντίσμιος. ΑΡΣ «πολύ κομψός άντρας, κοκέτης» > ιταλ. *elegantissimo*. ΑΡΣ

κονταντίνορ. ΑΡΣ «χωριάτης, αγρότης, αγροίκος, χοντράνθρωπος» > ιταλ. *contadino*. ΑΡΣ «χωρικός»

γ. $X\acute{\sigma}\acute{\upsilon}\mu\phi\omega\nu\omicron \rightarrow X\acute{\sigma}\acute{\upsilon}\mu\phi\omega\nu\omicron -ος$

τσαβατίνος. ΑΡΣ «μάστορας της κακιάς ώρας» > βεν. *javatin*. ΑΡΣ «μάστορας».

Αν και πολλά δάνεια ονόματα με τα χαρακτηριστικά [+ ανθρώπινο, + άρρεν] κλίνονται σύμφωνα με τα ελληνικά ονόματα σε -ος, υπάρχουν και ονοματικά δάνεια σε -e που προσαρμόζονται στην επτανησιακή είτε σε -ες είτε σε -ης ή -ας, αποδεικνύοντας ότι η κλιτική τάξη των αρσενικών σε -ας/-ης (κλιτική τάξη 2 για τη A. Ralli 2000 και A. Πάλλη 2005)¹⁷ είναι ακόμα παραγωγικότητα στο ελληνικό σύστημα:

(4)

α. $X-e \rightarrow X-\epsilon-ς$

αμιπιάντες. ΑΡΣ «κάτοικος» > ιταλ. *abitante*. ΑΡΣ

λαβοράντες. ΑΡΣ «εργάτης» > ιταλ. *lavorante*. ΑΡΣ

μουζικάντες. ΑΡΣ «μουσικός» > ιταλ. *musicante*. ΑΡΣ

15. A. Ralli, "A feature-based analysis of Greek nominal inflection", *Γλωσσολογία/Glossologia*, τ.χ. 11-12 (2000), σ. 222.

16. Όπου X = θέμα.

17. A. Ralli, "A feature-based analysis of Greek nominal inflection", *Γλωσσολογία/Glossologia*, ό.π., σ. 222. – A. Πάλλη, *Μορφολογία, ό.π.*, σ. 119-120.

β.

$X-e \rightarrow X-\eta\varsigma$

γκενεράλης. ΑΡΣ «στρατηγός» > ιταλ. *generale*. ΑΡΣ

κοντραμπαντιέρης. ΑΡΣ «λαθρέμπορος» > ιταλ. *contrabbandiere*. ΑΡΣ

υπερμεύρης. ΑΡΣ «νοσοκόμος» > ιταλ. *infermiere*. ΑΡΣ

γ.

$X-e \rightarrow X-\alpha\varsigma$

προφεσόρας. ΑΡΣ «καθηγητής» > ιταλ. *professore*. ΑΡΣ

πετσέντας. ΑΡΣ «άφραγκος» > ιταλ. *pezzente*. ΑΡΣ «ζητιάνος»

κονκορέροντας. ΑΡΣ «συντρέχων/συναγωνιστής» > ιταλ. *concorrente*. ΑΡΣ «αντίπαλος, ανταγωνιστής»

Την παραγωγικότητα της ελληνικής κλιτικής τάξης των αρσενικών σε $-α\varsigma/-\eta\varsigma$ υποδηλώνει και η περίπτωση κάποιων ανθρώπινων ονομάτων σε $-ο$, τα οποία αντί να ενσωματωθούν σε λέξεις $-ος$, όπως το επιβάλλει η μορφή της κατάληξής τους, τρέπονται σε λέξεις σε $-α\varsigma$ ή $-\eta\varsigma$, καθώς και αυτή των συμφωνόληχτων ανθρώπινων δανείων τα οποία διαμορφώνονται σε $-\eta\varsigma$.

(5)

α. $X-o \rightarrow X-\alpha\varsigma$

κομπριμάριος. ΑΡΣ «τενόρος για μικρούς ρόλους, συμπρωταγωνιστής» > ιταλ. *comprimario*. ΑΡΣ «συμπρωταγωνιστής»

β. $X-o \rightarrow X-\eta\varsigma$

αβεнтуριέρης. ΑΡΣ «ριψοκίνδυνος, τυχοδιώκτης» > ιταλ. *avventuriero*. ΑΡΣ

γ. $X\acute{o}\mu\phi\omega\nu\acute{o} \rightarrow X\acute{o}\mu\phi\omega\nu\acute{o} -\eta\varsigma$

ρεμεσιέρης. ΑΡΣ «επιπλοποιός, ξυλουργός» > βεν. *remesser*. ΑΡΣ

Η φωνολογία βέβαια παίζει σημαντικό ρόλο στην προσαρμογή των δανείων σε κλίσεις, αφού τα περισσότερα ανθρώπινα ονόματα που λήγουν σε $-ο$ στο ρομανικό σύστημα εμφανίζονται ως αρσενικά σε $-ος$ στην επτανησιακή και όσα λήγουν σε $-α$ προσαρμόζονται ως αρσενικά σε $-α\varsigma$, σε αντιστοίχιση πάντα με το φυσικό γένος.

(6)

α. $X-o \rightarrow X-ος$

αβοκάτος. ΑΡΣ «δικηγόρος» > ιταλ. *avvocato*. ΑΡΣ

ιμπρεσάριος. ΑΡΣ «ατζέντης» > ιταλ. *impresario*. ΑΡΣ

ασιτισιάτος. ΑΡΣ «συνέταιρος, σύντροφος, συνδρομητής» > ιταλ. *associato*. ΑΡΣ «συνέταιρος, σύντροφος»

μπιεγκάτος. ΑΡΣ «υπάλληλος» > ιταλ. *impiegato*. ΑΡΣ

β. $X-a \rightarrow X-as$

αρκεβίστας. ΑΡΣ «αρχειοφύλακας» > ιταλ. *archivista*. ΑΡΣ

τάτας. ΑΡΣ «γαϊδευτικά ο πατέρας» > ιταλ. *tata*. ΘΗΛ «κηδεμόνας, νταντά»

κανάγιας. ΑΡΣ «παλιάνθρωπος» > ιταλ. *canaglia*. ΘΗΛ

Αξίζει να τονισθεί ότι τα μη ανθρώπινα δάνεια που είναι γένους αρσενικού στην ιταλική/βενετσιάνικη, σπανίως προσαρμόζονται ως αρσενικά στην επτανησιακή. Παρόλο που είναι σπάνιες, δεν λείπουν και τέτοιες περιπτώσεις:

(7)

[- ανθρώπινο]

κομπρομέσος. ΑΡΣ «συμβιβασμός, συνυποσχετικό, εξουσιοδότηση» > ιταλ. *compromesso*. ΑΡΣ «συμβιβασμός»

απαράτης. ΑΡΣ «συσκευή, η σανίδα που ασφάλιζε τη δίφυλλη πόρτα» > ιταλ. *apparato*. ΑΡΣ «συσκευή»

αναφανός. ΑΡΣ «άσθμα, δυσφορία, δύσπνοια» > ιταλ. *affanno*. ΑΡΣ

Συνήθως, το γένος στο οποίο εντάσσονται τα [- ανθρώπινα] ονόματα είναι το ουδέτερο. Το γεγονός αυτό συνηγορεί υπέρ της άποψης της Α. Ralli (2002)¹⁸ ότι όταν το φυσικό γένος (άρρεν ή θήλυ) δεν διαδραματίζει κάποιο ρόλο στη δήλωση του γραμματικού γένους, τότε το γραμματικό γένος (αρσενικό, θηλυκό ή ουδέτερο) είναι συνάρτηση της κλιτικής τάξης στην οποία ανήκει το όνομα, η οποία δηλώνεται από την κατάληξη. Ακολούθως, τα περισσότερα αρσενικά ρομανικά ονόματα της τάξης των [- ανθρώπινο] εμφανίζονται στα επτανησιακά ως ουδέτερα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Θηλυκά ονόματα

Σχεδόν όλα τα δάνεια γένους θηλυκού, ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα, ενσωματώνονται στην ελληνική κλίση ως θηλυκά της κλιτικής τάξης 3 (βλ. Α. Ράλλη 2005),¹⁹ και γενικώς λήγουν σε -α.

18. Α. Ralli, "The role of morphology in gender determination: evidence from Modern Greek", ό.π., σ. 533.

19. Α. Ράλλη, *Μορφολογία*, ό.π., σ. 120.

(8)

$X-e \rightarrow X-a$

νένα. ΘΗΛ «παραμάννα» > βεν. *nene*. ΘΗΛ

δοτσέντα. ΘΗΛ «δασκάλα» > ιταλ. *docente*. ΘΗΛ

Αυτή η συμπεριφορά τα διαφοροποιεί από τα αρσενικά εφόσον ακόμα και μη αν-
θρώπινα ουσιαστικά που λήγουν σε -e, -o και σύμφωνα δεν προσαρμόζονται ως
ουδέτερα, αλλά ως θηλυκά σε -a. Προτείνουμε ότι αυτή η συμπεριφορά οφείλεται
κατά ένα μεγάλο μέρος στις ιδιότητες της γλώσσας αποδέκτη, δηλαδή στο γε-
γονός ότι τα περισσότερα από αυτά τα δάνεια δηλώνουν αφηρημένες έννοιες και
στην Ελληνική τα αφηρημένα ουσιαστικά που δηλώνουν πράξη/ενέργεια/κατά-
σταση φέρουν γένος θηλυκό (abstract processual nouns).

(9)

α. $X-e \rightarrow X-a$

νάτολα. ΘΗΛ «κεραμίδι» > βεν. *nàtole*. ΑΡΣ

πορταμονέτα. ΘΗΛ «πορτοφόλι» > ιταλ. *portamonete*. ΑΡΣ

μπονιφικασιόνα. ΘΗΛ «βελτίωση» > ιταλ. *bonificazione*. ΘΗΛ

ναντισιόνα. ΘΗΛ «έθνος, εθνικότητα, φυλή» > ιταλ. *nazione*. ΘΗΛ «έθνος»

δονατσιόνα. ΘΗΛ «προσφορά, δωρεά» > ιταλ. *donazione*. ΘΗΛ

β.

$X-o \rightarrow X-a$

κάμπια. ΘΗΛ «αλλαγή» > βεν./ιταλ. *cambio*. ΑΡΣ

αγιούντα. ΘΗΛ «προσθήκη» > ιταλ. *aggiunto*. ΑΡΣ

νεγκότσια/νογκότσια. ΘΗΛ «περιστασιακές εμπορικές συναλλαγές» > ιταλ.
negozio/βεν. *negòzio*. ΑΡΣ «συμφωνία»

πιτόκα. ΘΗΛ «ψείρα» > ιταλ. *pidocchio*. ΑΡΣ

γ. $X\text{σύμφωνο} \rightarrow X\text{σύμφωνο-α}$

(μ)παταντόνα. ΘΗΛ «γλυκοπατάτα» > βεν. *pataton*. ΑΡΣ

Ο περιορισμός των δάνειων θηλυκών ονομάτων στην επτανησιακή σε αυτά που
λήγουν σε -a, σε αντίθεση με την ΚΝΕ και άλλες διαλεκτικές ποικιλίες όπου
έχουμε και θηλυκά σε -η, θεωρούμε επίσης ότι οφείλεται σε φωνολογικούς λό-
γους εφόσον τα ιταλικά και βενετσιάνικα θηλυκά ονόματα σε -a αντιστοιχούν σε
μία ομολογουμένως πολύ παραγωγική τάξη ονομάτων, τόσο στην ιταλική όσο
και στη βενετσιάνικη.

Ουδέτερα ονόματα

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο μεγαλύτερος αριθμός των μη ανθρώπινων δανείων προσαρμόζεται ως ουδέτερα. Τα άψυχα δάνεια αποτελούν και τη συντριπτική πλειοψηφία των δανείων ονομάτων της επτανησιακής και κλίνονται ως ουδέτερα σε -ο (κλιτική τάξη 5 για την Α. Ράλλη 2005)²⁰ ενώ υπάρχουν και πολλές περιπτώσεις ουδετέρων σε -ι (κλιτική τάξη 6 για την Α. Ράλλη 2005).²¹

Σε ό,τι αφορά το σχηματισμό των επτανησιακών ουδετέρων σε -ο, διαπιστώσαμε ότι υπάρχει μια γενικότερη φωνολογική ταύτιση των κατάληξεων μεταξύ των αρσενικών του ρομανικού συστήματος και των ουδετέρων του ελληνογενούς επτανησιακού (10):

(10) $X-o \rightarrow X-o$

τσέφο. ΟΥΔ «άσχημο ύφος προσώπου, στριμμένη έκφραση» > βεν. *ceffo*. ΑΡΣ αγιούτο. ΟΥΔ «βοήθεια, στήριξη» > ιταλ. *aiuto*. ΑΡΣ σοσπίρο. ΟΥΔ «αναπνοή, αναστεναγμός» > ιταλ. *sospiro*. ΑΡΣ «αναστεναγμός» ντεφέτο/ντιφέτο. ΟΥΔ «ατέλεια σωματική, ελάττωμα, κουσούρι, αμάρτημα, σφάλμα, κρίμα, φταίξιμο» > ιταλ. *diffetto*. ΑΡΣ

Αναλογικά προς αυτά, διαμορφώνονται και πολλά άψυχα ρομανικά ονόματα σε -e και -a, ακόμα και ενάντια στην τάση τα θηλυκά ρομανικά ουσιαστικά να μεταφέρονται στην επτανησιακή επίσης ως θηλυκά:

(11)

α. $X-e \rightarrow X-o$

βελοτσιπέντο. ΟΥΔ «ποδήλατο» > ιταλ. *velocipede*. ΑΡΣ νιτερέσο/ ντερέσο. ΟΥΔ «ενδιαφέρον, συμφέρον, τόκος» > ιταλ. *interesse*. ΑΡΣ βέρμο. ΟΥΔ «σκούλικι» > ιταλ. *verme*. ΑΡΣ φιόρο. ΟΥΔ «λουλούδι» > ιταλ. *fiore*. ΑΡΣ

β.

$X-a \rightarrow X-o$

καπάρο. ΟΥΔ «προκαταβολή, κλείσιμο συμφωνίας ακινήτου» > ιταλ. *caparra*. ΘΗΛ «προκαταβολή» σκόροσο. ΟΥΔ «ξαφνική ταραχή από τράνταγμα, ξάφνιασμα» > ιταλ. *scossa*. ΘΗΛ «τράνταγμα»

20. Α. Ράλλη, *Μορφολογία*, ό.π., σ. 120.

21. Α. Ράλλη, *Μορφολογία*, ό.π., σ. 120.

κοσούλτο. ΟΥΔ «συμβούλιο» > ιταλ. *consulta*. ΘΗΛ «σύσκεψη»
ορντινατσιό. ΟΥΔ «εντολή, διαταγή» > ιταλ. *ordinanza*. ΘΗΛ *βαλίγγιο*. ΟΥΔ
«ταχυδρομικός φάκελος, διπλωματικός σάκος» > ιταλ. *valigia*. ΘΗΛ «αποσκευή»

Η κλίση όμως των ελληνικών ουδετέρων σε -ο δεν είναι η μόνη παραγωγική. Ιδιαίτερα αυξημένη παραγωγικότητα εμφανίζουν και τα ουδέτερα σε -ι (Α. Χριστοφίδου 2003).²² Έτσι, πολλά άψυχα δάνεια σε -ο, -ε, -α και σύμφωνα προσαρμόζονται ως ουδέτερα σε -ι:

(12)

α. $X-o \rightarrow X-i$

καντίνι. ΟΥΔ «η οξύτερη και λεπτότερη χορδή οργάνου» > ιταλ. *cordino*. ΑΡΣ «χορδί»

πιεντεστάλι. ΟΥΔ «ανθοστήλες, βάζο, ρυθμιστικά του ήχου πεντάλια στα πιάνο» > ιταλ. *piedistallo*. ΑΡΣ «βάζο»

κουμερκί. ΟΥΔ «εμπόριο» > ιταλ. *commercio*. ΑΡΣ

πάτι. ΟΥΔ «εργύηση» > ιταλ. *patto*. ΑΡΣ «όροι συμβολαίου»

βατσέλι. ΟΥΔ «νιπτήρας» > ιταλ. *vascello*. ΑΡΣ «πλοίο»

β. $X-e \rightarrow X-i$

στρατόνι. ΟΥΔ «μικρός δρόμος» > ιταλ. *stradone*. ΑΡΣ «μεγάλος δρόμος»

πιέντι. ΟΥΔ «πόδι, ρίζες δέντρων, πρόποδες βουνού» > ιταλ. *piede*. ΑΡΣ «πόδι»

κασούνι. ΟΥΔ «ξύλινο αμάξωμα, καρότσα» > ιταλ. *cassone*. ΑΡΣ «κουτί»

εντουκασιόνι. ΟΥΔ «εκπαίδευση» > ιταλ. *educazione*. ΘΗΛ

κανοκιάλι. ΟΥΔ Ητηλεσκόπιο, διόπτρα» > ιταλ. *cannocchiale*. ΑΡΣ

γ. $X-a \rightarrow X-i$

τσεντούρι. ΟΥΔ «ζώνη» > ιταλ. *cintura*. ΘΗΛ

πουρσί. ΟΥΔ «μικρή τσέπη» > ιταλ. *borsa*. ΘΗΛ «τσέπη»

τριβέλι. ΟΥΔ «τρυπάνι» > ιταλ. *trivella*. ΘΗΛ

σκουτέλι. ΟΥΔ «πήλινο μισόσφαιρο δοχείο» > ιταλ. *scodella*. ΘΗΛ «γαβάθρα»

σουζίνι. ΟΥΔ «δαμάσκηνο, ζαρωμένος άνθρωπος» > ιταλ. *susina*. ΘΗΛ «δαμάσκηνο»

22. Α. Χριστοφίδου, «Γένος και κλίση στην ελληνική: Μια φυσική προσέγγιση», στο βιβλίο: *Θέματα Νεοελληνικής Γραμματικής: Το γένος* (επιμέλεια Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη – Αγγελική Ράλλη – Δέσποινα Χειλά-Μαρχοπούλου), εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2003, σ. 105.

δ. *Χσύμφωνο* → *Χσύμφωνο-ι*

σπιλόνι. ΟΥΔ «καρφόν» > βεν *spilon*. ΑΡΣ

αρμελίνι. ΟΥΔ «βερίκοκο» > βεν. *armelin*. ΑΡΣ

γκοτεζίνι/ γοτεζίνι. ΟΥΔ «ποτηράκι του λικέρ» > βεν. *gotesin*. ΑΡΣ

τσεκίνι. ΟΥΔ «χρυσό βενετσιάνινο νόμισμα» > βεν. *zechin*. ΑΡΣ

Συμπεράσματα

Σε αυτήν την εργασία, επιχειρήσαμε να αναλύσουμε το φαινόμενο της γλωσσικής επαφής με την ιταλική και τη βενετσιάνικη, και την επίδρασή τους στη μορφολογία της επτανησιακής μέσα από το φαινόμενο του δανεισμού. Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι τα διαλεκτικά δεδομένα από την επτανησιακή επαληθεύουν την άποψη των B. Drinka (2003)²³ και B. Heine (2006),²⁴ κατά τους οποίους, σε κατάσταση γλωσσικής επαφής, ενθαρρύνεται η επιστράτευση του διαθέσιμου στη γλώσσα αποδέκτη γλωσσικού υλικού για τη δημιουργία νέων λέξεων από τη δότρια γλώσσα, οι οποίες χτίζονται επάνω στα ήδη υπάρχοντα σχήματα και κατασκευές προς χρήση που είναι διαθέσιμα. Δηλαδή, το λεξιλογικό υλικό της ιταλικής και της βενετσιάνικης χρησιμοποιείται ως πρώτη ύλη πάνω στην οποία προσαρτώνται προσφύματα της ελληνικής, ώστε να δημιουργηθούν σχήματα οικεία στο ελληνικό σύστημα και το εισελθέν υλικό να εξελληνιστεί.

Καθίσταται σαφές από τα δεδομένα ότι το επτανησιακό σύστημα ακολουθεί περισσότερες της μιας στρατηγικές για να δανειστεί ονόματα.

Κατ' αρχάς, ιεραρχώντας τους μηχανισμούς που καθορίζουν την προσαρμολογία ονομαστικών δανείων, θα λέγαμε ότι η αντιστοιχία με το φυσικό γένος ιεραρχείται στην υψηλότερη θέση, όπως έχει υποστηριχθεί από τη A. Ralli (2002)²⁵ για την ΚΝΕ, καθώς υπάρχει ευθυγράμμιση του γραμματικού γένους με το φυσικό (φύλο), στην περίπτωση των ουσιαστικών που είναι μαρκαρισμένα ως [+ ανθρώπινα] (B. Μακρή et al. 2013).²⁶

Στη συνέχεια, διαπιστώσαμε ότι στην περίπτωση που το ληκτικό φωνήεν

23. B. Drinka, "Areal factors in the development of the European periphrastic perfect", *Word*. τχ. 54, φ.: 1 (2003), σ. 3-4.

24. B. Heine, "Contact-induced word order change without word order change", στο βιβλίο: *Working papers in Multilingualism. Arbeiten zur Mehrsprachigkeit*, εκδ. University of Hamburg, Hamburg 2006, σ. 76.

25. A. Ralli, "The role of morphology in gender determination: evidence from Modern Greek", *ό.π.*, σ. 525-526.

26. B. Μακρή – N. Κουτσούκος – M. Ανδρέου, «Δανεισμός ονομάτων και απόδοση γένους στην Επτανησιακή διάλεκτο», *ό.π.*, σ. 65, 68.

ενός -ανθρώπινου δανείου συμπίπτει φωνολογικά με την ελληνογενή κατάληξη, τότε το δάνειο εντάσσεται στην κλιτική τάξη που δηλώνεται από τη συγκεκριμένη κατάληξη (B. Μακρή et al. 2013).²⁷ Σε αυτή την περίπτωση, ο δανεισμός αφορά ολόκληρη τη λέξη και όχι μόνο το θέμα της:

(13)

αγιούτο ΟΥΔ «βοήθεια, στήριξη» > ιταλ. *aiuto* ΑΡΣ

Αντίθετα, όταν δεν συμπιπτουν φωνολογικά οι καταλήξεις, τότε οι Επτανήσιοι φυσικοί ομιλητές αναλύουν το δάνειο, αποκόπτουν τη ρομανική κατάληξη και την αντικαθιστούν με ελληνική, με απώτερο σκοπό βέβαια την ένταξή της στην ελληνογενή επτανησιακή μορφολογία:

(14)

στρατόνι ΟΥΔ «μικρός δρόμος» > ιταλ. *stradone* ΑΡΣ «μεγάλος δρόμος»

Σε αυτή την περίπτωση, το τελικό προϊόν του δανεισμού είναι το θέμα της ρομανικής λέξης και όχι ολόκληρη η λέξη. Η ανάλυση της ρομανικής λέξης από τους επτανήσιους φυσικούς ομιλητές επιβεβαιώνει τη θέση της Α. Ralli (2012, 2013, 2014)²⁸ για το σημαντικό ρόλο που παίζει το θέμα στην ελληνική μορφολογία, λόγω του ότι οι μορφολογικά πολύπλοκες λέξεις αποτελούνται από ένα δεσμευμένο στοιχείο, δηλαδή το θέμα, και ένα κλιτικό επίθημα ή κατάληξη.

Συνοψίζοντας, από τα επτανησιακά δεδομένα διαφαίνεται η αναγκαιότητα συμμόρφωσης των δανείων στο σχήμα λέξεων της γλώσσας αποδέκτη/στόχου (*conformity to the target language form*, Winter-Froemel 2008).²⁹ Στις περιπτώσεις που εξετάσαμε, κυρίαρχο ρόλο για την προσαρμογή των δανείων και το

27. Β. Μακρή – Ν. Κουτσούκος – Μ. Ανδρέου, «Δανεισμός ονομάτων και απόδοση γένους στην Επτανησιακή διάλεκτο», ό.π., σ. 67.

28. Α. Ralli, "Verbal loanblends in Griko and Heptanesian: a case study of contact morphology", *L' Italia Dialettale: rivista di dialettologia italiana*, τχ: 73 (2012), σ. 130. – Α. Ralli, "Romance verbal loans in Modern Greek Dialects", στο βιβλίο: *Proceedings of the 5th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory (MG-DLT5)* (επιμ. Μ. Janse - Β. Joseph - Α. Ralli - Μ. Bagriacik), εκδ. University of Patras, Patras 2013, σ. 440. – Α. Ralli, "On the Romance influence on Greek dialects", στο βιβλίο: *Atti del Terzo Convegno Parole per parlare e per parlarne* (επιμ. Patrizia del Puente), Potenza 2014, σ. 276.

29. Ε. Winter-Froemel, "Studying loanwords and loanword integration: Two criteria of conformity", στο βιβλίο: *Newcastle Working Papers in Linguistics*, τχ. 14 (2008), σ. 156, υποσημ. 1.

τελικό γλωσσικό αποτέλεσμα της διαδικασίας του δανεισμού διαδραματίζουν (α) το φυσικό γένος στην απόδοση αρσενικού ή θηλυκού γραμματικού γένους και (β) τα ελληνογενή μορφολογικά χαρακτηριστικά της επτανησιακής να στηρίζουν το σχηματισμό λέξεών τους στο συνδυασμό θέματος και κλιτικού επιθήματος. Δευτερεύοντα ρόλο παίζει επίσης και η φωνολογική ομοιότητα των καταλήξεων της επτανησιακής και της ρομανικής.

Περίληψη / Summary

Τα επτανησιακά ιδιώματα προσφέρουν πλούσιο υλικό για τη διερεύνηση της γλωσσικής αλλαγής, η οποία τροφοδοτείται από την επαφή τους με ρομανικά συστήματα. Στο άρθρο δείχνουμε ότι τα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής διαδραματίζουν πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση του αποτελέσματος της διαδικασίας του δανεισμού. Σημείο εστίασης αποτελεί το πεδίο της ονοματικής κλίσης, καθώς συντείνει στην ανάδειξη γλωσσικών τάσεων στο πλαίσιο της γλωσσικής επαφής.

Heptanesian is a breeding ground for the investigation of linguistic change, fueled by contact with Romance. In this paper, we show that the structural properties of Greek play a key role in the delineation and end-product of the process of borrowing. The nominal inflection forms the focal point of our analysis in that it showcases linguistic tendencies in the context of language contact.

Η «ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ» (ΔΝΕ) ΩΣ ΔΙΑΚΡΙΤΗ
ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΟΝΤΟΤΗΤΑ:
ΦΩΝΗΤΙΚΕΣ, ΛΕΞΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΥ
ΥΠΟΔΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΩΤΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

Παναγιώτης Γ. Κριμπάς

Αυτό το άρθρο¹ πραγματεύεται τις ομοιότητες που εμφανίζουν μεταξύ τους σε συγχρονικό επίπεδο η επτανησιακή και η ιταλιωτική, επιχειρώντας να εξετάσει την πιθανότητα ερμηνείας τους ως υπολειμμάτων μιας άλλοτε ευρύτερης «Δυτικής Νεοελληνικής». Ως υπόδειγμα επτανησιακής χρησιμοποιοῦ κυρίως την κεφαλληνιακή· ως υπόδειγμα ιταλιωτικής χρησιμοποιοῦ κυρίως την καλαβριακή ως προς το φωνολογικό και το μορφολογικό επίπεδο, δεδομένης της προφανέστερης ομοιότητάς της με την επτανησιακή –και με την νεοελληνική κοινή (NEK) γενικότερα– στα συγκεκριμένα επίπεδα, και την απουλιακή ως προς το λεξιλογικό επίπεδο, δεδομένης της μεγαλύτερης λεξιλογικής ομοιότητάς της με την επτανησιακή. Θα αναφέρομαι ρητά σε συγκεκριμένες περιοχές των Επτανήσων και της νότιας Ιταλίας μόνο όπου κρίνεται απαραίτητο για τους σκοπούς αυτού του άρθρου.

Η νεοελληνική που ομιλείται στη νότια Ιταλία αποτελεί αναμφίβολα διάλεκτο με δύο ιδιώματα, το griko (ιδίωμα της Απουλίας με τις κατά τόπους ποικιλίες του) και το grecanico ή bovese (ιδίωμα της Καλαβρίας με τις κατά τόπους ποικιλίες του),²

1. Διευκρινίζω ότι, δεδομένου του εξαιρετικά περιορισμένου χώρου που διατίθεται για τη δημοσίευση των άρθρων των ομιλητών του Ι΄ Πανιονίου Συνεδρίου στα παρόντα *Πρακτικά*, το άρθρο έχει περιοριστεί στα στοιχειώδη. Περισσότερο υλικό θα δημοσιευθεί αλλού μελλοντικά. Τα ιταλιωτικά παραδείγματα έχουν αντληθεί από τα έργα του Αναστασίου Καρνανστάση, στα οποία παραπέμπω στη συνέχεια.

2. Franco Fanciullo, "On the Origins of Greek in Southern Italy", στο βιβλίο *Proceedings of the 1st International Conference of Modern Greek Dialects and Linguistic Theory* (επιμέλεια Angela Ralli κ.ά.), εκδ. University of Patras, Patras 2001, σ. 67 επ. Για λόγους που εξηγώ σε υπό δημοσίευση άρθρο μου, από την επτανησιακή δεν εξαιρώ τη λευκαδίτικη ή την κυθηραϊκή, παρότι τον ημιβόρειο φωνηεντισμό της πρώτης και τον τσιτακισμό και τη χρήση του *είντα* της δεύτερης.

και έχει εύστοχα αποκληθεί ιταλιωτική.³ Εμφανίζει αρκετές ομοιότητες, ιδίως στο φωνολογικό επίπεδο, με τις νοτιοανατολικές ποικιλίες της νεοελληνικής, αν και γενικά η διάλεκτος διατηρεί ευδιάκριτο, ατομικό χαρακτήρα.⁴ αυτός ο ατομικός χαρακτήρας της, που την καθιστά κάπως δυσνόητη για τον ομιλητή της ΝΕΚ, είναι που δικαιολογεί και την ταξινόμησή της ως διαλέκτου αντί ιδιώματος αλλά μόνο στο πλαίσιο συγχρονικής εξέτασης, κατά τη γνώμη μου. Εξάλλου, τα περισσότερα από τα εξατομικευτικά χαρακτηριστικά της, αν τα εξετάσει κανείς μεμονωμένα, απαντούν και σε άλλες νεοελληνικές γλωσσικές ποικιλίες.

Ορισμένα τέτοια χαρακτηριστικά, και μάλιστα όχι μόνο φωνολογικά, αλλά και λεξικά και μορφολογικά, εμφανίζει κοινά με την ιταλιωτική (εν μέρει και με τα νοτιο-ανατολικά ιδιώματα)⁵ π.χ. η επτανησιακή,⁶ παρά την –συγχρονικά τουλάχιστον– στενή συγγενεία της με την πελοποννησιακή και με τη ΝΕΚ:

3. Angela Ralli, "Verbal Loanblends in Griko and Heptanesian: A Case Study of Contact Morphology", *L'Italia dialettale: rivista di dialettologia italiana*, τχ. 73 (2012), σ. 114. Σε γενικές γραμμές, την άποψη περί ενιαίου χαρακτήρα της ιταλιωτικής διαλέκτου συμμερίζομαι και ο ίδιος: πρβλ. και Αναστάσιος Καραναστάσης, *Ιστορικών λεξικών των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*, τ. Α', εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 1984, σ. κζ': «Η γλωσσική συγγένεια άλλωστε των δύο Ελληνοφώνων περιοχών, [...], δεν ημπορεί να προέρχεται από σποραδικές εγκαταστάσεις ετερογενών πληθυσμών». Πάντως, δεδομένου ότι πρόκειται για μορφές της ελληνικής, θα πρότεινα, αντί των όρων "griko" και "grecanico", να χρησιμοποιούνται αντίστοιχα οι όροι «γραική» (ή «γραικική») και «γραικανική» ή, ακόμη ακριβέστερα, οι όροι «απουλιική» και «καλαβριική» (κατά τα «επτανησιακή», «πελοποννησιακή», «δωδεκανησιακή» κ.ά.).

4. Αναστάσιος Καραναστάσης, *Γραμματική των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*, εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 1997, σ. 33, 165.

5. Ειδική ενότητα σχετικά με τα σημεία ως προς τα οποία η ιταλιωτική διαφοροποιείται από τα νοτιοανατολικά ιδιώματα και πλησιάζει προς την επτανησιακή έχω περιλάβει στην πλήρη εκδοχή του άρθρου.

6. Η Βίλλυ Τσάκωνα, «Επτανησιακά ιδιώματα», 2006, βλ. http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/studies/dialects/thema_b_5_2/index.html (επίσκεψη 29-4-2014), αναφέρει και άλλα χαρακτηριστικά της επτανησιακής, όπως την απερρίνωση των [b] [d] [g], τη σύγηση του /ʃ/ και του οικείου αλλοφώνου [j] μεταξύ φωνηέντων, καθώς και τη συλλαβική αύξηση στους ιστορικούς χρόνους ακόμη και σε άτονη θέση. ωστόσο, όπως εκθέτω στην πλήρη εκδοχή του άρθρου, αυτά τα χαρακτηριστικά απλώς διαφοροποιούν την επτανησιακή από τη ΝΕΚ, όχι όμως και από τη (διαχρονική) πελοποννησιακή, η οποία τα διέθετε περίπου μέχρι τα μέσα του 20ού αι., πριν δεχτεί την έντονη επίδραση της ΝΕΚ. Το πλήρες άρθρο περιλαμβάνει, επίσης, ενότητα με λεξιλογικές και φρασεολογικές ομοιότητες μεταξύ των δύο ποικιλιών.

α) Φωνολογικά/φωνοτακτικά χαρακτηριστικά:

1) Ειδικά η επτανησιακή της Ζακύνθου και των Κυθήρων διαφέρει από την πελοποννησιακή και πλησιάζει την ιταλιωτική ως προς την παρουσία ασυνίζητου /i/: *παιδιά, φωτιά, σκυία* (πβ. ιταλιωτ. *παιδιά, φωτιά, σονκ'ία*) κ.ά. Το φαινόμενο απαντά και στα μαρινάτικα και τα τσακωνικά, αλλά όχι στα νοτιοανατολικά ιδιώματα της νεοελληνικής, με εξαίρεση κάποια χωριά της Καρπάθου και της νότιας Ρόδου.⁷ Ο Θ. Μουσιάδης⁸ αναφέρει ότι «Η συνίζηση είναι αρκετά εκτεταμένη στην νεοελληνική κοινή (όχι στο λόγιο λεξιλόγιο), αλλά δεν εμφανίζεται σε όλα τα ιδιώματα. Γενικά επιδίδει στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου και της ηπειρωτικής Ελλάδος, στην Κύπρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη και στα Δωδεκάνησα (όχι σε όλα), ενώ απουσιάζει από την Κάτω Ιταλία, τη Μάνη, την Τσακονιά, τον Πόντο, τη Ζάκυνθο, **την Κεφαλληνία** καθώς και από το ιδίωμα των παλαιών Αθηνών, Μεγάρων Κύμης».⁹ Είναι όμως εντελώς εσφαλμένος ο ισχυρισμός περί απουσίας συνίζησης στην Κεφαλονιά. Οι ελάχιστες τέτοιες περιπτώσεις στα κεφαλονίτικα αφορούν ασυνίζητο / e / και όχι / i /, όπως στις λέξεις *παλίος* (= παλιός), *γονέος* (= γονιός, συνήθως στον πληθ. οι *γονέοι*), *κολέος* (= κολούος), *κορέος* (= κοριός) και στα κύρια ονόματα *Αντριάς* (< *Αντρέας*)¹⁰ και *Μία Λάκκος* (< *Μέγας Λάκκος*),¹¹ όπου το / i / προήλθε από / e /· ασυνίζητη εκφέρεται στα κεφαλονίτικα (όπως και στη ΝΕΚ και σε πολλές άλλες νεοελληνικές ποικιλίες της Ελλάδας και σε όλες τις νεοελληνικές ποικιλίες της νότιας Ιταλίας) και η κατ'άληξη -αίοι που σχηματίζει περιληπτικά οικογενειακά ονόματα (π.χ. *Πανταζαταίοι* < *Πανταζάτος*, *Σιμωταίοι* < *Σιμωτάς* κ.ά.). Άλλωστε, το ίδιο το όνομα *Κεφαλονιά* προφέρεται με συνιζημένο i, όπως και πλείστες όσες άλλες λέξεις (π.χ. *κλειώ* < *κλειώ*, *φτυώ* < *πτύω* κ.ά.)· αν στα κεφαλονίτικα υπήρχε ασυνίζητο i, θα αναμενόταν τύποι όπως **Κεφαλονία*, **Θηνία* (= *Θηνιά*, τοπων. < *Αθηναία*) κ.ά., οι οποίοι όμως πουθενά δεν μαρτυρούνται, απ' όσο γνωρίζω.¹²

7. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, εκδ. Γρηγόρης, ³2001, σ. 66, 47.

8. Θεόδωρος Μουσιάδης, *Ετυμολογικά*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 89.

9. Ο συγγραφέας αναπαράγει ίσως την εσφαλμένη πληροφορία την οποία, απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, αναφέρει για πρώτη φορά ο Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικά και νέα Ελληνικά*, τ. I, (Ανατύπωση), εκδ. Adolf Hakkert, Amsterdam[Αθήνα] 1989[1905], σ. 335.

10. Ο τύπος *Αντριάς* απαντά, βεβαίως, και στη Ζάκυνθο, αλλά και στην Ήπειρο, βλ. Κωνσταντίνος Μηνάς, *Μελέτες νεοελληνικής διαλεκτολογίας*, εκδ. Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός, Αθήνα 2004, σ. 537.

11. Βλ. και κατωτέρω 6.1.

12. Η συνίζηση απουσιάζει, ασφαλώς, από τις ενετικής και ιταλικής προέλευσης λέξεις,

2) Η τροπή του /l/ σε /r/ πριν από σύμφωνο: βόλτα > βόρτα, *l'ultimo* > λούρτιμο, Όλγα > Όργα.¹³ Το φαινόμενο απαντά επίσης στα νοτιοανατολικά ιδιώματα ενώ, εκτός Ελλάδος, απαντά σε διάφορες ρομανικές ποικιλίες (σικελική, ανδαλουσιανή κ.ά.). Στην επτανησιακή το εν λόγω /r/ προφέρεται άηχο πριν από άηχα σύμφωνα (τ.έ. ως /ʁ/ , όπως το ουαλικό *rħ* ή το ισλανδικό *hr*), στοιχείο που δεν έχει επισημανθεί σε καμία φωνολογική περιγραφή των οικείων νεοελληνικών ποικιλιών, απ' όσο γνωρίζω. Στην πελοποννησιακή και στη NEK το φαινόμενο απαντά σήμερα στις λέξεις αδερφός και ήρθα/έρθω.

3) Η τροπή των μη χειλικών τριβόμενων άηχων συμφώνων στα αντίστοιχα στιγμιαία, όταν βρίσκονται μετά από /r/ , τόσο στην επτανησιακή όσο και στην ιταλιωτική: έρχομαι, ήρθα > επταν. και ιταλιωτ. έρχομαι, ήρτα· μυρσίνη > κεφαλ. μερ(τ)σάνα.¹⁴ χέρσος > αποουλ. χέρτσο.¹⁵ Στην ιταλιωτική η τροπή αφορά και τα μη χειλικά τριβόμενα ηχηρά σύμφωνα: εργασία > καλαβρ. αργασία· σκόρδον > καλαβρ. σκόρδο.¹⁶ Εξυπακούεται ότι, στην ιταλιωτική, τα αντίστοιχα στιγμιαία ουρανικά σύμφωνα που προκύπτουν υφίστανται και δασύ τσιτακισμό αν βρεθούν πριν από πρόσθιο φωνήεν (/e/ή /i/): αρχινάω > καλαβρ. αρκ'ινάω. Το φαινόμενο απαντά επίσης στα νοτιοανατολικά ιδιώματα, ειδικά δε η τροπή του /s/ σε /ts/ μετά από /r/ απαντά, εκτός Ελλάδος, και σε διάφορες ρομανικές ποικιλίες (σικελική, καμπανική, ανδαλουσιανή κ.ά.). Επισημαίνω ότι στην επτανησιακή το φαινόμενο αυτό είναι συνήθως προαιρετικό, αν και συχνά παρατηρείται ούτως ή άλλως μια κάποια δυσκολία στην προφορά της ακολουθίας /rs/ ως τέτοιας, γι' αυτό και –επίσης προαιρετικά– επεντίθεται ένα /i/ μεταξύ των δύο συμφώνων: Φάρ(ι)σα (= Φάρσα, τα [χωριό της Κεφαλονιάς]), χέρ(ι)σος (= χέρσος).¹⁷

διότι το φαινόμενο είχε ήδη πάψει να λειτουργεί όταν οι τελευταίες εισήλθαν στην κεφαλληνιακή. Το ίδιο ισχύει για όλες τις επτανησιακές ποικιλίες.

13. Σε ελάχιστες λέξεις εμφανίζεται στην επτανησιακή όχι τροπή του /l/ σε /r/, αλλά επένθεση ενός βοθητικού /i/: κεφαλ. βαλιμένος (< βαλμένος), και όχι *βαρμένος.

14. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος (επιμ.), *Ηλία Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. τρίτος, Γλωσσικά-Λαογραφικά (από τα κατάλοιπα του συγγραφέα), Αθήνα 2003, σ. 324.

15. Στην Καλαβρία, ωστόσο, το /s/ σε τέτοιο περιβάλλον τρέπεται σε /ʃ/ αντί σε /ts/, βλ. Αναστάσιος Καραναστάσης, *Ιστορικών λεξικών των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*, τ. Ε', εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1992, σ. 403 (στο λήμμα χέρτσο).

16. Στην απουλιακή, ωστόσο, όλα τα γ, δ και θ προφέρονται αντίστοιχα /g/, /d/ και /t/ (ή, σπανιότερα, /s/), όταν δεν έχουν σιγηθεί, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να ερμηνευθεί με βεβαιότητα η παρουσία τους μετά από /r/. Δεν είναι ξεκάθαρο αν αυτό το γενικευμένο φαινόμενο της απουλιακής υποδηλώνει συνέχιση της αρχαιοελληνικής προφοράς ή οφείλεται σε ρομανική επίδραση.

17. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος (επιμ.), *Ηλία Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. τρίτος, Γλωσσικά-Λαογραφικά (από τα κατάλοιπα του συγγραφέα), ό.π., σ. 508.

4) Η φατνιακή προφορά του / l / στην επτανησιακή¹⁸ συνιστά άλλη μια διαφορά της από την πελοποννησιακή, η οποία την πλησιάζει προς την ιταλιωτική (και προς τα νοτιοανατολικά ιδιώματα). Ωστόσο, τονίζω ότι στην ιταλιωτική αυτή η άρθρωση αφορά μόνο το διπλό λ (/ ll /) και είναι αισθητά πιο έντονη από την αντίστοιχη της επτανησιακής, δεδομένου ότι στην ιταλιωτική το / ll / καταλήγει να προφέρεται / ʎ /, όπως δηλαδή σε γειτονικές ιταλικές «διαλέκτους». Στην επτανησιακή το φαινόμενο απαντά ανεξαρτήτως φωνολογικού περιβάλλοντος. Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται, σε διάφορους βαθμούς, και στα νοτιοανατολικά ιδιώματα, όπου αφορούν μόνο το διπλό λ (όπως στην ιταλιωτική).¹⁹

5) Η μετάθεση του / r / από μετασυμφωνική θέση στη β' συλλαβή σε μετασυμφωνική θέση στην α' συλλαβή, σε λέξεις που εμφανίζουν την ακολουθία σύμφωνο + φωνήεν + στιγμαίο σύμφωνο + / r /: κοπρία > κεφαλ. κοροπιά, καλαβρ. κοροπιά, απουλ. κοροπέα· πικρός > κεφαλ. πρικός, ιταλιωτ. πρικό· καπρίον (< κάπρος) > καλαβρ. κοραπί. Στην ιταλιωτική η εν λόγω μετάθεση είναι πολύ διαδεδομένη: γαμβρός, γάστρα, παντρειά, ψυχρός > ιταλιωτ. γραμινό, γράστα, πρανδεία, σπρυχό, ενώ στην επτανησιακή είναι σποραδική. Μετάθεση του / r / μέσα στη λέξη εμφανίζεται και σε άλλα περιβάλλοντα στην επτανησιακή και στην πελοποννησιακή (αλλά και σε άλλες ποικιλίες της νοελληνικής): κεφαλ. και πελοπ. κορκός (= κρόκος)· κεφαλ. κόρδα και κόδρα (= χορδή), αλλά πρόκειται για ποιοτικά διαφορετικό φαινόμενο.

6) Η απουσία διφθογοποίησης ή αποβολή του ημιφώνου / j / σε ορισμένες περιπτώσεις: κεφαλ. γάδαρος, καλαβρ. γάδαρο (= γάιδαρος), αναράδα (< νεράιδα) (= δαιμόνιο με σώμα γυναίκας και πόδια γαϊδούρας). Ειδικά στην κεφαλληνιακή επτανησιακή το ημίφωνο των διφθόγγων τρέπεται συχνά σε / γ /, ακόμη και όταν προκύπτει από συνεκφώνηση λέξεων: κεφαλ. να γδώ < να jδώ· ρόγδι < ρόjδι κ.ά. Στην επτανησιακή το φαινόμενο δεν εμφανίζεται με ομοιομορφία, τείνει δε να επικρατεί σε τονούμενες συλλαβές, πβ. γάδαρος (και γάιδαρος και γαιῖδαρος και γάρδαρος, το τελευταίο –θεωρώ– λόγω ανομοίωσης στον τ. *γάγδαρος), αλλά θηλ. γαιῖδάρα (και όχι γαδάρα όπως στην ιταλιωτική).

7) Γενικά, τα φωνήματα / ε / και / ο / της πελοποννησιακής και της ΝΕΚ προφέρονται / e / και / o / στην επτανησιακή και στην ιταλιωτική (καθώς και στα

18. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, ό.π., σ. 68.

19. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, ό.π., σ. 44, 46.

νοτιοανατολικά ιδιώματα και στην κρητική). Αυτή η πιο «κλειστή» προφορά της επτανησιακής και της ιταλιωτικής είναι η ίδια με την αρχαιοελληνική προφορά των αντίστοιχων φωνημάτων. Στην κερκυραϊκή επτανησιακή, ωστόσο, το ο προφέρεται συνήθως σαν ανοικτό / ɔ /.

8) Ο αναβιβασμός του τόνου στην προπαράληγουσα σε ορισμένα ουσιαστικά τα οποία στην αρχαία ελληνική υπάγονταν στη γ' κλίση και τονίζονταν στη λήγουσα στην ονομαστική και στην παραλήγουσα στις πλάγιες πτώσεις: κεφαλ. *ἀγκωνας*, *ἰδρωτας*, αποουλ. *ἀνγωνα* (αρσ.), *ἰδρωτα* (θηλ.), καλαβρ. *ἰδρωτο* (αρσ.).

β) Μορφολογικά χαρακτηριστικά:

1) Χαρακτηριστική του ρήματος τόσο της επτανησιακής όσο και της καλαβριακής ιταλιωτικής, αλλά όχι της πελοποννησιακής, είναι η διατήρηση της αρχαιοελληνικής κατάληξης *-ετε* στο β' πληθυντικό πρόσωπο παρατατικού και αορίστου ενεργητικής φωνής: επταν. και καλαβρ. *εγραφέτε* (= γράφατε), *ήρτετε* (= ήρθατε)· επταν. *εγράψετε*, καλαβρ. *εγράσπετε* (= γράψατε). Στην απουλιακή ιταλιωτική η αντίστοιχη κατάληξη είναι *-ατο* (*εγράφατο*, *εγράφατο*).

2) Χαρακτηριστική τόσο της κεφαλληνιακής επτανησιακής όσο και της απουλιακής ιταλιωτικής, αλλά όχι της πελοποννησιακής, είναι η επέκταση *-ε* όχι μόνο στο γ' ενικό πρόσωπο παρατατικού παθητικής φωνής, αλλά και στο α' και στο β' ενικό παρατατικού παθητικής φωνής,²⁰ όπως και στην κρητική:²¹ επταν. (*εγώ*) *ήμουνε*, (*εσύ*) *ήσουνε*, (*αυτός*) *ήτουνε*, αποουλ. *ήμουνε*, *ήσουνε*, *ή(τ)ουνε*. Οι άλλες επτανησιακές ποικιλίες εμφανίζουν *-α* στο α' πρόσωπο και *-ε* στο β' και γ' πρόσωπο, όπως ακριβώς και η πελοποννησιακή.

3) Στην κεφαλληνιακή επτανησιακή και στην ιταλιωτική, αλλά όχι στην πελοποννησιακή, εμφανίζεται στρογγυλό φωνήεν στην κατάληξη όχι μόνο α' και β' ενικού, αλλά και γ' ενικού (στην κεφαλληνιακή και στο γ' πληθυντικό) προσώπου παρατατικού της παθητικής φωνής: / u / στην κεφαλληνιακή επτανησιακή, / o / στην ιταλιωτική (καλαβριακή και απουλιακή). Στρογγυλό φωνήεν και στα τρία πρόσωπα του ενικού εμφανίζουν και άλλες ποικιλίες της νεοελληνικής, όπως η

20. Αναστάσιος Καρναστάσης, *Γραμματική των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*, ό.π., σ. 86.

21. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, ό.π., σ. 127.

κρητική, τα νοτιοανατολικά ιδιώματα, τα ρουμαίικα της Μαριούπολης²² κ.ά. Οι άλλες ποικιλίες της επτανησιακής εμφανίζουν την κατάληξη -τανε στο γ' ενικό (όπως η πελοποννησιακή κ.ά. ποικιλίες της νεοελληνικής) και -ντανε στον γ' πληθυντικό του παρατατικού παθητικής φωνής. Σημειωτέον ότι στην απουλική οι καταλήξεις -μονε, -σоне, -тоне κ.λπ. διατηρούνται μόνο στο ρήμα είμαι (= είμαι) (παθητικό ως προς τον τύπο), ενώ τα άλλα παθητικά ρήματα οι καταλήξεις είναι -μο, -σο, -το κ.λπ.

4) Γνώρισμα της απουλικής ιταλιωτικής και της κερκυραϊκής και ιθακήσιας επτανησιακής είναι η μερική διατήρηση του ενικού αριθμού της αρχαίας κλίσης του παρατατικού των συννηρημένων ρημάτων, με επανανάληψη της κατάληξης α' ενικού (-ων, -ουν: ηγάπων, εποίουν), μορφματοποίηση της συλλαβής -ων- (απουλ.)/-ουν- και προσθήκη των τυπικών νεοελληνικών καταλήξεων των ιστορικών χρόνων (-α, -ες, -ε). Στην απουλική το φαινόμενο απαντά μόνο στο α' και β' ενικό πρόσωπο: αγάπωνα, αγάπωνε = αγαπούσα, αγαπούσες, ενώ στην κερκυραϊκή και την ιθακήσια απαντά και στα τρία πρόσωπα του ενικού του παρατατικού των συννηρημένων ρημάτων: αγάπουνα, αγάπουνες, αγάπουνε = αγαπούσα, αγαπούσες, αγαπούσε. Το ίδιο δευτερογενές μόρφημα (-ουν-) απαντά και στην Κρήτη: εγάπουνα = αγαπούσα.²³

5) Χαρακτηριστική της επτανησιακής και ποικιλιών της ιταλιωτικής (αλλά και της παλαιότερης πελοποννησιακής) είναι επίσης η διατήρηση του ε- και του (μεσαιωνικής ελληνικής προέλευσης) αναβιβασμού του τόνου στην παραλήγουσα στους τύπους της υποτακτικής αορίστου των ρημάτων μπαίνω (επταν.) /εμδαίνω (ιταλιωτ.) και βγαίνω (επταν.) /γουαίνω (καλαβρ.): επταν. να έμπω > νά 'μπω, να έβγω > νά 'βγω, καλαβρ. νάμω, απουλ. νάggω, οι οποίοι υφίστανται τη γνωστή κράση όταν βρίσκονται μετά από γενική προσωπικής αντωνυμίας ενικού: πβ. επταν. να σώμπη (< να σου έμπει = πελοπ. να σου μπει) και καλαβρ. (Βούας) να σόμδη.²⁴

6) Η επτανησιακή (πλην της κερκυραϊκής και της λευκαδίτικης ποικιλίας) και η απουλική, αλλά έως ένα βαθμό και ποικιλίες της καλαβριακής, διατηρούν τη

22. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, ό.π., σ. 127-128.

23. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, ό.π., σ. 44.

24. Αναστάσιος Καραναστάσης, *Ιστορικών λεξικών των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*, τ. Β', έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 1986, σ. 355.

συνηρημένη κατάληξη -ώ στα ρήματα β' τάξης των συνηρημένων, και μάλιστα διατηρούν τις καταλήξεις β' τάξης σε όλη την κλίση του ενεστώτα οριστικής: επταν. και ιταλιωτ. κρατώ, κρατεί(σε), κρατεί, κρατούμε, κρατείτε, κρατούσι (καλαβρ.) / κρατούνε (επταν. και απουλ.)· μιλώ, μιλεί(σε), μιλεί, μιλούμε, μιλείτε, μιλούσι (καλαβρ.) / μιλούνε (επταν. και απουλ.) κ.ά. Οι περισσότερες ποικιλίες της καλαβριακής εμφανίζουν τη δευτερογενώς ασυναίρετη κατάληξη -άω στα συνηρημένα ρήματα α' τάξης (όπως και η πελοποννησιακή), η οποία έχει επεκταθεί και σε πολλά ιστορικά συνηρημένα ρήματα β' τάξης. Γενικά η επτανησιακή διατηρεί στη συνηρημένη τους μορφή πολύ περισσότερα ρήματα β' τάξεως απ' ό,τι η σύνολη ιταλιωτική: πουλώ, πουλείς, πουλεί, πουλούμε, πουλείτε, πουλούνε, ενώ καλαβρ. πουλάω²⁵ (όπως στην πελοποννησιακή). Την αρχαία διάκριση μεταξύ α' και β' τάξεως συνηρημένων ρημάτων διατηρεί και η επτανησιακή των Κυθήρων, με τη διαφορά ότι διατηρεί συνηρημένη κατά την κλίση της και την α' τάξη.²⁶

7) Προτίμηση του απλού αορίστου έναντι του παρακειμένου στην επτανησιακή και στην ιταλιωτική· το φαινόμενο απαντά ενίοτε και στην πελοποννησιακή, αλλά είναι ακόμη πιο συνηθισμένο στην επτανησιακή και στην ιταλιωτική: κεφαλ. Έφας ή να σου κάμω τίποτες να φας; Πβ. πελοπ. και NEK Έχεις φάει ή να σου φτιάξω τίποτα να φας; Πβ. ιταλιωτ. [e'ase s te skave?] (< *εδιάβησες στη Σκάφη;) = έχεις πάει στη Σκάφη (τοπων.);²⁷ Όμοια χρήση εμφανίζεται και σε διάφορες ρομανικές ποικιλίες της νότιας Ιταλίας, από επίδραση της ιταλιωτικής, πβ. ΠΙ *Come hai dormito?*, καλαβρ. *Comu durmisti?*²⁸

8) Ειδικά στην κερκυραϊκή, εισαγωγική δευτερεύουσας ειδικής πρόταξης με το που αντί με το ότι, φαινόμενο που απαντά και σε κάποιες ποικιλίες της ιταλιωτικής (και αλλού, αλλά όχι στην πελοποννησιακή): κερκ. *psemata lene pu vrikolakiasse o jero Dios*, καλαβρ. *ileane pu gleune ta pedia*.²⁹

25. Στην απουλιακή πουλώ, επουλώ κ.ά.

26. Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, ό.π., σ. 66.

27. Μαριάννα Κατσογιάννου, «Το ρήμα στο ελληνικό ιδίωμα της Κάτω Ιταλίας», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, τχ. 15 (1995), σ. 543.

28. Γιάννης Ν. Κορίνθιος, «Ενδιάθετος λόγος στη Νότια Ιταλία», στο βιβλίο *Οι διαλεκτικές μορφές της ελληνικής γλώσσας από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα. Πρακτικά του Παγκόσμιου Γλωσσολογικού Συνεδρίου, Κορινθίου του Ότραντο της Απουλίας (Κάτω Ιταλία), 6-8 Οκτωβρίου 2005* (επιμ. Χριστόφορος Χαραλαμπίδης), έκδ. Οργανισμού για τη Διάδοση της Ελληνικής Γλώσσας, Αθήνα 2011, σ. 82.

29. Angela Ralli, "Syntactic and Morpho-syntactic Phenomena in Modern Greek Dialects: The State of the Art", *Journal of Greek Linguistics*, τχ. 7/1(2006), σ. 129-130.

9) Η ευρύτετη χρήση της παραγωγικής κατάληξης -άδα (βεν. -ada/ιτ. -ata < λατ. -ata), κοινή στην ιταλιωτική και στην επτανησιακή, από την οποία διαδόθηκε και στη ΝΕΚ:³⁰ επταν. και ιταλιωτ. *πρικάδα* (= πικρή γεύση, *πίκρα*). Σήμερα αυτή η κατάληξη συνηθίζεται και στην Πελοπόννησο, από επίδραση της ΝΕΚ, η οποία δέχτηκε την επίδραση της επτανησιακής.

10) Η χρήση, στην κεφαλληνιακή επτανησιακή και στην καλαβριακή ιταλιωτική, της κατάληξης -αρης άτονης, με τον τόνο στην προπαραλήγουσα του παραγόμενου ουσιαστικού (προαιρετικά): κεφαλ. *μάλλιαρης*, *σκιιάζαρης*, *καλαβρ. χέσταρη*. Ωστόσο, στην ιταλιωτική αυτή η κατάληξη χρησιμοποιείται συνηθέστερα με τον τόνο στο /a/, όπως στην πελοποννησιακή και στη ΝΕΚ.

11) Αποκλειστικά επτανησιακή και ιταλιωτική είναι η παραγωγική κατάληξη -ουλος που δηλώνει ιδιότητα προσώπου: κεφαλ. *καλοπέσουλος* (= καλόβολος) < *καλοπέφτω*, *καλαβρ. (Βούας) ριγάτσουλο* (αρσ. και ουδ. = κρουλιάρης) < *ριγανττώνω* (= ανατριχιάζω από το κρύο), *dζέννουλο* (αρσ. και ουδ. = βρομιάρης) < *dζέννω* (< οζένω, πβ. πελοπ. ζέχνω) (= βρομάω).

12) Η διατήρηση (ή, πιθανότερα, αποκατάσταση λόγω της παροξύτονης ονομαστικής πληθυντικού σε -οι η οποία οφείλεται σε αναλογία με τις πλάγιες πτώσεις του πληθυντικού οι οποίες είχαν ιστορικά μακρό φωνήεν στην κατάληξη) του θεματικού / ο /της β' κλίσης σε ορισμένα προπαροξύτονα αρσενικά ουσιαστικά: επταν. *κά(β)ουρος*, *κόκκορος*, *καλαβρ. (Βουνί, Γαλλικιανό, Βούας) κάβουρο*. Μάλιστα, στην ιταλιωτική μεταπίπτουν στη β' κλίση και προπαροξύτονα αρσενικά ουσιαστικά που ιστορικά ήταν τριτόκλιτα: *κόρακο* (< *κόραξ*), *γείτονο* (< *γείτων*), *μέρμηκο* (< *μύρμηξ*).

13) Η παραγωγή, στην επτανησιακή (ανάλογα με την ποικιλία) και στην ιταλιωτική (ανάλογα με το ιδίωμα και την ποικιλία), υποκοριστικών και μεγεθυντικών (με ποικίλες σημασιολογικές αποχρώσεις υποκορισμού ή μεγέθυνσης) μέσω των καταλήξεων -έ(λ)λος/-έ(λ)λα/-έ(λ)λι (επταν.), πβ. -έ(λ)α/-έ(λ)ι (ιταλιωτ.): κεφαλ. *γαδαρέλλος* (= γαϊδαράκος), *κοπανέ(λ)λι* (= εργαλείο για κέντημα, < *κόπανος*), *ματουτσέλλι* (= ματάκι), *απουλ. χερέ(λ)α* (= χεράκι), *καλαβρ. σκαννέ(λ)ι* (= σκαμνάκι)· -ίτσι (κυρίως κερκ. και ιταλιωτ.): *κερκ. βεργίτσι* (= βεργούλα), *λευκαδ. λευκ. Καλαμίτσι*, *καλαβρ. Καστρίτσι*, *Καλοϊρίτσι* (σήμερα μόνο σε τοπωνύμια)· και -(ο)πού(λ)λα (κυρίως κερκ.): *κερκ. πορτοπούλ(λ)α*, *βρυσπούλ(λ)α*,

30. Angela Ralli, "Verbal Loanblends in Griko and Heptanesian: A Case Study of Contact Morphology", ό.π., σ. 114.

Συκοπούλ(λ)α (τοπων.) (= πορτούλα, βρυσούλα, μικρή συκιά), καλαβρ. *συκ'ιο-πούλ(ι)α* (= νεαρή συκιά). Επίσης, συχνότερες είναι στην επτανησιακή και στην ιταλιωτική, σε σύγκριση με την πελοποννησιακή, οι καταλήξεις -οῦδι και -ούλ(λ)α(κεφαλ.)/-οῦλ(ι)α (καλαβρ.): κεφαλ. *γεννησαροῦδι* (ουσ. = νεογνό), *αποδιαλεοῦδι* (< αποδιαλέγω) (= της χειρότερης ποιότητας), *Δαφνούδι* (τοπων.), καλαβρ. *πρασινούδι* (= πρασινωπό), *Ροχούδι* (τοπων.): κεφαλ. *κοπε(λ)λού(λ)λα* (= μικρή κοπέλλα, κοπελλίτσα· είδος λουλουδιού), ιταλιωτ. *μηλού(ι)α* (= μικρή μηλιά, μηλίτσα) κ.ά.³¹ Κοινή είναι και η -σπάνια στην πελοποννησιακή- κατάληξη -όνι/-όνα (επταν.) και -οῦνι/-οῦνα (ιταλιωτ.) (όταν προέρχεται από το ιταλικό -one, όχι από το αρχ.ελλ. -ώνιον): κεφαλ. *πορτόνι*, *κιθαρόνι*, *μποτσόνα* (= μεγάλη μπουκάλα), *φιδόνα* (= θηλυκό φίδι· μοχθηρή γυναίκα), *τσαπερδόνα* (= ζωηρό κορίτσι), ιταλιωτ. *γυναικούνα* (= μεγαλόσωμη γυναίκα). Στην ιταλιωτική η εν λόγω κατάληξη είναι κατά κανόνα μεγεθυντική τόσο στο θηλυκό όσο και στο ουδέτερο, και σπανίως μόνο υποκοριστική (π.χ. καλαβρ. *πετακούνι* = νεοσσός)· αντίθετα, στην επτανησιακή είναι υποκοριστική στο ουδέτερο και κατά κανόνα μεγεθυντική στο θηλυκό. Η ιταλιωτική υποκοριστική κατάληξη -οῦρι (< ελληνιστ. -οῦριον) φαίνεται ότι υπήρχε κάποτε και στην επτανησιακή, πβ. κεφαλ. *Κηπούρια* (τοπων.), απουλ. *κ'ηπούρι* (= κηπάκος). Τέλος, το αντίστοιχο της υποκοριστικής κατάληξης καλαβρ. -οῦκ'ι/απουλ. -οῦτσι, ίσως ρομανικής αρχής, έχουν το αντίστοιχό τους, εκτός του άλλοτε παραγωγικού πελοπον. -οῦτσος (π.χ. *Πανούτσος*, *Γεωργούτσος* κ.ά.), στη σύνθετη υποκοριστική κατάληξη -ουτσέλλι (< -οῦτσι + -έλλι): κεφαλ. *ματουτσέλλι* (= ματάκι), καλαβρ. *χερούκ'ι* (= χεράκι), απουλ. *σφυλ(ι)ούτσι* (= σκυλάκι).

14) Η απουσία (στην επτανησιακή) και η προαιρετική χρήση (στην καλαβριακή ιταλιωτική) της επέκτασης -να από τον ισχυρό τύπο της αντωνυμίας α' και β' προσώπου ενικού αριθμού: επταν. *εμέ, εσέ, καλαβρ. εμμέ (ή εμμένα), εσσέ (ή εσσένα)*. Πβ. πελοπον. (και NEK) *εμένα, εσένα*.

15) Σποραδική διατήρηση στην επτανησιακή (ιδίως στην κεφαλληνιακή και τη ζακυνθινή) και κανονική χρήση στην καλαβριακή ιταλιωτική της παλαιάς κατάληξης γενικής ενικού γ' κλίσης των ουσιαστικών, ιδίως σε θηλυκά: κεφαλ. *νυχτός* (< νυκτός), καλαβρ. *γυναικό* (< γυναικός), *δυχατρός* (< θυγατρός) κ.ά.³² Ως

31. Στην καλαβριακή είναι πολύ συχνή και η αντίστοιχη ουδέτερη κατάληξη, η οποία ήταν άλλοτε πολύ συχνή στην πελοποννησιακή (π.χ. *χερούλι* = χεράκι· *αδερφούλι* = αδερφάκι κ.ά.), αλλά όχι στην επτανησιακή.

32. Αναστάσιος Καρναστάσης, *Γραμματική των ελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας*, 6.π., σ. 55.

προς αυτό το ζήτημα, ενδιαφέροντα κοινά στοιχεία τόσο της επτανησιακής όσο και της (καλαβριακής) ιταλιωτικής είναι: α) ότι η εν λόγω κατάληξη απαντά και σε πρωτόκλιτα θηλυκά ουσιαστικά: κεφαλ. *μερός*, *κοπε(λ)λός*, *ομπρε(λ)λός*, *καλαβρ. ημερό·* και β) ότι η εν λόγω κατάληξη φέρει πάντα τον τόνο: κεφαλ. *μερός* (< **ημερός* < *ημέρας*), *καλαβρ. φοραδό* (< **φοραδός* < *φορβάδος*). Το γεγονός ότι και η τσακωνική εμφανίζει τα ως άνω δύο κοινά στοιχεία ως προς την οικεία επιβίωση της κατάληξης γενικής ενικού γ' κλίσης (: ονομ. *α αμέρα*, γεν. *ταρ αμερί*, πβ. ονομ. *α γουναίκα*, γεν. *τα γουναιτ'σί κ.ά.*). Σημειωτέον ότι το -ός της κατάληξης γενικής πτώσης ενικού αριθμού γ' κλίσης στην τσακωνική αντικαταστάθηκε από την κατάληξη δοτικής -ί³³ ίσως υποδηλώνει δωρική αρχή του φαινομένου, μέσω κάποιας δωρίζουσας κοινής. Διότι πώς μπορεί να είναι εντελώς τυχαίο ότι μόνο στις εν λόγω, άλλοτε δωρικές, περιοχές εμφανίζεται το ίδιο φαινόμενο και, μάλιστα, συχνά στις ίδιες λέξεις;

16) Η χρήση, στην επτανησιακή και στην ιταλιωτική, καταλήξεων που προέρχονται από την ιταλική παραγωγική κατάληξη -oso: επταν. -όζος (κεφαλ. *θυμόζος* = *θυμώδης· αιματόζος* = *αιματώδης*), ιταλιωτ. *κομπαρούσο* (= *κομπιασμένος*, *ροζιασμένος*). Αυτό το μόρφημα δεν χρησιμοποιείται στην πελοποννησιακή και μπορεί να προσφύεται τόσο σε ρομανικό, όσο και σε ελληνικό θέμα.

Με βάση το ανωτέρω υλικό καθίσταται σαφές, νομίζω, η ύπαρξη αρκετών ισογλώσσων μεταξύ διαφόρων ποικιλιών της επτανησιακής και της ιταλιωτικής. Μεμονωμένα μπορεί κανείς να τα συναντήσει και σε άλλες ποικιλίες της νεοελληνικής, εδώ όμως το ενδιαφέρον είναι ότι απαντούν όλα μαζί σε δύο ποικιλίες της νεοελληνικής που βρίσκονται αμφότερες στη δυτική περιφέρεια της ελληνοφωνίας, έχουν δωρικό υπόστρωμα και ήρθαν σε πολύ μικρή επαφή με τις βαλκανικές γλώσσες και σε καθόλου (η ιταλιωτική) ή απειροελάχιστες –και πάντως όψιμες– επαφές με την τουρκική (η επτανησιακή). Η επισήμανση ότι η επτανησιακή, στις περισσότερες περιπτώσεις, μοιάζει με την ιταλιωτική ακριβώς στα σημεία ως προς τα οποία διαφοροποιείται από την πελοποννησιακή (και τη ΝΕΚ), όπως και το γεγονός ότι κανένα από τα χαρακτηριστικά ως προς τα οποία διαφέρει η ιταλιωτική από τα νοτιοανατολικά ιδιώματα της νεοελληνικής με τις οποίες μοιράζεται και τις περισσότερες ομοιότητες δεν απουσιάζει από την επτανησιακή, ίσως υπονοεί:

α) ότι η επτανησιακή αναπτύχθηκε πάνω στο υπόστρωμα μιας ποικιλίας της ελληνικής η οποία έμοιαζε με την ιταλιωτική και ομιλείτο στη δυτική περιφέρεια

33. Ο. Περόν – Α.Π. Κωστάκης, *Σύντομος γραμματική της τσακωνικής διαλέκτου*, εκδ. Αρχείου Τσακωνιάς, Αθήνα ²1983, σ. 25.

της ελληνοφωνίας σε άγνωστη εποχή, αλλά πάντως μετά τον 12ο και πριν από τον 15ο αι. μ.Χ., δηλαδή ακριβώς την εποχή κατά την οποία, αφ' ενός, είχαν αρχίσει να αναδύονται οι διάλεκτοι και λοιπές ιδιοματικές ποικιλίες της νεοελληνικής και, αφ' ετέρου, δεν έχουμε σαφείς γραπτές μαρτυρίες της επτανησιακής ως διακριτής ποικιλίας της νεοελληνικής. Κατόπιν, με την επανειλημμένη εισροή πολυάριθμων ομιλητών της πελοποννησιακής και της κρητικής στα Επτάνησα, ο οποίος κατέφευγαν εκεί για να ξεφύγουν από τον οθωμανικό ζυγό (15ος αι. < 17ος αι. αντίστοιχα), η επτανησιακή έχασε τα περισσότερα από εκείνα τα γνωρίσματά της που την πλησίαζαν προς την ιταλιωτική, με αποτέλεσμα να πάρει κατά βάση τη μορφή με την οποία τη γνωρίζουμε στους 2-3 τελευταίους αιώνες, και να διατηρήσει σχεδόν μόνο κάποια υπολειμματικά γνωρίσματα που παραμένουν για να θυμίζουν την άλλοτε σχέση της με την ιταλιωτική.

β) ότι η ιταλιωτική αναπτύχθηκε πάνω στο υπόστρωμα μιας ποικιλίας της ελληνικής η οποία έμοιαζε με την επτανησιακή (και την πελοποννησιακή) και ομιλείτο και στη δυτικότατη περιφέρεια της ελληνοφωνίας σε άγνωστη εποχή, αλλά πάντως μετά τον 12ο και πριν τον 15ο αι. μ.Χ., δηλαδή ακριβώς την εποχή κατά την οποία είχαν αρχίσει να αναδύονται οι διάλεκτοι και λοιπές ποικιλίες της νεοελληνικής. Ωστόσο, έχουμε σαφείς γραπτές μαρτυρίες μιας λόγιας ελληνικής με ιταλιωτικά γνωρίσματα τουλάχιστον από τον 12ο αι., ενώ τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της επτανησιακής (και της πελοποννησιακής) μαρτυρούνται αργότερα. Άλλωστε, επειδή πολλά από τα χαρακτηριστικά της ιταλιωτικής εμφανίζονται κυρίως στις νοτιοανατολικές ποικιλίες, θα μπορούσε να υποτεθεί η ύπαρξη ενός διαλεκτικού συνεχούς (continuum) το οποίο διατρέχει διαγωνίως το νότο της ελληνοφωνίας, με την ευθεία να ξεκινά στη νότια Ιταλία, να διέρχεται από τα Επτάνησα, να συνεχίζει εντός των κόλπων Πατραϊκού και Κορινθιακού, για να περάσει στο Αιγαίο λοξά προς τα κάτω και να καταλήξει στα Δωδεκάνησα.³⁴ Πρόκειται, λογικά, για γηγενή γνωρίσματα, με πελοποννησιακά ως επίστρωμα (superstratum), δεδομένου μάλιστα ότι μαρτυρούνται επαρκώς μαζικές εισροές Πελοποννησίων στη νότια Ιταλία.

γ) ότι η ιταλιωτική επέδρασε στην επτανησιακή, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν μαρτυρείται *μαζική* εισροή Ιταλιωτών Ελλήνων στα Επτάνησα (τόσων ώστε να μεταβάλλουν τη γλώσσα), παρά μόνο μη ελληνόφωνων Εβραίων από την Απουλία και την Καλαβρία (1490). Κάποιοι Ιταλιώτες, πάντως, όντως πέρασαν στα Επτάνησα και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, αν αναλογιστεί κανείς π.χ. ότι

34. Αξιοσημείωτο είναι το ότι πολλά οικογενειακά επίθετα είναι τα ίδια στα Επτάνησα και στα Δωδεκάνησα, λ.χ. *Φιοραβάντες* (Κεφαλονιά, Αστυπάλαια), *Πουλιέζος* (Ζάκυνθος, Πάτμος, Λέρος), *Σουρβίνος* (Κέρκυρα, Κως), *Μηγάς* (Κέρκυρα, Κάσος, Κως) κ.ά., χωρίς να αποκλείονται, ασφαλώς, νεότερες μετακινήσεις.

στη Λευκάδα υπάρχει τοπωνύμιο *Καλαβρού*, ενώ και το οικογενειακό όνομα *Καλαβρός* απαντά σε διάφορα νησιά της Ελλάδας, ή ότι κάποια οικογενειακά ονόματα και τοπωνύμια που σήμερα δεν έχουν αναγνωρίσιμη σημασία στα νεοελληνικά ιδιώματα της Ελλάδας ερμηνεύονται αβίαστα αν καταφύγει κανείς στις νεοελληνικές ποικιλίες της Ιταλίας: π.χ. *Λαμπαούνας* (οικογ. όν. Ηλεία) (πβ. ιταλιωτ. *λαμπαούνα* = αγριοκρέμμυδο), *Κραουνάκης* (οικογ. όν. Κρήτη) (πβ. ιταλιωτ. *κράουνο* = κάρβουνο), *Γομάτος* (οικογ. όν. Λακωνία) (πβ. ιταλιωτ. *γομάτο* = γεμάτος), *Κονιδάρης* (οικογ. όν. Επτάνησα) (πβ. ιταλιωτ. *κονιδάρη* = αυτός που έχει κόνιδες, ψειριάρης), *Κομπορόζος* (οικογ. όν. Επτάνησα, Ηλεία) (πβ. ιταλιωτ. *κομπορούσο* = κομπιασμένος), *Κηπούρια* (τοπων. Κεφαλονιά) (πβ. ιταλιωτ. *κήπούρι* = μικρός κήπος), *Βουνί* (τοπων. Κεφαλονιά· χωριό ανάμεσα στο Ληξούρι και στα Χαβριάτα) (πβ. ιταλιωτ. *Βουνί*, χωριό της Καλαβρίας), *Γλυκορρίζι* (τοπων. Μεσσηνία) (πβ. ιταλιωτ. *γλυκορρίτζι* = το φυτό *Glycyrrhiza*, η γλυκόριζα), *Σουσάκι* (όν. ηφαιστείου στην Κορινθία) (πβ. ιταλιωτ. *σουσάκι* = καμμένο στάχυ). Ασφαλώς, πολλά από αυτά τα κύρια ονόματα θα μπορούσαν να αποτελούν υπολείμματα λέξεων που υπήρχαν και σε ελλαδικές ποικιλίες της νεοελληνικής, αλλά έσβησαν χωρίς να αφήσουν γραπτή μαρτυρία. Όμως, ούτως ή άλλως, τα υπάρχοντα δεδομένα υπονοούν ότι αξίζει να ερευνηθεί περισσότερο η παρουσία Ιταλιωτών στον ελλαδικό χώρο·

δ) ότι η επτανησιακή επέδρασε στην ιταλιωτική, αν και ίχνη της ιταλιωτικής μαρτυρούνται, όπως προαναφέρθηκε, πριν από τα αντίστοιχα της επτανησιακής, αφ' ενός, ενώ δεν μαρτυρείται, εξάλλου, μαζική μετοίκηση Επτανησίων στη νότια Ιταλία.

Δεδομένων των ανωτέρω, πιθανότερο σενάριο μου φαίνεται το πρώτο, τ.έ. εκείνο περί ύπαρξης στα Επτάνησα διαλεκτικού/ιδιωματικού υποστρώματος με χαρακτηριστικά παρόμοια με εκείνα της ιταλιωτικής. Σημειώνω, τέλος, ότι πολλά από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ιταλιωτικής (και όσα τέτοια απαντούν στην επτανησιακή) και των νοτιοανατολικών ιδιωμάτων ανευρίσκονται στη νοτιοδυτική και νοτιοανατολική περιφέρεια της ελληνοφωνίας, αντίστοιχα, δηλαδή περιοχών που, με εξαίρεση την Κύπρο, ήταν ιστορικά δωρικές/βορειοδυτικές (βλ. Παράρτημα), είναι λογικό να υποθέσει είτε υποστρωματικής εκκίνησης διατήρηση αρχαϊσμών είτε υποστρωματικής εκκίνησης ανάπτυξη νεωτερισμών στο σώμα μιας δωρίζουσας Κοινής, ενώ κάποια από αυτά φαίνεται να αποτελούν απλές διατηρήσεις χαρακτηριστικών της μεσαιωνικής ελληνικής ή κοινά δάνεια από ρομανικές ποικιλίες, οπότε η αξία τους για την παρούσα έρευνα είναι συζητήσιμη.

Ανεξάρτητα, πάντως, από το αν οι ανωτέρω ομοιότητες της ιταλιωτικής με την επτανησιακή αρκούν πράγματι για να υποδηλώσουν την άλλοτε ύπαρξη μιας ιδιαίτερης συγγένειας μεταξύ αυτών των δύο ποικιλιών της νεοελληνικής, ο όρος

«Δυτική Νεοελληνική» θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και με γεωπολιτισμική έννοια, για να δηλώσει περιληπτικά τις συγκεκριμένες δύο ποικιλίες της νεοελληνικής οι οποίες είναι γεωγραφικά οι δυτικότερες σε ολόκληρη την ελληνόφωνη επικράτεια και –το κυριότερο– δεν έχουν δεχτεί οθωμανικές επιδράσεις.³⁵ Στα Επτάνησα, για παράδειγμα, λέμε (ή, τουλάχιστον, λέγαμε μέχρι πρότινος) *μερί* (< *μηρίον* < *αρχ. ελλ. μηρός*) αντί *μπούτι* (< τουρκ. *but*), *κοκκινογούλι* (< *κόκκινος* + *γουλί* < **γλι* με ανάπτυξη [u] από επίδραση του υπερωικού [γ] < **αγλίον* < *αρχ.ελλ. άγλις* = *σκελίδα σκόρδο*) αντί *παντζάρι* (< τουρκ. *pancar*), *σοφιγάδο* (< βεν. *sofigado*) αντί *γιαχνί* (< τουρκ. *yahni*), *κόλπος* (< *ιταλ. colpo* < *λατ. colaphus* < *ελλ. κόλαφος*) αντί *νταμπλάς* κ.ά. Αυτό το χαρακτηριστικό, ασφαλώς, δεν υποδηλώνει κάτι σχετικά με την εδώ εικαζόμενη ιστορική «γενετική» σύνδεση μεταξύ επτανησιακής και ιταλιωτικής, θα μπορούσε όμως να αξιοποιηθεί γεωπολιτισμικά για να αποσυνδεθεί η εικόνα του Έλληνα, στο εσωτερικό και στο εξωτερικό, από την ψυχαναγκαστική και μονόπλευρη σύνδεσή του με την Εγγύς και τη Μέση Ανατολή. Ο «Δυτικός Έλληνας» δεν οικοδομείται από την Ε.Ε. Υπήρξε ανέκαθεν και πρέπει να εξακολουθήσει να υπάρχει. Χρειαζόμαστε την εφευρετικότητα, την τόλμη, την εργατικότητα και την αισιοδοξία του, για να αναγεννηθούμε ως έθνος.

Λέξεις-κλειδιά: Απουλία, *grecanico*, *griko*, Δυτική Νεοελληνική, Επτάνησα, επτανησιακό υποδίδωμα, Ζάκυνθος, Ιταλία, ιταλιωτική διάλεκτος, Καλαβρία, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Κεφαλονιά, Κύθηρα, Λευκάδα, νεοελληνικές διάλεκτοι, νεοελληνικά ιδιώματα.

Keywords: *Apulia*, *grecanico*, *griko*, *West Modern Greek*, *Ionian Islands*, *Ionian sub-variant*, *Zakynthos*, *Italy*, *Italiot dialect*, *Calabria*, *Corfu*, *Cephalonia*, *Cythera*, *Lefkada*, *Modern Greek dialects*, *Modern Greek variants*.

35. Οι ελάχιστες οθωμανικής προέλευσης λέξεις που ακούγονται σήμερα στην επτανησιακή οφείλονται σε επίδραση της ΝΕΚ, βλ. Παναγιώτης Κυρανούδης (μοναχός Κοσμάς Σιμωνοπετρίτης), *Μορφολογία των τουρκικών δανείων της ελληνικής γλώσσας*, έκδ. Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], Θεσσαλονίκη 2009, σ. 29.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατανομή των ελληνικών διαλέκτων κατά την κλασική περίοδο³⁶.

Δυτική ομάδα:

- Κυρίως Δωρική
- Βορειοδυτική Δωρική
- Αχαική Δωρική

Κεντρική ομάδα:

- Αιολική
- Αρκαδοκυπριακή

Ανατολική ομάδα:

- Αττική
- Ιωνική

36. Τον χάρτη δανείστηκα από άρθρο του Roger D. Woodard, "Greek dialects", στο βιβλίο *The Ancient Languages of Europe* (επιμ. R.D. Woodard), έκδ. Cambridge University Press, Cambridge 2008, σ. 51.

Περίληψη / Summary

Η επτανησιακή ποικιλία της νεοελληνικής, μολονότι συγγενέστατη προς την πελοποννησιακή, εμφανίζει και γνωρίσματα που θυμίζουν την ιταλιωτική διάλεκτο της νεοελληνικής. Με αυτή την αφετηρία, συζητείται στο παρόν η δυνατότητα κατάταξης της επτανησιακής και της ιταλιωτικής σε μία ενιαία γλωσσολογική ή –έστω– γεωπολιτισμική οντότητα: τη Δυτική Νεοελληνική (ΔΝΕ).

The Heptanesian variety of Southern Modern Greek, although closely related to the Peloponnesian variety, displays also traits reminding of the Italiot dialect of Modern Greek. On this basis, the possibility is here discussed of classifying Heptanesian and Italiot under a single linguistic or –at least– geo-cultural entity: Western Modern Greek (WMG).

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ «ΚΟΙΝΗ»
ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ / ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ

Ελένη Καραντζόλα – Αναστάσιος Παπαϊωάννου

Η σημασία των πεζών κειμένων που γράφτηκαν στη διάρκεια του 16ου-17ου αι. σε «κοινή γλώσσα» –κατά δήλωσή του ιδίου του συντάκτη τους ή άλλου προσώπου που εμπλέκεται στην παραγωγή τους– για την αποκατάσταση της ιστορίας της δημώδους ελληνικής έχει επισημανθεί σε διάφορες μελέτες.¹ Προφανής επίσης είναι η σπουδαιότητα *αυτόγραφων* έργων λογίων της εποχής για την αποκατάσταση αυτή, επειδή τα περισσότερα έργα σώζονται σε μεταγενέστερα χειρόγραφα, με παρεμβολές των αντιγραφέων τόσο στο περιεχόμενο του έργου όσο και στη γλωσσική του μορφή.

Η έως τώρα έρευνα,² ανάμεσα στα αυτόγραφα έργα γνωστών (Μάρκος Πορφυρόπουλος, Μάξιμος Πελοποννήσιος, Αγάπιος Λάνδος κ.ά.) και λιγότερο γνωστών (Γαβριήλ Ροδοκανάκης, Μανουήλ Δέκαρχος, Νικηφόρος Πριγγιλεύς κ.ά.) λογίων του 16ου-17ου αι., έχει αναδείξει και σημαντικά έργα προερχόμενα από επτανήσιους λογίους. Πρόκειται για τους κερκυραϊκής καταγωγής Νικόλαο Σοφιανό, Ιωάννη Σφακιώτη και Αλέξιο Ραρτούρο, καθώς και για τους Ζακυνθινούς Ευθύμιο Τζιμπλέτη, Διονύσιο Μουντένο, Διονύσιο Ραυτόπουλο και Άνθιμο Σκούρτα.

Η παρούσα ανακοίνωση επικεντρώνει στην ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση του Κερκυραίου Αλέξιου Ραρτούρου, λογίου με κύρος και αναγνωρισμένη

1. Βλ. Eléni Karantzola, "Sur la langue «populaire» de la Grèce ottomane et vénitienne (XVe-XVIIIe s.)", *Revue des Etudes Neohelléniques*, τχ. 2 (2006), σ. 107-122· πρβλ. Ιώ Μανωλέσσου, «Οι μη λογοτεχνικές πηγές ως μαρτυρίες για τη γλώσσα της μεσαιωνικής περιόδου», *Λεξικογραφικόν Δελτίον*, τχ. 24 (2002-2003), σ. 61-88.

2. Το θέμα εξετάζεται αναλυτικά στη διδακτορική διατριβή του Α. Παπαϊωάννου που υποστηρίχθηκε το 2016 στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου, με τίτλο «Περιγραφή της δημώδους ελληνικής γλώσσας λογίων του 16ου-17ου αιώνα, βάσει αυτόγραφων χειρόγραφων κωδίκων» και η οποία εντάσσεται στο έργο «Ηράκλειτος». Η εν λόγω έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ)-Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος Π. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

παιδεία, που γνωρίζουμε ικανοποιητικά χάρη στη μονογραφία της Ζαρίδη,³ και το σωζόμενο έργο του οποίου περιλαμβάνει τρία τουλάχιστον είδη κειμένων σε κοινή γλώσσα:

(α) το διδακτικό έργο *Διδαχαί*,⁴ διδακτικό έργο «εις κοινήν διάλεκτον», που σύμφωνα με τη σημείωση που υπάρχει στο recto του τελευταίου φύλλου εκδόθηκε στη Βενετία στις 15 Φεβρουαρίου 1560·

(β) το έργο «Ἐκθεσις ...»,⁵ μια συνοπτική έκθεση των κανόνων που διέπουν τη ζωή μοναχών, ιερέων και ορθόδοξου λαού στην Ανατολική Εκκλησία, συνταγμένο «εις γλώτταν κοινήν», το οποίο παραδίδεται αυτόγραφο στον σύμμεικτο κώδικα Perusinus 572 (= H 57) και χρονολογείται ανάμεσα στα έτη 1554 και 1557·⁶

(γ) (ανέκδοτα) νοταριακά έγγραφα, τα οποία συνέταξε ο Αλέξιος Παρτού-

3. Για τη ζωή και το έργο του Αλέξιου Παρτούρου βλ. αναλυτικά Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπίας Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, 16-οιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 1995 (όπου και πλούσια βιβλιογραφία).

4. Στην πρώτη σελίδα του βιβλίου υπάρχει ο τίτλος: «*Διδαχαί Αλεξίου ιερέως του Παρτούρου και χαρτοφύλακος Κερκύρας τουτί το βιβλίον καλείται, επειδή περιέχει εν εαυτώ, τας ιδίας αυτού διδαχάς ούτω καθ' ειρμόν και τάξιν διηρημένας ευρύθμως και τεχνικώς συν τοις αυτών προοιμίσις ηθικοίς τε και επιλόγοις και ερμηνευθείσας παρ' αυτού εις κοινήν διάλεκτον προς μεγίστην ωφέλειαν παντός του χριστωνύμου λαού*». Στον πίνακα των περιεχομένων αναγράφονται οι τίτλοι δεκαπέντε Διδαχών, αλλά δύο Διδαχές συναποτελούν στο κείμενο μία ενότητα, οπότε πρόκειται για δεκατέσσερις, βλ. και Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπίας Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 118, και γενικότερα σ. 117-191. Για λόγους οικονομίας, στη μελέτη θα αναφέρεται ως *Διδαχαί*.

5. Ο πλήρης τίτλος «*Ἐκθεσις της των Γραικών διαγωγής και ευσεβείας αυτών, όπως τε οι αρχιερείς αυτών πολιτεύονται και οι ιερομόναχοι μοναχοί τε και κοσμικοί ιερείς και οι λαϊκοί ωσαύτως. Και περί των αυτών νηστειών και τεσσαρακοστής γαιμικών τε και συναλλαγματικών και περί πάσης πολιτείας αυτών ήν εις Χριστόν έχοντες διατελούσι, ποιηθείσα παρ' εμού Αλεξίου ιερέως του Παρτούρου, εις γλώτταν κοινήν διά πρόσταξιν του ευγενικωτάτου ανδρός κυρίου Αστορίου του Μπαλίωνος, αξιωτάτου στρατηγού πόλεως Κερκύρας*». Το κείμενο περιλαμβάνεται στα φφ. 19-40 του χειρογράφου και η σύγκριση της γραφής με τον γραφικό χαρακτήρα των συμβολαιογραφικών πράξεων που συνέταξε ο ίδιος πιστοποιεί, κατά τη Ζαρίδη, ότι πρόκειται για αυτόγραφο του Αλεξίου Παρτούρου. Στα φφ. 1-18 προηγείται η μετάφραση του κειμένου στην κοινή ιταλική της εποχής, χωρίς στα χωρία της Αγ. Γραφής να χρησιμοποιούνται αυτούσια τα χωρία από τη Vulgata. Για την περιγραφή του χειρογράφου, τον χαρακτήρα, το περιεχόμενο, τη γλώσσα και το ύφος του κειμένου, βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπίας Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σσ. 192-197. Το ελληνικό κείμενο εκδίδεται στις σ. 243-261 της μονογραφίας της Ζαρίδη. Για λόγους οικονομίας, στη μελέτη θα αναφέρεται ως «Ἐκθεσις...».

6. Η χρονολόγηση γίνεται με βάση το γεγονός ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο «το πρόσωπο κατά παραγγελία του οποίου γράφτηκε, δηλαδή ο *Astorre Baglioni*, [...] ήταν στρα-

ρος⁷ μεταξύ 1544 και 1572 και τα οποία απόκεινται στα Γ.Α.Κ.–Αρχεία Νομού Κερκύρας, στην αρχαική σειρά Συμβολαιογράφοι, στο φάκελο P17, που φέρει το όνομα του γιου του, συμβολαιογράφου επίσης, Νικολάου Παρτούρου.

Προτού διατυπωθούν αναλυτικά και επιχειρηθούν να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα σχετικά με τη μελέτη της πρώιμης νεοελληνικής που θέτει η ύπαρξη ενός τέτοιου υλικού, ενδιαφέρει να παρουσιαστούν σε αδρές γραμμές τα βιογραφικά στοιχεία που είναι γνωστά σχετικά με τον Αλέξιο Παρτούρο⁸ και σκιαγραφούν την προσωπικότητά του, αποσαφηνίζοντας συγχρόνως τις συνθήκες παραγωγής των κειμένων.

Ο Αλέξιος Παρτούρος υπολογίζεται ότι γεννήθηκε στην Κέρκυρα περί το 1504⁹ και πέθανε εξακριβωμένα το 1574. Γιος του μεγάλου πρωτοπαπά Αλοϊσίου, ανήκε σε μια από τις πιο γνωστές κερκυραϊκές οικογένειες του 16ου αι., η οποία «από τότε που εμφανίζεται στο προσκήνιο της ιστορίας είναι ελληνική και ακο-

τωτικός διοικητής του νησιού», βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 193.

7. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 204-206. Σε σχέση με την περιγραφή του φακέλου το 1995, η σημερινή εικόνα, όπως προέκυψε από αυτοψία του Α. Παπαϊωάννου, είναι αρκετά διαφορετική: Στην αρχή του φακέλου P17 υπάρχει υποφάκελος (filza) με λυτά έγγραφα, που ανήκουν σε άλλο νοτάριο και φέρει τον αριθμό 1. Στον υποφάκελο με τον αριθμό 2 περιέχονται ένα ευρετήριο και έγγραφα που έχουν αποκοπεί από το κυρίως σώμα του πρωτοκόλλου που έπεται. Τόσο οι δύο υποφάκελοι όσο και το κυρίως σώμα του καταστίχου βρίσκονται σε κακή κατάσταση. Ιδιαίτερα τα έγγραφα των δύο υποφακέλων έχουν σχεδόν στο σύνολό τους προσβληθεί από σκώρο και υγρασία, γεγονός που δυσχεραίνει σε μεγάλο βαθμό την ανάγνωσή τους, ενώ κάποια έχουν ανεπανόρθωτα καταστραφεί και διασώζονται μόνο σπαράγματα. Άλλα απ' αυτά φέρουν εμφανώς μεταγενέστερη αρίθμηση και η σειρά τους έχει διαταραχθεί.

8. Τα στοιχεία που θα παρουσιάσουμε αντλούνται από το δεύτερο κεφάλαιο της μονογραφίας της Ζαρίδη, το οποίο τιτλοφορείται «Προσωπογραφικά». Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 37-115.

9. Την πληροφορία αυτή δίνει ο Σπυρίδων Παπαγεώργιος (*Ιστορία της εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως μέχρι του νυν*, εν Κερκύρα, 1920, σ. 96), χωρίς όμως να αναφέρει από πού αντλεί την πληροφορία. Η Ζαρίδη δέχεται κατ' αρχήν την άποψη του κερκυραίου μελετητή, συνδυάζοντας την ημερομηνία αυτή με άλλες μαρτυρίες σχετικά με τον βίο του Αλεξίου Παρτούρου και ελλείψει αρχαικών στοιχείων που θα βοηθούσαν να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τη χρονολογία γέννησής του. Για πρώτη φορά το όνομα του Αλεξίου Παρτούρου εμφανίζεται στις πηγές στις 6/2/1529, όταν η κερκυραϊκή κοινότητα αποφάσισε να του αναθέσει τη διαχείριση του μοναστηριού του Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Ιουδαϊκό όρος. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 55.

λουθεί το ανατολικό δόγμα». ¹⁰ Ακριβείς πληροφορίες για τον τρόπο των σπουδών του δεν διαθέτουμε. Σε νοταριακό έγγραφο της 6ης/2/1529, προερχόμενο από τα Γ.Α.Κ.–Αρχεία Νομού Κερκύρας, πληροφορούμαστε έμμεσα μόνο ότι την περίοδο αυτή ο Ραρτούρος κάπου φοιτούσε και μάλιστα με αξιόλογες επιδόσεις και πρόοδο. ¹¹

Στις 20.09.1539, ως ιερέας πλέον, εκλέγεται από το Ιερό Τάγμα ¹² προκειμένου να εκπροσωπήσει τον ορθόδοξο κερκυραϊκό κλήρο στη Ρώμη, όπου και ήλθε σε επαφή με έναν κύκλο διανοούμενων της ρωμαϊκής κοινωνίας αλλά και με λογίους συμπατριώτες του, οι οποίοι αγωνίζονταν για την πνευματική επιβίωση και πρόοδο του νέου ελληνισμού. Στις 14.07.1545 εκλέχτηκε εκ νέου επίσημος απεσταλμένος του Ιερού Τάγματος στη Ρώμη και στη Βενετία, όμως πήγε τελικά μόνο στη Βενετία παρά την αρχική απόφαση.

Την πενταετία 1555-1559 συμμετέσχε ενεργά στη δημόσια ζωή της Κέρκυρας. ¹³ Διεκδίκησε την εκλογή του ως νέου μεγάλου πρωτοπαπά Κέρκυρας το 1555, μετά τον θάνατο του πατέρα του, που κατείχε το αξίωμα, αλλά τόσο αυτός όσο και ο αδελφός του και συνυποψήφιος για το αξίωμα Ιωάννης διαγράφηκαν λόγω καταγγελιών από την τελική αναμέτρηση, κατά την οποία εκλέχτηκε ο Αντώνιος Σπυρής. Μετά από μια πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια το 1557, στις 24.10.1558 εκλέχτηκε δημόσιος ελληνοδιδάσκαλος (*precettor greco*) στο νησί, έναντι των συνυποψηφίων του Μιχαήλ Παραστάτη, Αλέξανδρου Φορτίου και Τζώρτζη Επάρχου.

Στις 14.04.1559, με απόφαση του τότε βαΐλου και γενικού προβλεπτή Κερκύρας, ο Αλέξιος Ραρτούρος εξορίστηκε, και μάλιστα διά βίου, από το νησί. ¹⁴ Η

10. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 38.

11. Αναφέρεται συγκεκριμένα: «[...] τον αυτόν Αλέξιον προκόποντος [...] πνευματικής τροφής γράμματα [...] τοις γράμμασι προσκολληθείς». Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 56 και υποσημείωση 100.

12. Το εκκλησιαστικό αυτό σώμα, του οποίου η σύσταση ανάγεται στην εποχή των Ανδεγαυών (13ος-14ος αι.), είχε ως αποστολή τη λύση των θρησκευτικών διενέξεων των Ορθόδοξων. Η λειτουργία του στην Κέρκυρα υπήρξε μοναδική στο σύνολο των βενετοκρατούμενων περιοχών. Έως τα μέσα του 16ου αι. μαρτυρείται επώνυμα μόνο ένα μέλος που να έχει αναλάβει επίσημα την επίλυση σοβαρής θρησκευτικής διένεξης, ο λόγιος και μέγας πρωτοπαπάς Αλέξιος Ραρτούρος. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. xi και 27-31.

13. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 71-73.

14. Για τη δεύτερη περίοδο της ζωής του (1559-1568), βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέ-*

ποινή της εξορίας, η οποία επιβαλλόταν σε όσους με τις πράξεις τους στρέφονταν «κατά της πολιτείας και της δημόσιας ασφάλειας», ήταν πιθανότατα το αποτέλεσμα της έντονης διαμάχης του με τον μεγάλο πρωτοπαπά Αντώνιο Σπυρή, που φαίνεται ότι είχε προκαλέσει δημόσιο πρόβλημα. Ο Παρτούρος αναχώρησε για τη Βενετία προκειμένου να προσφύγει στα δικαστήρια. Παράλληλα υπέβαλε αίτηση (05.09.1559) να του δοθεί άδεια εκτύπωσης των *Διδαχών*, η οποία του χορηγήθηκε στις 25.09.1559. Κατά τα φαινόμενα,¹⁵ ο Αλέξιος είχε ήδη συντάξει, σε μία μορφή, τις δεκατέσσερις *Διδαχές*, όταν έφτασε στη Βενετία. Δεν γνωρίζουμε αν είχαν εκφωνηθεί από τον άμβωνα, πάντως η μορφή με την οποία σώζονται στο έντυπο είναι προϊόν επεξεργασίας σύμφωνα με τους κανόνες της εκκλησιαστικής ρητορικής.¹⁶ Τρεις μήνες διήρκεσε η διαδικασία της εκτύπωσης: το βιβλίο εκδόθηκε, όπως αναφέρθηκε ήδη, στις 15 Φεβρουαρίου του επόμενου χρόνου.¹⁷ Μετά από την αίσια έκβαση της δίκης του και την οριστική του αθώωση το 1561¹⁸ ο Αλέξιος επιστρέφει στην Κέρκυρα. Η ανακίνηση δικαστικού αγώνα εναντίον των κατηγορών του, δημιουργεί νέα κρίση στην εκκλησία της Κέρκυρας, αλλά έπειτα από την παρέμβαση του Ιερού Τάγματος φαίνεται πως η διαμάχη Σπυρή-Παρτούρου σταματά. Από το 1563 και εξής αναφέρεται τακτικά ως συντάκτης συμβολαιογραφικών πράξεων στην Κέρκυρα.

Στις 03.11.1569 εκλέχτηκε για δεύτερη φορά δημόσιος ελληνοδιδάσκαλος,

γας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574), ό.π., σ. 74-84.

15. Το έργο προλογίζει ο πατριαρχικός έξαρχος Θεωνάς, μητροπολίτης Παροναξίας και μετέπειτα Θεσσαλονίκης, μαθητής του γνωστού διδασκάλου του 16ου αιώνα Θεοφάνη Ελεαβούλου, ο οποίος πρέπει να βρέθηκε στην Κέρκυρα πριν από τις 13.08.1559, βλ. σχετικά Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 78 και 209-210.

16. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 210.

17. Σε αντίθεση με τον Θησαυρό του Δαμασκηνού Στουδίτη (1557/8), που γνώρισε πολλές επανεκδόσεις (πρβλ. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy: printers and publishers for the Greek world*, Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia 1994, Venice, σ. 167), οι *Διδαχές* του Παρτούρου περιορίστηκαν σε αυτή τη μοναδική έκδοση του 1560. Το γεγονός αυτό συνιστά ένδειξη για την περιορισμένη μάλλον ζήτηση/απήχηση που είχε το βιβλίο, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η χειρόγραφη διάδοση του έργου (πρβλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 79 και υποσημείωση 195).

18. Η απόφαση δεν χρονολογείται, αλλά όπως προκύπτει από νοταριακό έγγραφο της 30ής Οκτωβρίου 1561, την ημερομηνία αυτή βρισκόταν ήδη στην Κέρκυρα ελεύθερος και δικαιωμένος. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 78.

απέτυχε να εκλεγεί τον επόμενο χρόνο, επανεκλέχτηκε (26.11.1571) στην ίδια θέση για τα επόμενα δύο χρόνια, το πρώτο από τα οποία προσφέρθηκε και υπηρέτησε αμισθί, λόγω αδυναμίας πληρωμής από μέρους της κερκυραϊκής κοινότητας, κηρύττοντας παράλληλα τις ημέρες της Σαρακοστής καθώς και σε άλλες γιορτές.¹⁹ Στις εκλογές της κοινότητας το 1572 έθεσε υποψηφιότητα για το αξίωμα του μεγάλου πρωτοπαπά Κερκύρας, με αντίπαλο τον παπα-Φώτιο Παλατιανό, και εκλέχτηκε διατηρώντας τον τίτλο για δύο χρόνια, τα τελευταία της ζωής του.

Όπως είπαμε, δεν είναι εξακριβωμένο πότε και πού ακριβώς φοίτησε ο Αλέξιος Ραρτούρος, στην Κέρκυρα ή κάπου αλλού στον ελλαδικό χώρο. Ωστόσο όλες οι διαθέσιμες πληροφορίες συγκλίνουν στο ότι επρόκειτο για πρόσωπο κύρους και αναγνωρισμένης παιδείας, για «λογιότατο»,²⁰ δηλαδή συγγραφέα και δάσκαλο, καθώς και ότι κυρίαρχο ιδεολογικό στοιχείο της παιδείας του ήταν το ορθόδοξο χριστιανικό, λόγω και της οικογενειακής παράδοσης, «σε συνάρτηση με τη βυζαντινή παράδοση και λιγότερο με την ελληνική».²¹ Ωστόσο, η εκλογή του περισσότερες της μίας φορές ως δημόσιου ελληνοδιδασκάλου, και η συγγραφή από μέρους του δύο επιγραμμάτων (που σώζονται αυτόγραφα στον κώδ. Vat. Gr. 1902, φ. 381^ν) κατά το διάστημα που βρισκόταν στη Ρώμη (1540), σε ελεγειακό δίστιχο, με σπάνιες λέξεις και συντάξεις της αρχαίας γλώσσας, δηλώνουν ότι κατείχε πολύ καλά τα αρχαία ελληνικά.

Γίνεται λοιπόν φανερό το ερευνητικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα σωζόμενα κείμενα σε «κοινή» του Αλέξιου Ραρτούρου. Από τη μία πλευρά, οι *Διδαχαί* και η «*Εκθεσις...*» εντάσσονται στην ευρεία κατηγορία των έργων θρησκευτικού χαρακτήρα, που συντάχθηκαν κατά τον 16ο αι. και τα οποία κατά κύριο λόγο στόχευαν στην ευχερέστερη επικοινωνία των «διδασκάλων» με το ευρύτερο κοινό ή ειδικές κατηγορίες αναγνωστών-ακροατών.²² Αναφορικά με τις *Διδαχές*, δεν έχουμε ιδιαίτερες πληροφορίες ως προς τις τυπογραφικές εργασίες: όχι μόνο ο αριθμός των αντιτύπων είναι άγνωστος αλλά δεν γνωρίζουμε και με ποιον τυ-

19. Βλ. Παναγιώτα Τζιβάρια, *Σχολεία και Δάσκαλοι στη Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, εκδ. Σταμούλης, Αθήνα 2003, σ. 427.

20. Στον πρόλογό του ο Θεωνάς υπογραμμίζει την παρουσία «του λογιωτάτου Αλεξίου Ραρτούρου», ο οποίος κατείχε όχι μόνο τη θεία σοφία αλλά ήταν και «προς της θύραθεν σοφίας αρίστως εξησκημένος», πρβλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος τον 16ον αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 119.

21. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος τον 16ον αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 59.

22. Τα κείμενα αυτά καταλαμβάνουν σημαντικό τμήμα του υπό έκδοση τόμου από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης για τον 16ο αιώνα (Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Ελένη Καραντζόλα και Κατερίνα Τικτοπούλου, *Δημιώδης πεζός λόγος τον 16ον αιώνα*).

πογράφο συνεργάστηκε ο Αλέξιος, ώστε να τυπώσει στο σπίτι του το βιβλίο,²³ ούτε και τις ευρύτερες τυπογραφικές και φιλολογικές του διασυνδέσεις στη Βενετία. Δεν είναι όμως αυθαίρετο, φρονούμε, να υποθέσουμε ότι παρακολούθησε από κοντά τη διαδικασία εκτύπωσης, αν δεν την επιμελήθηκε κιόλας, γεγονός που προσδίδει στο έντυπο αυτό έργο μεγαλύτερη αξιοπιστία ως πηγή για την αποκατάσταση της δημόδους, από ό,τι συνήθως συμβαίνει με τις εκδόσεις της εποχής λόγω του πλήθους των παρεμβάσεων στη γλώσσα των κειμένων εκ μέρους των επιμελητών.

Η «Έκθεσις...» από άποψη περιεχομένου αποτελεί μια συνοπτική έκθεση των κανόνων που πρέπει να διέπουν τη ζωή των μοναχών και των ιερέων όλων των εκκλησιαστικών βαθμίδων της Ανατολικής Εκκλησίας, σε αντιδιαστολή με τις διαφορετικές θέσεις που είχε για το θέμα η Καθολική Εκκλησία. Κειμενο-γλωσσικά βρίσκεται στο μεταίχμιο νομικών κειμένων, όπως ο *Νομοκάνων* του Μαλαξού, που έχουν ως αντικείμενο την έκθεση και ανάλυση διάφορων εκκλησιαστικών κανόνων,²⁴ και της υποκατηγορίας των διδακτικών έργων που συνιστούν οι *παραινέσεις* και *διδασχές* προς μοναχούς ή λαϊκούς για θέματα γενικής θρησκευτικής πρακτικής. Η αξιοσημείωτη διαφορά του κειμένου αυτού του Ραρθούρου από τα συνήθη διδακτικά και νομικά έργα είναι ότι δεν επιθυμεί να επηρεάσει τη συμπεριφορά των αναγνωστών του (δεν είναι δηλαδή ηθικοδιδασκικό έργο) ούτε και να αποτελέσει πλαίσιο αναφοράς για τη ρύθμιση εκκλησιαστικών κατά βάση θεμάτων. Ο σκοπός της συγγραφής του είναι περισσότερο ενημερωτικός: γράφτηκε κατά παραγγελία του (καθολικού) στρατιωτικού διοικητή της Κέρκυρας την περίοδο 1554-1557 Astorre Baglioni («*διά πρόσταξιν του ευγενικωτάτου ανδρός κυρίου Αστορίου του Μπαλίωνος...*»), ο οποίος για πρώτη φορά μάλλον διοριζόταν στην Ανατολή. Με σύγχρονους όρους της θεωρίας των κειμενικών ειδών²⁵ συγκαταλέγεται στα κείμενα του αναφορικού λόγου (περιγραφή, αφήγηση), δηλ. αναπαριστά για λογαριασμό του αποδέκτη τις λατρευτικές συνήθειες των ορθοδόξων τους εκκλησιαστικούς κανόνες και τις δογματικές θέσεις.

Από την άλλη πλευρά, εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι και το σώμα των νοταρι-

23. Σύμφωνα με τη σημείωση στο τέλος του βιβλίου: «*το παρόν βιβλίον ετυπώθη ενετίησιν, εν οικία Αλεξίου ιερέως του Ραρθούρου και χαρτοφύλακος Κερκύρας*», πρβλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπίας Κερκύρας Αλέξιος Ραρθούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, 6.π., σ. 80.

24. Γραμμένο αρχικά σε λόγια γλώσσα, το έργο σώζεται σε πολλές αυτόγραφες παραλλαγές σε δημόδη γλώσσα· μαζί με άλλες συλλογές και διασκευές σε δημόδη γλώσσα γνωστών υστεροβυζαντινών νομικών έργων (κυρίως του Ματθαίου Βλάσταρη και του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου) συνεχίζει, κατά τον 16ο αι., τη βυζαντινή νομική παράδοση.

25. Για τα κειμενικά είδη και τα είδη λόγου, βλ. ενδεικτικά Ηλιάς Ματσαγούρας, *Κειμενοκεντρική προσέγγιση του γραπτού λόγου*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 2001.

ακών εγγράφων του Αλέξιου Παρτούρου. Η Κ.Φ. Ζαρίδη δεν τα συμπεριλαμβάνει στο συγγραφικό του έργο.²⁶ Κατά τη δική μας αντίληψη, αποτελούν ζωντανά δείγματα όχι μόνο της ιδιότητας «του μορφωμένου συγγραφέα της εποχής» αλλά και της ιδιολέκτου του, και κατά συνέπεια του δημόδου γραπτού λόγου της εποχής στο νησί, μιας και έχει στοιχειοθετηθεί η σημασία των νοταριακών εγγράφων ως πηγών γενικά για την αποκατάσταση της ιστορίας της δημόδου ελληνικής,²⁷ ενώ έχει υπογραμμιστεί και η σπουδαιότητά τους για τη μελέτη της διαλεκτικής διαφοροποίησης, όπως λ.χ. στην περίπτωση των συγχρόνων του Παρτούρου κρητών νοταρίων Μιχαήλ Μαρά και Πέτρου Πατσιδιώτη, που δραστηριοποιήθηκαν επαγγελματικά στα μέσα του 16ου αι., αλλά και του Ιωάννη Ολόκαλου από τις αρχές του αιώνα.²⁸

Πιο συγκεκριμένα, το προς μελέτη υλικό μπορεί να συμβάλει στη διερεύνηση των ακόλουθων ερωτημάτων:

1. Είναι ομοιογενής η δημόδης γλώσσα την οποία χρησιμοποιεί ο κάθε λόγιος στο σύνολο των κειμένων του, και εν προκειμένω ο Αλέξιος Παρτούρος;
2. Παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ανάλογα με το κειμενικό είδος, ενδεχομένως και εντός του κάθε κειμενικού είδους;
3. Τι στοιχεία για την ιστορία της δημόδου ελληνικής και των διαλέκτων της, εν προκειμένω σχετικά με την πρώιμη επτανησιακή/κερκυραϊκή, μπορούν να εξαχθούν από κείμενα σε «κοινή» όπως του Αλέξιου Παρτούρου;

Οι διαθέσιμες περιγραφές σχετικά με τη γλώσσα των κειμένων του Παρτούρου είναι ενδεικτικές της ασαφούς, συγκεχυμένης και εντέλει πλημμελούς γνώσης μας σχετικά με την «κοινή» της περιόδου. Αναφερόμενη στη γλώσσα των *Λιδα-*

26. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Προτοπαπάς Κερκύρας Αλέξιος Παρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 209.

27. Σχετικά με τη σημασία των νοταριακών εγγράφων για την αποκατάσταση της πρώιμης νέας ελληνικής, καθώς και της γλώσσας της μεσαιωνικής περιόδου, βλ. Ελένη Καραντζόλα, Κατερίνα Τικτοπούλου και Κατερίνα Φραντζή, «Τα νοταριακά έγγραφα ως πηγές για την πρώιμη νεοελληνική γλώσσα», στο βιβλίο *Πρώιμη νεοελληνική δημόδης γραμματεία* (επιμ. Γ. Μαυρομάτης και Ν. Αγιώτης), Βικελαιά Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο, 2012, σ. 473-501, και Ιώ Μανωλέσσου, «Οι μη λογοτεχνικές πηγές ως μαρτυρίες για τη γλώσσα της μεσαιωνικής περιόδου», ό.π., σ. 70.

28. Βλ. Ε. Καραντζόλα – Μ. Χαλβατζιδάκη, 2004. «Πρώιμη κριτική σε αφηγηματικά και νοταριακά κείμενα (16ος αι.)». Στο *Selected papers of the 11th International Conference on Greek Linguistics* (Rhodes, 26-29.09.2013, ed. G. Kotzoglou et al., pp. 689-702. Rhodes: University of the Aegean).

χών η Κ.Φ. Ζαρίδης,²⁹ παραπέμποντας στον Σάθα,³⁰ τη χαρακτηρίζει «[...] μεικτή. Περιέχει δηλαδή λόγια κατάλοιπα και δημώδη στοιχεία». Και προσθέτει: «Τα λόγια στοιχεία επικρατούν, γεγονός που αναμφίβολα οφείλεται στην έντονη επίδραση που έχει στο έργο η εκκλησιαστική γλώσσα (Αγία Γραφή, κήρυγμα, θεολογία, λειτουργική)». Για να καταλήξει ωστόσο: «Οι λόγιες εκφράσεις, συχνές στους εκκλησιαστικούς λόγους, και τα αυτούσια γραφικά ή λειτουργικά χωρία σε συνδυασμό με τα δημώδη στοιχεία δεν μεταβάλλουν το δημώδη χαρακτήρα του κειμένου». Επισημαίνει το γεγονός ότι στο έργο «δεν βρίσκουμε ιδιωματικά (= διαλεκτικά) στοιχεία και σχεδόν καθόλου λέξεις ιταλικές ή ιταλότροπες, παρόλο που στην Κέρκυρα [...] επίσημη γλώσσα ήταν η ιταλική». Αποδίδει το γεγονός στο ότι ενδεχομένως ο Ραρτούρος πίστευε πως το βιβλίο του θα μπορούσε να αποτελέσει εγχειρίδιο εξάσκησης στον εκκλησιαστικό ρητορικό λόγο, οπότε «έπρεπε να είναι όσο το δυνατόν πιο κατανοητό και σαφές, δηλ. γραμμένο στην κοινή δημώδη της εποχής του». Τέλος, παραλληλίζοντας τη γλώσσα των *Διδαχών* με τη γλώσσα του έργου του επίσης Κερκυραίου Ιωαννίκιου Καρτάνου *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* (Βενετία 1536) ισχυρίζεται ότι «στο μεγαλύτερο μέρος τους αποτελούν δείγματα της κοινής ομιλουμένης του 16ου αιώνα» (!).

Σε ό,τι αφορά στη γλώσσα του κειμένου («Εκθεσις...»),³¹ η ερευνήτρια υπενθυμίζει τη δήλωση του ίδιου του Ραρτούρου στο προοιμιακό του σημείωμα ότι είναι η κοινή. Αλλά προσθέτει: «Όπως διαπιστώνει όμως κανείς, τα λόγια στοιχεία είναι επικρατέστερα. Σε γενικές γραμμές στο κείμενο ακολουθούνται οι γραμματικοί και συντακτικοί κανόνες της αρχαίας», χωρίς επεξήγηση. Και εδώ φυσικά επισημαίνεται «η επίδραση της γλώσσας και του ύφους των εκκλησιαστικών κειμένων [...] που χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές από τον Ραρτούρο». Καμία αναφορά δεν υπάρχει στη γλώσσα των νοταριακών εγγράφων που συντάσσει ο Αλέξιος.

Στον χώρο που απομένει προτείνεται μια συγκριτική γλωσσική θεώρηση των κειμένων του Ραρτούρου σε «κοινή» επί τη βάση συγκεκριμένων γλωσσικών χαρακτηριστικών. Για τον λόγο αυτό, επιλέγονται τέσσερα σύντομα αποσπάσματα, δύο εκδεδομένα και δύο ανέκδοτα (Βλ. Παράρτημα): Το Κείμενο 1 (=P1) προέρχεται από το έργο *Διδαχαί*, και συγκεκριμένα από τον πρόλογο της ομιλίας για την Κυριακή του Ασώτου (αντίτυπο Γενναδείου Βιβλιοθήκης, τ. 1537, φφ.

29. Για τη γλώσσα και το ύφος των *Διδαχών*, βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπός Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 188-191.

30. Στην πραγματικότητα, ο Σάθα στα συγκεκριμένα χωρία δεν χρησιμοποιεί καθόλου τον όρο «μεικτή».

31. Βλ. Κατερίνα Φ. Ζαρίδη, *Ο Μέγας Πρωτοπαπός Κερκύρας Αλέξιος Ραρτούρος Λόγιος του 16ου αι. (1504-1574)*, ό.π., σ. 195.

ηii^v-ηiiii^r) όπου γίνεται αναφορά στον επαγγελματικό προσανατολισμό των παιδιών της αρχαίας Αθήνας και αντίστοιχα του χριστιανού του 16ου αι. Το Κείμενο 2 (=P2) είναι η καταληκτική παράγραφος της «Εκθέσεως...», σύμφωνα με την έκδοση του κειμένου από την Κ.Φ. Ζαρίδη.³² Στη συνέχεια ακολουθούν δύο νοταριακά έγγραφα τα οποία με βεβαιότητα έχει συντάξει ο Αλέξιος.³³ Το Κείμενο 3 (=P3) αποτελεί το τελευταίο τμήμα μιας –κατά τα φαινόμενα κολοβής– Διαθήκης όπου στη 2η γραμμή δηλώνεται «...προσελθούσα εις την οικίαν εμού Αλεξίου ιερέως του Ραρτούρου...», ενώ το Κείμενο 4 (=P4) είναι μια πώληση μύλου, η οποία εμφανίζεται δύο φορές στο κατάστιχο, και όπου στη 14η γραμμή σημειώνεται «[...] ενώπιον εμού νοταρίου Αλεξίου ιερέως του Ραρτούρου [...]». Τα δύο αυτά έγγραφα, επιλέγονται γιατί αντιπροσωπεύουν δυο αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους κατηγορίες συμβολαιογραφικών πράξεων ως προς το σημειώον κριτήριο της παρείσφρησης του συμβαλλόμενου και άρα του βαθμού προφορικότητας του εγγράφου.³⁴

Στον Πίνακα που ακολουθεί αποτυπώνεται η παρουσία/απουσία ορισμένων κρίσιμων, για την εποχή, χαρακτηριστικών –δεδομένου ότι τα γραμματικά υπο-

32. Βλ. υποσημείωση 5.

33. Κατά την πρόσφατη αυτοψία, εντοπίστηκαν μόνο δεκατρία έγγραφα τα οποία θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε με ασφάλεια αυτόγραφα του Αλέξιου Ραρτούρου, καθώς η γραφή του προσομοιάζει με άλλων νοταρίων της εποχής, όπως για παράδειγμα του ιερέα και ομότεχνου του Φωτίου Παλατιανού και ενδέχεται να υπάρξει σύγχυση. Σε τέσσερις από αυτές τις πράξεις υπογράφει στο τέλος («Αλέξιος ιερέας ο Ραρτούρος δημόσιος νοτάριος έγραφα»), ενώ σε οκτώ δηλώνει την ταυτότητά του μέσα στο κείμενο («εις την οικίαν, εντός οικίας} εμού Αλεξίου ιερέως του Ραρτούρου / εγγέγονε το παρόν νοταρικών γράμμα {υφ', ενώπιον} εμού Αλεξίου ιερέως του Ραρτούρου»): μόνο σε μία δηλώνει συγχρόνως την ταυτότητά του μέσα στο κείμενο και υπογράφει. Το σώμα αυτό νοταριακών εγγράφων του Αλέξιου αποτελείται ειδικότερα από: τέσσερις διαθήκες, δύο πωλήσεις μύλου (στην πραγματικότητα πρόκειται για την ίδια πράξη καταχωρισμένη σε δύο διαφορετικά φύλλα), μία προικοπαράδοση και μία εκτίμηση προίκας, δύο ορισμούς (κριτών και ιερέα σε ναό, αντίστοιχα), έναν διακανονισμό υποψήφιων αξιωματούχων, μία εξόφληση χρέους και ένα πληρεξούσιο. Οι δεκατρείς αυτές πράξεις βρίσκονται σήμερα στον υποφάκελο 2 (εννέα έγγραφα) και στο κυρίως κατάστιχο (τέσσερα έγγραφα).

34. Έχουμε στοιχειοθετήσει, σε προηγούμενες μελέτες μας τη θέση ότι οι διαθήκες, ως υποκατηγορία των νοταριακών εγγράφων παρουσιάζουν τον μέγιστο βαθμό προφορικότητας λόγω της διάδρασης νοταρίου και διαθέτη κατά τη διαδικασία σύνταξης (βλ. Ελένη Καραντζόλα, Κατερίνα Τικτοπούλου και Κατερίνα Φραντζή, «Τα νοταριακά έγγραφα ως πηγές για την πρώιμη νεοελληνική γλώσσα», ό.π., σ. 476-488, καθώς και Ελένη Καραντζόλα και Κατερίνα Τικτοπούλου, «Κείμενογλωσσολογική ανάλυση διαθηκών Κρητών νοταρίων», στο βιβλίο *Πρακτικά 11ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά, 21-25/10/2011), υπό έκδοση). Έγγραφα, αντίθετα, όπως η παρούσα πώληση μύλου, βρίσκονται στο άλλο άκρο του συνεχούς.

συστήματα στα οποία ανήκουν βρίσκονται σε αναδιαμόρφωση— στα υπό μελέτη κείμενα του Παρτούρου (P1-P4). Προκειμένου η εικόνα να είναι πληρέστερη σημειώνονται οι αντίστοιχες επιλογές σε δυο περίπου σύγχρονα έργα, γραμμένα από Κερκυραίους, ιδιαίτερα σημαντικά ως πηγές για την αποκατάσταση της ιστορίας της δημόδου: στη Γραμματική του Ν. Σοφιανού³⁵ (Σ) και στην *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* του Ιωαννίκιου Καρτάνου (Κ), η οποία είχε εκδοθεί το 1536 στη Βενετία.³⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ

	P1	P2	P3	P4	Σ	Κ
τύποι δοτικής	(+)	+	(+)	+	-	(+)
τύποι μονολεκτικού παρακειμένου	-	+	-	-	-	
τύποι ευκτικής	-	+	-	-	-	-
3ο πληθ. ενεστ.: -ουσι / -ουν	+ / +	+ / -	+ / +	+ / -	+ / +	/ +
αιτ. πληθ. άρθρου: τας / τες	+	+	- / +	+	/ +	+ / +
3ο εν. – πληθ. βοηθητικού ρήματος	έναι	εισίν	έναι	-	έναι - είναι	έναι / είναι

Αναφορικά με τη δοτική, είναι γνωστό ότι ήδη στην πρώιμη δημόδη λογοτεχνία είναι σχεδόν πλήρης η απουσία της, δεδομένου ότι κατείχε «μια όλο και πιο αδύνατη θέση στην ονομαστική μορφολογία της δημόδου».³⁷ Στη Γραμματική του ο Ν. Σοφιανός, διατηρεί τη γραμματική κατηγορία—λόγω της ισχυρής επίδρασης που άσκησε το ελληνο-λατινικό γραμματικό παράδειγμα στη γραμματική τέχνη από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας—,³⁸ αναγνωρίζει ωστόσο τον μορφολογικό συγκρητισμό της δοτικής με τη γενική που έχει πλέον επέλθει.³⁹ Τύποι δοτικής

35. Για όλες τις παραπομπές στη Γραμματική του Σοφιανού χρησιμοποιούμε την ανέκδοτη διπλωματική εργασία του Μ. Vernant, "La Grammaire de Nicolas Sophianos. Transcription diplomatique du manuscrit gr. 2592 de la Bibliothèque nationale et établissement du texte", Mémoire de D.E.A., INALCO, Paris, 1990.

36. Βλ. *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* (φιολ. επιμ. Ελένη Κακουλίδη-Πάνου), Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 517.

37. Τζέφρυ Χόρροκς, *Ελληνικά: η ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2006, σ. 492 και 415.

38. Βλ. Ελένη Καρναντζόλα, «Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας: η διαχείριση της γραμματικής παράδοσης», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 66 (1998), σ. 58-63.

39. «η ευθεία των ονομάτων των ενικών: ο προφήτης, η γενική και δοτική: του προ-

εξακολουθούν να εμφανίζονται στα δημώδη κείμενα της εποχής σε περιορισμένη κλίμακα, κυρίως σε παγιωμένες εκφράσεις του εκκλησιαστικού αλλά και του νομικού λόγου. Αυτή είναι η εικόνα του κειμένου του Καρτάνου, όπως και των *Διδαχών* (P1) και της *Διαθήκης* (P3) του Ραρτούρου. Αντίθετα, συστηματική είναι η εμφάνιση τύπων δοτικής τόσο στο «Εκθειςς...» (σοι, ταις παρατάξεσι) όσο και στο *Πωλητήριο* (τω θεώ, αυτώ και τοις κληρονομοδιαδόχοις).

Ήδη από την ελληνιστική κοινή, οι μορφολογικά μαρκαρισμένοι τύποι ευκτικής είχαν αρχίσει να αποδυναμώνονται και να αντικαθίστανται σταθερά, ανάλογα με τη λειτουργία της, από την υποτακτική, την οριστική ή από τροπικές περιφράσεις.⁴⁰ Ο Σοφιανός καταγράφει την ευκτική ως έγκλιση, χωρίς μαρκαρισμένους μορφολογικούς τύπους (άμποτε νάγραφα). Στον Καρτάνο οι λιγιστές εμφανίσεις είναι σε εκκλησιαστικά χωρία. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και στις *Διδαχές*. Η εμφάνιση τύπων ευκτικής, όπως έχοις αν, διδοίη, συντρίβοις, αν ευρεθείς, ευ έχοις («Εκθειςς...») προσδίδει στο κείμενο αυτό αρχαιοπρεπέστερο χαρακτήρα.

Αντίστοιχα, οι μόνοι διαθέσιμοι τύποι παρακειμένου, ήδη κατά τη μεσαιωνική περίοδο, ήταν περιφράσεις που χρησιμοποιούσαν μετοχή παθητικού παρακειμένου σε συνδυασμό πρώτα με το «είμι» και αργότερα με το «έχω» (με ενεργητική σημασία).⁴¹ Η παρουσία μονολεκτικών τύπων του παρακειμένου με αναδιπλασιασμό αποκλειστικά στα κείμενα P2 (*πεποιηκότας*) και P4 (*κέκτηται*) καθιστούν λογιότερη/αρχαιοπρεπέστερη τη γλώσσα τους.

Σε ό,τι αφορά την αιτ. πληθ. του θηλυκού άρθρου, ο τύπος *τες*, ο οποίος γραφόταν <ταις> και χρησιμοποιείται ακόμα στην Κύπρο, ήταν ο συνηθέστερος στα δημώδη κείμενα κατά τον 16ο αιώνα: είναι ο μόνος που απαντά στη Γραμματική του Σοφιανού, τόσο στα κλιτικά παραδείγματα όσο και στο κείμενο της γραμματικής. Το ίδιο συμβαίνει στο κείμενο της *Διαθήκης* (διά ταις καρτουλίνες, από ταις ιντράδες μου). Υπερτερεί επίσης, έναντι του *τας*, στον Καρτάνο.⁴² Στα κείμενα P1, P4, και πολλώ μάλλον στο P2, υπάρχει μόνο ο παλαιός τύπος: *τας τέχνας / τας θυγατέρας / τας κάρας*.

φήτη», βλ. M. Vernant, "La Grammaire de Nicolas Sophianos. Transcription diplomatique du manuscrit gr. 2592 de la Bibliothèque nationale et établissement du texte", ό.π., σ. 5.

40. Τζέφρυ Χόρροκς, *Ελληνικά: η ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, ό.π., σ. 186 και 208, όπου σημειώνεται ότι η κλασική ευκτική ήταν μια έγκλιση όλο και περισσότερο συνδεδεμένη αποκλειστικά με τη λογοτεχνική γλώσσα.

41. Τζέφρυ Χόρροκς, *Ελληνικά: η ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της*, ό.π., σ. 440.

42. Στην *Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη* υπάρχουν και δύο εμφανίσεις του νεοελληνικού τύπου *τις*, βλ. Ελένη Καραντζόλα, «Γλωσσικό επίμετρο: Παρατηρήσεις για τη γλώσσα του κειμένου», στο *Ιωαννίκιος Καρτάνος, Παλαιά τε και Νέα Διαθήκη*, ό.π., σ. 517.

Η εμφάνιση της νεωτερικής ρηματικής κατάληξης -ουν, στο 3ο πληθ. του ενεστώτα, και η ανταγωνιστική σχέση της με την παλαιότερη -ουσι έχει απασχολήσει εκτενώς τη βιβλιογραφία.⁴³ Ο Σοφιανός καταγράφει και τους δυο τύπους: γράφουσι και γράφουν. Κι αυτό φαίνεται να είναι ο κανόνας την εποχή αυτή, όπως λ.χ. στο απόσπασμα των *Διδαχών* (κάμνουν, αλλά και απατούσι) και της *Διαθήκης* (να το ονομάσουν, ευγαίνουν, αλλά και συμβαίνουν στην αρχή της διαθήκης). Αξίζει να σημειωθεί ότι το κείμενο του Καρτάνου είναι πιο νεωτερικό ως προς αυτό το στοιχείο, αφού περιέχει μόνο τύπους σε -ουν, ενώ τα κείμενα P2 και P4 περιέχουν μόνο παλαιούς τύπους: πιστεύουσιν, φρονοῦσιν, ομολογούσιν, τυγχάνουσιν / έχουσιν, ποιήσωσιν.

Ως προς το βοηθητικό ρήμα, ο Σοφιανός δίνει τον τύπον *έ*ναι για το 3ο ενικό και *εί*ναι για το 3ο πληθυντικό. Στον Καρτάνο το 3ο ενικό απαντά και με τη μορφή *εί*ναι. Στο P3 προτιμάται ο τύπος *έ*ναι, ενώ στο P2 εμφανίζεται μόνο ο αρχαίοι τύπος *ε*ισίν.

Τέλος, και στα τέσσερα κείμενα η παρουσία διαλεκτικών στοιχείων, στοιχείων δηλαδή που η νεοελληνική διαλεκτολογία προσγράφει στα επτανησιακά ιδιώματα, και ειδικότερα στην κερκυραϊκή,⁴⁴ είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Εκτός από την εμφάνιση ασυνίζητων ονοματικών τύπων, π.χ. *παιδιά* (P1), *παιδίων* (P3), *παιδίων* (P4), η οποία αποτυπώνεται και στη Γραμματική του Σοφιανού (του *ψωμίον* – τα *ψωμία* – των *ψωμίων*), δεν απαντούν στα κείμενα ούτε λεξιλογικά ούτε γραμματικά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται, περιορισμένα έστω, στα άλλα έργα Κερκυραίων της περιόδου που συνεξετάσαμε (Σοφιανός, Καρτάνος), όπως λ.χ. στο επίπεδο των ρηματικών καταλήξεων ή των αντωνυμιών· δυστυχώς δεν μπορούμε να επεκταθούμε.

Καταλήγοντας, από τη συγκριτική αυτή εξέταση γίνεται φανερό ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα τέσσερα δείγματα κειμένων σε δημώδη του Αλέξιου Παρτούρου (P1-P4), διαφορές που υποδεικνύουν ότι η ιδιόλεκτος

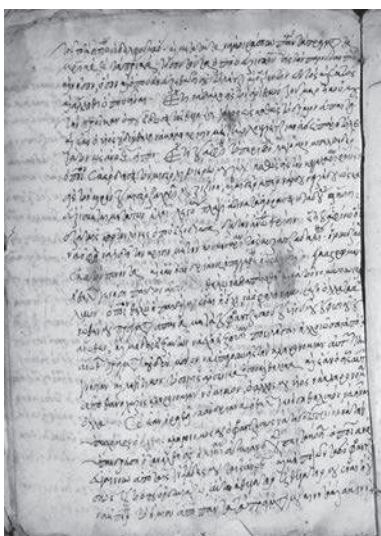
43. Είναι πλέον γενικότερα αποδεκτό ότι η μορφολογική πολυτυπία δεν περιορίζεται στα έμμετρα κείμενα ούτε οφείλεται μόνο στις ανάγκες του μέτρου, αλλά είναι γενικό χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής ελληνικής, τουλάχιστον στη γραπτή μορφή της. Βλ. ενδεικτικά Martin Hinterberger, «Το φαινόμενο της πολυτυπίας σε δημώδη κείμενα», στο βιβλίο *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2001, σ. 215-244.

44. Βλ. ενδεικτικά Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2001, σ. 67-72, Νίκος Αλεξάκης, «Παρατηρήσεις στη φωνητική, τη μορφολογία και τη σύνταξη του κερκυραϊκού ιδιώματος», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, τχ. 25 (2005), σ. 19-30, με βάση επιτόπια έρευνα του 2003 και Ελένη Καραντζόλα και Νικόλαος Λαβίδας, «Χαρακτηριστικά της κερκυραϊκής του 16ου αιώνα», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, τχ. 36 (2016), σ. 129-150.

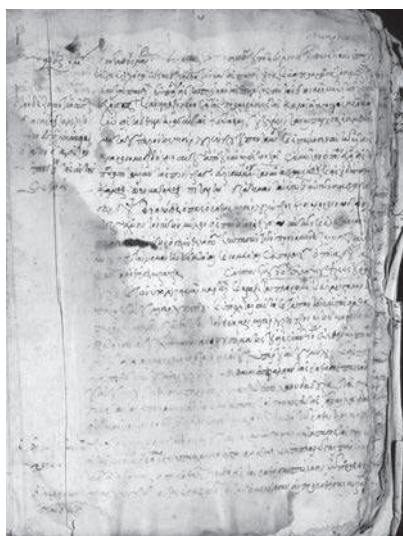
του συγγραφέα –για να απαντήσουμε στο πρώτο ερευνητικό ερώτημα που θέσαμε– δεν είναι ομοιογενής. Αντίθετα, παρατηρούνται αξιοσημείωτες αποκλίσεις, με την «Έκθεσιν...» (P2) να βρίσκεται στο ένα άκρο [λιγότερο νεωτερικό/δημώδες] και η Διαθήκη (P4) στο άλλο [περισσότερο νεωτερικό/δημώδες], όπως υποδεικνύει η δέσμη χαρακτηριστικών στον Πίνακα. Η διαπίστωση αυτή είναι απολύτως συμβατή αφενός με τα κειμενογλωσσολογικά χαρακτηριστικά των διαθηκών ως νοταριακών εγγράφων και αφετέρου με το περιγραφικό κείμενο «Έκθεσις...», που κινείται σε πιο επίσημο επίπεδο ύφους (δεδομένου του αποδέκτη). Το ενδιαφέρον στοιχείο που αναδεικνύεται περαιτέρω από τη σύγκριση της γλώσσας των τεσσάρων αποσπασμάτων κειμένων σε κοινή του Αλέξιου Παρτούρου είναι η διάκριση επιπέδου ύφους ανάμεσα σε διαφορετικές υποκατηγορίες του ίδιου κειμενικού είδους, και πιο συγκεκριμένα ανάμεσα σε διαθήκη και πώληση. Αυτό που καθιστά την ενδοκειμενική διαφοροποίηση ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα –και δια φωτίζει ακόμη περισσότερο το δεύτερο ερώτημα που θέσαμε– είναι ότι μπορεί να είναι μεγαλύτερη από ό,τι ανάμεσα σε διαφορετικά κειμενικά είδη (πρβλ. τη δημωδέστερη γλώσσα των *Λιδαχών* σε σχέση με τη γλώσσα του Πωλητηρίου). Αναφορικά με το τρίτο και τελευταίο ερώτημα, η συστηματική σύγκριση των αυτόγραφων κειμένων σε κοινή που εξετάσαμε, μπορεί να είναι αποκαλυπτική για σειρά φαινομένων που έχουν κρίσιμο ρόλο στην ιστορία της δημώδους, οπωσδήποτε όμως όχι για καθαρά διαλεκτικά χαρακτηριστικά της επτανησιακής/κερκυραϊκής. Ο λογιότατος Αλέξιος Παρτούρος φαίνεται ότι συνειδητά αποφεύγει τη χρήση ιδιωματικών στοιχείων, τόσο στο λεξιλόγιο όσο και στη γραμματική. Ο πεζός λόγος του είναι αντιπροσωπευτικός, σε μεγάλο βαθμό, της υπερχωλικής, *Κοινής των αφηγητών*, την οποία χρησιμοποιούν πεζογράφοι του 16ου και 17ου αι.,⁴⁵ πιθανότατα μέσα από μια διαδικασία εσωτερικευμένης «αποδιαλεκτοποίησης»,⁴⁶ δηλ. αποφυγής μαρκαρισμένων διαλεκτικών στοιχείων ώστε το έργο να απευθυνθεί σε ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Αναμφίβολα επίσης υποδεικνύει πόσο ενδελεχής εργασία απαιτείται ακόμη για τον προσδιορισμό του περιεχομένου του όρου «κοινή» τον 16ο αι.

45. Βλ. Hans Eideneier, «Η πεζογραφία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Cretan Studies*, τχ. 6 (1998), σ. 335-343.

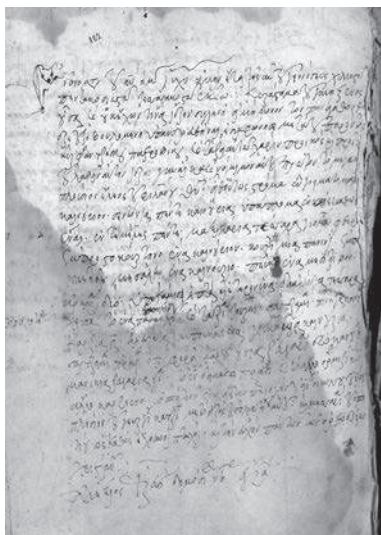
46. Για *έχνη* αυτής της εσωτερικευμένης διαδικασίας στο χειρόγραφο, βλ. *Ιωάννης Μορεζήρος, Κλίση Σολομώντος* (επιμ. Ελένη Κακουλίδη-Πάνου, Ελένη Καραντζόλα και Μαρία Χαλβατζιδάκη), EKIM, Ηράκλειο, 2007, σ. να'-π'.

Εικ. 1. Διαθήκη (πράξη εκδεδόμενη, φ. 117^v, κυρίως κατάστιχο).

Εικ. 2. Πώληση μύλου (πράξη εκδεδόμενη, χωρίς αρίθμηση, κυρίως κατάστιχο).

Εικ. 3. Προικοπαράδοση (πράξη ανέκδοτη, φ. 102^r, υποφάκελος 2), με υπογραφή του Αλέξιου Παρτούρου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΛΕΞΙΟΥ ΡΑΡΤΟΥΡΟΥ

ΚΕΜΕΝΟ 1 [=P1]: «Διδαχή εις την δευτέραν Κυριακήν της Αγίας Τεσσαρακοστής» (Βενετία 1562, φφ. ηii^v-ηiiii^r)

[...] Οι Αθηναίοι άνδρες εκείνοι, θέλοντες να γίνονται τα παιδιά αυτών εις πάσαν τέχνην και επιστήμην πεπαιδευμένα, εσυνήθιζαν την τάξιν ταύτην να κάμνουν. Όταν εγίνονταν τα παιδιά τους εις ηλικίαν ικανήν και ορέγονταν τι να μάθουν, τα έπαιρναν εις τας τέχνας όλας και επιστήμας και τους τας έδειχναν: την σοφίαν, την ιατρικήν, την αστρολογίαν, την γεωμετρίαν, την ξυλουργικήν και πάσαν άλλην τέχνην, και τους ερμήνευαν όλα τα ιδιώματα οπου έχει πάσα τέχνη και επιστήμη και τους εδείκνυν και τα όργανα αυτών των τεχνών διά να ιδούν να εκλέξουν ποία τους αρέσει, και όποια τους ήθελεν αρέσει, εις εκείνην το έβαναν να μάθει το παιδί. [...] Επειδή ο άνθρωπος έχει δύο ορέξεις, μίαν λογικήν και μίαν φυσικήν, οποίαι και αι δύο αύται ορέγονται το καλόν, αλλά η λογική ορέγεται το καλόν οποίον είναι αληθινόν καλόν, η φυσική δε επιθυμά και αύτη το καλόν φύσει, αλλά επειδή από τας αισθήσεις ορέγεται τούτο, αι αισθήσεις την απατούσι και δέχεται το κακόν ως καλόν πολλάκις, δι' ετούτο ήθελαν εκείνοι ότι η λογική όρεξις να / συμφωνήσει μετά της φυσικής εις εν πράγμα και ούτω να γένει άριστος εις την τέχνην ή επιστήμην εκείνην ο άνθρωπος χωρίς εναντιότητος, ίνα μη μάχεται η φυσική την λογικήν, μόνον να ομοφωνούσι και αι δύο εις μίαν σύμπνοιαν και ομόνοιαν. [...]

ΚΕΙΜΕΝΟ 2 [=P2]: Έκθesis της των Γραικών διαγωγής (Ζακρίδη 1995, σ. 261)

[...] Αυτά τοίνυν εισίν τα των γραικών πολιτεύματα, αξιώτατε αυθέντα. Ούτω πιστεύουσιν οι γραικοί, ούτω φρονούσιν, ούτω ομολογούσιν και αρχιερείς και ιερομόναχοι και ιερείς κοσμικοί και μοναχοί, λαϊκοί, γυναίκες και, απλώς ειπείν, άπαν το γένος των γραικών, ά προσδεξάμενος και διεξελθών γνώση ότι τω θεώ φίλα τυγχάνουσι, ημάς δε τους πεποιηκότας υπέρ σου και ταύτα ξυγγράφοντας έχοις αν εις μνήμην διηρεκώς. Θεός δε διδοίη σοι νγείαν και μακράν ζωήν, ανώτερόν σε φυλάττων εκ πάσης επηρείας διαβολικής και των σων εχθρών συντριβοις τας κάρας ως σκεύη κεραμέως εν πάσαις ταις παρατάξεσι, μένων αντός ει νικητής και τροπαιούχος όθεν αν ευρεθείης, αμήν. Έρωσο και ευ έχοις αεί.

ΚΕΙΜΕΝΟ 3 [=P3]: Διαθήκη (1558)

[...] Έτι τού αφίνω τό περιβόλι λεγόμενον Μπελβεδέρ^{/84} οποίον εκέρδησα τόν μισέρ Λιβιέρην Μουρέλον καθώς εις τήν καγγελαρίαν φαίνεται^{/85} εις τόν καιρόν

τού μισέρ Ζαχαρία Μουριζίνη, καί μισέρ Μπερνάρδου Σαργέδου ως καθώς/⁸⁶ ευ-
ρίσκεται μετά τών ελαιών λεγόμενον Πλάγι άτινα τά αγόρασα διά δουκάτα εί-
κοσι/⁸⁷ διά ταίς καρτουνλίνες οπου εξοδίασα διά τήν άνωθεν κρίσιν. έτι τού αφίνω
ότι/⁸⁸ νά οφείλη νά ιδή τήν κρίσιν με τήν κουμεσαριάν τής κυράτζα Δαλίνου
ήγουν διά δουκάτα/⁸⁹ εκατόν πενήντα καί εάν η Ανδριάνα η Παγγέρενα ήτις ευ-
ρίσκεται εγκαστρομένη/⁹⁰ ήθελεν γενήση παιδιόν αρσενικόν, θέλω νά βαπτισθή
καί νά τό ονομάσουν Γερό/⁹¹ λυμον οποιόν θέλω ή παιδιόν μου είναι ή όχι, νά οφεί-
λει νά μοιράξη όλλα τά ά/⁹² ρωθέν μου πράγματα άπαντα μετά τού Φραντζέ-
σκου τού υιού μου τού φυσικού τού /⁹³ άνωθεν, καί μηδείς εξ αυτών νά έχη εξου-
σίαν πουλήσαι ηλλοιωσαι από τά/⁹⁴ άνωθεν πράγματα ουδέν μόνον νά υπάγουν
εις τήν κληρονομίαν αυτών τήν/⁹⁵ γνησίαν καί λεγίτιμον τόσον εις αρσενικά όσον
καί θηλικά καί εάν ο είς αυτών/⁹⁶ αποθάνη χωρίς κληρονομίαν νόμιμον, ο άλ-
λος μου υός νά κληρονομά/⁹⁷ όλλα καί εάν η ρηθείσα Ανδριάνα ήθελε γενήση θη-
λυκόν, νά είναι/⁹⁸ υποσχόμενος ο ρηθείς κληρονόμος μου ο Φραντζέσκος νά τής
δώση προίκα νά τήν/⁹⁹ υπανδρεύση όταν ελθη εις ηλικίαν αξίαν δουκάτα πεντα-
κόσια οποιά νά /¹⁰⁰ ευγαίνουν από ταίς ιντροάδες μου ταίς άνωθεν καί μή ποιώ-
ντας ο Φραντζέ/¹⁰¹ σκος τούτο οπου ορδινιάζω, αύτη η θυγάτηρ ή θυγάτηρ μου
είναι ήγουν/¹⁰² να επέρην τό ήμισυ από πάντα τά πράγματά μου κινήτά καί ακί-
νητα// [...]

ΚΕΙΜΕΝΟ 4 [=P4]: Πώληση μύλου (1556)

αφρστω ημέρα <6> Νοεμβριόν μηνός κυράτζα <Λουρέτζια> συμβία τού ποτε ευ-
γενούς τών βενετικών μισέρ Νικολάου υπάρχουσα/² ήτις εστί χήρα ως κυβε-
νήτρια τών εαυτής παιδιών ούσα καί αεί προορώσα τό συμφέρον [τών]/³ εαυτής
παιδιών επειδή εις την προίκαν τής θυγατρός αυτής δηναρίων μετριών χρειάν/⁴
έχουσα τόν δέ τρόπον τών αυτών δηναρίων διαλογιζομένη ευρείν ως αναγκαιό-
τατον και εις τήν υπανδρείαν τής αυτής θυγατρός καί αναγκαζομένη εκ τής προ-
αιρέσεως τής καλής είτε στοργής μητρικής/⁵ ήν εις τās θυγατέρας αυτής κέκτη-
ται, τούτου χάριν τα νύν παρούσα συμφώνησε/⁶ μετά του παρόντος μισέρ Λου-
ρέντζου του Πενταμοδη καί επώλησεν αυτώ και τοίς/⁷ κληρονομοδιαδόχοις αυ-
τού από του νύν καί εις το εξής έν μύλον οποιόν έχει εις την/⁸ παραποταμίαν της
Πινίτζας ευρισκόμενος τα νύν αφανισμένος καί εις ουδέν δια/⁹ κείμενος ωνομα-
ζόμενος Πιτάρην διά τιμήν τήν έσωθεν αυτών συμφωνηθεί/¹⁰ σαν δουκάτα τριη-
κόσια όπως ο ρηθείς μισέρ Λουρέντζος και οι κληρονομοδιαδόχοι/¹¹ αυτού έχω-
σιν τόν αυτόν μύλον εις παντοίαν εξουσίαν αυτών και ελευθερίαν/¹² ποιήσωσιν
διέ αυτόν όσα άν θελήσωσι σύν πασών τών προνομών καί δικαιωμάτων αν[τού]/¹³
τού] μύλον κατά τήν νομήν ήν κέκτηται καί νομεύηται εκ παλαιού οποιά δουκάτα
τα/¹⁴ έλαβεν η ρηθείσα κυράτζα <Λουρέτζια> ενώπιον εμού ροταριόν Αλεξίου ιε-

ρῆως τοῦ Παρ/¹⁵τούρου καί τῶν υπογεγραμμένων μαρτύρων καί κοράζεται πληρωμένη καί ευχαριστημένη/¹⁶ παρὰ τοῦ αὐτοῦ μισέρο Λουρέντζου καί υπόσχεται αὐτή καί τά παντοῖα αὐτῆς αγαθά/¹⁷παρόντα καί μέλλοντα, διανθεντίζειν τόν εισηγμένον μισέρο Λουρέντζον καί τούς κληρονομο/¹⁸ διαδόχους αὐτοῦ, ἀπό παντός ἀνθρωπίνου σώματός του εἰς ἐναντιότητα ἐλθεῖν καί ποιήσαι/¹⁹ αὐτῷ εἴτε τοῖς κληρονομοδιαδόχοις αὐτοῦ, ὑπέρ τοῦ αὐτοῦ μύλου καί εἰς πλείο/²⁰να πίστιν τοῦ αὐτοῦ μισέρο Λουρέντζου. [...]

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση μελετά από γλωσσική άποψη τρία πεζά του διακεκριμένου κερκυραίου νοταρίου και πρωτοπαπά Αλέξιου Ραρτούρου (1504-1572), γραμμένα στην «κοινή» γλώσσα της εποχής: το έργο *Διδαχαί* (Βενετία, 1560), το αυτόγραφο «Εκθεις της των Γραικών διαγωγής...», και ανέκδοτες συμβολαιογραφικές του πράξεις (1554 κ.ε.). Καταδεικνύεται ο ανομοιογενής χαρακτήρας της ιδιολέκτου του συγγραφέα και η συμβολή των κειμένων στην ιστορία της δημόδους ελληνικής και της επτανησιακής/ κερκυραϊκής.

The objective of the present paper is to study the language of the distinguished scholar Alexios Rartouros (1504-1572), who was born in Corfu, where he had been active as a priest, writer and notary public during the period of Venetian rule. Three of his texts, written in the vernacular («κοινή») are comparatively examined: (i) *Διδαχαί*, one of the very first books of ecclesiastical rhetorics, printed in Venice in 1560; (ii) the autograph text «Εκθεις της των Γραικών διαγωγής...», a report about the regulations governing orthodox Christian life of priests and ordinary people, which was written on the demand of the military governor of the island; (iii) notary documents, which can be attributed safely to Alexios, produced from 1554 until his death, which are kept in the Corfu Archives, in the file under the name of his son Nikolaos. On the basis of a number of linguistics features, the homogeneity of Rartouros' idiolect is investigated; the question addressed is whether significant language deviations are observed, depending on the genre /text type and also on sub-categories of a given genre/text type (e.g. a will compared to a sales document). Furthermore, the paper highlights the contribution of these texts in the restitution of the history of Greek vernacular, as well as the presence of dialectal (eptanesian) features.

ΙΤΑΛΟΓΛΩΣΣΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΠΤΑΝΗΣΙΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ. ΣΟΛΩΜΙΚΕΣ ΑΠΟΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΣΜΑΤΟΣ ΑΣΜΑΤΩΝ*

Γεράσιμος Ζώρας

Είναι φυσικό οι τέσσερις αιώνες της βενετικής κυριαρχίας (1386-1797) να έχουν αφήσει ανεξίτηλα πολιτιστικά σημάδια στα Ιόνια νησιά. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και μετά την αποχώρηση των Βενετών, οι λόγιοι χρησιμοποιούσαν την ιταλική γλώσσα κατά τη συγγραφή μελετών τους (ιστορικών, πολιτικών, φιλολογικών, νομικών, ιατρικών, γεωπονικών, οικονομικών) και οι λογοτέχνες συχνά την επέλεγαν για να επενδύσουν τους στίχους τους. Σε αυτό συνέτεινε και το γεγονός ότι οι περισσότεροι επτανήσιοι λόγιοι είχαν μεταβεί στη βόρειο Ιταλία για να σπουδάσουν σε ονομαστά πανεπιστήμια, όπως της Πάδοβας, της Παβίας, της Πίζας, της Μπολόνιας. Εκεί εκτός από τις επιστημονικές γνώσεις που αποκόμιζαν, είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν κορυφαίους λογοτέχνες και να θαυμάσουν τα έργα τους. Επιπλέον έχοντας κατά νου το φοσκολικό παράδειγμα, οι επτανήσιοι λογοτέχνες θεωρούσαν ακόμη περισσότερο θεμιτό να χρησιμοποιούν, εκτός από την ελληνική, και την ιταλική γλώσσα, είτε έγραφαν ποιήματα, είτε δοκίμια, είτε δραματικά έργα. Από τον Γεώργιο Τερτσέτη (1800-1874), τον Ανδρέα Λασκαράτο (1811-1901), τον Ιούλιο Τυπάλδο (1814-1883), τον Γεράσιμο Μαρκορά (1826-1911), έως τον Στέφανο Μαρτζώκη (1855-1913), πολλοί ήταν οι ποιητές που χρησιμοποιούσαν αυτόν τον διπλό εκφραστικό τρόπο.¹

Ανάμεσά τους, την πρωτοκαθεδρία την κατέχει ο αρχηγέτης της Επτανησιακής Σχολής Διονύσιος Σολωμός, ο οποίος τόσο κατά τη διάρκεια των εγκύκλιων και των πανεπιστημιακών σπουδών του στην Κρεμώνα και την Παβία, όσο και μετά την επάνοδό του στη Ζάκυνθο και την κατοπινότερη εγκατάστασή του στην Κέρκυρα, συνέθετε και στην ιταλική (γλώσσα την οποία χρησιμοποιούσε σχεδόν απο-

* Η εισήγηση αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος «ΘΑΛΗΣ» που έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ- ΕΚΠΑ «Το Θέατρο ως Μορφοπαιδευτικό Αγαθό και καλλιτεχνική έκφραση στην Εκπαίδευση και την Κοινωνία».

1. Βλ. Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Επτανησιακά Μελετήματα*, τ. Α', Αθήνα 1960, σ. 65.

κλειστικά στις επιστολές του). Στα εκατό περίπου ιταλόγλωσσα ποιήματά του, συγκαταλέγονται και τριάντα σονέτα τιτλοφορούμενα *Rime Improvvise*,² που συντέθηκαν ως ασκήσεις αυτοσχδιασμού, πρωτοδημοσιεύθηκαν το 1822, και επανεκδόθηκαν το επόμενο έτος. Η έκδοση της συλλογής έγινε με πρωτοβουλία του Λουδοβίκου Στράνη (σε συνεργασία με τον ίδιο τον Σολωμό), ο οποίος πρόταξε στο τευχίδιο επιστολή απευθυνόμενη προς τον Foscolo. Από αυτήν πληροφορούμαστε ενδιαφέροντα στοιχεία, ότι δηλαδή ο Σολωμός συνέθεσε τα περισσότερα από τα περιλαμβανόμενα στη συλλογή σονέτα στο σπίτι του Παύλου Μερκάτη (1771-1854).³ Εκεί παρευρισκόμενοι φίλοι και γνωστοί του ποιητή του πρότειναν θέματα ευκαιριακά για ποιητική ανάπτυξη, χωρίς ο ίδιος να τα γνωρίζει εκ των προτέρων. Η δυσκολία αυτή αυξανόταν από το γεγονός ότι, τις περισσότερες φορές, στον Σολωμό δίδονταν και υποχρεωτικές ομοιοκαταληξίες, ή μάλλον προκαθορισμένες λέξεις που ομοιοκαταληκτούσαν (*rime obbligate*). Τα μισά σχεδόν σονέτα της συλλογής, τα δεκατρία, αντλούν τα θέματά τους από το *Άσμα Ασμάτων* [τα σημειώνουμε με την αύξουσα λατινική αρίθμηση που είχαν στη συλλογή], ενώ το ίδιο θεματολόγιο το έχουν και άλλα «Εννέα σονέτα από τον κύκλο του *Άσματος Ασμάτων*» της ίδιας περιόδου⁴ που δεν είχαν περιληφθεί στις *Rime Improvvise* [τα σημειώνουμε με την αραβική αρίθμηση που έχουν στην έκδοση Πολίτη]. Τα εικοσιένα φέρουν προμετωπίδες από το *Άσμα Ασμάτων*, και το περιεχόμενο καθενός καθορίζεται από το συγκεκριμένο χωρίο που προτάσσεται. Μεταξύ άλλων σημειώνει ο Ν.Θ. Μπουγάτσος: «Είναι φυσικόν βεβαίως, αφού το θέμα και τούτο το κείμενον ελήφθη εκ της Γραφής, να μη υστερήσει και η χρήσις του ύφους της Γραφής εις τα ανωτέρω ποιήματα. Πράγματι εννίσκει τις εις τα είκοσι αυτά σονέττα το λυρικόν και επιθαλάμιον ύφος, μετά αποχρώσεων γλυκύτητος και ερωτισμού, μετά παραστατικών εικόνων (ενίοτε ζωηρότερων και των γραφικών) υποδηλούντων συνήθως αλληγορίαν και πνευματικήν έξαρσιν».⁵ Θυμίζουμε ότι το *Άσμα Ασμάτων*, αποδιδόμενο σύμφωνα με την παράδοση στον Σολομώντα, αποτελεί σύνθεση λυρικών ασμάτων που η μορφή τους αντιστοιχεί στα αρχαία ελληνικά ειδύλλια. Η συναρμολόγηση του στιχουργήματος, σύμφωνα με τις επικρατέστερες θεωρίες, πρέπει να έγινε γύρω στον 4ο π.Χ.

2. Dionisio conte Salamon Zacintio, *Rime Improvvise* (1822), φιλολογική επιμέλεια – μετάφραση Γεράσιμος Γ. Ζώρας, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2000.

3. Βλ. Dionisio conte Salamon Zacintio, *Rime Improvvise* (1822), ό.π., σ. 38-43.

4. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τ. Β': *Πεζά και Ιταλικά*, έκδοση – σημειώσεις Λίνου Πολίτη, εκδ. Τίκαρος, Αθήνα 1955, σ. 115-120.

5. Ν.Θ. Μπουγάτσου, «Η λογοτεχνική επίδρασις της *Αγίας Γραφής* επί του έργου του εθνικού ποιητού Διονυσίου Σολωμού», *Αθηνά*, τ. 61 (1957), σ. 22.

αιώνα. Το θέμα είναι ερωτικό με πρωταγωνιστές έναν άνδρα και μια γυναίκα, βοσκούς κατά πάσα πιθανότητα, που παρά τις αντίξοες συνθήκες τελικά επιτυγχάνουν την τέλεια ένωσή τους. Το έργο παρότι ερωτικό και βουκολικό, περιελήφθη στον κανόνα της *Παλαιάς Διαθήκης* με βάση αποδιδόμενες σε αυτό αλληγορικές ερμηνείες: σύμφωνα με την ιουδαϊκή παράδοση συμβολίζει την ένωση του Θεού με τον περιούσιο λαό του, ενώ σύμφωνα με τη χριστιανική προαναγγέλλει την ένωση του Χριστού με την εκκλησία. Από το αρχικό εβραϊκό κείμενο προέκυψαν δύο αποδόσεις η λατινική,⁶ στην οποία στηρίχθηκαν πολλές κατοπινότερες ιταλικές μεταφράσεις,⁷ και η ελληνική των Εβδομήκοντα,⁸ στην οποία βασίσθηκαν ο Γιώργος Σεφέρης, το 1962,⁹ και ο Λευτέρης Παπαδόπουλος, το 1994,¹⁰ για τις δικές τους μεταφράσεις. Απευθείας από το εβραϊκό κείμενο φιλοτέχνησε μετάφραση στην ελληνική ο Γιοσέφ Ελιγιά, το 1927.¹¹

Επανερχόμενοι στον Σολωμό, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι εμπνεύσθηκε τους 308 στίχους των συγκεκριμένων σονέτων του από 21 χωρία του *Ψαλμοῦ*, το οποίο στη λατινική απόδοσή του αποτελείται από 116 συμπλέγματα στίχων (κατ' ουσίαν 354 στίχους). Αυτό έχει διπλή υποδιαίρεση, αφενός σε έξι άσματα (που το καθένα τους χωρίζεται σε δύο μέρη), αφετέρου σε οκτώ κεφάλαια. Ο Σολωμός ακολουθεί τη δεύτερη υποδιαίρεση, κατά τη δήλωση των χωρίων που χρησιμοποιεί ως προμετωπίδες στα σονέτα του. Επίσης παρατηρούμε ότι τα αποσπάσματα που του δίδονταν ως θέματα προς ποιητική ανάπτυξη προέρχονταν από όλα τα άσματα και όλα τα κεφάλαια. Φαίνεται ότι οι φίλοι του ξεφύλλιζαν αντίτυπο της *Παλαιάς Διαθήκης* και του πρότειναν στην τύχη τα προς ποιητική

6. "Canticum Canticorum Salomonis", στον τόμο: *Biblia Sacra*, ornavit Aloisius Claudi Fillion, Sumptibus Letouzey et Ané editorum, Parisiis 1887, σ. 706-713.

7. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο ιταλικές μεταφράσεις: *Cantico dei Cantici*, Traduzione di Cesare Angelini, Giulio Einaudi Editore, Torino 1973, και *Il Cantico dei Cantici*, A cura di Guido Ceronetti, Adelphi Edizioni, Milano 1975.

8. «Άσμα», στον τόμο: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, edidit Alfred Rahlfs, τ. Β': *Libri poetici et prophetici*, Editio nona, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart 1935, σ. 260-271.

9. *Άσμα Ασμάτων*, μεταγραφή Γιώργος Σεφέρης, οριστική έκδοση μαζί με το κείμενο των Εβδομήκοντα, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1972. Ο Σεφέρης στηρίχθηκε και σε δύο γαλλικές μεταφράσεις και σε μία αγγλική.

10. *Άσμα Ασμάτων*, μεταγραφή Λευτέρης Παπαδόπουλος, ζωγραφική Αλέκος Φασιανός, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1994.

11. *Άσμα Ασμάτων*, μετάφραση Γιοσέφ Ελιγιά απ' ευθείας από το εβραϊκό κείμενο με την παράλληλη μετάφραση κατά τους Εβδομήκοντα, εισαγωγή – βιογραφικό σημείωμα – σχόλια – επιμέλεια Γεωργίου Κ. Ζωγραφάκη, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 1965.

ανάπτυξη χωρία. Προφανώς επέλεξαν το συγκεκριμένο βιβλικό κείμενο, εξαιτίας του βουκολικού χαρακτήρα του που ήταν επίκαιρος τότε, σύμφωνα με τα κελεύσματα του ιταλικού αρκαδισμού. Συγκεκριμένα, από το πρώτο κεφάλαιο ο Σολωμός εμπνέεται τρία σονέτα (II, III, 2), από το δεύτερο πέντε (1, XV, 7, VIII, IX), από το τρίτο ένα (I), από το τέταρτο τρία (8, 5, XVI), από το πέμπτο τρία (X, XIV, 9), από το έκτο τέσσερα (VII, 4, XI, XII), από το έβδομο ένα (XIII), και από το όγδοο ένα (3). Αντίστοιχα από το πρώτο άσμα παίρνουν το θέμα τους έξι σονέτα (II, III, 2, 1, XV, 7), από το δεύτερο τρία (VIII, IX, I), από το τρίτο τρία (8, 5, XVI), από το τέταρτο πέντε (X, XIV, 9, VII, 4), από το πέμπτο τρία (XI, XII, XIII), και από το έκτο ένα (3). Υπάρχει όμως και ένα σονέτο, το 6ο της έκδοσης Πολίτη,¹² το οποίο δεν βασίζεται σε συγκεκριμένο χωρίο του Άσματος *Ασμάτων*, γι' αυτό και δεν φέρει προμετωπίδα, αλλά αναφέρεται στη γενική προσπάθεια του Σολωμού να αποδώσει στην ιταλική γλώσσα μέρη του εκτενούς στιχουργήματος μεταπλασμένα από τον ίδιο:

*Mentre vanno con altri a competere
cantor bugiardi, e fiori ascrei delibano,
io vo ispirarmi infra l'eteree cetere,
ispirarmi fra i cedri alti del Libano.*

*Quei che David godea carmi ripetere
fia che in italo stil da me si scribano,
e saliranno al Creator dell'etere
fragranti al par di vaporoso olibano.*

*Sempre i miei versi parleranno d'Angeli,
e degli uomini guasti io disintricoli,
che fuor che la melode altro non tangeli.*

*E così fia che i miei pensieri labili
spesso ergendosi caldi infra i celicoli
non sien tra il vizio e la virtude instabili.*

Τονίζει ότι μη ακολουθώντας τον συρμό των άλλων ποιητών που συναγωνίζονται μεταξύ τους χρησιμοποιώντας ελληνική γλώσσα και θεματολόγιο, που πηγάζει από τον ασκραίο ποιητή τον Ησίοδο, ο ίδιος στρέφει την έμπνευσή του στις αιθέριες φόρμιγγες και στους ψηλούς κέδρους του Λιβάνου. Και προσθέτει ότι σκοπός του είναι να εκφράσει σε ιταλικό ύφος και γλώσσα τα άσματα που ο Δαβίδ συνήθιζε να ψάλλει. Αυτά θα ανυψώνονται προς τον Πλάστη σαν καπνός λιβανιού. Τα υπόλοιπα εικοσιένα σονέτα φέρουν προμετωπίδες, ξεκινώντας από την

12. Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα*, τ. Β': *Πεζά και Ιταλικά*, ό.π., σ. 118.

αρχή σχεδόν του *Άσματος ασμάτων* (II) και φθάνοντας στους τελευταίους στίχους του (3). Τα δέκα από αυτά είναι χωρία που εκφωνεί ο άνδρας (7, VIII, IX, 8, 5, XVI, X, 4, XI, XII), ενώ τα εννέα η γυναίκα (II, 2, 1, XV, I, XIV, VII, XIII, 3), και δύο ο χορός των κοριτσιών της Ιερουσαλήμ (III, 9). Ύστερα από συνεξέταση του προτύπου και των σολωμικών αποδόσεων, διαπιστώσαμε ότι τα χωρία που αναγράφονται στις προμετωπίδες (τις περισσότερες φορές όχι πλήρως) και στα οποία βασίζονται θεματολογικά τα σονέτα, εκτείνονται από έναν έως εννέα στίχους. Συγκεκριμένα, σε έναν στίχο βασίζεται ένα σονέτο (XIV), σε δύο στίχους έξι σονέτα (2, 1, 5, XVI, VII, 3), σε τρεις στίχους έξι σονέτα (II, III, XV, 9, XI, XII), σε τέσσερις στίχους τέσσερα σονέτα (7, 8, X, 4), σε επτά στίχους τρία σονέτα (VIII, IX, XIII), και σε εννέα στίχους ένα σονέτο (I). Είναι προφανές ότι η τεχνική του Σολωμού καθορίζεται ανάλογα με τον αριθμό των στίχων στους οποίους βασίζεται κάθε φορά: όσο περισσότεροι είναι αυτοί, τόσο ο Σολωμός μένει εγγύτερα στο κείμενο, όταν όμως είναι λίγοι οι στίχοι του προτύπου, τότε προσθέτει δικά του στοιχεία, ώστε να συμπληρωθούν λεκτικά και νοηματικά οι δεκατέσσερις στίχοι των σονέτων. Στις περιπτώσεις αυτές γονιμοποιείται η φαντασία του ποιητή, ώστε οι εκτενείς συμπληρώσεις του να ταιριάζουν με τα βιβλικό κείμενο. Για να γίνει κατανοητή αυτή η ιδιαιτερότητα, θα παρουσιάσουμε τις δύο ακραίες περιπτώσεις. Στο σονέτο XIV των *Rime Improvvise*,¹³ ο Σολωμός βασίζεται σε έναν στίχο του κεφαλαίου 5,6: *"Anima mea liquefacta est, ut locutus est"*¹⁴ (ψυχή μου εξήλθεν εν λόγῳ αυτού).¹⁵ Στο σολωμικό σονέτο βρίσκουμε ανάπτυξη του χωρίου μόνον στην τέταρτη στροφή του. Η γυναίκα εξυμνεί τη φωνή του αγαπημένου της, που μόλις την ακούσει η καρδιά της λειώνει:

*Poiché quando sentire a me si fece
tutta l'anima mia tanto fu scossa,
che nel sentirla il cuor liquefece.*

Οι τρεις πρώτες στροφές αποτελούν σολωμική έμπνευση που βασίζεται αφενός στο γενικότερο ύφος του *Άσματος ασμάτων*, και αφετέρου σε αρχαδικές απηχήσεις της ιταλικής ποίησης της εποχής του. Σε αυτές τις στροφές παρουσιάζονται θεσπέσιοι ήχοι: το κελάρυσμα καθαρού ρυακιού που πέφτει από λόφο γλυκερό, το θρόισμα μικρών κλαδιών που κινεί η αύρα, το κελάιδισμα κοτσυφίου, καθώς η πρωινή γαλήνη διαδέχεται την καταιγίδα στον ουράνιο θόλο. Όλοι αυτοί οι ήχοι και οποιοιδήποτε άλλοι στον κόσμο μας δεν μπορούν να παραβληθούν με τη φωνή του αγαπημένου της.

13. Dionisio conte Salamon Zacintio, *Rime Improvvise* (1822), ό.π., σ. 70-71.

14. "Canticum Canticorum Salomonis", ό.π., σ. 710.

15. «Άσμα», ό.π., σ. 266.

*Suon di limpido rivolo che casca
dalla molle di fresche erbe collina;
aura che va parlando colla frasca,
che novella s'aperse e mattutina;

serenità che dopo la burrasca
pura in Cielo si spiega ed azzurina;
vigile cainera che s'infrasca
e previene col canto la mattina;

o qualunque altra sia cosa mortale,
che sull'umana tempra abbia più possa,
in confronto alla tua voce non vale.*

Ας δούμε τώρα το εκτενέστερο χωρίο του Ἀσματος Ἀσμάτων που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τον Σολωμό. Πρόκειται για τους πρώτους εννέα στίχους¹⁶ του κεφαλαίου 3,1-3:

*In lectulo meo, per noctes,
quaesivi quem diligit anima mea;
quaesivi illum, et non inveni.
Surgam, et circuibo civitatem;
per vicos et plateas
quaeram quem diligit anima mea;
quaesivi illum, et non inveni.
Invenerunt me vigiles qui custodiunt civitatem:
Num quem diligit anima mea vidistis?*

Το συγκεκριμένο χωρίο του Ἀσματος Ἀσμάτων το αποδίδει ο Σεφέρης στην ελληνική¹⁷ ως εξής:

*Στην κοίτη μου νύχτες και νύχτες
ζήτησα τον αγαπά η ψυχή μου·
τονε ζήτησα και δεν τον βρήκα,
τονε φώναξα, δε μ' άκουσε.
Να σηκωθώ να τριγυρίσω στην πολιτεία,
στις αγορές και στις πλατείες,
να βρω τον αγαπά η ψυχή μου.
Τονε ζήτησα και δεν τον βρήκα.
Μ' ήβραν οι φύλακες
που τριγυρνούν στην πολιτεία·
Μην τον είδατε τον αγαπά η ψυχή μου;*

16. "Canticum Canticorum Salomonis", ό.π., σ. 708.

17. Ἄσμα Ἀσμάτων, μεταγραφή Γιώργος Σεφέρης, ό.π., σ. 29.

Το παραπάνω χωρίο, στο οποίο κυριαρχεί η αγωνία της γυναίκας να βρει τον αγαπημένο της, αναπαράγεται πιστά στο σονέτο I¹⁸ των *Rime Improvvise* (ως προμετωπίδα σε αυτό παρατίθενται από τον Σολωμό μόνον οι τρεις πρώτοι στίχοι του χωρίου):

*Sorge la notte – è tenebria profonda:
alto regna silenzio – esco dal tetto,
esco presta cercando il mio diletto,
e lo chiamo – e non è chi mi risponda.*

*Ad ogni aurette, a ogni sommossa fronda
di speme il cor mi palpita nel petto;
ma son delusa, e tremo di sospetto,
perché notte deserta mi circonda.*

*Vo correndo ogni piazza, ed ogni via:
oh chi il diletto mio, chi l'ha veduto,
ch'è conforto alla mesta anima mia!*

*E le inchieste, e le grida anco rinnovo
ma ciascun labbro alla risposta è muto,
e non è chi m'insegni ove lo trovo.*

Σε ελληνική απόδοση¹⁹ το σονέτο έχει ως εξής:

*Απλώνεται η νύχτα, είναι σκοτάδι βαθύ.
Απόλυτη σιωπή βασιλεύει. Βγαίνω από το σπίτι,
βγαίνω με βιασύνη αναζητώντας τον αγαπημένο μου,
και τον φωνάζω, και δεν υπάρχει κανείς να μ' αποκριθεί.*

*Σε κάθε αεράκι, σε κάθε κούνημα φύλλου,
η καρδιά μου από ελπίδα χτυπάει στα στήθη,
αλλά διαφεύδομαι και τρέμω από φόβο,
γιατί με κυκλώνει έρημη νύχτα.*

*Πηγαίνω τρέχοντας σε κάθε πλατωσιά, σε κάθε δρόμο,
Ω ποιος την αγάπη μου την είδε;
Που είναι το στήριγμα της θλιμμένης μου ψυχής!*

*Και ξαναρχίζω τις αναζητήσεις και τις φωνές,
αλλά κάθε χείλος είναι μουγγό για ν' απαντήσει,
και δεν υπάρχει κανείς να μου υποδείξει πού θα τον βρω.*

18. Dionisio conte Salamon Zacintio, *Rime Improvvise* (1822), ό.π., σ. 44.

19. Dionisio conte Salamon Zacintio, *Rime Improvvise* (1822), ό.π., σ. 45.

Το ερωτικό στοιχείο που τονίζεται από την έλλειψη του συντρήφου είναι πρόδηλο στο βιβλικό χωρίο, αλλά και στη σολωμική μετέπλασή του και στη σεφερική μετάφρασή του. Ολόκληρο εξάλλου το *Άσμα Ασμάτων* χαρακτηρίζεται από τον ερωτισμό που αποπνέουν οι στίχοι. Επομένως και τα εικοσιένα χωρία που μετέπλασε σε ισάριθμα ιταλικά σονέτα ο Σολωμός αποδίδουν το ύφος του προτύπου. Υπάρχει ωστόσο και μία εξαίρεση: το σονέτο που παίρνει το θέμα του από το τέλος του προτύπου. Πρόκειται για το 3ο από τα «Εννέα σονέτα από τον κύκλο του *Άσματος Ασμάτων*»,²⁰ το οποίο το εμπνεύσθηκε ο Σολωμός από δύο μόνον στίχους²¹ του κεφαλαίου 8,14, τους καταληκτικούς δηλαδή όλου του *Άσματος Ασμάτων*: “*Fuge, dilecte mi, et assimilare caprae, / hinnulouque cervorum super montes aromatum*”. Αυτοί αποδίδονται από τον Σολωμό με τους δύο πρώτους στίχους του σονέτου του: “*Fuggi diletto mio di qua lontano / e cerca aura miglior che si console*”. Οι υπόλοιποι δώδεκα στίχοι έχουν χαρακτήρα κυρίως ηθικοδιδασκτικό και θρησκευτικό, τονίζοντας ότι η γη είναι πέραγος αμαρτημάτων και το ανθρώπινο γένος ακάθαρτο. Αυτή είναι η αιτία που η γυναίκα στη δεύτερη σολωμική στροφή προτρέπει πάλι τον άνδρα να φύγει μακριά, να αναληφθεί στους ουρανό: “*Deh! Fuggi presto per l’etereo vano*”. Εκεί θα είναι ταιριαστά τα ουράνια λόγια του: “*Né colassù sarà ascoltato invano / il suon celeste delle tue parole*”. Ωστόσο, στην τρίτη στροφή αλλάζει γνώμη, αναλογιζόμενη τη κραταίωση της ανομίας και την εξάπλωση του ίσκιου του θανάτου, εξαιτίας της ενδεχόμενης απουσίας του: “*Ma deh! Non ci lasciar soli, che forte / la lusinga del mondo ingannatrice / ci porterà l’eterna ombra di morte*”. Γι’ αυτό, στην τελευταία στροφή τον παρακαλεί να εισακουστεί στο αμαρτωλό γένος των ανθρώπων η μελωδία της φωνής του. Ως εκ τούτου θα πρέπει να παραμείνει ανάμεσα στους ανθρώπους ώστε να θριαμβεύσει ο Σταυρός: “*Deh! Fa la melodia della tua voce / risentir a noi gente peccatrice; / resta, e per te trionferà la Croce*”. Φαίνεται ότι ο Σολωμός στο σονέτο αυτό θέλει κυρίως να προβάλει την αλληγορική ερμηνεία του *Άσματος Ασμάτων* που σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση συμβολίζει την ένωση του Χριστού με την εκκλησία. Ωστόσο, το ύφος που χαρακτηρίζει όλα τα σολωμικά σονέτα που αντλούν το θέμα τους από αυτό, είναι κυρίως ερωτικό, με αποτέλεσμα να αυξάνεται αριθμητικά η κατηγορία των ερωτικών ποιημάτων του Σολωμού. Παράλληλα, το βουκολικό στοιχείο που κυριαρχεί σε όλο το *Άσμα Ασμάτων* και το αρκαδικό πνεύμα που διέπνεε την ιταλική ποίηση της εποχής, συγκεράστηκαν αρμονικά στα σολωμικά σονέτα.

Καθίσταται λοιπόν προφανές ότι ο Σολωμός ανέτρεξε σε ιταλικά πρότυπα,

20. Διονυσίου Σολωμού, *Απαντα*, τόμ. Β': *Πεζά και Ιταλικά*, ό.π., σ. 116-117.

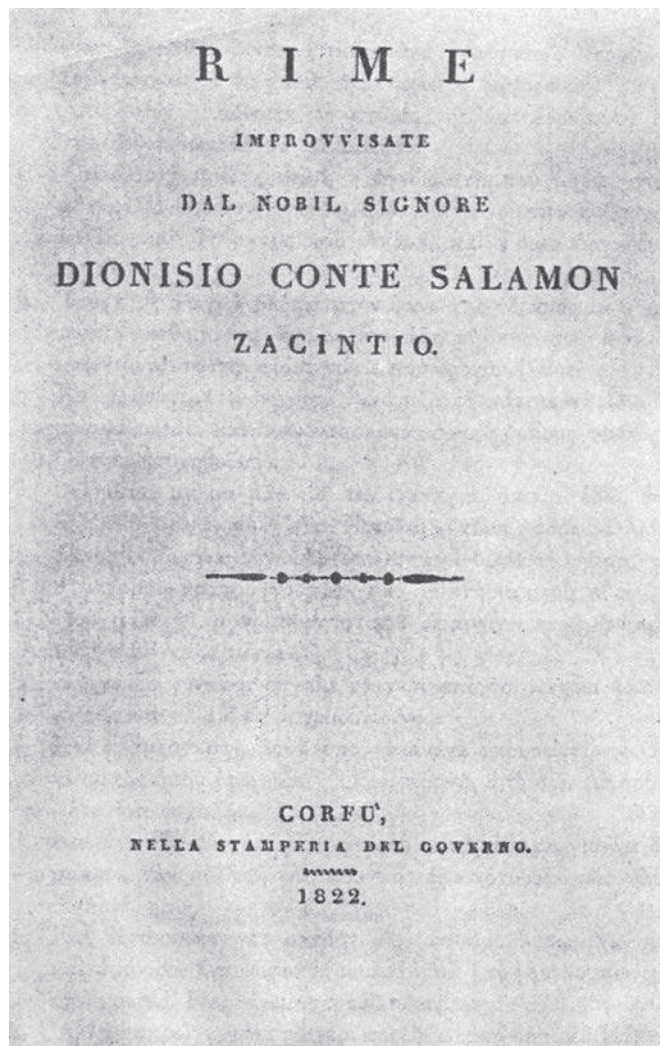
21. “*Canticum Cantorum Salomonis*”, ό.π., σ. 713.

όχι μόνον σε γλωσσικό και μετρικο-ρυθμικό επίπεδο (σύμφωνα με τις *rime obbligate* των σονέτων που επέλεξαν οι φίλοι του για να εξετάσουν την ποιητική του δεινότητα), αλλά ακόμη και στη θεματολογία, δεδομένου ότι τα βουκολικά μοτίβα των συγκεκριμένων σονέτων του είναι γεμάτα από απηχήσεις του ιταλικού αρκαδισμού.

Περίληψη / Summary

Όλοι σχεδόν οι λογοτέχνες της Επτανησιακής Σχολής, εκτός από την ελληνική, χρησιμοποιούσαν και την ιταλική γλώσσα. Έτσι και αρχηγέτης της Σχολής αυτής, ο Διονύσιος Σολωμός, συνέθεσε πολλά έργα του στην ιταλική. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται και τριάντα ποιητικά του πρωτόλεια, οι *Rime improvvisate*. Δεκατρία από αυτά τα σονέτα, καθώς και άλλα εννέα που δεν περιλήφθηκαν στη συλλογή αυτή, έχουν λάβει το θέμα τους από το *Άσμα Ασμάτων*.

All poets, members of the Eptanesian School, have used equally the greek and the italian language in their works. Dionisio Solomos, the most important among them, used the italian language in many poems. In *Rime improvvisate*, one of his early poetic collections in Italian, there are thirteen poems inspired by *Canticum Cantorum*.

Διονυσίου Σολωμού: Rime Improvvise (1822).

ΟΙ ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Χρυσούλα Καραντζή

Το *Ιστορικό Λεξικό* της Ακαδημίας Αθηνών υπήρξε το όραμα του κορυφαίου γλωσσολόγου Γεωργίου Χατζιδάκι και συγχρόνως το προϊόν μιας εποχής. Πρόκειται για ένα λεξικό της ζωντανής γλώσσας, της οποίας «οι λέξεις αποθησαυρίζονται στο στόμα του λαού, της ομιλουμένης και των διαλέκτων», όπως γράφει ο Άνθιμος Παπαδόπουλος (1933: ιθ'), ενώ, όπως τονίζεται, έχουν αποδεκτωθεί λογοτεχνικά κείμενα που περιέχουν δημώδεις υλικό (Παπαδόπουλος 1933: ιθ'): «Το λεξικό δεν είναι κυρίως χρηστικόν, αλλά είναι προωρισμένον προ παντός εις την εξυπηρέτησιν επιστημονικου σκοπού» (1933: ιη').

Στα Προλεγόμενα του 1ου τόμου αναφέρεται (Παπαδόπουλος 1933: ιζ'):

Εις το Λεξικόν αποθησαυρίζονται και πάσαι αι λέξεις, αι οποίαι παραδίδονται υπό λεξικογράφων και λογοτεχνών αρκεί να φέρουν γνησίαν δημώδη μορφήν ως προς την παραγωγήν ή σύνθεσιν, αδιάφορον αν δεν μαρτυρούνται ρητώς από τόπον τινά, τουναντίον αποκλείονται λέξεις λεξικογράφων ή λογοτεχνών, αι οποίαι φαίνονται πρόχειρα κατασκευάσματα. Διότι οι μεν λογοτέχναι και κατ' εξοχήν οι ποιηταί δύνανται να πλάττουν λέξεις, αλλά το Λεξικόν, επειδή επιδιώκει ωρισμένον επιστημονικόν σκοπόν, δεν έχει καμμίαν υποχρέωσιν να αποθησαυρίζει λέξεις αγνώστους εις τον λαόν, στιγμιαίια πλάσματα γλωσσικών αναγκών της λογοτεχνίας ή αυθαίρετα γλωσσικά κατασκευάσματα άνευ ανάγκης τινός.

Το όλο θέμα άπτεται της σχέσης λογοτεχνίας και λεξικογραφίας, κάτι το οποίο μας έχει απασχολήσει σε πρόσφατη μελέτη μας (Καραντζή 2012, ΑΔ ΚΣΤ', 383-405). Η χρήση λογοτεχνικών παραδειγμάτων σε λεξικά αποτελεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο στην ιστορία της λεξικογραφίας. Τα μεγάλα λεξικά του 17ου και 18ου αιώνα, π.χ., θεωρούνταν μνημεία του λογοτεχνικού και γλωσσικού παρελθόντος και περιελάμβαναν λογοτεχνικά παραθέματα εκλεκτών συγγραφέων εν είδει φιλολογικής και λογοτεχνικής ανθολογίας, αφού δεν είχαν ως στόχο τόσο την περιγραφή της σύγχρονης γλωσσικής χρήσης όσο την αποτύπωση μιας συνολικής διαχρονικής πνευματικής εικόνας. Λογοτεχνικά παραδείγματα όμως εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται σε λεξικά και των πιο πρόσφατων αιώνων, αφού, παρά την εξέλιξη της λεξικογραφικής θεωρίας και πράξης, τα λεξικά αποτυπώνουν τη λογοτεχνική χρήση ακόμα και κοινών λέξεων. Σε γενικές γραμμές πά-

ντως, τα μεγάλα γενικά λεξικά μιας κοινής γλώσσας δεν περιλαμβάνουν αμιγώς λογοτεχνικές λέξεις αφού αυτές ανήκουν στην κατηγορία των σπάνιων (ή άπαξ κάποιες φορές) εξεζητημένων ή εξειδικευμένων λέξεων.

Η λογοτεχνική γλώσσα διαθέτει μια δημιουργική, ιδιόμορφη, αποκλίνουσα από την κοινή γλώσσα πλευρά, παρά τη φιλολογική της χρήση ως γλωσσικού προτύπου – μέσω και της δημιουργίας λογοτεχνικού κανόνα. Ωστόσο η γλώσσα της λογοτεχνίας βρίσκεται σε μια δυναμική σχέση με την εξωλογοτεχνική γλώσσα. Τα λογοτεχνικά κείμενα διαθέτουν έναν αστείρευτο λεξιλογικό πλούτο, τον οποίο οι συγγραφείς τους αντλούν από ποικίλες πηγές: την κοινή γλώσσα, τις διαλέκτους, τα ιδιώματα, τη λόγια και προφορική παράδοση, λογιότερα αλλά και δημώδη στοιχεία, έντεχνα και λαϊκά. Ιδιαίτερα μάλιστα σε περιόδους κατά τις οποίες δεν υπήρχε διαμορφωμένο γλωσσικό όργανο, ο ρόλος της νεοελληνικής λογοτεχνίας υπήρξε καθοριστικός για τη δημιουργία της κοινής, την καλλιέργεια και την καθιέρωσή της ως επίσημης γλώσσας. Στην περίπτωση των επτανησίων λογοτεχνών, ο ρόλος αυτός της λογοτεχνίας, όπως διαφαίνεται και από τη χρήση της στους τυπωμένους τόμους αλλά και ευρύτερα στο αρχείο του *Ιστορικού Λεξικού* είναι καθοριστικός.

Στη βιβλιογραφία των τίτλων που έχουν αποδελτιωθεί στο αρχείο του *Λεξικού* για την σύνταξη των λημμάτων περιλαμβάνεται ένας ακόμα μεγαλύτερος όγκος υλικού (λογοτεχνικού και μη) επτανησιακής προέλευσης. Λογοτέχνες (Ιωάννης Τσακσιάνος), λόγιοι (Παναγής Λορεντζάτος), ιστορικοί, αρχαιολόγοι (Σπύρος Μαρινάτος), λαογράφοι (Δημήτριος Λουκάτος) επτανησιακής καταγωγής εμπλουτίζουν το γλωσσικό υλικό των τόμων: π.χ. ενδεικτικά γλωσσάρια και μελέτες του Ηλία Τσιτσέλη και Γιώργου Αλισανδράτου (Κεφαλλονιά), του Φώτου Γιοφύλλη [=Σπύρου Μουσούρη] (Ιθάκη), του Λεωνίδα Ζώη (Ζάκυνθος), του Ιωάννη Κασσιμάτη (Κύθηρα), των Ιωάννη και Νικολάου Σταματέλου (Λευκάδα). Επίσης αποδελτιώθηκε μεγάλος αριθμός συλλογών καθαρά γλωσσικού υλικού από επιτόπιες έρευνες του επιστημονικού προσωπικού του Κέντρου στα Επτάνησα και άλλων συλλογέων.¹

1. Αλβάνας Φ., *Κερκυραϊκά απομνημονεύματα*, Κέρκυρα 1893. – Αλισανδράτος Γ.Γ., «Το Κεφαλλονίτικο ιδίωμα», *Νέα Εστία* 17 (1935) σ. 343-344. – Άννινος, Χ., *Νίκαι κατά βαρβάρων*, Αθήνα 1912, «Μόμολα, εξ αφορμής μιας λέξεως», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος* 1928 σ. 324-328. – Αντίοχος Σαράντης Α., *Γλωσσικόν υλικόν εκ Ζακύνθου* (Μαχαράδο, Καταστάρι, Καμπί, Μαριές 1961. (Γ.Ε. 794). – Αργυρός Σπυρογιάννης, *Γλωσσικόν υλικόν από το χωρίον Φτερονόν Λευκάδος*, 1977 (Γ.Ε. 1132). – Αργυρός Σπυρογιάννης, *Γλωσσικόν υλικόν από το χωρίον Φτερονόν Λευκάδος*, 1979 (Γ.Ε. 1157). – Βαλαωρίτης, Α., *Βίος και έργα*. τ. 1-3. (Βιβλιοθήκη Μαρσλή), Αθήνα, 1908. – Βεντούρας Στ. - Παϊζης Κ., *Γλώσσα και λαογραφία της Ιθάκης*, 1961 (Γ.Ε. 787). – Βουνάς Χρήστος, *Κεφαλονίτικον λεξιλόγιον* 1967 (Ι.Α. 871). – Γιοφύλλης Φώτος, «Θιακά Μοιρολόγια», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος* 1926, σ. 257-273. – Γουζέλης Γ., *Τζάκομα του Αϊ-Ρόκου και του Αϊ-Θωμά*, Παρίγγι (Paris),

Ο Χάσης. *Κωμωδία, Ζάκυνθος* 1861. – Γρίβας Καραβίας, Ν., *Η ιστορία της νήσου Ιθάκης*, Αθήναι. 1849. – Δελαχοβίας, Ν., *Η νήσος Κύθηρα*, Αθήναι 1887. – Δοβλέτογλου Ξενοφών - Σάββα Αφροδίτη, *Συλλογή δημώδους υλικού γλωσσικού ιδιώματος Ιθάκης*, 1971 (Γ.Ε. 944)., *Επτανησία Μ.*, «Η καλλιέργεια της εξοχής στη ζακυνθινή λαογραφία», *Λαογραφία* 12 (1938) σ. 79-91. – Ζακυνθινός Διονύσιος, Α., «Κεφαλληνίας ιστορικά και τοπωνυμικά», *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 6 (1929) σ. 183-202. – Ζακύνθιος «Το Πάσχα εν Ζακύνθω», *Εστία* 27 (1889) σ. 338. – Ζαμπέλιος Σ., *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού Ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852, *Βυζαντινά μελέται*, Αθήναι 1858, *Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ; Σκέψεις περί Ελληνικής ποιήσεως*, Αθήναι 1859, *Ιταλοελληνικά, ήτοι πραγματεία περί των εν τοις αρχείοις της Νεαπόλεως ανεκδότων Ελληνικών περιγραμμών*, Αθήναι 1864. – Ζώης Λεωνίδα, *Αι εν Ζακύνθω συντεχνίαι, Ζάκυνθος* 1893, *φιλολογικόν και ιστορικόν Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1898-1916, «Συλλογή γλωσσικής ύλης, πτηνά εν Ζακύνθω», *Παναθήναια* 6 (1903) σ. 636, «Χλωρίς Ζακύνθου», *Παναθήναια* 7 (1903) σ. 156-157, «Κάλαντα» *Λαογραφία* 3 (1911) σ. 262-264, «Τοπωνυμία Ζακύνθου», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος* 1928, σ. 147-152. – Θεοτόκης Κ., *Τα Γεωργικά του Βιργιλίου*, Τυβίγγη 1909, *Ζωή και θάνατος του Καραβέλα*, Αθήναι 1920, *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους*, Αθήναι 1922, *Κατάδικος*, Αθήναι 1927. – Καβάσιλας Σπ., «Λαογραφικά σύλλεκτα εκ Νυμφών Κερκύρας», *Λαογραφία* 2 (1910) σ. 638-669. – Ι. Συλλογή Κυθηραϊκού λαογραφικού υλικού, 1952, *Συλλογή Κυθηραϊκού δημώδους γλωσσικού υλικού*, 1955 (Γ.Ε. 685), *Συλλογή Κυθηραϊκού λαογραφικού υλικού*, 1955 (Γ.Ε. 685²). – Κατέχης Αναστάσιος, Γ., *Γλωσσικόν υλικόν εξ Οθωνών Κερκύρας*, 1961 (Γ.Ε. 793), *Γλωσσικόν υλικόν εξ Οθωνών Κερκύρας*, 1962 (Γ.Ε. 817), *Γλωσσικόν υλικόν εκ της παρά την Κέρκυραν νησίδος των Οθωνών*, 1965 (Γ.Ε. 842). – Κατέχης Αριστοτέλης *Γλωσσικόν υλικόν εκ της παρά την Κέρκυραν νησίδος Ερεικούσης*, 1965 (Γ.Ε. 841), *Γλωσσικόν υλικόν εξ Ερεικούσης Κερκύρας* 1966 (Γ.Ε. 876). – Κατραμής Ν., «Η εν Ζακύνθω δημοτική γλώσσα», *Πανδώρα* 17 (1866/7) σ. 476-481. – Κατσίκη-Γκίβαλου Αναστασία, *Συλλογή γλωσσικού υλικού από τη Λευκάδα*, 1984 (Ι.Α. 1277). – Κόκκαλης Μ., *Λεξιλόγιον Κερκύρας* 1936. – Κοντοσόπουλος, Ν., Γ., *Συλλογή γλωσσικού υλικού από τα Κύθηρα*, 1981 (Ι.Α. 1208), *Συλλογή γλωσσικού υλικού εκ Κεφαλληνίας*, 1982 (Ι.Α. 1229). – Κοσινάς, Ν., Σ., *Ιδιωματικές λέξεις περιοχής Όρους Κερκύρας*, 1976 (Γ.Ε. 1094). – Κρεκούκας Δημήτριος, Α., *Γλωσσικόν υλικόν εξ Ερεικούσης Κερκύρας*, 1960 (Ι.Α. 805), *Γλωσσικόν υλικόν εξ Οθωνών και Μαθραζίου Κερκύρας*, 1960 (Ι.Α. 805²), *Γλωσσικόν υλικόν εκ ΒΑ Κερκύρας*, 1962 (Ι.Α. 807), *Γλωσσικόν υλικόν εκ των νήσων Παξών και Αντιπάξου*, 1963 (Ι.Α. 830), *Συλλογή γλωσσικού υλικού... Αιτωλοακαρνανίας... και Μεγαρήσι Λευκάδος*, 1881 (Ι.Α. 1210). – Κρίσπης Μιχαήλ, *Πολυσπόρια και χόρτα διάφορα*, *Κεφαλληνία* 1879. – Λάζαρης Κ., *Δημώδες γλωσσικόν υλικόν της νήσου Λευκάδος*, 1949. – Λάμπρος Σπυρίδων Π., «Περί του εν Κερκύρα τιμαρίου των Αθιγγάνων και της πρώτης Μάχης», *Νεοελληνικά Ανάλεκτα* 2 (1874) σ. 526-540, «Κεφαλληνιακά τοπωνυμιαί», *Νέος Ελληνομήμων* 12 (1914) σ. 488-489. – Λασκαράτος Α., *Το Αηξούρι εις τους 1836, ποίημα αστείων*, Αθήναι 1845, *Τα μυστήρια της Κεφαλλονιάς*, Αθήναι 1856, *Οι καταδρομές μου εξ αιτίας του λύχνου μου*, *Κεφαλληνία* 1862, *Απόκριση εις τον αφορισμόν του κλήρον της Κεφαλλονιάς τον 1856*, *Κεφαλληνία* 1867, *Η Ευρωπαϊκή δημοσιογραφία αντιπαράταγμένη ἔς τες υστερινώτερες θρησκευτικές και πολιτικές καταδρομές του Λασκαράτου*, *Κεφαλληνία* 1868, *Η δίκη μου με τη σύνοδο*, *Κεφαλληνία* 1869, *Περί του απ' άμβωνος επαγγέλματος*, *Κε-*

φαλληνία 1885, *Ιδού ο άνθρωπος*, Κεφαλληνία 1886, *Στιχουργήματα διάφορα*, Πάτραι 1905, *Ποιήματα μετά βιογραφίας του ποιητού υπό Μαρίνου Σιγούρου*, Αθήναι 1915, *Στιχουργική της Γραικικής γλώσσης και δοκίμιον ποιητικής* (εξεδόθησαν ομοί μετά των ποιημάτων εν τη Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη), Αθήναι 1916, *Ηθη, έθιμα και δοξασίες της Κεφαλλονιάς*, Αθήναι 1924. – Λορεντζάτος Παναγής, «Ανάμειξις». *Αθηναί* 16 (1904) σ. 189-223, «Κεφαλλήνων ονόματα», *Λαογραφία* 2 (1910) 27-34, «Κεφαλλήνων βαφτιστικά ονόματα διπλά». σ. 298-304, «Τα σύνθετα εν τω Κεφαλληνιακώ ιδιώματι», *Αθηναί* 25 (1913) σ. 209-254. – Λουκάτος Δ. «Από τα πανηγύρια της Κεφαλλονιάς», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος* 1936, σ. 381-389, *Συλλογή Κεφαλληνιακών λέξεων μετά παραοτήματος γραμματικών παρατηρήσεων*, 1940, *Κεφαλονίτικα γνωμικά*, Αθήναι 1952, *Τοπωνύμια Κρανιάς Κεφαλληνίας*, 1961 (Ι.Λ. 810). – Μαβίλης, Λορέντζος *Τα έργα*, Αλεξάνδρεια 1915. – Μακρής Ευάγγελος, *Συλλογή υλικού εκ Κεφαλληνίας*, 1979 (Γ.Ε. 1198). – Μάρχαρης Διονύσιος, Ι., *Ολίγοι στίχοι*, Ζάκυνθος 1889. – Μαρινάτος Σπυρίδων, Ν., *Γλωσσικά εκ Κεφαλληνίας συμβολαί, παροιμιαί*, 1919, *Επαρχιακή εκ Κεφαλληνίας λέξεων συναγωγή*. – Μαρκοράς Γεράσιμος, *Απλή και καθαρεύουσα, στίχοι*, Κέρκυρα 1872, *Ο όρκος, ποίημα*, Κέρκυρα 1875., *Ποιητικά έργα*, Κέρκυρα 1890, *Μικρά ταξείδια*, Αθήναι 1899. – Μαρτζώκης Ανδρέας, *Ο γούμενος της Αναφωνήτρας*, Αθήναι 1889. – Μαρτζώκης Στέφανος *Ποιήματα*, Αθήναι 1901, *Νέα Ποιήματα*, Αθήναι 1906. – Μάτεσις Αντώνιος, *Άπαντα, μετά ιστορικών προλεγομένων, σημειώσεων και γλωσσариόν*, Ζάκυνθος 1881. – Μινώτου Μαριέττα, *Ζακυνθινά αγριοοιολούδα*, Αθήναι 1929, «Παραμύθια από τη Ζάκυνθο», *Λαογραφία* 11 (1934/7), σ. 415-531, «Τραγούδια από τη Ζάκυνθο», *Ιόνιος Ανθολογία* 9 (1935) σ. 3-8, 41-48, «Λιανοτραγούδα από τη Ζάκυνθο», 91-94. – Μουρελάτος Σ., *Γλωσσάριον της επαρχίας Πάλλης Κεφαλληνίας*, 1937. – Μουσούρης Σπύρος Ν (= Φώτος Γιοφύλης), *Συλλογή δημώδους γλωσσικού υλικού εκ της πόλεως Ιθάκης*, *Τοπωνυμικόν της νήσου Ιθάκης*, 1958 (Γ.Ε. 717), – Ξενοπούλος Γρηγόριος, *Διηγήματα*, σειρά 1-2, Αθήναι 1901-1903, *Θέατρον*, τ. 1-3, Αθήναι 1913, *Η τιμή του αδελφού*, Αθηναϊκό μυθιστόρημα, Αθήναι 1920, *Το Ζακυνθινό μαντήλι κι άλλα διαλεχτά διηγήματα*, Αθήναι 1921, *Ο κακός δρόμος*, Αθήναι 1922, *Στάχρα και παπαρούνες*, τ. 1, Αθήναι 1923, *Ο κόσμος κι ο Κοσμάς*, μυθιστόρημα, Αθήναι 1923, *Μαργαρίτα Στέφα*, ήθη επαρχιακά, Αθήναι 1924, *Ο κόκκινος βράχος*, το μυθιστόρημα της Φωτεινής Σάντρος, Αθήναι 1924, *Αναδυομένη*, Αθήναι 1925, *Πλούσιοι και φτωχοί*, Αθήναι 1926, *Λάουρα* (το κορίτσι που σκοτώνει), μυθιστόρημα, Αθήναι 1927, *Το μυστικό της κοντέσσας Βαλέραντας*, τρίπρακτο δράμα, Αθήναι 1928, *Μητρούα*, διήγημα, Αθήναι 1928, *Δεν είμ' εγώ η λογική*, τρίπρακτη κωμωδία, Αθήναι 1928, *Στέλλα Βιολάντη* (έρως εσταυρωμένος), το διήγημα και το δράμα, Αθήναι 1929, *Ο κατήφορος*, Αθηναϊκό μυθιστόρημα, Αθήναι 1929, *Οι φοιτηταί*, τρεις πράξεις με επίλογο, Αθήναι 1929, *Μυστικοί αρραβώνες*, Αθηναϊκό μυθιστόρημα, Αθήναι 1929, *Αφροδίτη*, Αθηναϊκό μυθιστόρημα, μερ. 1 η γυναίκα που σε χάνει, μερ. 2 η γυναίκα που σε σώζει, Αθήναι 1930, *Ισαβέλλα*, μυθιστόρημα, Αθήναι 1930, *Η τριήμερη γυναίκα*, Αθήναι 1930, *Ο κοσμάκης*, ιστορία ενός φυσιολογικού αρρώστου, 1) πρωτοζύπνημα, 2) το κέντρον, 3) τελευταία όνειρα, 4) ο γυρισμός, Αθήναι 1930, *Παιδικόν θέατρον*, Αθήναι. – Πακτίτης Νικόλαος, *Ο θαλασσινός βίος στην βορειοδυτική Κέρκυρα*, 1967 (Γ.Ε. 882), *Γλωσσική συλλογή από το χωρίον Σιναράδες Κέρκυρας*, 1971 (Γ.Ε. 956), *Γλωσσική συλλογή από το χωρίον Σιναράδες Μέσης Κέρκυρας*, 1973 (Γ.Ε. 1047). – Παλημέρη Όλγα, *Συλλογή λέξεων εκ Κορβαλάτων Κεφαλληνίας*, 1977 (Γ.Ε. 1112). – Πολυλάς Ιάκωβος, *Διηγήματα και άλλα πεζά*. Αθήναι 1916. – Πολυλάς Μι-

Τέλος αποδελτιώνονται ιστορικά αντιπροσωπευτικά περιοδικά έντυπα της περιόδου.²

Θα προχωρήσω ευθύς αμέσως στα στοιχεία για την παρουσία των επτανησίων λογοτεχνών στο *Ιστορικό Λεξικό* και πρώτα στους τυπωμένους τόμους. Υπάρχουν συντομογραφίες για 19 συγγραφείς, από ανθολογίες, συγκεντρωτικές εκδόσεις και μεμονωμένα έργα τους. Οι συγγραφείς αυτοί, κυρίως ποιητές, έχουν χρησιμοποιηθεί στο κυρίως σώμα του λεξικού, υπάρχουν δηλαδή παραπομπές σε αυτούς στα παραδείγματα των λημμάτων. Αυτό για την ειδική φιλοσοφία του λεξικού είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί, όπως έχει ήδη ειπωθεί, το *Ιστορικό Λε-*

γαήλ, Νύξεις τινές περί των εν Κερκύρα συγκρατειών και κανισκευασιών, Κέρκυρα 1868. – Ράπτη-Τρύφωνα Αμαλία, Γλωσσικό υλικό από την Κέρκυρα, τεύχ. 2, 1984 (Γ.Ε. 1264). – Σαλβάνος Γεράσιμος, Μελέτη περί του γλωσσικού ιδιώματος των εν Κερκύρα Αργυράδων, Αθήναι 1918. – Salvator Ludwig, H., Παξοί και Αντίπαξοι, μετάφρασις εκ του Γερμανικού υπό Αναστασίου Π. Μιτσιάλη, Αθήναι 1905, Zante, τ. 1-2. Prag 1904. – Σάμιος Κ., Τα δάση της Κεφαλληνίας, Αθήναι 1908. – Σκιαδαρέσης Σ., Α., «Η περιτομή του Παναγιάκη. Κεφαλονίτικη ηθογραφία», Νέα Εστία 17 (1935) σ. 263-267. – Σολωμός Διονύσιος, Τα ευρισκόμενα, μετά προλόγου Ι. Πολυλά, Κέρκυρα 1859. – Σπετσίερης Γεράσιμος, Συλλογή γλωσσικού υλικού εκ του χρησιμοποιουμένου εις Κεφαλληνίαν, 1958 (Γ.Ε. 708). – Σταματέλος Ι., Ν., «Λευκάδια διάλεκτος», Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 9-10 (1875) σ. 280-320, Συλλογή γλωσσικής ύλης του Λευκαδίου λαού, 1875-1876, «Ο γάμος των χωρικών της Λευκάδος», Εστία 4 (1877) σ. 701-702, «Συλλογή ανεκδότων ασμάτων της Λευκάδος», Πλάτων 2 (1879) σ. 400-404, 450-454, 484-488. – Σταματέλος Ν., Μοιρολόγια Λευκάδος, Ζάκυνθος 1876. – Τζάκης Σπυρίδων, Συμβολή εις την μελέτην της τεχνικής ορολογίας. Κοινή των Αθηνών και της Κεφαλληνίας, 1960 (Γ.Ε. 778), Κεφαλονίτικα γλωσσικά ανέκτα, 1972 (Γ.Ε. 979). – Τσακκασιάνος Ιωάννης, Στιχουργήματα, Αθήναι 1881. – Τσιτσέλης Ηλίας, Α., «Γλωσσάριον Κεφαλληνίας», Νεοελληνικά Ανέκτα 2 (1874), σ. 145-363, «Όρκοι, κατάραι, ευχαί Κεφαλληνίας», σ. 401-418, «Έθιμα εν Κεφαλληνία», Εστία 26 (1888) σ. 789-790, 27 (1889) σ. 420-421 και 30 (1890) σ. 221-237, «Η Μεγάλη Σαρακοστή, εκ των εθίμων της Κεφαλληνίας», Παρουασός 15 (1892) σ. 921-925, «Λαογραφικά Κεφαλληνίας, προλήψεις και έθιμα κατά τους τοκετούς και τας βαπτίσεις», Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας 6 (1901) σ. 63-72, «Έθιμα εν Κεφαλληνία: Η κουλούρα της γωνιάς», Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον 1 (1937) σ. 46-50, «Έθιμα πρωτοχρονιάς», Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον 2 (1938) σ. 140-144. – Τυπάλδος Ιούλιος, Ποιήματα διάφορα, Ζάκυνθος 1856, Ωδή εις τον Πατριάρχη Γρηγόριον, Τεργέστη. – Φιλιππάτος Θ., «Κεφαλληνιακά επωδία», Λαογραφία 4 (1912/3) σ. 537-539.

2. Αρθών, μηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό Ιωάννου Τσακκασιάνου, Ζάκυνθος. – Επτανησιακόν Ημερολόγιον, ιστορικόν, χρονολογικόν, ευθυμογραφικόν, Ιωάννου Ν. Πήλικα, Αθήναι. – Ζακύνθος Αγών, μηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό Ιωάννου Τσακκασιάνου, Ζάκυνθος. – Ζακύνθου Ημερολόγιον, Ζάκυνθος. – Ημερολόγιον Ιθάκης, Αθήναι. – Ιόνιος Ανθολογία, περιοδικόν, Κέρκυρα. – Κυθηραϊκή Επετηρίς, Κύθηρα. – Λύχνος, εφημερίδα οικογενειακή, Κεφαλληνία. (Λασκαράτος) – Νέος Ελληνομήμων, τριμηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα συντασσόμενον και εκδιδόμενον υπό Σπ. Λάμπρου, Αθήναι.

ξικό δεν ενδιαφέρουν οι αποκλειστικά λογοτεχνικές λέξεις, οι λέξεις άπαξ ή οι «γλώσσες» κατά τα παλαιά λεξικογραφικά πρότυπα, αλλά η χρήση της δημοτικής στη λογοτεχνία, ή με άλλα λόγια η λογοτεχνία σε δημώδη μορφή.

Εκτός από τον εθνικό μας ποιητή Διονύσιο Σολωμό, το έργο του οποίου αποδελτιώθηκε από την έκδοση των *Ευρισκομένων* του Πολυλά, στο λεξικό περιλαμβάνονται προσολωμικοί (Κουτούζης), σολωμικοί (Μαρκοράς), μετασολωμικοί (Καλοσγούρος) και εξωσολωμικοί (Βαλαωρίτης, Λασκαράτος). Ίσως δεν είναι τυχαίο για την ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, ότι η προσωπομυμία του εθνικού ποιητή αποδόθηκε και σε άλλους Επτανησίους, εκτός από τον Σολωμό: Μαρκοράς, Μαβίλης, Βαλαωρίτης.

Αυτό που στη νεοελληνική φιλολογία ονομάζουμε Επτανησιακή Σχολή, δηλαδή τη λογοτεχνική παραγωγή των Ιονίων νήσων του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, όρος που εισήχθη από τον Ροΐδη και τον Ασώπιο και καθιερώθηκε από τον Παλαμά, αφήνει το στίγμα της στα λήμματα του λεξικού κυρίως λόγω της αποκλειστικής χρήσης της δημοτικής γλώσσας. Πολλοί εκπρόσωποι της άλλωστε υποστήριξαν και θεωρητικά τις θέσεις τους, ενώ εκπόνησαν και πλήθος μεταφράσεων από την αρχαία και ξένες γλώσσες, μέσω των οποίων καλλιέργησαν περαιτέρω τη μητρική.

Το θέμα που μας απασχολεί άπτεται του ευρύτερου ζητήματος της σχέσης της λογοτεχνίας με τις διαλέκτους. Τι είναι διαλεκτικό και τι λογοτεχνικό; Πόσο αυθεντική είναι η διάλεκτος που χρησιμοποιείται σε ένα λογοτεχνικό έργο και σε ποιο πλαίσιο πρέπει να μελετάται; Ως στοιχείο ύφους ή ως γλωσσικό τεκμήριο; Στα θέματα αυτά έχω αναφερθεί πρόσφατα σε σχετική εργασία μου (Καραντζή 2012, ΛΔ ΚΣΤ', 383-405). Θα πω μόνο εδώ ότι στο *Ιστορικό Λεξικό* η διαλεκτική/τοπική λογοτεχνία των ησόνων συγκαταλέγεται μαζί με τα γλωσσάρια μόνο με την ένδειξη του τόπου.

Ακόμα, δεν υπάρχει εδώ χώρος να επαναλάβουμε τα γλωσσικά χαρακτηριστικά των επτανησιακών ιδιωμάτων, τις ιδιαιτερότητές τους (Κύθηρα, Λευκάδα) κ.λπ., άλλωστε πολλά ακούσατε από τους ομιλητές αυτής της συνεδρίας. Ας μπορούμε λοιπόν κατευθύνει στα ειδικότερα θέματα. Παρά τον γενικό αισθητικό και γλωσσικό κανόνα των Επτανησίων, κάθε λογοτέχνης έχει ένα ειδικό βάρος και λογοτεχνικό ύφος, μια φυσιογνωμία. Ως τέτοιος ενδιαφέρει και το *Ιστορικό Λεξικό*.

Και ακόμα, γιατί λογοτεχνία σε ένα λεξικό; Γιατί παράδειγμα από λογοτεχνία; Και τέλος γιατί παράδειγμα από Επτανησίους; Στο *Ιστορικό Λεξικό* τα λογοτεχνικά παραδείγματα χρησιμοποιούνται όταν:

- παρουσιάζουν δύσκολους ή σπάνιους μορφολογικούς τύπους από το πλήθος της διαλεκτικής πολυτυπίας

- εμφανίζουν ποικίλες σημασιολογικές χρήσεις και λεπτές σημασιολογικές αποχρώσεις
- αποτυπώνουν γλωσσικές χρήσεις συγκεκριμένης και βαρύνουσας ιστορικής σημασίας
- αποτελούν μέρος/απηχούν προφορική λογοτεχνική παράδοση (δημοτικό τραγούδι)

Όσο τα χρόνια προχωρούσαν τα πράγματα άλλαζαν. Στις αρχές του 20ού αιώνα και μέχρι την εμφάνιση της Γενιάς του '30, η δημοτική στη λογοτεχνία έχει πια καταξιώθει και το γλωσσικό τίθεται σε άλλη βάση. Ο Εμπειρικός «συχαινόταν τα κεγκυραϊκά του Θεοτόκη», λέει σε μια πρόσφατη συνέντευξή του ο γιος του ποιητή Λεωνίδα Εμπειρικός. Ωστόσο, η αποδελτίωση λογοτεχνικών έργων (και επτανησίων λογοτεχνών) στο *Ιστορικό Λεξικό* θα συνεχιστεί για τον εμπλουτισμό του αρχείου και τη σύνταξη λημμάτων με βάση ένα ευρύ σώμα λογοτεχνικών κειμένων, στο οποίο περιλαμβάνονται και νεώτερες έγκυρες εκδόσεις νεοελλήνων λογοτεχνών. Για το φιλολογικό ζήτημα των παλαιότερων εκδόσεων, τις γραφές των λογοτεχνών και τις παρεμβάσεις των εκδοτών/επιμελητών δεν υπάρχει χώρος να γίνει λόγος εδώ.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η παρουσία των επτανησίων λογοτεχνών στο *Ιστορικό Λεξικό* είναι σημαντική και ότι η λογοτεχνική τους γλώσσα έχει ένα βαρύνοντα ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής: όχι μόνο γιατί με το ποιητικό, πεζό και μεταφραστικό τους έργο καλλιέργησαν τη δημοτική στην εποχή τους αλλά και διότι η λογοτεχνική τους γλώσσα παρέχει παραδείγματα χρήσεων (μορφολογίας, σύνταξης, λεξιλογίου) που μπορούν να εμπλουτίσουν τα λήμματα, τα ερμηνεύματα και τα παραδείγματα ενός ιστορικού λεξικού της ελληνικής γλώσσας.

Ένα χαρακτηριστικό διδακτικό παράδειγμα ως επίλογος: γράφει ο Κοντοσόπουλος σε εργασία του για τα «Κεφαλληνικά Εθνικά Ονόματα» (*Ονόματα* 8, 1983/ανάτυπο 1984), σελ. 43, σημ. 4, «ίσως θεωρηθή ανακολουθία η χρήσις άλλοτε των διγραμμάτων μπ, ντ, γκ κι άλλοτε των λατινικών b, d, g προς απόδοσιν των μέσων ηχητικών φθόγγων. Στην πραγματικότητα οι φθόγγοι αυτοί προσφέρονται σήμερα από τους Κεφαλλονίτες αδιάφορα, με ή χωρίς προερόνωση. Τους απέδωσα όπως τους άκουσα την κάθε φορά. Ο Λορεντζάτος (Αθηνά 16, 223), έγραψε ότι οι Κεφαλλήνες προσφέρουν πάντα απερωμένους τους φθόγγους αυτούς, αργότερα όμως (Λεξικογραφικόν Αρχείον 6, 33) διορθώνει τη γνώμη του αυτή λέγοντας πως οι αστοί της νήσου προσφέρουν «άνευ ερόνιου κατά πάσας τις θέσεις λέξεως[...], ενώ αντιθέτως παρά τοις αγροικότεροις συνηθεστέρα είναι η μετ' ερόνιου των φθόγγων τούτων προφορά».

Η γλωσσική πραγματικότητα, η γλώσσα που μιλιέται και η γλώσσα που γράφεται, από λογοτέχνες και μη είναι εξόχως ενδιαφέρουσα κυρίως για την ποι-

κιλία της. Και την ποικιλία αυτή αποτυπώνει το *Ιστορικό Λεξικό* χάρη και στους επτανησίους λογοτέχνες.

Ακολουθεί ο πλήρης κατάλογος λέξεων με μνεία στους λογοτέχνες (διατηρείται η ορθογραφία του *Ιστορικού Λεξικού*):

άβαθος: Βαλαωρ.	ακονάκι: Βαλαωρ.
αβασίλευτος: Μαρκορ.	άκοπος: Μαρκορ. (2)
Αγαρηνός: Σολωμ.	ακούω: Βαλαωρ.
αγιομύρος: Σολωμ.	ακριβοταγίζω: Σ.Ζαμπέλ.
αγκαλιά: Σολωμ.	ακριβοχέρης: Μαρκορ. (ακριβοχέρα)
αγκάλεσμα (αγκάλιασμα): Βαλαωρ.	ακροβούνι: Βαλαωρ.
αγκίστρι: Σολωμ.	ακροκοκινίζω: Θεοτόκ.
αγκιστρωτός: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργ.	ακροπίνω: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργ.
αγοράζω: Βαλαωρ.	ακρουμάζομαι: Βαλαωρ.
αγοραστός:	(ν' ακουρμαστής)
Σ. Ζαμπέλ.	ακυνήγητος: Βαλαωρ.
αγράμπελη: Βαλαωρ.	αλαβαστρένιος: Μαρκορ.
αγριοκαίρι: Βαλαωρ.	αλάθευτος: Μαρκορ.
αγριομματιά: Γουζέλ.	αλατολόγος: Βαλαωρ.
αδερφώνω: Βαλαωρ.	αλαφροδένω: Σολωμ.
αδικοβάλλω: Σολωμ.	αλαφροήσκιωτος: Σολωμ.
αδικοθάνατος: ΙΤυπάλδ.	αλαφροπατώ: Σολωμ.
αερικός: Μαρκορ. (αγεरिकό)	αλεάς (αλιάς): Βαλαωρ.
αέρινος: Σολωμ.	αλεάτικο (αλιάτικο): Βαλαωρ.
αετόπουλλο: Βαλαωρ.	αλετρευτής: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.
αθάμπωτος: Σολωμ.	αλετρεύω: Σ.Ζαμπέλ.
άθελα: Βαλαωρ. Μαρκορ.	αλέτρι: Σ. Ζαμπέλ. (αλάτρι)
αθέλητα: Θεοτόκ.	άλετρο: Θεοτόκ.
αθράκι: Βαλαωρ. (ῥθράκια)	αλετροπόδα: Βαλαωρ.
αίμα: Βαλαωρ.	αλεχτόριν: Βαλαωρ. (τοπων.)
άκακος: Σολωμ.	αλλάζω: Σολωμ. (αλλάχνει)
άκαρδος: Βαλαωρ.	αλλαξογνωμώ: Θεοτόκ.
άκαρπος: Βαλαωρ.	αλληλογώ: Σολωμ. (αηλογούν)
ακατάπαυστα: Σολωμ.	αλυσώνω: Σολωμ.
άκλαυτος: Σολωμ.	άμμος: Σ.Ζαμπέλ.
ακλούθα (επίρρ.): Βαλαωρ. (2)	αμυγδαλογελάστρα: Σ. Ζαμπέλ.
ακοίμητος: Σολωμ.	αναβελάζω: Λασκαράτ. (αναβ'λιάζουν)
άκολος: Πολυλ.	αναβέλαξι: Λασκαράτ. (ανάβ'λιαξι)

ανάβραδα: Μαρκορ.	ανασπασμός: Μαρκορ.
ανάβραδο: Μαρκορ.	αναστυλώνω: Βαλαωρ.
ανάβρασμα: Βαλαωρ.	αναφιλυτό: Μαβίλ.
αναβρασμός: Βαλαωρ.	αναφτέριασμα: Βαλαωρ.
αναβρύσιασμα: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.	αναφτερουγιάζω: Βαλαωρ. Λασκαράτ.
αναβρύω: Βαλαωρ.	αναφτερούγιασμα: Λασκαράτ.
αναγαλλιάζω: Βαλαωρ.	αναχαράζω: Βαλαωρ.
αναγελαστής: Ξενόπ.	ανεβαίνω: Σολωμ. (ανήβαινε)
αναγνωστόπουλλο: Σ. Ζαμπέλ.	ανεβοκατεβαίνω: Βαλαωρ.
αναδίνω: Μαβίλ. (4)	ανείπωτος: Θεοτόκ.
ανάερα: Σολωμ. (2) Μαρκορ.	ανέλπιστα: Βαλαωρ.
ανάερος: Σικελιαν.	ανεμίζω: Βαλαωρ. (2)
ανάθρεμμα: Βαλαωρ.	ανεμόβροχο: Βαλαωρ.
αναθύμημα: Θεοτόκ.	ανεμοδέρνω: Βαλαωρ. (2)
ανάκαρο: Βαλαωρ.	ανεμοζάλη: Βαλαωρ.
ανακράζω: Βαλαωρ.	ανεμομπουμπούλα: Μαβίλ.
αναλαμπή: Σολωμ. (2) Βαλαωρ. (2)	ανεμοπόδαρος: Βαλαωρ.
ανάλαφρα: Μαρκορ. Θεοτόκ. (2)	ανεμόποδας: Σολωμ. (ανεμόποδος)
ανάλαφρος: Θεοτόκ.	ανεμορριπή: Βαλαωρ.
αναλειώνω: Βαλαωρ.	ανεμοσκόρπιστος: Βαλαωρ.
αναλήφω: Βαλαωρ.	ανεμοστροβιλίζω: Βαλαωρ.
ανάμα: Βαλαωρ.	ανεμοστρόβιλος: Σολωμ. (ανεμοστρό- φουλος)
ανάμεσον: Σολωμ. (ανάμεσό τους)	άνεργος: Βαλαωρ.
αναμπαμπουλώ: Λασκαράτ.	ανέσπερος: Σολωμ.
ανάνεμος: Πολυλ.	ανήκουστος: ΙΤυπάλδ.
άνανθος: Σολωμ.	ανήλικος: ΙΤυπάλδ.
ανανοώ: Βαλαωρ. Λασκαράτ.	ανηφοριστός: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.
αναπάντεχα: Σολωμ.	ανθοδροσοστολίζω: Σολωμ.
αναπαύω: Βαλαωρ. («φρονεύω»)	ανθογυάλι: Μαρκορ.
αναπηδών: Σ. Ζαμπέλ.	ανθοδροσοστολίζω: Σολωμ.
αναπνέω: Σολωμ.	ανθολογώ: Βαλαωρ.
αναπνοή: Βαλαωρ.	ανθοπλοκάδι: Μαρκορ.
ανάσασι: Μαρκορ.	ανθοστεφανωμένος: Λασκαράτ.
ανασασμός: Βαλαωρ.	ανθοστόλιστος: Βαλαωρ.
ανασήκωμα: Βαλαωρ.	ανθότοπος: Σολωμ.
ανασηκώνω: Βαλαωρ.	ανοίγω: Σολωμ. 2 (ανεί) Βαλαωρ.
ανασκαμνίζω: Λασκαράτ.	ανοιγωκλείνω: Βαλαωρ.
ανασκάμνισμα: Λασκαράτ.	(ανοιγωκλούν)
ανασπάζομαι: Βαλαωρ.	

- ανοιγώκλεισμα: Θεοτόκ.
 ανοιχτός: Σολωμ. Βαλαωρ.
 ανορεξιιάζω: Γουζέλ.
 ανόρεχτος: Βαλαωρ.
 ανταμείβω: Σ.Ζαμπέλ. (αντιμέψω)
 ανταμωτός: Σολωμ.
 ανταριάζω: Βαλαωρ.
 αντηχώ: ΙΤυπάλδ.
 αντί: Λασκαράτ. (άντιτα)
 Σολωμ. (αντίς) Θεοτόκ (2) (αντίς) Βα-
 λαώρ. (αντίς)
 αντιβαδιάζω: Μαρκορ.
 αντιβογγώ: Ζ.Ζαμπέλ. (αντιβογούν)
 αντιβοῖζω: Σολωμ. (αντιβούιζε) Βα-
 λαωρ. (αντιβούσανε)
 αντιδίνω: Μαρκορ.
 αντικατάλλαγος: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιρ-
 γιλ.
 αντικόφτω: Σολωμ. (αντίσκοφτε) Μαρκορ. (αντίκοβε)
 αντικρατώ: Θεοτόκ.
 αντίλαος: ΙΤυπάλδ. Βαλαωρ. Σολωμ.
 αντιλάμπω: Σολωμ.
 αντίμακρα: Μαρκορ.
 αντιπαλεύω: Σολωμ. Μαρτζώκ.
 αντίπερα: Σολωμ.
 αντίρριμμα: Βαλαωρ.
 αντισηκώνω: Σολωμ.
 αντισταυρώνω: Θεοτόκ.
 αντιστέκω: Σολωμ. Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργ. (αντιστεκάμενο)
 αντιστύλι: Βαλαωρ.
 αντιχτυπώ: Σολωμ. (αντικτυπούν)
 αντρειωμένα: Σολωμ.
 αντροκαλώ: Πολυλ. Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.
 αντρώπιαστα: Θεοτόκ.
 ανυπομονιά: Σολωμ.
 ανυπόμονος: Βαλαωρ.
 ανυποταγή: Σ.Ζαμπέλ.
 αξεδιάλυτος: Θεοτόκ.
 αξεχώριστα: Ξενόπ.
 αξύπνητα: Λασκαράτ.
 απάλαφρος: Θεοτόκ.
 απαλός: Σολωμ.
 απαντοχή: Βαλαωρ. (ἴπαντοχή)
 απαντώ: Βαλαωρ.
 απάνω: Σολωμ. (ἴπάνου) Βαλαωρ. (ἴπάνου)
 απανωτός: Βαλαωρ. (επανωτές)
 απάρθενος: Βαλαωρ. («ἀπάττητος»)
 άπαρτος: ΙΤυπάλδ.
 απάσβεστο: Θεοτόκ.
 απασπάλωτος: Βαλαωρ.
 απελπισία: ΙΤυπάλδ.
 απελπιά: Λασκαράτ. (απορπιά)
 απέλπιστος: Σολωμ.
 απέραντος: Βαλαωρ.
 απηγανέα: Βαλαωρ.
 απίστευτα: Μαρκορ. (ανεπίστευτα)
 άπλαστος: Σολωμ.
 άπλερος: Βαλαωρ.
 από: Βαλαωρ.
 αποβοροχάρις: Λασκαράτ. (αποβρεχά-
 ρις)
 απογύρι: Λασκαράτ.
 αποδιαντρέπω: Ξενόπ.
 αποδιώχνω: Βαλαωρ.
 αποδοσίδι: Ξενόπ.
 απόζαβος: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.
 αποθώνω: Σολωμ. (απήθωσε)
 αποκαῖδι: Μαρκορ.
 αποκάρωμα: Βαλαωρ.
 αποκαρώνω: Βαλαωρ. (2)
 αποκάτω: Σολωμ. (αποκάτου)
 αποκοιμίζω: Βαλαωρ. (2) (αποκοιμού-
 σες-αποκοιμιέται)
 απόκρυφος: Βαλαωρ. (2)

απόμακρος: Θεοτόκ.
 απομακρύνω: Σολωμ. (απομακρύνει)
 απομεινάρης: Σολωμ. (απομεινάρια)
 απονεκρώνω: Βαλαωρ.
 απονήρευτος: Ξενόπ.
 απόνηρος: Ξενόπ.
 απονούς: ΣΖαμπέλ.
 αποπληξία: Ξενόπ. (αποπνιξία)
 απορρίχνω: Βαλαωρ.
 αποσβήνω: Βαλαωρ.
 αποστένω: Βαλαωρ. (αποσταμένος)
 αποστομώνω: Βαλαωρ.
 αποσυρτός: Μαρκορ.
 αποσώνω: ΙΤυπάλδ.
 αποτραυώ: Μαβίλ.
 αποφασίζω: Ξενόπ. (αποφασίστηκα)
 απόφωνο: Βαλαωρ.
 απόχηρος: Μαρκορ. Καλοσγ.
 αππαρθενίζω: Λασκαράτ.
 αράθυμος: Σολωμ.
 αραξοβόλι: Θεοτόκ. (Γεωργ. Βιργιλ.)
 Μαρκορ.
 αραχνιάζω: Βαλαωρ.
 Αρβανιτιά: Βαλαωρ.
 αρβανιτοπαίδι: Σ Ζαμπελ.
 αργά: Σολωμ.
 αργοκινώ: Σολωμ.
 αργοπορώ: Σολωμ.
 αργοξυπνώ: Ξενόπ.
 αργοπάτημα: Σολωμ.
 αργοπατώ: Ι.Τυπάλδ.
 αργοπερπάτητος: Ξενόπ. (2 πργδμ.)
 αργοφυσώ: Σολωμ.
 αργώ: Σολωμ.
 άρμα: Σολωμ. (=οπλοφόρος, στρατιώ-
 της)
 αρματώνω: Σολωμ.
 αρματωσιά: ΙΤυπάλδ.
 άρμοσι: Βαλαωρ.

αρμούτι: Βαλαωρ.
 αρνοπόκι: Βαλαωρ. Θεοτόκ.
 αρπάγι: Βαλαωρ. (=ιστός αρχήνης)
 αρπαχτά: Βαλαωρ.
 αρτοφόρι: Βαλαωρ.
 ασβολώνω: Μαβίλ.
 ασπροβολώ: Βαλαωρ.
 ασπρογαλιάζω: Βαλαωρ.
 ασπροντύνω: Σολωμ.
 αστερώνω: Βαλαωρ.
 αστοχώ: Σολωμ.
 αστραπόβροντο: Βαλαωρ.
 αστραποκαίω: Λασκαράτ.
 αστρίτης: Βαλαωρ.
 αστροφεγγιά: Βαλαωρ.
 αστροφώτιστος: Ξενόπ.
 άτι: Βαλαωρ.
 αυγή: Σολωμ.
 αυξάνω: Σολωμ.
 αύρα: Σολωμ. (3) ΙΤυπάλδ.
 αυτός: Βαλαωρ. (τος)
 αφέντης: Γουζέλ. (τ' αφεντός)
 αφεύγατος: Σολωμ. ΙΤυπάλδ. Καλοσγ.
 αφίλευτος: Μαβίλ.
 αφράτος: Βαλαωρ. (2)
 αφρός: Θεοτόκ. Βιργ. Γεωργ.
 αφτιάζω: Βαλαωρ.
 αχάμνια: Βαλαωρ.
 άχαρος: Βαλαωρ.
 αχνάρι: Μαρκορ.
 αχνίζω: Βαλαωρ.
 αχνός: Μαβίλ.
 αχνότρεμος: ΙΤυπάλδ.
 αχολογώ: Μαρκορ. (ηχολόγα)
 άχολος: Βαλαωρ.
 αχρίστιανος: Λασκαράτ.
 αχτινοβολώ: Μαβίλ. (αχτιδοβόλα)
 αψύς: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.
 βαθεά (βαθιά): Βαλαωρ.

βάλλω: Θεοτόκ. (εβάλθηκε)
 βαλσαμώνω: Μαρκορ.
 βαλτώνω: Βαλαωρ.
 βαρειοήσκιωτος: Ξενόπ.
 βαρυγγωμώ: Βαλαωρ.
 βαρύγνωμος: Βαλαωρ.
 βαρυπλερωμένος: ΣΖαμπέλ.
 βαρυπληγωμένος: Βαλαωρ.
 βάρυπνος: Βαλαωρ.
 βαρυχειμωνιά: Βαλαωρ.
 βασιλεύω: Βαλαωρ.
 βγάλλω: Σολωμ. (βγαλμένη)
 βεβαιότητα: Ξενόπ.
 βλάμης: ΣΖαμπέλ.
 βλαστήμια: Βαλαωρ.
 βλαστήμω: Βαλαωρ.
 βλάφτω: Σολωμ. (βλάβει) Μαρκορ.
 (βλάβει)
 βλάψιμο: Βαλαωρ.
 βλέμμα: Σολωμ.
 βλέπω: Σ.Ζαμπέλ.
 βλέφαρο: Βαλαωρ.
 βλογώ: Βαλαωρ.
 βλυσίδι: Ασκαράτ.
 βόγγημα: Σολωμ. (γόγγυσμα)
 βογγητό: Σολωμ. (γογγητό)
 βογγώ: Βαλαωρ. ΙΤυπάλδ. (βόγγω)
 βοηθώ: Σολωμ.
 βρόντημα: Σολωμ.
 βροντόκραυγος: Σολωμ.
 βροντόφωνα: Βαλαωρ. ΙΤυπάλδ.
 βροντόφωνος: Βαλαωρ. (βροντοφώνος)
 βροντοφωνών: Ξενόπ.
 βροντώ: Σολωμ.
 βροντωκοπώ: Πολυλ. Σολωμ.
 βροντωμαχώ: Σ.Ζαμπέλ.
 βροντωπατώ: ΙΤυπάλδ.
 βροχή: Σ.Ζαμπέλ. (βροχάδες)
 βρόχος: Βαλαωρ.

βρυάζω: Βαλαωρ. (αβρύαζε)
 βρυσομάννα: Σολωμ.
 βρυχειέμαι: Σολωμ. (βρυχίζει)
 βρύχισμα: Σολωμ.
 βυθίζω: Σ.Ζαμπέλ. (εθύθα) Σολωμ.
 (βυθό) Μαρκορ. (βυθάει)
 γαλανόξανθος: Βαλαωρ.
 γαλανοφορεμένος: Βαλαωρ.
 γαλήνεμα: Ξενόπ.
 γαληνέω: Ξενόπ.
 γαστάλδος: Ασκαράτ.
 γέλιο: Σολωμ. Ασκαράτ.
 γελώ: Βαλαωρ. Σολωμ. Δ. Ζαμπέλ.
 γέμα: Σολωμ. (γιόμα)
 γεμάτος: Σολωμ. (γιομάτος) Μαρκορ.
 γεματούλης: Ξενόπ.
 γεμίζω: Σολωμ. (γιομίζαν) Ι. Τυπάλδ.
 (εγιομίζαν) Σικελιαν. (γιομίσ')
 γέννημα: Σολωμ. (=δημιούργημα), Βα-
 λαωρ. (=σίτος)
 γεννοβολιά: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.
 (γεννοβόλι) (2)
 γεννοβολώ: Σολωμ. (γεννοβολιέται)
 γέρνω: Βαλαωρ. (3) Σολωμ. (2)
 γεροκομώ: Βαλαωρ.
 γεροντομπάζω: Ξενόπ.
 γεροπαλλήκαρος: Βαλαωρ.
 γεροπαραξενιά: Ξενόπ.
 γεροπαράξενος: Ξενόπ.
 γέρος: Σολωμ.
 γερούλης: Ξενόπ.
 γεροφαλατάς: Ξενόπ.
 γη: Σολωμ.
 γήμορο: Βαλαωρ.
 γηραλέος: Ξενόπ. (γηραλέος)
 γήταυρος: Ξενόπ. (επών.)
 για (πρόθ.): Μαρκορ. (2 πργδμ.) Λα-
 σκαράτ. Σολωμ. (2) Σ Ζαμπέλ.
 γιαινών: Σολωμ.

- γιαλός: Σολωμ.
γιαουρτοβαφτισμένος: Γουζέλ. (διαουρ-
τοβαφτισμένε)
γιατί: Σολωμ.
γιατρολογώ: Βαλαωρ.
γιγάντεια: Σολωμ.
γιγάντειος: Σιγούρ.
γιγαντόσωμος: Ξενόπ.
γιδάς: Ξενόπ.
γίνομαι: Σολωμ. (2) (εγίνη)
γίθος: Βαλαωρ.
γιορτιάτικος: Ασκαράτ.
γιορτινός: Ξενόπ.
γιουβαρλάκι: Ξενόπ.
γιούκος: Βαλαωρ. (ίκος)
γιουλάκι: Βαλαωρ. (αγιουλάκι)
γιουλί: Μαβίλ.
γιοφύλλι: Σολωμ. Μαρκορ. Θεοτόκ Βιρ-
γίλ. Γεωργ.
γκαρδιακά: Σολωμ. (2) (γκαρδιακά-
καρδιακά)
γκαρδιακός: Σολωμ.
γκιούστος: Ξενόπ.
γκλαν: Σολωμ.
γκλιγκλίζω: Μαβίλ.
γκόλφι: Σολωμ. Βαλαωρ.
γκράτσια: Ξενόπ.
γκρεμίζω: Σολωμ.
γκρεμός: Σολωμ. (τα γκρεμνά)
γκρενά: Ξενόπ.
γλαρός: Θεοτόκ.
γλάρωμα: Ξενόπ.
γλαυκός: Σολωμ.
γλείφω: Βαλαωρ. (3)
γλιστερός: Ξενόπ.
γλυκά: Βαλαωρ.
γλυκάδα: Βαλαωρ.
γλυκερός: Κάλβ.
γλυκοβασανίζω: Ξενόπ.
γλυκόβουλος: Κάλβ.
γλυκοβύζαστος: Σολωμ.
γλυκόγελο: Πολυλ.
γλυκογελώ: Ξενόπ. Ι.Τυπάλδ.
γλυκογυρίζω: Σολωμ.
γλυκοκελαηδώ: Ασκαράτ.
γλυκοκοιμίζω: Μαρκορ.
(γλυκοκοιμούνται)
γλυκόνερο: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργίλ.
γλυκοπνέω: Μαρκορ.
γλυκόπνοος: Σολωμ.
γλυκορρουθουνίζω: Ασκαράτ.
γλυκός: Σολωμ.
γλυκοσαλίζω: Ξενόπ. Ασκαράτ.
γλυκοστάλαχτος: Ξενόπ.
γλυκοσφίγγω: Σολωμ.
γλυκοτραγουδώ: Βαλαωρ.
γλυκότρεχος: Σολωμ.
γλυκοτρομάζω: Ξενόπ.
γλυκοφαγωμάρα: Ξενόπ.
γλυκοφέγγω: Σολωμ. Ι.Ζαμπέλ.
γλυκόφωνος: Σολωμ.
γλυκοφωτίζω: Ξενόπ.
γλυκοχάραμα: Βαλαωρ.
γλυκοχτυπώ: Ξενόπ.
γλυκοψιθυρίζω: Ξενόπ.
γλυτρώνω: Ασκαράτ.
γλωσσίτσα: Ξενόπ.
γλωσσοτρώγω: Ξενόπ.
γνωρίζω: Σολωμ.
γνώριμα: Ξενόπ.
γνωσέω: Θεοτόκ.
γόγγυσμα: Σολωμ.
γογγυσμός: Σολωμ.
γοερά: Ξενόπ.
γόμπα: Ασκαράτ. Γουζέλ.
γομπιάζω: Ασκαράτ.
γονατιστός: Βαλαωρ.
γόνατο: Σολωμ.

γονίδς: Σολωμ.	γύμναση: Ξενόπ.
γόνος: Βαλαωρ.	γυμνός: Μαρτζώκ. (γδυμνός)
γοργά: Σολωμ.	γυμνοσάλιαγκας: Σολωμ. (γδυμνοσά- λιαγκας)
γοργοπερνώ: Ξενόπ.	γυναικοβίζιτα: Ξενόπ.
γοργοπνέω: Μαβίλ. (γοργοπνένε)	γυροβολιά: Βαλαωρ. («φράκτης»)
γοργός: Σολωμ.	γύφτικος: Βαλαωρ.
γουβίτσα: Ξενόπ.	γυρογυάλι: Μαβίλ.
γουλερός: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.	γύφτικος: Βαλαωρ.
γούλος: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ. Βα- λαωρ.	γωνιάζω: Βαλαωρ. (εγώνιασα)
γουνερό: Λασκαράτ.	δάγκαμα: Ξενόπ.
γουρούνι: Σολωμ.	δαγκανάρι: Βαλαωρ.
γουστέρα: Μαρκορ. Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.	δαγκώνω: Σολωμ.
γουστόζος: Ξενόπ.	δαιμονίζω: Ξενόπ.
γοφί: Ξενόπ.	δάκρυ: Σολωμ.
γραμματάκι: Ξενόπ.	δακρύζω: Σολωμ. (εδακρύζανε-εδάκρυ- σαν)
γραψιματάκι: Ξενόπ.	δαμάλι: Βαλαωρ.
γράψιμο: Σολωμ.	δάρτισμα: Θεοτόκ. Γεωργ. Βιργιλ.
γρέμπανο: Σολωμ.	δασερός: Πολυλάς μτφ Οδύς.
γρηγοράδα: Σολωμ. (2) Ξενόπ. (γλη- γοράδα-ογληγοράδα)	δάσος: Σολωμ. Θεοτόκ Γεωργ. Βιργιλ. (τα δάσα)
γρηγορεύω: Λασκαράτ. Θεοτόκ. (γλη- γορεύω)	δασώνω: Ξενόπ.
γρήγορος: ΙΤυπάλδ. (ογλήγορη)	δαυλί: Βαλαωρ.
γρηγορώ: Καλοσγ. (γληγορώ)	δάφνη: Σολωμ.
γριά: Βαλαωρ.	δαφνόκλαδο: Βαλαωρ. (δαφνόκλαρο- δαφνόκλαρα)
γριπάρι: Βαλαωρ. (2)	δαφνοστεφάνι: Βαλαωρ. (δαφνοστέφανα)
γροθιάζω: Λασκαράτ.	δαφνοστεφανώνω: ΙΤυπάλδ. Βαλαωρ.
γροθίζω: Λασκαράτ.	δαφνούλα: Βαλαωρ.
γροθομαχία: Μαρκορ.	δαφνοφόρος: Σολωμ.
γρούζω: Βαλαωρ. (2) Πολυλ.	δαχτυλιά: Ξενόπ.
γρυ: Λασκαράτ.	δάχτυλο: Σολωμ.
γρυλλώνω: Σολωμ.	δαχτυλοδείχνω: Ξενόπ.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα ανακοίνωση εξετάζεται το λογοτεχνικό κυρίως γλωσσικό υλικό, το οποίο απόκειται στο αρχείο του *Ιστορικού Λεξικού* και το οποίο προέρχεται από λογοτέχνες της Επτανησιακής Σχολής αλλά και μεταγενέστερους επτανησιακής καταγωγής συγγραφείς. Το υλικό μελετάται σε συνάρτηση με τους ήδη τυπωμένους τόμους του *Ιστορικού Λεξικού* (α-δαχτυλωτός) για να φανεί η συμβολή της λογοτεχνίας των Επτανησίων στο *Ιστορικό Λεξικό*. Το όλο ζήτημα σχετίζεται με τον επτανησιακό δημοτικισμό ως γλωσσική θεωρία και πράξη, δηλαδή τον ρόλο των επτανησιακών ιδιωμάτων στη διαμόρφωση της κοινής και την αξιοποίησή τους στη λογοτεχνία αλλά και τη συνειδητή προσπάθεια των Επτανησίων δημιουργών να καταξιώσουν τη δημοτική ως γλωσσικό όργανο με τη συγγραφή πρωτότυπων έργων και μεταφράσεων από την αρχαία ελληνική και ξένες γλώσσες. Η εξαντλητική αποδελτίωση των έργων αυτών από σύγχρονες και έγκυρες εκδόσεις και ο εμπλουτισμός του αρχείου του *Ιστορικού Λεξικού* με το εν λόγω υλικό παραμένει ένα από τα ζητούμενα της γλωσσικής έρευνας στο *Ιστορικό Λεξικό*.

The aim of this paper is to demonstrate that the presence of the Heptanesian writers in the *Historical Dictionary* of the Academy of Athens is important and that their literary language has a preponderant role in shaping standard Modern Greek: not only because their poetic, prose and translation work cultivated demotic in their time, but also because their literary language provides examples of uses (morphology, syntax, vocabulary) that have enriched the entries, definitions and examples of the *Historical Dictionary* of the Academy of Athens.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΛΕΞΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

Α

ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΤΗΣ ΤΕ ΚΟΙΝΩΣ ΟΜΙΛΟΥΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

Α - ΑΜ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΒΣΤΙΑ",
Κ. ΜΑΪΣΝΕΡ & Ν. ΚΑΡΓΑΛΟΥΡΗ
1933

ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟ ΧΩΡΟ

Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίδα

Σε κείμενα που αναφέρονται στον Ιόνιο χώρο αναγνωρίζεται πάντα η ιδιαιτερότητα που αποδίδεται στο επτανησιακό *modus vivendi* και επισημαίνονται –ως καίρια στοιχεία της ουσίας του– οι εξαιρετες αισθητικές αξίες και τα φιλάλληλα αισθήματα που χαρακτηρίζουν τα έργα, τις νοοτροπίες, τις συμπεριφορές των τοπικών κοινωνιών του. «[...] *Ευφραίνεται ο Επτανήσιος ερευνητής όταν ξεχωρίζει τον Ιόνιο κόσμο του από τον άλλο Ελλαδικό [...] και ενδιαφέρεται να καθορίσει την πολιτιστική ταυτότητα του δικού του Νησιού [...]*», υπογράφμμιζε ο Δημήτριος Λουκάτος σε ομιλία του στην Κέρκυρα, τον Σεπτέμβριο του 1970 στο πλαίσιο των πνευματικών εκδηλώσεων της Α' Επτανησιακής Εβδομάδας που οργάνωσε η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών.¹

Το εννοιολογικό περιεχόμενο αυτής της διατύπωσης παραπέμπει συνειρμικά σε μια άλλη σκέψη, που είχε εκφράσει με έμφαση το 1828 ο νεοφερμένος στην Ελλάδα Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας λέγοντας: «*κάθε τόπος έχει χωριστά το μυστήριο της ζωής του, το νόμο της ευτυχίας του*».²

Το θέμα αυτό ακριβώς –εν μέρει μεταφυσικό– της ιδιαιτερότητας και μοναδικότητας ενός τόπου, έχει απασχολήσει εδώ και μερικές δεκαετίες σε παγκόσμια κλίμακα τις ανθρώπινες κοινωνίες, που αγωνιούν για το «*ευ ζην*» και αναζητούν τρόπους που θα προάγουν στο διηνεκές την ανάπτυξή τους σε επίπεδο κοινωνικό, πνευματικό, οικονομικό.

Την αναγνωρίσιμη από την τοπική κοινωνία («*ταυτότητα*») του τόπου στον οποίο αυτή ανήκει, συνθέτει ο συνδυασμός των φυσικών και πολιτιστικών πόρων που αυτός διαθέτει και οι οποίοι αποτελούν τους κύριους πυλώνες για την ανάπτυξή του.³

Από αυτούς, ειδικότερα εκείνοι του πολιτισμού είναι σύνθετοι και εμπεριέ-

1. Δ.Σ. Λουκάτος, «Η Επτανησιακή λαϊκή παράδοση και το σύγχρονο χρέος», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τχ. 15(1970), σ. 64,65. Βλ. και Δ.Σ. Λουκάτος, «Τα Λαογραφικά του Λαοκαράτου», *Νέα Εστία*, τ. 70, τχ. 827 (1961), σ. 14-15.

2. Βλ. Ν.Π. Σούλεντάκης, *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2012, σ. 51.

3. Ε. Αντζουλάτου-Ρετσίδα, «Πολιτιστική διαχείριση και κοινωνική ανάπτυξη», στο

χουν τα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, τα προϊόντα της σύγχρονης πολιτιστικής παραγωγής, τις πολιτιστικές πεποιθήσεις και επιλογές, καθώς και τον τρόπο ζωής. Ειδικότερα η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι σήμερα διευρυμένη και περιλαμβάνει το φυσικό και το δημιουργημένο από τον άνθρωπο περιβάλλον, με όλα τα υλικά –κινητά και ακίνητα– καθώς και τα άυλα πολιτισμικά αγαθά, όπως είναι οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μνημεία, οι μουσειακές συλλογές όλων των τύπων, τα κάστρα, τα μοναστήρια και οι εκκλησίες, οι πινακοθήκες, τα βιομηχανικά κτήρια, οι φυσικές τοποθεσίες και τα μνημεία της φύσης, όπως είναι τα φαράγγια, οι δρυμοί, οι λίμνες, τα σπήλαια, αλλά και οι νοοτροπίες και πεποιθήσεις, οι τρόποι και ρυθμοί της ζωής, οι συνήθειες γαστρονομικές ή ψυχαγωγικές, οι πρακτικές παραστατικής έκφρασης, όπως η μουσική, ο χορός, το θέατρο, η τεχνογνωσία και οι χειροτεχνικές δεξιότητες.⁴

Όλα αυτά τα στοιχεία συγκροτούν για μια κοινωνία το πολιτισμικό απόθεμά της και συνιστούν την ιδιαίτερη «ταυτότητά» της, στην οποίας τη διαμόρφωση συμβάλλει ο τρόπος όπου αυτή ανήκει, ενώ παράλληλα και αυτός διαμορφώνεται από αυτήν.

Στη διαλεκτική αυτή σχέση όπου οι ρόλοι υποκειμένου και αντικειμένου εναλλάσσονται δημιουργικά, καταλυτικό ρόλο έχει διαδραματίσει και η τήρηση των αξιών που προσδιορίζουν την «ταυτότητα» της ομάδας που κατοικεί τον τόπο.

Το ήθος και οι αισθητικές επιλογές των μελών της πλαστοουργούν συσσωρευτικά το ήθος και την αίσθηση που προβάλλει ως γενικό χαρακτηριστικό ο τόπος της. Στη διαδικασία αυτή καίριο ζητούμενο αποβαίνει η λαχτάρα για ευταξία, ρυθμό, αρμονία και πνευματική ανάταση, για ειρηνική συμβίωση της ομάδας με το περιβάλλον της.

Την επίτευξη αυτού του στόχου εκπληρώνει η γνώση και η κατάλληλη παιδεία των μελών της, που καλλιεργεί ευαισθησίες και αφυπνίζει συνειδήσεις.

Τη σημασία αυτής της αναγκαιότητας είχε συλλάβει η Ιόνιος Εταιρεία ήδη από τα μέσα του 19ου αι. όπως προκύπτει από τα Πρακτικά της το 1860-1861 που εξέδωσαν ο Ναπολέων Ζαμπέλιος και ο Ιάκωβος Πολυλάς, όπου σημειώνεται ότι η Εταιρεία αυτή «ήθελε δώσει ώθησιν εις την ενέργειαν και την ευφροσύνην λαού όστις δια τας παραδόσεις και τας κλίσεις και την γεωγραφικήν αυτού θέσιν ειδικώς κέκληται να εξασκήση τας τέχνας του πολιτισμού».⁵

Εδώ αξίζει να αναφερθεί και έγγραφο του 1859 του Ανδρέα Μουστοζύδη, ο

βιβλίο: *Πολιτισμικός τουρισμός στο Αέκαιο Όρος, Πρακτικά Εργασιών Δημερίδας* (επιμ. Σ.Κωσταρίδου – Ι. Λυριτζής), Τρίπολη 2008, σ. 73-78.

4. Ε. Αντζουλάτου-Πετσίλα, *Πολιτιστικά και Μουσειολογικά Σύμμεικτα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 121-122.

5. *Πρακτικά της Ιονίου Εταιρείας*, τ. Α', 1860-1861, εκδοθέντα υπό Ναπολέοντος Ζα-

οποίος υπό την ιδιότητα του Άρχοντα της Δημόσιας Εκπαίδευσης, γράφει προς τον γραμματέα της Γερουσίας Δούσμανη για την κατάσταση της δημόσιας βιβλιοθήκης στην Κέρκυρα και του υπογραμμίζει τη φθορά από την υγρασία σημειώνοντας: «*Η ευπρέπεια του δημοσίου τούτου Καταστήματος και η διατήρησις των βιβλίων [...] απαιτεί [...] ν' ασφαλισθώσιν δια τινος [...] κοσμίας περιβολής [...]*».⁶

Στο απόσπασμα αυτό οι έννοιες της ευταξίας, της αρμονίας, της αισθητικής είναι πρόδηλες αξίες.

Την επτανησιακή αυτή ευαισθησία για φροντίδα της πολιτισμικής κληρονομιάς απηχούν σε μεταγενέστερα χρόνια ευχές που διατυπώθηκαν κατά τις συνεδριάσεις των Πανιονίων Συνεδρίων.

Έτσι, στο Α' Πανιώνιο Συνέδριο που συγκλήθηκε στην Κέρκυρα τον Μάιο του 1914 διατυπώθηκε η πρόταση –την οποία υπέβαλε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου και υποσχέθηκε να υποστηρίξει ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος που παρακολούθησε μέρος των εργασιών του συνεδρίου– να ληφθεί νομοθετική μέριμνα για την προστασία των καλλιτεχνικών και ιστορικών μνημείων της Επτανήσου και επίσης να μεριμνήσει με σχετική εγκύκλιό της η Ιερά Σύνοδος για τη διατήρηση της ζωγραφικής και της παλαιότερης αρχιτεκτονικής των ναών κατά τις ανακαινίσεις τους.⁷

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι και προηγουμένως, το έτος 1908, η ανάγκη για διάσωση και διαφύλαξη των καλλιτεχνικών θησαυρών της Ζακύνθου είχε τονιστεί σε συγκεκριμένο κείμενο που συνόψιζε τα αποτελέσματα επιτόπιων έρευνων για τα μεσαιωνικά μνημεία του νησιού αυτού, που είχε προκαλέσει ο τότε νομάρχης του.⁸

Στο Β' Πανιώνιο Συνέδριο που οργανώθηκε στην Ιθάκη το 1938 προτάθηκε η φροντίδα για τη διατήρηση των ιστορικών μνημείων της Επτανήσου.⁹

Στο Γ' Πανιώνιο Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα, Κεφαλονιά και Ζάκυνθο τον Σεπτέμβριο του 1965 τονίστηκε και πάλι η ανάγκη να δια-

μπελίου Ταμίου και Ιακώβου Πολυλά Γραμματέως, Κερκύρα, εν τω Τυπογραφείω της Κυβερνήσεως 1861, σ. 23.

6. Τα κυριότερα της περί παιδείας επισήμου του Άρχοντος αλληλογραφίας προς την Εκλαμπροτάτην Γερουσίαν, Μέρος Α', Κερκύρα, εν τω Τυπογραφείω της Κυβερνήσεως, 1859, σ. 162-163.

7. Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Π.Α. Πετράκου, 1915, σ. 38, 49. Πρβλ. και Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου (Εκατονταετηρίς Ενώσεως Επτανήσου), τ. Α', εν Αθήναις 1967, σ. ιθ.

8. «Εκθεσις Αδ. Αδαμαντίου περί των Μεσαιωνικών μνημείων της Ζακύνθου», Επτανησιακά Φύλλα, τ. Δ' (1961-1963), σ. 92 κ.ε.

9. «Β' Πανιώνιον Συνέδριον. Πρακτικά – Ανακοινώσεις», Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. 13 (1967), σ. 18.

σωθούν –και με κρατική παρέμβαση– τα κειμήλια τέχνης και λόγου που απόκεινται σε αρχεία και ιδιωτικές συλλογές, και παράλληλα αφενός να φωτογραφηθούν τα μνημεία, αφετέρου να ιδρυθεί αρχείο φωτογραφικών τεκμηρίων.¹⁰

Στον πρόλογο του τρίτου τόμου των *Πρακτικών* του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, που έγινε στην Κεφαλονιά τον Μάιο του 1986, επισημαίνεται εκ νέου η ύπαρξη διασπαρμένων αρχαιολογικών θησαυρών και νεότερων μνημείων τέχνης, που χρειάζονται τη διάσωσή τους από τη φθορά του χρόνου και τη διαφύλαξή τους σε μουσειακά ιδρύματα, γιατί αποτελούν τεκμήρια επτανησιακής ταυτότητας.¹¹ Εδώ πρέπει να προστεθεί ότι η πολυσημία του μουσείου ως κιβωτού ταυτότητας ήταν γνώριμη έννοια στον επτανησιακό χώρο ήδη από τις αρχές του 20ού αι. και προτάσεις για την ίδρυση «Εθνολογικού Επτανησιακού Μουσείου»¹² ή «Επτανησιακού Ιστορικού και Λαογραφικού Μουσείου»¹³ είχαν διατυπωθεί στα Α' και Γ' Πανιόνια Συνέδρια το 1914 και το 1965 αντίστοιχα.

Παράλληλα διαστάσεις της μουσειακής πρακτικής όπως είναι η συλλεκτική και εκθεσιακή δράση έχουν επίσης από πολύ νωρίς αναγνωριστεί ως καταλυτικές για τη διάσωση και ανάδειξη των πολιτισμικών θησαυρών και αυτή η κατανόηση αποτυπώνεται στο σκεπτικό για τη διοργάνωση στο πλαίσιο του Α' Πανιονίου Συνεδρίου το 1914, αναδρομικής έκθεσης επτανησιακών μνημείων και κειμηλίων. Στο σχετικό ενημερωτικό κείμενο που διανεμήθηκε καταγράφονται στοιχεία που αποκαλύπτουν αφενός γνώση των ειδικών μουσειογραφικών εφαρμογών και αφετέρου ευρύτερη –ήδη από τότε– σύλληψη και εποπτεία του πεδίου της επτανησιακής πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς αναζητούνται ποικίλα αντικείμενα, όπως έγγραφα σχετικά με τον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, έντυπα, (βιβλία, εφημερίδες, περιοδικά), εικόνες τοπίων, ενδυμασιών, φωτογραφίες μνημείων κινητών και ακινήτων, ενδυμασίες και προσωπικά αντικείμενα, μετάλλια, νομίσματα και σφραγίδες, έργα τέχνης (μουσικά χειρόγραφα, σχεδιαγράμματα, σκαριφήματα, ζωγραφιές, τορεύματα), έπιπλα και σκεύη.¹⁴

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν μέχρι σήμερα, οι δράσεις, στις οποίες έχουν αποδυθεί με ζήλο, ενθουσιασμό, φαντασία και αισθαντικότητα οι τοπικές κοινωνίες των Ιόνιων νησιών αποκαλύπτουν μια συνειδητή πρόθεση για διαφύλαξη της ειδοποιού διαφοράς που συνιστά η ιδιαιτερότητα και μοναδικότητά τους, αλλά και τον προσανατολισμό τους σε εμβάθυνση σε μια διαδικασία αυτο-

10. *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, ό.π., σ. λδ.

11. *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 3, Αργοστόλι 1991, σ. 15.

12. *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου*, ό.π., σ. 28.

13. *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, ό.π., σ. λγ.

14. «Η εν Κερκύρα αναδρομική έκθεση της Επτανήσου», στο βιβλίο: *Πεντηκονταετηρίς της Ενώσεως της Επτανήσου 1864-1914*, Δελτίον Β'.

γνωσίας. Στην τάση αυτή «πίστεες μνήμης» όπως είναι τα αρχεία και οι βιβλιοθήκες, που συνιστούν πολύτιμα στηρίγματα γνώσης και δεξαμενές πληροφοριακού υλικού, σειρά από εκθεσιακά σύνολα –μικρότερα ή μεγαλύτερα σε μέγεθος–, ή συλλογές, που λειτουργούν από δήμους, κοινότητες, ή σωματεία, παρέχουν την πρώτη κρίσιμη ύλη για απογείωση σε δημιουργική δραστηριότητα.

Στον προγραμματικό σχεδιασμό τους είναι εμφανές πάντα η επτανησιακή βουλευτική δύναμη για επίτευξη αριστείας όσον αφορά την ποιότητα, την αισθητική, το ήθος του κάθε τόπου, όπως αυτά μπορεί να εκφραστούν σε τομείς της καθημερινότητας που συγκροτούν το «καλό καγαθό» του «ευ ζην». Σε αυτό το πλαίσιο η πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη, η ανάδειξη και διατήρηση της ιστορικής και λαϊκής κληρονομιάς, η προστασία του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος και η προβολή και προστασία του φυσικού τους κάλλους, η δημιουργία όρων υψηλής ποιότητας ζωής, η ενίσχυση της παιδείας και η μέσω αυτής τόνωση πνευματικών ικανοτήτων, διατυπώνονται ως στόχοι στην ανάληψη πρωτοβουλιών από τις τοπικές κοινωνίες όλων των νησιών, οι οποίες μέσα από ποικίλους φορείς ικανοποιούν την έντονη ανάγκη τους για συλλογική έκφραση.¹⁵

Σχετική ως προς αυτό το θέμα είναι η παρατήρηση που διατυπώνει σε κείμενό του για τη Ζάκυνθο, δημοσιευμένο το 1961, δηλαδή μετά τους καταστροφικούς για την κληρονομιά του νησιού σεισμούς του 1953, ο Ντίνος Κονόμος: «*Η βαθυτάτη θεοσέβεια των κατοίκων εκδηλώνεται αδιάκοπα με την ανοικοδόμηση νέων εκκλησιών [...] πασκίζον πάντα με κάθε οικονομική θυσία να ευπρεπίζεται ο ιερός χώρος με αληθινά έργα τέχνης [...] Η θρησκευτικότητα, η κοινωνικότητα, η αισθητική και η άμιλλα είναι αφορμές αρμονίας και προόδου, αληθινής και πηγαίας ζωής με περιεχόμενο και νόημα*».¹⁶

Με την άποψη αυτή μπορεί να συνδυαστεί και η συναφής εγκωμιαστική αναφορά του Κεφαλήνως Κοσμά Π. Φωκά-Κοσμετάτου, ο οποίος σε άρθρο του το 1962 σημειώνει: «[...] οι εν σεισμική δυστυχία αδελφοί Ζακύνθιοι, πλείστα προσεισμικά μνημεία της πόλεως των περιέσωσαν και ανεστήλωσαν».¹⁷

Μάλιστα στο ίδιο αυτό πλαίσιο του σωστικού και αναστηλωτικού οργασμού

15. Βλ. χαρακτηριστικά παραδείγματα στο βιβλίο: *Επτανησιακά ιδρύματα κληροδοτήματα (19ος αι.-1953). Πρακτικά Συνεδρίου Κεφαλονιά 7-9 Μαΐου 2004*, (επιμ. Γ.Ν. Μοσχόπουλος), έκδ. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2007, σ. 137, 139, 149, 158, 271, 287, 292, 315, 325, 345, 349, 430, 446, 455, 525.

16. Ν. Κονόμος, «Ζακυνθινές εκκλησίες», *Ηώς*, τχ. 48-49 (1961), σ. 12. Ο συγγραφέας αναφέρεται στα πολυάριθμα έργα ζωγραφικής, ξυλογλυπτικής, μεταλλογλυπτικής, αργυροχοίας, χρυσοχοίας, χρυσοκεντητικής, με τα οποία εμπλουτίζονται οι ναοί του νησιού.

17. Κ.Π. Φωκάς-Κοσμετάτος, «Ένα κωδωνοστάσιον που δεν έπρεπε να κατεδαφισθή», *Ηώς*, τχ. 58-60 (1962), σ. 63.

των Ζακυνθίων εγγράφεται και η αποκατάσταση του καμπαναριού του Αγίου Διονυσίου, που περιγράφει με γλαφυρό τρόπο στο αφήγημά του «Καμπάνες» ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, τονίζοντας την υψηλών αξιώσεων αισθητική προσδοκία της τοπικής κοινωνίας ως προς τον έλεγχο της τονικότητας – δηλαδή το «γκούστο και ιντονάτο» –, του ήχου που εκπέμπουν οι νέες καμπάνες που τοποθετήθηκαν.¹⁸ Τόσο εκλεπτυσμένη είναι η αισθητική ευθυξία του Επτανήσιου.

Η αισθητική ικανοποίηση ως διαρκές αίτημα του Επτανήσιου, απλώνεται και σε άλλα πεδία της αισθητηριακής αντίληψης, όπως είναι το βλέμμα, η γεύση, η όσφρηση, ώστε πέρα από τα ποικίλα τεχνουργήματα, να εντοπίζεται σε αυτήν καθεαυτήν την τερπνότητα του χώρου και το φυσικό κάλλος του, το οποίο αναγνωρίζεται ως αυταξία.¹⁹

Η συνειδητή πρόσληψη της ιδιαίτερης σημασίας που έχει αυτή η παράμετρος έχει εμπνεύσει ποικίλες δράσεις και ενέργειες. Σε αυτές ανήκει και η φροντίδα για ένταξη της πόλης της Κέρκυρας στον κατάλογο παγκόσμιας κληρονομιάς της Unesco. Εξάλλου, ποιότητες όπως η λεπτότητα και η επινόηση, ή η αποφυγή του ανώφελου και περιττού τρέφουν πάντα την εγγενή τάση του Επτανήσιου για φιλοκαλία.

Ο γαλαξίας των πρωταγωνιστών αυτού του εγχειρήματος περιλαμβάνει, εκτός από τους δήμους, σωματεία, συλλόγους και ιδρύματα με σεβαστή παρουσία και αναγνωρισμένη συμβολή σε όλα τα νησιά. Η φροντίδα τους για την υλική και άυλη επτανησιακή πολιτιστική κληρονομιά εκφράζεται με τη δημιουργία βιβλιοθηκών, αρχείων, πινακοθηκών και μουσείων ποικίλης θεματικής (αρχαιολογικά, ιστορικά, λαογραφικά, εκκλησιαστικά, φυσικής ιστορίας κ.λπ.) για τη συλλογή, φύλαξη και προβολή κινητών πολιτισμικών αγαθών, με την ίδρυση και λειτουργία φιλαρμονικών, ωδείων και θεάτρων για την καλλιέργεια των παραστατικών τεχνών, με τη διοργάνωση εκδηλώσεων διεθνούς εμβέλειας για την προώθηση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Ο ενδιαθέτος κοσμοπολιτισμός του Επτανήσιου, τρέφει τον ενθουσιασμό του για εξωστρέφεια και άνοιγμα προς το παγκόσμιο, στο οποίο επιζητεί και δικαίως διεκδικεί τη θέση του, σμιλεύοντας με αυτοπεποίθηση την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του.

Ως καταληκτική διατύπωση στη σύντομη αυτή παράθεση των σκέψεων που προηγήθηκαν, σημειώνεται ότι για τις τοπικές κοινωνίες των νησιών του Ιονίου, ο διάλογος με το πλούσιο απόθεμα που η φύση και η ιστορία έχουν συσσωρεύσει στους τόπους τους, αποτελεί αναπόφευκτη και συνειδητή επιλογή για την υπαρ-

18. Γ. Ξενόπουλος, «Καμπάνες», *Ηώς*, τχ. 48-49 (1961), σ. 87-88.

19. Για εκτεταμένη φιλοσοφική θεώρηση του θέματος αυτού βλ. Α. Berleant, *Η Αισθητική του Περιβάλλοντος*, έκδ. Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα 2004.

ξιακή δικαίωσή τους και για την ξεκάθαρη κατάθεση της οντικής αλήθειας τους, στην αισθητική και στην ηθική διάστασή της.

Περίληψη / Summary

Στην εισήγηση αυτή συζητείται η εναλλαγή των ρόλων υποκειμένου και αντικειμένου κατά τον διάλογο μεταξύ τοπικών κοινωνιών και πολιτισμικού αποθέματος (φυσικού και ανθρωπογενούς στην υλική και άυλη διάστασή του) και προσεγγίζονται θέματα αισθητικής και ηθικής με αφετηρία την ιδιαιτερότητα του επτανησιακού χώρου.

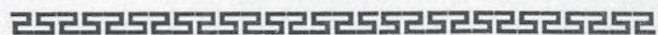
This paper discusses the changing roles between subject and object in the dialogue which takes place among local communities on the one side and their cultural resources, their physical environment and their intangible heritage on the other side. Taking as case study the special identity of the Ionian Islands, the paper examines certain aesthetic and ethical issues.

ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑ·Τ·ΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Α' ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ
ΕΒΔΟΜΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ

14-20 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1970

ΑΠΟ ΤΗΝ “CASA DI CUCURIZZA” (1827)
ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ (1981).
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ
ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΡΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΥΚΟΥΡΙΤΣΑ
ΕΥΡΩΠΟΥΛΩΝ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗ ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ
ΣΕ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Δημήτρης Κ. Ζυμάρης

Το Μουσείο Καποδίστρια – Κέντρο Καποδιστριακών Μελετών αποτελεί το πρώτο και μοναδικό μουσείο, αφιερωμένο στη μνήμη του πρώτου Κυβερνήτη της Ελλάδας, και στεγάζεται σε μια από τις παλαιές εξοχικές κατοικίες της οικογένειας Καποδίστρια, τη λεγόμενη *Κουκουρίτσα* (*Cucurizza*). Έχει έκταση 270 τ.μ. περίπου και βρίσκεται μέσα σ' ένα κτήμα δεκατριών στρεμμάτων, στην κορυφή ενός λόφου, όπως άλλωστε δηλώνει και το ειδικό τοπωνύμιο *Κουκουρίτσα*,¹ στον οικισμό Ευρωπούλων, σε απόσταση επτά χιλιομέτρων από την πόλη της Κέρκυρας.

Το εν λόγω ακίνητο, που αποτελούσε τμήμα μεγαλύτερης έκτασης, ανήκε στην οικογένεια Καποδίστρια τουλάχιστον τους δύο τελευταίους αιώνες και μέχρι το 1979, οπότε η Μαρία Καποδίστρια-Δεσύλλα, δισέγγονη του μικρότερου αδελφού του Κυβερνήτη, με μια κίνηση μεγάλης ευεργεσίας προς τον Τόπο, το δώρισε σε τρεις, ιστορικής σημασίας, πολιτιστικούς φορείς της Κέρκυρας.

Στην ακόλουθη ανακοίνωση επιχειρείται, σε στενά πλαίσια,² η τεκμηρίωση όψεων της ιστορίας αυτού του κτήματος και της μετατροπής του από ιδιωτική αγροικία σε Μουσείο, με παράλληλη παρουσίαση στοιχείων για την οικογένεια του Κυβερνήτη αλλά και για την εξέλιξη του περιβάλλοντος στο οποίο ο ίδιος έζησε. Πέρα από τη γνωστή αλλά περιορισμένη βιβλιογραφία,³ σχετική με τα

1. *Κουκουρίτσα* σημαίνει «αεδαφική έξαρση, λόφος και ιδιαίτερα η κορυφή του». Βλ. Γεράσιμος Χυτήρης, *Κερκυραϊκό Γλωσσάρι*, Κέρκυρα 1992, σ. 86. Το ίδιο τοπωνύμιο συναντάμε και σε άλλες περιοχές της Κέρκυρας, για παράδειγμα στον Άγιο Γόρδιο Σινιράδων, βλ. Στέλιος Γραμμένος, *Ανάμεσα Κουκουρίτσας και Ακλερης*, Αθήνα 2008.

2. Δυστυχώς, ο γενικός περιορισμός των 4.000 λέξεων στο προς δημοσίευση κείμενο, δεν μας επιτρέπει να παραθέσουμε περισσότερα στοιχεία και πολλά αρχαιολογικά τεκμήρια.

3. Για μια σύγχρονη, εκτενή παρουσίαση της αγροικίας της Κουκουρίτσας βλ. Κωνσταντίνος Δ. Καραμούτσος, *Κερκυραϊκές Αρχοντικές Αγροικίες Μέσης Κέρκυρας*, τ. 2, Κέρ-

ιδιοκτησιακά θέματα της οικογένειας, η έρευνα βασίστηκε σε δύο κυρίως άξονες: Αφ' ενός στα ευρισκόμενα αρχειακά και άλλα τεκμήρια, που διατηρούν οι απόγονοι της οικογένειας και αφορούν κυρίως την οικονομική διαχείριση της περιουσίας τους, τους τελευταίους δύο αιώνες,⁴ αφ' ετέρου, στην έρευνα στα Γ.Α.Κ. Κερκύρας.⁵ Εκτός των άλλων, ενδεικτικά ερευνήθηκαν τα ευρετήρια και αρκετές πράξεις οκτώ νοταρίων, τριών του 19ου αι.⁶ και πέντε του 18ου αι.,⁷ όπου περιλαμβάνονται εκατοντάδες συμβόλαια της οικογένειας Καποδίστρια.

Έως τώρα, γνωρίζουμε από την προφορική παράδοση, ότι η Κουκουρίτσα ανήκε από παλιά στους Καποδίστρια και δόθηκε ως προίκα στην αδελφή του ΑντωνοΜαρία, Βιτόρια, η οποία παντρεύτηκε τον Αυγουστίνο Λουπινά, γύρω στο 1750. Το κτήμα επέστρεψε στην οικογένεια, καθώς ο Αυγουστίνος και η Βιτόρια ήταν άτεκνοι.

Η αρχειακή έρευνα επιβεβαιώνει, έως ένα βαθμό, αυτή την παράδοση, αλλά

κυρα 2010, σ. 84-95, όπου χρήσιμες γενικές πληροφορίες, μνήμες του συγγραφέα και πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Επίσης, βλ. Δέσποινα Παϊσίδου, *Στ' αρχοντικά της Κέρκυρας*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 151-153, και Γιώργος Χ. Σουρτζίνος, *Κέρκυρα, ταξίδι στο χρόνο*, Κέρκυρα 1998, σ. 139-142. Για τα ιδιοκτησιακά της οικογένειας Καποδίστρια βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας. Η Γένεση του Ελληνικού Κράτους*, Αθήνα 1976, σ. 33-34. – Κώστας Σταμ. Απέργης, *Κορακιάνα, σελίδες από τον 15ο έως και τον 18ο αιώνα*, Κέρκυρα 2007, σ. 20, 53. – Τέλλος Χ. Πανδής, *Η Μεσαιωνική νότια Κέρκυρα, Βαϊλαρχία Αλεούχμιμον*, Κέρκυρα 2006, σ. 212-218. – Βιβή Κουρή, «Η δραστηριότητα της οικογένειας Καποδίστρια-Καποδίστρια κατά τους 17ο-18ο αιώνα στην περιοχή της Λευκίμμης», *Τα Ιστορικά*, τχ. 56 (2012), σ. 131-144.

4. Οφείλω να ευχαριστήσω θερμότατα τους κ.κ. Βιάρo Καποδίστρια, Σπύρο Μπουφίδη και Αλέξανδρο Κόσκορο καθώς και τις κυρίες Ναταλία Καποδίστρια και Ντάρια Κοσκόρου, για την εξαιρετική ευγένεια, την υποστήριξη και την πολύ ουσιαστική συμβολή τους στην παρούσα έρευνα.

5. Ευχαριστώ θερμά την κυρία Νέλλα Πανταζή, αναπλ. διευθύντρια των Α.Ν.Κ., καθώς και το προσωπικό των Αρχείων για την ευγενική προθυμία τους. Ευχαριστώ επίσης, τους φίλους ερευνητές κ.κ. Κώστα Καρδάμη, Σπύρο Γαούτση και Γιώργο Λινάρδο, για τις χρήσιμες υποδείξεις τους για την ανεύρεση επιπλέον αρχειακού υλικού.

6. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά, Βικέντιος Καλογεράς [Κ.50-Κ.118] (1811-1865), Μπροκίνης Φραγκίσκος [Μ.339-Μ.379] (1821-1866) και Ασπρέας Ιωάννης [Α.541-Α.601α] (1826-1860). Ειδικώς, ως προς τον Β. Καλογερά, αποδελτιώθηκαν πλήρως τα ευρετήριά του, όπου καταγράφονται 272 συμβολαιογραφικές πράξεις, στις οποίες εμφανίζονται ως συμβαλλόμενοι τρεις γενιές της οικογένειας Καποδίστρια, ο πατέρας Αντωνομαρίας, τα τέκνα του και ο εγγονός Αντώνιος Καποδίστριας. Τα συμβόλαια αυτά καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων της οικογένειας και βρίσκονται υπό επεξεργασία.

7. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Τόμπρος Ιωάννης [Τ.5-Τ.10] (1691-1746), Τόμπρος Αναστάσιος [Τ.3-Τ.4] (1741-1783), Κουβαράς Δανιήλ [Κ.466-Κ.490] (1705-1741), Παλατιανός Φραγκίσκος [Π.33-Π.39*] (1766-1804), Σαράτσος Ανδρέας [Σ.75-Σ.92] (1760-1807).

διατηρεί –προς το παρόν– και ένα σκοτεινό σημείο. Στις πράξεις των δύο νοταρίων Ευρωπούλων του 18ου αι., Ιωάννη Τόμπρου (1691-1746) και Αναστάσιου Τόμπρου (1741-1783), αναφέρονται τόσο οι οικογένειες Καποδίστρια και Λουπινά, οι οποίες δραστηριοποιούνται στην περιοχή,⁸ όσο και το τοπωνύμιο της Κουκουρίτσας,⁹ το οποίο όμως, τουλάχιστον στα ευρεθέντα έως τώρα συμβόλαια του 18ου αι., δεν συσχετίζεται με καμία από τις δύο οικογένειες. Αυτό, φυσικά, δεν αποκλείει να εντοπιστούν περισσότερα στοιχεία στους δεκάδες νοταρίους της ευρύτερης περιοχής.

Σε ό,τι αφορά τη σύνδεση της οικογένειας Καποδίστρια με το συγκεκριμένο κτήμα, στην ενδιαφέρουσα διαθήκη του δοτόρου Αντωνίου Μαρία Καποδίστρια (1720),¹⁰ προπάππου του Κυβερνήτη, παρότι αναφέρονται αρκετές περιοχές της Κέρκυρας, όπου υπήρχε αξιόλογη περιουσία της οικογένειας, σε αυτές δεν συμπεριλαμβάνεται η Κουκουρίτσα. Δεν αποκλείεται, βέβαια, η πιθανότητα να περιήλθε αργότερα κατά τον 18ο αιώνα στην ιδιοκτησία της οικογένειας, προτού δοθεί ως προίκα στη Βιτόρια.

Πιο συγκεκριμένα στοιχεία για τους Ευρωπούλους, χωρίς όμως να αναφέρεται πάλι το τοπωνύμιο της Κουκουρίτσας, δίνει η διαθήκη του δοτόρου Αυγουστίνου Λουπινά, που συντάξε ο ίδιος, στα 1776, στην κατοικία του στο Παλαιό Φρούριο και δημοσιεύθηκε, όταν απεβίωσε, δύο χρόνια αργότερα.¹¹ Ο Αυγουστίνος Λουπινάς καθιστά αποκλειστική κληρονόμο του την αγαπημένη του σύζυγο Βιτόρια. Σε μια αποστροφή της διαθήκης του, αναφέρει: "[...] *Tengo nella villa di Servopoulous sotto la mia casa e makina, un luogo con dentro diversi frakatsaneri, neratzeri e fruttifiri [...]*", δηλαδή: «[...] Έχω στο χωριό των Ευρωπούλων, κάτω από το σπίτι και ελαιοτριβείο μου, ένα κτήμα με διάφορες συκιές, νεραντζιές και άλλα οπωροφόρα δέντρα [...]». Εάν πρόκειται πράγματι για το κτήμα της Κουκουρίτσας, έχει ενδιαφέρον ότι οι καλλιέργειες αυτές διατηρήθηκαν, όπως θα δούμε, πάνω από δύο αιώνες, έως τα χρόνια της Μαρίας Καποδί-

8. Ενδεικτικά: Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Ιωάννης Τόμπρος, Φ. Τ.5, β. 2, φ. 1^ν: «1695 νοεμβρίου 2 [...] υστο απαλάτιον του τιμίον και αιβγαινί μισέρο δοτόρου Ιωάννη Λουπινά υς τους Σερβοπούλους [...] παχτόνε το λιτρονβίο και ελαίς για λάδι καθαρό ξαίστες πενήντα...», και ό.π., Φ. Τ.5, β. 4, φ. 11^ν: «...παρά του τιμίον και εβγαινί σιορ γκιοργάκη Καβονδίστρα [...] στίμα για το υποστατικό όπον έχει ο άνωθεν Καβονδίστρας».

9. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., ό.π., β. 2, φ. 2^ν, «[...] ο παρόν νυρ Αντρέας Τόμπρος [...] αίδοσαι τας ελαίς οπ έχει λαυγάμενες υστι κονκουρίτζα [...] να τις βάνει μαίσα υστο λυτρονβιο τον μισέρο Ιωάννη Λουπινά [...]»

10. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Κουβαράς Δανιήλ, Φ. Κ.488, β. 10, φ. 457^ν-465^ν. Πληροφορία από: Eugène Rizo Rangabe, *Libre d'Or de la Noblesse Ionienne. Corfou*. Athènes 1925, σ. 75.

11. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Παλατινός Φραγγίσκος, Π.39, β. 3, φ. 09^ν-13^ν.

στρια, τη δεκαετία του 1970. Δυστυχώς, λανθάνουν το προικοσύμφωνο και η διαθήκη της Βιτόριας, που μάλλον θα διαφώτιζαν οριστικά το θέμα.

Πάντως, ήδη από τις αρχές του 19ου αι., ιδιοκτήτης της Κουκουρίτσας είναι ο πατέρας του Κυβερνήτη, ΑντωνοΜαρίας Καποδίστριας (1741-1821), καθώς στα 1819, εξουσιοδοτεί το γιο του Βιάρo να αγοράσει: «[...] δεκατρία ριζάρια ελιές [...] στην τοποθεσία Κουκουρίτζα [...] από τον Δημήτριο Αλεξάκη, [...] για δουκάτα 494 [...]».¹² Όσον αφορά ειδικώς τον Ιωάννη Καποδίστρια, έως τώρα, δεν έχουμε γραπτά τεκμήρια που να αποδεικνύουν τη σχέση του με την Κουκουρίτσα. Στις επιστολές προς τον πατέρα του,¹³ το μόνο από όλα τα εξοχικά κτήματα της οικογένειας στο οποίο αναφέρεται ο ίδιος, είναι στα Επισκοπιανά.¹⁴ Όμως, είναι βέβαιο ότι και στην Κουκουρίτσα έζησε ένα διάστημα, αφού το κτήμα ανήκε στην οικογένειά του. Μάλιστα, μαρτυρείται ότι έμεινε για κάποιο διάστημα εκεί με τους δικούς του, κατά την περίοδο των δημοκρατικών Γάλλων στο νησί (1797-1799), όταν ο πατέρας του, ισχυρή πολιτική προσωπικότητα της εποχής, βρέθηκε αντιμέτωπος με την τότε γαλλική διοίκηση.¹⁵ Άλλωστε, στους Ευρωπαίους υπήρχε και το μέτοχο της Πλατυτέρας, με την οποία συνδεόταν στενά η οικογένεια Καποδίστρια.¹⁶

Σχετικά με τη διάθεση της περιουσίας του ΑντωνοΜαρία, υπάρχει ένα ακόμη αδιευκρίνιστο στοιχείο. Από την έρευνα προκύπτει ότι ο ίδιος συνέταξε τουλάχιστον μια διαθήκη, στις 27 Απριλίου 1817, που την εμφανίζει ο γιος του Βιάρος στις 19 Δεκεμβρίου 1823,¹⁷ ενώπιον του νοταρίου Καλογερά, επικαλούμενος την ισχύ της για να διεκδικήσει, μαζί με τους άλλους συγγληρονόμους, τις απο-

12. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Βικέντιος Καλογεράς, Κ.51, β. 12, φ. 21^γ-21^ν.

13. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας, 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του, 1809-1820, Εκ του εν Κερκύρα αρχείου της οικογενείας Καποδίστρια*, Αθήνα 1972, και *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια* (επιμ. Κώστας Δαφνής), τ. Γ, Κέρκυρα 1980.

14. Παλαιότατο κτήμα των Καποδίστρια, στην περιοχή Μωραΐτικα, στη νότια Κέρκυρα. Φαίνεται ότι το αγαπούσε ιδιαίτερα ο Κυβερνήτης: «[...] Δι' εμέ το σπουδαιότερον των αγαθών είναι το να δηνθώ να αποσυνθώ εις Επισκοπιανά, όταν δεν θα υπάρχει πλέον καλύτερον και ωφέλιμον να πράξω[...]» γράφει από την Αγία Πετρούπολη στον πατέρα του στις 8/20 Ιουνίου 1809 (*Αρχείον...*, ό.π., σ. 33-34), ενώ στις 18/30 Ιουλίου 1810, από το Σβιμπόργκ της Φινλανδίας, φιλοξενούμενος από τον Βαρόνο ντι Νικολάι, γράφει: «[...] Η Α.Ε. ο Βαρόνος διαμένει εις μίαν εξοχήν, ήτις λόγω των βράχων, των υδάτων και γραφικών τινών τοποθεσιών ομοιάζει προς τα Επισκοπιανά [...]» (*Αρχείον...* ό.π., σ. 87).

15. Γρηγόριος Δαφνής, *Ιωάννης Α. Καποδίστριας, Η Γένεση του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σ. 109-110.

16. Κωνσταντίνος Π. Θύμης, *Η Ιερά Μονή Υπεραγίας Θεοτόκου Πλατυτέρας Κερκύρας*, Κέρκυρα 2002, σ. 42-51. Είναι γνωστή η ιστορία της διάσωσης του νεαρού Ιωάννη έξω από αυτό το μοναστήρι, αλλά και ο ιδιαίτερος πνευματικός σύνδεσμος που είχε με τους αδελφούς Χρύσανθο και Συμεών Μασσέλο.

17. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Βικέντιος Καλογεράς, Κ.52, β. 31, φ. 25^γ-26^γ.

ζημιώσεις από το γαλλικό κράτος, εξουσιοδοτώντας έναν δικηγόρο στο Λονδίνο. Όμως, η εν λόγω διαθήκη δεν δημοσιεύτηκε στις πράξεις αυτού του νοταρίου, ενώ δεν έχει εντοπιστεί ούτε σε σχετικούς καταλόγους¹⁸ και φακέλους με δημοσιευμένες διαθήκες εκείνης της περιόδου, στο Πρωτοδικείο.¹⁹

Έτσι, δεν γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενο αυτής της διαθήκης, ξέρουμε όμως ότι τον Σεπτέμβριο του 1824, οι δύο αδελφοί, Βιάρος και Αυγουστίνος, επισκέφθηκαν τον αδελφό τους Ιωάννη στη Γενεύη, όπου συνέταξαν ένα ιδιωτικό συμφωνητικό διανομής της πατρικής περιουσίας, το οποίο μάλιστα, έγραψε τότε ο ίδιος ο Ιωάννης Καποδίστριας. Δυστυχώς, από αυτό το έγγραφο εντοπίστηκε μόνον ένα ακριβές απόσπασμα δύο παραγράφων, πάλι στις πράξεις του νοταρίου Β. Καλογερά.²⁰ Το πνεύμα της διανομής είναι βασισμένο στην πατρική επιθυμία "[...] *di conservare invariabile l' unione della loro famiglia* [...]", δηλαδή «[...] να διατηρήσουν αμετάβλητη την ενότητα της οικογένειάς τους [...]».

Από ένα κατάστιχο που είχε συντάξει ο Βιάρος Καποδίστριας, τον Ιούνιο του 1827,²¹ γνωρίζουμε ότι η Κουκουρίτσα είχε περιέλθει στο μερίδιό του. Ο ίδιος μάλιστα, έμενε εκεί για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Αγαπούσε και φρόντισε αυτό το κτήμα, που κι εκείνη την εποχή αποτελούσε σημαντικό σημείο αναφοράς για την Κέρκυρα.

Γράφει ο Εμμανουήλ Θεοτόκης:²² «[...] Πόσο γλυκιά είναι η απόλαυση που δοκιμάζει κανείς πάνω σ' αυτόν το λόφο της Κουκουρίτζας, σε μικρή απόσταση από την πόλη. Εδώ είναι που η φύση του τόπου, θέλει να την παρατηρούν από κοντά, στις πλούσιες της λεπτομέρειες. Πρέπει να φθάσεις στο σπίτι του Κόντε Καποδίστρια, που βρίσκεται στο τέρμα, πλάι σ' έναν κήπο του οποίου η θέση, σ' ένα επικλινές επίπεδο, προσφέρει σε κάθε σημείο μια πλήρη και ήρεμη ξεκούραση στη σκιά ενός πεύκου. Απ' όποια μεριά κι αν στραφεί κανείς, βλέπει όχι μόνο φυσικά τοπία, αλλά υπέροχους και μεγαλοπρεπείς πίνακες [...] Απ' αυτήν

18. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Ιόνιο Κράτος, Φ. 41,138.

19. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Πρωτοδικείο Ι, Φ. 809, 863.

20. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Βικέντιος Καλογεράς, Κ.62, β. 92, σ. 196-197. Οι Αντρέας Μουστοξύδης και Νικόλαος Τζίφρας βεβαιώνουν τη γνησιότητα του αυθεντικού χειρογράφου που είχε τότε προσκομίσει ο Αυγουστίνος, με αίτημα του οποίου συντάχθηκε η συγκεκριμένη πράξη (1845), για να τη χρησιμοποιήσει σε μια μεγάλη δικαστική διαμάχη. Αλλά ούτε εκεί αναφέρονται ακριβή στοιχεία διανομής της πατρικής περιουσίας. Αυτό το θέμα όμως, αποτελεί αντικείμενο χωριστής ανακοίνωσης.

21. Αρχείο Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα. *Cattalogo de beni tutti di Citta, Borghi e Campagna che mi appartengono [...]. Fatto il presente a Cucurizza l' anno 1827.*

22. Εμμανουήλ Θεοτόκης, *Η Κέρκυρα στις λεπτομέρειές της (Αρχές 19ου αιώνα)*, "Dé-tails sur Corfou, Corfou 1826". Μετάφραση και σχόλια Λουκιανού Ζαμίτ, Κέρκυρα, 2004, σ. 166.

την κορυφή τα βουνά του νησιού προβάλλουν μ' ένα απέραντο μεγαλείο, και φαίνονται να συνενώνονται μ' εκείνα της ηπειρωτικής χώρας [...].»

Ενώ ο Alexandre Buchon σημειώνει:²³ «[...] Μετά το δείπνο, πήραμε την άμαξα με το Δάνδολο και πήγαμε στην Κουκουριτσα να επισκεφτούμε το Βιάρρο Καποδίστρια στο σπίτι του, στην εξοχή [...] Βρήκα στο πρόσωπο του Βιάρρου έναν άνθρωπο ευχάριστο και λογικό. Ασχολείται με την καλλιέργεια του κήπου του. Μένει στην εξοχή μέχρι το Σάββατο κι έπειτα πάει στην πόλη της Κέρκυρας μέχρι τη Δευτέρα για να δει τους φίλους του. Φροντίζει ιδιαίτερα τη βελτίωση των οπωροφόρων δέντρων του. Μιλήσαμε πολύ για τον αδελφό του και τον ίδιο. Έμεινα πραγματικά γοητευμένος απ' τη συνάντησή μας [...] Ο Βιάρρος είναι ένας άνθρωπος ήρεμος και με καλούς τρόπους. [...] ίσως η επέμβασή του στις κρατικές υποθέσεις δε θα ήταν ευκαταφρόνητη, καθώς λέγεται πως είναι αμέριος άνθρωπος και ιδιαίτερα αγαπητός σ' όλες τις κοινωνικές τάξεις».

Ο Βιάρρος Καποδίστριας παράλληλα με τις υποδειγματικές καλλιέργειες,²⁴ επεκτείνει τα όρια του κτήματός, ενώ συντάσσει τουλάχιστον τέσσερις ιδιόχειρες διαθήκες,²⁵ εκ των οποίων έχουν εντοπιστεί έως τώρα οι δύο, μία του 1837²⁶ και η άλλη του 1841.²⁷ Και στις δύο, κατά τη συνήθεια της εποχής, καθιστά γενικό κληρονόμο τον μοναδικό άρρενα απόγονο, δηλαδή τον γιο του αδελφού του Γεωργίου, Αντώνιο Μαρία, με την υποχρέωση να προικίσει τις αδελφές του, ενώ εκφράζει την αγάπη του και πολλές νουθεσίες προς τα ανίψια και τους φίλους του, όπως και προς τους υπηρέτες του. Από την πεντασέλιδη διαθήκη του 1837, ξεχωρίζουμε δυο παραινέσεις προς τα ανίψια του, που αντανακλούν τον απέραντο σεβασμό στην οικογενειακή παράδοση, στον πατέρα και τον αδελφό του: «[...] Να γίνουν καλοί χριστιαν-

23. Alexandre Buchon, *L'Eubée, les Iles Ioniennes et les Cyclades en 1841*, Emile-Paul, éditeur, Paris 1911, σ. 143-144. Για τη μετάφραση του παραπάνω αποσπάσματος ευχαριστώ θερμά την κυρία Ροζαντένια Καραμούτσου, επίτιμη πρόξενο της Γαλλίας στην Κέρκυρα.

24. *Περί της καλλιέργειας των Ελαιών*, Κορφοί, Εκ της Τυπογραφίας της Κυβερνήσεως, 1836, σ. 63-64, όπου καταχωρείται επιστολή της 17ης Μαρτίου 1836 του «παχτωνάρη» του ελαιοκτήματος του Κόμητος Καποδίστρια, Μιχαήλ Ριγανά, ο οποίος αναφέρεται στα ευεργετικά αποτελέσματα του κλαδέματος των ελαιοδέντρων στο εν λόγω ελαιόκτημα. Επίσης, βλ. Edward Lear, *The Corfu Years*, Αθήνα 1988, σ. 62: "[...] And out of the town cultivation is exactly where it was, or worse, exceptonly the estates of Kourkoumeli and Capodistria [...]".

25. Στις 11 Μαΐου 1824, εμφανίζεται στον Βικέντιο Καλογερά και καταθέτει μια μυστική σφραγισμένη διαθήκη, η οποία δεν εντοπίστηκε στα κατάλοιπα των λυτών εγγράφων του νοταρίου. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Βικέντιος Καλογεράς, Φ. Κ.66, β. 02, φ. 42^v-43^r.

26. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Βικέντιος Καλογεράς, Φ. Κ.117, λυτά έγγραφα, όπου η autόγραφη εξασέλιδη διαθήκη του Βιάρρου Καποδίστρια, η οποία μεταγράφεται στις 22 Ιουλίου 1842 στα Βιβλία Διαθηκών του ιδίου νοταρίου, Φ. Κ.66, β. 5, σ. 136.

27. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Φραγκίσκος Μπροκίνης, Φ. Μ.347, β. 3, σ. 120-121.

νοί, να αγαπούν την πατρίδα των, αλλά με αγάπη ειλικρινή και αφιλόκερδον [...]], και πιο κάτω, «[...] να μιμηθούν τον πάππου των και τον θείο των Ιωάννη [...]».

Ο Βιάρος απεβίωσε τον Ιούλιο του 1842 και ενταφιάστηκε στο Α' Δημοτικό Νεκροταφείο, με πάνδημη συμμετοχή, ενώ η *Gazzetta*,²⁸ αφιερώνει μια εκτενή νεκρολογία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η απογραφή της περιουσίας του²⁹ που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ενδιαφέρουσες πληροφορίες και για το σπίτι της Κουκουρίτσας, το οποίο τότε αποτελούνταν από οκτώ δωμάτια, με απλή και χρηστική επίπλωση, ενώ μάλλον είχε περίπου τη σημερινή διαρρύθμιση. Στα έξι, λιτά επιπλωμένα υπνοδωμάτια υπήρχαν σιδερένια κρεβάτια, ενώ στην τραπεζαρία μια ροτόντα με 16 μαλτέζικες καρέκλες, λίγα κρύσταλλα κι εγγλέζικα σερβίτσια, κάποια μικροέπιπλα, ενώ κοσμούσαν από 21 λιθογραφίες και 2 μεγάλες ελαιογραφίες, χωρίς να διευκρινίζεται το θέμα τους. Αντίστοιχη ήταν και η επίπλωση του γραφείου του, στο οποίο μάλιστα υπήρχε κι ένα κυνηγετικό όπλο.

Ο επόμενος ιδιοκτήτης της Κουκουρίτσας, Αντώνιος Μαρίας Γ. Καποδίστριας (1829-1906), που έζησε στην Κέρκυρα το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του και διαχειρίστηκε με ιδιαίτερη σύνεση την περιουσία που κληρονόμησε,³⁰ διετέλεσε βουλευτής Κερκύρας³¹ και δημοτικός σύμβουλος του Δήμου Κερκυραίων.³² Απέκτησε με τη σύζυγό του, Μαρία Αρλιώτη, τρεις κόρες, τη Φαουστίνα, την Κορίνα και τη Λουίζα, και δύο γιους, το Γεώργιο και τον Ιωάννη.³³ Στα κατ'άστικα του καταγράφονται διάφορες λεπτομέρειες για την οικονομική διαχείριση και τις καλλιεργητικές φροντίδες. Για παράδειγμα, κατά τη δεκαετία 1850-1870, στο περιβάλλον της Κουκουρίτσας συνεχίζει την καλλιέργεια των εσπεριδοειδών, σε αρκετά μεγάλη ποσότητα.³⁴

28. *Εφημερίς των Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα, αρ. φ. 605, 18/30 Ιουλίου 1842, σ. 18, στα ιταλικά και αρ. φ. 607, σ. 14-15, στα ελληνικά. Και εδώ αναφέρονται, εκτός των άλλων, οι καλλιεργητικές του φροντίδες: «[...] Επαρελθόν εις τας ιδιωτικάς μερίμνας διεμέριζε τον βίον του εις τε τας αγροτικάς ασχολίας, περί τας οποίας έχαιρεν επισταμένως και σοφώς διατρέβων, καθόσον έβλεπεν εν τούτοις την μέλλουσαν της πατρίδος του ευημερίαν [...]».

29. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Φραγκίσκος Μποκίνης, Φ. Μ.342, β. 17, αρ. 2060, σ. 231-234.

30. Ο Αυγουστίνος Καποδίστριας, επίσης κατέστησε τον ανιψιό του καθολικό κληρονόμο, το 1857. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ., Ιωάννης Β. Ασπρέας, Φ. Α.559, β. 5, αρ. πρ. 16.325, 16.328, σ. 78-80.

31. Ξενοφών Βλάχος-Πολίτης, «Το τέλος των ευγενών», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τχ. 24 (2001), σ. 163.

32. Γεώργιος Σπήγγος, *Η τοπική αυτοδιοίκηση στην Κέρκυρα 1864-1998*, Κέρκυρα, 1998, σ. 94.

33. Giuseppe Aldo di Ricaldone, *I Conti Capodistria Baroni di Mema*, La Grafica Monferrina - Casale Monferrato, 1968, σ. 33.

34. Αρχείο Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα, *Κατάστιχον των περιβολίων Ελευθέρων και*

Ο Αντώνιος Γ. Καποδίστριας με την ιδιόγραφη διαθήκη του στις 5 Φεβρουαρίου 1900,³⁵ κληροδοτεί την περιουσία του στα παιδιά του. Ειδικά για το κτήμα στους Ευρωπούλους αναφέρει, σε νεότερη επιδιαθήκη στις 14/27 Φεβρουαρίου 1905,³⁶ τα εξής: «[...] Το κτήμα της Κουκουρίτζας, το οποίον ο θείος μου Βιάρος μου εσύστησε, και, τρόπον τινά, επεθύμει να μείνη εις την οικογένειάν μας, όσον το δυνατόν περισσότερον καιρόν, δια της διαθήκης μου αφήνω εις τον πρωτότοκον Γεώργιον, να μείνη εις τους κληρονόμους του, εάν αποκτήση άρρεν τέκνον. Άλλως, μετά την αποβίωσίν του, τον υποχρεώνω να το αφήσει εις τον Ιωάννην, εάν νυμφευθή και έχει άρρενα τέκνα ή ελπίδα να αποκτήση [...]».

Ο Γεώργιος Καποδίστριας (1860-1948), που είχε σπουδάσει νομικά στην Παβία, νυμφεύτηκε την Ελένη Καραπάνου, κόρη του γνωστού αρχαιολόγου και πολιτικού Κωνσταντίνου Καραπάνου, έζησε μόνιμα στην Αθήνα και απέκτησε δύο κόρες, τη Θεοδώρα και τη Μαρία. Όπως φαίνεται από τα δικά του κατάστιχα, συνέχισε τη διαχείριση της πατρικής περιουσίας, αν και εξ' αποστάσεως, ενώ ασχολήθηκε και με επισκευή της οικίας στην Κουκουρίτσα.³⁷

Η μεγάλη αλλαγή για το σπίτι, έρχεται το 1928, όταν η τριαντάχρονη τότε κόρη του Γεωργίου, Μαρία Καποδίστρια (1898-1980), εγκαθίσταται μόνιμα στην Κέρκυρα, μαζί με τις κόρες της από τον πρώτο της γάμο με τον Λουδοβίκο Σκάρπα, Ελένη και Ντάρια. Και η ίδια διατηρεί την οικογενειακή παράδοση τήρησης καταστάσεων. Έχοντας ως αρχικό κεφάλαιο 162.000 δραχμές από τον πατέρα της, προχώρησε σε εκτεταμένες επισκευές εκσυγχρονισμού της κατοικίας, κτίζοντας τρία ακόμη δωμάτια, τοποθετώντας αλεξικέραυνο, κατασκευάζοντας γκαράζ κ.λπ. Παράλληλα, άρχισε αμέσως να ασχολείται εντατικά με τις παλαιές καλλιέργειες ελαιοδέντρων και εσπεριδοειδών και τη γενική βελτίωση του κτήματος. Στα επόμενα χρόνια συνεχίζει τις επισκευές, ενώ το 1936 προχωρεί σε νέα ανακαίνιση του σπιτιού που ξεπερνάει τις 165.000 δραχμές.³⁸

Κολονικών, 1850. Ενδεικτικά, αναγράφεται η κατ' έτος παραγωγή, που κυμαίνεται από τις 9.000 έως τις 25.000 νεράτζια και από τις 3.000 έως τις 12.000 λιμόνια.

35. Αρχείο Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα, ό.π., Αντίγραφο από την υπ' αριθ. 19.293 πράξη καταχώρησης ιδιογράφου διαθήκης, Συμβολαιογράφου Σπ. Βογιάκη, 15 Μαρτίου 1906. Το Αρχείο Σπ. Βογιάκη, δεν σώζεται στα Γ.Α.Κ., διότι κήκε κατά την περίοδο του Β' Π.Π.

36. Αρχείο Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα, ό.π., σ. 4.

37. Αρχείο Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα, ό.π., χειρόγραφο σημείωμα Γεωργίου Καποδίστρια: «Από του 1906 μέχρι της 6 Οκτωβρίου 1912 συμπεριλαμβανομένων όλων των δαπανών, εκτός της επισκευής οικίας Κουκουρίτζας, το καθαρόν εισόδημα Γουβίου και Κουκουρίτζας, ανέρχεται εις δρ. 1.68145/00».

38. Αρχείο Μουσείου Καποδίστρια. Τέσσερα τετράδια οικονομικής διαχείρισης της Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα (1928-1939), δωρεά του εγγονού της κ. Σπύρου Μπουφίδη. Τετράδιο 1, *Εγκατάστασις Κουκουρίτσας*, 1928-1929, σ. 2-56.

Το 1931 η Μαρία Καποδίστρια παντρεύεται τον επιτυχημένο κερκυραίο βιομήχανο Σταμάτιο Δεσύλλα και τρία χρόνια αργότερα, γίνεται και επίσημα η νέα ιδιοκτήτρια του κτήματος. Από το προικοσύμφωνο (1934),³⁹ μαθαίνουμε ότι υπήρχαν 466 ελαιόδεντρα και 572 εσπεριδοειδή, καθώς και «[...] εντός του ιδίου κτήματος μία οικία παλαιά εκ δέκα δωματίων ισόγειος, μια οικία προς χρήση του επιστάτου και δύο σταύλοι [...]». Η συνολική αξία του μεταβιβαζόμενου ακινήτου προσδιορίζεται στις 400.000 δρχ., ενώ συνυπογράφει και ο αδελφός του Γεωργίου, Ιωάννης, αναγνωρίζοντας έτσι, το νόμιμο της μεταβίβασης. Η Μαρία Καποδίστρια-Δεσύλλα, υπήρξε μια σημαντική προσωπικότητα της Κέρκυρας, με πλατιά αστική κουλτούρα και πλούσια κοινωνική και πολιτική δράση. Μετά τον αιφνίδιο θάνατο του συζύγου της, το 1955, ο οποίος ήταν εν ενεργεία δήμαρχος Κερκυραίων, εξέλεξε η ίδια, ύστερα από αναπληρωματικές εκλογές, δήμαρχος, κατά την περίοδο 1956-1959 και υπήρξε η πρώτη εκλεγμένη γυναίκα δήμαρχος στην Ελλάδα.⁴⁰

Παράλληλα, συνέχιζε αμείωτο το ενδιαφέρον της για την Κουκουρίτσα, που αποτελούσε έναν τόπο φιλοξενίας και αναψυχής υψηλών προσώπων,⁴¹ αλλά και οικογενειακής γαλήνης. Επίσης, μεριμνούσε πάντοτε, μαζί με τον εξάδελφό της Βιάρo Καποδίστρια, για τη διαφύλαξη της ιερής για εκείνους μεγάλης οικογενειακής παράδοσης, συμβάλλοντας ουσιαστικά σε ό,τι αφορούσε τη μνήμη του Κυβερνήτη, όπως στις μεγαλοπρεπείς εορταστικές εκδηλώσεις για τα 200 χρόνια από τη γέννησή του, το 1976.

Το αποκορύφωμα των ενεργειών της προς αυτό το σκοπό, ήρθε δυο χρόνια αργότερα, όταν ανακοίνωσε τη δωρεά της Κουκουρίτσας, τονίζοντας χαρακτηριστικά ότι: «[...] απεφάσισεν, ως φόρον τιμής εις την μνήμην του εξόχου τέκνου της Κερκύρας και πρώτου Κυβερνήτη της ελευθέρas Ελλάδος Ιωάννον Καποδίστρια και προς διατήρησιν της μνήμης του, με σύμφωνον γνώμην των θυγατέρων της και των τέκνων των [...] όπως το όλον τούτο ακίνητον, το οποίον θα περιλαμβάνη τα ολίγα διασωθέντα κειμήλιά του, παραμείνει ως έχει εσαεί και περιέλθει εις τα κατ' εξοχήν διατηρούντα την Κερκυραϊκήν παράδοσιν Κερκυραϊκά πνευματικά Ιδρύματα, Φιλαρμονικήν Εταιρείαν Κερκύρας, Αναγνωστικήν Εταιρείαν Κερκύρας, και Εταιρείαν Κερκυραϊκών Σπουδών».⁴² Πιο κάτω συμπληρώ-

39. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβ. Αρχείο Αλέξανδρου Πετσάλη, Συμβ. Γεώργιος Πηγής, Φ. 204, αρ. πρ. 17.212.

40. Δημήτρης Ζυμάρης-Ντάρια Κοσκόρου, «Η πρώτη εκλεγμένη Ελληνίδα δήμαρχος», *Εφ. Η Καθημερινή*, Αθήνα, 07.09.2014, σ. 24.

41. Κωνσταντίνος Δ. Καραμούτσος, *Κερκυραϊκές Αρχοντικές Αγροικίες Μέσης Κέρκυρας*, ό.π., σ. 95.

42. Συμβολαιογράφος Αλέξανδρος Πετσάλης (αριθ. πράξεως 4.541, 03.11.1979).

νεται: «[...] Η συμβαλλομένη Δωρήτρια εκφράζει την ελπίδα και την ευχήν να στεγάσει εις το μέλλον το Αρχαίον του Κυβερνήτου και ο,τιδήποτε άλλο έχει σχέση με την δράσιν του εις τον Ελληνικόν και Ευρωπαϊκόν χώρον, ώστε οι επισκέπται να σχηματίζουν σαφή εικόνα δια την προσφοράν του Καποδίστρια ως διπλωμάτου και ως Κυβερνήτου της Ελλάδος».

Η Μαρία Δεσύλλα, παρότι είχε απογόνους, εμφορούμενη από σεβασμό στην οικογενειακή παράδοση, από πατριωτικό καθήκον και διάθεση προσφοράς στον Τόπο, αποφάσισε να μετατρέψει την πατρογονική της περιουσία σε κοινόδημιο αγαθό, παραχωρώντας την τιμή και την ευθύνη της διαχείρισης και ανάπτυξης του χώρου αυτού σε τρία κεκρυαϊκά ιδρύματα που αντανακλούν ακόμη, έως έναν βαθμό, την πλούσια αστική παράδοση της Κέρκυρας.

Έχει δε συμβολικό ενδιαφέρον, ότι η δωρεά συνδέεται με το Δ' Πανιώνιο Συνέδριο που έγινε στην Κέρκυρα, το 1978, καθώς αναγγέλθηκε επισήμως, με πολύ θερμά λόγια, στην καταληκτήρια συνεδρία, από τον τότε πρόεδρο της Εταιρείας Κεκρυαϊκών Σπουδών, και πρόεδρο του Συνεδρίου, αείμνηστο Κώστα Δαφνή,⁴³ ο οποίος ανέφερε μεταξύ άλλων τα εξής:

[...] Αλλά είχε και μία ευχάριστη κατάληξη το Συνέδριο. Χθες η κ. Μαρία Καποδίστρια-Δεσύλλα ανήγγειλε στο προγονικό σπίτι των Καποδίστρια, στην Κονκουρίτσα, όπου δεξιώθηκε τους συνέδρους, ότι δωρίζει το σπίτι αυτό, με μια έκταση 15 περίπου στρεμμάτων, στη Φιλαρμονική Εταιρεία, την Αναγνωστική Εταιρεία και την Εταιρεία Κεκρυαϊκών Σπουδών, υπό τον όρο να γίνει Μουσείο Καποδίστρια και να συγκεντρωθεί εκεί ό,τι έχει σχέση με το Αρχαίο του Κυβερνήτη. Πρόκειται για μια χειρονομία, που πρέπει να εκτιμηθεί δεόντως όχι μονάχα από εμάς, που αποδεχθήκαμε τη δωρεά, αλλά και από την πολιτεία. Προσωπικά θέλω να ευχαριστήσω θερμά την κ. Δεσύλλα, γιατί χρειαζότανε πραγματικά μεγάλο θάρρος, μεγάλη αγάπη, όχι μονάχα προς την οικογενειακή της παράδοση, αλλά και προς την Κέρκυρα, για να προβεί σ' αυτή τη γενναιόδωρη χειρονομία.

Παράλληλα, σε απόσπασμα των πρακτικών της Συνέλευσης των Ιδρυτών της Αναγνωστικής Εταιρείας Κεκύρας,⁴⁴ στη λογοδοσία του τότε προέδρου, αείμνηστου Κωνσταντίνου Νικολάκη-Μούχα, διαβάζουμε: «[...] Τον περασμένο χρόνο υπεγράφη το συμβόλαιο της δωρεάς προς τα τρία Κεκρυαϊκά Ιδρύματα από μέλους της ευγενεστάτης κυρίας Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα, του κτήματος με την οικία στην Κονκουρίτσα, γεγονός υψίστης σημασίας για την πολιτιστική

43. Κώστας Δαφνής, «Απολογισμός προέδρου οργανωτικής Επιτροπής», *Πρακτικά Δ' Πανιόνιον Συνεδρίου, Κεκρυαϊκά Χρονικά*, τ. 23, Κέρκυρα 1980, σ. λθ'.

44. Κώστας Νικολάκης-Μούχας, «Μια Ιστορική χειρονομία», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κεκύρας*, τ. 17, Κέρκυρα 1980, σ. 128.

ιστορία της Κέρκυρας. Γι' αυτό, οι παριστάμενοι απόψε σ' αυτή τη συνέλευση, θα έχουν το προνόμιο να απονεύμουν στην ευγενεστάτη κυρία Καποδίστρια-Δεσύλλα, την ανώτερη τιμητική διάκριση που καθορίζει ο καταστατικός μας χάρτης, του *Επίτιμου Ιδρυτού*».

Το Μουσείο Καποδίστρια – Κέντρο Καποδιστριακών Μελετών ιδρύθηκε επισήμως το 1981, ένα χρόνο μετά τον θάνατο της Μαρίας Δεσύλλα και διοικείται από τριμελές συμβούλιο, αποτελούμενο από τους προέδρους των τριών σωματείων-ιδιοκτητών, όπως ορίζεται στη δωρεά. Το 1995, κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο,⁴⁵ ενώ το 1998, με χρηματοδότηση της νομαρχιακής αυτοδιοίκησης, έγιναν εκτεταμένες επισκευές και ανακαινίστηκαν τρεις αίθουσες, με καθοριστική συμβολή του τότε προέδρου της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών κ. Γιάννη Πιέρη και της αείμνηστης αντιπροέδρου της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας, Τζίνιας Βούλγαρη. Από το 2007, χάρη στη σημαντική ετήσια χορηγία του κερκυραίου επιχειρηματία, κάτοικου Ελβετίας, Χρήστου Φωκά, μεγάλου ευεργέτη του Μουσείου, υπάρχει η δυνατότητα συντήρησης και λειτουργίας του, για οκτώ μήνες το χρόνο, με αυξανόμενη επισκεψιμότητα.

Σήμερα το Μουσείο έχει ενταχθεί στο Επενδυτικό Σχέδιο Leader και αναδιαμορφώνεται, με στόχο στην περαιτέρω ανάδειξή του ως εξαιρετικού δείγματος ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς. Παράλληλα, με χορηγία του Ιδρύματος Λάτση και φορέα υλοποίησης το Μουσείο, μια οκταμελής επιστημονική επιτροπή, υπό την προεδρία του καθηγητή Χρήστου Λούκου, συγκροτεί ένα θεματικό ψηφιακό αρχείο-διαδικτυακό κόμβο για τη ζωή και το έργο τον Ιωάννη Καποδίστρια, όπου συγκεντρώνονται τεκμήρια από τη διεθνή και πολυσχιδή δράση του. Οι παραπάνω ενέργειες συμβάλλουν, έως έναν βαθμό, στην εκπλήρωση του οράματος της Μαρίας Καποδίστρια-Δεσύλλα, στη μνήμη της οποίας αφιερώνεται η παρούσα έρευνα, ως ελάχιστη ένδειξη σεβασμού κι ευγνωμοσύνης.

Κλείνοντας, θα πρέπει να τονίσουμε ότι κρίνεται απολύτως αναγκαία η δι-αρκής υποστήριξη των σκοπών του Μουσείου Καποδίστρια από όλους τους φορείς του Τόπου, καθώς το εν λόγω ίδρυμα, καλείται να εκπληρώσει μια υποχρέωση που ουσιαστικά έχει το ίδιο το ελληνικό κράτος, απέναντι σε έναν από τους σημαντικότερους θεμελιωτές του.

45. (Φ.Ε.Κ. 893/τ. Β/30-10-1995), «[...] το συγκρότημα αποτελεί μιας ιδιαίτερης χά-ρης σύνολο, με καθαρή μορφολογία εξοχικής επτανησιακής αρχοντικής κατοικίας, όσο και το περιβάλλον τμήμα με τις διαμορφώσεις του (πέργκολες, κλιμακοστάσια, κιόσκια, κοβο-λάδα, κ.λπ.) τα οποία δημιουργούν μια σύνθεση απόλυτης αρμονίας φυσικού και ανθρωπογε-νούς κάλλους».

Περίληψη / Summary

Στην εισήγηση επιχειρείται η ιστορική τεκμηρίωση του Μουσείου Καποδίστρια στην Κουκουρίτσα Ευρωπούλων της Κέρκυρας, κατά το διάστημα των δύο τελευταίων αιώνων. Παρουσιάζονται στοιχεία για τη σχέση της οικογένειας Καποδίστρια με τη συγκεκριμένη αγροικία, για το διαδοχικό ιδιοκτησιακό καθεστώς και το χαρακτήρα της, καθώς και για τη δωρεά της Μαρία Καποδίστρια-Δεσύλλα και τη μετατροπή του εν λόγω ακινήτου σε Μουσείο Καποδίστρια.

This paper attempts the historical documentation of the Capodistria's Museum in Koukouritsa at Evropouloi in Corfu during the last two centuries. It presents data on the relationship of the Capodistrias family with this estate regarding the successive ownership and its character, as well as Maria Capodistria-Desylla's donation and its transformation to the Capodistria's Museum.

Εικ. 1. Αυγουστίνος Ι. Λουπινάς
(1707-1778).

Εικ. 2. Βιτόρια Β. Καποδίστρια-Λουπινά
(1734-1787).

Εικ. 3. Αντώνιος Μαρίας Β. Καποδίστριας
(1741-1821).

Εικ. 4. Βιάρος Α. Καποδίστριας
(1774-1842).

Εικ. 5. Αντώνιος Μαρίας Γ. Καποδίστριας
(1829-1906).

Εικ. 6. Γεώργιος Α. Καποδίστριας
(1860-1948).

Εικ. 7. Η Μαρία Γ. Καποδίστρια
στην Κουκουρίτσα, γύρω στο 1930.

Εικ. 8. Η Μαρία Γ. Καποδίστρια-Δεσύλλα
(1898-1980), μπρος στην προτομή του
Κυβερνήτη Ι. Α. Καποδίστρια, στον κήπο
της Κουκουρίτσας.

ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.
ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ
«ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ –
ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΧΩΡΟΥ ΤΟΥ»
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΟΥΚΟΥΡΙΤΣΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Μάρλεν Μούλιου – Στάμος Βέργης

Ο Ιωάννης Καποδίστριας αποτελεί αναμφισβήτητα μια εμβληματική μορφή στη συνείδηση των νεοελλήνων και συνιστά προσωπικότητα που επί δεκαετίες βρίσκεται στο επίκεντρο της ιστορικής μελέτης. Η δράση και επίδρασή του έχει βεβαίως συνδεθεί με την ιστορία συγκρότησης του νέου ελληνικού κράτους, ενώ συγκεκριμένες ελληνικές πόλεις όπως η Κέρκυρα, η Αίγινα, το Ναύπλιο και η Αθήνα διαθέτουν πλούσια πολιτιστική κληρονομιά στενά συνυφασμένη με τη ζωή και το έργο του. Πώς όμως μπορεί να διαμορφωθεί η παρουσίαση της προσωπικότητας και του έργου του Κυβερνήτη μέσα από προσωπικά αντικείμενα στο περιβάλλον μιας ιστορικής οικίας-μουσείου που σχετίζεται άμεσα με τον ίδιο και την οικογένειά του; Πώς μπορεί μια τέτοια παρουσίαση να αποτελέσει μια καλή ευκαιρία για μια διαφορετική βιογραφική επαναπροσέγγιση του;

Η πλέον ορατή ανάγκη για εκσυγχρονισμό των υποδομών και υπηρεσιών του προς το κοινό, για διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του, με στόχο την καλύτερη προστασία και ανάδειξη του φυσικού τοπίου που τον καθορίζει, οδήγησε το 2011 στην εκπόνηση¹ μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης και

1. Κατά την κατάθεση της μουσειολογικής-μουσειογραφικής μελέτης το 2011 για την έγκριση χρηματοδότησης του έργου, η ομάδα των συνεργατών για την εκπόνηση του α) Κτηριολογικού Προγράμματος και Εργασιών Περιβάλλοντος Χώρου και της β) Μουσειολογικής – Μουσειογραφικής Μελέτης ήταν διεπιστημονική αποτελούμενη από μουσειολόγους, αρχιτέκτονα-μηχανικό, μηχανολόγο, και άλλους ειδικούς για την εκπόνηση επιμέρους εργασιών, σε συνεργασία με τους υπευθύνους του ίδιου του Μουσείου Καποδίστρια. Συγκεκριμένα, η Ομάδα Έργου αποτελούνταν από τους εξής (τα ονόματα παρατίθενται κατ' αλφαβητική σειρά): Στάμος Βέργης (Αρχιτέκτων-Μηχανικός, Υπεύθυνος Ομάδας Υλοποίησης Κτηριολογικού Προγράμματος και Εργασιών Περιβάλλοντος Χώρου), Άρης Ευθυμιάδης (Αρ-

στην αναζήτηση χρηματοδότησης² προκειμένου να καταστεί δυνατός ο εκσυγχρονισμός του. Στην ίδια λήψη της απόφασης συνέβαλε επίσης και η ανάγκη για περαιτέρω προβολή της ιστορίας του κτηρίου και των συλλογών του όσο και για έναν πιο συγκροτημένο προσδιορισμό του ερμηνευτικού πλαισίου βάσει του οποίου οι επισκέπτες θα μπορούν να προσεγγίζουν και να κατανοούν το πολυσήμαντο έργο και ζωή του Καποδίστρια. Τα ερωτήματα που προαναφέρθηκαν αποτελέσαν τη βάση ανάπτυξης της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης.

Στο παρόν κείμενο θα επιχειρηθεί η συνθετική και σχηματική αποτύπωση των βασικών στοιχείων των μελετών πριν την έναρξη υλοποίησης του έργου το φθινόπωρο του 2014. Ενόσω το έργο είναι σε εξέλιξη, η παρουσίασή του αναγκαστικά θα περιοριστεί σε μια αρχική μόνο περιγραφή των προτάσεων βάσει των οποίων εγκρίθηκε η χρηματοδότησή του. Η συνολική αποτίμησή τους θα καταστεί δυνατή μόνο μετά τον τελικό εμπλουτισμό των μελετών που θα προκύψουν από τις πρακτικές ανάγκες του έργου και την εμπειρία της ολοκλήρωσής του.

1. Συνοπτική ιστορία της ιστορικής Οικίας-Μουσείου Καποδίστρια

Κοντά στο χωριό Ποταμός, στη νοτιοδυτική πλευρά ενός λόφου στην ημιαστική (ήδη από τα χρόνια των Ενετών) περιοχή Κουκουρίτσα της τέως κοινότητας Ευρωπούλων και σήμερα του Δήμου Κερκυραίων, βρίσκεται μία από τις αγρεπαύλεις της οικογένειας Καποδίστρια.

Στα μέσα του 18ου αιώνα, το κτήμα δόθηκε προίκα στην Βικτωρία Καποδίστρια (1734-1787), σύζυγο του Αυγουστίνου Λουπινά. Το ζεύγος Λουπινά έκτισε ένα μικρό ισόγειο σπίτι τριών δωματίων και βοηθητικών χώρων. Οι Λου-

χιτέκτων Μηχανικός-Αρχιτέκτων Τοπίου), Κωνσταντίνος Ζαφειράτος (Μηχανολόγος-Μηχανικός, Υπεύθυνος για τη μηχανολογική μελέτη), Σπυρίδων Ζερβόπουλος (Πολιτικός Μηχανικός, Συντάκτης τεχνικής έκθεσης στατικής επάρκειας), Δημήτρης Ζυμάρης (Ιστορικός, Γραμματέας Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας), Μάρλεν Μούλιου (Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, Υπεύθυνη Ομάδας Υλοποίησης Μουσειολογικού-Μουσείογραφικού Προγράμματος), Γιάννης Πιέρης (Πρόεδρος Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, Νόμιμος Εκπρόσωπος «Μουσείο Καποδίστρια-Κέντρο Καποδιστριακών Μελετών» – Υπεύθυνος διαχείρισης έργου), Άρτεμις Σταματέλου (Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος, Υπεύθυνη για τη συμπλήρωση του Τ.Δ. και την υποστήριξη του έργου), Φίλιππος Τσιρινγκάκης (Ταμίας Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας, Υπεύθυνος παρακολούθησης του οικονομικού αντικείμενου του έργου).

2. Το έργο εντάχθηκε στο Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης της Ελλάδας 2007-2013. Η χρηματοδότηση προέρχεται από τον Άξονα 4 «Προσέγγιση LEADER», Μέτρο 41 «Στρατηγικές Τοπικής Ανάπτυξης»-Υπομέτρο L323 «Διατήρηση και αναβάθμιση της αγροτικής κληρονομιάς» Δράση 4 «Παρεμβάσεις σε υφιστάμενα κτίρια για τη μετατροπή τους σε μουσεία-συλλογές-εκθετήρια που σχετίζονται με τη λαογραφική/αγροτική/πολιτιστική κληρονομιά».

πινά δεν απέκτησαν παιδιά και το 1787, με το θάνατο της Βικτωρίας, το σπίτι με το κτήμα πέρασε στην οικογένεια Καποδίστρια. Με την έλευση των Γάλλων στο νησί το 1797, ο Αντώνιο-Μαρία Καποδίστριας, πατέρας του Ιωάννη, αποφάσισε να εγκαταλείψει την πόλη της Κέρκυρας εκφράζοντας την αντίθεσή του προς το επιβληθέν γαλλικό καθεστώς και κατέφυγε οικογενειακώς στο εξοχικό σπίτι της Κουκουρίτσας το οποίο αποτέλεσε μόνιμη κατοικία της οικογένειας για περίπου τρία χρόνια, μέχρι τις αρχές του 1800. Σε αυτό το σπίτι ίσως διέμεινε και ο Ιωάννης όταν επέστρεψε το 1797 στην Κέρκυρα μετά τις σπουδές του στην Πάντοβα. Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Γεώργιος Καποδίστριας (1781-1837), μικρότερος αδελφός του Κυβερνήτη, πρόσθεσε στη δυτική πλευρά άλλα δύο δωμάτια και το προστώ με τις κολόνες από τουφόπετρα Μάλτας. Προσθήκες στο κτήριο έγιναν και στα χρόνια του μεσοπολέμου για τη δημιουργία νέων βοηθητικών χώρων. Το 1979 η Μαρία Καποδίστρια, δισέγγονη του Γεωργίου Καποδίστρια και σύζυγος του Σταματίου Δεσύλλα, Δήμαρχος Κερκυραίων η ίδια κατά την περίοδο 1956-1959, με το υπ. αριθμ. 4541/03.11.1979 συμβόλαιο δώρισε την εξοχική οικία της Κουκουρίτσας και μία έκταση περίπου δεκατριών στρεμμάτων γύρω από αυτό, σε τρεις ιστορικής σημασίας πολιτιστικούς φορείς της Κέρκυρας: την Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών και τη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας. Βάσει καταστατικού, κάθε φορέας αναλαμβάνει για μία διετία την προεδρία του Διοικητικού Συμβουλίου του Μουσείου Καποδίστρια – Κέντρου Καποδιστριακών Μελετών, το οποίο ιδρύθηκε το 1981 και λειτουργεί ως αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία, με πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς, για να στεγάσει τα διασωθέντα προσωπικά αντικείμενα του Ιωάννη Καποδίστρια, καθώς και πορτρέτα και έπιπλα, που ανήκουν στην οικογένεια. Το 1995, με την υπ. αριθμ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ33/44023/1273/16.10.1995 Απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού (ΦΕΚ 893/τ. Β'/30.10.1995) η οικία-Μουσείο Καποδίστρια κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο, με την επισήμανση ότι «το συγκρότημα αποτελεί μιας δεύτερης χάρης σύνολο, με καθαρή μορφολογία εξοχικής επτανησιακής αρχοντικής κατοικίας, όσο και το περιβάλλον τμήμα με τις διαμορφώσεις του (πέργκολες, κλιμακοστάσια, κιόσκια, γοβολάδα, κ.λπ.) [τα οποία] δημιουργούν μια σύνθεση απόλυτης αρμονίας φυσικού και ανθρωπογενούς κάλλους».

Από το 1981, και με λιγοστά μέσα, τα τρία πνευματικά ιδρύματα της Κέρκυρας φρόντισαν για τη λειτουργία του Μουσείου, του μοναδικού ελληνικού μουσειακού οργανισμού που είναι αφιερωμένος αποκλειστικά στη ζωή και στο έργο του Ιωάννη Καποδίστρια. Η μοναδικότητα του Μουσείου έγκειται βεβαίως σε διαφορετικούς παράγοντες, μεταξύ άλλων και στη στέγασή του στη συγκεκριμένη ιστορική οικία, χαρακτηριστικό δείγμα επτανησιακής εξοχικής αρχοντικής κατοικίας του α' μισού του 18ου αιώνα, η οποία έχει χωροθετηθεί σε περιοχή εξαι-

ρετικού φυσικού κάλλους απ' όπου προσφέρονται εντυπωσιακές θέες προς την ενδοχώρα και τη θάλασσα. Συνεπώς, οικία και περιβάλλον τοπίο, ως σύνολο, μπορούν να αποτελέσουν ένα εξόχως σημαντικό σημείο αναφοράς στον πολιτιστικό και τουριστικό χάρτη της Κέρκυρας.

Η συλλογή του Μουσείου αποτελείται από ένα σημαντικό αριθμό προσωπικών αντικειμένων του Καποδίστρια, πορτραίτων του ιδίου και άλλων μελών της οικογένειάς του καθώς και επίπλων εποχής που είτε υπήρχαν ήδη σε χρήση κατά τα χρόνια της ζωής του είτε εμπλούτισαν την οικοσκευή σε μεταγενέστερες φάσεις της κατοίκησης του. Ορισμένα από τα αντικείμενα της συλλογής φέρουν ένα ιδιαίτερο συμβολικό βάρος καθώς σχετίζονται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα και επιτεύγματα με τα οποία ταυτίστηκε άμεσα ή έμμεσα το όνομα του Καποδίστρια. Η περαιτέρω μελέτη και ενδελεχέστερη τεκμηρίωση της συλλογής,³ ώστε να αναδειχθούν οι ιστορίες των αντικειμένων που τη συγκροτούν αποτελεί μία από τις μελλοντικές προκλήσεις του Μουσείου.

Η υφιστάμενη, προ της εκπόνησης των μελετών, έκθεση του Μουσείου αναπτυσσόταν σε τρεις αίθουσες, οι οποίες είχαν επισκευαστεί και ανακαινιστεί προ δεκαπενταετίας μαζί με τις εξωτερικές όψεις και τη στέγη του κτηρίου, κατόπιν σχετικής εγκρίσεως από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.⁴ Η πρόταση που κατατέθηκε το 2011 επιχείρησε να ανασυνθέσει τον ιστορικό, σύγχρονο του Καποδίστρια, πυρήνα της οικίας, δημιουργώντας παράλληλα χώρους, διαδρομές και προϋποθέσεις για τη βελτίωση της ροής των επισκεπτών και την καλύτερη ερμηνεία τόσο της ζωής του ιστορικού ενοίκου της όσο και της ίδιας της οικίας, χωρίς να αλλοιώνεται ή να αλλάζει η ογκοπλαστική διάρθρωση των όψεων του κτηρίου. Οι σημαντικότερες και ταυτόχρονα περιορισμένης έκτασης επεμβάσεις στην εσωτερική διαρρύθμιση του κτηρίου, όταν υλοποιηθούν, θα εξυπηρετούν την προτεινόμενη μουσειολογική πορεία στους υφιστάμενους και νέους εκθεσιακούς χώρους καθώς και την άνετη διακίνηση των ΑμΕΑ.

3. Μια πρώτη βασική καταγραφή όλων των εκθεμάτων του Μουσείου, ως είχαν στη μέχρι πρόσφατα υφιστάμενη έκθεση του Μουσείου, επιχειρήθηκε το 2013 από την Αλεξία Τραυλού, Αρχαιολόγο-Μουσειολόγο της πρώην Η' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κέρκυρας.

4. Απόφαση της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού με αρ. πρωτ. 1009/22.03.1998

2. *Ιστορικές οικίες-μουσεία και το Μουσείο Καποδίστρια:* *ερμηνεύοντας μια ιστορική προσωπικότητα*

Η σημασία των ιστορικών οικιών-μουσείων, κατηγορία στην οποία ανήκει και το Μουσείο Καποδίστρια, συνήθως δεν πηγάζει από τα αντικείμενα που στεγάζουν αλλά από την πολύ ιδιαίτερη ατμόσφαιρα που αποπνέουν, με τη συνύπαρξη χώρων και αντικειμένων ως συνόλων. Μια ιστορική οικία συμβολίζει πρόσωπα, γεγονότα και εποχές. Ο χαρακτήρας της μπορεί να καθορίζεται από την αυθεντικότητα του χώρου, τη δυνατότητα μιας πραγματικής εμπειρίας εμβύθισης των επισκεπτών στο παρελθόν, την ατμοσφαιρική αύρα που μεταφέρεται μέσω των ιστορικών δωματίων της, την αίσθηση της οικειότητας που αποπνέει ο βιωμένος χώρος ενός σπιτιού, που μπορεί να δημιουργεί ιδιαίτερους συνειρμούς στους επισκέπτες και να ενεργοποιεί το ενδιαφέρον τους για την ιστορία. Μια ιστορική οικία-μουσείο μπορεί άλλοτε να έχει τεκμηριωτικό χαρακτήρα διηγούμενη τη ζωή μιας ιστορικής προσωπικότητας, με το περιεχόμενό της να περιλαμβάνει αυθεντικά αντικείμενα της εποχής και του ιδιοκτήτη τους τοποθετημένα κατά προτίμηση στην αρχική τους θέση. Άλλοτε πάλι έχει αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα αφηγούμενη ένα στυλ, μια εποχή και έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής.

Η ιστορική οικία-Μουσείο Καποδίστρια συνδυάζει και τις δύο παραπάνω προσεγγίσεις, καθώς περιλαμβάνει αντικείμενα του επώνυμου ενοίκου της, τοποθετημένα όμως με τρόπο αντιπροσωπευτικό και αναπαραστατικό μιας άλλης εποχής. Η συνεχής κατοίκησή της από απογόνους-μέλη της οικογένειας μέχρι τη δωρεά της το 1979 αναγκαστικά επέφερε αλλαγές στην αρχική της μορφή, με την προσθήκη και δημιουργία επεκτάσεων και νέων χώρων για την εξυπηρέτηση των αναγκών της οικογένειας, την απομάκρυνση αρκετών προσωπικών αντικειμένων του Ιωάννη Καποδίστρια αλλά και την προσθήκη ποικίλων νέων κινητών διακοσμητικών στοιχείων (επίπλων, μικροαντικειμένων, κ.ά.).

Με δεδομένο ότι η οικία είναι μια έννοια απολύτως «οικεία» σε όλους μας και ενεργοποιεί ποικίλους συνειρμούς, αναμνήσεις, εμπειρίες και συναισθήματα στον καθένα μας, η ιστορική οικία-Μουσείο Καποδίστρια αποτελεί προνομιακό βιογραφικό τόπο για την παρουσίαση της επίσημης ιστορικής όσο και της πιο ανθρώπινης πλευράς του Καποδίστρια μέσα από τη βιογραφία του ιδίου και τις βιογραφίες (ιστορίες) των προσωπικών του αντικειμένων και χώρων. Συνιστά, επίσης, ένα εξαιρετικό σημείο εκκίνησης για την επαναξιολόγηση της διαχρονικής συνεισφοράς του στην Ελλάδα και την Ευρώπη, με τη δημιουργία μιας έκθεσης που θα βασίζεται και θα αξιοποιεί τα πορίσματα ιστορικών ερευνών αλλά θα αναζητά και τις διαφορετικές «αναγνώσεις» διαφορετικών γενεών και ανθρώπων για την παρακαταθήκη του Καποδίστρια.

Στο πλαίσιο του έργου εκσυγχρονισμού του Μουσείου, ως βασικός στόχος

ορίσθηκε η ανασύνθεση του ιστορικού, σύγχρονου του Ιωάννη Καποδίστρια, πυρήνα της οικίας δημιουργώντας παράλληλα χώρους, διαδρομές και προϋποθέσεις για τη βελτίωση της πρόσβασης των επισκεπτών (π.χ. δημιουργία χώρου υποδοχής και έκδοσης εισιτηρίων, βεστιαρίου, χώρου αποθήκευσης και διάθεσης συστημάτων αυτόματης ξενάγησης, υποδομών για ΑμεΑ, χώρου μελέτης και αρχείου), όσο και την καλύτερη ερμηνεία της ζωής του Κυβερνήτη και της ίδιας της οικίας. Ως παράλληλος σημαντικός στόχος ορίσθηκε η ανάδειξη του Μουσείου σε σημαντικό προσορισμό πολιτιστικού τουρισμού στην ενδοχώρα του νησιού για την τοπική, εθνική και διεθνή κοινότητα. Η προστασία και ανάδειξη της συγκεκριμένης ιστορικής οικίας ως χαρακτηριστικού δείγματος της κερκυραϊκής οικιακής αρχιτεκτονικής της υπαίθρου, καθώς και της εκπληκτικής ομορφιάς φυσικού περιβάλλοντος που την περιβάλλει, δεν θα μπορούσαν λοιπόν παρά να είναι αυτονόητοι στόχοι.

Οι εκθεσιακές αρχές, οι οποίες ορίσθηκαν εξ αρχής ως βασιικές για να κατευθύνουν την υλοποίηση του έργου, είναι:

1. Ο σεβασμός στην ιστορικότητα του κτηρίου και στις πολλαπλές ανάγκες προστασίας του ιδίου και των συλλογών που στεγάζει.
2. Η όσο το δυνατό πιο ουσιαστική ερμηνευτική αξιοποίηση του ιστορικού πυρήνα του Μουσείου, δηλαδή των τριών ιστορικών «δωματίων» συνολικού εμβαδού 78,99 τ.μ., καθιστώντας παράλληλα ως προτεραιότητα μια σειρά ήπιων παρεμβάσεων στο σύνολο του κτηρίου.
3. Η υιοθέτηση μιας δέσμης ερμηνευτικών εκθεσιακών προτάσεων με συνοχή και σαφείς στόχους, που θα εναρμονίζονται απόλυτα με την αρχιτεκτονική μορφή και το χαρακτήρα του κτηρίου ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου.
4. Η εξασφάλιση φυσικής και νοηματικής πρόσβασης για όλους τους επισκέπτες στο μουσειακό κέλυφος και στον περιβάλλοντα χώρο, δημιουργώντας προσβάσιμες και αποτελεσματικά διαχειρίσιμες διαδρομές και ενδιαφέρουσες αφηγηματικές πορείες.
5. Η ενεργοποίηση της συναισθηματικής εμπλοκής και βιωματικής εμπειρίας του επισκέπτη μέσω άμεσου αφηγηματικού λόγου βασισμένου σε δραματοποιημένες αφηγήσεις χαρακτηριστικών αποσπασμάτων επιστολών και ρήσεων του Καποδίστρια, δηλωτικών της σκέψης και δράσης του, που θα προσφέρονται στο έντυπο, ηχητικό και εποπτικό υλικό της έκθεσης.
6. Η αξιοποίηση της τεχνολογίας με στόχο την προσφορά εξατομικευμένης περιήγησης στο χώρο, προς αποφυγή επιβάρυνσης των ιστορικών δωματίων της οικίας με εποπτικό υλικό που θα αλλοιώνει την ταυτότητα και μορφή τους.
7. Η διασφάλιση της ιστορικής συνοχής της έκθεσης διαμορφώνοντας σαφείς χρονολογικές και θεματικές πορείες.

Ως βασικά ερωτήματα που θεωρήσαμε ότι μπορούν ταυτόχρονα να αποτελούν και μηνύματα της έκθεσης προσδιορίστηκαν τα εξής: α) «πόσο επίκαιρο αλλά και πόσο διαχρονικό είναι το έργο του Ιωάννη Καποδίστρια;», β) «ποια η σημασία του για τη σύγχρονη Ελλάδα και την Ευρώπη»;

Βάσει αυτών, η αφηγηματική πορεία της έκθεσης αρθρώνεται σε τρεις βασικές ιδεολογικές-πολιτικές και πολιτισμικές-γεωγραφικές ενότητες:

1. Η ζωή και το έργο του Καποδίστρια στην Κέρκυρα (η πρώτη του πολιτική δράση στην Γερουσία).
2. Η ζωή και το έργο του στην Ευρώπη (η ευρωπαϊκή διπλωματική του σταδιοδρομία)
3. Η ζωή και το έργο του στην Ελλάδα ως Κυβερνήτη.

Η έκθεση θα αναπτύσσεται σε επτά μέρη (έξι εντός της οικίας και ένα στον περιβάλλοντα χώρο της) και θα βασίζεται σε συλλογές αντικειμένων και αναπαραστατικά σύνολα, ψηφιακά εκθέματα, κείμενα και φωτογραφίες, βίντεο, ηχητικό υλικό και φυσικά στο ίδιο το κτήριο και την κερκυραϊκή φύση που περιβάλλει την ιστορική οικία-μουσείο. Μια σχηματική περιγραφή της πορείας που θα προσφέρεται στον επισκέπτη έχει ως εξής.

Η είσοδος στο Μουσείο χωροθετείται στην βορειο-δυτική πλευρά της οικίας. Η πρόσβαση θα γίνεται μέσω της νοτιο-δυτικής πλευράς του κτηρίου, καθώς η χάραξη άλλης εναλλακτικής πορείας δεν είναι εύκολη λόγω υψομετρικών διαφορών στον περιβάλλοντα χώρο της οικίας. Δημιουργείται χώρος υποδοχής και εξυπηρέτησης επισκεπτών (με εκδοτήριο εισιτηρίων, χώρο φύλαξης και διάθεσης συσκευών αυτόματης ξενάγησης, βεστιάριο, μικρό θεματικόπωλητήριο) (Χώρος 1 στην κάτοψη). Στον εισαγωγικό χώρο της έκθεσης (Χώρος 2 στην κάτοψη), θα παρουσιάζεται με εποπτικό τρόπο το χρονολόγιο της ζωής του Ιωάννη Καποδίστρια σε συσχετισμό με τα ιστορικά γεγονότα της ίδιας περιόδου καθώς και οι βασικοί σταθμοί της ζωής του στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Στον πυρήνα των εκθεσιακών ενότητων (Χώροι 4-6), με σκηνικές αναπαραστάσεις χώρων των οικίας, θα γίνεται αναφορά στην πρώτη και δεύτερη φάση της ζωής και του έργου του Καποδίστρια, δηλαδή στην περίοδο της δράσης του στην Κέρκυρα και την Ιόνιο Πολιτεία και στην περίοδο της διπλωματικής του σταδιοδρομίας στην Ευρώπη. Επιλεγμένα εμβληματικά αντικείμενα που θα εκτίθενται στον ιστορικό πυρήνα του Μουσείου θα αποτελούν σημεία ενδιαφέροντος και σταθμούς για τον επισκέπτη, ο οποίος θα έχει τη δυνατότητα να προσεγγίζει μέσω του ακουστικού οδηγού ερμηνευτικό υλικό για τα ίδια αλλά κυρίως για τα θέματα και τις πτυχές της ζωής και του έργου του Καποδίστρια που αναδύονται μέσω αυτών. Μερικά από τα θέματα που θα αναπτύσσονται στις δύο πρώτες αίθουσες είναι ενδεικτικά τα εξής: α) Η ιστορία της οικογένειας Καποδίστρια και το γενεαλογικό της δέντρο, β) το οικόσημο της οικογένειας και το κερκυραϊκό Libro d'Oro, γ) η

επιρροή του πατέρα του Καποδίστρια στη μετέπειτα πολιτική καριέρα του, δ) η σχέση του με την μητέρα του Διαμαντίνα Γονέμη και τα αδελφιά του, ε) η αγάπη του για την Κέρκυρα, στ) οι απλές ανθρώπινες συνήθειες του, κ.ά. Όσον αφορά στην επαγγελματική και πολιτική δράση του Καποδίστρια στην Κέρκυρα μέχρι το 1808, οπότε και διορίζεται από τον τσάρο σε διπλωματική θέση της ρωσικής αυτοκρατορίας και αναχωρεί για την Ευρώπη, ενδεικτικά θέματα θα είναι: α) οι σπουδές του και η επαγγελματική του δράση ως γιατρού, β) η αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, γ) η Ιόνιος Γερουσία, δ) οι ιδέες του για το αρχαιοελληνικό παρελθόν, ε) η σχέση του με την εκκλησία και η θρησκευτική του πίστη, κ.ά.

Ο επόμενος θεματικός άξονας της αφήγησης θα αφορά στη διπλωματική δράση του Καποδίστρια στην Ευρώπη ως αξιωματούχου στις υπηρεσίες της ρωσικής αυτοκρατορίας. Ενδεικτικά μερικά από τα θέματα που θα αναπτύσσονται είναι: α) η πρώτη περίοδος του Καποδίστρια στη Ρωσία, β) η θητεία του στη ρωσική πρεσβεία της Βιέννης, γ) η αποστολή και δράση του στην Ελβετία, δ) η περίοδος της θητείας του ως υπουργού Εξωτερικών της ρωσικής αυτοκρατορίας, ε) το συνέδριο στο Aachen και η ευρωπαϊκή διπλωματία, στ) το συνέδριο στη Βιέννη κ.ά.

Η επόμενη ενότητα, η οποία χωροθετείται σε μικρή μεταγενέστερη προσθήκη της οικίας (βλ. Χώρος 7 στην κάτοψη) θα αναδείξει πτυχές της ζωής και του έργου του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας μέχρι και την δολοφονία του (1828-1831). Η έκθεση θα βασιστεί σε εποπτικά στοιχεία, ψηφιακά εκθέματα, λιγοστά εμβληματικά αντικείμενα που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη περίοδο της ζωής και της δράσης του και επιλεγμένο αρχαιολογικό υλικό που θα αναδεικνύει την τεράστια δουλειά που συντελείται τα τελευταία χρόνια στο επίπεδο της αρχαιολογικής έρευνας σε ποικίλες αρχαιολογικές πηγές που αφορούν στον Καποδίστρια. Η ενότητα θα περιλαμβάνει επίσης χώρο μελέτης αρχαιολογικού υλικού, προσβάσιμου στους επισκέπτες μέσω ειδικά σχεδιασμένης βάσης δεδομένων. Ενδεικτικά, τα θέματα που περιλαμβάνονται στην ενότητα θα αφορούν α) στην εσωτερική πολιτική του Καποδίστρια (π.χ. νομοθετικό έργο και κοινωνικο-πολιτικό δίκαιο, δημιουργία εκσυγχρονισμένου συγκεντρωτικού κράτους, εκπαίδευση των Ελλήνων, οικονομία, γεωργία και ενσωμάτωση ακτημόνων στον εθνικό κορμό, χωροταξική μελέτη και περιβαλλοντισμός, αναμορφωτικό πρόγραμμα, κ.ά.), β) στην εξωτερική πολιτική του (π.χ. διεκδίκηση εθνικής ανεξαρτησίας, διεύρυνση των εθνικών ορίων, προώθηση εθνικών θεμάτων, μη νομιμοποίηση ξένων παρεμβάσεων στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας, κ.ά.), καθώς και γ) στο αντιπολιτευτικό ρεύμα και στους λόγους που οδήγησαν στην δολοφονία του.

Ο στενός διάδρομος που οδηγεί από τον ιστορικό πυρήνα της οικίας σε άλλες μεταγενέστερες προσθήκες της θα χρησιμοποιηθεί λειτουργικά ως δίοδος προς τον επίλογο της έκθεσης αλλά και ως μια συμβολική μετάβαση από το παρελ-

θόν του βίου του Καποδίστρια στο παρόν και το μέλλον της παρακαταθήκης του προς την οικογένειά του, την Ελλάδα και τον κόσμο. Κατά μήκος των δύο μακρόστενων τοίχων του διαδρόμου (βλ. Χώρος 3 στην κάτοψη), θα γίνονται αναφορές με λέξεις-κλειδιά στις αξίες και τα χαρακτηριστικά του Καποδίστρια, τόσο στα θετικά όσο και στα πιο ιδιαίτερα και δύσκολα, που διαμόρφωσαν την αντίληψη που είχαν γι' αυτόν οι σύγχρονοι του καθώς και οι επόμενες γενεές μελετητών και πολιτών.

Στην αμέσως επόμενη ενότητα (βλ. Χώρος 8 στην κάτοψη), θα επιχειρηθεί ένας πιο συνθετικός και περιεκτικός σχολιασμός, μέσω κατάλληλου οπτικο-ακουστικού υλικού (π.χ. βίντεο) στη συμβολή του Καποδίστρια στην Ελλάδα και την Ευρώπη με ιδιαίτερη έμφαση στο πώς σύγχρονοι του και ειδικοί μελετητές προσέγγισαν την προσωπικότητα και τα επιτεύγματά του από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα, ποια η παρακαταθήκη του για την οικογένειά του, την Ελλάδα και την Ευρώπη και πώς αυτή αποτυπώνεται σε υλικά και άυλα τεκμήρια.

Τέλος, η καταληκτική ενότητα της πορείας (βλ. Χώρος 9 στην κάτοψη) θα διαμορφωθεί ως πολυχώρος α) για προβολή βίντεο σχετικών με το έργο του Καποδίστρια ή και άλλων θεμάτων που μπορούν άμεσα ή έμμεσα να συσχετιστούν με την πολιτική του παρακαταθήκη, β) για πραγματοποίηση διαλέξεων ή/και εκπαιδευτικών δράσεων καθώς και γ) για έκθεση υλικού σχετικού με τη χρήση της οικίας από την οικογένεια Καποδίστρια κατά τον 20ό αιώνα.

Στα τέλη του 2014 ξεκίνησε η υλοποίηση του έργου και μέχρι το φθινόπωρο του 2017* προβλέπεται η αποπεράτωσή του ως ενός ολοκληρωμένου έργου παρέμβασης για την προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής – ιστορικής κληρονομιάς σε περιφερειακό επίπεδο, με ιδιαίτερη προστιθέμενη αξία. Με την επαναλειτουργία της ιστορικής οικίας-Μουσείου Καποδίστρια, θα καταστεί δυνατή η διάσωση και αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας και ανάδειξή της μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, με επίκεντρο την ζωή και το έργο του Ιωάννη Καποδίστρια, καθώς και η σύνθεση ενός πανοράματος της εθνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, με παράλληλη την ανάδειξη της διαχρονικότητας των βασικών αξιών και οραμάτων του Καποδίστρια, για ισονομία και ίσα δικαιώματα, και για τις σύγχρονες κοινωνίες.

*Λόγω καθυστερήσεων στην εκροή της χρηματοδότησης του έργου, η αποπεράτωσή του δεν κατέστη δυνατή στο χρονικό διάστημα που αρχικά είχε προβλεφθεί.

Περίληψη / Summary

Η παρούσα πρόταση αποτελεί μια συνθετική αποτύπωση των μουσειολογικών και μουσειογραφικών επιλογών που σχεδιάστηκαν στο πλαίσιο του έργου «Εκσυγχρονισμού και αναδιαμόρφωσης του Μουσείου Καποδίστρια-Κέντρου Καποδιστριακών Μελετών και του περιβάλλοντος χώρου του» στην περιοχή της Κουκουρίτσας στην Κέρκυρα.

In this text, we present a brief outline of the main interpretive and architectural elements that formed the core of the exhibition briefs based on which funding was secured for the realization of the project “Modernisation and remodeling of the Museum of Kapodistrias-Centre of Kapodistrian Studies and of its surrounding area” in Koukouritsa, Corfu.

Εικ. 1. Η ιστορική οικία-Μουσείο Καποδίστρια- Εξωτερική όψη (Αρχείο: Μ. Μούλιου).

Εικ. 2. Κάτοψη χωροθέτησης των θεματικών ενότητων σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες για τον εκσυγχρονισμό και την επανέκθεση του Μουσείου Καποδίστρια (Αρχείο: Στ. Βέργη).

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΩΝ ΤΕΧΝΗΣ ΤΟΥ ΑΤΕΙ
ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΣΤΟΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ.
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΜΕ ΤΟΠΙΚΑ ΜΟΥΣΕΙΑ,
ΕΡΓΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ, ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ευαγγελία Κυριαζή

Ιστορία

Το ΤΕΙ Ιονίων Νήσων ιδρύθηκε με την επωνυμία «Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα (ΤΕΙ) Ιόνιων Νήσων», σύμφωνα με το ΦΕΚ 156/20.06.2003. Ανήκει στον Τεχνολογικό Τομέα της Ανώτατης Εκπαίδευσης και λειτουργεί ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου (ΝΠΔΔ) πλήρως αυτοδιοικούμενο υπό την εποπτεία του κράτους, ασκούμενη από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Το Τμήμα Προστασίας και Συντήρησης Πολιτισμικής Κληρονομιάς ιδρύθηκε με το ΦΕΚ 44/ 29.03.2009 και λειτούργησε για πρώτη φορά το ακαδημαϊκό έτος 2009-2010. Ήταν ένα από τα δύο τμήματα του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων που λειτουργούσαν στη Ζάκυνθο και είχε αντικείμενο την προστασία και τη συντήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς. Από το ακαδημαϊκό έτος 2011-2012 εξοπλίστηκε με εργαστήρια κι έγιναν αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών, ώστε τόσο τα θεωρητικά όσο και τα εργαστηριακά μαθήματα να είναι όσο το δυνατόν πιο εξειδικευμένα και να καλύπτουν στον καλύτερο δυνατόν βαθμό τη συντήρηση. Το 2013, σύμφωνα με το ΠΔ 103/2013 (ΦΕΚ 136/ 05.06.2013), τα δύο τμήματα του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων που λειτουργούσαν στη Ζάκυνθο, συγχωνεύτηκαν σε Τμήμα Τεχνολόγων Περιβάλλοντος ΤΕ της Σχολής Τεχνολογικών Εφαρμογών του Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων με έδρα τη Ζάκυνθο, με αποτέλεσμα το τμήμα να μετονομαστεί σε Κατεύθυνση Συντήρησης Πολιτισμικής Κληρονομιάς ΤΕ. Με το Ν. 4485/2017 (ΦΕΚ 114/04.08.2017) μετονομάσθηκε σε εισαγωγική κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης και οι πτυχιούχοι απέκτησαν τα επαγγελματικά δικαιώματα των ομότιτλων τμημάτων (εικ. 1).

Πρόγραμμα σπουδών

Οι εκπαιδευτικοί στόχοι του προγράμματος σπουδών αφορούν στην εξασφάλιση της ποιοτικής εκπαίδευσης για τη βέλτιστη επιστημονική και επαγγελματική

εξέλιξη και σταδιοδρομία των αποφοίτων, μέσω ανάπτυξης δεξιοτήτων που τους καταστούν ικανούς να ανταποκρίνονται στις εξελίξεις της αγοράς εργασίας στους τομείς της συντήρησης. Στόχος του ισχύοντος προγράμματος σπουδών είναι η παροχή θεωρητικής και πρακτικής εκπαίδευσης στις γνωστικές περιοχές που σχετίζονται με την τεκμηρίωση, την επεμβατική και προληπτική συντήρηση, τη μουσειολογία, την πολιτισμική διαχείριση κ.ά. ώστε οι απόφοιτοι να είναι σε θέση να εφαρμόζουν άμεσα και αποτελεσματικά τις επιστημονικές και τεχνολογικές τους γνώσεις κατά την άσκηση του επαγγελματικού τους έργου.

Οι φοιτητές διδάσκονται μαθήματα που τους προετοιμάζουν να πραγματοποιούν

- μελέτες και ταυτοποίηση υλικών και τεχνικών κατασκευής έργων τέχνης με φυσικοχημικές τεχνικές (εικ. 2).
- μελέτες παθολογίας και μηχανισμών φθοράς.
- καταγραφή και ανάλυση της ιστορικής, καλλιτεχνικής και αρχαιολογικής αξίας των έργων.
- καταγραφή και ανάλυση περιβαλλοντικών συνθηκών αποθηκευτικών και εκθεσιακών χώρων με σύγχρονο εξοπλισμό.
- σύνταξη μελετών συντήρησης που περιλαμβάνουν αναλυτικές, σε σχέση με τις μεθόδους και τα υλικά κατασκευής, προτάσεις επέμβασης συντήρησης και μελλοντικής διατήρησης βάσει της σύγχρονης βιβλιογραφίας και επιστημονικών δημοσιεύσεων.
- εργασίες επεμβατικής και προληπτικής συντήρησης βάσει των διεθνών κανονισμών διατήρησης τέχνηρων (εικ. 3).
- εκτέλεση με ασφάλεια των προτάσεων μιας μελέτης συντήρησης.

Οι πτυχιούχοι της κατεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης θα έχουν πλήρη θεωρητική, αλλά και πρακτική κατάρτιση (εικ. 4-6) πάνω στις σύγχρονες τάσεις στην επιστήμη της συντήρησης και της πολιτισμικής διαχείρισης και αντεπεξέρχονται επιτυχία στις ανάγκες και τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας των αντιστοίχων ειδικοτήτων.

Προγράμματα

Η Κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης υλοποιεί και συμμετέχει σε διάφορα προγράμματα που συνδέονται με τον πολιτισμό. Ενδεικτικά αναφέρονται:

- «Εκπαίδευση & Δια Βίου Μάθηση» (ΕΠΕΔΒΜ) του Υπουργείου Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, με τίτλο «Ανάδειξη του Τεχνολογικού Ιδρύματος Ιονίων Νήσων ως Διεθνούς Πόλου Εκπαίδευσης και Καινοτομίας» και με Κωδικό ΟΠΣ: 352400. Η Κατεύθυνση συμμετείχε σε πρό-

γραμμα με τίτλο Βάση Δεδομένων σχετικά με τον πολιτισμικό πλούτο των Επτανήσων για την ανάπτυξη του τουριστικού προϊόντος. Το πρόγραμμα υλοποιείται σε συνεργασία με το Τμήμα Τεχνολογίας Περιβάλλοντος & Οικολογίας, ΤΕΙ Ιονίων Νήσων και το Τμήμα Πληροφορικής Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

- «Εκπαίδευση & Δια Βίου Μάθηση» (ΕΠΕΔΒΜ) του Υπουργείου Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, με τίτλο «Ανάδειξη του Τεχνολογικού Ιδρύματος Ιονίων Νήσων ως Διεθνούς Πόλου Εκπαίδευσης και Καινοτομίας» και με Κωδικό ΟΠΣ: 352400. Η Κατεύθυνση συμμετείχε σε πρόγραμμα με τίτλο «Εκπαιδευτικές δράσεις για την ανάδειξη του πολιτιστικού πλούτου των Ιονίων Νήσων». Το πρόγραμμα υλοποιείται σε συνεργασία με τα Τμήματα Τεχνολογίας Περιβάλλοντος & Οικολογίας, και Βιολογικής Γεωργίας & Τεχνολογίας Τροφίμων του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, το Τμήμα Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πειραιώς, το Ερευνητικό Εργαστήριο Πολυμέσων της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών, το Τμήμα Πληροφορικής του ΤΕΙ Αθηνών, το Πανεπιστήμιο της Limoges (Γαλλία) και το Centre Atlantique του PRES (Πόλος Έρευνας και Ανώτατης Εκπαίδευσης, Γαλλία).

Συνεργασίες

Η Κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων Έργων Τέχνης συνεργάζεται συχνά και στενά με διάφορους φορείς στα πλαίσια εκθέσεων και εργασιών συντήρησης. Ενδεικτικά αναφέρονται:

- Έκθεση συλλογής Άκη Λαδικού, με θέμα «Ζακύνθινά Τεκμήρια, 1500-1900» στον πολιτιστικό χώρο Baraz Culture. Η Κατεύθυνση του Τμήματος με ενεργό συμμετοχή των φοιτητών της, αναλαμβάνει την τεκμηρίωση, συντήρηση των έργων και προετοιμασία έκθεσης με φωτογραφίες, επιστολές, τηλεγραφήματα, χάρτες, γραβούρες, χαρτονομίσματα και άλλο σπάνιο υλικό σχετιζόμενο με την ιστορία της Ζακύνθου.
- Αρχοντικό Ρώμα. Συνεργασία για τη συντήρηση, επίβλεψη και φροντίδα της συλλογής του Αρχοντικού Ρώμα, με τη συμμετοχή φοιτητών.
- Μουσείο Σολωμού & Επιφανών Ζακύνθιων. Συνεργασία για εθελοντική απασχόληση προπτυχιακών φοιτητών.
- Βερτζάκειο Λαογραφικό Μουσείο: Συντήρηση λαογραφικών αντικειμένων, συντήρηση χαρτιού.
- 20η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων: Συνεργασία για την καταγραφή και συντήρηση κειμηλίων.
- Ι. Μητρόπολη Ζακύνθου & Στροφάδων: Συντήρηση έργων τέχνης από εκκλησίες και Ι. Μονές.

- Ι. Μητρόπολη Μαντινείας & Κυνουρίας: Συντήρηση έργων τέχνης από Ι. Μονές
- Συνεργασίες σε Προγράμματα με το Κέντρο Ερευνών για τη Συντήρηση Χαρτιού & Βιβλίων (European Research Centre for Book and Paper Conservation-Restoration).

Ημερίδες-Συνέδρια-Συμπόσια

Η Κατεύθυνση (συν)διοργανώνει διάφορες ημερίδες, συνέδρια, θερινά σχολεία και επιστημονικά συμπόσια με θέματα γύρω από τον πολιτισμό και τη συντήρηση. Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρακάτω:

Από τις 10 Μαΐου έως και τις 6 Ιουνίου 2012 διοργανώθηκε στη Ζάκυνθο από το τότε Τμήμα Προστασίας και Συντήρησης Πολιτισμικής Κληρονομιάς, ο Πρώτος Κύκλος Διαλέξεων για τη Συντήρηση και τον Πολιτισμό, στην οποία συμμετείχαν 8 ομιλητές, με συντονισμό και επιμέλεια του τόμου των περιλήψεων από τον δρ. Καρύδη. Οι τίτλοι των εισηγήσεων ήταν: «Οι Δυτικοευρωπαϊκές Επιδράσεις στη Μεταβυζαντινή Αγιογραφία της Κρήτης και των Ιονίων Νήσων» (δρ. Ε. Κουλουμπή), «Πολιτισμός και Τεχνολογία: Μια πρόσφατη σχέση – Διδασκαλία μαθημάτων με θέμα τον πολιτισμό στην τριτοβάθμια εκπαίδευση με χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας» (δρ. Δ. Κρίγκα), «Απολιθωμένο Δάσος της Λέσβου: Δημιουργία – Ανακάλυψη – Προστασία – Έργα Συντήρησης» (Ε. Κυριαζή, MSc), «Συντήρηση Χειρογράφων από Αιθιοπία» (δρ. Ν. Σαρρής), «Βυζαντινές & Μεταβυζαντινές Τοιχογραφίες στη Ζάκυνθο» (δρ. Ι. Χουλιαράς), «Υφάσματα του Αγ. Όρους: Καταγραφή & Προληπτική Συντήρηση» (δρ. Χ. Καρύδης), «Τέχνη & Νέες Τεχνολογίες» (Ν. Σαλαμούρης, MA) και «Τα Σύγχρονα Υλικά στη Σύγχρονη Τέχνη: Ο Ρόλος του Συντηρητή» (Α. Πεردικάρη, MA).

Στα μέσα Ιουνίου του 2012, το τότε Τμήμα ΠΣΠΚ του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, ο Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, το Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, η Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου, η Περιφερειακή Ενότητα Ζακύνθου και ο Δήμος Ζακύνθου συνδιοργάνωσαν στη Ζάκυνθο το Διεθνές Σεμινάριο «Θρησκεία και Διαφωτισμός». Φιλοδοξία του Σεμιναρίου ήταν η εξέλιξή του σε θεσμό που θα αποτελέσει κέντρο αναφοράς για τη συνεργασία ερευνητών από την περιοχή της Μεσογείου. Συμμετείχαν επιστήμονες από Ελλάδα, Ιταλία, Τουρκία, Ισραήλ και Ισπανία, και διακεκριμένοι ακαδημαϊκοί από Η.Π.Α., Αγγλία, Σκωτία, Νορβηγία και Χιλή. Μεταξύ των συνέδρων ορισμένα από τα σημαντικότερα ονόματα, με έργο - σημείο αναφοράς για την παγκόσμια συζήτηση του θέματος.

Λίγες μόνο ημέρες αργότερα, το Τμήμα ΠΣΠΚ του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, με ευθύνη των Επιστημονικών του Συνεργατών δρ. Ν. Σαρρή και δρ. Χρ. Καρύδη,

διοργάνωσε Ιερατικό Εκπαιδευτικό Σεμινάριο με θέμα την Προστασία και Διατήρηση Εκκλησιαστικών Κειμηλίων. Στο σεμινάριο παρουσιάστηκε η εξελικτική ιστορική πορεία των εκκλησιαστικών κειμηλίων (εικόνες, βιβλία, υφάσματα, μέταλλα & ξυλόγλυπτα) και οι ιδιότητες των υλικών κατασκευής τους. Επίσης, τέθηκαν οι βάσεις για περαιτέρω εμβάθυνση στις νέες εξελίξεις και τους τρόπους προστασίας και διατήρησης, ακολουθώντας την σύγχρονη δεοντολογία της συντήρησης και μουσειολογίας και δόθηκαν απαντήσεις σε θέματα που αφορούν στη σωστή διατήρηση των αντικειμένων (μεταφορά, μεταχείριση, αποθήκευση, τύποι προθηκών κ.ά.). Το θεωρητικό μέρος συνοδεύτηκε από πρακτικά εργαστήρια στα οποία οι συμμετέχοντες είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν τρόπους αποθήκευσης και έκθεσης έργων τέχνης με τη χρήση κατάλληλων υλικών και μεθόδων βάσης των σημερινών προδιαγραφών. Οι συμμετέχοντες είχαν τη δυνατότητα να φέρουν και δικά τους έργα τέχνης, προκειμένου να συζητηθούν μεμονωμένες περιπτώσεις φθορών και διατήρησής τους.

Τον Ιούλιο του 2013 διοργανώθηκε το 2ο θερινό σχολείο με θέμα τις Τεχνολογίες Πληροφορικής & Επικοινωνιών στην Ανάδειξη, Προβολή & Διαχείριση Φυσικών & Πολιτιστικών Πόρων για την Τουριστική Ανάπτυξη. Οι δεξιότητες που ανέπτυξαν οι συμμετέχοντες περιελάμβαναν:

- αντίληψη και διαμόρφωση σχεδίου (master plan, destination promotion strategy) ανάπτυξης του τουρισμού ή περιφερειακής ανάπτυξης με έμφαση στον τουρισμό.
- δυναμικές δράσεις ανάδειξης, προβολής και διαχείρισης του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος με την αξιοποίηση κατάλληλων τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών.

Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε εργαζόμενους, στελέχη φορέων του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, Μ.Κ.Ο., κ.λπ. που σχετίζονται με θέματα πολιτισμού, συντήρησης, αρχαιολογίας, τουρισμού, περιβάλλοντος κ.ά. επιχειρηματίες από τον χώρο του πολιτισμού, του περιβάλλοντος, του τουρισμού και της πληροφορικής, εκπαιδευτικούς, πτυχιούχους και φοιτητές.

Τον Οκτώβριο του 2013, με πρωτοβουλία του δρ. Ν. Σαρρή, διοργανώθηκε στη Ζάκυνθο Διεθνές Συμπόσιο για τη συντήρηση ανατολίτικων χειρογράφων. Το συμπόσιο πραγματοποιήθηκε ως 5ο Διεθνές Συμπόσιο, με θέμα "Multiplicity of Oriental Bookmaking Traditions and Conservation", στο πλαίσιο του Διεθνούς Προγράμματος Comparative Oriental Manuscript Studies (COMSt) (Συγκριτικές Σπουδές Ανατολικών Χειρογράφων). Ομιλίες δόθηκαν από 19 ειδικούς από Ιταλία, Ελλάδα, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ισραήλ, Γαλλία, Γερμανία, Τουρκία, Αυστρία, Λίβανο, Αιθιοπία, Ρωσία, στις εγκαταστάσεις της Κατεύθυνσης Συντήρησης Πολιτισμικής Κληρονομιάς στην Παναγούλα στη Ζάκυνθο. Τον

επιστημονικό συντονισμό είχε η Laura Parodi και την επιμέλεια του προγράμματος στη Ζάκυνθο ο δρ. Νικόλαος Σαρρής.

Η Κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης δε γνωρίζει σύνορα και σε περίοδο κρίσης βρέθηκε από τη Ζάκυνθο στην Ταϋλάνδη δίνοντας τα φώτα της στο εξωτερικό. Από τις 26.12.2013 έως τις 02.01.2014 συνδιοργάνωσε με το Βορειοανατολικό Ινστιτούτο Ερευνών για το Απολιθωμένο Ξύλο και τον Ορυκτό Πλούτο [Northeastern Research Institute of Petrified Wood and Mineral Resources (NRIPM)] του Πανεπιστημίου Νακόν Ρατσασίμα Ρατζαμπάτ, σεμινάριο για τη συντήρηση απολιθωμένου ξύλου, στο Κοράτ και στο Τακ της Ταϋλάνδης. Ο τίτλος του σεμιναρίου ήταν Seminar and Preliminary Workshop on the Care of Outdoor Exhibits of Petrified Wood και κύρια εισηγήτρια ήταν η διδάσκουσα της κατεύθυνσης ΣΑΕΤ, Ε. Κυριαζή, συντηρήτρια με μεγάλη εμπειρία στη συντήρηση απολιθωμάτων και κυρίως απολιθωμένων δασών. Στα πλαίσια του σεμιναρίου, στο οποίο διαλέξεις έκαναν συνολικά 6 εισηγητές και παρακολούθησαν 73 άτομα, έγιναν θεωρητικά και πρακτικά μαθήματα για την αναγνώριση απολιθωμάτων, την παθολογία και συντήρησή τους, ενώ συστάθηκε επιστημονική ομάδα με σκοπό την οργάνωση γεωπάρκου με απώτερο σκοπό την ένταξη του Απολιθωμένου Δάσους του Τακ στο Παγκόσμιο Δίκτυο Γεωπάρκων και την προστασία του από την UNESCO. Η συνεργασία του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων με τους αρμόδιους φορείς στην Ταϋλάνδη πρόκειται να συνεχιστεί, για την πραγματοποίηση έρευνας με θέμα τη μελέτη των φυτικών απολιθωμάτων της Ταϋλάνδης και προτάσεις για τη συντήρησή τους, ενώ στους στόχους της επιστημονικής ομάδας είναι η διοργάνωση θερινών σχολείων και επιστημονικών συνεδρίων, η εκπόνηση επιστημονικών δημοσιεύσεων, η οργάνωση γεωπάρκου, η εκπαίδευση νέων στη συντήρηση απολιθωμάτων, και άλλες δράσεις που θα προκύψουν μέσα από επίσημη συνεργασία του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων με τους εκεί αρμόδιους φορείς (εικ. 8).

Στα τέλη Μαρτίου 2014 διοργανώθηκε στη Ζάκυνθο Ημερίδα με θέμα Δράσεις Θεματικού Τουρισμού στη Ζάκυνθο. Η Ημερίδα υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Ανάδειξη του Τεχνολογικού Ιδρύματος Ιονίων Νήσων ως Διεθνούς Πόλου Εκπαίδευσης και Καινοτομίας» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», συγχρηματοδοτούμενη από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο-ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους και απευθυνόταν κυρίως σε πολιτιστικούς και τουριστικούς φορείς και επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται στον τομέα του πολιτισμού και του τουρισμού. Εισηγητές ήταν οι π. Π. Καποδίστριας (Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου), Δ. Μυλωνάς (Αντιπεριφερειάρχης, Περιφερειακή Ενότητα Ζακύνθου), Π. Κολύρης (Δήμος Ζακύνθου), Αιχ. Δεμέτη (Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων) και Θ. Κολπονδίνος (Ξενοδόχος).

Οι δράσεις της Κατεύθυνσης συνεχίζονται και προγραμματίζονται νέες. Μια ξεχωριστή επιστημονική δράση του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων έλαβε χώρα στην Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Πρόκειται για την 1η Ημερίδα Συντήρησης & Μελέτης Εκκλησιαστικών Έργων στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 12 Ιουλίου 2014, με πρωτοβουλία του διδάσκοντα της Κατεύθυνσης, δρ. Χ. Καρύδη. Η 2η Διεθνής Συνάντηση για τη Συντήρηση και την Καταγραφή Εκκλησιαστικών Έργων Τέχνης (IMCDEA) πραγματοποιήθηκε στις 14-15 Δεκεμβρίου 2016 στο ΤΕΙ Ιονίων Νήσων στη Ζάκυνθο, ως συνέχεια της πρώτης ημερίδας. Πλέον αποτελεί θεσμό που λαμβάνει χώρα κάθε φορά σε διαφορετική πόλη.

Εκδηλώσεις

Οι δράσεις της Κατεύθυνσης ΣΕΑΤ δεν περιορίζονται μόνο στον επιστημονικό χώρο, καθώς η κατεύθυνση στηρίζει εκδηλώσεις που αφορούν σε επτανησιακά θέματα και στον πολιτισμό. Ενδεικτικά αναφέρονται:

Στις 30 Οκτωβρίου 2010 διοργανώθηκε στη Ζάκυνθο σε συνεργασία με το Δήμο Κρανιδίου και το Πανεπιστήμιο Πατρών εκδήλωση για την παρουσίαση του βιβλίου της Λενέτας Στράνη με τίτλο «Στου αμπελιώνε τσι φουρκάδες ή ο γάμος πάει αμόντε».

Στις 29 Μαΐου 2012, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μιχάλης Μείμαρης, διευθυντής του εργαστηρίου Νέων Τεχνολογιών στην Επικοινωνία, την Εκπαίδευση & τα ΜΜΕ, έδωσε στο αμφιθέατρο του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, στην πλατεία Κάλβου στην πόλη της Ζακύνθου, ομιλία με θέμα «Αφηγούμενοι ψηφιακά τον πολιτισμό».

Επιστημονικές δημοσιεύσεις

Οι διδάσκοντες της Κατεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης είναι επιστήμονες με συνεχή επιστημονική παρουσία σε εξειδικευμένα επιστημονικά περιοδικά και επιστημονικά συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Ενδεικτικά αναφέρονται δύο δημοσιεύσεις που έγιναν κατά το τρέχον ακαδημαϊκό έτος 2013-2014.

Η πρώτη αφορά ένα βιβλίο, τον συλλογικό τόμο *Η Επιστήμη της Προληπτικής Συντήρησης-Διατήρηση & Διαχείριση Συλλογών* από τις εκδόσεις Time Heritage, με συντονισμό και επιμέλεια κειμένων από τους δρ. Καρύδη, δρ. Κουλουμπή και Α. Σακελλαρίου, ΜΑ. Το βιβλίο αποτελείται από αυτοτελείς μελέτες (case studies) συνοδευόμενες από εκτενή βιβλιογραφία, για περαιτέρω εμβάθυνση. Για τον συλλογικό τόμο εργάστηκαν 40 έλληνες ειδικοί, εκ των οποίων οι

επτά (Χ. Καρύδης, Ε. Κουλουμπή, Ε. Κυριαζή, Μ. Μπράτιτση, Α.Χ. Παυλοπούλου, Α. Περδικάρη, Ν. Σαρρής) διδάσκουν ή έχουν διδάξει κατά το παρελθόν στην Κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων. Το βιβλίο έρχεται να καλύψει ένα βιβλιογραφικό κενό στο χώρο της επιστήμης της συντήρησης αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, με φιλοδοξία να καταστεί το βιβλίο εγχειρίδιο προληπτικής συντήρησης για συντηρητές, φοιτητές συντήρησης, επιμελητές συλλογών και για όλους τους επαγγελματίες στο χώρο της διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς. Η προληπτική συντήρηση έχει αναγνωριστεί, αποτελεί ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο με τη δική του μεθοδολογία, που διδάσκεται πλέον στα πανεπιστήμια και τις σχολές συντήρησης ανά τον κόσμο. Στόχοι των επιμελητών της έκδοσης ήταν να παρουσιαστεί ο σκοπός και ο ρόλος της προληπτικής συντήρησης, να εξεταστούν αντικείμενα, υλικά και τεχνικές νέες στον ελληνικό χώρο, να προταθούν νέες ιδέες και προσεγγίσεις και να αφυπνισθούν οι φορείς διαχείρισης και διατήρησης συλλογών.

Η δεύτερη δημοσίευση αφορά στη συντήρηση ενός ξύλινου σταυρού από το Άγιο Όρος στα εργαστήρια της Κατεύθυνσης ΣΑΕΤ, που πραγματοποιήθηκε από φοιτήτρια της Κατεύθυνσης στα πλαίσια του εργαστηριακού μαθήματος συντήρησης ξύλου. Με την καθοδήγηση της διδάσκουσας, Ευαγγελίας Κυριαζή και τη βοήθεια των διδασκόντων δρ. Αρτέμιο Οικονόμου και δρ. Ελένη Κουλουμπή, η φοιτήτρια Νίκη Πανταζίδου πραγματοποίησε την πρώτη της διεθνή επιστημονική δημοσίευση. Η εργασία παρουσιάστηκε στο παγκόσμιο συνέδριο "Heritage Wood: Research & Conservation in the 21st Century", διοργανωμένο από το ICOM (Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων) στη Βαρσοβία της Πολωνίας. Το ICOM είναι ένας παγκόσμιος οργανισμός με πάνω από 30.000 μέλη: επαγγελματίες από τον χώρο των μουσείων, ειδικούς από 137 χώρες, 117 Εθνικές και 31 Διεθνείς Επιτροπές, αφιερωμένες σε διάφορες ειδικότητες που σχετίζονται με το μουσείο και τη λειτουργία του. Στους σκοπούς του περιλαμβάνονται η θέσπιση προτύπων σε θέματα σχεδιασμού, διοίκησης και οργάνωσης συλλογών, η δικτύωση επιστημόνων και επαγγελματιών από τον χώρο του μουσείου, η έρευνα σε θέματα μουσείων και πολιτισμικής κληρονομιάς, η προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς, η καταπολέμηση του λαθρεμπορίου αρχαιοτήτων και έργων τέχνης και άλλα. Η δημοσίευση, με τίτλο "The study and treatment of a late 18th – mid 19th C. Sanctification Cross from Mount Athos", συνοπογράφεται από τη διδάσκουσα Ε. Κυριαζή και τη φοιτήτρια Ν. Πανταζίδου.

Εργασίες συντήρησης φοιτητών

Σημαντικές είναι οι εργασίες συντήρησης που πραγματοποιούνται από τους σπουδαστές της Κατεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων Έργων Τέχνης του ΤΕΙ

Ιονίων Νήσων. Αυτές πραγματοποιούνται υπό την επίβλεψη των διδασκόντων συντηρητών στα εργαστήρια της Κατεύθυνσης στη Ζάκυνθο στα πλαίσια των εργαστηριακών μαθημάτων υπό τους αντίστοιχους διδάσκοντες, στα πλαίσια της πρακτικής τους άσκησης τόσο εντός όσο και εκτός των εγκαταστάσεων του ΤΕΙ, όχι μόνο στη Ζάκυνθο αλλά σε πλείστες εφορείες αρχαιοτήτων και μουσεία ανά την Ελλάδα, και στα πλαίσια των πτυχιακών τους εργασιών.

Οι εργασίες συντήρησης των φοιτητών αφορούν σε αντικείμενα που μεταξύ άλλων προέρχονται και από πολλούς φορείς των Επτανήσων. Ενδεικτικά αναφέρονται: Από το νησί της Ζακύνθου, συντήρηση αντικειμένων από την Ι. Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφάδων: ζωγραφικά έργα, ελαιογραφίες, φορητές εικόνες, εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα, υφάσματα (αντιμνήσια, επιμανίκια, επιγονάτια κ.ά.), προσερχόμενα από διάφορους ναούς. Από το Βερτζάγιο Λαογραφικό Μουσείο στη Ζάκυνθο, συντήρηση ξυλόγλυπτων, χάρτινων, λαογραφικών, δερμάτινων και υφασμάτινων αντικειμένων. Επίσης πραγματοποιούνται από τους φοιτητές εργασίες συντήρησης σε αντικείμενα ιδιωτών, τόσο από τη Ζάκυνθο, όσο και από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Τέλος στο μάθημα της συντήρησης υφάσματος πραγματοποιούνται από τους φοιτητές εργασίες συντήρησης υφασμάτων από ιδιωτικό μουσείο της Κεφαλλονιάς.

Πρακτική άσκηση φοιτητών

Οι φοιτητές καλούνται να πραγματοποιήσουν πρακτική άσκηση σε κάποιο μουσείο ή εφορεία αρχαιοτήτων για ένα εξάμηνο. Οι φοιτητές πραγματοποιούν την πρακτική τους άσκηση σε όλη την Ελλάδα. Ενδεικτικά μόνο για την πόλη της Ζακύνθου, φοιτητές επέλεξαν να πραγματοποιήσουν την πρακτική τους άσκηση στο εργαστήριο συντήρησης της Ι. Μητρόπολη Ζακύνθου & Στροφάδων, στα Γενικά Αρχεία της Ζακύνθου, αλλά και στην Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δυτικής Ελλάδος, όπου υπό την επίβλεψη της Ε. Καρδαρά, φοιτήτρια πραγματοποίησε επεμβάσεις συντήρησης του ταφικού μνημείου Κ. Λομβάρδου στο Νότιο Νεκροταφείο Ζακύνθου.

Πτυχιακές εργασίες φοιτητών

Στα πλαίσια της πτυχιακής τους εργασίας, αρκετοί φοιτητές επέλεξαν να πραγματοποιήσουν μελέτη και συντήρηση σε αντικείμενα που προέρχονται από τα Επτάνησα. Ενδεικτικά αναφέρεται η συντήρηση ελαιογραφιών και αργοφορίου υπό την επίβλεψη της δρ. Ε. Κουλουμπή, η συντήρηση θωράκιου από το 2ο τέμπλο του Ι.Ν. Αγ. Διονυσίου υπό την επίβλεψη της Ε. Κυριαζή κ.ά. Τα παρα-

πάνω αντικείμενα ανήκουν και συντηρούνται κατόπιν άδειας από την Ι. Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφάδων.

Οι πτυχιακές εργασίες των πρώτων φοιτητών παρουσιάστηκαν το καλοκαίρι του 2014, και οι πρώτοι απόφοιτοι της Κατεύθυνσης ορκίστηκαν το 2014.

Συμβουλευτικές επισκέψεις διδασκόντων

Οι διδάσκοντες της Κατεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης καλούνται συχνά να προσφέρουν τις συμβουλές τους σε θέματα συντήρησης και έκθεσης αντικειμένων. Ενδεικτικά για το ακαδημαϊκό έτος 2013-'14 μόνο για το νησί της Ζακύνθου αναφέρονται οι συμβουλευτικές επισκέψεις της Ε. Καρδαρά στον Πύργο Δομενεγίνη (20ή ΕΒΑ), των Χ. Καρύδη, Ε. Κυριαζή και Ε. Καρδαρά στον Ι.Ν. Αγίας Μαύρας κ.ά.).

Υποδομές Κατεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης ΤΕΙ Ιονίων Νήσων

Τα μαθήματα της Κατεύθυνσης ΣΑΕΤ ΤΕΙ Ιονίων Νήσων πραγματοποιούνται στο νεόδμητο κτήριο του ΤΕΙ (εικ. 1) στην περιοχή Παναγούλα στη Ζάκυνθο, σε οικόπεδο που παραχωρήθηκε από την Εκκλησία.

Στις υποδομές περιλαμβάνονται βιβλιοθήκη που διαθέτει έντυπο και ψηφιακό υλικό, αναγνώστηριο και ηλεκτρονικούς υπολογιστές, αίθουσες διαλέξεων με μόνιμους προτζέκτορες, εργαστήριο πληροφορικής, σχεδιαστήριο, εργαστήριο χημείας και φυσικο-χημικών αναλύσεων (εικ. 2), εργαστήριο καθαρισμού αντικειμένων και έργων τέχνης με λέιζερ, εργαστήριο προληπτικής συντήρησης και πλήθος εργαστηρίων συντήρησης για τις ανάγκες της συντήρησης υφάσματος, χαρτιού και βιβλίων (εικ. 4), δέρματος και περγαμηνής, ανόργανων υλικών, μετάλλου, πέτρας, ψηφιδωτού, κεραμικού (εικ. 5), ξύλου, φορητής εικόνας (εικ. 6), ζωγραφικών έργων, τοιχογραφίας.

Τα εργαστήρια είναι εξοπλισμένα με όργανα τελευταίας τεχνολογίας. Στον εξοπλισμό των εργαστηρίων περιλαμβάνονται πάγκοι εργασίας εξοπλισμένοι με μεγεθυντικούς φακούς με φωτιστικούς δακτυλίους, ερμάρια φύλαξης αντικειμένων, αναλωσίμων υλικών συντήρησης και εξοπλισμού, ερμάρια ασφαλείας για τη φύλαξη χημικών, τροχήλατοι απαγωγείς αερίων, κλίβανοι, φορητά μικροσκόπια USB για σύνδεση σε φορητό ηλεκτρονικό υπολογιστή (εικ. 7), στερεοσκόπια, ηλεκτρονικοί ζυγοί ακριβείας, θερμαινόμενοι μαγνητικοί αναδευτήρες, θερμαινόμενες σπάτουλες, μικρομοτόρ, λάμπες παρατήρησης UV, πεχάμετρα, museum vac, πιστόλια θερμού αέρα, στήλες απιονισμού, preservation pencils, σύστημα

απεντόμωσης VELOXY, όργανα μέτρησης περιβαλλοντικών συνθηκών, ηλεκτρικά εργαλεία για ξυλουργικές εργασίες κ.ά.

Στον εξοπλισμό του εργαστηρίου χημείας και φυσικοχημικών αναλύσεων (εικ. 2) περιλαμβάνονται FT-IR, Φασματοσκοπία Raman, Φασματοσκοπία Περίθλασης Ακτίνων Χ, Φασματοσκοπία Φθορισμού Ακτίνων Χ, XRF, Φασματόμετρο XRD-XRF, Στερεοσκοπίο Φθορισμού, Οπτικό Μεταλογραφικό μικροσκόπιο, Στερεοσκόπιο NOVEX, Λειαντικός Τροχός, Αέρια Χρωματογραφία- Φασματογραφία Μάζας GC-MS, κ.ά.

Προοπτικές για το μέλλον

Η Κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων, η οποία από το ακαδημαϊκό έτος 2014-'15 αναβάθμισε εκ νέου το πρόγραμμα σπουδών της στοχεύοντας στη συνέχιση της ποιοτικής εκπαίδευσης στους τομείς της μελέτης, συντήρησης, διαχείρισης και προβολής της πολιτισμικής κληρονομιάς, είναι ανοιχτή σε νέες συνεργασίες με επιπλέον πολιτιστικούς φορείς. Οι πρώτοι απόφοιτοι, που ορίστηκαν το 2014 έδωσαν ένα δυναμικό παρών στο χώρο του πολιτισμού. Οι δράσεις της Κατεύθυνσης, των διδασκόντων και φοιτητών της θα συνεχιστούν με ποιοτικές εργασίες συντήρησης, νέες δημοσιεύσεις και έρευνες. Ήδη μετά την παρουσίαση της παρούσας εισήγησης στο Ι' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο πραγματοποιήθηκαν η 1η ημερίδα συντήρησης & μελέτης εκκλησιαστικών έργων σε συνεργασία με τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και το 2ο σεμινάριο για τη συντήρηση απολιθωμένου ξύλου στην Ταϋλάνδη.

Περίληψη / Summary

Η συντήρηση αρχαιοτήτων και έργων τέχνης είναι διεθνώς αναγνωρισμένη επιστήμη, με διεθνείς και ευρωπαϊκές οδηγίες που απαιτούν πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Η Κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης (ΑΤΕΙ Ιονίων Νήσων, Ζάκυνθος), στοχεύει στην ποιοτική εκπαίδευση στην τεκμηρίωση, συντήρηση, μουσειολογία και πολιτισμική διαχείριση, συνεργαζόμενη με μουσεία για την προστασία και ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού.

Object conservation is an internationally recognised science, with international and european guidelines dictating university education. The "Conservation of Antiquities and Works of Art" undergraduate course at the Technological Educational Institute of Ionian Islands, aims to quality education in documentation, conservation, museology and cultural management, cooperating with museums for the protection and promotion of the Greek culture.

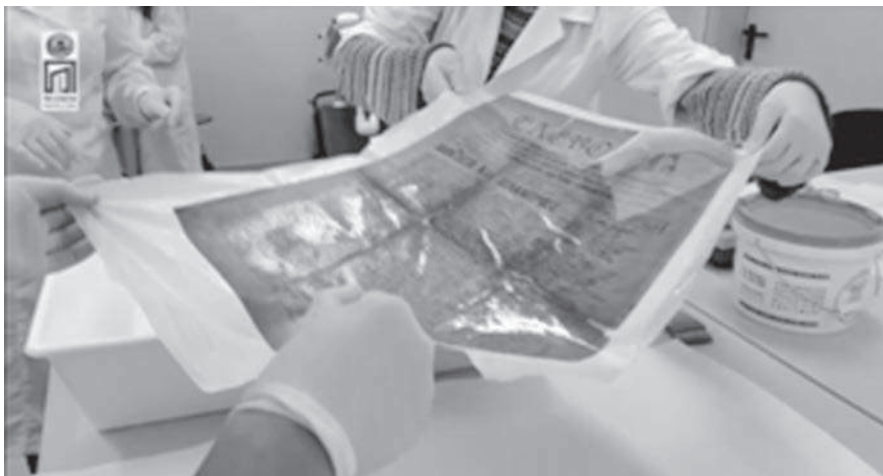
Εικ. 1. Το κτήριο στο οποίο στεγάζεται η Κατεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του ΤΕΙ Ιονίων Νήσων στη Ζάκυνθο.

Εικ. 2. Πλάνο από το Εργαστήριο Χημείας και Φυσιχοχημικών Αναλύσεων.

Εικ. 3. Φοιτητές της Κατεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης κατά τη διάρκεια μαθήματος συντήρησης.

Εικ. 4. Εργασίες συντήρησης χαρτιού από φοιτητές
– Εργαστήριο Συντήρησης Χαρτιού και Βιβλίων.

Εικ. 5. Εργασίες συντήρησης κεραμικού από φοιτητές
– Εργαστήριο Συντήρησης Ανόργανων Υλικών.

Εικ. 6. Εργασίες συντήρησης φορητής εικόνας από φοιτητές
– Εργαστήριο Συντήρησης Ξύλου και Φορητής Εικόνας.

Εικ. 7. Εργασίες συντήρησης ξυλόγλυπτου σταυρού από τη φοιτήτρια Νίκη Πανταζίδου, που παρουσιάστηκε στο παγκόσμιο συνέδριο «Heritage Wood: Research & Conservation. in the 21st Century», του ICOM (Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων) στη Βαρσοβία. Το στιγμιότυπο είναι κατά την παρατήρηση με φορητό μικροσκόπιο συνδεδεμένο με ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Εικ. 8. Απολιθωμένο Δάσος του Τακ, Ταϋλάνδη: Η παλαιοβοτανολόγος Ναριράτ Μπούντσαϊ και η συντηρήτρια απολιθωμάτων Ευαγγελία Κυριαζή εξηγούν τη δομή και την παθολογία του μεγαλύτερου σε μήκος απολιθωμένου κορμού στον κόσμο στον τότε Διευθυντή του Απολιθωμένου Δάσους του Τακ, Σούραπον Γκέιβι.

Οι εικόνες 1-6 αποτελούν πλάνα από το βίντεο για την προβολή της Κατεύθυνσης Συντήρησης Πολιτισμικής Κληρονομιάς. Το βίντεο δημιουργήθηκε από τη φοιτήτρια της κατεύθυνσης Ιλόνια Ντελιανίδου. Τα πλάνα τραβήχτηκαν κατά τη διάρκεια μαθημάτων κατά το ακαδημαϊκό έτος 2013-'14. Το πλήρες βίντεο είναι διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://conservation.teiion.gr> και <http://conservation.teiion.gr/gr/t.e.i.-ionion-nison-tmima-prostasias-sintirisis-politismikis-klironomias.html>

ΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΣΤΗΝ ΟΘΟΝΗ: ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑΣ

Stéphane Sawas

Η επτανησιακή παρουσία στην οθόνη, που μοιάζει εκ πρώτης όψεως διακριτική, δεν έχει μέχρι τώρα αποτελέσει αυτόνομο αντικείμενο έρευνας. Εντάσσεται πιο συχνά σ' έναν ευρύτερο χώρο, είτε στην εν γένει επαρχία σε αντίθεση με την πρωτεύουσα,¹ είτε στη νησιωτική Ελλάδα μαζί με την Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου.² Κι όμως τα Επτάνησα ως ξεχωριστός χώρος εμφανίζονται στην οθόνη με ιδιαίτερη ποικιλία. Θα επιχειρήσουμε να σχεδιάσουμε μια τυπολογία της επτανησιακής παρουσίας περιορίζοντας το corpus στην μεγάλη οθόνη και στην ελληνική παραγωγή. Επτανήσιοι καλλιτέχνες (παραγωγοί, ηθοποιοί και σκηνοθέτες) καθίστανται στον ελληνικό κινηματογράφο φορείς σημαντικών πτυχών του επτανησιακού πολιτισμού. Εξάλλου, παρατηρούμε ότι η επτανησιακή λογοτεχνία εμπνέει κινηματογραφιστές Επτανησίους και μη. Τέλος, το επτανησιακό τοπίο εμφανίζεται σε μερικές από τις καλύτερες στιγμές τόσο του λαϊκού όσο και του ποιητικού κινηματογράφου.

Επτανήσιοι καλλιτέχνες στον χώρο του κινηματογράφου

Πλην ελαχίστων εξαίρέσεων, η δραστηριότητα επτανησίων καλλιτεχνών δεν εντοπίζεται εύκολα στην ιστορία του ελληνικού κινηματογράφου· και ακόμη πιο δύσκολα η παρουσία τους συνδέεται συγκεκριμένα με τον τόπο καταγωγής τους. Ας εξετάσουμε μερικά παραδείγματα στον τομέα της παραγωγής, της υποκριτικής και της σκηνοθεσίας.

Όσον αφορά στην παραγωγή, ξεχνάμε συχνά ότι, δίπλα στη Φίνος Φιλμ, η Ανζερβός παίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού κινηματογράφου με τις 47 ταινίες που παράγει από το 1948 μέχρι το 1969.³ Ο διευθυ-

1. Χρυσάνθη Σωτηροπούλου, *Κινοούμενα τοπία. Κινηματογραφικές αποτυπώσεις του ελληνικού χώρου*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ. 30-33.

2. Κατερίνα Κυριακού, «Η Ελλάδα των νησιών. Μύθοι και ήθη στον ελληνικό κινηματογράφο», στο βιβλίο: *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα* (επιμέλεια Α. Αργυρίου), εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σ. 629-649.

3. Άγγελος Ρούβας – Χρήστος Σταθακόπουλος, *Ελληνικός κινηματογράφος. Ιστορία-Φιλμογραφία-Βιογραφικά*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, τ. Α', σ. 67.

ντής αυτής της εταιρείας, ο Αντώνης Ζερβός (1881-1969), γεννήθηκε στη Σάμη της Κεφαλληνίας. Παραμελημένη σήμερα, μολονότι ενδιαφέρουσα, η ταινία «Το κλειδί της ευτυχίας», που γυρίζει ο Θανάσης Μερτζής το 1953 για λογαριασμό της Ανζερβός, διαδραματίζεται στην Κεφαλονιά. Μόλις πριν από τους τίτλους αρχής, ένας χάρτης του νησιού και τρία γενικά πλάνα σε *fondue enchainée* στα οποία είναι γραμμένες οι ενδείξεις Αργοστόλι, Ληξούρι και Σάμη σχολιάζονται από την φωνή off ως εξής:

Κεφαλονιά. Το ξακουστό νησί με τους ανήσυχους ανθρώπους. Εδώ λόξεις, τρέλες αλλά και μεγαλοφυΐες. Εδώ οι μεγάλοι ενεργήτες αλλά και οι φοβερότεροι τσιγκοώνηδες. Εδώ οι πολυταξιδεμένοι, οι πολύξεροι και οι τρομερότεροι βλάσφημοι.

Και αμέσως μετά από τους τίτλους αρχής διαβάζουμε ένα μήνυμα, το οποίο υπογράφει ο ίδιος ο παραγωγός Αντώνης Ζερβός:

Ευχαριστώ θερμώς τους συμπατριώτες μου Κεφαλλήνες δια την συνδρομήν και φιλοξενίαν των, κατά το γύρισμα της ταινίας.

Και πράγματι, η ταινία αυτή, η οποία μεταφέρει στην οθόνη το ομώνυμο έργο της Παυλίνας Πετροβάτου, γυρίζεται στην Κεφαλονιά. Οι διάλογοι είναι γραμμένοι στην κεφαλονίτικη διάλεκτο και συμπεριλαμβάνουν πολλά τοπικά τραγούδια και καντάδες που ερμηνεύονται από ντόπιους μουσικούς όπως η Φιλαρμονική Αργοστολίου και η Χορωδία Τσιλίφη. Χαρακτηριστικά, οι αδελφοί Ντε Λα Φράπα ενσαρκώνουν δύο αντίθετους τύπους, τον Βασιλάκη και τον Γιαννάκη: ο γεροντοπαλίκαρς σιορ Βασιλάκης (Δήμος Σταρένιος) συσσωρεύει αποκορευτικά ελαττώματα (μικροπρέπεια, τσιγκουνιά, κακία), τα οποία εκδηλώνει χωρίς ενδοιασμούς *face caméra* στους θεατές, δημιουργώντας διασκεδαστικά εφφέ θεατρικότητας: ο ονειροπόλος και εκκεντρικός Γιαννάκης (Νότης Περγιάλης) βλέπει σε κάθε κλειδί που βρίσκει το κλειδί, το οποίο θα ανοίξει το σπίτι της ευτυχίας. Είναι βέβαια μουσικός: κυκλοφορεί με μια κιθάρα, τραγουδάει και παίζει φλάουτο με ράμφος. Θεωρείται τρελός, παρόλο που είναι «μορφωμένο παιδί και καλός μουσικός» όπως το παρατηρούν άλλα πρόσωπα της ταινίας, αλλά «η τρέλα συγγενεύει με την μεγαλοφυΐα», σύμφωνα με τις κεφαλονίτικες λόξεις που εκτίθενται σ' αυτή την ταινία προς τέρψιν των θεατών.

Δύο παραδείγματα επτανησίων ηθοποιών είναι ο Κεφαλονίτης Διονύσης Μήλας και η Κερκυραία Ρένα Βλαχοπούλου. Ο πρώτος (1923-1957), γεννημένος στα Θηράματα της Κεφαλληνίας, είναι ηθοποιός και σεναριογράφος.⁴ Γράφει το

4. Θεόδωρος Έξαρχος, *Έλληνες ηθοποιοί «αναζητώντας τις ρίζες»*. Έτος γέννησης από 1900 μέχρι 1925, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1996, σ. 280-281.

σενάριο της ταινίας «Κόκκινα τριαντάφυλλα», που σκηνοθετεί το 1955 ο Κώστας Ανδρίτσος, και στην οποία υποδύεται τον ρόλο του πατέρα της πρωταγωνίστριας. Το έργο διαδραματίζεται επίσης στην Κεφαλονιά, το πρώτο πλάνο δείχνει τον πρωταγωνιστή (Αλέκος Αλεξανδράκης) να συνθέτει στο πιάνο και, στοιχείο πιο σπάνιο στην ελληνική φιλομορφία, οι σεισμοί του 1953 παίζουν αποφασιστικό ρόλο στη δραματουργία. Ο σκηνοθέτης εισάγει ζωντανά πλάνα, τα οποία τραβήχτηκαν αμέσως μετά τις τρομακτικές δονήσεις που γκρέμισαν το νησί.

Η δημοφιλέστατη Ρένα Βλαχοπούλου (1923-2004), της οποίας η υποκριτική τέχνη συνδέεται με το επτανησιακό πνεύμα, αποτελεί πιο γνωστή περίπτωση. Γεννημένη στην Κέρκυρα, όπου μύηθηκε στη φωνητική μουσική, γίνεται τραγουδίστρια από το 1940 όταν χάνει τους γονείς της. Αστέρι της επιθεώρησης, παίζει από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και σε 26 ελληνικές ταινίες.⁵ Η πρώτη της ταινία, «Πρωτευουσiάνικες περιπέτειες» (1955) του Γιάννη Πετρουλάκη, είναι και η πρώτη έγχρωμη ελληνική ταινία γυρισμένη σε eastmancolor από τον σημαντικό διευθυντή φωτογραφίας Βασίλη Μάρο, ο οποίος θα εξελιχθεί ως κορυφαίος ντοκιμαντερίστας. Τα πρώτα είκοσι λεπτά της ταινίας διαδραματίζονται σε μιαν ειδυλλιακή γραφική κερκυραϊκή επαρχία που δεν ξεφεύγει (και δεν λέει να ξεφύγει) από το κιτς. Δηλαδή τα πρώτα έγχρωμα πλάνα του ελληνικού κινηματογράφου μυθοπλασίας απεικονίζουν μιαν ιδανική Κέρκυρα όπου όλοι φοράνε παραδοσιακές ενδυμασίες. Η πρωταγωνίστρια, η οποία είναι τραγουδίστρια, απομακρύνεται από το νησί της τραγουδώντας «Αντίο νησί μου, αντίο χωριό μου» για να ζήσει τις πρωτευουσiάνικες περιπέτειες, τις οποίες υπόσχεται ο τίτλος της ταινίας. Εκεί όμως δεν ξεχνάει αμέσως τις συνήθειες του χωριού: από τον Πειραιά μέχρι το κέντρο της Αθήνας συνοδεύεται από τα αγαπημένα ζώα της, έναν γάιδαρο, μια γίδα και μια κότα, όπως εμφανίζεται ακόμη και σε ελληνική αφίσα της ταινίας [εικ. 1].

Η Ρένα Βλαχοπούλου επιστρέφει τακτικά στην γενέτειρά της κατά τη διάρκεια της κινηματογραφικής σταδιοδρομίας της, ακόμη και στις τηλεταινίες της δεκαετίας του '80. Κορυφαίες στιγμές αποτελούν οι συνεργασίες της με τον σκηνοθέτη Αλέκο Σακελλάριο και ιδιαίτερα οι τέσσερις τελευταίες ταινίες που γυρίζει στις αρχές της δεκαετίας του '70 για λογαριασμό της Φίνος Φιλμ. Ο τίτλος της προτελευταίας αναφέρεται ρητά στο νησί της πρωταγωνίστριας-ηθοποιού: πρόκειται για την περίφημη «Κόμησα της Κέρκυρας» [εικ. 2], που γυρίστηκε το 1972. Οι τίτλοι αρχής εμφανίζονται σε plan fixe πάνω σ' ένα εμπριμέ σεντόνι

5. Θεόδωρος Έξαρχος, *Έλληνες ηθοποιοί «αναζητώντας τις ρίζες». Έτος γέννησης από 1900 μέχρι 1925*, ό.π., σ. 69-71. – Μάκης Δελλαπόρτας, *Βίβα Ρένα. Η ζωή και η καριέρα της μεγάλης ηθοποιού Ρένας Βλαχοπούλου*, εκδ. Άγκυρα, Αθήνα 2002. – *Η Ρένα Βλαχοπούλου μιλάει στον Γάσωνα Τριανταφυλλίδη*, εκδ. Andy's Publishers, Αθήνα 2014.

απλωμένο σ' ένα καντούνι της χώρας. Η ηθοποιός υποδύεται μια μουσικό δασκάλα πιάνου που δίνει μαθήματα με την ποδιά της κουζίνας. Όσοι γνωρίζουν καλά την Κέρκυρα αναγνωρίζουν ότι η ηρωίδα κατοικεί στο ιστορικό κτήριο της Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας. Εκεί ο κύριος Καρέλης (Αλέκος Αλεξανδράκης) ενδιαφέρεται να χτίσει ένα ξενοδοχείο. Η κωμωδία αυτή τοποθετείται στην ιδιαίτερη γεωγραφία του επτανησιακού χώρου: συνδέεται στενά με την Ιταλία χάρη στον μουσικό θίασο και την ιταλίδα τραγουδίστρια, την οποία θα αντικαταστήσει επιτυχώς η πρωταγωνίστρια. Και οι αναφορές σε μεγάλα ονόματα της επτανησιακής ιστορίας είναι ιδιαίτερα διασκεδαστικές: το πορτραίτο του Καποδίστρια βρίσκεται στο πιάνο της πρωταγωνίστριας δίπλα στη φωτογραφία του αγαπημένου της – ο οποίος λέγεται... Καρέτας.

Λιγότερο γνωστοί, μερικοί επτανήσιοι σκηνοθέτες συμβάλλουν επίσης στην επτανησιακή παρουσία στη μεγάλη οθόνη. «Ο πειρασμός» (1957), πρώτη ταινία του Κερκυραίου Οδυσσέα Κωστελέτου, μεταφέρει το μυθιστόρημα *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλλα* του Θεοτόκη με πρωταγωνιστή τον Χριστόφορο Νέζερ. Η φιλομορφία άλλωστε του Ζακυνθινού Τώνη Λυκουρέση αγγίζει πολλά θέματα που σχετίζονται με τον επτανησιακό πολιτισμό: στην ταινία του «Η Χρυσομαλλούσα» (1978) ο προοδευτικός δάσκαλος προσπαθεί να ανεβάσει μια ζακυνθινή ομιλία, ενώ το 2002 αφιερώνει το ντοκιμαντέρ «Το τραγούδι της ζωής» στην ιστορία της εβραϊκής κοινότητας του νησιού του και το 2008 διασκευάζει το μυθιστόρημα *Οι σκλάβοι στα δεσμά τους* του Θεοτόκη στην ομώνυμη μεγάλου μήκους ταινία⁶ [εικ. 3].

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η πρώτη και η τελευταία μεταφορά έργου του Θεοτόκη σε μεγάλου μήκους πραγματοποιούνται από επτανήσιο σκηνοθέτη. Το ενδιαφέρον για την επτανησιακή λογοτεχνία επεκτείνεται όμως και σε μη επτανησίους κινηματογραφιστές.

Η επτανησιακή λογοτεχνία στη μεγάλη οθόνη

Ανάμεσα στις παραπάνω ταινίες του Κωστελέτου και του Λυκουρέση γυρίζονται πολλές άλλες που διασκευάζουν έργα του Θεοτόκη: τουλάχιστον δύο μεγάλου μήκους ταινίες («Ο Κατάδικος» του Αργύρη Πιπέρη το 1975 και «Η τιμή της αγάπης» της Τώνιας Μαρκετάκη το 1984), δύο μικρού μήκους («Πίστομα» του Πάνου Κοκκινόπουλου το 1975 και «Ακόμα;» της Εύης Καραμπάτσου το

6. Θανάσης Αγάθος, «Οι σκλάβοι στα δεσμά τους: από την πένα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη στον κινηματογραφικό φακό του Τώνη Λυκουρέση», στο βιβλίο: *Από τη λογοτεχνία στον κινηματογράφο* (επιμέλεια Φ. Ταμπάκη-Ιωνά – Μ.-Ε. Γαλλάνη), Αιγόκερως, Αθήνα 2011, σ. 43-51.

1995), μια τηλεταινία και τέσσερις τηλεοπτικές σειρές.⁷ Ο Θεοτόκης εμφανίζεται επομένως, μαζί με τον Παπαδιαμάντη και τον Ξενόπουλο, ως ένας από τους πιο διασκευασμένους νεοέλληνες συγγραφείς. Εάν η ταινία του Κοκκινόπουλου δεν τονίζει το ηθογραφικό στοιχείο εφαρμόζοντας μια μπρεχτική αποστασιοποίηση που θυμίζει την κινηματογραφική γραφή του Αγγελόπουλου ή του Γιάντσο, οι άλλες διασκευές αποτελούν ταινίες εποχής στις οποίες οι σκηνοθέτες προσπαθούν να μεταφέρουν τη διαχρονικότητα του πρωτότυπου έργου. Παραδείγματος χάριν, στην ταινία «Η τιμή της αγάπης» (1984) [εικ. 4], η Τώνια Μακρετάκη μαζί με τον σκηνογράφο Γιώργο Πάτσα χρησιμοποιούν ως πηγή έμπνευσης για τα κοστούμια και τα σκηνικά τα χαρακτηριστικά του Μάρκου Ζαβιτσιάνου της πρώτης έκδοσης της νουβέλας *Η τιμή και το χρήμα*: η σκηνοθέτις προτείνει συγχρόνως μια φεμινιστική ανάγνωση του έργου, ιδιαίτερα στην ανάλυση των θηλυκών προσώπων. Με το παράδειγμα του Θεοτόκη βλέπουμε ότι η επτανησιακή πεζογραφία είναι παρούσα στην οθόνη μέχρι τις μέρες μας.

Τα έργα του Ξενόπουλου διασκευάζονται άλλωστε στη μεγάλη οθόνη από την εποχή του βωβού κινηματογράφου.⁸ Εντοπίζουμε τουλάχιστον επτά κινηματογραφικές μεταφορές έργων του από το 1931 μέχρι το 1972: «Στέλλα Βιολάντη» (1931) του Ιωάννη Λούμου με την Ελένη Παπαδάκη, «Ο κακός δρόμος» (1933) του τούρκου σκηνοθέτη Ερτογούλ Μουχσίν με την Κυβέλη και τη Μαρίνα Κοτοπούλη, «Ο κόκκινος βράχος» (1949) του Γρηγόρη Γρηγορίου και, μετά τον θάνατο του συγγραφέα, «Πρέπει να τα παντρεύουμε» (1953) του Μαυρίκιου Νόβακ, «Όλοι οι άντρες είναι ίδιοι» (1966) του Αλέκου Σακελλάριου, το δεύτερο μέρος της σπονδυλωτής ταινίας «Μέχρι το πλοίο» (1966) του Αλέξη Δαμιανού και «Επαναστάτης ποπολάρος» (1972) του Γιάννη Δαλιανίδη. Ο ίδιος ο Ξενόπουλος δέχτηκε δημόσια με ενθουσιασμό τις κινηματογραφικές διασκευές των έργων του: υπέγραψε μάλιστα το σενάριο της πρώτης ταινίας. Πολύ συχνά η κινηματογραφική διασκευή διαδέχεται μια θεατρική διασκευή του πεζογραφικού έργου. Ας πάρουμε για παράδειγμα την πρώτη και την τελευταία ταινία: η «Στέλλα Βιολάντη» (1931) βασίζεται στη θεατρική διασκευή του διηγήματος «Έρωσ εσταυρωμένος» (1903), η οποία πρωτοπαίχθηκε το 1909.⁹ Το ίδιο ισχύει για την ταινία «Επαναστάτης ποπολάρος» (1971) που βασίζεται τόσο στο πεζο-

7. Stéphane Sawas, «Ο Θεοτόκης στην οθόνη», στο βιβλίο: *Η' Διεθνές Πανότιο Συνέδριο. Κίθηρα (21-25 Μαΐου 2006)*. Πρακτικά, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, Αθήνα 2009, τ. IV Α, σ. 23-32.

8. Θανάσης Αγάθος, *Η κινηματογραφική όψη του Γρηγορίου Ξενόπουλου*, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2016.

9. Θανάσης Αγάθος, «Όταν ο Γρηγόριος Ξενόπουλος υπογράφει το κινηματογραφικό σενάριο της *Στέλλας Βιολάντη* (1931)», *Σύγκριση*, τχ. 24 (2013), σ. 43-44.

γραφικό πρωτότυπο *Αντάρτης* (1913) όσο και στη θεατρική διασκευή «Ποπολάρος» (1933). Η αίγλη του Ξενόπουλου είναι τόσο μεγάλη που συχνά το όνομα του συγγραφέα αντικαθιστά το όνομα σημαντικών δημιουργών, ακόμη και του σκηνοθέτη, στις αφίσες και τα διαφημιστικά έντυπα της ταινίας.¹⁰ Η θεματολογία του πεζογραφικού και του θεατρικού έργου του Ξενόπουλου αποτελεί μοντέλο για τον μεταπολεμικό κινηματογράφο τόσο για το είδος της κωμωδίας όσο και για το μελόδραμα: συγκρούσεις γενεών, κοινωνικές διαφορές και προκαταλήψεις που δημιουργούν προβλήματα στον έρωτα δύο νέων.

Εξάιρεση αποτελεί η διασκευή που προτείνει ο Αλέξης Δαμιανός στην πρώτη ταινία του «Μέχρι το πλοίο» (1966) [εικ. 5]. Το δεύτερο μέρος της ταινίας βασίζεται στο διήγημα «Νανότα» (1916) που χαρακτηρίζεται ως ζακυνθινό στην πρώτη του δημοσίευση.¹¹ Ο σκηνοθέτης όμως εδώ δεν τονίζει το ζακυνθινό στοιχείο και τα γυρίσματα δεν γίνονται στη Ζάκυνθο. Εμπνέεται κυρίως από την κυκλική δομή του διηγήματος.¹² Σαν μοτίβα οι φωνές του πατέρα και του μικρότερου αδελφού της Νανότας που επαναλαμβάνονται χωρίς αλλαγές στην αρχή και στο τέλος («—Μωρή Νανότα, μωρή!... Πού είσαι;... Εεεε!... Νανότα!») σηματοδοτούν το δεύτερο μέρος της ταινίας.

Είδαμε ότι τα έργα του Θεοτόκη εμφανίζονται στον κινηματογράφο μέχρι σήμερα. Δεν ισχύει το ίδιο για τον Ξενόπουλο. Οι διασκευές έργων του μετά το 1972 περιορίζονται στη μικρή οθόνη. Οι δημιουργοί του λεγόμενου Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου δεν μοιάζει να ενδιαφέρονται πια για έναν συγγραφέα, του οποίου η θέση, παρά τον πλούτο του έργου του, κυμαίνεται μέχρι τώρα αδιάκως στα όρια της παραλογοτεχνίας.

Αλλωστε η επτανησιακή ποίηση σπάνια εμφανίζεται στη μεγάλη οθόνη. Εννοείται ότι ο ποιητικός λόγος δεν προσεγγίζεται από τους κινηματογραφιστές με την ίδια ευκολία. Αλλά σε σχέση με την παρουσία άλλων σημαντικών ελλήνων ποιητών (όπως λ.χ. του Καβάφη ή του Σεφέρη), η επτανησιακή ποίηση, παρ' όλη την ποιότητά της και το συμβολικό της βάρος, δύσκολα εντοπίζεται στην ελληνική φιλομορφία, εκτός από την ξεχωριστή περίπτωση της ποίησης του Νίκου Καββαδία στις μεσαίου μήκους ταινίες «Με τον Νίκο Καββαδία» (1982) του Σταύρου Τορνέ και «Skipper Straad» (2003) της Ειρήνης Βαχλιώτη. Συμπτω-

10. Στο πάνω μέρος της διαφημιστικής αφίσας της ταινίας «Πρέπει να τα παντρέψουμε» του Μαυρίκιου Νόβακ, που αναπαράγεται στο βιβλίο του Γιάννη Σολδάτου *Ελληνικός κινηματογράφος. Ένας αιώνας* (εκδ. Κοχλίας, Αθήνα 2001, τ. Α', σ. 129), διαβάζουμε, πριν από τον τίτλο του έργου, «ελληνική ταινία του Γρηγορίου Ξενόπουλου».

11. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Νανότα», *Ο Νουμάς*, τ. ΙΔ' τχ. 591 (1916), σ. 132.

12. Stéphane Sawas, «Le roman grec à l'écran: une première approche», *Mésogeios*, τχ. 29-30 (2006), σ. 138.

ματικά η ταινία για τον Διονύσιο Σολωμό που ετοίμαζε ο Διονύσης Ζουρμπάνος στο τέλος της δεκαετίας του '90 δεν ολοκληρώθηκε.¹³

Το επτανησιακό τοπίο ως πηγή έμπνευσης

Από τη δεκαετία του '60, με την ανάπτυξη του τουρισμού, το επτανησιακό και κυρίως κερκυραϊκό τοπίο εμφανίζεται συχνά στη μεγάλη οθόνη. Οι πιο δημοφιλείς ηθοποιοί της εποχής πηγαίνουν εκεί για να γυρίσουν μία σκηνή ή μίαν ολόκληρη ταινία στην οποία αξιοποιούνται τα αξιοθέατα του νησιού: στο «Ραντεβού στην Κέρκυρα» (1960) του Ντίμη Δαδήρα, η Τζένη Καρέζη και ο Αλέκος Αλεξανδράκης κάνουν μια βόλτα με αμαξάκι στο Λιστόν, ενώ στην ταινία «Η αρχόντισσα και ο αλήτης» (1968) του Ντίνου Δημόπουλου η Αλίκη Βουγιουκλάκη και ο Δημήτρης Παπαμιχαήλ χορεύουν συρτάκι στο Ποντικονήσι.

Σε μια άλλη ταινία του Ντίμη Δαδήρα, «Σκάνδαλα στο νησί του έρωτα» (1963) [εικ. 6], η φτωχή υπάλληλος ενός διεθνούς ξενοδοχείου, την οποία υποδύεται η Γκιζέλα Ντάλι, έρχεται για διακοπές στην Κέρκυρα. Στο πλοίο συναντάει έναν πλούσιο νέο (Λευτέρης Βουρνάς), ο οποίος μόλις φτάσει στο νησί παρυσιάζεται σαν φτωχός φοιτητής και η πρωταγωνίστρια προσποιείται την κόρη ενός μεγάλου εφοπλιστή. Το νησί του έρωτα προσφέρεται για μια ουτοπική αλλαγή των κοινωνικών ρόλων με την ευκαιρία αμέριμνων διακοπών, όπως και σε άλλες ταινίες γυρισμένες στην Κέρκυρα – λ.χ. στη «Σταχτοπούτα» (1960) του Χρήστου Αποστόλου.

Στη μεταπολίτευση οι σκηνοθέτες του Νέου Ελληνικού Κινηματογράφου απομακρύνονται από μιαν ειδυλλιακή αναπαράσταση του νησιού. Την πιο ριζοσπαστική προσέγγιση προσφέρει ο Νίκος Παναγιωτόπουλος το 1983 με την ασπρόμαυρη ταινία του «Μελόδραμα;». Ένας μετανάστης (Λευτέρης Βογιατζής) επιστρέφει από την Αμερική στην πατρίδα του, μια χειμωνιάτικη και βροχερή Κέρκυρα.¹⁴ Τα αξιοθέατα της χώρας εμφανίζονται στην ασπρόμαυρη φωτογραφία του Σταύρου Χασάπη [εικ. 7] ερημωμένα και οι σκηνές που υιοθετούν μια

13. Άγγελος Ρούβας – Χρήστος Σταθακόπουλος, *Ελληνικός κινηματογράφος. Ιστορία-Φιλμογραφία-Βιογραφικά*, 6.π., τ. Β', σ. 533.

14. Ο σκηνοθέτης γράφει το 2009 για τα γυρίσματα αυτής της ταινίας: «Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ η Κέρκυρα είχε επιλεγεί για το βροχερό κλίμα της, αφού η ταινία απαιτούσε συνεχείς βροχές και ο μύρας των γυρισμάτων ήταν ο Δεκέμβριος γι' αυτόν τον λόγο, σε όλο τον Δεκέμβριο δεν εμφανίστηκε ούτε ένα τόσο δα συννεφάκι στον ουρανό του ωραίου αυτού νησιού του Ιονίου. Όλη η ταινία γυρίστηκε με τεχνητή βροχή, πολύ νωρίς το πρωί, λίγο πριν την ανατολή του ήλιου, και αργά το απόγευμα, λίγο μετά τη δύση του ήλιου». Βλ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Από το καλάνθι των αγρότων*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 102.

κυκλική δομή (το πρώτο πλάνο είναι και το τελευταίο πλάνο, ώστε η σκηνή τελειώνει όπου έχει αρχίσει) αποτελούν ένα είδος μεταμοντέρνας άσκησης.

Τέλος, ο Θόδωρος Αγγελόπουλος έχει αγγίξει μεταφορικά τον επτανησιακό χώρο με τη μνεία στα Κύθηρα στην ταινία του «Ταξίδι στα Κύθηρα» (1984) όπου ο πατέρας (Μάνος Κατράκης) γυρίζει στην Ελλάδα από την Ανατολική Ευρώπη και παραμένει σ' ένα πρόχειρο νησί μακριά από την πατρίδα του. Αλλά η πιο ρητή αναφορά στον επτανησιακό χώρο δηλώνεται στο έργο «Μια αιωνιότητα και μια μέρα» (1998), μοναδική μέχρι τώρα ελληνική ταινία που βραβεύτηκε με τον Χρυσό Φοίνικα στο Φεστιβάλ των Καννών.

Η ταινία διαδραματίζεται κυρίως στη Θεσσαλονίκη, αλλά όπως πολύ συχνά στα έργα του Αγγελόπουλου τα πρόσωπα κάνουν ένα ταξίδι στον χώρο και στον χρόνο. Σε μια σεκάνς ο πρωταγωνιστής (Bruno Ganz) βαδίζει στην όχθη ενός ποταμού (και μάλιστα σε φορά αντίστροφη με τον ρου του ποταμού) και διηγείται στο παιδί από τη Βόρειο Ήπειρο την ιστορία ενός σημαντικού ποιητή του παρελθόντος που επέστρεψε στη Ζάκυνθο λίγο πριν ξεσπάσει η Ελληνική Επανάσταση. Εμφανίζεται εκεί ένας μαυροντυμένος ποιητής [εικ. 8] που πάει να αγοράσει λέξεις από ανθρώπους του λαού. Στο τέλος της σεκάνς παρατηρούμε χάρη σ' ένα τράβελλινγκ πίσω ότι ο ποιητής βρίσκεται στον Άγιο Αχίλλειο της Μικρής Πρέσπας.¹⁵ Με αυτό τον τρόπο μεταφέρθηκε το νησί του Σολωμού από το Ιόνιο πέλαγος σε λίμνη της βαλκανικής χερσονήσου, σαν εσωτερίκευση του επτανησιακού χώρου στη νεοελληνική συνείδηση. Αξιοπρόσεκτη λεπτομέρεια: το όνομα του Σολωμού δεν αναφέρεται ποτέ, ώστε η σκηνή αυτή απευθύνεται κυρίως στο ελληνόφωνο κοινό.

Έτσι, εάν η επτανησιακή παρουσία στη μεγάλη οθόνη είναι διακριτική, εμφανίζεται σε κορυφαίες στιγμές του ελληνικού κινηματογράφου από ιστορική ή/και αισθητική άποψη.

15. Θόδωρος Αγγελόπουλος, *Μια αιωνιότητα και μια μέρα*. Σενάριο, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998, σ. 106.

Περίληψη / Résumé

Τα Επτάνησα παρουσιάζονται στον ελληνικό κινηματογράφο με ιδιαίτερη ποικιλία, καθώς επτανήσιοι παραγωγοί, ηθοποιοί και σκηνοθέτες καθίστανται συχνά φορείς σημαντικών πτυχών του σύγχρονου επτανησιακού πολιτισμού. Εξάλλου, η επτανησιακή λογοτεχνία εμπνέει τους κινηματογραφιστές, Επτανησίους και μη. Τέλος, το επτανησιακό τοπίο εμφανίζεται σε ταινίες τόσο του λαϊκού όσο και του ποιητικού κινηματογράφου.

L'Heptanèse est représenté dans le cinéma grec de manière très variée d'autant que des producteurs, acteurs et metteurs en scène des îles ioniennes sont porteurs d'aspects essentiels de la culture heptanésienne contemporaine. En outre, la littérature heptanésienne inspire des cinéastes de l'ensemble du monde grec. Enfin, le paysage heptanésien apparaît dans des films tant du cinéma populaire que du cinéma d'auteur.

Εικ. 1. Αφίσα της ταινίας
«Πρωτευουσινικές περιπέτειες» (1955)
του Γιάννη Πετρουλάκη.

Εικ. 2. «Η κόμησσα της Κέρκυρας» (1972)
του Αλέκου Σακελλάριου.

Εικ. 3. Αφίσα της ταινίας «Οι σκλάβοι στα δεσμά τους» (2008) του Τώνη Λυκουρέση.

Εικ. 4. «Η τιμή της αγάπης» (1984) της Τώνιας Μαριεττάκη.

Εικ. 5. «Μέχρι το πλοίο» (1966)
του Αλέξη Δαμιανού.

Εικ. 6. Αφίσα της ταινίας «Σκάνδαλα στο
νησί του έρωτα» (1963) του Ντίμη Δαδήρα.

Εικ. 7. «Μελόδραμα;» (1983) του Νίκου Παναγιωτόπουλου.

Εικ. 8. «Μια αιωνιότητα και μια μέρα» (1998) του Θόδωρου Αγγελόπουλου.

ΤΟ ΣΚΑΚΙ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ

Παναγής Σκλαβούρος

Για τους κατοίκους του Ιονίου, δικαιολογείται να πιστέψουμε ότι ασχολήθηκαν από τις παλαιές εποχές με τα πνευματικά παιχνίδια, γιατί πάντα φημίζονταν για την εξυπνάδα, την εφευρετικότητα, αλλά και την... παιγνιώδη τους διάθεση.¹

Το επιχείρημα αυτό υποστηρίζεται από μύθους:

α) Η μοναδική εμφάνιση της λέξης «πεσσοί» στα ομηρικά έπη (*Οδυσσεΐας* α, 107) σχετίζεται με τα Επτάνησα. Οι «μνηστήρες» της βασίλισσας Πηνελόπης έπαιζαν «πεσσούς» για να διασκεδάσουν, όταν είχαν συρρεύσει στο παλάτι της Ιθάκης από τις γειτονικές περιοχές, ελπίζοντας ότι η βασίλισσα θα διαλέξει μεταξύ τους αυτόν που θα αντικαταστήσει τον «πολυμήχανο» σύζυγό της Οδυσσέα, εξαφανισμένο για χρόνια στην εκστρατεία της Τροίας.

Οι «πεσσοί» ήταν λιθαράκια ομοιόμορφης κινητικότητας, που χρησίμευαν για το παίξιμο παιχνιδιών πάνω σε διαγραμμισμένες επιφάνειες. Στον αρχαίο ελληνικό χώρο συναντώνται τρεις-τέσσερις παραλλαγές τέτοιων παιχνιδιών. Οι καλύτερες περιγραφές τους υπάρχουν στη σωζόμενη επιτομή της εγκυκλοπαίδειας *Ονομαστικόν* του Αλεξανδρινού Πολυδεύκη (Pollux, 150 μ.Χ.). Δυστυχώς, η πραγματεία του Λατίνου Σουετώνιου «Περί των παρ' Έλλησι παιδιών» δεν έφτασε έως τις μέρες μας. Η αρχαιοελληνική παραλλαγή πεσσών που ονομαζόταν «πόλις» μαζί με την αρχαιοαιγυπτιακή παραλλαγή "seega" θεωρούνται πρόδρομοι του σύγχρονου μας παιχνιδιού, που ονομάζεται «ντάμα».

Πάντως, ο Αλεξανδρινός Αθήναιος, τον 2ο μ.Χ. αιώνα, στο έργο του: «Δειπνοσοφισταί» (βιβλίο Α', 29), αμφισβητεί ότι οι «πεσσοί», που αναφέρονται στην *Οδύσσεια* ήσαν παραλλαγή παιχνιδιού σε διαγραμμισμένη επιφάνεια. Δημοσιεύει μαρτυρία κάποιου Ιθακήσιου ότι το συγκεκριμένο παιχνίδι ήταν ρίξιμο λί-

1. «*Η ευφύια των κατοίκων του Ιονίου, με γενάρχη τον Οδυσσέα, είναι λίγο πολύ δεδομένη. Η ανάλυση του φαινομένου ξεφεύγει από τους στόχους και από την κλεψύδρα μου. Η σοφία της θάλασσας, το εύκρατο κλίμα, η μεταφυσική της μεσογειακής νύχτας, οι περιπέτειες της Ιστορίας, ίσως και η φυλετική πανσπερμία συντείνουν στο τρόχισμα της ετοιμότητας, της αντίληψης και της εφευρετικότητας [...]*», από το άρθρο του Νίκια Λούντζη: «*Το φιλοπαίγμων ζακυνθινό πνεύμα*», στα *Ιονικά Ανάλεκτα*, τχ. Ι, Οι Φίλοι του «Μουσείου Δ. Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων», Αθήνα 2011, σ. 155.

θου, από κάθε «μνηστήρα» πάνω στον λίθο του προηγούμενου, με προσδοκώμενο έπαθλο του νικητή τη βασίλισσα Πηνελόπη.

β) Το έτος 2002, η ανακάλυψη πεσσού, διαμορφωμένου όπως ο «βασιλιάς» του σημερινού «σκακιού», στην εγκαταλελειμμένη μνημειακή πόλη «Βουθρωτό» της σημερινής αλβανικής ακτής, απέναντι από την Κέρκυρα, έβαλε σε προβληματισμό τους αρχαιολόγους.

Η μεγάλη διαφοροποίηση στην κινητικότητα των πεσσών πάνω στη διαγρμμισμένη επιφάνεια συναντάται στο παιχνίδι «σατουράνγκα» (= τετραμερές), που ξεκίνησε στη βόρεια Ινδία και μεταφέρθηκε στην Περσία από τους Ινδούς τον 6ο αιώνα μ.Χ.² Οι αρχαιότεροι πεσσοί του παιχνιδιού αυτού είχαν βρεθεί, έως τώρα, στο Ουζμπεκιστάν και χρονολογούνταν στον 7ο μ.Χ. αιώνα.

Η πόλη «Βουθρωτό» (στα Αλβανικά "Butrint") άκμασε στην ελληνορωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο. Τα αντικείμενα (αγγεία, νομίσματα), που περιέβαλλαν τον πεσσο στη θέση που βρέθηκε, χρονολογούνται στον 5ο μ.Χ. αιώνα, δηλαδή πολύ νωρίς χρονικά για να σχετιστεί ο πεσσός (που έχει σχήμα «βασιλιά του σκακιού με κορώνα και σταυρό») με το παιχνίδι «σατουράνγκα».

Αλλά στους «πεσσούς» των αρχαίων Ελλήνων δεν υπήρχε κάποιος με ξεχωριστό σχήμα. Είχαν όλοι την ίδια μορφή και κινητικότητα.³ Το ίδιο συνέβαινε στο παιχνίδι τύπου «ντάμας», που έπαιζαν οι Λατίνοι με την ονομασία "latrunculi" («Συμμορίες»).

2. Στο εθνικό περσικό έπος: "Shahnameh" («Χρονικά των βασιλέων», που έγραψε ο ποιητής Firdawsi περί το 1000 μ.Χ.) μεταγράφεται, από παλαιότερα περσικά κείμενα, ένα σημαντικό επεισόδιο στην ιστορία των παιχνιδιών. Περί το 580 μ.Χ., μια ινδική αντιπροσωπεία παρουσίασε το παιχνίδι με τις τέσσερις κινησιακές δυνατότητες πεσσών («σατουράνγκα» = τετραμερές) στον πέρση βασιλιά, και οι βασιλικοί σύμβουλοι αποδείχτηκαν αρκετά έξυπνοι για να μαντέψουν ότι το παιχνίδι παρουσίαζε τους ελιγμούς των τεσσάρων τμημάτων μιας ινδικής στρατιωτικής παράταξης, με πεζικό, ιππικό, άρματα και ελέφαντες. Για το ιστορικό αυτό επεισόδιο, υπάρχει το πολύ κατατοπιστικό το άρθρο του Ulrich Schädler, "The Talmud, Firdausi, and the Greek Game 'City'" στο Jean Retschitzki, Rosita Haddad-Zubel (επιμελητές) *Step by step: Proceedings of the 4th colloquium Board games in academia*. Edition Universitaires Fribourg Suisse 2002, σ. 91-102.

3. Χαρακτηριστική είναι η στιχομυθία στις *Ικέτιδες* του Ευρυπίδη (στίχος 409), όπου ο Θηβαίος Κήρυκας, εκπλήσσεται όταν μαθαίνει από τον Θησέα ότι οι Αθηναίοι είναι όλοι ίσοι πολίτες και του λέει ότι έχει ήδη πλεονέκτημα γιατί οι Θηβαίοι έχουν βασιλιά και δεν είναι όχλος, όπως στο παιχνίδι των πεσσών.

4. Οι κανόνες του περιγράφονται με αρκετή λεπτομέρεια στο λατινικό κείμενο "Laus Pisonis" («Εγκώμιο στον Πίσο») του 1ου αιώνα π.Χ., του οποίου τα σχετικά με το παιχνίδι αποσπάσματα υπάρχουν μεταφρασμένα και στο άρθρο του Ulrich Schaedler, "Latrunculi - ein verlorenes, strategisches brettspiel der Roemer", in *Homo Ludens der spielende Mensch*, τ. 4, Verlag Emil Katzsbichler, Muenchen- Salzburg 1994, σ. 47-67.

Υπήρξε, όμως, παραλλαγή του λατινικού παιχνιδιού, που περιελάμβανε πεσσοί με επιπλέον κινησιακές δυνατότητες.⁵ Έχει εντοπιστεί σε ακραίες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της έχει δοθεί η ονομασία: "military latrunculi" («στρατιώτες»).

Τσως, λοιπόν, αυτή η παραλλαγή παιζόταν κάποτε και στο Ιόνιο και είναι ο σύνδεσμος των αρχαίων «πεσσών» με το σημερινό σκάκι.⁶

Όταν οι Άραβες κατέκτησαν το περσικό κράτος το 637 μ.Χ., γνώρισαν και το παιχνίδι «σατουράνγκα», που είχε ήδη πάρει την απλουστευμένη ονομασία «σατράνγκα». Έως σήμερα, στις μουσουλμανικές χώρες, το σκάκι ονομάζεται «σατράντζι». Από τις ονομασίες αυτές προέρχεται και η βυζαντινή ονομασία «ζατρίκιον». Η πριγκίπισσα του Βυζαντίου Άννα Κομνηνή, στο ιστορικό της έργο «Αλεξιάς» (περί το 1150), χαρακτηρίζει το «ζατρίκιον», που έπαιζε ο πατέρας της Αλέξιος όταν ήταν βασιλιάς (1081-1118), ως «τροφηλή συνήθεια των Ασσυρίων», δηλαδή στοιχείο της μalthακής διαβίωσης των ασιατικών λαών.⁷

Η διάδοση του παιχνιδιού στις δυτικότερες περιοχές της Ευρώπης έγινε από τους Άραβες, που είχαν, από το 800 μ.Χ., ήδη κατακτήσει την Ιβηρική και τη Σικελία. Το παλαιότερο γνωστό ευρωπαϊκό κείμενο για το σκάκι χρονολογείται στο 997 μ.Χ. και βρέθηκε στο Einsiedeln της Ελβετίας. Είναι λατινικό ποίημα με τους κανόνες του σκακιού και τίτλο: "Versus de Schachis". Στη νεότερη ιταλική γλώσσα, το αξίωμα του πέρση βασιλιά «σάχη» πήρε την κατάληξη -ο ("scacco") και το παιχνίδι ονομάζεται "scacchi" (=«βασιλιάδες» στον πληθυντικό αριθμό), εξ ου και η ελληνική ονομασία.

Από τον 13ο αιώνα, το σκάκι είχε διαδοθεί στην ιταλική χερσόνησο και κυρίως στη Βενετία.⁸ Τα χαρτοπαίγνια εμφανίστηκαν αμέσως μετά, αλλά οι κατά καιρούς περιορισμοί των τυχερών παιχνιδιών από την εκκλησία και το Συμβού-

5. Bernard de Montfaucon, *Antiquity explained, and represented in Sculptures*, Vol 3, book IV, Chap X, σελ 212 -13, London 1722.

6. Σύμφωνα με το εθνικό περσικό έπος "Shahnameh", ό.π., οι Πέρσες, όταν μάντεψαν τους κανόνες του παιχνιδιού «σατουράνγκα», που τους παρουσίασαν οι Ινδοί, παρουσίασαν και αυτοί στους Ινδούς ένα παιχνίδι. Είχε τη μορφή του "latrunculi militia" με χρήση ζαριών. Μπέρδεψαν τους «ανταγωνιστές» τους τόσο, που οι Ινδοί... δεν μπόρεσαν να αποκωδικοποιήσουν τους κανόνες και τον αστρολογικό συμβολισμό του. Πρόκειται για το πιο περίπλοκο παιχνίδι, που διέθετε η Δύση, σε αντιπαράθεση με το πιο περίπλοκο παιχνίδι που διέθετε η Ανατολή! Βλέπε σχετικά και στο άρθρο του Ulrich Schädler, "The Talmud, Firdausi, and the Greek Game 'City'", ό.π.

7. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, βιβλίο 12ο, κεφάλαιο 6ο.

8. Giovanni Dolcetti, *Le bische e il giuoco d'azzardo a Venezia, 1172-1807*, Venezia 1903, σ. 158.

λιο της Γαληνοτάτης συνέτειναν στην ανάπτυξη του σκακιού, επειδή δεν περιέχει καθόλου τύχη.

Οι κάτοικοι των Επτανήσων, προσλαμβάνοντας τις συνήθειες των ενετών κυρίαρχων τους από τα τέλη του 14ου αιώνα, προσέλαβαν και το «σκάκι». Η ονομασία «σκάκι» επικράτησε της βυζαντινής «ζατρίκιον», που την είχε υποστηρίξει ο Κοράης.⁹

Ο Νικόλαος Ούγος Φώσκολος (1778-1827), γιος Ενετού και Ζακυνθινής, γεννήθηκε στη Ζάκυνθο και έφυγε οριστικά στη Βενετία όταν ήταν 16 χρόνων. Ήδη όταν ζούσε στη Ζάκυνθο, είχε κλίση προς τη χαρτοπαιξία και τις ωραίες γυναίκες.¹⁰ Αργότερα, έγινε ο εμβληματικός επαναστάτης ποιητής στον πόλεμο για την ελευθερία και την ενότητα της Ιταλίας.

Στο εν πολλοίς αυτοβιογραφικό έργο του «Οι τελευταίες επιστολές του Ιακώβου Όρτις», ο πρωταγωνιστής εξιστορεί (στην επιστολή της 17ης Μαρτίου) ότι έπαιζε κάθε βράδυ σκάκι με τον πατέρα της αγαπημένης του.

Ο Φώσκολος, όταν ζούσε στη Φλωρεντία (1812), δικαιολογούμενος ότι δεν μπόρεσε να πάει να δει τη φίλη του Quirina Magiotti κάποιο βράδυ, της γράφει, σε επιστολή, ότι μπλέχτηκε σε παρτίδες σκακιού μέχρι αργά.¹¹ Αργότερα, στο Λονδίνο, όπου είχε αυτοεξοριστεί λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων, έγινε φανατικός με το σκάκι και πίεζε τον γραμματέα του Hall να παίζουν συνέχεια. Όταν έχανε, ερχόταν σε παραλήρημα και «τραβούσε τα μαλλιά του να τα ξεριζώσει». Και άλλοι από τους διανοούμενους που επισκέπτονταν τον Φώσκολο στο Λονδίνο ήξεραν σκάκι και έπαιζαν μαζί του.¹²

Ένας κοινός φίλος του Φώσκολου και του Κάλβου (αλλά και του Σολωμού, την εποχή της νεότητάς τους) ήταν ο Ζακυνθινός Γεώργιος Ρώσσης (de Rossi, 1779-1860). Υπήρξε δια βίου προοδευτικός και από τους γνωστότερους σκακιστές στη Βενετία το 1808, την εποχή των σπουδών του, όπως φαίνεται σε άρθρο ιταλικού σκακιστικού περιοδικού, δημοσιευμένο μισόν αιώνα αργότερα:¹³ «Μόλις το 1808 ξεκίνησε μια τάση ικανή να δώσει στο βενετσιάνικο σκάκι επιστημονική κατεύθυνση και να δημιουργηθεί μια τακτική παρόε σκακιστών, που συγκεντρώ-

9. Αδαμάντιος Κοράης, *Ατακτα*, τ. Δ', μέρος Α', Παρίσι 1834, σ. 153.

10. Ντίνος Κονόμος, *Πηγές και μαρτυρίες από την παιδική κι εφηβική ζωή του Νικολάου Φώσκολου στη Ζάκυνθο*, Αθήνα 1990, σ. 15.

11. *Epistolario di Ugo Foscolo e di Quirina Mocenni Magiotti*, επιμέλεια E. del Cerro, επιστολή 23, σ. 73, Firenze 1904.

12. Margaret Wicks, *The Italian exiles in London*, Manchester University Press 1937, σ. 46 και 80.

13. Giusto Adolfo Van-Axel Castelli, "Condizioni dello scacco in Venezia" στο *Rivista degli scacchi*, 1859, σ. 177.

νονταν στις αίθουσες του παλιού "Καφερείου της Αλεξάνδρειας". Μεταξύ αυτών πρωταγωνιστούσε ένας Rossi, ο οποίος αργότερα έγινε Έπαρχος Ζακύνθου, ο δικηγόρος Carrara, κάποιος Coin, ένας Traversi, ένας Capriles, και ο πολύ ανώτερος όλων Olandi [...]».

Το έτος εκείνο, κάποιος άλλος Επτανήσιος, ο Ιωάννης Καποδίστριας φεύγει για δύομισι χρόνια στην Αγία Πετρούπολη, προσκεκλημένος του τσάρου να μαθητεύσει στη διπλωματία. Από τις επιστολές, που έστειλε στον πατέρα του, φαίνεται ότι συχνά έπαιζε τα βράδια σκάκι. Ανάμεσα στα δώρα, που γράφει ότι στέλνει τον Φεβρουάριο του 1811 στους δικούς του στην Κέρκυρα, είναι μια «σκακιέρα για όλη την οικογένεια», λεπτοσκαλισμένη στο μακρινό Άρχαγκελσκ της Ρωσίας.¹⁴

Αλλά ο Γεώργιος Ρώσσης εμφανίζεται κομβικό πρόσωπο της πρώτης περιόδου του σκακιού στα Επτάνησα. Εκλέχτηκε βουλευτής και έπαρχος Ζακύνθου δύο φορές στη δεκαετία του 1830. Πιθανόν είναι ότι το καζίνο «Φώσκολος» ξεκίνησε τη λειτουργία του στη Ζάκυνθο επί επάρχου Ρώσσης και στην ονομασία του να συνέτεινε ότι ο Φώσκολος ήταν «παίκτης».

Το καζίνο λειτουργούσε ήδη το 1841 και οι θαμώνες έπαιζαν σκάκι¹⁵ (πριν από την ιδρυτική διακήρυξη του 1843, που δημοσιεύει ο Ντίνος Κονόμος).¹⁶

Το 1842, ο Ρώσσης πηγαίνει στην Κέρκυρα ως «άρχων της παιδείας» (της δημόσιας εκπαίδευσης). Στη σκακιστική στήλη της αγγλικής εφημερίδας *Bell's Life in London and Sporting Chronicle*, την 6η Μαρτίου 1842, δημοσιεύεται η εξής ανταπόκριση:

ΤΟ ΣΚΑΚΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ - Ένα γράμμα του ανταποκριτή μας στην Κέρκυρα δίνει μια ενδιαφέρουσα καταγραφή της κατάστασης του σκακιού στα ιστορικά εκείνα μέρη. Στην Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας είναι μόνιμα στημένες δύο ή τρεις σκακιέρες. Τα μέλη της Εταιρείας ανήκουν στις ευγενέστερες οικογένειες των Ιόνιων νησιών. Έχουν εκεί αρκετούς καλούς παίκτες. Ιδιαίτερα τον κύριο Ρώσση και τον κόντε Βούλγαρη, που πρόσφατα διετέλεσε πρόεδρος της κερκυραϊκής γερουσίας. Ο κόντε Βλαντής από τη Ζάκυνθο έχει επίσης φήμη καλού σκακιστή. Μεγάλη αίσθηση δημιουργήθηκε πρόσφατα στους σκακιστές της Κέρκυρας όταν παρουσιάστηκε "ουρανοκατέβατος" στον κύκλο τους ο ευγενής μας συμπατριώτης Κάπτεν Έβανς, ο άνθρωπος του

14. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας, 176 ανέκδοτα γράμματα προς τον πατέρα του 1809-1820*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1972.

15. *United Service Journal and Naval and Military Magazine*, part iii, London 1841, σ. 400.

16. Ντίνος Κονόμος, *Ζάκυνθος: Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978)*, τ. τρίτος, *Πολιτική Ιστορία* (τχ. Γ' 1815-1864), σ. 96-97.

“Έβανς γκαμπι”, που πρόσφατα εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα ως διαχειριστής του ατμόπλοιου “Ιβηρία”, με δρομολόγια ανάμεσα στη Μάλτα και τα Ιόνια νησιά. Οι Κερκυραίοι τον αντιμετώπισαν θαρραλέα, αλλά αναγκάστηκαν τελικά να υποστείουν τη σημαία τους, αφού ο Κάπτεν Έβανς αποδείχτηκε καλύτερος σκακιστής από τον καλύτερο Κερκυραίο, ακόμα και αν του χάριζε ένα πιόνι. Οι Έλληνες κύριοι σαγηνεύτηκαν από τον ξένο που τους νίκησε και τον ανακήρυξαν επίτιμο μέλος του Συλλόγου τους. Μακάρι ο Καπετάνιος μας να απολαμβάνει για καιρό αυτόν του το θρίαμβο. Όμως, η φήμη του ως του ανθρώπου που πρώτος παρουσίασε τον πιο εντυπωσιακό τρόπο ξεκινήματος σκακιστικής παρτίδας θα διαρκεί αιώνια. Εμείς, το μόνο που θέλουμε, είναι να τον έχουμε πίσω κοντά μας.

Τεκμήριο της επίσκεψης αυτής είναι η μεγάλη σκακιέρα που ο φημισμένος βρετανός σκακιστής Έβανς¹⁷ χάρισε στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας και υπάρχει μέχρι σήμερα. Στο πίσω μέρος της γράφει: «Δώρον πλοιάρχου Έβανς, 1842». Η πατρότητα της σκακιέρας επιβεβαιώνεται και σε παλαιά δημοσίευση γερμανικού περιοδικού,¹⁸ με πιθανότερη πηγή της πληροφορίας τον Κερκυραίο Λορέντζο Μαβίλη, που σπούδαζε τότε στη Γερμανία (όπως θα αναφερθεί παρακάτω).

Πλην του Ρώσση, στο άρθρο αναφέρονται άλλοι δύο σκακιστές της Αναγνωστικής Εταιρίας. Πρόκειται για τους:

α) κόντε Σπυριδώνια Βέγια Βούλγαρη¹⁹ (1799-1873), δεύτερον κατά χρονική σειρά πρόεδρο της Αναγνωστικής Εταιρίας, μέλος της Ιονίου Βουλής, που ψήφισε την Ένωση με την Ελλάδα το 1863, και β) μάλλον για τον Λευκαδίτη νομικό Ανδρέα Βλαντή (1813-1885), απόφοιτο της Ιονίου Ακαδημίας και διδάκτορα του πανεπιστημίου Σιένας, που τη ζακυνθινή του καταγωγή και τον τίτλο του «κόντε» τα... οφείλει σε προπάππο του, που ήταν καπετάνιος ενετικού πλοίου στη Ζάκυνθο.²⁰

Το 1844 ο Ρώσσης έγινε πρόεδρος της Ιονίου Βουλής. Την «επεισοδιακή» εκείνη περίοδο του κοινού τους βίου στην Κέρκυρα αναθυμάται ο Ρώσσης, το 1856, σε επιστολή του προς τον Κάλβο, που υπήρξε κι αυτός μέλος της Ανα-

17. Tim Harding, *Eminent Victorian Chess Players: Ten Biographies* (McFarland, April 2012).

18. *Deutsches Wochensach*, 1889, σ. 436.

19. Eugene Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse Ionienne /Corfou, Maison d' Editions "Eleftheroudakis"*, Athènes 1925, σ. 35-36.

20. Στοιχεία βιογραφίας του περιέχονται στο βιβλίο του γιου του Σπυρίδωνα Βλαντή: *Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς* (1204-1797), Λευκάς 1902 (ανατύπωση από τις εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2008, με επιμέλεια Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη).

γνωστικής Εταιρείας. Η επιστολή αναδημοσιεύεται και σχολιάζεται,²¹ οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι ο Κάλβος και ο Ρώσσης είχαν πολλά κοινά ενδιαφέροντα στις διασκέδασεις, γιατί ξεκινούσαν από τις εμπειρίες τους στην Ιταλία, κοντά στον Φώσκολο.

Στην Αθήνα, η πρώτη αναφορά των κανόνων του σκακιού γίνεται στο αθηναϊκό περιοδικό *Ιλισσός*²² το 1869. Από το ψευδώνυμο «Οδυσσέας» και τον «παιγνιώδη» τρόπο γραφής, ο συγγραφέας φαίνεται Επτανήσιος. Πιθανώς να είναι ο κεφαλονίτης δημοσιογράφος και «σατιρικός» Φερδινάνδος Όδδης (γεννηθείς το 1836), χρήστης του ψευδωνύμου.²³ Επίσης, το κείμενο αναφέρεται σε «μαντεία» και «προβλέψεις», όπως τα άρθρα του Όδδη στην εφημερίδα *Διαβολοποθήκη* της Κεφαλονιάς.²⁴

Πολύτιμη ιστορική πηγή για τους σκακιστές, που συγκεντρώνονταν στην Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας περί το 1880, είναι οι επιστολές του ποιητή Λορέντζου Μαβίλη (1860-1912), προς τον βιβλιοθηκάριο Διβάρη. Ο Μαβίλης εισήλθε στην Αναγνωστική Εταιρεία 16 χρόνων και υπήρξε ο κορυφαίος έλληνας σκακιστής του 19ου αιώνα. Οι επιστολές είναι του 1880, όταν σπούδασε στην Αθήνα φιλολογία και του 1881 όταν πρωτοπήγε στο Μόναχο για σπουδές.²⁵

Οι κερκυραίοι σκακιστές, που αναφέρει στις επιστολές του, ήταν ο Γεράσιμος Μακροράς, ο Κάρολος Μάνεσης, ο νομικός Ανδρέας Μ. Ιδρωμένος και κάποιος από την οικογένεια Πολίτη, που είχε έλθει μάλιστα στην Αθήνα και έπαιξαν μαζί σκάκι όταν ο Μαβίλης ήταν φοιτητής.

Η οικογένεια Πολίτη έχει σκακιστική παράδοση.²⁶ Πιθανός συμπαίκτης του Μαβίλη να ήταν ο εγγονός του χημικού, γιατρού και καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας Αθανάσιου Πολίτη, Γεώργιος Πολίτης (1860-1957), οφθαλμίατρος και αντιπρόεδρος αργότερα, όταν ιδρύθηκε ο «Σύνδεσμος Παικτών Ζατρίκιου Κέρκυρας» το 1923. Ανιψιός του Γεώργιου Πολίτη ήταν ο πρωτοπόρος αιματολό-

21. Σωκράτης Καψάσκης, *Μοναχικοί μανροντυμένοι περιπατητές της Κέρκυρας*, εκδ. Τυπωθήτω 1998, κεφ. 4.

22. *Ιλισσός*, τ. 2, τχ. 1 (1869), σ. 22 -25.

23. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα*, εκδ. Εστία 2005, σ. 311.

24. Ανδρέας Καλογηράς, *Η Σάτυρα στην Κεφαλονιά*, τ. 2, τύποις Τρυφ. Γεωργαλίδου, Αθήνα 1946, σ. 101-107.

25. Roland Hibon, «Ανέκδοτα ιταλικά γράμματα του ποιητή Λορέντζου Μαβίλη από την εποχή της φοιτητικής του ζωής, μετάφραση από τα ιταλικά Γ. Πράτσιας», *Νέα Εστία*, τχ. 934 και 936 (Ιούνιος-Ιούλιος 1966). Επίσης, το άρθρο του Σπύρου Μινώτου στο αφιέρωμα της *Ιονίου Ανθολογίας* για τον Μαβίλη, τχ. 120 (Μάρτιος 1938), σ. 83.

26. Σ. Βοβολίνης – Κ. Βοβολίνης, *Μέγα ελληνικών βιογραφικών λεξικόν 1830-1960*, τ. Α, εκδ. Κέρκυρα, Αθήνα 1958, σ. 492- 496.

γος Ηλίας Πολίτης (1916-1976), ο ευαίσθητος γιατρός, που η σκακιστική του βιβλιοθήκη δόθηκε πριν δυο χρόνια στη φροντίδα του Συνδέσμου Παικτών Ζατρίκιου Κέρκυρας.²⁷

Ο Μαβίλης σπούδασε έως το 1890 στη Γερμανία, με ενδιαμέση μονοετή διακοπή. Άργησε να αποφοιτήσει λόγω της φοιτητικής ζωής και του σκακιού! Το 1886 ήταν συνιδρυτής του «Σκακιστικού Συλλόγου του Πανεπιστημίου του Μονάχου», όπου αγωνιζόταν με ψευδώνυμα για να μη το μαθαίνουν οι δικοί του στην Κέρκυρα.²⁸

Στις 20.07.1889, στα πλαίσια του γερμανικού πρωταθλήματος στο Breslau, ο Μαβίλης αναδείχτηκε πρωταθλητής λύσης σκακιστικών προβλημάτων. Το 1890 στέφθηκε πρωταθλητής Βαυαρίας στο αγωνιστικό σκάκι (Τουρνουά του 3ου Βαυαρικού Σκακιστικού Συνεδρίου στο Regensburg, 03-09.08.1890).

Όταν επέστρεψε από τη Γερμανία, διετέλεσε έως το 1897 γραμματέας και «ψυχή» της Αναγνωστικής Εταιρίας. Δεν παρέλειπε να λύνει κάθε βδομάδα το «διάσημο» σκακιστικό πρόβλημα της αγγλικής επιθεώρησης *Illustrated London News*.²⁹ Σε κατοπινή επιστολή του (1909)³⁰ αναφέρει συμπαίκτη του και τον έπαρχο Κέρκυρας Ζακυνθινό Ναθανάηλ Δομενεγίνη τον νεώτερο³¹ (1865-1935), λόγιο και συμπολεμιστή του στο Δρίσκο της Ηπείρου, όπου ο Μαβίλης πολέμησε και σκοτώθηκε για την Ελλάδα στους βαλκανικούς πολέμους του 1912.

Σίγουρα, αιτία που ο μικρός Λορέντζος ελκύσθηκε στο σκάκι ήταν και ο μέντοράς του Ιάκωβος Πολυλάς. Ο Πολυλάς ήταν φανατικός σκακιστής.³² Ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Ακρόπολις*, στις 13.05.1891, τον περιγράφει: «[...] ο κ. Ιάκωβος Πολυλάς, εξ αρχαιοτάτης Βυζαντινής οικογενείας καταγόμενος, πρό-

27. Σε αντιστοιχία, η σύζυγός του Έλενα, συγγενής του Μαβίλη, κληρονόμησε το αρχείο του ποιητή-σκακιστή, που δωρίστηκε και σήμερα βρίσκεται στο ίδρυμα Τριανταφυλλίδη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

28. Παναγής Σκλαβούνος, «Ο παιγνιδιάρης Μαβίλης και η επίδοσή του στο σκάκι», «Λορέντζος Μαβίλης, εκατό χρόνια από τον θάνατό του», *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας* (28-29 Απριλίου 2012), *Κερκυραϊκά Χρονικά* 6 (2012), σ. 129-168.

29. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, «Λαυρέντιος Μαβίλης. Βιογραφικόν Σημείωμα», *Παναθήναια*, τ.χ. 293-294, Δεκέμβριος 1912, σ. 67-76.

30. Φαίδων Μπουμπουλίδης, «Ανέκδοτοι επιστολαί του Λορέντζου Μαβίλη προς το Σπυρίδωνα Μ. Θεοτόκην», *Παρασός*, περίοδος β', 1960, σ. 309-320.

31. Λεωνίδας Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικών και Λογογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', *Ιστορικών - Βιογραφικών*, Αθήναι: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1963, σ. 168.

32. Ο Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ό.π., γράφει ότι «το σκάκι απετέλει και αυτό μέρος του κατά Πολυλάν βίου». Έτσι, το καφενείο του Παναγή (κατοπινό «καφενείο της Ωραίας Ελλάδας»), που ήταν στέκι των πολιτικών οπαδών του Πολυλά, ήταν χώρος, όπου και τα μη μέλη της Αναγνωστικής Εταιρίας, συνήθιζαν να παίζουν σκάκι στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα.

σωπον ιστορικών, στενώς συνδεδεμένος μετά της νέας ιστορίας της ωραίας νή-
σου. Ιδιότροπος εις την ενδυμασίαν του, ιδιόρρυθμος την φυσιογνωμίαν, αποφεύ-
γων τας πολλές σχέσεις, ολιγόλογος, μανιακός παίκτης ζατρίκιου, μεταφραστής
του Ομήρου και του Σαιξπήρου, και εις των στερεωτέρων στύλων του ιδιορρυθ-
μοτάτου καφερείου της Ωραίας Ελλάδος εν Κερκύρα [...]

Ο Πολυλάς και ο Μαρκοράς είχαν κοινό φίλο τον Ιωσήφ (Πέπε) Λιμπερά-
λη.³³ Ο Λιμπεράλης (1820-1899) σπούδασε μουσική στη Νάπολη, με την οποία
διατήρησε μουσικούς και σκακιστικούς δεσμούς. Διετέλεσε αρχιμουσικός της
παλαιάς Φιλαρμονικής στην Κέρκυρα (1842-1852). Τις περιόδους που έζησε
στη Ζάκυνθο (1852-1869, 1888-1899) και στην Πάτρα (1870-1887) δημοσί-
ευσε πολλά σκακιστικά προβλήματα σε ξένα περιοδικά. Μαζί με τη μουσική, με-
ταλαμπάδευσε στην Πάτρα και την επτανησιακή σκακιστική παράδοση. Δημι-
ούργησε τον «Κύκλο των σκακιστών της Πάτρας». Στις 15 Νοεμβρίου 1884,
στο περιοδικό *Brooklyn Chess Chronicle* της Νέας Υόρκης, δημοσιεύθηκε ο μου-
σικός επιτάφιος θρήνος του για το μεγαλύτερο σκακιστή του 19ου αιώνα Αμερι-
κανό Paul Morphy.³⁴

Επτανήσιος, από ζακυνθινή μητέρα, ήταν και ο Διονύσιος Μελισσηνός
(1836-1905), γιατρός και μαθηματικός της Ιονίου Ακαδημίας, αδελφός του λό-
γιου Σπυριδώνια Μελισσηνού, ανηψιός του νομικού και τραγουδοποιού Αντωνίου
Μελισσηνού «του Κεφαλλήνου», φίλος του Λιμπεράλη. Διακρίθηκε κι αυτός στον
«Κύκλο των σκακιστών της Πάτρας» ως συνθέτης σκακιστικών προβλημάτων
με διεθνή βραβεία.³⁵

Ο Νίκος Κονεμένος (1832-1907), με μητέρα Λευκαδίτισσα και πατέρα
Ηπειρώτη (πρόξενο της Τουρκίας στην Ιόνιο Πολιτεία), σπούδασε στην Ιόνιο
Ακαδημία. Έζησε πολλά χρόνια ως πρόξενος της Τουρκίας στην Πάτρα, όπου
έγραψε τα παλαιότερα βιβλία για την υποστήριξη της δημοτικής ελληνικής
γλώσσας. Μέλος του «Κύκλου των σκακιστών της Πάτρας», δημοσίευε σκακι-
στικά προβλήματά του σε ιταλικό περιοδικό. Πέρασε τα γηρατειά στην Κέρκυρα
όπου έπαιζε σκάκι με τον Μαβίλη.³⁶

33. Ο Πολυλάς τον χαιρετίζει συχνά στις επιστολές του προς τον Κάρλο Μάνεση (*Πο-
λυλάς Απαντα*, Αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, εκδόσεις Νίκια, 1950, σ. 487-496), ενώ υπάρχει ποί-
ημα του Μαρκορά «Στο γάμο του μουσικοδιδασκάλου Ιωσήφ Λιμπεράλη» στη συλλογή *Ποι-
ητικά Έργα*, 1890.

34. Παναγής Σκλαβούνος, *Έλληνες Σκακιστές του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2010, σ. 69-81.

35. Παναγής Σκλαβούνος, *Έλληνες Σκακιστές του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 82-89. Σχετική
ομιλία της κ. Ειρήνης Τρίχη στο παρόν συνέδριο.

36. Παναγής Σκλαβούνος, *Έλληνες Σκακιστές του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 90-93. Σχετική
είναι η κατ'αχώρηση με τα αρχικά Α.Μ. στο «Εντευκτήριον των Αναγνωστών της Εστίας»
του περιοδικού *Εστία*, τχ. 20 (1893), σ. 320.

Άλλοι, επτανησιακής καταγωγής, που έδρασαν σκακιστικά στην Αγγλία, είναι:

α) ο Αναστάσιος Ν. Δενδρινός στο Λονδίνο (1843-1918). Δημοσίευσε πολλά σκακιστικά προβλήματα σε αγγλικές εφημερίδες. Σύμφωνα με τις βρετανικές απογραφές πληθυσμού, που δημοσιοποιούνται μετά από εκατό έτη στο διαδίκτυο, ο Δενδρινός ήταν επτανησιακής καταγωγής, ο μόνος κάτοικος Λονδίνου με αυτό το όνομα και δάσκαλος ξένων γλωσσών. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον κατοπινό «αναγνώστη» στον ελληνικό ναό της Αγίας Σοφίας του Λονδίνου.³⁷

β) ο Νικόλας Θεοδώρου Μηλιάτης στο Μάντσεστερ (1860-1943). Γιος επτανήσιου εμπόρου (παράγοντα της ελληνικής κοινότητας στο Μάντσεστερ)³⁸ και μητέρας από εφοπλιστική οικογένεια της Κωνσταντινούπολης. Γόνος πολυμελούς οικογένειας, όπως φαίνεται στις παλαιές αγγλικές απογραφές. Τρεις φορές πρωταθλητής Μάντσεστερ, επιμελητής της σκακιστικής στήλης των *Weekly Manchester Times* (1889-1895), εκδότης του περιοδικού *The Chess Review* (5 τεύχη, 1892-1893), έπαιξε και ματς με τον κατοπινό παγκόσμιο πρωταθλητή σκακίου Εμμανουήλ Λάσκερ το 1890.³⁹

Επτανησιακής καταγωγής ήταν και ο Νικόλας Ροσσολίμο (1910-1975), που έζησε στη Ρωσία, τη Γαλλία και τις Η.Π.Α. και έγινε «γκρανμέτρ» σκακίου το 1953.

Στη Ζάκυνθο, το σκάκι αποτελούσε «κοινή γνώση», αφού οι Ζακυνθinoί χρησιμοποιούσαν ονομασίες όρων του παιχνιδιού στα καλαμπούρια τους.⁴⁰

Ο πολυγραφότατος Ζακυνθινός Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951) παρουσιάζει το σκάκι στα ζακυνθινά σαλόνια⁴¹ και στα καζίνια⁴² σε διάφορα μυθιστορήματα και θεατρικά του έργα. Γράφει ο Ξενόπουλος στο μυθιστόρημά του «Μεγάλη Περιπέτεια» (1937) για την κοινωνία της Ζακύνθου του 1891: «Οι αφεντάδες, οι κόντηδες – ο “Ζάκυνθος” ήταν το αριστοκρατικότερο καζίνο – ξαπλωμένοι στους καναπέδες και στις πολυθρόνες ολόγυρα, μιλούσαν φαιδρά, συζητού-

37. Timotheos Catsiyannis, *The Greek Community of London* (London, 1993), σ. 542.

38. Την περίοδο 1867-68 είχε διατελέσει «επίτροπος» στην εκκλησία του Ευαγγελισμού του Μάντσεστερ, όπως φαίνεται στο βιβλίο του Βάσου Τσιμπιδάκου: *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, εκδ. Αλκαίος 1974, σ. 150.

39. Παναγής Σκλαβούνος, *Έλληνες Σκακιστές του 19ου αιώνα*, ό.π., σ. 119-122.

40. Κατερίνα Χαρατίη-Σισμάνη, *Δuo Ζακυνθινά σαλόνια*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1991, σ. 23 και 35.

41. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Πηγήνα Λέξα. Από τη ζωή του Σολωμού*, Αφοί Βλάσση, σ. 181-182.

42. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Μεγάλη περιπέτεια*, Αφοί Βλάσση, 1984, σ. 85.

σαν, “μπαρτζολετάριζαν”, ή έπαιζαν “σκάκους” και μερικοί διάβαζαν εφημερίδα, έχοντας το ρου τους και στην ομιλία».

Ο Ξενόπουλος εξελληνίζει την ιταλική λέξη, που είναι πληθυντικός αριθμός, κλίνοντάς την: «οι σκάκοι – τους σκάκους».

Η πρώτη ελληνική κινηματογραφική ταινία, στην οποία εμφανίζονται ηθοποιοί να παίζουν σκάκι είναι ο «Κόκκινος Βράχος» (1949), βασισμένη στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου με ζακυνθινό θέμα. Ο Ξενόπουλος ζούσε ακόμη και αποδέχτηκε το σενάριο του Γρηγόρη Γρηγορίου, που τη σκηνοθέτησε.⁴³

Όμως, ο Ξενόπουλος υπήρξε και ο ίδιος σκακιστής. Περιγράφει την πρώτη γνωριμία του με τον φοιτητή Πέτρο Αποστολίδη (τον κατοπινό λογοτέχνη και ακαδημαϊκό «Πάυλο Νιρβάνα»), σε άρθρο που δημοσιεύτηκε αργότερα,⁴⁴ ως εξής: «*Η γνωριμία μας έγινε ένα μεσημέρι του 1885 εις το καφενέιον “Κοραής”, της οδού Ιπποκράτους, όπου η φοιτητική μας παρέα μετεκομίζετο συνήθως από το αντικρινό εστιατόριο του κυρ-Φίλιππα ή το γειτονικό του Ξύδη, διά να πάρη τον καφέν, να παίξη σκάκι και να συζητήση φιλολογίαν*».

Άλλους φοιτητές επτανησιακής καταγωγής, που έπαιζαν σκάκι στην παρέα της Αθήνας, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος αναφέρει τον Θεόδωρο Βελιανίτη (1863-1935), με καταγωγή από τους Παξούς, δημοσιογράφος, βουλευτή και υπουργό αργότερα, και τον λευκαδίτη λόγιο Νικόλαο Σταματέλο του Ιωάννη.

Το 1923 ιδρύθηκε ο πρώτος επίσημος σκακιστικός σύλλογος στο ελληνικό κράτος, και ήταν ο «Σύνδεσμος Παικτών Ζατρκίου Κέρκυρας» (Σ.Π.Ζ.Κ.). Αντίγραφο του Καταστατικού, με τα μέλη του πρώτου προεδρείου, αλλά και ενσωματωμένο εγχειρίδιο εκμάθησης του σκακιού, κατέχει η Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας. Ο Σ.Π.Ζ.Κ. ανέδειξε έναν γκρανμέτρ, τον πολυπρωταθλητή Ελλάδας Σπύρο Σκέμπρη, ενώ η ομάδα του αγωνίστηκε σε τελικούς Κυπέλλου Ελλάδας. Στην Κέρκυρα διοργανώθηκαν, στο τέλος του 20ού αιώνα, τα πρώτα μεγάλα ανοιχτά τουρνουά στην Ελλάδα, που τίμησαν με τη συμμετοχή τους οι παγκόσμιοι πρωταθλητές Κάρποβ και Κασπάροβ, αλλά και πλήθος γκρανμέτρ παγκόσμιας ακτινοβολίας. Πληροφορίες στην ιστοσελίδα του Σ.Π.Ζ.Κ. <http://skakikerkyra.blogspot.gr>

Σήμερα, στην Αρχάβη Κέρκυρας λειτουργεί και ο «Θινάλιος Σκακιστικός Όμιλος». Στην Κεφαλονιά λειτουργεί ο «Σκακιστικός Σύλλογος Κεφαλληνίας» (<http://sskef.blogspot.gr>). Στη Ζάκυνθο, το σκάκι παιζόταν σε καφενεία και λέ-

43. Γρηγόρης Γρηγορίου, *Μνήμες σε άσπρο και σε μαύρο 1. Τα ηρωικά χρόνια*, εκδ. Αιγόκερως 1988, σ. 40- 80.

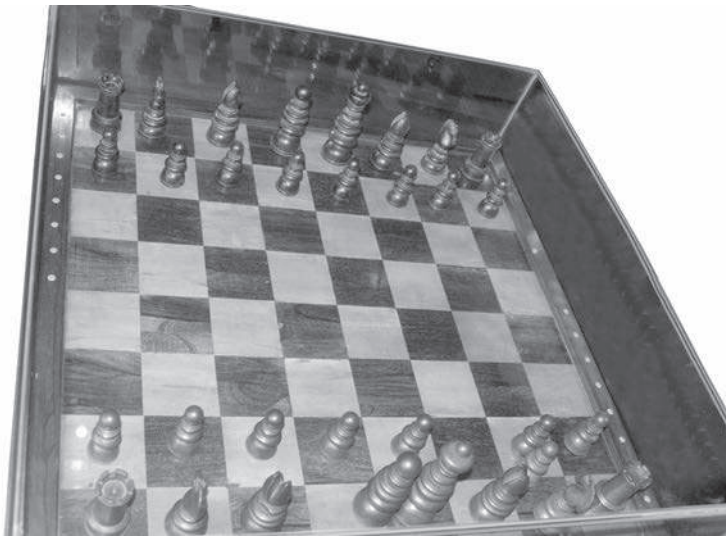
44. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Πάυλος Νιρβάνας», στο περιοδικό *Παναθήναια*, τ. ΙΔ', 1907, σ. 250-254.

σχές έως πρόσφατα, που ιδρύθηκε και δραστηριοποιείται αγωνιστικά ο «Σκακιστικός Σύλλογος Ζακύνθου».

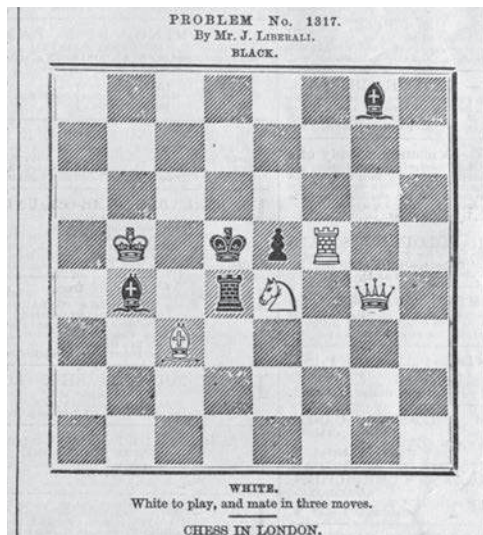
Περίληψη / Summary

Μύθοι συνδέουν το πνεύμα των Επτανήσιων με το πνευματικό παιχνίδι του σκακιού. Η νεότερη μορφή του ήρθε στα Επτάνησα τα χρόνια της επικυριαρχίας των δυτικών. Πέρα από τους πολλούς γνωστούς Επτανήσιους που το αγάπησαν, παρέμεινε κοινή παραδοσιακή γνώση, που μεταλαμπαδεύτηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα, διατηρώντας τις ρίζες για μια καινούρια άνθηση σήμερα.

Myths link the spirit of the Ionian Islands people with the mental game of chess. The contemporary version of the game entered the Ionian Islands during Western domination. Apart from their many famous inhabitants who loved it, chess became traditional knowledge on the Islands and was transferred to mainland Greece, retaining roots for a modern-day flourishing.

Η σκακιέρα, που χάρισε ο φημισμένος άγγλος σκακιστής Έβανς το 1842 στους Κερκυραίους.

Ο αρχιμουσικός της παλαιάς Φιλαρμονικής Ιωσήφ Λιμπεράλης συνέθεσε πολλά σκακιστικά προβλήματα. Τα πρώτα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Illustrated London News* το 1869.

Ο Λορέντζος Μαβίλης στην Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας έλυνε συχνά το πρόβλημα
σκακιού του *Illustrated London News*.

Ο Ηλίας Πολίτης και η Έλενα Βεντούρα, αποδέκτες και συνεχιστές της σκακιστικής
κληρονομιάς του Λορέντζου Μαβίλη. (Από το αρχείο της Κατίνας Βλάχου).

Η ΗΘΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΣΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

Μαρία Παλτζή

Το γεγονός της διάσωσης του συνόλου της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου υπήρξε μοναδική περίπτωση σε όλη την κατεχόμενη από τους Γερμανούς Ευρώπη. Πρωτεργάτες της διάσωσης ήταν δυο θαρραλέοι άνθρωποι, ο μητροπολίτης του νησιού, Χρυσόστομος Δημητρίου, και ο δήμαρχος του νησιού, Λουκάς Καρρέρ, οι οποίοι θέτοντας την ίδια τη ζωή τους σε κίνδυνο, κατόρθωσαν να προστατέψουν ολόκληρο τον εβραϊκό πληθυσμό της Ζακύνθου από την τύχη των ομοθρήσκων τους σε άλλες περιοχές. Η εισήγηση εξετάζει την ηθική διάσταση του μοναδικού αυτού γεγονότος ως έκφρασης της Αρετής και του Καλού σύμφωνα με την ηθική φιλοσοφία της Iris Murdoch, για την οποία ο σημαντικότερος σκοπός του ανθρώπου είναι να κατορθώνει να είναι ενάρετος μέσα στον κόσμο, χωρίς ανταλλάγματα και χωρίς σκοπό: «*Η καλосύνη είναι αναγκαία, πρέπει να είμαστε καλοί χωρίς λόγο, για άμεσους και προφανείς λόγους, γιατί κάποιος πεινάει ή κάποιος κλαίει*».

Όταν τα μέλη της Επιτροπής Αποκατάστασης των Εβραίων που συνεστήθη από τον Ο.Η.Ε., της οποίας έργο ήταν να ερευνήσει και να εξακριβώσει το ποσοστό των εξοντωθέντων Εβραίων από τους Γερμανούς ανά χώρα και ανά κοινότητα, ασχολήθηκαν με την περίπτωση της Ζακύνθου, με έκπληξη διαπίστωσαν ότι η εβραϊκή κοινότητα του νησιού δεν εμφάνιζε ποσοστό μείωσης. Ειδικότερα, ο στατιστικός πίνακας ανέγραφε:

Ζάκυνθος: πληθυσμός προ διωγμού: 275

Πληθυσμός μετά διωγμόν: 275

Ποσοστό μείωσης: μηδέν

Είναι γνωστό ότι οι υπόλοιπες εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα είχαν ποσοστά μείωσης από 31% έως και 99%.¹

Η διάσωση του συνόλου των μελών της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου αποτελεί ένα γεγονός μοναδικό στα χρόνια της γερμανικής κατοχής για την

1. Κεντρικό Ισραηλिटικό Συμβούλιο Ελλάδος, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και Μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2007, σ. 199.

Ελλάδα και αξιομνημόνευτο για όλη την Ευρώπη. Ανάλογο γεγονός είναι η διάσωση των 33 Εβραίων της Κατερίνης, οι οποίοι κρύφτηκαν στα βουνά της Πιερίας, μεταμφιεσμένοι σε χωρικούς. Αντίστοιχα σε επίπεδο κρατών, μια φωτεινή εξαίρεση αποτέλεσε η Δανία, όπου η συντριπτική πλειοψηφία των Εβραίων οδηγήθηκαν με τη βοήθεια της δανικής αντίστασης στις ακτές και μπάρκαραν σε ψαρόβαρκες με προορισμό τη Σουηδία. Επίσης η Αλβανία δεν παρέδωσε στους Γερμανούς ούτε έναν από τους 2.000 Εβραίους που ζούσαν εκεί, μεταξύ των οποίων αρκετοί Έλληνες Εβραίοι.²

Το ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων αυτών συνοψίζεται ως εξής: από τον Σεπτέμβριο του 1935 με τη θέσπιση των «Νόμων της Νυρεμβέργης», που αποσκοπούσαν στη διατήρηση της «καθαρότητας» της Αρείας φυλής, τα αντιεβραϊκά μέτρα εντάθηκαν ακόμα περισσότερο και οι Εβραίοι απώλεσαν κάθε πολιτικό και κοινωνικό δικαίωμα. Το 1938 η εντεινόμενη αντιεβραϊκή προπαγάνδα οδήγησε στη «Νύχτα των Κρυστάλλων» (βράδυ 9ης προς 10η Νοεμβρίου 1938), ο τραγικός απολογισμός της οποίας χαρακτηρίστηκε από το ναζιστικό καθεστώς ως «αιματηρή εκδίωξη των Γερμανών κατά των Εβραίων». Η «Τελική Λύση», ως επίλυση του εβραϊκού ζητήματος, ισοδυναμούσε με τη φυσική εξόντωση των Εβραίων καθώς και με την εξάλειψη όλων των τεκμηρίων (αρχείων, κτηρίων, συναγωγών, κ.ά.) που σηματοδοτούσαν την παρουσία τους στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Η ιστορική έρευνα που έχει αρχίσει τις δυο τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα σχετικά με την τύχη των εβραϊκών κοινοτήτων έχει αποφανθεί ότι η διάσωσή τους αποτελεί συνισταμένη πολλών παραγόντων, όπως: το μέγεθος της κοινότητας, οι σχέσεις μεταξύ του εβραϊκού και του τοπικού πληθυσμού, ο βαθμός αφομοίωσης της κάθε κοινότητας, η γεωγραφική θέση, η οικονομική ισχύς, η στάση των ελληνικών αρχών καθώς και η παρουσία αντιστασιακών ομάδων στην κάθε περιοχή. Υψηλά ποσοστά διάσωσης συναντάμε μόνο στους Εβραίους της Αθήνας και σε όσους είχαν καταφύγει σ' αυτήν από άλλες περιοχές, καθώς και στους Εβραίους της Θεσσαλίας (Λάρισα-Βόλος), σε αντίθεση με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης αλλά και αυτούς της ευρύτερης Μακεδονίας και της Θράκης.³ Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, εκτός από τους προαναφερθέντες παράγοντες, έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο η νοοτροπία και οι παραδόσεις των χωρών, όπου εξελίχτηκε το Ολοκαύτωμα, οι οποίες καθόρισαν με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά τη σχέση Εβραίων-μη Εβραίων. Έτσι, η αντιμετώπιση των Εβραίων υπήρξε πιο θετική στη Δανία από ό,τι στην Πολωνία.

2. Κ. Λάμψα – Ι. Σιμπή, *Η Διάσωση*, εκδ. Καπόν, Αθήνα 2012, σ. 83.

3. Κ. Λάμψα – Ι. Σιμπή, *Η Διάσωση*, ό.π., σ. 18.

Συνοπτικά, η ιστορική πορεία της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου εξελίσσεται ως εξής.⁴

Κατά την περίοδο της ενετοκρατίας (1484-1797), οι πληροφορίες του ραβίνου Μωσέ Βασόλα μιλούν για την ύπαρξη 30 εβραϊκών οικογενειών το 1512 στο νησί, ενώ το 1527 καταγράφονται 47 οικογένειες, οι περισσότερες από τις οποίες προέρχονταν από την Κρήτη και την Πελοπόννησο. Το 1669, μετά από την πτώση της Κρήτης στους Τούρκους, έρχεται στη Ζάκυνθο από την Κρήτη η μεγαλύτερη ομάδα Εβραίων και ιδρύει συναγωγή που ονομάστηκε «*Κρητικό Συναγωγή*». Έτσι, πριν από το 1712 υπάρχουν δύο συναγωγές στη Ζάκυνθο, η επονομαζόμενη *Ζακυνθινή* και η *Κρητική*. Τον Απρίλιο του 1712, με αφορμή τη γνωστή «*συκοφαντία του αίματος*» (η δοξασία ότι στις γιορτές του Πάσχα οι Εβραίοι έπαιρναν μικρά παιδιά χριστιανών και τα θυσίαζαν για την παρασκευή των αζύμων), διαδόθηκε η κατηγορία ότι οι Εβραίοι σκότωσαν ένα χριστιανό-πουλο. Ακολούθησαν κακοποιήσεις Εβραίων και λεηλασίες των σπιτιών τους. Μετά από τα γεγονότα αυτά δημιουργήθηκε το Γέτο, σχήματος σταυρού, οι πύλες του οποίου έκλειναν μετά από τη δύση του ηλίου. Ο ποιητής Νικόλαος Ούγος Φώσκολος στις 10 Μαΐου 1785, σε ηλικία μόλις επτά ετών, προσπάθησε, μαζί με τους φίλους του, να γκρεμίσει με τσεκούρι τη μεγάλη πύλη του Γέτο, γιατί πίστευε ότι δεν ήταν δίκαιος ο περιορισμός των Εβραίων σε αυτό.

Στην περίοδο αυτή, οι Εβραίοι της Ζακύνθου έπρεπε να φέρουν γενειάδα, να φορούν κίτρινη ταινία στο καπέλο τους ή μια μεγάλη κονκάρδα στο στήθος για να διακρίνονται από τους Χριστιανούς. Μπορούσαν να εργάζονται ως γιατροί, τους επιτρεπόταν όμως να είναι μόνο υποδικηγόροι. Η μεγάλη πλειοψηφία ασχολείτο με το εμπόριο λαδιού και με την κατασκευή και εμπορία σιδηρικών και χαλκωμάτων. Επομένως στην περίπτωση της Ζακύνθου, όπως φυσικά και σε πολλές άλλες περιοχές, «*δεν αναπαράγεται η εικόνα-στερεότυπο του Εβραίου εμπόρου αλλά του Ισραηλίτη γυρολόγου, που δύσκολα βγάζει το ψωμί του, του μικροτεχνίτη σε εργασίες συχνά ανθυγιεινές (τενεκετζήδες, κεραμουργοί, βαλουργοί)*».⁵

Κατά την περίοδο των Γάλλων Δημοκρατικών (1797-1798), ο ραββίνος θεω-

4. Πολύτιμο βιβλίο από το οποίο αντλήθηκαν τα περισσότερα στοιχεία για την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου είναι το : Σ.Ε. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*, εκδ. Σαπλάουρας, Αθήνα 2010. Για την ιστορία των Ελλήνων Εβραίων βλ.: Κ.Ε. Fleming, *Ιστορία των Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2009.

5. Μ. Αναστασιάδου, «Εβραίοι βιοτέχνες της Σαλονίκης στα μέσα του 19ου αι.: Καταγραφές των Οθωμανικών βιογραφικών κατάστιχων» στο βιβλίο: Εταιρεία Μελετών Ελληνικού Εβραϊσμού, «*Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*», *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 25.

ρήθηκε ισότιμος με τους αρχηγούς των δύο χριστιανικών εκκλησιών του νησιού (Ορθοδόξου και Καθολικής), αναγνωρίστηκαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα στους Εβραίους και απαλλάχτηκαν από το διακριτικό της κίτρινης κορδέλας στο καπέλο. Κατά την Επτάνησο Πολιτεία (1800-1807), το εβραϊκό θρήσκευμα θεωρήθηκε απλά ανεκτό. Κατά την αγγλοκρατία (1809-1864), οι Εβραίοι έχασαν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Λομβάρδου, αρχηγού των Ριζοσπαστών, κατεδαφίστηκαν οι τέσσερις πύλες του Γέτο (30 Μαΐου 1862).

Μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, το 1864, έπαψαν να υφίστανται διακρίσεις μεταξύ των πολιτών του νησιού και οι Εβραίοι ανέκτησαν όλα τα πολιτικά τους δικαιώματα. Η αποκατάσταση της ισοπολιτείας σήμαινε ότι οι Εβραίοι των Επτανήσων είχαν πλέον το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι, άρα και τη δυνατότητα σταδιοδρομίας σε δημόσιες θέσεις. Σύμφωνα με τον Καρρέρ, ήταν απόλυτα ενταγμένοι στην τοπική κοινωνία, η συμβίωσή τους με τους Χριστιανούς ήταν αδελφική, ήταν ελεύθεροι να συχνάζουν στις λέσχες, ακόμα και στις εκκλησίες, και να εξασκούν τα επαγγέλματά τους: «*Τα ήθη των εν Ζακύνθω Εβραίων έχουσιν ήπιον και προσηνή χαρακτήρα*».⁶ Όμως τον Απρίλιο του 1891 ο φόνος ενός κοριτσιού στην Κέρκυρα αποδόθηκε στους εκεί Εβραίους. Ο αντίκτυπος του γεγονότος αυτού έφθασε στη Ζάκυνθο και στις 19 Απριλίου, Μεγάλη Παρασκευή, ο όχλος επιτέθηκε εναντίον των Εβραίων. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος σε τρία έργα του αντλεί τη θεματολογία του από τα γεγονότα αυτά: στο διήγημα «Σκιά Έργου», στο θεατρικό «Ραχήλ» και στο μυθιστόρημα «Μεγάλη Περιπέτεια». Ωστόσο, τα πραγματικά αίτια των βίαιων επεισοδίων που πρόεκυπταν ενίοτε, ήταν οι οικονομικές και πολιτικές αντιζηλίες, κυρίως σε περιοχές όπου η εβραϊκή κοινότητα αποκτούσε κύρος και δυνατότητα ελέγχου στις τοπικές κοινωνίες, όπως συνέβαινε στην Κέρκυρα.

Στον 20ό αι. παρατηρούνται μετοικήσεις Εβραίων του νησιού σε άλλες πόλεις της Ελλάδας (Κέρκυρα, Ηράκλειο, Κιάτο, Αθήνα), καθώς και μεταναστεύσεις στο Ισραήλ (τότε Παλαιστίνη) και στην Αμερική.

Όσον αφορά στο γεγονός της διάσωσης, τα γεγονότα εξελίχθηκαν ως εξής: Συγκεκριμένα, στις 9 Σεπτεμβρίου 1943, ο γερμανός φρούραρχος Ζακύνθου, Πάουλ Μπέρενς, κάλεσε το δήμαρχο στο γραφείο του και απαίτησε να του δοθεί κατάλογος με τα ονόματα όλων των Εβραίων του νησιού. Ο δήμαρχος με γνώσια επτανησιώτικη διπλωματία του χάρισε ένα παλιό χρυσό δαχτυλίδι –έθιμο φιλοξενίας– και του είπε πως οι Εβραίοι είναι γραμμένοι στο δημοτολόγιό του σαν όλους τους άλλους δημότες, επομένως δεν είναι σε θέση να του δώσει ένα τέτοιο χαρτί. Την επόμενη ημέρα ενημερώθηκε ο μητροπολίτης, και οι δύο μαζί προ-

6. Σ.Ε. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*, ό.π., σ. 142.

σπάθισαν να κερδίσουν χρόνο, αλλά ο διοικητής, Αλφρέδος Λιτ, ήταν ανένδοτος. Μετά από πολλή σκέψη και μολονότι διέτρεχαν θανάσιμο κίνδυνο, οι δύο άνδρες αποφάσισαν να περιλάβουν στον κατάλογο μόνο δύο ονόματα: μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος και δήμαρχος Ζακύνθου Λουκάς Καρρέρ. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του μητροπολίτη Χρυσόστομου: «Οι Εβραίοι της Ζακύνθου είναι υπήκοοι Έλληνες. Είναι καλοί, φιλήσυχοι, εργατικοί, είναι ένα μέρος του Ποιμνίου μου, είναι καθαρόαιμοι Ζακυνθιοί. Δεν είναι επικίνδυνοι. Παρακαλώ να μην επεκτείνετε στη Ζάκυνθο το μέτρο. Θα ήταν έγκλημα μεγάλο... Είμαι εις τας διαταγάς σας. Μπορείτε να με συλλάβετε εμέ κι όχι εκείνους. Και αν αυτό δεν σας ικανοποιεί, τότε κοιτά εις τας αθώας οικογενείας των Εβραίων θα είμαι και εγώ και σας δηλώνω, ότι θα τας ακολουθήσω στη δραματική των πορεία και μαζί με αυτάς θα εισέλθω εις τους θαλάμους των αερίων και τα κρεμαντόρια».⁷ Τελικά, με διαταγή από το αρχηγείο του Άξονα αποφασίστηκε να παραινούν οι Εβραίοι της Ζακύνθου υπό την προσωπική ευθύνη του μητροπολίτη και του δημάρχου. Παρόλα αυτά, για κάθε ενδεχόμενο, οι εβραϊκές οικογένειες –μετά από συνεννόηση με τον ραββίνο Ισαάκ Γκανί– διασκορπίστηκαν στα χωριά του νησιού, όπου χριστιανικές οικογένειες τους έκρυψαν έως την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων στις 12 Σεπτεμβρίου 1944. Τον αγώνα των πρωτεργατών της διάσωσης των Εβραίων της Ζακύνθου συνέδραμαν επίσης ο κόμης Διονύσιος Ρώμας και ο ιατρός Δημήτριος Κατεβάτης, ο Ευάγγελος Αγγελόπουλος, οι αντιστασιακές οργανώσεις Ε.Δ.Ε.Σ. και Ε.Α.Μ. και βέβαια ο απλός λαός του νησιού.

Για το σημαντικό ρόλο που έπαιξε ο λαός της Ζακύνθου, ο συγγραφέας Δ. Στραβόλεμος γράφει: «Η απόφαση είχε ληφθεί από κοινού. Ο δήμαρχος ανέλαβε την εκτέλεσή της. Νύχτα και χωρίς να πάρει είδηση κανείς εφυνταδεύθησαν οι Εβραίοι από τα στέκια τους. Τους πήραν και τους έκρυψαν σε σπύτια της πόλης και των χωριών οι Ζακυνθιοί. Και ο λαός της Ζακύνθου εξήχθη σε μεγαλειώδες ύψος αρετής, τιμής και έξαρσης πατριωτικής. Κανείς δεν βρέθηκε να μιλήσει, να πει κάτι γι' αυτό το υψηλό και μεγάλο, να "ρουφιανέψει", να προδώσει, ν' ανοίξει τα μάτια των Γερμανών. Κρατήθηκε μυστικό και έμεινε μυστικό. "Όμορφος κόσμος ηθικός, αγγελικά πλασμένος". Η Ζάκυνθος έκανε το πρώτο βήμα της διάσωσης [...]».⁸

Εκτιμάται ότι στη διάσωση της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου, εκτός από τους παράγοντες που ήδη έχουν προαναφερθεί –το μέγεθος της κοινότητας, οι σχέσεις μεταξύ του εβραϊκού και του τοπικού πληθυσμού, ο βαθμός αφομοίωσης της κάθε κοινότητας, η γεωγραφική θέση, η στάση των ελληνικών αρχών

7. Σ.Ε. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*, ό.π., σ. 185-186.

8. Σ.Ε. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*, ό.π., σ. 171.

καθώς και η παρουσία αντιστασιακών ομάδων στην κάθε περιοχή— συνέβαλε και η ανέχεια των Εβραίων του νησιού, με συνέπεια το γεγονός ότι η εκτόπισή τους δεν παρουσίαζε οικονομικό ενδιαφέρον για τους Γερμανούς, όπως συνέβη σε άλλες πόλεις της Ελλάδας (Θεσσαλονίκη, Κέρκυρα, κ.α.). Εξάλλου, όπως έχει διαπιστωθεί και σε άλλες εβραϊκές κοινότητες, των οποίων τα μέλη σώθηκαν σε μεγάλο ποσοστό: «*Η χωρική εγγύτητα και ανάμιξη καλλιεργεί τη σύσφιξη των κοινοτικών δεσμών, εντείνει την αίσθηση της κοινής μοίρας (απέναντι σε φυσικές καταστροφές, σε επιδημίες, σε διώξεις), απαλύνει την απόγνωση*».⁹

Όμως, οι Εβραίοι της Ζακύνθου δεν παρέμειναν αμέτοχοι στο Ολοκαύτωμα, εφόσον περισσότεροι από 30 συγγενείς τους, πρώτου και δευτέρου βαθμού, οι οποίοι από τις αρχές του 20ού αι. και μέχρι το 1940 είχαν μετοικήσει από το νησί στην Κέρκυρα και στο Ηράκλειο, υπήρξαν θύματα της ναζιστικής θηριωδίας.¹⁰

Το 1948, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης, οι Εβραίοι τεχνίτες της Ζακύνθου τοποθέτησαν χωρίς αμοιβή τα τζάμια στα παράθυρα της νεόδμητης εκκλησίας του προστάτη του νησιού, Αγίου Διονυσίου. Το 1953, όταν το νησί υπέστη βιβλικές καταστροφές από τον σεισμό και την πυρκαγιά που ακολούθησε, η πρώτη χορηγία βοήθειας ήλθε από το κράτος του Ισραήλ συνοδευόμενη από το εξής μήνυμα: «*Οι Εβραίοι της Ζακύνθου δεν λησμόνησαν ποτέ τον Δήμαρχο και τον αγαπητό τους Επίσκοπο, καθώς και όσα έκαναν για εμάς*». Το 1978 το Ίδρυμα Διαφύλαξης Μνήμης «Γιαντ Βασέμ» του Ισραήλ τίμησε τους πρωτεργάτες της διάσωσης, μητροπολίτη Χρυσόστομο και δήμαρχο Λουκά Καρρέρ, με τον τίτλο του «*Δικαίου μεταξύ των Εθνών*». Είναι χαρακτηριστικό το σκεπτικό της απόφασης της απονομής των τιμητικών αυτών τίτλων: «*Οπλισμένος μόνο με πνευματική*

9. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου: «Φτώχεια και περιθωριοποίηση σε έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο. Οι Εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη 1870-1920» στο βιβλίο: Επιστημονικό Συμπόσιο, *Ο ελληνικός Εβραϊσμός*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη 3-4 Απριλίου 1998, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1998, σ. 175.

10. Είναι συγκλονιστικές οι μαρτυρίες όσων επιβίωσαν από τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης. Ενδεικτικά: Ε. Κούνιο-Αμαρίλιο – Α. Ναρ, *Προφορικές Μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, επιμέλεια Φ. Αμπατζοπούλου, έκδ. Ίδρυμα Ετς Αχάιμ - Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998. Στα πλαίσια της λεγόμενης «στρατοπεδικής λογοτεχνίας», στην οποία το Ολοκαύτωμα αντιμετωπίζεται ως «πολιτιστικό τραύμα», κορυφαία, ανάμεσα σε πολλά άλλα, έχουν αναδειχθεί τα βιβλία του Primo Levi. Ενδεικτικά: *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*, μετάφραση Χ. Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 1997, *Η Ανακωχή*, μετάφραση Ζ. Σαμουήλ, εκδ. Σέλας, Αθήνα, 1998, *Αυτοί που βούλιαξαν κι αυτοί που σώθηκαν*, μετάφραση Χ. Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 2000, *Το καθήκον της μνήμης*, μετάφραση Χ. Σαρλικιώτη, εκδ. Άγρα, Αθήνα, 1998. Το Ολοκαύτωμα προσφέρει ακόμα, και σήμερα υλικό για σημαντικά λογοτεχνικά έργα: D. Mendelson, *Χαμένοι. Αναζητώντας έξι από τα έξι εκατομμύρια*, μετάφραση Μ. Ζαχαριάδου, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2010.

και ηθική δύναμη, ο Μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος κατόρθωσε να ματαιώσει την εκτόπιση και θανατική καταδίκη που απεφάσισε ο εισβολεύς Ναζί για την Ισραηλιτική Κοινότητα της Ζακύνθου, που αριθμούσε τότε 275 ψυχές, άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Φωτισμένος με τα υψηλά ιδανικά της Χριστιανικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, ο Μητροπολίτης Ζακύνθου Χρυσόστομος έδωσε φυσική απόδειξη ότι ήταν έτοιμος να θυσιασθεί για να σώσει από την εξόντωση τους Εβραίους αδελφούς του, γιατί ήταν ανθρώπινα όντα και γιατί ήταν Εβραίοι. Είχε ορκισθεί ότι αν η διαταγή εκτοπίσεως πραγματοποιόταν, θα ακολουθούσε τους Εβραίους και θα μοιραζόταν τη τύχη τους. Χάρης στην πράξη του αυτή και στη συνεργασία του με το Δήμαρχο Ζακύνθου κ. Λουκά Καρρέρ, σώθηκε ολόκληρη η Εβραϊκή Κοινότης της Ζακύνθου». Επίσης: «Ως Δήμαρχος Ζακύνθου κατά τη γερμανική Κατοχή, ο Λουκάς Καρρέρ σχεδίασε μαζί με τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο την επιχείρηση διασώσεως όλης της Ισραηλιτικής Κοινότητος της Ζακύνθου από την εκτόπιση και τον θάνατο. Παρά την αφάνταστη πίεση που υφίστατο από τη Γκεστάπο για να παραδώσει πλήρη κατάλογο των Εβραίων, κατόρθωσε με διάφορα τεχνάσματα, να κερδίσει πολύτιμο χρόνο, ώστε να ειδοποιήσει τους Εβραίους της Ζακύνθου για τις εγκληματικές προθέσεις των Ναζί, και να τους δώσει την ευκαιρία να καταφύγουν στα βουνά, εκτός της ακτίνας του εισβολέως. Χάρης στη θαρραλέα του πράξη, σε συνεργασία με τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο σώθηκε ολόκληρη η Ισραηλιτική Κοινότης της Ζακύνθου με τα 275 μέλη της. Σαν δημόσιος λειτουργός και σαν άνθρωπος, ο κ. Λουκάς Καρρέρ έδωσε έτσι ένα λαμπρό παράδειγμα αφοσίωσης και αγάπης προς τους συνανθρώπους και συμπολίτες του, χωρίς διάκρισι φυλής ή θρησκείας».¹¹ Τέλος, το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας τοποθέτησε στον χώρο της προσεισμηκής Συναγωγής Ζακύνθου («Σαλώμ») δύο ορειχάλκινες προτομές των ευεργετών τους, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τη σωτηρία των Εβραίων από τους Ναζί.

Μετά από τους σεισμούς και την πυρκαγιά του Αυγούστου 1953, η εβραϊκή κοινότητα Ζακύνθου διαλύθηκε, ενώ αρκετά μέλη της είχαν ήδη μεταναστεύσει στο νεοϊδρυθέν κράτος του Ισραήλ. Ενδεικτική της αγάπης και της νοσταλγίας προς τη γενέτειρα γη, αποτελεί η ίδρυση στη νέα τους πατρίδα, και συγκεκριμένα στο Τελ-Αβίβ, «Ζακυνθινής» Συναγωγής, την οποία ονόμασαν «Σαλώμ». Στον τοίχο της πρόσοψης υπάρχει η μαρμαρίνη επιγραφή «ΝΑΟΣ ΙΣΡΑΗΛΙΤΩΝ ΣΥΝΑΓΩΓΗ», την οποία μετέφερε ο Ροβέρτος Δαλμέδεγος από την προσεισμηκή Συναγωγή («Σαλώμ») της Ζακύνθου. Με τον τρόπο αυτόν οι Εβραίοι της Ζακύνθου γίνονται οι Ζακυνθινοί του Ισραήλ. Είναι δίγλωσσοι και κρατάνε πάντα στην καρδιά τους τη Ζάκυνθο. Η Βαρών-Βασάρ επικεντρώνεται

11. Σ. Ε. Μόρδος, *Οι Εβραίοι της Ζακύνθου. Χρονικό πέντε αιώνων*, ό.π., σ. 260.

στη διπλή ταυτότητα αυτών των ανθρώπων. Θεωρεί ότι στην περίπτωση αυτή επαναλαμβάνεται σε μια μικρο-κλίμακα το μοντέλο της έξωσης των Σεφαραδιτών Εβραίων από την Ισπανία το 1492, οι οποίοι καταφεύγουν στη Θεσσαλονίκη και χτίζουν εκεί συναγωγές, που τους δίνουν ονόματα των πόλεων της Ισπανίας, από όπου εκδιώχθηκαν. Εντοπίζει στις επαναλαμβανόμενες αυτές διαδικασίες ένα ορισμένο μοντέλο, τυπικό της εβραϊκής διασποράς, το οποίο ονομάζει «*κουλτούρα της εξορίας και της διασποράς*». Ούτε η μετανάστευση στο Ισραήλ με το συμβολικό της φορτίο ως επιστροφή στην κατ' εξοχήν «*χαμένη πατρίδα*», δεν έχει τη δύναμη να εξαλείψει αυτήν την ιδιομορφία της διασποράς.¹²

Η διάσωση της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου εξετάζεται κάτω από το πρίσμα της ηθικής φιλοσοφίας της σημαντικής αγγλίδας φιλοσόφου και μυθιστοριογράφου, της Iris Murdoch. Η φιλόσοφος διαφωνεί με την προσπάθεια «ουδετεροποίησης» της ηθικής φιλοσοφίας, όπως η ίδια διαπιστώνει ότι συμβαίνει στην εποχή μας, καθώς θεωρεί ότι: «*Η ηθική δεν θα πρέπει απλά να αποτελεί ανάλυση μιας συνηθισμένης μέσης συμπεριφοράς, θα πρέπει να συνιστά μια υπόθεση γύρω από την καλή συμπεριφορά και γύρω από το πώς μπορεί αυτή να επιτευχθεί*».¹³ Ο ηθικός φιλόσοφος θα πρέπει να προσπαθήσει να απαντήσει στο ερώτημα: «*Πώς μπορούμε να κάνουμε τους εαυτούς μας καλύτερους;*».

Η Murdoch είχε εργαστεί στην U.N.R.R.A. στο Λονδίνο, στις Βρυξέλλες και στην Αυστρία κατά την περίοδο 1944-1946 και είχε την πεποίθηση ότι ο πόλεμος θα αναδείξει την ανάγκη για μια «καινούρια κοινωνική ηθική». Για τη φιλόσοφο, οι πρόσφυγες: «*Αποτελούν «εικόνες του ανθρώπινου πόνου», τύπους ανθρώπων που έχω συναντήσει. Αυτοί οι άνθρωποι είναι παράθυρα μέσα από τα οποία βλέπει κανείς έναν τρομερό κόσμο*».¹⁴

Δεσπόζουσα θέση στην ηθική φιλοσοφία της Μέρντοχ κατέχει η έννοια της αγάπης: «*Αγάπη είναι η αντίληψη των ατόμων. Η αγάπη είναι μια εξαιρετικά δύσκολη συνειδητοποίηση πως κάτι άλλο, διαφορετικό από εσένα, είναι πραγματικό*».¹⁵ Η αγάπη είναι η ανακάλυψη του αντικειμενικού κόσμου, η μη βίαιη κατανόηση της ετερότητας. Τα ανθρώπινα όντα συνηθίζουν να είναι κλεισμένα στον δικό τους, φανταστικό κόσμο, χωρίς να συλλαμβάνουν την αντικειμενικό-

12. Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2013, σ. 126.

13. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, (επιμέλεια P. Conradi), εκδ. Χατζηνικολής, Αθήνα, 1998, σ. 365.

14. P. Conradi, *Iris Murdoch, Μια ζωή, μετάφραση Α. Σαεϊζάνη – Τ. Καβαλένκο*, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 2003, σ. 320.

15. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 211.

τητα και την ανεξαρτησία των άλλων προσώπων και πραγμάτων. Για να επιτύχουν να γνωρίσουν τον εξωτερικό κόσμο, πρέπει η αγάπη να κατευθύνει την προσοχή τους προς αυτόν. Την έννοια της προσοχής έχει δανειστεί η Murdoch από τη γαλλίδα υπαρξίστρια φιλόσοφο Σιμόν Βέλ, η οποία την ορίζει ως «μη συναισθηματική, αποσυνδεδεμένη, ανιδιοτελής, εξωστρεφής, αντικειμενική όραση».¹⁶ Εάν επιτύχουμε να στρέψουμε την προσοχή μας στην πραγματικότητα με ανιδιοτελή τρόπο και να δούμε –με την ηθική σημασία του βλέπω– τον κόσμο όπως αντικειμενικά είναι, τότε θα επιτύχουμε την ηθικά αρμόζουσα συμπεριφορά: «*Μέχρι να φτάσει η στιγμή της επιλογής, η ποιότητα της προσοχής έχει καθορίσει πιθανότατα και τη φύση της πράξης*».¹⁷ Το κυριότερο εμπόδιο που μας αποκρύπτει την πραγματικότητα συσκοτίζοντας την ακριβή αντίληψη των άλλων ανθρώπων όντων είναι ο εαυτός: «*Το εγώ, ο τόπος όπου ζούμε, είναι ένας τόπος ψευδαίσθησης*»,¹⁸ καθώς συνηθίζει να δημιουργεί παρηγορητικές φαντασιώσεις για τον κόσμο, προκειμένου να τον αντιμετωπίσει. Ο μόνος τρόπος να απαλλαγούμε από αυτή την ψευδή πραγματικότητα είναι η απάρνηση του εαυτού και ο σεβασμός της αυτονομίας του άλλου.

Στενά συνδεδεμένη με την αγάπη είναι η έννοια του Καλού, την οποία η φιλόσοφος ορίζει επηρεασμένη από την αντίστοιχη πλατωνική αντίληψη. Ο Πλάτων λέει σχετικά: «*Είναι αυτό που κληρονομεί κάθε ψυχή και για χάρη του οποίου κάνει όλα όσα κάνει, έχοντας κάποιο συναίσθημα τις φύσης του και νιώθοντας συνάμα αμηχανία*».¹⁹ Σύμφωνα με τον φιλόσοφο το Καλό είναι η πηγή της γνώσης και της αλήθειας κι επιπλέον τις υπερβαίνει σε μεγαλείο: «*αυτό μόνο κρίνει τον εαυτό του και δεν έχει την ανάγκη κανενός άλλου*».²⁰ Στον πλατωνικό μύθο η ιδέα του καλού λειτουργεί ως πηγή φωτός, που μας αποκαλύπτει τα πράγματα, όπως αντικειμενικά είναι: «*Η εικόνα του Καλού ως υπερβατικό μαγνητικό κέντρο μου φαίνεται πως είναι η λιγότερο φθαρτή και η πιο ρεαλιστική εικόνα που έχουμε να χρησιμοποιήσουμε για τους στοχασμούς μας πάνω στην ηθική ζωή*».²¹

16. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 354.

17. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 355.

18. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 378.

19. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 382.

20. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 382.

21. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 363.

Το καλό είναι υπερβατικό καθώς αυτό καθ' εαυτό δεν είναι ορατό, δεν μπορεί να απεικονιστεί και να καθοριστεί. Η αδυναμία ορισμού του καλού συνδέεται – σύμφωνα με τη φιλόσοφο – με την ανεξάντλητη ποικιλία του κόσμου, την ανθρωπινή αδυναμία λόγω της χαώδους απόστασης που μας χωρίζει από αυτό και της έλλειψης σκοπού της αρετής. Γύρω μας διαπιστώνουμε μόνο σκόρπιες νύξεις του καλού: «Υπάρχουν ελάχιστα μέρη όπου λάμπει ολόκληρη η αρετή: η μεγάλη τέχνη, οι ταπεινοί άνθρωποι που υπηρετούν τους άλλους». ²² Η αρετή ανήκει στον πραγματικό, τον όντως όντα, κόσμο, καθώς «είναι η προσπάθεια να διαπεράσουμε το πέπλο της ιδιοτελούς συνείδησης και να συνδεθούμε με την πραγματική ουσία του κόσμου». ²³ Η σύνδεση του καλού με το πραγματικό ανάγεται στην πλατωνική σκέψη και αποτελεί επίκεντρό της.

Η Murdoch ακολουθώντας τον Πλάτωνα πιστεύει ότι «αν η κατανόηση του καλού είναι η κατανόηση του ατόμου και του πραγματικού, τότε το καλό μετέχει του απύθμενα ασύλληπτου χαρακτήρα της πραγματικότητας». ²⁴ Η καλοσύνη προϋποθέτει την απάρνηση του εαυτού: «Η καλοσύνη συνδέεται με την προσπάθεια να δούμε το μη εγώ, να δούμε και να ανταποκριθούμε στον πραγματικό κόσμο κάτω από το φως μιας ενάρετης συνείδησης». ²⁵ Οι άνθρωποι ως ηθικοί φορείς «οφείλουμε να προσπαθούμε να βλέπουμε με ακρίβεια, να υπερπηδάμε την προκατάληψη, να αποφεύγουμε τον πειρασμό, να ελέγχουμε και χαλιναγωγούμε τη φαντασία, να κατευθύνουμε τους συλλογισμούς». ²⁶

Ο σημαντικότερος σκοπός του ανθρώπου είναι να κατορθώνει να είναι ενάρετος μέσα στον κόσμο, χωρίς ανταλλάγματα και χωρίς σκοπό: Το καλό δεν έχει σχέση με τον σκοπό, πράγματι αποκλείει την ιδέα του σκοπού. «"Τα πάντα ματαιότης", αρχή και τέλος της ηθικής επιστήμης. Ο μόνος γνήσιος δρόμος να είσαι καλός είναι να είσαι καλός "για το τίποτε" μέσα σ' ένα σκηρικό όπου το κάθε "φυσικό" πράγμα, συμπεριλαμβανομένου και του νου σου, υπόκειται στην αλλαγή, τουτέστιν στην ανάγκη. Αυτό το "για το τίποτε" είναι πράγματι το αντίστοιχο της εμπειρίας του αόρατου ή του μη απεικονίσιμου κενού της ιδέας του

22. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 383.

23. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 378.

24. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 333.

25. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 378.

26. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 331.

καλού καθ' εαυτού». ²⁷ Και τέλος: «*Η καλοσύνη είναι αναγκαία, πρέπει να είμαστε καλοί, χωρίς λόγο, για άμεσους και προφανείς λόγους, γιατί κάποιος πεινάει ή κάποιος κλαίει*». ²⁸

Η διάσωση της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου συνιστά ένα μοναδικό παράδειγμα αρωγής, αλληλεγγύης και εξαιρετικού ατομικού θάρρους, στο οποίο συνηθισμένοι, καθημερινοί άνθρωποι έδωσαν νόημα στις αξίες του ανθρωπισμού με τις επιλογές τους και τις πράξεις τους, χωρίς να αναμένουν κανενός είδους ανταλλάγμα.

Περίληψη / Summary

Η εισήγηση εξετάζει την ηθική διάσταση της διάσωσης της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου ως έκφρασης της Αρετής και του Καλού σύμφωνα με την ηθική φιλοσοφία της Iris Murdoch, για την οποία ο σημαντικότερος σκοπός του ανθρώπου είναι να κατορθώνει να είναι ενάρετος μέσα στον κόσμο, χωρίς ανταλλάγματα και χωρίς σκοπό.

This paper examines the moral dimension of the rescue of the jewish community of the island of Zakynthos as an expression of Virtue and Good according to Iris's Murdoch's ethical philosophy who claims that man's most significant goal is to achieve to be virtuous (in the world) without expecting to be given anything in exchange.

27. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 359.

28. Άιρις Μέρντοχ, *Υπαρξιστές και Μυστικιστές, Κείμενα για τη Φιλοσοφία και τη Λογοτεχνία*, ό.π., σ. 229.

Ο δήμαρχος Ζακύνθου Λουκάς Καρρέρ και ο μητροπολίτης Χρυσόστομος Δημητρίου.

ΑΠΟ ΤΑ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΒΟΥΝΑ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΜΙΑΣ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΟΝ 19ο ΑΙ.

Θωμάς Στεργιόπουλος

Στον ιστοριοδίφη, Σπύρο Στούπη απ' το Παγώνι που με το βιβλίο του Οι ξένοι εν Κερκύρα άνοιξε για πρώτη φορά το τεράστιο θέμα των δεσμών ανάμεσα στα Επτάνησα και την Ήπειρο.

Κάθε που βλέπω καράβια που πάνε κι έρχονται απ' την Κέρκυρα στους Αγίους Σαράντα, στη θύμησή μου έρχεται ο Πέτρος. Ένας από τους τρελούς της πόλης μας. Γύριζε ολημερίς βαρύς, συνοφρυωμένος με τη σταχτιά χλαίνη του στους δρόμους της μικρής μας πόλης. Ύστερα πήγαινε και καθόταν στο μουργιο και με το βλέμμα στραμμένο προς τη θάλασσα έβγαζε κάτι κόλλες χαρτί, τις άπλωνε και άρχιζε να σχεδιάζει και να υπολογίζει.

– Τι φτιάχνεις εκεί, Πέτρο;

– Το γεφύρι, έλεγε και ήταν τόσο αφοσιωμένος, που δεν σήκωνε τα μάτια να δει τους περαστικούς που βγαίνανε σεργιάνι πλάι στη θάλασσα.

Το γεφύρι για την Κέρκυρα ήταν η παντοτινή έγνοια του. Είκοσι χρόνια! Συνήθως, οι ώρες που «σχεδίαζε» το γεφύρι ήταν απογευματινές. Όταν εκατοντάδες άνθρωποι ξεχύνονταν από τους κατηφορικούς δρόμους της πόλης στην προκυμαία και άρχιζαν να κάνουν βόλτες δίπλα στη θάλασσα με τα μάτια στραμμένα πέρα στ' ανοιχτά. Τις ώρες εκείνες περνούσαν τα μεγάλα ποστάλια που σ' άφηναν μια θλίψη, που σου έσφιγγε την καρδιά, ενώ στην άκρη του ορίζοντα αναδυόταν η Κέρκυρα, αέρινη, λικνιστική σαν οπτασία. Ήταν τόση η μοναξιά, που είχες την αίσθηση πως κάποιος θυμωμένος Θεός μας πέταξε σε μια έρημη ακτή, όπου κανένα καράβι δεν άραζε.

Είκοσι χρόνια ο σαλεμένος δάσκαλος απ' τη Δερόπολη προσπαθούσε να ξαναφτιάξει τη γκρεμισμένη γέφυρα ανάμεσα στους Αγίους Σαράντα και την Κέρκυρα, ανάμεσα την Αλβανία και τον κόσμο. Ήταν ο μόνος, που τολμούσε να μιλήσει για τη θαλάσσια γέφυρα που ενώνει τις αλβανικές ακτές με τα Επτάνησα. Αν εξαιρέσουμε τα τελευταία πενήντα χρόνια, η γέφυρα αυτή από την αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα δεν έπαψε ποτέ να λειτουργεί. Κάπου-κάπου, σε μεγάλες φουρτούνες της ιστορίας, το πέρασμα αυτό πάνω στα νερά του Ιονίου να διακόπτονταν για λίγο, περνούσε η καταιγίδα κι αμέσως έβλεπες να συνωστίζονται εδώ άνθρωποι καιπραμάτειες.

Για μας τους Βορειοηπειρώτες η γέφυρα αυτή ήταν το πέρασμα προς την πατρίδα. Για τους Αλβανούς ήταν η έξοδος προς τον κόσμο, προς την Ευρώπη, τον πολιτισμό. Ένας εμπορικός δρόμος που δεν σιγούσε ποτέ.

Το θέμα των δεσμών και της επικοινωνίας ανάμεσα στις αλβανικές ακτές και τα Επτάνησα είναι τεράστιο. Ανέγγιχτο ακόμα από τους ιστορικούς και τους ερευνητές, έχει πολλές πτυχές και ο χρόνος που χάθηκε για τη μελέτη του, δύσκολα κερδίζεται.

Στην Κέρκυρα ήταν τα μαγαζιά, τα σχολεία, η φιλαρμονική, το Αχίλλειο, οι καντάδες, το καρναβάλι, το φρενοκομείο απ' τα πιο παλαιά νοσοκομεία των Βαλκανίων, το θέατρο, η όπερα, οι ταβέρνες. Και μόνο το προσκύνημα στον Άγιο Σπυρίδωνα από ανθρώπους που έφταναν απ' τις απέναντι ακτές, αρκεί για να γραφτεί ολόκληρο βιβλίο. Πάνω στη θαλάσσια αυτή γέφυρα, αιώνες τώρα συνωστίζονταν έμποροι, προσκυνητές, ασθενείς, ξενιτεμένοι, μαθητές, νεόνυμφοι, κατατρεγμένοι, πρόσφυγες. Μεταφέρονταν καλαμπόκια, ρύζια, φασόλια απ' τον εύφορο κάμπο του Βούρκου, μέλια απ' τα Ριζά, κρασιά του Δελβίνου, κιτρινοέμονα απ' τα χωριά της Χειμάρρας, ζώα, δέρματα, μαλλιά, βούτυρα και τυριά από τη Λαμπουριά. Εμπορεύματα απ' την Ευρώπη, καθώς οι Επτανήσιοι συναλλάζονταν με τους εμπόρους των Αγίων Σαράντα, του Αργυρόκαστρου, της Πρεμετής, της Αυλώνας.

Δεν ήταν μόνο το εμπόριο, οι δοσοληψίες και οι συναλλαγές· οι έμποροι άνοιγαν το δρόμο και πίσω ακολουθούσε ο πολιτισμός. Και μόνο η πολιτιστική επίδραση των Επτανήσων στην Αλβανία, θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα για ένα ολόκληρο συνέδριο. Δεν είναι τυχαίο που στην Κορυτσά και τα περίχωρα, οι μαντολινάδες, οι καντάδες και τα καρναβάλια σε πάνε κατευθείαν στο μουσικό και γιορταστικό κλίμα των Επτανήσων. «Το γελεκάκι», «Ποια είναι εκείνη που κατεβαίνει», «Κάνε με κυρά, γαμπρό» και δεκάδες άλλα τραγούδια μεταγλωττισμένα θαυμάσια από τους κορυτσαίους κανταδόρους και μουσικούς με τις κιθάρες και τα μαντολίνα, οι ερωτικές καντάδες στις γειτονιές και κάτω απ' τα μπαλκόνια, φανερώνουν τη μουσική επίδραση των Επτανήσιων, που έφτασε έως την αλβανική ενδοχώρα. Η μετακίνηση γινόταν κυρίως απ' τις απέναντι ακτές προς τα Επτάνησα. Όμως, υπήρχαν και εποχές, όπου η ροή αντιστρεφόταν. Μια όχι και τόσο μακρινή εποχή, ήταν τα χρόνια της γερμανικής κατοχής, όπου η πείνα ανάγκασε εκατοντάδες Κερκυραίους να μπουέ στις βάρκες και να περάσουν στις αλβανικές ακτές. Τότε ήταν που ανακάλυψαν το εύφορο κάμπο του Βούρκου.

Ακόμα και σήμερα στα Βουρκοχώρια θα ακούσεις ιστορίες με Κερκυραίους, που μετέφεραν ασκιά με ελαιόλαδο, ρούχα, υφάσματα, χρυσαφικά, γραμμύφωνα, ανταλλάσσοντας τα με το σωτήριο καλαμπόκι, τα χορταστικά φασόλια, το ρύζι. Και επιχειρούσαν αυτά τα ταξίδια μέσα από μια απαγορευμένη θάλασσα, με τα

γερμανικά περιπολικά. Κυρίως τις νύχτες με κακοκαιρία. Ταξίδια που συχνά κατέληγαν σε τραγωδία.

Βεβαίως, ο τόπος μας δεν ξεχνούσε τη μεγάλη προσφυγιά του 1912 και τη νησιωτική φιλοξενία, τότε που μισθοφόροι Αλβανοί, που επέστρεφαν απ' τα Γιάννενα και το Μπιζάνι, πυρπόλησαν και λεηλάτησαν στο πέρασμά τους τα ελληνόφωνα και χριστιανικά χωριά του Βούρκου, των Ριζών και του Δελβίνου. Στη λαϊκή μνήμη, η τραγωδία αυτή έχει χαραχθεί βαθιά με το όνομα «Ο Χαλασμός του '12». Χιλιάδες πρόσφυγες απ' τις απέναντι ακτές κατέκλυσαν τα Επτάνησα. Είμαι βέβαιος ότι στις εφημερίδες της εποχής, θα υπάρχουν πληροφορίες για τη φυγή και την προσφυγιά των Βορειοηπειρωτών. Για τα συσσίτια για τους πρόσφυγες, που οργανώνονταν στην Κέρκυρα και στην Κεφαλονιά. Πρόκειται για ένα συγκλονιστικό γεγονός, που περιέμενε τον ερευνητή και ιστορικό, 100 χρόνια τώρα! Φοβάμαι πως ανοίγοντας θέματα και ξεδιπλώνοντας άγνωστες πτυχές των σχέσεών μας με τα Επτάνησα, θα εξαντλήσουμε τον σύντομο χρόνο της ομιλίας. Ας προχωρήσουμε στο θέμα. Σε μια άλλη πιο μακρινή εποχή, έναν άλλον δίσεκτο χρόνο, παρόμοιο με το Χαλασμό του '12, αρχίζει η ιστορία μας. Το χρονικό της εγκατάστασης στην Κέρκυρα μιας βορειοηπειρωτικής οικογένειας τον 19ο αιώνα.

Πρόκειται για την οικογένεια του δασκάλου Γεωργίου Παπά από το μικρό χωριό Γιαννισάτες, της περιοχής των Ριζών ή Θεολόγου. Ήταν μια πολύτεκνη οικογένεια, που πρόσφερε στην Κέρκυρα και στην Ελλάδα. Απ' τα εννιά παιδιά της οικογένειας του Γεωργίου Παπά, δεν θ' αναφέρω τον γιατρό Βασίλη Παπά, γνωστό στην Κέρκυρα του μεσοπολέμου, ούτε τον Παύλο Παπά, που σκοτώθηκε στη Τσουμαγιά, στους δεύτερους βαλκανικούς πολέμους ενάντια στους Βούλγαρους, κι ούτε τη Νίτσα Παπά, δασκάλα στην ελληνική κοινότητα της Τεργέστης. Θά σας υπενθυμίσω δύο ονόματα, που τα γνωρίζουν όλοι οι Κερκυραίοι, την πεζογράφο Κατίνα Παπά και τη ζωγράφο Αγλαΐα Παπά.

Ο Γεώργιος Παπάς, που γεννήθηκε το 1848 και απεβίωσε το 1943, κλείνοντας σχεδόν έναν αιώνα, τα τελευταία χρόνια της ζωής του, αποτραβηγμένους στο κτήμα του στο Κοντόκαλι Κέρκυρας, αποφασίζει να γράψει το χρονικό της οικογένειάς του. Τίτλος του Χρονικού: «Η Βιογραφία μου και διάφορα οικογενειακά συμβάντα. Όταν εβρισκόμεθα τότε εις τη λοκάντα. Αφιερούται προς τα αγαπητά μου τέκνα, Βασίλειον, Κωνσταντίνον, Σπυρίδωνα, Παύλον, Νίτσαν, Αναστασίαν, Αφροδίτην, Αικατερίνην και Αγλαΐαν». Πρόκειται για ένα χειρόγραφο 170 σελίδων, γραμμένο με την καλλιγραφία των παλιών δασκάλων σε μια βατή καθαρεύουσα.

Η αφήγησή του αρχίζει απ' τα παιδικά χρόνια και σταματάει τρία χρόνια πριν από τον θάνατό του, το 1940. Πρόκειται για ένα σημαντικό ντοκουμέ-

ντο, που φωτίζει τις σχέσεις της Κέρκυρας με τις βορειοηπειρώτικες ακτές. Δεν έχει την πυκνότητα, το κοινωνικό βλέμμα και το εύρος του ηπειρώτη χρονογράφου Παναγιώτη Σαμαρτζή. Είναι περισσότερο οικογενειακό χρονικό. Το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Παπά, με ιστορικό βάθος τεσσάρων αιώνων, είναι από μόνο του ένα ντοκουμέντο για την αυτοχθονία των Βορειοηπειρωτών, που τα χρόνια του σοσιαλισμού αμφισβητήθηκε από την επίσημη ιστορία. Οι αναμνήσεις του από τη δεκαετία του 1860, που υπηρέτησε ως δάσκαλος στο κεφαλοχώρι της Δίβρης, καθώς και από τη θρησκευτική ζωή του τόπου και την εκπαίδευση, τα ήθη και έθιμα που περιγράφει, αποτελούν για μας τους Βορειοηπειρώτες και τον τόπο μας πολύτιμο υλικό. Με το χειρόγραφο αυτό ο δάσκαλος Γεώργιος Παπάς εντάσσεται στους λογίους της τουρκοκρατίας, όπου μαζί με τον Βασίλη Ζώττο Μολοσσό, τον Αθανάσιο Πετρίδη, τον Νικόλαο Μοστακίδη, τον Αθανάσιο Οικονομίδα και τον Βασίλη Μπαρά φωτίζουν αρκετές πτυχές απ' την ιστορία και τη ζωή του βορειοηπειρώτικου ελληνισμού επί τουρκοκρατίας. Όμως οι περισσότερες σελίδες του χειρογράφου απεικονίζουν την εγκατάσταση της οικογένειας Παπά στην Κέρκυρα και τον αγώνα για επιβίωση. Ο πρώτος που εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα ήταν ο πατέρας και οι θείοι του Γεωργίου Παπά. Είχαν ξενοδοχείο στην Πάτρα και το 1867 μετακόμισαν στην Κέρκυρα όπου αγόρασαν το γνωστό ξενοδοχείο «Κωνσταντινούπολις» κοντά στο λιμάνι.

Το 1869 και 1870, ο δάσκαλος Γεώργιος Παπάς επισκέπτεται την Κέρκυρα «χάριν διασκεδάσεως», όπως γράφει. Το ξενοδοχείο «Κωνσταντινούπολις», πανδοχείο και σπίτι για τ' αδέρφια Παπά, θα είναι ο τόπος όπου θα εγκαταστήσει την οικογένειά του. Εκεί ο Γεώργιος Παπάς φόρεσε την ποδιά του μαγαζάτορα. Κι έγινε, όπως λέει ο ίδιος από δάσκαλος μπακάλης.

*Ιδού εγώ, ο σοφός άλλοτε δάσκαλος, ιεροκήρυξ και ιατρός με την ποδιά στη μέση μου τώρα,
Πουλώντας τυριά και ελιές,
μπακαλιάρο, πιπεριές,
ζάχαρη, καφέ και ρύζι,
κι ότι άλλο πον μυρίζει
στο μπακάλικο, όταν μπεις
για να πάρεις κάτι τις.*

Όπως καταλαβαίνετε, βρισκόμαστε μπροστά σε λόγιο, που και χιούμορ έχει και ξέρει να εκφραστεί. Μπορεί να χάνεται σε λεπτομέρειες του οικογενειακού του βίου, σε έριδες με τ' αδέρφια, σε ασθένειες, δυστυχίες και αναποδιές της ζωής. Όμως, μέσα στις σελίδες του χρονικού ο αναγνώστης βρίσκει σημαντικές πληροφορίες για την εποχή του. Μοιρασμένοι ανάμεσα στις δυο πατρίδες, ο Γεώργιος Παπάς και η γυναίκα του δεν έπαψαν ποτέ να επισκέπτονται τη γενέτειρά

τους και να παίρνουν μαζί τους και τα παιδιά. Οι δεσμοί με τον τόπο τους παραμένουν άρρηκτοι κι αυτό φαίνεται και στο έργο της πεζογράφου Κατίνας Παπά Στη συκαμιά από κάτω, όπου μετουσίωσε τις παιδικές αναμνήσεις από τη γενέτειρά της. Περιληπτικά θα ήθελα να σταματήσω σε τρεις τέσσερις στιγμές του χρονικού. Εκείνο που έπαιζε αποφασιστικό ρόλο στη φυγή και εγκατάσταση της οικογένειας του Γεωργίου Παπά στην Κέρκυρα ήταν τα δραματικά γεγονότα του 1878. Είναι η χρονιά της γνωστής επανάστασης του Λυκουρσίου.

Ας αφήσουμε τον χρονογράφο να μας ιστορήσει ο ίδιος το κλίμα της ανασφάλειας και του φόβου που ζούσαν οι Βορειοηπειρώτες:

Κατά το έτος 1877 επήλθε ελληνοτουρκική ρήξη. Η δε εν Ηπείρῳ κατάσταση ἦν λίαν ἐκρυθμὸς καὶ ἐπιφοβὸς. Τούτου ἔνεκα ἐκρίνα μὲν ὡς ἀσφαλέστερον πρὸς δὲ καὶ συμφερότερον, νὰ συγκεντρωθούμεν ἅπαντες ἐν Κερκύρᾳ ἀποτελόντες μίᾳ οἰκογένειᾳ [...]

Εἰπὼν ἀνωτέρῳ ὅτι ὁ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο τοῦ 1877, τὰ ελληνοτουρκικὰ πράγματα ἔχουν φθάσει εἰς οὐδέτατον σημεῖον. Ὁ δὲ τότε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἀλ. Κουμουνδούρος, θέλων νὰ γεννήσῃ ἡπειρωτικὸν ζήτημα, ἐπέβαλε τὴν διοργάνωσιν ἐπαναστατικῶν σώματος ἐξ Ἠπειρωτῶν καὶ Κρητῶν καὶ ἀπέστειλε τοῦτο εἰς Λυκούρσι. Ἐκ τῶν ἐπιτελούντων ἦτο καὶ ὁ παιδικὸς φίλος καὶ συμμαθητὴς μου Μίνως Λαμπάς. Διέμενε τότε ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἐξέδιδε τὴν ἐφημερίδα «Ἑλληνισμός». Ἀναχωρῶν αὐτὸς ἐντεύθεν μαζί καὶ πολλῶν ἄλλων συμπατριωτῶν μας καὶ Κερκυραίων, τὸν παρηκολούθησε καὶ ὁ ἀδερφός μου Νικόλαος ποθοῦν καὶ αὐτὸς νὰ κόψῃ κεφάλια τουρκικὰ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδας μας. Ἀτύχως ὁμῶς, πάσαι οἱ ἐλπίδες τῶν ἐματαιώθησαν, εἴτε διότι οἱ δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ ἦσαν ἐπέρτεραι, ἀπέτυχε οἰκτροτάτα ἀλλὰ ἐγένετο καὶ πρόξενος τῆς καταστροφῆς τοῦ Λυκουρσίου καὶ πολλῶν πέριξ χωριῶν. Ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς ἐκ 3.000 συγκεντρωμένους ἔπεσε κατὰ τὸν ἐν τῷ φρουρίῳ καὶ πέριξ οχυρωμένων ἡμετέρων, καὶ κατόπιν φονικῆς μάχης καθὼς καὶ πολλοὶ ἐφορεύθησαν ἐκατέρωθεν, οἱ ἐπαναστάται ἠττηθέντες ἐτράπησαν εἰς φυγὴν ἀτακτον. Οἱ κακονχίαι πού ἐπέστησαν οἱ διασκορπισθέντες αὐτοὶ τούτοι ἐπαναστάται, νυχτοβαδίζοντες τὰ ἀγνωστα αὐτοῦς τῆς Ἠπείρου μέρη καὶ κατεφυγώσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἀπερίγραπτοι. Πλήθος ἐξ αὐτῶν ἐν οἷς καὶ ὁ ἀδερφός μου Νικόλαος κατέφυγον εἰς τὰ ἀπέναντι τῆς Κερκυρας παράλια, ὁπόθεν μετεφέρουντο ἐνταῦθα διὰ πλοιάριων ἐντεύθεν ἀποστελωμένων. Μεταξὺ τῶν οὕτων σωθέντων, ἦσαν καὶ ἅπαντες οἱ κάτοικοι τοῦ Λυκουρσίου μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν ὁποίων οἱ Τούρκοι ἐλεηλάτησαν τὰς οἰκείας καὶ κατόπιν παρέδωκαν αὐτὰς εἰς τὰς φλόγας. Τὸ χωρίον ἠρεμώθη καὶ ἔκτοτε μένει ἀκατοίκητον. Οἱ κάτοικοι εγκατασταθέντες ἔκτοτε ἐν Κερκύρᾳ, ἐζήτησαν πολλὰκις νὰ ἐπανελθῶσι εἰς τὴν πάτριον γῆν ἀλλὰ οἱ ὀθωμανικὲς κυβερνήσεις δὲν τοὺς ἐπέτρεψαν τοῦτο.

Στη συνέχεια, με πόνο ψυχής ο Γεώργιος Παπάς μας περιγράφει την ασθένεια της κόρης του Κατίνας, της γνωστής πεζογράφου:

Την 25η Δεκεμβρίου του 1895, η Αικατερίνη ησθένησε βαρέως προσβληθείσα από Κοκίτον και μiasmατικών πυρετών, οίτινες την εβασανίζουν επί τρεις ολόκληρους μήνας. Οι ακατάπανστοι τούτοι πυρετοί, προσέβαλαν δυστυχώς την σπονδυλικήν αυτής στήλην και επέφεραν κύρτωση, την οποίαν όλα τα ιατρικά συμβούλια και τα μέσα της επιστήμης, οι επίδεσμοι κτλ δεν ηδυνήθησαν να προλάβουν και να θεραπεύσουν. Είμεθα το παύγιον σκληράς και τυφλής τύχης πλήτουσης ειμάς άσκοπος, ανάλγητος, ακαταλόγιστος,

τελειώνει μοιρολατρικά συντετριμμένος από την πάθηση του παιδιού του. Επίσης, με βαθιά δύνη βιώνει η οικογένεια Παπά τον θάνατο του γιου της Παύλου, που σκοτώθηκε στους βαλκανικούς πολέμους, το 1913. Ο Γιώργος Παπάς στο οικογενειακό του χρονικό καταγράφει τον αγώνα για επιβίωση αλλά και την προσπάθειά του ως Ηπειρώτη να σπουδάσουν τα παιδιά του, να γίνουν γραμματισμένοι άνθρωποι. Υπάρχουν στο χειρόγραφο λεπτομέρειες από τα μαθητικά και φοιτητικά χρόνια των παιδιών, που σχεδόν όλα έλαβαν ανώτατη παιδεία. Οι σπουδές των παιδιών, τα απολυτήρια και τα διπλώματά τους, ήταν για την μεγάλη και δεμένη οικογένεια, πραγματικές γιορτές.

Μετά από πολλά χρόνια βιοπάλης, ο Γεώργιος Παπάς και η σύζυγός του απόκτησαν δικό τους σπίτι και ένα ωραίο κτήμα στο Κοντόκαλι. Το ονόμασαν «Γαλήνη», κάτι που ανταποκρίνονταν στη ψυχή τους, όπου μετά από πολύχρονο αγώνα αναζητούσε την ηρεμία, την απανεμιά. Εκεί αποτραβιούνται ευχαριστημένοι απ' τη ζωή. Δόξα στον Θεό! Τα παιδιά τους σπούδασαν και εργάζονται. Η Κατίνα είναι μια καταξιωμένη πεζογράφος. Το βιβλίο της *Στη συκαμιά* από κάτω βραβεύτηκε από την Ακαδημία. Η Αγλαΐα ανοίγει την πρώτη έκθεση ζωγραφικής στη γκαλερί Στρατηγοπούλου και δέχεται τις ευχές και τα συγχαρητήρια από τους καλύτερους έλληνες ζωγράφους. Ο Γιώργος Παπάς και η οικογένειά του, πρόσφυγες από ένα χωριουδάκι της Β. Ηπείρου, πάλεψαν, αγωνίστηκαν, ρίζωσαν στη νέα τους πατρίδα την Κέρκυρα. Κι όχι μόνο επιβίωσαν, αλλά έγιναν και παράγοντες πολιτισμού για το νησί.

Μέσα σε αυτό το ωραίο κτήμα, με τα δέντρα και τα ζώα, που τους θυμίζει τη γενέτειρά τους με την απλότητά του και τη γαλήνη, δέχονται όχι μόνο τα παιδιά τους αλλά και πνευματικούς ανθρώπους, που γνώρισαν χάρη στα ταλαντούχα τέκνα τους. Τους επισκέπτεται ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Αντώνης Τραυλιαντώνης και άλλοι. Εκεί ο ενενηντάχρονος δάσκαλος συνεχίζει να γράφει το χρονικό της οικογένειάς του.

Θα 'θελα να κλείσω αυτή τη σύντομη αναδρομή στο χρονικό της οικογένειας Παπά, με μια σελίδα ευδαιμονίας των δύο αυτών αγωνιστών της ζωής.

Από το έτος 1918 εγκατεστάθημεν οριστικώς με τα της συζύγου μου εις το εν Κορτόκαλι κτήμα μας διηρχόμεθα ζώην ήσυχον, δεχόμενοι τακτικώς κάθε καλοκαίρι τα εν τη ξενιτιά ευρισκόμεθα παιδιά μας τα οποία και αναχωρούν κατά το μήνα Σεπτέμβριον δια τας θέσεις των. Ο εν τη «Γαλήνη» βίος μας υπήρξεν υπό πάσας επόψην έξοχος, χωρίς ποσώς να μας λείπει και να μας ανησυχεί τίποτε. Εγώ ευχαριστούμεν να βλέπω καλλιεργημένον το κτήμα και να φυτεύω καρποφόρα δέντρα. Να περιποιούμαι δε επίσης και τα ζώα μας δια τα οποία και η μητέρα σας απεριόριστον αγάπη. Είχαμε πρόβατα, δυο αγελάδες, μια φοράδα.

Όλα τα ζώα μας αυτά, τα οποία ευχαριστούμεν να περιποιούμαι και να βοσκώ πολλάκις ο ίδιος, μου εφόρτωσαν στο κεφάλι μου τοιαύτας εμπνεύσεις, ώστε με έκαναν, χωρίς να το θέλω, να γίνω τώρα στα γεράματά μου, τι νομίζετε; Ποιητής! Και δη σατυρικός ποιητής ζηλώσας τη δόξα του Αριστοφάνη και του Σουρή.

Ελπίζω μια μέρα το χρονικό αυτό να δει το φως της δημοσιότητας ως μία σημαντική μαρτυρία για τους δεσμούς της Κέρκυρας με τις απέναντι ακτές.

Περίληψη / Summary

Πρόκειται για χρονικό της εγκατάστασης στην Κέρκυρα της οικογένειας Γεωργίου Παπά, πατέρα της γνωστής πεζογράφου Κατίνας Παπά και της ζωγράφου Αγγλαίας Παπά. Ο Γ. Παπάς στα βαθιά γεράματα γύρω στα 1935 αρχίζει και γράφει τη βιογραφία του και το χρονικό της οικογένειάς του. Το ανέκδοτο αυτό χειρόγραφο παρουσιάζει ενδιαφέρον στις πληροφορίες για τις σχέσεις Βορείου Ηπείρου και Κέρκυρας, καθώς και για το κλίμα της εποχής. Είναι το χρονικό μιας προσφυγικής οικογένειας από τη Βόρειο Ήπειρο που με σκληρή δουλειά και φιλομάθεια καταφέρνει όχι μόνο να επιβιώσει αλλά και να γίνει πολιτιστικός παράγοντας στο νησί.

In the middle of 19th century due to the general insecurity and Turkish oppression, a family from North Epirus arrived in Corfu by the sea road existed from ancient time among Ionian islands and the Epirus coast. The family of George Papas equipped with industriousness and love for learning, manages to settle in Corfu and became a major culture factor for the island of Corfu.

Ο δάσκαλος Γεώργιος Παπάς με την κόρη του, πεζογράφο Κατίνα Παπά, και τη σύζυγό του.

ΤΑΞΙΔΙ ΜΕ ΞΕΝΑΓΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Ισμήνη Μώρου

Ένα «ταξίδι με ξεναγό την πολιτιστική κληρονομιά» ενός τόπου δεν πραγματοποιείται κατ' ανάγκη με τη λογική της απλής πληροφόρησης για μνημεία ή για φορείς πολιτισμού, αλλά με τη λογική της μόρφωσης, της παιδείας, της ανάπτυξης με τη λογική ενός είδους περιήγησης που ξεφεύγει από την πεπατημένη.

Θα πει κανείς, πώς γίνεται να μιλήσει κανείς για πολιτιστικό περιηγητισμό χωρίς κάποιον σχετικό και συγκεκριμένο άξονα περιέλιξης; Απαντώ: τα πολιτιστικά μνημεία κάθε τόπου είναι μπροστά μας, μπροστά στα μάτια μας. Κι εύκολα μπορεί κανείς να έχει βοήθημα έναν καλό ταξιδιωτικό οδηγό. Είπα όμως λίγο παραπάνω ότι το ταξίδι μας δεν θα πραγματοποιηθεί με τη λογική της απλής πληροφόρησης. Εκείνο που προέχει είναι να δούμε πώς προσλαμβάνονται οι πολιτιστικές, αισθητικές και λοιπές πληροφορίες, και τελικά πώς αξιοποιείται ο πολιτιστικός πλούτος κάθε τόπου. Πώς, ό,τι μας περιβάλλει είναι πολιτισμός. Πώς θα μπορέσουμε να ανταποκριθούμε... Η Κέρκυρα είναι η αφορμή των σκέψεών μου, καθώς εδώ γεννήθηκα και αναπνέω και ζω, αλλά θα μπορούσε να είναι και κάθε τόπος.

Ο χρόνος, η ιστορία, το παρελθόν αλλά και το μέλλον, είναι προφανώς το ένα σκέλος του πολιτισμού· ο τόπος είναι το δεύτερο σκέλος. Πρέπει ακόμη να στοιχηματίσουμε και για τούτη τη γη μας, μόνο και μόνο γιατί είμαστε πάνω της, γιατί την πατάμε.

Η περιήγηση στάθηκε πάντα εύκολη λεία σε κάθε λογής καιροσκόπους, εμπόρους της ομορφιάς και του πολιτισμού ενός τόπου. Η συνειδητά κακή εκμετάλλευση, θα έλεγα και η λανθασμένη, χωρίς πρόθεση, εκμετάλλευση, γιατί όχι;, ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες, εννοιών όπως η παράδοση, οι ρίζες, η πολιτιστική κληρονομιά, γιγαντώθηκε. Ο σημερινός θρίαμβος μιας υπερεκμετάλλευσης είναι διπλά επικίνδυνος. Πρώτα, γιατί συνήθως αναπαράγει στείρες και υποβαθμισμένες αισθητικές μορφές του παρελθόντος και καθηλώνει τον περιηγητική, τον επισκέπτη, τον τουρίστα, σε παθητικό δέκτη. Και δεύτερο, γιατί όλα αυτά που ξέρουμε και πουμαντεύουμε γίνονται με τον μανδύα κάποιας δήθεν φιλελεύθερης ή προοδευτικής ιδεολογίας (οι όροι αυτοί εδώ δεν αντανακλούν πολιτική), κάποιας κατ' όνομα ιδεολογίας, όπου όλα τα στοιχεία ενός μεγάλου πολιτισμού ξαναζούν με ένα προσωπείο.

Όμως, ο πολιτισμός ενός τόπου είναι κάτι το ζωντανό. Όχι το εξωτερικό περιτύλιγμα των περιηγητικών μας συμπλεγμάτων και της δήθεν αθώας γραφικότητας, αλλά η βαθύτερη ουσία της πνευματικής έκφρασης, που συμπεριλαμβάνει, εξισορροπεί και ανασυνθέτει δημιουργικά το σύνολο των κοινωνικών και πολιτιστικών μας αντιφάσεων.

Η Κέρκυρα, το δεύτερο σε μέγεθος νησί του Ιονίου και το πρώτο σε πληθυσμό, αλλιώς («νήσος των Φαιάκων»), διοικητικό κέντρο κατά την μακραίωνη περίοδο των ξένων κυριαρχιών, είναι ένα σύγχρονο τουριστικό νησί, με παραδοσιακές τουριστικές υποδομές αλλά και με μεγάλες δυνατότητες υψηλότερης περιηγητικής ανάπτυξης· που μπορούν να γίνουν άπειρες αν η Κέρκυρα συνδεθεί πιο άμεσα και πιο επινοητικά, εφευρετικά, δημιουργικά, με τον πρωτογενή και τον δευτερογενή τομέα παραγωγής-οικονομίας, αλλά και με τους περιβαλλοντικούς, αρχαιολογικούς, αρχιτεκτονικούς και άλλους πόρους της. Δεν εννοώ, προφανώς, ότι η Κέρκυρα δεν είναι τόπος συνδεδεμένος με όλους τους τομείς της οικονομίας· είναι, αλλά ίσως όχι τόσο στενά κι όχι τόσο πειστικά. Πιστεύω, ιδίως σε εποχές κρίσης όπως η σημερινή, ότι πρέπει να κινητοποιηθούν περισσότερο οι παραγωγικές και οι πολιτιστικές δυνάμεις του τόπου, επ' ωφελεία του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, της κοινωνικής ζωής, και κατ' επέκταση επ' ωφελεία και της κοινωνικής συνοχής του τόπου.

Ο πολιτισμός, λοιπόν, είναι ένας ιδιαίτερος και πολύεδρος οικονομικός τομέας, και η αμεσότερη και ισχυρότερη σύνδεσή του με την περιήγηση και με τους επισκέπτες μας είναι απαραίτητη! Το διαχρονικό πλεονέκτημα της Κέρκυρας στον πολιτιστικό τουρισμό, αλλά και της Επτανήσου στο σύνολό της, ας μη το ξεχνάμε αυτό, η συνεισφορά του πολιτισμού στη δομική ιδιομορφία της κερκυραϊκής και ευρύτερα της επτανησιακής οικονομίας, η «ανεξιθρησκεία» και η γενναιοδωρία του πολιτιστικού περιηγητισμού απέναντι στις άλλες εναλλακτικές μορφές περιηγητισμού, η καλλιέργεια των αισθήσεων και της ευαισθησίας μας, χωρίς να αποκλείεται και η παραδοσιακή περιηγητική ψυχαγωγία, όλα αυτά πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της περιηγητικής μας πολιτικής.

Η Κέρκυρα δεν χρειάζεται «συστάσεις». Κάστρα, μνημεία, παραδοσιακοί οικισμοί, αρχιτεκτονική, ναοί, φορείς, περιοχές ειδικού ενδιαφέροντος, συνθέτουν τη μοίρα της, το μέλλον της. Ο επισκέπτης, ο περιηγητής, ο φίλος της Κέρκυρας χρειάζεται επειγόντως και την πιο οργανωμένη πολιτιστική περιήγηση, την περισσότερο συνδεδεμένη με ό,τι καλείται να χαρεί. Ας διαφυλαχθεί, κατόπιν αυτού, ως κόρη οφθαλμού, η εντυπωσιακά όμορφη Κέρκυρα, με τα ειδυλλιακά τοπία και τα γραφικά αξιοθέατα, την εύφορη γη, τους καταπράσινους λόφους και τις υπέροχες παραλίες, αλλά και με τα σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα και με τη μοναδική αρχιτεκτονική (η πόλη είναι η μεγαλύτερη διατηρημένη και κατοικημένη μεσαιωνική πόλη στην Ελλάδα), με τη μίξη αρχιτεκτονικών και πο-

λιτισμικών στοιχείων, με τα κάστρα και με τις παραδοσιακές γειτονιές, και επιπλέον με τον παραδοσιακό πολιτισμό, τις πολιτιστικές δραστηριότητες και τη φιλική ατμόσφαιρα.

Υποστηρικτές και θαυμαστές τώρα πια έχει αρκετούς ο πολιτιστικός περιηγητισμός. Εκείνο που θα πρέπει να επιδιωχθεί είναι η μεγαλύτερη ανάπτυξη και διάδοσή του. Πρέπει κανείς να βλέπει ολόπλευρα το ιστορικό, κοινωνικό, πολιτιστικό «είναι» ενός τόπου. Έχω την αίσθηση ότι η Κέρκυρα –το μαρτυρεί άλλωστε το παρόν Ι΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο και οι τομείς του– έχει ακόμη διάχυτο πολιτισμό, ως καθημερινή ζωή και συμπεριφορά, δηλαδή, τελικά, φορείς και ανθρώπους που διατηρούν ήθη και έθιμα σε εγρήγορση.

Το νησί, όπως άλλωστε ολόκληρη η Επτάνησος, διατηρεί στη γλώσσα του και στην πολιτιστική του παράδοση, βαθιά ίχνη από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό· και βέβαια είχε πληγωθεί από κατακτητές, από επώδυνες προστασίες. Τα ίχνη αυτά, τα θετικά και τα αρνητικά, θα βοηθήσουν στη λήψη αποφάσεων. Η Κέρκυρα, η πόλη, η πρωτεύουσα, αλλά και τα χωριά, έχει το καθένα την ιστορία του και την ξεχωριστή του χάρη. Όταν το νησί αποκτήσει καλύτερο οδικό δίκτυο, όταν επιμεληθεί καλύτερα την αρχιτεκτονική κάποιων νεότερων οικισμών, ιδίως παραλιακών, και κυρίως όταν οργανώσει ακόμη περισσότερο –γιατί η οργάνωση δεν λείπει– την πολιτιστική της υποδομή σε μνημεία, ναούς, ενδιαφέροντες χώρους, θα είναι σε θέση να συναγωνιστεί από θέση ισχύος τους προσφιλέστερους ευρωπαϊκούς περιηγητικούς προορισμούς. Η επιχειρηματική νοοτροπία των κατοίκων του νησιού δεν νομίζω ότι λείπει, ούτε παράλληλα η κατανόηση για τη νοοτροπία και τις στοιχειώδεις ανάγκες των επισκεπτών της.

(Θα κάνω στο σημείο αυτό, εντός παρενθέσεως, μια παρέκβαση, αναφέροντας μια επιλογή αρκετών ξενοδόχων της Κέρκυρας, της ιδιαίτερης πατρίδας μου: σε αρκετά ξενοδοχεία το πρωινό που προσφέρεται αποτελείται κυρίως από κερκυραϊκά προϊόντα. Κλείνει η παρένθεση)

Οφείλουμε, κάτω απ' αυτό το πρίσμα, να οδηγούμαστε συνεχώς προς μια κοινωνία συμμετοχική, προς έναν, θα έλεγα, περιηγητισμό συμμετοχικό, από την πλευρά των επαγγελματιών της υποδοχής των επισκεπτών μας· να οδηγούμαστε προς έναν περιηγητισμό αληθινά συμμετοχικό, κι όχι προς αρθρωμένες ομάδες πολιτών που ασχολούνται με τον τουρισμό. Ανάδυση νέων κλάδων και τουριστικών επιχειρήσεων, με γνώμονα τον πολιτισμό και τον εναλλακτικό τουρισμό, όπως αδρά περιγράψαμε παραπάνω, σημαίνει νέες επενδύσεις, μικρές έστω προς το παρόν, καθώς και μεταφορές πόρων. Ωστόσο, ας προσέξουμε. Αυτά και άλλα πολλά, ανάλογα και συνακόλουθα, προϋποθέτουν ότι δεν θα παραμεριστούν άλλες αξίες, ότι δεν θα γίνει αυτοσκοπός ο τουρισμός. Η εκτίμησή μου είναι ότι δύσκολα ο τουρισμός γίνεται αυτοσκοπός όταν δεν απομακρύνεται από τον πολιτισμό, από την ιστορία, από τις τέχνες και τα γράμματα, από την παράδοση ενός

τόπου. Μια τέτοια αναζήτηση, μια προσπάθεια αυτογνωσίας πρέπει να συνοδεύει πάντοτε τα έργα και τις ημέρες ενός τουριστικού τόπου. Στοιχεία τοπικά, στοιχεία της τοπικής ιστορίας και της τοπικής παράδοσης, τοπικά λαογραφικά δεδομένα, ας μας οδηγήσουν στα επόμενα βήματα. Η ιστορία της νεοελληνικής κουλτούρας και του πολιτισμού μας ας βρίσκεται συνεχώς μπροστά μας, στα βήματά μας για την ανάπτυξη, κι όχι κατ' ανάγκη, αν μπορώ να το πω αυτό, μόνο για την ανάπτυξη του περιηγητισμού.

Η Κέρκυρα έχει παράδοση στη μουσική, στα γράμματα, στις τέχνες... Έχει αρχαιότητες. Όλα αυτά είναι γνωστά κι έχουν αναλυθεί, κατά κόρον, με γλαφυρό τρόπο, από επιστημονικούς ή πνευματικούς φορείς κι από ανθρώπους των γραμμάτων. Είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι ο πολιτισμός ισοδυναμεί με την υπερηφάνεια ενός τόπου και θέτουν βέτο στην απροκάλυπτη απεμπόληση κάθε ορθής αναπτυξιακής λογικής και σκέψης. Συχνά ο πολιτισμός παραμερίστηκε υπέρ άλλων προτεραιοτήτων. Άρα, υπάρχει ανάγκη και για κάτι άμεσο, για άμεσα μέτρα. Επιγραμματικά:

- α) Σωστή ενημέρωση, σε περιφερειακή και δημοτική κλίμακα, των πολιτών, με κινητοποίηση και συντονισμό κάθε μεμονωμένου σωματείου, κίνησης και οργάνωσης πολιτών για την προστασία μνημείων και τόπων.
- β) Εγκαθίδρυση αποτελεσματικού ελέγχου.
- γ) Επιμόρφωση και ένταξη άνεργων νέων ως ειδικών σε θέματα προστασίας.

* * *

Αν ήθελε κανείς να συνοψίσει σε πολύ γενικές και σίγουρα σε απλές γραμμές τα πράγματα, θα παρατηρούσε πως έννοιες όπως η «πολιτιστική ταυτότητα» του τόπου, οι «παραδόσεις του λαού μας», πρέπει να ενδυναμωθούν στην πράξη. Κάποιες μορφές ενισχύσεων, επιχορηγήσεων, ωστόσο, κάμφθηκαν μπροστά στην καχεξία των προϋπολογισμών των υπουργείων και της τοπικής αυτοδιοίκησης, κι ο λαϊκισμός αναζητεί εναγωνίως τα νέα γούστα της κοινωνίας μας. Ας ευχθούμε ότι θα ξαναρχίσουν οι συζητήσεις για τη γενικότερη κρίση που περνά ο πολιτισμός στη χώρα κι ότι από την εμπειρία της οικονομικής κρίσης θα διδαχτούμε κάτι τουλάχιστον. Κι η Κέρκυρα, περί της οποίας ο κεντρικός λόγος, γνώρισε τα τελευταία χρόνια μια αλματώδη τουριστική ανάπτυξη, που ωστόσο αλλοίωσε το φυσικό της περιβάλλον και μετέβαλε, μάλλον μεταβάλλει, σε ελάχιστο χρόνο, τον τρόπο ζωής των κατοίκων της. Η άμεση πολιτιστική στρατηγική είναι αναγκαία όσο ποτέ άλλοτε.

Περίληψη / Summary

Ένα «ταξίδι με ξεναγό την πολιτιστική κληρονομιά» ενός τόπου είναι κάτι περισσότερο από μια απλή πληροφόρηση. Εκείνο που προέχει είναι να δούμε πώς προσλαμβάνονται οι πληροφορίες, και τελικά πώς αξιοποιείται ο πολιτιστικός πλούτος κάθε τόπου. Η Κέρκυρα είναι η αφορμή των σκέψεών μου, καθώς εδώ γεννήθηκα και αναπνέω και ζω, όπως θα μπορούσε να είναι και κάθε τόπος.

A "journey guided by the cultural heritage" of a place is something more than just providing information. A priority is to see the way the information is acquired and how the cultural wealth of a place is optimized!!! Corfu is the cause of my thoughts, since I was born and breathe and live here, like there could have been any other place.

Από την παλιά πόλη της Κέρκυρας.

ΘΑΛΑΣΣΙΝΑ ΤΑΞΙΔΙΑ ΣΤΟ ΙΟΝΙΟ ΓΙΑ ΑΝΑΨΥΧΗ (ΚΡΟΥΑΖΙΕΡΕΣ): Η ΕΠΙΚΑΙΡΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΣ

Δημήτρης Μιχαλούδης

Οι κρουαζιέρες συγκαταλέγονται –προφανώς– στον θαλάσσιο τουρισμό, ο οποίος, τουλάχιστον κατά τα τελευταία χρόνια, εμφανίζεται ως η Νο 1 προτεραιότητα του ελληνικού Υπουργείου Τουρισμού. Η ελληνική προεδρία στην Ε.Ε. αυτό το εξάμηνο στηρίζει πολλά στον θαλάσσιο τουρισμό, και πάρα πολύ στην κρουαζιέρα. Ας σημειωθεί, ότι άλλες υποκατηγορίες θαλάσσιου τουρισμού είναι ο αλιευτικός τουρισμός, το «γιώτιγκ» (τομέας ιδιαίτερα επωφελής οικονομικά), ο καταδυτικός τουρισμός, τα «εξτρέιμ» θαλάσσια σπορ κ.ά.

Η κρουαζιέρα μπορεί να απογειώσει τον ελληνικό τουρισμό. Ήδη σε ορισμένα νησιά, μεταξύ αυτών και στα περισσότερα, σχεδόν σε όλα τα νησιά της Επτανήσου, ο τουρισμός της κρουαζιέρας έχει απογειωθεί. Ωστόσο οφείλουμε να βλέπουμε και τις παθογένειες, ιδίως την παθογένεια των υποδομών και της εποχικότητας. Η κρουαζιέρα δεν είναι μόνο θερινή, αν υπάρχουν και χειμερινές υποδομές. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν για την κρουαζιέρα, γενικότερα, οι Κυκλάδες, η Κέρκυρα, το Ηράκλειο, η Ρόδος... Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν, ως νησιά που είναι κατάλληλα για τον τουρισμό της συστηματικής κρουαζιέρας ή και για την κρουαζιέρα με ατομικά σκάφη –αναφέρομαι στα Επτάνησα–, η Κεφαλονιά, η Ζάκυνθος, η Λευκάδα, κι ακόμη τα μικρότερα νησιά, η Ιθάκη και οι Παξοί.

Ήδη από τον Αύγουστο του 2013 η χώρα έχει αποκτήσει πιο σύγχρονο θεσμικό τουριστικό πλαίσιο, με τη χωροθεσία Περιοχών Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης. Αν καταργηθούν οι συναρμοδιότητες, αν αυξηθεί ο προϋπολογισμός (για διαφήμιση και διαδικτυακή προβολή), αν παραμείνει ως έχει ο σημερινός Φ.Π.Α. στην εστίαση (την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές ο Φ.Π.Α. στην εστίαση είναι 13 %), αν ευδωθεί το νέο μέτρο των ανοικτών καταστημάτων κατά τις Κυριακές (χωρίς επ' ουδενί –το τονίζω αυτό, ως απαραίτητη προϋπόθεση– χωρίς, λοιπόν, να θίγονται οι εργαζόμενοι), τότε μπορούμε να προσδοκούμε πάρα πολλά.

Σύμφωνα με τα παραστατικά στοιχεία που είχα στη διάθεσή μου κατά τον χρόνο που γραφόταν αυτή η εισήγηση, αύξηση 4,2% για τον Οκτώβριο 2013 σε σχέση με τον Οκτώβριο 2012, και 11,7% για το δεκάμηνο του '13 σε σχέση με το αντίστοιχο δεκάμηνο του '12, παρουσίασε ο αριθμός των επισκεπτών από

τα κρουαζιερόπλοια στην Κέρκυρα. Εξ ανάγκης αναφέρομαι κάπως περισσότερο στην Κέρκυρα, καθώς εδώ ζω και τα στοιχεία μου προέρχονται κυρίως από τοπικά δημοσιεύματα. Δεν έχω πρόθεση, πάντως, να θέσω και να αναλύσω στατιστικά στοιχεία, ούτε να σας κουράσω με πολύ ειδικούς αριθμούς: αλλού αποβλέπει αυτή η εισήγηση, που δεν είναι εισήγηση ειδικού για τις κρουαζιέρες αλλά εισήγηση ανθρώπου που πονά τον τόπο στον οποίο ζει.

Ωστόσο, για μια αίσθηση, οφείλω να προσθέσω, σύμφωνα με δημοσιεύματα, ότι, τουλάχιστον στην Κέρκυρα, είχαμε την περασμένη χρονιά μικρή μείωση άφιξης κρουαζιεροπλοίων έναντι της προπερασμένης χρονιάς. Είχαμε όμως αύξηση επιβατών, παρά το γεγονός ότι μειώθηκαν οι προσεγγίσεις. Σημαντικό μερίδιο σ αυτήν την αύξηση οφείλεται στην αυξανόμενη πληρότητα που παρουσιάζουν τα κρουαζιερόπλοια.

Επίσης, επιγραμματικά: Ξεπέρασαν τους 700.000 οι επισκέπτες με κρουαζιερόπλοια στο νησί της Κέρκυρας κατά την περίοδο Μαρτίου – Νοεμβρίου 2013, ενώ αναμενόταν, όταν γράφονταν οι πρώτες γραμμές αυτής της εισήγησης, ένα ακόμη κρουαζιερόπλοιο ανήμερα των Χριστουγέννων 2013. Τον Νοέμβριο η αύξηση των επιβατών ήταν 40,3% σε σχέση με το Νοέμβριο του 2012 και 13,1% ήταν η αύξηση για το 11μηνο του '13 σε σχέση με το αντίστοιχο διάστημα του '12.

Τον Νοέμβριο προσέγγισαν στο κερκυραϊκό λιμάνι 28 κρουαζιερόπλοια, με 44.377 επιβάτες έναντι των είκοσι ενός κρουαζιερόπλοίων με 31.623 επιβάτες που ήρθαν πέρυσι, αύξηση 40,3% και 12.754 περισσότεροι επιβάτες, ενώ και οι προσεγγίσεις ήταν αυξημένες κατά 33,3%. Σημαντικό μερίδιο της αύξησης του 13,1% οφείλεται στην πληρότητα που παρουσιάζουν τα κρουαζιερόπλοια, η οποία έφτασε στο 86,3% έναντι 79,5%, μια αύξηση 6,8% για τον μήνα Νοέμβριο.

Η ανασκόπηση του 11/μηνου για το 2013 δείχνει μια αύξηση 13,1% με 82.014 περισσότερους επιβάτες. Οι αφιχθέντες επισκέπτες κρουαζιερόπλοίων για την φετινή περίοδο είναι 706.361 έναντι 624.347 και οι προσεγγίσεις στο σύνολο τους είναι 478 έναντι 485, όπως προαναφέραμε, μια μείωση της τάξης του -1,4%.

Πέραν αυτών, καλή θα ήταν και μια μικρή ματιά στις χώρες προέλευσης κατά το 11/μηνο 2013. Πρώτη έρχεται η Ιταλία, και ακολουθούν, η Αγγλία, η Γερμανία, οι Η.Π.Α., η Ισπανία, η Γαλλία, η Αυστραλία, η Ελβετία, ο Καναδάς, η Αυστρία, η Ρωσία και λοιπές χώρες. Οι ανά μήνα μετρήσεις παρουσιάζουν διαφορές.¹

Και κάτι ακόμη: Για πρώτη φορά φέτος η Τράπεζα της Ελλάδος δημοσιοποίησε στοιχεία που αφορούν στην κρουαζιέρα. Όπως προέκυψε, το 2012 ο κάθε επιβάτης «άφησε» στη χώρα κατά μέσον όρο περίπου 100 €. Κατόπιν τού-

1. (Πηγή: <http://www.corfutime.gr/?p=14502>)

του, με 5,4 εκατομμύρια εξόδους επιβατών στα λιμάνια της χώρας (4.737 αφίξεις πλοίων) οι συνολικές εισπράξεις από ταξιδιώτες κρουαζιεράς διαμορφώθηκαν στα 519,4 εκατομμύρια €, μείον 101,8 εκατομμύρια € που συμπεριλαμβανονταν στα ήδη καταγραφόμενα στοιχεία και αφορούσαν ταξιδιώτες που αναχωρούσαν από την Ελλάδα (Έρευνα Συνόρων, Last-port).

* * *

Η πόλη της Κέρκυρας αλλά και γενικότερα η οικονομία του νησιού τονώνεται από την καθημερινή και αυξημένη προσέλευση των επισκεπτών κρουαζιερόπλοιων, αφού σχεδόν καθημερινά 3 κατά μέσον όρο κρουαζιερόπλοια προσεγγίζουν το λιμάνι κατά την εαρινή, θερινή και φθινοπωρινή περίοδο. Οι έρευνες, όσον αφορά στα χρήματα που αφήνουν οι επισκέπτες από τα κρουαζιερόπλοια, στην αγορά, βοηθούν στην εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων και στη διατύπωση προτάσεων για την προστασία και ανάπτυξη αυτής της αγοράς.

Η επίκαιρη προστασία, λοιπόν, των θαλασσινών ταξιδιών στο Ιόνιο για αναψυχή – η επίκαιρη προστασία της κρουαζιεράς. Σύμφωνα με όλα τα στοιχεία και τις δηλώσεις αρμοδίων, από τον γενικό γραμματέα του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (Π.Ο.Τ.) κύριο Τζαλέμπ Ριφάι μέχρι την υπουργό Τουρισμού κυρία Όλγα Κεφαλογιάννη,² ο σφυγμός της τουριστικής αγοράς, σ' ό,τι αφορά τη χώρα μας, είναι αισθητός. Ο τουρισμός δεν είναι όμως ποτέ δεδομένος.

Παρατηρεί ο κύριος Ριφάι σε σχετική συνέντευξή του σε ελληνική εφημερίδα:³

Αυτό που συμβαίνει τώρα είναι η τάση για συνδυασμό ειδικών [niche] προϊόντων, όχι ενός μόνο. Υπάρχουν διαφορετικά «κοινά» τα οποία έρχονται για έναν συγκεκριμένο σκοπό αλλά δεν θέλουν να περιοριστούν σ' αυτό. Ακόμη και επισκέπτες που έρχονται για «ήλιο και θάλασσα» βλέπουμε ότι αρχίζουν να θέλουν να κάνουν και άλλα πράγματα. Η τάση είναι να προσφέρουμε ένα μείγμα όσο πιο πλούσιο γίνεται. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να «σπάσει» η εποχικότητα, αλλά και οι τουρίστες να μείνουν περισσότερες ημέρες. Είναι ο τρόπος να μειωθεί ο συνωστισμός τον οποίο συγχέουμε με τον μαζικό τουρισμό. Είναι όμως πολύς κόσμος στο ίδιο μέρος την ίδια εποχή. Για να το αντιμετωπίσεις πρέπει να τους δώσεις και άλλες επιλογές και μέρη να επισκεφθούν. Έτσι δαπανούν περισσότερα χρήματα, γίνεται αποσυμφόρηση της περιοχής, μένουν περισσότερο χρόνο και ωφελούν περισσότερο κόσμο. Ο τουρισμός έχει μετατοπιστεί από την έννοια του προϊόντος στην έννοια της εμπειρίας. Ένα προϊόν από μόνο του δεν μπορεί να επιβιώσει αν δεν εμπλουτιστεί με άλλες υπηρεσίες που να το κάνουν μια ολοκληρωμένη εμπειρία.

2. Το Βήμα, 16 Μαρτίου 2014 – Ανάπτυξη, σελ. 7

3. Το Βήμα, ό.π.

Νομίζω ότι τα παραπάνω, τηρουμένων των αναλογιών, αποτελούν ένα χρυσό κλειδί για την προστασία και την ανάπτυξη και της κρουαζιέρας. Τα Επτά-νησα, από την πλευρά της γεωγραφικής τους θέσης και της ιστορίας αποτελούν ιδανικό προορισμό. Δεν θα μπω σε λεπτομέρειες υποδομών, διαδικασιών, ξεναγήσεων κ.λπ., που άλλωστε δεν είναι το αντικείμενο αυτής της εισήγησης. Θα επισημάνω, όμως, πως, σε ό,τι αφορά την Κέρκυρα, κατ' αναλογία και τα λοιπά μεγάλα νησιά μας, η παλιά πόλη της Κέρκυρας αποτελεί έναν εντυπωσιακό συνδυασμό από φρούρια, ανάκτορα, στενά σοκάκια, καμάρες και ψηλά κτήρια δυτικού τύπου. Διαθέτει ιστορικούς ναούς, μουσεία, πινακοθήκες και πολιτιστικούς φορείς. Διαθέτει ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. Στην Κέρκυρα ζουν οι Ορθόδοξοι, αλλά και Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες και Εβραίοι – ας μη το ξεχνάμε αυτό. Το νησί διαθέτει βιοτεχνίες και εταιρείες μεταποίησης τοπικών προϊόντων, που πρέπει να δράσουν, σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση, τον Οργανισμό του Λιμένος, το Επιμελητήριο και με όσους άλλους φορείς μπορεί να εμπλέκονται σε ζητήματα κρουαζιέρας. Οι επιβάτες των κρουαζιερόπλοιων, που βγαίνουν στην πόλη για λίγες ώρες, είναι απαιτητικοί, κι η Κέρκυρα μπορεί να γίνει ακόμη περισσότερο ελκυστική. Το ελαιόλαδο, το τοπικό κρασί, το κουμ-κουάτ στις ποικίλες μορφές του, οι μάντολες, το τοπικό σαπούνι (το οποίο εξακολουθεί να παράγεται), μπορούν να παίξουν το δικό τους ρόλο, όχι μόνο ως προϊόντα που ανακαλύπτει τυχαία ο τουρίστας περιφερόμενος στην πόλη αλλά και ως προϊόντα που διαφημίζονται επί τούτου για τους επιβάτες των κρουαζιερόπλοιων· αν θέλετε και ως προϊόντα που προσφέρονται ως δείγματα.

Θα έλεγα και την μεγάλη κουβέντα, ότι οι επιβάτες κάθε κρουαζιερόπλοιου, την στιγμή που βγαίνουν από το πλοίο πρέπει να έχουν υποδοχή. Από κάθε πλοίο, οποιαδήποτε μέρα και ώρα, όχι μόνο στο πρώτο πλοίο ή στα πρώτα πλοία κάθε τουριστικής σαιζόν. Από αυτοδιοικητικούς εκπροσώπους; Από πολιτιστικούς φορείς, φορείς χορού, μουσικής ή παρεμφερών δραστηριοτήτων; Δεν ξέρω πώς. Το καταθέτω όμως, διότι δεν σας κρύβω ότι μ' έχει απασχολήσει. Μ' έχει απασχολήσει με τη σκέψη ότι ένας από τους στόχους που πρέπει να τεθούν πιο άμεσα, πιο συγκεκριμένα και πιο ολοκληρωμένα, είναι η οργανωμένη σύνδεση των λιμανιών μας με μίαν υποδοχή κατά την άφιξη κρουαζιερόπλοιου, με την δέουσα αξιοπρέπεια, και με τις τοπικές αγορές.

Αν επιχειρήσουμε να ταξινομήσουμε με ακρίβεια τα αγαθά που καταναλώνονται από τους επιβάτες μιας κρουαζιέρας, κατ' ανάγκη πλάι στα τρόφιμα θα έπρεπε να ταξινομήσουμε και τα βιβλία, και την αργυροχρυσοχοΐα, και την αγγιοπλαστική. Και όχι μόνο. Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να ευνοούνται κάποια είδη εις βάρος των υπολοίπων, από την πλευρά των επίσημων κατευθύνσεων που μπορεί να δίνονται στους φιλοξενούμενούς μας.

Στην πραγματικότητα, και πέρα από τους παραδοσιακούς στρατηγικούς

χειρισμούς της κρουαζιέρας, δύο είναι οι στρατηγικές που συγκρούονται και θα συγκρουστούν στο μέλλον: η μία, είναι αυτή που εμμένοντας στην παραδοσιακή εικόνα της υποδοχής των επισκεπτών μας θα αρκестεί στη διατήρηση των «κεκτημένων» και στις εμβολωματικές λύσεις, μετατρέποντας τον τόπο σ' έναν απλώς καλό τόπο, με ήλιο και με θάλασσα.. Η δεύτερη εκδοχή, και αυτή αναγκαστικά «αμυντική», με την έννοια της μεγάλης προσοχής, θα πρέπει να στηριχτεί στις πραγματικά υγιείς και ριζοσπαστικές δυνάμεις της επτανησιακής κοινωνίας, προχωρώντας στις αναγκαίες τομές και ρήξεις με τα κάθε λογής κατεστημένα συμφέροντα, μέσα από διαδικασίες δημοκρατίας και ουσιαστικά αυτοδιαχείρισης. Που θα μπορέσει να αξιοποιήσει και τη σύγχρονη τεχνολογική πρόοδο, σώζοντας ό,τι και σήμερα μπορεί να σωθεί, αξιοποιώντας τα στρατηγικά οφέλη μας, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για τη διαφύλαξη των καλών υπηρεσιών μας.

* * *

Συμπερασματικά: Οι κρουαζιέρες είναι μεν η αιχμή του δόρατος για την αύξηση του τουριστικού κύματος προς την Ελλάδα, αλλά αρκετά από τα λιμάνια της χώρας φαίνεται πως δεν μπορούν να υποδεχθούν τους επισκέπτες. Τα περισσότερα είναι ακατάλληλα για κρουαζιερόπλοια, ενώ ένας μεγάλος αριθμός αντιμετωπίζει κι άλλα σοβαρά προβλήματα. Το λιμάνι της Κέρκυρας είναι καλό λιμάνι.

Κάτι τέτοιο προδίδει μελέτη του Ε.Μ.Π., η οποία αποτυπώνει τις τραγικές ελλείψεις υποδομών στα ελληνικά λιμάνια. Χαρακτηριστικό είναι πως στα 70 από 93 ελληνικά λιμάνια, δεν μπορούν να φιλοξενηθούν κρουαζιερόπλοια, ενώ τα 46 δεν έχουν το απαιτούμενο βάθος.

Επιπλέον, όπως αναφέρει η εφημερίδα *Έθνος*, από 93 λιμάνια της χώρας το 69,89% έχει ανεπαρκείς χερσαίες διευκολύνσεις, το 86,02% αντιμετωπίζει προβλήματα κυματισμού, στα μισά εξ αυτών (49,46%) καταγράφονται προβλήματα βάθους, ενώ το 75,27% είναι ακατάλληλα για κρουαζιερόπλοια.⁴

Σοβαρότατες επιπτώσεις στον τουρισμό και πιο συγκεκριμένα στον αριθμό προσεγγίσεων ξένων κρουαζιερόπλοιων σε ελληνικά λιμάνια αναμένεται να έχει η έκρυθμη κατάσταση που επικρατεί στη Μέση Ανατολή (Συρία, και όχι μόνο), σύμφωνα με τα στοιχεία που είχε ανακοινώσει εκπρόσωπος της διοίκησης της Ένωσης Εφοπλιστών Κρουαζιερόπλοιων και Φορέων Ναυτιλίας στον Υπουργό Ναυτιλίας και Αιγαίου Μιλτιάδη Βαρβιτσιώτη.

Όπως αναφέρει αναλυτικό δημοσίευμα του Αντώνη Τσιμπλάκη στον δικτυακό τόπο naftemporiki.gr:

4. <http://www.iefimerida.gr/node/149085#ixzz2xS6a74CR>

[...] Εκπρόσωπος μεγάλων εταιρειών κρουαζιέρας ανακοίνωσε στον κ. Βαγ-
βιτισιώτη ότι από τα στοιχεία που έχει ο ίδιος αλλά και άλλοι συνάδελφοί
του, οι περισσότερες εταιρείες έχουν ανακοινώσει μειώσεις στις προσεγγίσεις
σε ελληνικά λιμάνια που κυμαίνονται από 25% έως 30% για το 2014, ενώ
παράλληλα σε ό,τι αφορά το *home port* δεν υπάρχει καμία πρόοδος για την
επόμενη χρονιά.

»Οι μειώσεις αυτές προγραμματίστηκαν λόγω της συνεχιζόμενης έκρυθμης
κατάστασης στις χώρες της Β. Αφρικής και της Συρίας.

»Ως απάντηση οι εταιρείες επέλεξαν να αλλάξουν σε ένα ποσοστό του στόλου
τους προορισμούς και να κατευθυνθούν στην Άπω Ανατολή, που είναι ο νέος
μεγάλος στόχος της κρουαζιέρας στη Δυτική Μεσόγειο και στη Βόρεια
Ευρώπη.

«Κράτει οι μηχανές στην κρουαζιέρα», ήταν ένα τίτλος σχετικού ρεπορτάζ.⁵ Εί-
ναι βέβαιο ότι η αναταραχή επηρεάζει τον μακροπρόθεσμο σχεδιασμό των εται-
ρειών κρουαζιέρας. Από την άλλη μεριά ακούμε ότι κάποιες εταιρείες επενδύ-
ουν στην αύξηση της ζήτησης για ελληνικούς προορισμούς. Αυτό δημιουργεί ελ-
πίδα. Στις 5 Απριλίου 2014 είχε ξεκινήσει και επίσημα η τουριστική περίοδος
στην Κέρκυρα σ' ό,τι αφορά την κρουαζιέρα, με ζεστή υποδοχή από τον Οργανι-
σμό Λιμένος Κέρκυρας. Στην πόλη ξεχύθηκαν 2.923 επιβάτες.⁶ Ας προσέξουμε
ως κόρην οφθαλμού το ιστορικό μας κέντρο, τα μνημεία μας, τους επαγγελματίες
και τους καταστηματοάρχες της πόλης μας... Οφείλουμε οι δείκτες που θα σημει-
ωθούν αυτό το καλοκαίρι να είναι υψηλότεροι. Η εισήγηση αυτή δεν θα προτεί-
νει συγκεκριμένα πράγματα, δεν μπορεί άλλωστε. Προτείνεται όμως η μεγάλη
προσοχή μας.

5. *Το Βήμα*, Ανάπτυξη, 6 Απριλίου 2014.

6. *Κερκυραϊκά Νέα*, 10 Απριλίου 2014.

Περίληψη / Summary

Η προστασία των θαλασσινών ταξιδιών για αναψυχή στα Επτάνησα (κρουαζιέρες) είναι ένα σοβαρό κεφάλαιο στον τομέα του θαλάσσιου τουρισμού. Οι κρουαζιέρες αποτελούν την αιχμή του δόρατος για την αύξηση του τουριστικού ρεύματος προς την Ελλάδα. Τα Επτάνησα διακρίνονται με τα κατάλληλα λιμάνια, αλλά προτείνεται μεγάλη προσοχή σε μια σειρά από θέματα, διότι ο τουρισμός δεν είναι ποτέ δεδομένος.

The protection of the recreational marine voyages in Ionian Islands (cruises) is an important issue in the sector of the marine tourism. The cruises are extremely important for the increase of the tourists' wave to Greece. The Ionian Islands are equipped with the appropriate ports, but attention is suggested to a series of issues, regarding the fact that tourism can never be taken for granted.

ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ ΕΠΙΒΑΤΩΝ ΚΡΟΥΑΖΙΕΡΑΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2013						
α/α	ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΕΠΙΒΑΤΕΣ 2013	ΕΠΙΒΑΤΕΣ 2012	ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΕΠΙΒΑΤΩΝ	ΜΕΤΑΒΟΛΗ %	ΜΕΡΙΔΩ %
1	ΙΤΑΛΙΑ	131.195	91.304	39.891	43,7	18,6
2	ΑΓΓΛΙΑ	123.625	136.953	-13.328	-9,7	17,5
3	ΓΕΡΜΑΝΙΑ	83.856	38.190	45.666	119,6	11,9
4	ΑΜΕΡΙΚΗ	77.407	88.534	-11.127	-12,6	11,0
5	ΕΣΠΑΝΙΑ	42.004	68.690	-26.686	-38,8	5,9
6	ΓΑΛΛΙΑ	40.393	30.384	10.009	32,9	5,7
7	ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ	25.476	20.549	4.927	24,0	3,6
8	ΕΛΒΕΤΙΑ	21.899	13.306	8.593	64,6	3,1
9	ΚΑΝΑΔΑΣ	20.875	25.059	-4.184	-16,7	3,0
10	ΑΥΣΤΡΙΑ	20.589	13.438	7.151	53,2	2,9
11	ΡΩΣΙΑ	5.310	13.178	-7.868	-59,7	0,8
12	ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	113.732	84.762	28.970	34,2	16,1
ΣΥΝΟΛΟ		706.361	624.347	82.014	13,1	100,0

ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ ΕΠΙΒΑΤΩΝ ΚΡΟΥΑΖΙΕΡΑΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ				
ΧΩΡΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ	ΕΠΙΒΑΤΕΣ 2013	ΕΠΙΒΑΤΕΣ 2012	ΜΕΤΑΒΟΛΗ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
ΓΕΡΜΑΝΙΑ	7.940	3.551	4.389	123,6
ΙΤΑΛΙΑ	7.639	6.621	1.018	15,4
ΑΜΕΡΙΚΗ	6.749	4.986	1.763	35,4
ΑΓΓΛΙΑ	6.312	4.307	2.005	46,6
ΓΑΛΛΙΑ	2.893	1.905	988	51,9
ΚΑΝΑΔΑΣ	1.899	1.289	610	47,3
ΑΥΣΤΡΙΑ	1.140	883	257	29,1
ΙΣΠΑΝΙΑ	918	745	173	23,2
ΕΛΒΕΤΙΑ	832	548	284	51,8
ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ	587	772	-185	-24,0
ΡΩΣΙΑ	269	194	75	38,7
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	7.199	5.822	1.377	23,7
ΣΥΝΟΛΟ	44.377	31.623	12.754	40,3

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ
ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΝΤΟΠΙΩΝ.
ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ Η ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ

Δημήτριος Χ. Καλογιάννης

Ο τουρισμός αποτελεί σημαντικό κοινωνικο-οικονομικό φαινόμενο με θεαματική δυναμική, κυρίως, τα τελευταία πενήντα χρόνια. Στη χρονική αυτή διαδρομή¹ ο τουρισμός άλλαξε μορφή και ένταση, ενώ συνεχώς διαφοροποιείται σύμφωνα με τα πρότυπα της οικονομίας και της κοινωνίας, στις οποίες δρα και αναπτύσσεται.

Ένας ορισμός του τουρισμού είναι αυτός του Παγκοσμίου Οργανισμού Τουρισμού (World Travel Organization) που αναφέρει ότι:² «ο τουρισμός περιλαμβάνει τις δραστηριότητες των ατόμων που ταξιδεύουν και διαμένουν σε τόπους μακριά από το περιβάλλον της κανονικής διαμονής τους όχι για περισσότερο από ένα συνεχόμενο έτος για επαγγελματικούς λόγους, αναψυχής ή άλλους σκοπούς».

Ο τουρισμός, ως αντικείμενο μελέτης, έχει πλέον διεπιστημονικό χαρακτήρα. Οι κυριότερες κατά τον Δ. Λαγό επιστήμες που τον μελετούν είναι:³ το μάρκετινγκ, το δίκαιο, η γεωγραφία, ο φυσικός και οικονομικός σχεδιασμός, η εθνογραφία, η ψυχολογία, η κοινωνιολογία και η ανθρωπολογία. Από τις επιστήμες αυτές προήλθαν και οι εξειδικευμένες μορφές των κλάδων αυτών στον τουρισμό (παράδειγμα: από το μάρκετινγκ στο τουριστικό μάρκετινγκ κ.λπ.).

Σε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων του, ο τουρισμός μπορεί να έχει⁴ επιπτώσεις θετικές ή αρνητικές, στους τομείς της οικονομίας, του περιβάλλοντος και της κοινωνίας-πολιτισμού ενός τόπου. Το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον, ορίζει⁵ τον τουριστικό αντίκτυπο ως το αποτέλεσμα

1. Χ. Κοκκώσης – Π. Τσάτσης – Ε. Γκρίμπα, *Ειδικές Και Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού, Ζήτηση Και Προσφορά Νέων Προϊόντων Τουρισμού*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2011, σ. 25.

2. Δ. Λαγός, *Τουριστική Οικονομική*, εκδ. Κρητική, Αθήνα 2005, σ. 32.

3. Π. Λύτρας, *Δημόσιες Σχέσεις & Επικοινωνία στον Τουρισμό* εκδ. INTERBOOKS, Αθήνα 2008, σ. 51.

4. R. Doswell, *How effective management makes the difference*, Butterworth Heinemann, Oxford, Boston, 1997, σ. 107, 126, 147.

5. Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον. Αναρτήθηκε στις 31.08.14.

των δραστηριοτήτων της εκμετάλλευσης των φυσικών, κοινωνικών και οικονομικών πόρων. Άρα ο τουριστικός αντίκτυπος είναι τα αποτελέσματα που προκύπτουν σε ένα τουριστικό προορισμό από την τουριστική δραστηριότητα θετικά, αρνητικά ή και τα δύο.

Η Ελλάδα θεωρείται δημοφιλής τουριστικός προορισμός, με προοπτικές να καθιερωθεί ως ισχυρή παρουσία στη διεθνή τουριστική σκηνή. Ήδη, σύμφωνα με την παγκόσμια κατάταξη, η Ελλάδα βρίσκεται μεταξύ των τριάντα πιο ανταγωνιστικών χωρών στον τουρισμό και κατέχει την 29η θέση.⁶ Ο διεθνής τουρισμός αναπτύχθηκε στην Ελλάδα με εξαιρετικά γρήγορους ρυθμούς. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων,⁷ αν και η χώρα μας διανύει μια από τις δυσκολότερες περιόδους στην ιστορία, η μείωση των αφίξεων είναι πολύ μικρή σε σχέση με τον προηγούμενων ετών και ακολουθεί μια σχετική ανοδική τάση.⁸ Το φυσικό περιβάλλον, ο ήλιος και η θάλασσα, το ήπιο κλίμα, η παραδοσιακή και αυθόρμητη φιλοξενία των κατοίκων, η πλούσια ιστορία και πολιτιστική της κληρονομιά, η ανάπτυξη των αερομεταφορών και η σταδιακή βελτίωση της γενικής και τουριστικής υποδομής, επέτρεψαν τη ραγδαία ανάπτυξη της ελληνικής τουριστικής βιομηχανίας.

Ο τουρισμός της Κεφαλονιάς χαρακτηρίζεται κατά βάση ως ηλιοτροπικός. Οι περισσότεροι τουρίστες επισκέπτονται κυρίως την Κεφαλονιά κατά την θερινή περίοδο, όπως φαίνεται από τις αφίξεις σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Κεφαλονιάς και Ιθάκης για το 2010 και 2011. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, οι αφίξεις για τους χειμερινούς μήνες είναι πολύ χαμηλές. Πιο συγκεκριμένα, για το έτος 2010, τον Ιανουάριο, Φεβρουάριο, Μάρτιο και Απρίλιο, οι αφίξεις από τους λιμένες και αερολιμένα του νησιού, κυμαίνονται στις 21.827, 20.510, 27.815 και 25.836 αντίστοιχα για κάθε μήνα. Από τον Μάιο έως τον Οκτώβριο, οι αφίξεις είναι πολύ υψηλές. Η κορύφωση των αφίξεων παρουσιάζεται τον Αύγουστο με 155.159 αφίξεις. Τον Νοέμβριο και Δεκέμβριο οι αφίξεις παρουσιάζουν ξανά μεγάλη πτώση. Στο ίδιο μοτίβο κυμαίνονται και οι αφίξεις του 2011 με μια μικρή πτώση. Τα συμπτώματα

Διαθέσιμο στο: <http://www.unep.org/resourceefficiency/Business/SectoralActivities/Tourism/FactsandFiguresaboutTourism/ImpactsofTourism/tabid/78774/Default.aspx>

6. Χ. Κοκκόσης – Π. Τσάτρας – Ε. Γαρίμπα, *Ειδικές Και Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού, Ζήτηση Και Προσφορά Νέων Προϊόντων Τουρισμού*, ό.π., σ. 38.

7. Διεθνείς τουριστικές αφίξεις, ΣΕΤΕ, Αναρτήθηκε στις 25.08.14, Διαθέσιμο στο: http://sete.gr/GR/TOYRISMOS/Statistika/Katigories%20Statistikon/index.php?form_catID=48

8. Θ. Σιταράς – Χ. Τζένος, *Μάρκετινγκ Τουρισμού Και Ποιοτική Εξυπηρέτηση*, εκδ. INTERBOOKS, Αθήνα 2004 σ. 62.

της έντονης εποχικότητας και της μαζικότητας παραπέμπουν στον οργανωμένο μαζικό τουρισμό διακοπών.

Η Ελλάδα αποτελεί σημείο μελέτης του τουρισμού, κυρίως λόγω της μεγάλης επισκεψιμότητας από τους τουρίστες τα τελευταία χρόνια, γεγονός που παροτρύνει τους επιστήμονες του χώρου μέσα από την έρευνα να προτείνουν βελτιώσεις για το τουριστικό προϊόν της χώρας και να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που απορρέουν από τον τουρισμό. Έτσι, μεγάλος αριθμός Ελλήνων αλλά και ξένων επιστημόνων έχουν ασχοληθεί με ποικίλες διαστάσεις του φαινομένου.

Ο Φίλιππος Λουκίσσας, έχει διεξάγει έρευνα σε⁹ 38 ελληνικά νησιά (Ρόδος, Κέρκυρα, Αίγινα, Τήνος, Ίος, Ύδρα, Μύκονος, Πόρος, Σκιάθος, Σπέτσες, Θάσος, Πάρος, Άνδρος, Πάτμος, Θύρα, Κύθνος, Μήλος, Κως, Σύρος, Χίος, Κεφαλληνία, Μυτιλήνη, Ζάκυνθος, Σάμος, Λευκάδα, Κάλυμνος, Νάξος, Λέρος, Λήμνος, Ικαρία, Κέα, Σκύρος, Σκόπελος, Κάρπαθος, Ιθάκη, Σύμη, Σίφνος, Αμοργός), προκειμένου να μελετήσει την αφομοίωση του τουρισμού από τους ντόπιους, ανάλογα με το μέγεθος της κοινωνίας και την επισκεψιμότητα του τόπου. Η «φέρουσα ικανότητα» λοιπόν επηρεάζει τόσο την συμπεριφορά των τουριστών, όσο και των ντόπιων.

Οι Δημήτρης Λαγός και Μιχάλης Διακομιχάλης, επισημαίνουν στη μελέτη τους¹⁰ για τη φέρουσα τουριστική ικανότητα ανάπτυξης της Κω, ότι θα πρέπει να τίθενται μέτρα λαμβάνοντας υπόψη δύο παραμέτρους: τη χωρητικότητα της γης και τη χωρητικότητα σε υποδομές. Επίσης θα πρέπει να γίνεται μέτρηση των τουριστών που μπορεί να φιλοξενήσει ένας τουριστικός προορισμός, καθώς οι αφίξεις που υπερβαίνουν το όριο δυναμικότητας θα έχουν περιβαλλοντικές και πολιτισμικές επιπτώσεις και κατά συνέπεια αυτό μπορεί να επηρεάσει τις σχέσεις τουριστών και ντόπιων.

Επιπρόσθετα, οι Νικόλας Χαραλαμπίδης και Abraham Pizam (1996), μελετώντας¹¹ τη γνώμη των κατοίκων της Σάμου για τον τουρισμό, κατέληξαν στα εξής συμπεράσματα: οι κάτοικοι όχι μόνο υποστηρίζουν το μέγεθος της τουριστικής βιομηχανίας στον τόπο, αλλά ευνοούν την επέκτασή του. Επίσης από τους ερωτηθέντες προέκυψε ότι λόγω του τουρισμού, υπάρχει μια σειρά από αρνητικές επιπτώσεις όπως: υψηλές τιμές, ναρκωτικά, βανδαλισμοί, φιλονικίες, σε-

9. P. Loukissas, *DEVELOPMENT IMPACTS A Comparative Analysis of the Greek Islands*, Annals of Tourism Research, USA, 1982, τ. 9, σ. 523-541.

10. Δ. Λαγός – Μ. Διακομιχάλης, *Φέρουσα Ικανότητα Τουριστικής Ανάπτυξης νήσου ΚΩ*, 9ο Εθνικό Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), 2011, τ. 6, σ. 1-14.

11. N. Haralambopoulos – A. Pizam, *Tourism's Perceived Social Impacts: The Case of Samos*, Annals of Tourism Research, τ. 23, τ.χ. 3, 1996 σ. 503-526.

ξουαλική παρενόχληση κα. Η μελέτη επιβεβαίωσε ότι όσοι ερωτηθέντες είχαν άμεση σχέση με τον τουρισμό είχαν θετική στάση για τον τουρισμό, σε αντίθεση με αυτούς που δεν είχαν κάποια εμπλοκή με τον τουρισμό.

Ο Πάρις Τσάρτας, μελετά¹² την ανάπτυξη των παραθαλάσσιων περιοχών της Ελλάδας και την μεταβολές της κοινωνίας ως αποτέλεσμα του τουρισμού μεταξύ του διαστήματος 1970-2000, ενώ ο Ευριπίδης Παπαδημητρίου στην έρευνά του αναλύει γενικά¹³ τις στάσεις και τις συμπεριφορές των κατοίκων ενός τουριστικού προορισμού αλλά και των τουριστών. Τέλος ο Αλέξανδρος Σπυράτος πραγματεύεται το ζήτημα¹⁴ της εφαρμογής της φέρουσας ικανότητας στο νησί της Ρόδου.

Σε γενικές γραμμές, όλες οι έρευνες (πλην του Παπαδημητρίου και του Τσάρτα) στηρίζονται έμμεσα στη θεωρία του κύκλου ζωής του τουριστικού προϊόντος του Doxey (η οποία θα εξετασθεί σε επόμενη ενότητα). Η «φέρουσα ικανότητα» διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην στάση των ντόπιων έναντι των τουριστών, ωστόσο κανείς δεν τη χρησιμοποιεί ως θεμελίωση και στήριξη των αποτελεσμάτων τους.

Σχετικά με την Κεφαλονιά και την οπτική της κοινωνιολογίας του τουρισμού, έχουν διεξαχθεί επίσης αρκετές έρευνες όπως της Janeen Arnold Costa και των Simon Hudson και J.R. Brent Ritchie.¹⁵ Η πρώτη έρευνα εξετάζει τη στάση των ντόπιων κατοίκων της Σάμης Κεφαλονιάς ως προς τους αλλοδαπούς μετανάστες και τους τουρίστες. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των ντόπιων και των ξένων εξετάζεται μέσα από πτυχές της παραγωγής, αλλαγής των προτύπων κατανάλωσης, τη δομή της οικογένειας και άλλων κοινωνικών δομών, στα πλαίσια της ιστορικής και σημερινής Ελλάδας. Εξετάζεται και ο τρόπος με τον οποίο όλα αυτά επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις ιδέες για τη ζωή στην ελληνική ύπαιθρο που εκφράζονται σε με αντιφατική, αρνητική, θετική, και αμφίθυμη στάση.¹⁶ Η δεύτερη έρευνα εξετάζει τον αντίκτυπο της ταινίας «Το μαντολίνο του

12. P. Tsartas, *Tourism Development in Greek Insular and Coastal Areas: Sociocultural changes and Crucial Policy Issues in B. Breamwell and B. Lane (editors) Mediterranean Tourism: Socio-Cultural Change, Environmental Impacts and Policy Responses* Channel View Publications Clevedon, 2003 σ. 1-34.

13. Ε. Παπαδημητρίου, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, χ.τ., 2004 σ. 177-203

14. Α. Σπυράτος, *Βιώσιμη Ανάπτυξη: Η φέρουσα ικανότητα της περιοχής υποδοχής*, Ηλεκτρονικό Περιοδικό ΕΥΠΛΟΙΑ. Αναρτήθηκε στις 30.08.14. Διαθέσιμο στο: <http://old.eyploia.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=1309>

15. J. Arnold Costa, "Systems Integration and Attitudes toward Greek Rural Life: A Case Study of Kefalonia (Sami)", *Anthropological Quarterly*, Canada T2N 1N4, τ. 61, τ.χ. 2, 1988, σ. 73-90.

16. S. Hudson – B. J.R Ritchie, *Film tourism and destination marketing: The case*

Λοχαγού Κορέλι» στη Σάμη Κεφαλονιάς. Αυτό που επισημαίνει η έρευνα είναι ότι οι ταινίες που γυρίζονται σε τουριστικούς προορισμούς μπορούν λειτουργήσουν θετικά ώστε να προσελκύσουν τουρίστες, ωστόσο ο τουρισμός ταινιών (film tourism) δεν καθιστά πάντα επιτυχή μια ταινία ή τις τεχνικές προβολής ενός τουριστικού προορισμού.

Επιπρόσθετα, η R. Tzanelli¹⁷ μελετά τις επιπτώσεις της προαναφερθείσας ταινίας ως προς τις αφίξεις μετά την ταινία και τη δημιουργία ενός ιδανικού για τους τουρίστες τοπίου για διακοπές. Αναφέρεται επίσης και στην αρνητική επίδραση του Hollywood στη ζωή των ντόπιων.

Οι αναφερθείσες έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην Κεφαλονιά, παρουσιάζουν έντονο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον δεδομένου ότι είναι ένας από τους πρώτους προορισμούς που η μαζικότητα του τουρισμού αυξήθηκε ταχύτατα μετά από την παρέμβαση της ταινίας «Το μαντολίνο του λοχαγού Κορέλι». Το κοινωνικό «σοκ» των κατοίκων της Κεφαλονιάς ίσως δεν ήταν διαχειρίσιμο, καθώς την εποχή εκείνη (2000-2001) η γνώση των αρμόδιων φορέων σε θέματα τουριστικής και περιφερειακής ανάπτυξης δεν ήταν ανεπτυγμένη. Επίσης και οι ίδιοι οι επαγγελματίες του τουρισμού δεν είχαν διοικητικές ικανότητες με αποτέλεσμα να δίνουν έμφαση στις πωλήσεις και να μην υπάρχει η εξισορρόπηση ποιότητας και τιμής. Προκύπτει επομένως η ανάγκη να δίνεται έμφαση σε θέματα μάρκετινγκ και διαχείρισης τουριστικών προϊόντων και ιδιαίτερα σε θέματα φέρουσας ικανότητας των τουριστικών προορισμών. Μια ρεαλιστική κλίμακα ελέγχου μπορεί να είναι η θεωρία "irridex".

Η θεωρία¹⁸ "irritation index» ή "irridex" του George Doxey αναλύει το αποτέλεσμα της σχέσης μεταξύ ντόπιων και τουριστών ενός προορισμού, συναρτήσει του χρόνου και της ποσότητας των τουριστών. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, όταν η τουριστική δραστηριότητα είναι μικρή (στάδιο ευφορίας), οι ντόπιοι είναι φιλόξενοι και ενθουσιασμένοι με τους τουρίστες. Στη συνέχεια, όταν ο αριθμός των τουριστών αυξάνεται, οι ντόπιοι γίνονται πιο συγκρατημένοι με τους τουρίστες σε σημείο που δεν ξέρουν αν θα πρέπει να τους καλωσορίσουν (στάδιο απά-

of Captain Corelli's Mandolin, Haskayne School of Business, University of Calgary, 2500 University Drive NW, Calgary, Alberta, 2005.

17. R. Tzanelli, *Cultural Intimations and the Commodification of Culture: "Sign Industries" as Makers of the "Public Sphere"*. THE GLOBAL STUDIES JOURNAL, VOLUME 1. First published in 2008 in Melbourne, Australia by Common Ground Publishing Pty Ltd www.CommonGroundPublishing.com.

18. 18. G. Doxey, *A causation theory of visitor-resident irritants methodology and research inferences*, in the Sixth Annual Conference, Proceedings of Travel Research Association, 1975.

θειας). Όταν ο αριθμός των τουριστών φτάνει στο μέγιστο επίπεδο, η ανάπτυξη του τουρισμού φτάνει επίσης στον κορεσμό και ο ρυθμός της τουριστικής ανάπτυξης αναμένεται να είναι ακόμα μεγαλύτερος. Οι ντόπιοι αρχίζουν να ανησυχούν για την αύξηση της εγκληματικότητας και την ασέβεια των τουριστών έναντι στον πολιτισμό τους (ξеноφοβία) και τελικά νιώθουν ενοχλημένοι από την παρούσα των τουριστών (στάδιο εκνευρισμού – ενοχλήσης). Στη συνέχεια οι τουρίστες θεωρούνται ως η πηγή όλων των προβλημάτων, οι ντόπιοι συμπεριφέρονται καθαρά ανταγωνιστικά απέναντι στους επισκέπτες και θεωρούν ότι οι τουρίστες είναι είδη προς εκμετάλλευση (στάδιο εχθρικότητας). Τα στάδια της τουριστικής ανάπτυξης προκύπτουν από τη διαμόρφωση διαχρονικά του αριθμού των τουριστών που επισκέπτονται ένα τουριστικό προορισμό. Άρα, η «φέρουσα ικανότητα» διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εξελικτική πορεία ενός τουριστικού προϊόντος.

Στις έρευνες που εξετάστηκαν παραπάνω δεν χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη θεωρία καθ' εαυτή, πόσο μάλλον να υπάρχει εστίαση σε κάποιο στάδιο και στους παράγοντες-παραμέτρους που το οριοθετούν ή το δομούν. Ωστόσο, στην έρευνα του Λαγού και του Διακομιχάλη ή του Λουκίσσα δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη φέρουσα ικανότητα, δηλαδή στην ποσότητα των τουριστών που μπορεί να δεχθεί ένας τουριστικός προορισμός, χωρίς να έχει έντονες αρνητικές επιπτώσεις στους τομείς της κοινωνίας, του περιβάλλοντος, και της οικονομίας. Στην παρούσα έρευνα επιδιώκεται για πρώτη φορά μέσα από την ανάλυση της ομιλίας των ντόπιων, να διαπιστωθεί σε ποιο στάδια της θεωρίας αυτής κατατάσσεται το τουριστικό προϊόν της Κεφαλονιάς.

Η ποιοτική έρευνα διεξήχθη με τη μορφή συνεντεύξεων, σε 20 άτομα. Η κατηγοριοποίηση των συνεντεύξεων έχει ως εξής: επιλέχτηκαν 7 Κεφαλονίτες μόνιμοι κάτοικοι, 5 κάτοικοι της Κεφαλονιάς οι οποίοι δεν κατάγονται από το νησί, 4 άτομα των τοπικών Μ.Μ.Ε. και 4 άτομα τα οποία έχουν εντυπώσει στην κεφαλλονίτικη νοοτροπία. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν ημιδομημένα ερωτηματολόγια. Η περίοδος των συνεντεύξεων διήρκεσε από 1 Μαρτίου 2012 έως 1 Μαΐου του ίδιου έτους. Για την καλύτερη κατανόηση των αποτελεσμάτων της έρευνας, κρίθηκε σκόπιμο να γίνει κατηγοριοποίηση των ερωτήσεων και να μετρηθεί η συχνότητα των χαρακτηριστικών των Κεφαλονιτών που αναφέρθηκαν συχνότερα από τους συνεντευξιζόμενους.

Μέτρηση συχνότητας χαρακτηριστικών που αφορούν το χαρακτήρα του Κεφαλονίτη πριν αρκετά χρόνια και σήμερα.

Χαρακτηριστικά	Συχνότητα
Τοπικιστές	14
Πονηροί	13
Φιλάργυροι	11
«Φιλόξενοι με τους ξένους αλλά εχθρικοί με τους συντοπίτες τους»	4
«Κουρλοί»	8
Φιλομαθείς	8
«Μπορεί να φαίνονται κλειστοί αλλά όταν σε εμπιστευτούν σου δίνουν τα πάντα»	6
Διακατέχονται από λατρεία για τη μουσική	12
Έξυπνοι	14
Διάλογος – Διάλογε	3

Οι Κεφαλονίτες σύμφωνα με τον πίνακα προβάλλουν τους εαυτούς τους ως έξυπνους, με έντονο το στοιχείο της φιλομάθειας και με ιδιαίτερη αγάπη για τη μουσική. Αγαπούν υπερβολικά τον τόπο τους και μπορούν να «ξετυλιχθούν» στους ξένους μόνο εάν το θελήσουν. Τονίζουν ακόμα τον φιλόξενο χαρακτήρα τους. Ωστόσο είναι αρκετά φιλάργυροι, με έντονο το στοιχείο της πονηριάς και επιθυμούν πάντα κάτι παραπάνω από αυτό που κατέχουν οι συντοπίτες τους. Είναι ιδιαίτερα τρελοί, «κουρλοί», και αυτό είναι το στοιχείο που οι ίδιοι θεωρούν ότι τους κάνει να ξεχωρίζουν από τους άλλους κατοίκους άλλων περιοχών της Ελλάδας. Χαρακτηριστικό επίσης της σατιρικής πλευράς του πολιτισμού τους αποτελεί και ο «Διάλογος». Η λέξη αυτή χρησιμοποιείται αρκετά τόσο στην καθημερινότητα των ντόπιων, όσο και στα σατιρικά ποιήματά τους.

Μέτρηση συχνότητας στην απάντηση της ερώτησης αν τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να προωθηθούν τουριστικά

Χαρακτηριστικά προς προώθηση	Συχνότητα
Δεν μπορούν να προωθηθούν τουριστικά	11
Οτιδήποτε μπορεί να προωθηθεί	1

Πρωώθηση χαρακτηριστικών που σχετίζονται με τον πολιτισμό	8
Μουσική κουλτούρα	9
Πολιτισμός	7
Τέχνη	6
Παιδεία	1
Γνώση τοπικής κουλτούρας	4

Η πλειοψηφία των συνεντευξιζόμενων πιστεύει ότι δεν μπορούν τα χαρακτηριστικά των Κεφαλονιτών να προωθηθούν τουριστικά καθώς θα απωθούσαν τους τουρίστες.

Επίσης διατυπώθηκε και η άποψη ότι: «Έχουν την κουλτούρα και τον πολιτισμό, αλλά φέρονται πολλές φορές ελιτίστικα. Δεν θέλουν να μοιραστούν με τους ξένους τον πολιτισμό τους». Μια μόνο άποψη υποστηρίζει ότι τα στοιχεία αυτά μπορούν να προωθηθούν τουριστικά. Ισχυρή ήταν και η άποψη που θέλει κάποια ποια από τα χαρακτηριστικά των Κεφαλονιτών να μπορούν να προωθηθούν τουριστικά, και αυτά θα πρέπει να είναι τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους που συνδέονται με τις τέχνες και τη μουσική κουλτούρα τους. Ωστόσο, η πρωώθηση των χαρακτηριστικών αυτών πρέπει να γίνει με γνώμονα την παιδεία, τη γνώση της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού.

Μέτρηση συχνότητας στην απάντηση της ερώτησης αν τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν επηρεαστεί από τους ξένους

Χαρακτηριστικά	Συχνότητα
Δεν έχουν αλλάξει	17
Έχουν αλλάξει	3
Δεν τα έχουν επηρεάσει οι ξένοι	15
Τα έχουν επηρεάσει οι ξένοι	5
Οι νέοι δεν φέρουν τα χαρακτηριστικά των παλαιότερων	18

Η πλειοψηφία των ερωτηθέντων πιστεύει ότι τα χαρακτηριστικά των Κεφαλονιτών δεν έχουν αλλάξει πολύ ενώ λίγοι είναι αυτοί που πιστεύουν ότι χαρακτηριστικά έχουν αλλάξει και ιδιαίτερα αυτών των πιο πεδινών περιοχών. Επίσης, η πλειοψηφία πιστεύει ότι οι ξένοι δεν έχουν επηρεάσει τα χαρακτηριστικά των

ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΝΤΟΠΙΩΝ

Κεφαλονιτών. Λίγοι είναι αυτοί που πιστεύουν ότι τα έχουν επηρεάσει αλλά μόνο οι λαοί των δυτικών χωρών οι οποίοι είναι περισσότερο ανεπτυγμένοι αλλά πάντα ως προς το καλύτερο.

Μέτρηση συχνότητας στην απάντηση της ερώτησης αν οι ντόπιοι κάτοικοι θα μπορούσαν να εργαστούν εθελοντικά για να βοηθήσουν τον τουρισμό του νησιού.

Χαρακτηριστικά	Συχνότητα
Πρόθυμοι	2
Απρόθυμοι	18
Κέρδος	13

Η πλειοψηφία των συνεντευξιαζόμενων υποστηρίζει ότι οι κεφαλονίτες είναι απρόθυμοι να λειτουργήσουν εθελοντικά για να μπορέσουν να βελτιώσουν το νησί τους καθώς δεν έχουν άμεσο κέρδος από αυτή την ενέργεια. Μόνο δύο ανέφεραν ότι το χειμώνα καθαρίζουν τις παραλίες για να είναι καθαρές καθώς και τις δασικές περιοχές του νησιού.

Απαντήσεις στην ερώτηση αν υπάρχει διάκριση των ελλήνων και των αλλοδαπών τουριστών.

Έλληνες - Ιταλοί	Γερμανοί
«Είναι κλέφτες και απατεώνες» «Είναι για το δ....» «Προκαλούν μερικές φορές φασαρίες»	«Όπου Γερμανός και μήνυση» (Γενικά δεν προτιμούνται από τους ενοικιαστές καταλυμάτων)
Άγγλοι	Ολλανδοί
«Ό,τι και να τους βάλεις το τρώνε» «Είναι βρώμικοι και δεν περιποιούνται ούτε τους εαυτούς τους ούτε το χώρο που μένουν»	«Ευχάριστοι» «Πληρώνουν στην ώρα τους»

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι υπάρχει διάκριση στους τουρίστες. Ακόμη και αν αρκετοί είναι Έλληνες, αντιμετωπίζονται όπως οι Ιταλοί. Σε αυτό που θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση είναι ότι αφού γνωρίζουν τα χαρακτηριστικά και τις προσδοκίες των τουριστών ανά περιοχή, τους αντιμετωπίζουν και ανάλογα. Μπορούν δηλαδή να προσαρμόζονται στις ανάγκες των τουριστών.

Απαντήσεις στις ερωτήσεις για τα χαρακτηριστικά του τουρισμού στην Κεφαλονιά

Από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι ο τουρισμός αποτελεί μια ισχυρή δυναμική για την ανάπτυξη του τόπου. Συγκεκριμένα κάποιοι συνεντευξιζόμενοι δήλωσε ότι: «Την έχει βελτιώσει πάρα πολύ σε όλους τους τομείς και συνεχίζει». Ωστόσο σήμερα φαίνεται ότι οι τουρίστες, οι οποίοι επισκέπτονται το νησί δεν ενισχύουν αρκετά την τοπική οικονομία, γεγονός που διαπιστώνεται από τις μαρτυρίες που ακολουθούν:

«Ο τουρισμός του νησιού παλιότερα ήταν περισσότερο ποιοτικός. Μπορεί να υπήρχαν λίγοι τουρίστες, αλλά τα χρήματα τα οποία έμεναν στο νησί ήταν σαφώς περισσότερα και ίσως να υπήρχε και τουρισμός και μετά την τουριστική сезόν. Σήμερα, έχουμε περισσότερους τουρίστες αλλά δεν μένουν πολλά χρήματα λόγω των ξένων τουριστικών εταιριών. Τους παρέχουν τα πάντα μέσα στα κρουαζιερόπλοιά τους».

«Όταν η Tomas Cook και η TUI και γενικά όλες αυτές οι επιχειρήσεις που φέρνουν κόσμο στο νησί δεν ήταν τόσο αναπτυγμένες, οι τουρίστες έρχονταν στο νησί και σπαταλούσαν περισσότερα χρήματα από ότι τώρα που τα έχουν όλα έτοιμα».

Η άποψη ότι «όλα τα νησιά του Ιονίου έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά, αλλά κανείς δεν κάνει τίποτα για να κάνει την Κεφαλονιά πιο ελκυστική», δείχνει την αναγκαιότητα του τουριστικού προϊόντος της Κεφαλονιάς για άμεση διαφοροποίηση. Οι απόψεις που ακολουθούν δείχνουν ότι η Κεφαλονιά διαθέτει πολλά φυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που μπορεί να αναδείξει ώστε να αποτελέσει ξεχωριστός τουριστικός προορισμός.

«Η Κεφαλονιά, είναι το νησί των αντιθέσεων. Κανένα νησί δεν έχει τις παραλίες και τη φυσική ομορφιά αυτού του τόπου».

«Η Κεφαλονιά έχει αξιοθέατα και παράδοση που κανείς δεν μπορεί να βρει αλλού. Κανένα άλλο νησί δεν έχει τους παραδοσιακούς χορούς μας και τη μουσική μας και κανένα άλλο νησί δεν έχει τα φανταστικά φυσικά φαινόμενα που έχει το δικό μας».

«Η μουσική και οι καντάδες που δίνονται στο νησί ειδικά το καλοκαίρι, μου θυμίζουν τις παλιές καλές εποχές. Σήγουρα και στην Κέρκυρα γίνονται καντάδες, αλλά οι Κεφαλονίτικες καντάδες με τις βαρκάδες το καλοκαίρι και την κεφαλονίτικη μουσική είναι πιστεύω μοναδικές. Ξέρω ανθρώπους που έρχονται μόνο και μόνο για να ακούσουν τις καντάδες αυτές».

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η Κεφαλονιά κατοικείται από ανθρώπους με υπεροπτική αλλά και ταυτόχρονα φιλόξενη συμπεριφορά. Τα συναισθήματα των Κεφαλονιτών είναι δύσκολο να κατανοηθούν αλλά και μερικές φορές να γί-

νουν αντιληπτά από τους ξένους. Βλέπουν τον εαυτό τους ως δυσνόητο χαρακτήρα με έντονη τη σατιρική πλευρά και με μια ξεχωριστή παράδοση στη μουσική, στην ποίηση και στο τραγούδι. Είναι ένας τόπος και ... «λαός», ο οποίος θεωρεί ότι είναι μοναδικός στη γη. Το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά των Κεφαλονιτών δεν έχουν αλλάξει στην πορεία του χρόνου όπως οι ίδιοι υποστήριζαν, πιθανότατα οφείλεται στην ισχυρή προσκόλληση των ντόπιων στον πολιτισμό της Κεφαλονιάς. Ωστόσο τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν επηρεαστεί μόνο από τους δυτικούς λαούς. Αυτή είναι εν μέρει η αυτο-εικόνα των Κεφαλονιτών, η οποία διατηρείται και προβάλλεται και γίνεται αυτοσκοπός τελικά, όπως κατανοήσαμε από την ανάλυση των συνεντεύξεων και την επίμονη ιδέα ότι τα γνωρίσματα δεν μπορούν να προωθηθούν τουριστικά, και έχει το πιο σημαντικό μερίδιο στη σχέση ντόπιων και τουριστών.

Επιπρόσθετα, οι νέοι δεν φέρουν κάποια από τα τοπικά χαρακτηριστικά των μεγαλύτερων, γεγονός που θεωρείται αφενός μεγάλο βήμα για τον τουρισμό, καθώς η απουσία αρνητικών γνωρισμάτων σημαίνει ότι έτσι ίσως θα μπορέσουν να δημιουργηθούν διαφορετικές βάσεις στις σχέσεις μεταξύ τουριστών και ντόπιων. Η κατηγοριοποίηση των τουριστών μπορεί να ωφελήσει κυρίως στην κατανόηση των αναγκών των τουριστών και στην πρόβλεψη της ζήτησης και λιγότερο στην τάση των ντόπιων να διοχετεύουν τα στοιχεία του πολιτισμού τους μεταξύ τους.¹⁹ Επίσης, η εθελοντική εργασία θα μπορούσε να ωφελήσει στην ανάπτυξη όλου του τόπου, καθώς όλα μαζί, κοινωνία και επιχειρήσεις, αποτελούν τη δομή του τουριστικού συστήματος.

Συμπερασματικά, το στάδιο του κύκλου ζωής του τουριστικού προϊόντος της Κεφαλονιάς σύμφωνα με την θεωρία του Doxey είναι αυτό της απάθειας (apathy), το οποίο μπορεί να προσεγγίζει σταδιακά το στάδιο του εκνευρισμού (irritation). Η απάθεια για τους Κεφαλονίτες, λοιπόν, εντοπίζεται ως ισχυρή αυτο-εικόνα με τάση διατήρησής της και προβολής της μεταξύ ντόπιων χωρίς προσορισμό για τουριστική κατανάλωση και αφετέρου ως εφησυχασμός για τον αριθμό των τουριστών και ενδεχόμενη αλλοίωση του νησιού από αυτούς. Το σχόλιο ενός συνεντευξιζόμενου: «Πιστεύω ότι δεν υπάρχουν αρνητικά στοιχεία από τον τουρισμό, καθώς οι τουρίστες δεν καταστρέφουν το νησί», δείχνει όντως ότι ο αριθμός των τουριστών δεν είναι ικανός να προκαλέσει εκνευρισμό και να οδηγήσει στο ανάλογο στάδιο του κύκλου ζωής. Η απάθεια των ντόπιων προς τους τουρίστες επιπλέον ενισχύεται ιδιαίτερα από το σχόλιο: «Έχουν την κουλτούρα και τον πολιτισμό, αλλά φέρονται πολλές φορές ελιτιστικά. Δεν θέλουν να μοιραστούν με τους ξένους τον πολιτισμό τους, και ας ωφελούνται οικονομικά». Οι

19. Δ. Λαγός, *Τουριστική Οικονομική*, ό.π., σ. 91

μη Κεφαλονίτες αποτελούν για τους ντόπιους κατηγορία ξένων, δεν θέλουν επαφές με αυτούς και φυσικά δεν επιθυμούν την συμμετοχή αυτών στις εκδηλώσεις τους. Αντιμετωπίζουν τις σχέσεις με τους τουρίστες πελατειακά και δεν ενδιαφέρονται για κάποια περεταίρω επαφή με αυτούς. Ο σχεδιασμός και η κατάρτιση ενός σχεδίου δράσης στην προκειμένη περίπτωση θεωρείται αναγκαιότητα για την βιωσιμότητα του συγκεκριμένου τουριστικού προϊόντος τόσο σε διοικητικό όσο και σε επικοινωνιακό επίπεδο.

Η εσωτερική αναδόμηση, θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα μιας συνεχόμενης εσωτερικής επικοινωνιακής δράσης, με στόχο την καλύτερη γνωριμία των Κεφαλονιτών με τον πολιτισμό τους. Επίσης θα πρέπει να περιλαμβάνει και δράσεις παροχής ποιοτικών υπηρεσιών. Επιμορφωτικά πολιτισμικά σεμινάρια, ημερίδες σχετικές με τον πολιτισμό και τον τουρισμό του τόπου, διαλέξεις για την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, πάντα με την υποστήριξη διακεκριμένων ανθρώπων αναγνωρισμένων στην τοπική κοινωνία, στήριξη των παραπάνω ενεργειών από τα τοπικά Μ.Μ.Ε. αλλά και επενδύσεις σε υποδομές για τη δημιουργία ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για τη δημιουργία ενός νέου προϊόντος, το οποίο στη συνέχεια μέσω της εξωτερικής αναδόμησης θα μπορέσει να προωθηθεί και σε νέες αγορές με ειδικά κίνητρα, οι οποίοι θα αποδίδουν περισσότερο στην οικονομία του τόπου. Τέλος η κατάρτιση ενός σχεδίου δράσης με συνεχή αξιολόγηση του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος, καθώς και η αυστηρή τήρησή του, θεωρείται αναγκαιότητα για την επιτυχία του προγράμματος και την βιωσιμότητα του τουρισμού της Κεφαλονιάς.

ΑΝΑΔΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΡΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΝΤΟΠΙΩΝ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αφίξεις Κεφαλονιάς για τα έτη 2010, 2011.

Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κεφαλονιάς

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ ΑΦΙΞΕΙΣ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΙΜΕΝΩΝ					% ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΑΝΑ ΑΙΜΕΝΑ(2010/2011)
ΑΙΜΑΝΙΑ	ΜΗΝΕΣ	2008	2009	2010	2011
Α. ΣΑΜΗΣ	I	11647	12009	11161	4783
	Φ	10062	11368	11031	9380
	M	13300	11456	12621	12254
	A	18672	18649	14134	15883
	M	17162	14984	13979	12498
	I	21515	22004	17446	18488
	I	33380	35176	33167	31438
	A	45068	43166	42977	39919
	Σ	18556	23848	18610	15821
	O	15617	14913	13206	9593
	N	11578	10956	10895	11131
	Δ	11853	9712	11888	10003
	ΣΥΝΟΛΟ	228410	228241	211115	191191
Α. ΠΟΡΟΥ	I	12766	9187	8797	8318
	Φ	11108	8547	7775	6731
	M	15665	11231	12916	9783
	A	23566	22024	17105	19020
	M	16370	13790	14026	11447
	I	22952	22772	18156	17826
	I	27525	40930	38668	35835
	A	53683	54783	49787	42616
	Σ	19334	18550	17680	9602
	O	14834	15006	12625	
	N	11380	10617	12883	7824
	Δ	10480	10607	9735	
	ΣΥΝΟΛΟ	239663	238044	220153	169902
Α. ΦΙΣΚΑΔΟΥ	I	95	24	16	41
	Φ	116	41	19	38
	M	392	113	289	55

	A	777	794	1248	803
	M	2241	1729	2150	1748
	I	3264	3779	2872	3494
	I	8095	10608	14486	12356
	A	14658	18122	10879	9735
	Σ	3812	4481	4154	663
	O	1441	1095	1292	383
	N	172	198	73	89
	Δ	30	60	31	7
	ΣΥΝΟΛΟ	34494	41044	37569	29412
Α. ΘΡΑΚΗΣ	I	2914	2871	2860	2548
	Φ	2929	2851	2783	2921
	M	4353	3399	3805	2242
	A	6323	6338	3879	6023
	M	7101	6433	5741	4663
	I	9148	9266	8009	9457
	I	15996	16689	16014	16673
	A	22800	21960	21073	22116
	Σ	9747	8677	8868	6183
	O	5470	4561	4948	2551
	N	3453	3343	2738	3212
	Δ	3031	3223	2269	3763
	ΣΥΝΟΛΟ	93267	89615	83978	82352
Α. ΔΙΕΘΥΡΙΟΥ	I		4481		0
	Φ				0
	M				0
	A	6323	6338	300	476
	M				0
	I				0
	I			1218	1316
	A	3280	3020	2705	3075
	Σ	0	0		164
	O	0	0		0
	N				0
	Δ				0
	ΣΥΝΟΛΟ	9603	12839	4223	5031
Α. ΑΓΙΟΣΤΟΛΙΟΥ	I		0	0	0

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Χ. ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

	M	0	0	0	0	#ΔΙΑΙΡ/0!
	A	664	0	127	178	-40,16
	M	823	0	1934	1404	-27,40
	I	4404	13839	6284	3895	-38,02
	I	7282	7637	6611	6201	-6,20
	A	11299	12091	10178	9737	-4,33
	Σ	6095		5013	1405	-71,97
	O	1515	1029	964	0	-100,00
	N	9949		0	0	#ΔΙΑΙΡ/0!
	Δ	0		0	0	#ΔΙΑΙΡ/0!
	ΣΥΝΟΛΟ	42031	34596	31111	22820	-26,65
ΣΥΝΟΛΟ ΑΦΙΞΕΩΝ ΔΙΜΕΝΩΝ		647468	645379	588089	499808	-15,01
Μεταβολή από το προηγούμενο έτος	#ΑΝΑΦ!	-0,32%	-8,88%	-15,012		16810,65
						#ΔΙΑΙΡ/0!
						#ΔΙΑΙΡ/0!
ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ ΚΑΙ ΙΘΑΚΗΣ ΑΦΙΞΕΙΣ ΕΠΙΒΑΤΩΝ ΑΓΡΟΑΙΜΕΝΑ						#ΔΙΑΙΡ/0!
ΑΕΡΟΑΙΜΕΝΑ Σ ΚΕΦ.	ΜΗΝΕΣ	2008	2009	2010	2011	0,05
						#ΔΙΑΙΡ/0!
ΑΦΙΞΕΙΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	I	1089	1089	1853	1197	-35,40
	Φ	987	1226	1685	1106	-34,36
	M	1335	1355	1989	1334	-32,93
	A	1797	2287	2277	1918	-15,77
	M	2504	2271	2156	1961	-9,04
	I	3316	3884	2659	2394	-9,97
	I	4741	5639	3948	3449	-12,64
	A	5389	6080	3700	3471	-6,19
	Σ	3147	3328	2392	2108	-11,87
	O	1884	1940	1745	1658	-4,99
	N	1252	1829	1306		-100,00
	Δ	1230	1772	1173		-100,00
	ΣΥΝΟΛΟ	28671	32700	26883		-100,00
ΑΦΙΞΕΙΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	I	0	0	0	0	#ΔΙΑΙΡ/0!
	Φ	0	0	0	0	#ΔΙΑΙΡ/0!
	M	0	0	0	0	#ΔΙΑΙΡ/0!
	A	854	626	448	668	49,11
	M	27168	21305	20524	22570	9,97
	I	36941	28767	29452	28929	-1,78
	I	40682	30125	32070	33553	4,00
	A	39307	31151	34933	32982	-5,58
	Σ	30241	26153	25694	25853	0,62
	O	7169	5307	5662	4413	-22,06
	N	1	0	0		#ΔΙΑΙΡ/0!
	Δ	0	0	0		#ΔΙΑΙΡ/0!
	ΣΥΝΟΛΟ	182363	143434	148783		-100,00
ΣΥΝΟΛΟ ΑΦΙΞΕΩΝ ΑΕΡΟΑΙΜΕΝΑ		211034	176134	175666		-100,00
Μεταβολή από το προηγούμενο έτος		30241	-16,54%	-0,27%		-100,00
						#ΔΙΑΙΡ/0!
						#ΔΙΑΙΡ/0!
ΣΥΝΟΛΟ ΑΦΙΞΕΩΝ ΣΤΟ ΝΟΜΟ		858502	821513	763755		-7,03
Μεταβολή από το προηγούμενο έτος	#ΑΝΑΦ!	-4,31%	-7,03%			

Περίληψη / Summary

Σκοπός της μελέτης είναι να διερευνηθεί η στάση των Κεφαλονιτών έναντι των τουριστών της νήσου με εντοπισμό του σταδίου του κύκλου ζωής του τουριστικού προϊόντος. Από την έρευνα προέκυψε ότι οι Κεφαλονίτες βρίσκονται στο στάδιο της απάθειας το οποίο παρουσιάζεται ως έμφαση στα τοπικά γνωρίσματα και πολιτισμό με τάση διατήρησής του και με αδιαφορία για τον αριθμό των τουριστών και τις αλλοιώσεις του νησιού. Η εσωτερική και εξωτερική αναδόμηση του τουριστικού προϊόντος θεωρείται αναγκαιότητα για τη βιωσιμότητα του τουρισμού του νησιού.

The purpose of this research is to investigate how Kephalonian people feel about tourists visiting their island. The investigation revealed that Kephalonians structure a hierarchy in this relation: the top position is allocated to locals and their culture, the preservation of it, while the bottom is allocated to tourists who are eventually excluded and hence ignored by locals. The internal and external rebranding of tourism product is the only way in order to achieve a sustainable status for the tourism on the island.

Αργοστόλι, λιθόστρωτο.

ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ

ΛΟΓΙΟΙ ΑΠΟ ΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ ΣΤΟΝ ΡΟΥΜΑΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Elena Lazăr

Την ιστορία των Ρουμάνων και την ιστορία των Ελλήνων δεν μπορεί να τις μελετήσει κανείς ανεξάρτητα τη μια από την άλλη, έλεγε, στη δεκαετία του 1850 ένας ρουμάνος λόγιος-κληρικός ελληνικής καταγωγής. Και αυτό επειδή, απ' όλους τους λαούς της νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι Ρουμάνοι και οι Έλληνες έχουν διατηρήσει τις πιο στενές, μακροχρόνιες, καρποφόρες και για τις δυο πλευρές, σχέσεις.

Στο έδαφος της σημερινής Ρουμανίας η ελληνική διασπορά κατέγραψε ένα από τα πιο λαμπρά της κεφάλαια. Από την ίδρυση, τον 7ο-6ο αιώνα προ Χριστού, των πρώτων ελληνικών αποικιών στη ρουμανική ακτή της Μαύρης Θάλασσας μέχρι σήμερα, οι σχέσεις των δυο λαών ήταν συνεχείς, δεν διακόπηκαν σχεδόν ποτέ.

Η παρουσία των ελλήνων λογίων στον φιλόξενο, φιλελληνικό χώρο της σημερινής Ρουμανίας ήταν πάντοτε ισχυρή. Θα προσπαθήσω να περιγράψω στη συνέχεια μερικά πορτρέτα λογίων με καταγωγή από τα Επτάνησα, που πέρασαν διαδοχικά από τα ρουμανικά μέρη, έμειναν εδώ για διάφορα διαστήματα και δραστηριοποιήθηκαν. Τα ονόματά τους είναι παρόντα ακόμα και σήμερα στη μνήμη των Ρουμάνων, είτε πρόκειται για χειρόγραφα, εκδόσεις ή άλλου είδους μνημεία.

Ένας από τους πρώτους Επτανησίους που διακρίνονται στη ρουμανική γη είναι ο Κεφαλλονίτης από το Ληξούρι Ιάκωβος Πυλαρινός (Ληξούρι 1659-Πάδοβα 1718). Γιατρός και λόγιος, περιηγητής κατ' εσχόλην, πέρασε από πολλά μέρη, από τη Μεσόγειο, και τα Βαλκάνια μέχρι τη Μόσχα ή τη Μικρά Ασία. Κατά το διάστημα 1684-1708 διετέλεσε αρχίατρος της ηγεμονικής αυλής (1684-1687, 1694-1708), υπό τις ηγεμονίες του Șerban Cantacuzino (1679-1688) πρώτα, και μετά του Constantin Brâncoveanu (1688-1714), μόνος του ή σε συνεργασία με τον Ιωάννη Κομνηνό και τον Πανταλέοντα Καλλιάρχη. Μαζί με τους δύο συναδέλφους του ο διάσημος γιατρός από την Κεφαλλονιά διοργανώνει το πρώτο νοσοκομείο στο Βουκουρέστι, Colțea, κατά το πρότυπο του βενετσιανικού Sant Lazzaro, που κοσμεί και σήμερα την πρωτεύουσα της Ρουμανίας. Μαζί με τον Ιωάννη Κομνηνό ο Πυλαρινός διοργανώνει την ιατρική υπηρεσία του στρατού της Βλαχίας. Ταυτόχρονα, ο Πυλαρινός ήταν και φίλος και αφοσιωμένος σύμβουλος του ηγεμόνα-λόγιου Constantin Brâncoveanu (από το μαρτυρικό θάνατο του οποίου μνημονεύουμε φέτος 300 χρόνια), με τον οποίο είχε αλληλογραφία ακόμα και όταν βρισκόταν μακριά από το Βουκουρέστι.

Με προτροπή του Constantin Brâncoveanu, όταν αυτός ήταν μέγας λογοθέτης, ο κεφαλλονίτης λόγιος μεταφράζει από τα ιταλικά στα ελληνικά το έργο "Veridica raccolta de giornali di Buda sino alla presa d'esta" (1686, Βενετία), μετάφραση («Διήγησις της αλώσεως της Μπούντα»), που σώζεται σε δύο χειρόγραφα, ένα στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, χωρίς την υπογραφή του μεταφραστή, άλλο στη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους, με την υπογραφή του Πυλαρινού. Το έργο του "Nova et tuta variolas escitandi per transplantationem methodus" (Βενετία, 1715), τίτλος αναφοράς στην ιστορία της ιατρικής, γράφτηκε στο Βουκουρέστι. Στο οδοιπορικό του "Relazione di suoi viaggi" –είναι από τους πρώτους που καλλιεργεί το είδος των ταξιδιωτικών σημειώσεων– μπορεί να βρει κανείς πλούσια στοιχεία για τα μέρη των περιηγήσεών του, συμπεριλαμβανομένων και αυτών της Βλαχίας. Στη βιβλιοθήκη των Καντακουζηνών σώθηκαν μερικά *ex-libris* από την προσωπική του βιβλιοθήκη. Ορισμένοι μελετητές υποθέτουν ότι ο Πυλαρινός ήταν καθηγητής στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, αλλά το όνομά του δεν βρίσκεται στον κατάλογο των καθηγητών των δυο Ακαδημιών (του Βουκουρεστίου και του Ιασίου). Με το έργο και τη δραστηριότητά του ο Ιάκωβος Πυλαρινός συγκαταλέγεται στους έλληνες λόγιους που ήταν οι πιο αφοσιωμένοι στον χώρο που τους φιλοξένησε προσωρινά.

Κατά την ίδια εποχή (τέλος του 17ου αιώνα-αρχές του 18ου αιώνα) στην ηγεμονική αυλή του Ιασίου διακρίνεται ο λόγιος Αθανάσιος Κοντοειδής, από την Κέρκυρα. Απόφοιτος της Φλαγγίνειου Σχολής της Βενετίας, καλός γνώστης της αρχαίας ελληνικής, της λατινικής και της ιταλικής, έρχεται στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας ως οικοδιδάσκαλος των παιδιών του ηγεμόνα-επιστήμονα Dimitrie Cantemir. Προικισμένος ρήτορας, ο Κοντοειδής, κερδίζει την εκτίμηση του ηγεμόνα, τον οποίο συνοδεύει στη Μόσχα.

Στις 24 Μαρτίου 1748 εκλέγεται επίσκοπος Buzău (πόλη που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό μέρος της Ρουμανίας, όπου υπήρχε σημαντική επισκοπή – αφού συνήθως ο επίσκοπος Μπουζέου γινόταν μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας)– ο Φιλάρετος Μιχαηλίτζης από τη Ζάκυνθο. Έρχεται στο Βουκουρέστι (δεν γνωρίζουμε ακριβώς πότε) από το Όρος Σινά ως ηγούμενος της μονής Αγίας Αικατερίνης, που ήταν αφιερωμένη και μετόχι του Όρους Σινά. Κατέχει το θρόνο της επισκοπής του Μπουζέου μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1753, όταν εκλέγεται μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας, στη θέση του Νεοφύτου του Κρητικού. Κατά τα επτά χρόνια της θητείας του στη μητρόπολη Ουγγροβλαχίας τύπωσε μερικά εκκλησιαστικά βιβλία στα ρουμανικά (ορισμένα με δική του δαπάνη), ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται και το *Λαυσαϊκόν* ήτοι *Βίβλος Περιεχούσα Διηγήσεις ασκητικής ανδρών*, που κυκλοφόρησε το 1760. Το πρώτο μισό του 1760 πεθαίνει στο Βουκουρέστι και θάφτηκε στη Μητρόπολη. Ο Μιχαηλίτζης κατέχει στην ιστορία της Εκκλησίας της Ουγγροβλαχίας, όπως και άλλοι μητροπολίτες ελληνικής

καταγωγής, της φαναριωτικής περιόδου, τιμητική θέση χάρη στα φιλορουμανικά του αισθήματα και την δραστηριότητά του προς όφελος της ποιμεναρχίας του.

Άλλος κληρικός που μας έρχεται από τα Επτάνησα είναι ο Κεφαλλονίτης Μακάριος Καββαδίας, από το Αργοστόλι (μέσα του 18ου αι.–αρχές του 19ου αι.). Δίδαξε στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινουπόλεως και αναδείχθηκε σχολάρχης. Στην Κωνσταντινούπολη γνωρίζει τον Αλέξανδρο Ύψηλάντη, που ήταν μεγάλος δραγουμάνος (1774). Όταν αυτός γίνεται ηγεμόνας της Βλαχίας (1774-1782), καλεί τον κεφαλλονίτη λόγιο στο Βουκουρέστι ως οικοδιδάσκαλο στην αυλή του. Ο Ύψηλάντης, ένας από τους πιο φωτισμένους φαναριώτες ηγεμόνες, που ανήκει πνευματικά στην οικογένεια των γάλλων εγκυκλοπαιδιστών, εισάγει τα γαλλικά και τα ιταλικά στα ρουμανικά σχολεία, καθώς και τη διδασκαλία των λατινικών, παράλληλα με τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών· πρωτοβουλία που οφείλεται, ίσως, στον αρχιμανδρίτη από το Αργοστόλι, που ήταν γνώστης των λατινικών, των γαλλικών και των ιταλικών, καθώς και των αγγλικών. Φανατικός ορθόδοξος, ο αρχιμανδρίτης, που διδάσκει παράλληλα και σε ιδιωτικό σχολείο στην πρωτεύουσα της Βλαχίας, τυπώνει στη Βενετία το έργο *Μακαρίου προεσβυτέρου και αρχιμανδρίτου επωνυμίου δε Καββαδίου του Κεφαλλήνου, Λόγος παραινετικός προς τους ιδίους μαθητάς ή κατά Ουολταίρου και των οπαδών*, όπου καταπολεμά τις φιλοσοφικές και κοινωνικές θεωρίες, καθώς και τις αθεϊστικές αντιλήψεις του Βολταίρου. Το έργο ανήκει στο ίδιο είδος με τους *Νεκρικούς Διαλόγους* του Γιαννιώτη Πολυζώη Κοντού και την *Ηθική Στιχοουρία* του Κωνσταντινουπολίτη Αλέξανδρου Κάλφογλου. Όλα αυτά τα έργα κυκλοφορούσαν με επιτυχία στον ρουμανικό χώρο στην εποχή τους αλλά και μετά.

Ο πιο λαμπρός λόγιος από τα Επτάνησια, που βρίσκεται στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας, στο Ιάσιο, είναι ο Νικηφόρος Θεοτόκης (Κέρκυρα 1731-Μόσχα 1800). Στην Κωνσταντινούπολη γνωρίζει τον μεγάλο διερμηνέα Γρηγόριο Γκίκα, που τον φιλοξενεί στο σπίτι του και γίνεται οικοδιδάσκαλος. Όταν ο Γρηγόριος Γκίκας ανέβηκε στο θρόνο της Μολδαβίας προσκάλεσε το 1764 τον κληρικό και επιστήμονα από την Κέρκυρα να αναλάβει τη διεύθυνση της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Ιασίου. Παράλληλα ο ίδιος διδάσκει φυσική, μαθηματικά και γεωγραφία, χρησιμοποιώντας τα δικά του εγχειρίδια. Η θητεία του θα είναι όμως σύντομη. Το συντηρητικό περιβάλλον που δέσποζε τότε στην κοινωνία του Ιασίου τον αναγκάζει να παραιτηθεί το 1765. Την ίδια πικρή εμπειρία θα έχει δέκα χρόνια αργότερα, το 1775, κατά την δεύτερη θητεία του ως σχολάρχης στην Ακαδημία του Ιασίου, πάλι μετά από πρόσκληση του ηγεμόνα Γκίκα. Οι νεωτερισμοί που ο λόγιος έφερε από τη Δύση προκάλεσαν έντονη αντίδραση και εχθρότητα, ίσως και ζήλεια των άλλων διανοουμένων, που δεν ήταν στο ίδιο μορφωτικό επίπεδο. Όλα αυτά αναγκάζουν τον Θεοτόκη να φύγει πάλι από το Ιάσιο,

«δια νυκτός, ως δραπετής», όπως σημειώνει ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, που αντιμετώπισε, ως σχολάρχης, τις ίδιες ταλαιπωρίες.

Παρά τη σύντομη διαμονή του (περίπου δύο χρόνια) στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας, πολλά από τα έργα του καθηγητή και σχολάρχη σημείωσαν, στις τρεις ρουμανικές περιοχές που συγκροτούν τη σημερινή Ρουμανία, μια κυκλοφορία χωρίς προηγούμενο. Με τα *Στοιχεία φυσικής εκ νεωτέρων συνερανισθέντα* του (2 τόμοι, Λειψία, 1766), έκδοση αφιερωμένη στον ηγεμόνα Γρηγόριο Αλεξ. Γκίκα, ο Θεοτόκης είναι ο πρώτος που εισάγει τη διδασκαλία της φυσικής, πράγμα που αποτελεί, κατά τη γνώμη της Αριάδνης Καμαριανού-Cioran, «αληθινή στροφή στην ιστορία της παιδείας». Ο αριθμός των χειρογράφων που βρίσκονται στη Ρουμανία αποδεικνύει την έντονη κίνηση του έργου, ακόμα και μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Το εγχειρίδιό του *Στοιχεία μαθηματικών εκ παλαιών και νεωτέρων συνερανισθέντα*, που τυπώθηκε στη Μόσχα σε 3 τόμους το 1798-1799, με την οικονομική ενίσχυση των αδελφών Ζωσιμάδων, ηπειρωτών εμπόρων, που πέρασαν οι ίδιοι από τη ρουμανική γη, γνώρισε ιδιαίτερη απήχηση στις ρουμανικές χώρες, σε χειρόγραφη και έντυπη μορφή. Την ίδια απήχηση γνωρίζουν και τα *Στοιχεία γεωγραφίας* (που τυπώθηκαν στη Βιέννη το 1804, μετά τον θάνατο του συγγραφέα), όπου πρώτος εισάγει έννοιες κοσμογραφίας και αστρονομίας. Αυτό το εγχειρίδιο, που συντάχθηκε, κατά την γνώμη του Iorga και άλλων ρουμάνων ειδικών, στο Ιάσιο, περιλαμβάνει και το πορτρέτο του λογίου που πραγματοποίησε ο πρώην μαθητής του στο Ιάσιο Σκαρλάτος Στούρζας. Οι ρουμάνοι μελετητές των επιστημονικών έργων του Θεοτόκη, υπογραμμίζουν, πέραν από τα δάνεια από τη δυτική επιστήμη, και τα πρωτότυπα στοιχεία και τις καινοτομίες του.

Πολλά από τα κυρίως εκκλησιαστικά συγγράμματά του μεταφράστηκαν στα ρουμανικά. Το πρώτο μεταφρασμένο έργο, «Λόγοι εις την αγίαν και Μεγάλην Τεσσαροκοστήν μετά και τινων πανηγυρικών...» (Λειψία, 1766), βρίσκεται σε χειρόγραφο στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας. Το «Πόνημα χρυσούν Σαμουήλ Ραββί και Ιουδαίου...» (Λειψία, 1769) μεταφράζεται το 1771 στα ρουμανικά από τον Θωμά Δημητρίου, από την Καστοριά, που ήταν γραμματέας στη Μητρόπολη της Μολδαβίας. Το «Του οσίου πατρός ημών Ισαάκ... του Σύρου τα ευρεθέντα ασκητικά...» (Λειψία, 1770) μεταφράστηκε δύο φορές (μια παραλλαγή, με την υπογραφή του ιερομονάχου Μακαρίου, έμεινε σε χειρόγραφο, η άλλη τυπώθηκε στη Μονή Neamț, στη Μολδαβία, το 1819). Ο μεγάλος αριθμός χειρογράφων με μεταφράσεις των συγγραμμάτων του Θεοτόκη μιλάει μόνος του για το ενδιαφέρον των Ρουμάνων προς το έργο και το πρόσωπό του. Πολλά χειρόγραφα περιλαμβάνουν μεταφράσεις των κηρυγμάτων του. Τη μεγαλύτερη επιτυχία και κίνηση καταγράφει όμως το *Κυριακοδρόμιον* (Μόσχα, 2 τόμοι, 1796 και 2 τόμοι, 1808), που επανεκδόθηκε, στα ελληνικά, πολλές φορές στις ρουμα-

νικές παραδουνάβιες χώρες – το 1803 στο Βουκουρέστι, το 1816 στο Ιάσιο κ.λπ. Με την παραγγελία του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Δοσίθεου Φιλίττη το *Κυριακοδρόμιον* μεταφράστηκε στα ρουμανικά από τους Γερόντιο και Γρηγόριο, μελλοντικό μητροπολίτη της Ουγγροβλαχίας, και κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι το 1801, και το 1811 στη Μονή Neamț. Το *Κυριακοδρόμιον* έγινε λαϊκό ανάγνωσμα. Σχολιάζοντας, το 1921, τις ομιλίες του Θεοτόκη, ο ρουμάνος ιστορικός Nicolae Iorga θεωρεί ότι μερικές θα άξιζαν να συγκαταλέγονται σε ρουμανικό παιδαγωγικό ανθολόγιο. Οι προτροπές του κερκυραίου κληρικού απευθύνονται, κατά την γνώμη του Iorga, στους Μολδαβούς, που ο λόγιος είχε την ευκαιρία να γνωρίζει. Το εκκλησιαστικό σύγγραμμά του *Σχισματικοί και Ουνίτες* (1775) διασκευάστηκε σε στίχους υπό του Πολυζώη Κοντού το 1829 στο Βουκουρέστι, διασκευή που κυκλοφόρησε και στα ρουμανικά.

Παρά την εχθρότητα του περιβάλλοντος στην Ακαδημία, ο Θεοτόκης είχε πολλούς θαυμαστές (ένας απ' αυτούς, ο λόγιος και μητροπολίτης της Μολδαβίας Veniamin Costachi, τον συγκρίνει με «αετό που πετάει στις πιο υψηλές κορυφές των φιλοσοφικών επιστημών»). Ένας από τους πιο λαμπρούς καθηγητές και σχολάρχες της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Ιασίου, ο Θεοτόκης, έφερε νέο πνεύμα, ανοίγοντας τον δρόμο προς τον εκσυγχρονισμό της παιδείας και της σκέψης. Οι προσπάθειές του συνεχίστηκαν στο Ιάσιο από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα και τον Θεσσαλό Δανιήλ Φιλιππίδη.

Η παρουσία των λογίων από τα Επτάνησια που ανέφερα συμπίπτει με την εποχή του ελληνικού Διαφωτισμού, η κοιτίδα του οποίου ήταν, όπως γνωρίζουμε, οι ρουμανικές παραδουνάβιες ηγεμονίες. Αν και ο αριθμός τους φαίνεται περιορισμένος με μια πρώτη ματιά, όλοι αυτοί οι λόγιοι απέκτησαν σημαντικά αξιώματα, όπως ο Ιάκωβος Πυλαρινός και ο Αθανάσιος Κοντοειδής στην αυλή ή ο Φιλάρετος Μιχαηλίτζης στην εκκλησία, ή κατείχαν υψηλές θέσεις, όπως ο Νικηφόρος Θεοτόκης στην Ακαδημία. Όλοι κέρδισαν την αναγνώριση της ρουμανικής κοινωνίας και η μνήμη τους είναι παρούσα ακόμα και σήμερα.

Αν και δεν πέρασε από τις ρουμανικές παραδουνάβιες χώρες, ο Κερκυραίος Ευγένιος Βούλγαρης γνωρίζει εδώ ιδιαίτερη απήχηση, χάρη στο έργο του, που μεταδίδεται από τους μαθητές του Ιώσηπο Μοισιόδακα και Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη (με τον οποίο έχει αλληλογραφία), αλλά και στις ρουμανικές μεταφράσεις έργων του. Η *Λογική* του διδάσκεται στο Βουκουρέστι και στο Ιάσιο πριν από την έκδοσή της, το 1766, στη Λειψία. Απόδειξη – τα χειρόγραφα της *Λογικής*, που σώζονται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας. Ο *Μέμνων*, που περιλαμβάνεται στην έκδοση της *Βοσφορομαχίας*, μεταφράζεται σε στίχους στα ρουμανικά από τον ρουμάνο συγγραφέα Costache Negruzzi το 1823, μετάφραση που σώζεται σε πολλά χειρόγραφα. Άλλος ρουμάνος μεταφραστής έργων του Βούλγαρη είναι ο μητροπολίτης της Μολδαβίας Veniamin Costachi.

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ο ελληνισμός μπαίνει σε νέα εποχή. Στις λιμενικές πόλεις (μερικές γίνονται *porto-franco* το 1837) αλλά και σε άλλα κέντρα ανθίζουν δυνατές ελληνικές κοινότητες (Κωνσταντσα, Βράιλα, Γαλάτσι, Σουλίνα), κυρίως μετά το 1860, όταν γίνονται νομικά πρόσωπα. Η «*λεωφόρος του βυζαντινού στόλου*», ο Δούναβης, γίνεται, τον 19ο αιώνα «*το σύμβολο του ελληνισμού στο ρουμανικό χώρο*» (Ștefan Petrescu). Με την ίδρυση των ελληνικών κοινοτήτων, πολλοί Έλληνες από τα Επτάνησα έρχονται και διακρίνονται σε πολλούς τομείς. Αλλά «η παρουσία των Επτανησίων στη Ρουμανία το 19ο αιώνα» μπορεί να αποτελέσει θέμα βιβλίου και ξεπερνάει τα όρια της σημερινής μας εισήγησης.

Περίληψη / Summary

Ανάμεσα στους Έλληνες που πέρασαν από το χώρο της σημερινής Ρουμανίας οι Επτανήσιοι κατέχουν ιδιαίτερη θέση. Μια λαμπρή πλειάδα λογίων που διακρίθηκε στον ρουμανικό χώρο: Ιάκωβος Πυλαρινός (1659-1718), Φιλάρετος Μιχαηλίτζης, Αθανάσιος Κοντοειδής, Μακάριος Καββαδίας, Νικηφόρος Θεοτόκης (1731- 1800). Αν και δεν πέρασε από τις ρουμανικές παραδουνάβιες χώρες, ο κερκυραίος Ευγένιος Βούλγαρης είναι παρών με τα έργα του.

Many Greeks have stopped on what is known nowadays as Romania's territory, some doing so for short periods of time, others for a lifetime. Amongst them, the Greeks from the Ionian Islands have a special standing. The most significant figures are Iakovos Pylarinos (1659-1718), Filaretos Mihailitzis, Athanasios Kontoidis, Makarios Kavvadias and Nikiforos Theotokis (1731-1800). Eugenios Voulgaris, who had never travelled to the Romanian territories, is however present there through his outstanding work.

ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΕΣ ΣΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟ ΠΟΛΕΜΟ (1645-1669)

Νίκη Λάσκαρη – Μπάλλα

Ο κρητικός πόλεμος (1645-1669), όπως είναι γνωστό, υπήρξε ένα γεγονός ευρύτερης σημασίας του 17ου αιώνα και σημείο αναφοράς στην ευρωπαϊκή ιστορία,¹ λόγω της μακρόχρονης διάρκειας και της σκληρότητάς του, αφού «πάσα σπιθαμή γης των πέριξ εξηγοράζετο με αίμα»,² όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο επτανήσιος ιστοριογράφος Παναγιώτης Χιώτης, και ακόμη λόγω των τρομακτικών ανθρωπίνων απωλειών του. Ο απολογισμός, σύμφωνα με τις υπάρχουσες πληροφορίες: πάνω από 100.000 νεκροί οι υπερασπιστές και πάνω από 200.000 νεκροί οι Τούρκοι.³ Τον Σεπτέμβριο του 1669, με την πτώση του Χάνδακα, η Τουρκία ολοκλήρωσε σχεδόν την κυριαρχία της στον ελληνικό χώρο.

Η Κύπρος είχε ήδη χαθεί, ως γνωστόν, τον Αύγουστο του 1571⁴ και η Κρήτη προκαλούσε τις κατακτητικές διαθέσεις των Τούρκων λόγω της στρατηγικής της θέσης στο Αιγαίο, μεταξύ Μέσης Ανατολής και βόρειας Αφρικής,⁵ αλλά και των παραγομένων στο νησί προϊόντων.

1. Στον πόλεμο πήραν μέρος χριστιανικοί λαοί της Ευρώπης, κυρίως οι Γάλλοι, που ο αριθμός των νεκρών τους ξεπέρασε τις 2.000, Γερμανοί, Βενετοί, Ιππότες της Μάλτας, ο Πάπας με σύμπραξη του στόλου του και με χρηματικές παροχές, Σλάβοι, Ίστριοι, Δαλμάτες, Ιλλυριοί, εθελοντές από τη Σουηδία, Σικελοί και άλλοι από ιταλικά κρατίδια. Σχετικά με τις συμμετοχές βλ. Γ.Α. Σήφκακας, *Η πολιορκία του Χάνδακος κατά τα απομνημονεύματα του στρατηγού του Ενετικού πεζικού Ghiron Marquis De Ville*, Εταιρεία Κρητικών Σπουδών, 1938, σ. 243. – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τ. Α'. Αθήνα 1985, σ. 86 κ.ε. – Θεοχάρης Δετοράκης, «Ο Κρητικός Πόλεμος και η Ευρώπη», *Η Καθημερινή* 25-1-1998, *Επτά Ημέρες*, (Αφιέρωμα) *Κρητικός Πόλεμος (1645-1669)*. – Απ. Βακχλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τουρκοκρατία 1453-1669, Αγώνες για την πίστη και την ελευθερία*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 472. – Ασπασία Παπαδάκη, «Πολιορκία και πτώση του Χάνδακα (1648-1669)», *Η Καθημερινή*, ό.π., σ. 16 κ.ε.

2. Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, τ. Γ', Κέρκυρα 1863, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, Αρ. 132, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1979, σ. 226.

3. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Οι Έλληνες, το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και τα πολεμικά γεγονότα στον ελληνικό χώρο», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (1453-1669), Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, τ. Γ', Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., σ. 350.

4. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Οι Έλληνες, το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και τα πολεμικά γεγονότα στον ελληνικό χώρο», ό.π., σ. 313.

5. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Οι Έλληνες, το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και τα πολεμικά γεγονότα στον ελληνικό χώρο», ό.π., σ. 335.

Όπως ήταν επόμενο –γεγονός βέβαια που έχει επισημανθεί– με την πτώση της Κρήτης υπήρξε αθρόα μετανάστευση Κρητών και εγκατάστασή τους στα νησιά του Ιονίου και σε χώρες της δυτικής Ευρώπης.⁶ Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα, παρατηρήθηκε και το αντίθετο φαινόμενο, καθώς αξιόλογος αριθμός πολεμιστών από το τόξο της βενετοκρατούμενης Ανατολής, από τις ακτές της Αδριατικής, τα Επτάνησα, τις νότιες ακτές της Αιτωλοακαρνανίας και Πελοποννήσου, έσπευσε να λάβει μέρος στην πολιορκία (1645-1669).

Από αυτόν βεβαίως τον τουρκο-βενετικό πόλεμο και τον αμυντικό αγώνα για την υπεράσπιση της Κρήτης, δεν ήταν δυνατό να απουσιάσουν κυρίως τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα, καθώς επρόκειτο για έναν πόλεμο όχι απλά δύο δυνάμεων, αλλά «δύο κόσμων και ιδεολογιών»,⁷ όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Απόστολος Βακαλόπουλος.

Με βάση αυτό το ιδεολογικό περιεχόμενο η βενετική Πολιτεία, η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, στην οποία υπήγοντο και τα Επτάνησα, άσκησε τη δέουσα πολιτική που αφορούσε τις κατακτήσεις της στην καλούμενη βενετοκρατούμενη Ανατολή. Στα πλαίσια της πολιτικής αυτής ήταν η απόφαση της βενετικής Γερουσίας του 1649 να πωληθούν τίτλοι ευγένειας από την κοινότητα της Κεφαλονιάς, και τα χρήματα από την πώληση να σταλούν στην Κρήτη. Το 1650 η κοινότητα ψήφισε επίσης «*ίνα αι ζωοτροφίαι και τα πολεμοφόδια μετακομιζόμενα εις Κρήτην ώσιν ασύδωτα*»,⁸ δηλαδή να μη φορολογούνται.⁹

Μεγάλα ποσά από τη φορολογία, κυρίως της σταφίδας, χρησιμοποιήθηκαν για τον βενετικό στόλο, για τις ανάγκες του οποίου οι Έλληνες δεν έπαψαν ποτέ να χρησιμοποιούνται είτε ως πολεμιστές είτε ως πληρώματα.¹⁰

6. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, «Μετοίκηση Κρητών στην Κεφαλονιά στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669) και ύστερα από την άλωση του Χάνδακα», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σ. 270 κ.ε. – Χρύσα Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στο βιβλίο: *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Συλλογικό έργο, επιμέλεια David Holton, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 24.

7. Απ. Βακαλόπουλος, «Ο επικός αγώνας των Βενετών, Ελλήνων, Γάλλων και άλλων χριστιανών εναντίον των Τούρκων εμπρός στο Μεγάλο Κάστρο», ό.π., σ. 513.

8. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα, Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της Νήσου Κεφαλληνίας εις τόμους τρεις*, τ. 2, Τύποις Μηνά Μυρτίδη, Εν Αθήναις 1960, σ. 421.

9. Ιωάννης Π. Λοβέρδος-Κωστής, *Ιστορία της Νήσου Κεφαλληνίας*, Δοκίμιον συγγραφέν ιταλιστί, εξελληνισθέν υπό Παύλου Κωνσταντίνου Γρατσιαύτου και δια πολλών σημειώσεων πλουτισθέν. Εκδίδεται επιμελεία Γερασίου Α. Λοβέρδου-Κωστή, Εν Κεφαλληνία 1888, σ. 141.

10. Γεώργιος Πλουμίδης, «Επτάνησιοι μισθοφόροι στη Βενετία τον 18ο αιώνα», *Κε-*

Εκτός βέβαια από την υλική ενίσχυση του αγώνα εκ μέρους της Κεφαλονιάς, υπήρξε και η σημαντική συμβολή του νησιού σε έμψυχο υλικό. Υπάρχουν, βέβαια, ονόματα Κεφαλλήνων, γνωστά από την ιστορική έρευνα, που υπηρέτησαν στο πλευρό της Βενετίας κατά τον πόλεμο αυτό, είτε ως κυβερνήτες πολεμικών πλοίων, είτε ως πολεμιστές. Ωστόσο πέρα των επωνύμων υπήρξαν χιλιάδες οι αφανείς.

Ιδεολόγοι ή και τυχοδιώκτες Επτανήσιοι, πράγματι, συμμετέχουν στον δραματικό αγώνα της Κρήτης, ανταποκρινόμενοι στο μεγαλειώδες ιδεολογικό προσκλητήριο. Ο κερκυραίος ιστορικός Α. Μάρμορας θα σημειώσει χαρακτηριστικά: «*Η Κρήτη αγωνιά· εάν τις υπερφυσική δύναμις δεν δράμη επίκουρος, αυτή αποθνήσκει*».¹¹ Και ο Κεφαλονίτης Ακάκιος Διακρούσης θα συνθέσει ποίημα για την κρητική τραγωδία, σύμφωνα με την πληροφορία του Κωνσταντίνου Σάθα.¹²

Οπωσδήποτε τη συμμετοχή των Επτανήσιων διευκόλυνε και η έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε κατά την περίοδο αυτή στα Επτάνησα, όπου, κυρίως στην Κεφαλονιά και στη Ζάκυνθο, σημειώνονται αναρχικές τάσεις και διαδικασίες. Σε χιλιάδες αναφέρονται οι φυγόδικοι, που περιφρονούσαν τις διαταγές των Αρχών και ζούσαν στην παρανομία και τους οποίους οι Βενετοί στρατολογούσαν με αντίδωρο την ελευθερία τους. Μόνο στην Κεφαλονιά, όπως αναφέρει βενετός ιστορικός,¹³ ο αριθμός των φυγόδικων που στρατολογήθηκαν και στάλθηκαν στην Κρήτη, ανέρχεται κατά το έτος 1668, λίγο δηλαδή πριν από την πτώση του Χάνδακα, στον αριθμό των 6.000 ατόμων.

Πέρα από την απλή στρατολόγηση και τη συλλογή χρημάτων για τον κρητικό αγώνα, πολλοί Κεφαλονίτες οικονομικά ευκατάστατοι, ανταποκρινόμενοι στο ιδεολογικό προσκλητήριο εναντίον της οθωμανικής αυτοκρατορίας, συμμετείχαν στον πόλεμο οικειοθελώς, αρματώνοντας, με δικά τους χρήματα, γαλέρες και υπηρετώντας είτε οι ίδιοι ως κατεργοκύρηδες ενταγμένοι στη δύναμη του βενετικού ναυτικού, είτε προσφέροντας υπηρεσίες προς τη Βενετία.¹⁴ Σημειώνεται ότι στους προσδραμόντες κυριαρχούν ιδιαίτερα ονόματα από τις επιφανείς οικο-

παλληνιακά Χρονικά, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Διονύσιο Α. Ζακυθινό, τ. 5, σ. 128.

11. Α. Μάρμορας, *Ιστορία της Νήσου Κερκύρας*, Κέρκυρα 1902, σ. 141-142. Πρβλ. και Απ. Βακαλόπουλου, ό.π., σ. 516.

12. Κων. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς (1453-1821)*, Εν Αθήναις 1869, σ. 222.

13. Andrea Valiero, *Historia della guerra di Candia*, Venezia 1679, σ. 695. – Απ. Βακαλόπουλος, ό.π. σ. 516. Επίσης Γ.Ν. Μοσχόπουλος, ό.π. σ. 94.

14. Ιωάννης Π. Λοβέρδος-Κωστής, *Ιστορία της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 141-142, Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύνμμικτα, Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της Νήσου Κεφαλληνίας εις τόμους τρεις*, τ. 2, ό.π., σ. 421.

γένειες του νησιού, όπως Άννινοι, Αντύπες, Δελλαδέτσιμες, Καρούσοι, Κυπριώτες, Μεταξάδες, Πατρίκιοι, Πινατῶροι, Χωραφάδες και άλλοι.

Στη συνέχεια παρατίθεται κατάλογος Κεφαλλήνων, γνωστών για τη δράση τους στον κρητικό πόλεμο.

Άννινος Αναστάσιος, Άννινος Ευαγγελινός, Αντύπας Γεώργιος, Αντύπας Ιωάν. Λαυρέντιος, Δελλαδέτσιμας Άγγελος,¹⁵ Δελλαδέτσιμας Φλωριάς,¹⁶ Καρούσος Αλέξανδρος, Καρύδης Βίκτωρ,¹⁷ Κόκκινος Άγγελος, Κορνέλος Θεοδωρής, Κορφιάτης Μπατίστας,¹⁸ Κυπριώτης Αλέξανδρος, Κυπριώτης Βασίλης, Λιμνιώτης Στάθης, Λοβέρδος Αλοΐσιος, Μεταξάς Ιωάν.-Βαπτιστής, Πατρίκιος Αναστάσιος, Πατρίκιος Γιώργος, Περισιτιάνος Σπύρος, Περισιτιάνος Φραγκίσκος, Πινατῶρος Βεντούρας,¹⁹ Πινατῶρος Μαρίνος, Πινατῶρος Ραφαήλ, Συνοδινός Τζαννής, Τσιμάρας Βικέντιος,²⁰ Τσιμάρας Μάρκος,²¹ Τυπάλδος Γιάννης, Χαρβούρης Γιώργος, Χωραφάς Άγγελος,²² Χωραφάς Γεώργιος.

Ο καθηγητής Γεώργιος Μοσχόπουλος, επλούτισε τις χαρακτηριστικές αυτές περιπτώσεις μετά από σχετικές έρευνες στα κρατικά αρχεία της Βενετίας, στις αρχιεακές σειρές τόσο στο Senato Mar, όσο και στους Provveditori da terra e da mar.²³

15. Μεταξύ άλλων, και της ιδιαίτερης ναυτικής του δράσης, στην πολιορκία του Χάνδακα, υπερασπίστηκε τον προμαχῶνα του Αγίου Ανδρέα επικεφαλής 3.000 μαχητών. Βλ. Κ. Καιροφύλας, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, Αθήνα 1953, σ. 103.

16. Ανεψιός του Άγγελου Δελλαδέτσιμα. Πολέμησε μαζί με το θείο του. Τη δράση της ηρωικής οικογένειας αναγνώρισε αργότερα (1704) η βενετική Γερουσία και τους απένειμε τον τίτλο του κόμητος. Βλ. Κ. Καιροφύλας, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, ό.π., σ. 105.

17. Αρχηγός ενενήντα Κεφαλλήνων, στρατολογημένων με δικά του έξοδα, πολέμησε στην Κρήτη και σκοτώθηκε σε λυσσώδη μάχη. Βλ. Κ. Καιροφύλας, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, ό.π., σ. 106.

18. Γερ Σ. Μπάλλας, «Η αγγαρεία της θάλασσας στα χρόνια της βενετικής κυριαρχίας στην Κεφαλονιά», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αφιέρωμα στον Γεράσιμο Η. Πεντόγαλο, τ. 11, Αργος-στόλι 2008, σ. 255.

19. Ο Βεντούρας Πινατῶρος σκοτώθηκε πολεμώντας στην Κρήτη. Βλ. Κ. Καιροφύλας, ό.π., σ. 110.

20. Άξιος μνείας. «Παρεσχεύαζε και προσέφερεν άνδρας προς υπηρεσίαν τη πολιτεία». Ιωάννης Π. Λοβέρδος-Κωστής, *Ιστορία της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 142.

21. Σκοτώθηκε πολεμώντας στην Κρήτη και ετάφη στην Κέρκυρα. Ιωάννης Π. Λοβέρδος-Κωστής, *Ιστορία της Νήσου Κεφαλληνίας*, ό.π., σ. 141.

22. Με δική του τριήρη. Στρατολόγησε με δικά του έξοδα 800 άνδρες. Κ. Καιροφύλας, *Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς*, ό.π., σ. 107.

23. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, «Μετοίκηση Κρητών στην Κεφαλονιά στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669) και ύστερα από την άλωση του Χάνδακα», ό.π., σ. 94-95.

Παρόμοιες εξ άλλου περιπτώσεις αναδείχθηκαν από τον ίδιο, με έρευνες στο Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς, από το Τμήμα του Νοταριακού Αρχείου. Εκεί εντοπίζονται, το 1665, οι Κεφαλονίτες Φραγκίσκος Περισιτιάνος, Σπύρος Περισιτιάνος και Γιάννης Τυπάλδος να παραχωρούν πλοίο εξοπλισμένο στον γενικό προβλεπτή της θάλασσας Φραγκίσκο Μοροζίνη για τον σκοπό αυτόν. Και άλλα ακόμη ονόματα καταγράφονται από την έρευνα στο κεφαλονίτικο αρχείο, που εμπλέκονται στην αποστολή έμψυχου υλικού στην Κρήτη. Ενδεικτικά: Τζαννής Συνοδινός (1654), Αλέξανδρος Κυπριώτης (1667), Βασίλης Κυπριώτης (1667), Γεώργιος Χαρβούρης, Στάθης Λιμνιώτης, οι Αναστάσιος και Γεώργιος Πατρίκιои (1668). Για τον τελευταίο αξίζει να σημειώσω την εξής χαρακτηριστική (και συγκινητική θα έλεγα) καταγραφή, που περιέχεται σε συμβολαιογραφική πράξη και που αναδεικνύει το ψυχολογικό πλάνο της εποχής των γεγονότων. Σημειώνει λοιπόν ο νοτάριος Αλέξανδρος Γιαννουλάτος: « [...] Ποιεί ο Πατρίκιος την καθολική διόρθωση της διαθήκης του, φοβώντας τώρα το άωρο τέλος του θανάτου, μήπως έλθει προς αυτόν και μείνει αδιόρθωτη [...] αν πάγει εις σερβίτζιο εις τον πόλεμο της Κρήτης, αν ίσως και αποθάνει εις αυτή τη χρεία». ²⁴

Ωστόσο πρέπει να σημειώσω ότι η μετάβαση Κεφαλλήνων στην Κρήτη, για να λάβουν μέρος στον κρητικό πόλεμο στο πλευρό της Βενετίας, δεν προκύπτει από καταλόγους στρατολογίας, όπως λόγου χάρη, στην περίπτωση του καθηγητή Γεωργίου Πλουμίδη, ο οποίος σε δημοσίευσή του στο περιοδικό της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, αναφέρεται σε επτανήσιους μισθοφόρους της Βενετίας κατά τον 18ο αιώνα. ²⁵

Η έρευνά μου στο Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς έφερε στο φως σημαντικούς αριθμό Κεφαλλήνων που προσέδραμαν στο προσκλητήριο για την αντιμετώπιση των Τούρκων εισβολέων στην Κρήτη.

Οι νέες συμμετοχές στον κρητικό, τουρκο-βενετικό πόλεμο, που επισημάνθηκαν στο Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς και που εμπλουτίζουν τον κατάλογο των Κεφαλλήνων που συμμετείχαν στη βενετική δύναμη, εμπεριέχονται σε νοταριακά έγγραφα, κυρίως του νοταρίου Ιουλίου Ανδρονά και αφορούν ποικίλες υποθέσεις-διαθήκες, πληρεξούσια, τακτοποίηση περιουσιακών και άλλων εκκρεμοτήτων, αντικατάσταση υπόχρεων προς στράτευση, εξεύρεση μισθοφόρων κ.ά., και

24. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, «Μετοίκηση Κρητών στην Κεφαλονιά στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669) και ύστερα από την άλωση του Χάνδακα», ό.π., σ. 90.

25. Γεώργιος Πλουμίδης, «Επτανήσιοι μισθοφόροι στη Βενετία τον 18ο αιώνα». *Κεφαλληνιακά Χρονικά, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών*, τ. 5, σ. 128-148, Αργοστόλι, 1986.

χρονολογούνται στο πλαίσιο του εν λόγω πολέμου, ιδιαίτερα κατά τα τρία τελευταία κρίσιμα χρόνια της διεξαγωγής του 1667-1669. Ιδού επιλεκτικά ορισμένες περιπτώσεις από τα Πρωτόκολλα του νοταρίου.

Καίτοι περιορισμένος ο αριθμός αυτού του καταλόγου, η ιστορική συμβολή του δεν πρέπει να θεωρηθεί ήσσονος σημασίας, επειδή σπανίζουν παρόμοιοι κατάλογοι για την εποχή αυτή και μάλιστα αναφερόμενοι στα γεγονότα της Κρήτης, πράγμα που παρουσιάζεται σε άλλες περιπτώσεις και αργότερα.

* Στις 22 Οκτωβρίου 1667,²⁶ στο Αργοστόλι, μέσα στο γραφείο του νοταρίου Ιουλίου Ανδρονά, τα αδέλφια Φίλιππος και Σπύρος Ποταμιάνος λαβαίνουν από τον ευγενή Φλωριά Δελλαδέτση και ενώπιον μαρτύρων, μετρητά ρεάλια 625, για να πληρώσουν εφτά ανθρώπους «οπού τους ομπλιγάρισε ο εξοχότατος αφέντης γκενεράλες διά την Κρήτη».

Τα αδέλφια παίρνουν τα χρήματα για το συγκεκριμένο σκοπό, και σε εγγύηση του καλού τέλους της στρατολόγησης, βάζουν υποθήκη μέρος της περιουσίας τους, το οποίο λεπτομερώς περιγράφεται.

* Στις 15 Δεκεμβρίου 1667,²⁷ στο φύλλο του κατάστιχου υπάρχουν δύο εγγραφές, από τις οποίες προκύπτει ότι ο Αλέξανδρος Κυπριώτης, αναχωρώντας από την Κεφαλονιά για την Κρήτη δάνεισε σε συγγενείς του «*χάριν φιλίας*», 15 και 12 ρεάλια, (μία εγγραφή για κάθε περίπτωση) και ορίζει τον τρόπο επιστροφής των χρημάτων, είτε γυρίσει ο ίδιος από την Κρήτη, είτε σκοτωθεί και μείνει εκεί.

Οι εγγραφές αυτές έχουν γίνει «*μέσα στο πλοίο*», στο λιμάνι του Αργοστολίου, «*όπου υπάγει τώρα εις σε σεργίτζιο του πρέντζιπε*», ο Αλέξανδρος Κυπριώτης όπως ακριβώς αναφέρεται.

* Στις 15 Δεκεμβρίου 1667,²⁸ μέσα στο σπίτι του Αντρία δα Σκούταρη στο Αργοστόλι, εκτός δηλαδή του πλοίου που θα τον μετέφερε στην Κρήτη, ο Αλέξανδρος Κυπριώτης εισπράττει ως αμοιβή του εξήντα ρεάλια, προκειμένου να μεταβεί στην Κρήτη για να δουλέψει «*τον γαληνότατο πρέντζιπε*» ως αντικαταστάτης, αντί του Αντωνίου Φουκά. Από εξήντα ρεάλια επίσης εισέπραξαν για τον ίδιο λόγο, ο Φραγκίσκος Σφαέλος, ως αντικαταστάτης του Διάκου Φουκά και ο Μάρκος Φουκάς, ως αντικαταστάτης του Αναστάση Φουκά.

26. Βιβλίο ΙΙΙ, φ. 41^τ.

27. Βιβλίο ΙΙΙ, φ. 51^τ.

28. Βιβλίο ΙΙΙ, φ. 50^ν.

* Άλλη περίπτωση. Στις 11 Φεβρουαρίου 1668²⁹ στο Αργοστόλι, «μέσα στο καρτέρι το αφεντικό», μέσα δηλαδή στην κρατική γαλέρα που έφευγε για την Κρήτη, ο Νικολέτος Κατσαΐτης, έστειλε και κάλεσε τον νοτάριο, όπως αναφέρεται, μια και ο ίδιος ο Κατσαΐτης δεν θα μπορούσε να βγει έξω από το πλοίο και εκεί, ενώπιον μαρτύρων, έκαμε γενικό πληρεξούσιό του τη μάνα του, την κυρά-τζα Θεοδώ, ώστε αυτή να έχει τη δυνατότητα να διαχειρίζεται κάθε περιουσι-ακό του στοιχείο.

* Στις 6 Μαΐου 1668³⁰ στο Αργοστόλι, μέσα στην κρατική γαλέρα, ευρισκόμενος εξουθενωμένος, αφού ακόμα και τον μήνα Γενάρη βρισκόταν στο κότεργο, ο ιε-ροδιάκονος Φραγκίσκος Κόρσος του ποτέ παπά, έστειλε και κάλεσε τον νοτάριο και μάρτυρες για να κάμει τη διαθήκη του, φεύγοντας για την Κρήτη.

* Στις 23 Φεβρουαρίου 1674³¹ στο Αργοστόλι, ευρισκόμενος άρρωστος στο σπίτι του ο Νικολός Μερκούρης, έστειλε και κάλεσε τον νοτάριο και μάρτυρες, για να κάμει τη διαθήκη του, με την οποία μεταξύ άλλων τακτοποιεί και εκκρεμότητα που είχε προκύψει από οφειλή του προς το Βασίλη Πινιατώρο από χρήματα που δανείστηκε από αυτόν, όταν ήταν σκλάβος, πιθανόν για την εξαγορά του. Αναφέ-ρεται επίσης σε έγγραφο της 15ης Μαΐου 1668, σε εταιρεία που είχε με τον κου-νιαδό του Μπατίστα Βλάχο και σε μαγαζί που είχαν κατά την αναχώρησή του για την Κρήτη, «όταν αρμάτωσε ο Σινιόρ Αντζουλος Δελλαδέτσιμας, σε σερβί-τζιο του πρέντζιπε».

* Στις 11 Ιουλίου 1669³² στο Αργοστόλι, μέσα στο πλοίο που φόρτωνε για την Κρήτη, ο Λινάρδος Αναλυτής του ποτέ Βασίλη, έστειλε και κάλεσε το νοτάριο και μάρτυρες για να κάμει τη διαθήκη του «φοβούμενος το κοινό ποτήριο του θα-νάτου μήπως έλθει επ' αυτόν εκεί όπου μέλει να υπάγει».

* Στις 12 Ιουλίου 1669³³ παρουσιάστηκε στο γραφείο, στο κάντζελο, όπως ελέ-γετο, του νοταρίου ο Δημήτρης Μαρκεσίνης του ποτέ Γιώργου και του έδωσε έγ-γραφο με ημερομηνία 1η Ιουλίου 1669 για να καταχωρηθεί στα βιβλία του «λό-γον προς λόγον». Ο Ζαχαρίας Μαρκεσίνης την 1η Ιουλίου 1669 έφυγε για την Κρήτη με τη γαλέρα του σινιόρ Αντζουλάκη Δελλαδέτσιμα. Το σκάφος είχε τε-

29. Βιβλίο III, φ. 54^v.

30. Βιβλίο IV, φ. 29^v.

31. Βιβλίο IV, φ. 338^v.

32. Βιβλίο IV, φ. 88^r.

33. Βιβλίο IV, φ. 88^v.

θεί στη διάθεση της Βενετίας. Μέσα στη γαλέρα ο Ζαχαρίας υπαγόρευσε τη διαθήκη του στον ιερέα Γεώργιο Κουρνέλο, με μάρτυρα το Γιάννη Μαυροκέφαλο. Τη διαθήκη παρέλαβε ο αδελφός του Δημήτρης για να την καταθέσει σε νοτάριο, και αυτό ακριβώς έκαμε.

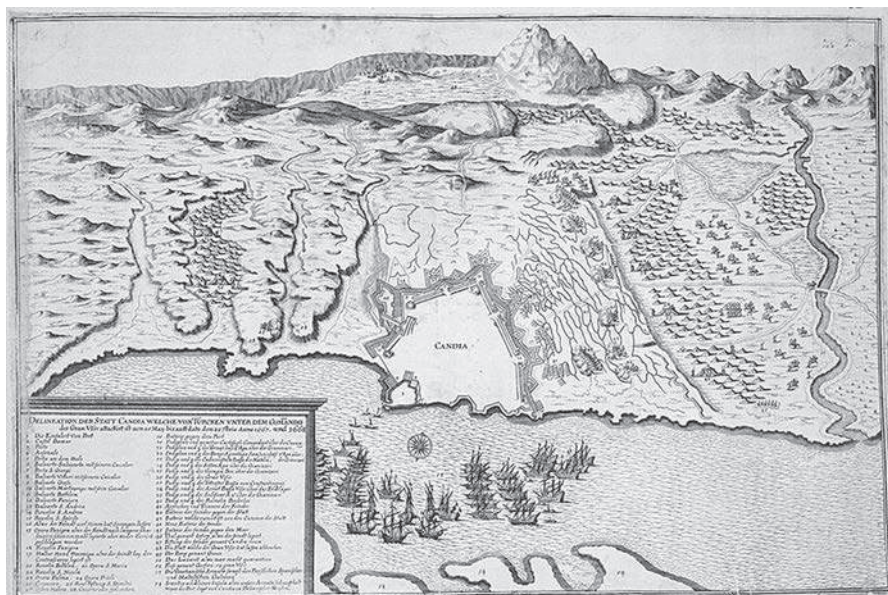
Συμπερασματικά από τις έως τώρα έρευνες επί του εν λόγω θέματος, τόσο μερικώς για την κεφαλληνιακή συμμετοχή στον τουρκο-βενετικό πόλεμο στην Κρήτη, όσο και ευρύτερα για τη συμμετοχή των Επτανησίων μπορούμε να καταλήξουμε σ' ορισμένες διαπιστώσεις:

1. Δεν προκύπτει από τις έως τώρα έρευνες σφαιρική εικόνα επί του θέματος. Απαιτείται περαιτέρω έρευνα τόσο στα Επτανησιακά Αρχεία, όσο και στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας.
2. Παρά το υπάρχον συγκινησιακό στοιχείο και την πολιτική της βενετικής πολιτείας, οι Κεφαλονίτες και γενικότερα οι Επτανήσιοι, κυρίως των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων, στρατολογούνται, κατά μεγάλο ποσοστό, υπό την πίεση των βενετικών Αρχών.
3. Μεγάλο ποσοστό των στρατολογουμένων ήταν φυγόδικοι, που με την κατάταξή τους στη βενετική δύναμη, ελπίζουν στην απόκτηση της ελευθερίας τους, με την επιστροφή τους από την Κρήτη, αν βέβαια επιζούσαν.
4. Οι εξοπλίζοντες με δικά τους χρήματα γαλέρες ανήκαν στην τάξη των ευγενών και συμμετείχαν σε κυβερνητικές θέσεις της Επτανήσου, επί βενετικής κυριαρχίας.
5. Εξόπλιζαν γαλέρες και τολμηροί τυχοδιώκτες που στόχευαν στην αποκόμιση εκ του πολέμου χρημάτων ή λαφύρων.
6. Τέλος μεγαλύτερο ποσοστό των χρημάτων που έφευγε από το νησί και ευρύτερα από τη Επτάνησο για τον κρητικό πόλεμο, ήταν προϊόν αναγκαστικής φορολογίας των κατοίκων και κυρίως αφορούσε τα παραγόμενα γεωργικά προϊόντα και, βέβαια, ιδιαίτερα τη μαύρη σταφίδα, που, ως γνωστόν, αποτελούσε το δεσπόζον προϊόν της Κεφαλονιάς κατ' εκείνη τη χρονική περίοδο.

Περίληψη / Summary

Παρέχονται πληροφορίες από ανέκδοτα νοταριακά έγγραφα, για Κεφαλονίτες, οι οποίοι έλαβαν μέρος στον κρητικό πόλεμο, «για να υπερασπίσουν τη Χριστιανοσύνη» απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Πολεμιστές αναχωρώντας για την Κρήτη, συνέτασσαν τις διαθήκες τους μέσα στο πλοίο και οι επιζώντες, μετά τον αιματηρότατο πόλεμο, κατά την επιστροφή τους στο νησί, έρχονταν αντιμέτωποι με αναπάντεχες δυσκολίες.

We give information, based on unpublished notary documents, about Kephalonians who took part in that bloodiest war, "to defend Christianity" against the ottoman empire. Fighters sailing for Krete were writing their last wills on board and survivors, returning home, were facing unexpected difficulties.

Απεικόνιση της Πολιορκίας του Χάνδακα, περί το 1667.

Ο ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΗΣ ΠΛΟΙΑΡΧΟΣ ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΣ ΠΑΓΩΝΗΣ
(ΠΟΡΕΙΑ ΣΤΑ ΤΑΡΑΓΜΕΝΑ ΝΕΡΑ
ΕΘΝΙΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ ΚΑΙ ΠΕΙΡΑΤΕΙΑΣ)

Γεράσιμος Μπάλλας

*Αφού χαλιώντας η Κωνσταντινούπολις επυκνώθη ολούθε
το σκοτάδι της δουλείας, συνέβη εις την ελληνικήν φυλήν
ό,τι συμβαίνει την νύχτα
εις τον κόσμο, που η ώρα η πλέον σκοτεινή, η πλέον θαμπή
της νυχτός είναι η ώρα που σιμώνει το φως της ημέρας.
Θεόδωρος Κολοκοτρώνης
Απομνημονεύματα¹*

Κατά την έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς, στο Τμήμα της Επτανήσου Πολιτείας, συνάντησα τα έγγραφα που έχω την τιμή να παρουσιάσω με λεπτομέρεια σήμερα ενώπιόν σας και τα οποία αφορούν στον κεφαλονίτη καπετάνιο Σταματέλο Παγώνη.

Οι χαρακτηρισμοί των Τούρκων για τον πατριώτη μου ναυτικό, όχι ασυνήθιστοι για την εποχή εκείνη, που οι Αρχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, με μεγάλη υπεροψία, αλλά και εχθρική διάθεση, αναφέρονταν σε ραγιάδες, με έκαναν να αναρωτηθώ για τον Σταματέλο Παγώνη, για τη δράση του στη συγκεκριμένη εποχή και για το τι συνέβαινε κυρίως στην ανατολική Μεσόγειο και ιδιαίτερα στις ελληνικές θάλασσες ανάμεσα σε κουρσάρους, πειρατές και αγωνιστές κάθε λογής. Ακόμα θα έπρεπε να εξεταστεί από κάθε πλευρά η κατηγορία των Τούρκων, πως ο Παγώνης σκότωσε και λήστεψε ομοεθνείς τους, τους οποίους μετέφερε με το σκάφος του από τη Σμύρνη στην Αίγυπτο. Από κοντά, ήταν και δύο Γάλλοι, σύντροφοί του, οι οποίοι συνελήφθησαν στη Ζάκυνθο και εστάλησαν στην Κέρκυρα.

Για το γεγονός αυτό ενημερώθηκαν οι Αρχές όλων των οθωμανικών λιμανιών. Έτσι ο Παγώνης συνελήφθη μόλις έφθασε στην Πάτρα τον Αύγουστο του 1802. Ο επτανήσιος πρόξενος στην Πάτρα Ιωάννης Καρβελάς ειδοποίησε τις αρχές της Επτανήσου Πολιτείας, που του έδωσαν την εντολή να αφαιρέσει από τον Παγώνη την άδεια ναυσιπλοΐας. Στη συνέχεια ζήτησε περαιτέρω πληροφο-

1. Γεωργίου Τερτσέτη, *Άπαντα*, εκδ. Παρθενών, Αθήνα 1958, σ. 179.

ρίες από το γενικό προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας στη Σμύρνη για το πλήρωμα, τους επιβάτες και το φορτίο και ζήτησε επίσης από τον βοεβόδα της Πάτρας Αχμέτ Αγά να του παραδώσει τον Παγώνη και τους ναυτικούς του σκάφους του, για να τους στείλει στην Κέρκυρα να δικαστούν.² Το σκάφος κατασχέθηκε και εστάλη στην Κωνσταντινούπολη.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πειρατεία ήταν μία μάστιγα για ολόκληρη τη Μεσόγειο και μολονότι οι ρίζες της φτάνουν μέχρι την εποχή του Μίνωα, στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας, δηλαδή στις αρχές του 19ου αιώνα, βρισκόταν ακόμα σε άνθιση. Θα μπορούσαμε να πούμε για την περιοχή αυτή και τις γύρω χώρες, ότι δεν υπήρξαν αυτές μόνο κοιτίδες ανάπτυξης ιδεών και πολιτισμικών δραστηριοτήτων, αλλά στη συγκεκριμένη εποχή, με την ανάπτυξη του εμπορίου έγινε η Μεσόγειος θάλασσα επικίνδυνη, στην οποία κυριαρχούσαν ανεξέλεγκτα πειρατές, που σκοπό τους είχαν τον ταχύτατο δικό τους πλουτισμό και μοναδικό τους στόχο είχαν τη λεία.

Στα στενά, θα λέγαμε, όρια της Μεσογείου, αν τη θεωρήσουμε κλειστή θάλασσα σε σύγκριση με τους ωκεανούς, βρέθηκαν να κινούνται με διαχωρισμό θρησκείας Ορθόδοξοι και δυτικοευρωπαίοι Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι και με εθνικό διαχωρισμό Έλληνες, Τούρκοι, Αλγερινοί, Τυνήσιοι, Ρώσοι, Ολλανδοί, Άγγλοι, Γάλλοι, Γενουάτες, Βενετσιάνοι, Σικελοί, Μαλτέζοι και άλλοι.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα κράτη της βόρειας Αφρικής στη Μεσόγειο, είχαν πειρατική οργάνωση και ήταν στην υπηρεσία του σουλτάνου. Εκεί υπήρχαν τα μεγάλα σκλαβοπάζαρα της εποχής και από εκεί ξεκινούσαν οι ληστρικές επιδρομές εναντίον χωρών της Μεσογείου. Οι επιθέσεις των αλγερινών πειρατών εναντίον πόλεων, οικισμών και μικρών νησιών, με πυρπολήσεις και λεηλασίες υπήρξαν χαρακτηριστικές. Οι σφαγές είχαν στις αρχές του 19ου αιώνα υποχωρήσει, όταν οι πειρατές κατάλαβαν ότι περισσότερα είχαν να κερδίσουν από την πώληση των απαχθέντων ως σκλάβων από να τους σφάζουν, δίχως να κερδίσουν τίποτα.

Ήταν όμως όλοι, εγκληματικά στοιχεία και ληστές της θάλασσας όσοι κατηγορήθηκαν από τους Τούρκους για πράξεις βίας; Ήταν όλοι κυνηγοί του εύκολου

2. Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, «Από το Ιόνιο πέλαγος στην «Άσπρη θάλασσα»: Επτανήσιοι καραβοκύρηδες στη Σμύρνη στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (1800 -1807)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 12, Αργοστόλι 2010, έκδοση της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αφιέρωμα στον Σπύρο Αντιόχου Ευαγγελάτο, σ. 698, όπου και πληροφορίες για τα γεγονότα και την εποχή στην περιοχή της Σμύρνης. Βλ. επίσης, Γερασίμου Μ. Βλάχου, «Μία Έκθεση του Προξένου στα Χανιά Μιχαήλ Κεφαλά κατά την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 6.π., τ. 14, Αργοστόλι 2013, σ. 489 κ.ε.

κέρδους με σκοπό το προσωπικό τους όφελος; Υπήρξαν λόγοι οι οποίοι τους οδήγησαν στην επικίνδυνη αυτή και απάνθρωπη συμπεριφορά; Ναι, υπήρξαν και άλλοι λόγοι που συνοπτικά αναφέρουμε.

Ήταν η ανάγκη τους για επιβίωση μέσα στην άθλια ζωή τους και τη φτώχεια τους, που γινόταν ακόμα οδυνηρότερη από τη βαριά και άδικη φορολογία και τη συμπεριφορά των εκάστοτε κυρίαρχων.

Η πειρατεία, ή το κούρσος με την προστασία των επισήμων Αρχών, ήταν τρόπος να μαζέψουν πλούτη οι έλληνες ναυτιλλόμενοι, και αυτού του είδους οι επιχειρήσεις αφορούσαν τα νησιά που είχαν ναυτική εμπειρία, ανάμεσα στα οποία ήταν και η Κεφαλονιά. Πειρατεία, κούρσος και εμπόριο για τους έλληνες ναυτικούς συμβάδιζαν.³ Στη στεριά δεν υπήρχαν αρκετοί πόροι, ενώ στη θάλασσα πέραν από την ελευθερία στα πέλαγα, τους δινόταν και η επικίνδυνη δυνατότητα να αισθάνονται ελεύθεροι. Η πειρατεία για κάποιους ήταν μία διέξοδος που επέφερε κέρδος. Πολλές φορές έβλαπτε τα εθνικά συμφέροντα, αλλά για τη δική μας ιδιαιτέρα περιοχή και τις γύρω θάλασσες, το Αιγαίο, το Κρητικό και το Ιόνιο πέλαγος, έδινε σε κάποιους τη δυνατότητα να μάχονται εναντίον του προαιώνιου εχθρού, λες και διαισθάνονταν το γλυκοχάραμα της Λευτεριάς που πλησίαζε, ύστερα από τόσους αιώνες δουλείας.

Έχοντας κατά νου τους χαρακτηρισμούς των τουρκικών Αρχών για γνωστά πρόσωπα της ιστορίας μας και για ήρωες που έχει υμνήσει το δημοτικό μας τραγούδι, δηλαδή ο λαός μας, ο υπέρτατος κριτής, λίγα μπορούν να θεωρηθούν εκείνα με τα οποία εκφράστηκαν οι Τούρκοι για τον καπετάνιο Σταματέλο Παγώνη, σχετικά με το έγκλημα που κατηγορήθηκε ότι διέπραξε.

Οι Τούρκοι αναζητούσαν τους ίδιους τους αγωνιστές ζωντανούς ή νεκρούς ή ακόμα και μέλη των οικογενειών τους για να εκδικηθούν, εξαπολύοντας φοβέρες προς την Επτάνησο Πολιτεία, το μοναδικό μέρος εκείνα τα χρόνια, ελεύθερης ελληνικής γης μετά την Άλωση, αν δεν ικανοποιούνταν οι απαιτήσεις τους. Την Επτάνησο Πολιτεία κατηγορούσαν επίσης ότι κάλυπτε τους διωκόμενους, ότι τους παρείχε άσυλο και ότι η φιλία προς τους Τούρκους ήταν προσχηματική και στο βάθος υπέκρυπτε έχθρα.

Στο Αρχείο της Επτανήσου Πολιτείας στην Κεφαλονιά βρέθηκαν έγγραφα με τα οποία οι τουρκικές Αρχές αναζητούσαν την ίδια εποχή (1800) επιτακτικά να συλληφθούν και να τους παραδοθούν αγωνιστές, όπως για παράδειγμα ο Γιωργοθώμος, ο οποίος είχε προκαλέσει μεγάλη φθορά στους Τούρκους, φθορά που δεν

3. Νίκος Στ. Βλασσόπουλος, *Μάλτα και τα ελληνικά καράβια στον 18ο αιώνα*, εκδ. Τζέϊ & Τζέϊ Ελλάς, Πειραιάς 2004, σ. 12.

μπορούσε να συγκριθεί με την πράξη του Παγώνη, ο οποίος έμεινε άγνωστος. Ο Γιωργοθώμος, που χαρακτηρίστηκε «δεύτερος Ανδρούτσος» υμνήθηκε από το δημοτικό τραγούδι και σκοτώθηκε με δόλο σε συμπλοκή με το ασκέρι του Γιουσούφ Αράπη,⁴ καπετάνιου του Αλή πασά.

Ιδού τι γράφανε οι τουρκικές Αρχές για τον Γιωργοθώμο:

[...], κλέπτης κακός, φυλαττόμενος εις τὸ νησίον σας φανερά, ἔχει ἤδη περισσότερον ἀπὸ ἓνα χρόνον ὅπου εἰς τὸ Καντζάκι Καρλελίου ἐφόνευσε πολλοὺς Τούρκους καὶ ραγιᾶδες, ἐσκλάβωσεν ὁμοίως, χωριὰ ἔκαψεν, χωριὰ ἐκούρσεν, καὶ κομπολογίς, τὰ κακὰ, οἱ ζημιές, οἱ φόβοι, καὶ οἱ ἐντροπές ὅπου μᾶς ἔκαμε, ξετιμημὸν δὲν ἔχουν, ἀλλὰ καὶ τώρα ἔγκαιρα, ἐπάτησεν ἓνα χωρίον μας, ὀνομαζόμενον Κεχρινίαν καὶ ἐφόνευσεν, ἐλάβωσε, μίαν γυναῖκα ἐπῆρε καὶ ἔχει σκλάβαν, καὶ τὸ χωρίον ὅλον ἐκούρσεν.

Στη συνέχεια φοβέριζαν και ζητούσαν

[...] νὰ γένῃ, ἕως ὅπου ἢ νὰ μᾶς δοθῇ ὁ Γεῶργος Θῶμος μὲ τοὺς συντρόφους του, ἢ φονευμένοι ἢ ζῶντες, ἢ νὰ μᾶς δοθοῦν αἱ φαμελῖαι των, αἱ ὁποῖαι ἀληθέστατα φυλάττονται ἐπάνω εἰς τὴν Κεφαλληνίαν σας [...].⁵

Ο Παγώνης σκότωσε και λήστεψε, κατά τους τουρκικούς ισχυρισμούς, Τούρκους που μετέφερε από τη Σμύρνη στην Αίγυπτο. Εκείνο όμως που δύσκολα μπορεί να διαπιστωθεί είναι εάν η πράξη του αποσκοπούσε στην πειρατεία και το ίδιο όφελος ή πραγματοποιήθηκε, κάτω από διεργασίες ψυχικές, αν αισθάνθηκε δηλαδή ελεύθερος στο ανοιχτό πέλαγος, την ώρα που οι Τούρκοι επιβάτες του τον θεωρούσαν, Έλληνα αυτόν, σκλάβο και όταν μάλιστα εκείνοι ήταν οι καταπατητές της ελευθερίας του. Ίσως ένας δίκαιος πόνος να τον έπνιξε, για μια πατρίδα που δεν υπήρχε, για τη φτώχεια, τη βία και την καταπίεση που ζούσε κάθε στιγμή όπως κάθε Έλληνας, που δε μπορούσε να ζήσει άλλο σκλάβος, αναζητώντας τη Λευτεριά του ή το θάνατο και τότε η εκδίκηση πλημμύρισε το νου του. Αν ήταν στη στεριά θα ήταν σίγουρα ένας από τους πολλούς καπετάνιους των βουνών, ήταν όμως στο πέλαγος και έτσι τον συμβούλεψε, να δράσει η ψυχή του. Πώς όμως μπορεί να ξύπνησαν τέτοιες σκέψεις και παρορμήσεις μέσα του; Θα προ-

4. Γιουσούφ Αράπης: Δήμιος και βασανιστής που τσάκιζε τα κόκαλα των ανθρώπων με τσεκούρι και βαριές. Βλ. Χρ. Α. Στασινόπουλος, *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, εκδ. Δεδεμάδης, Αθήνα 1979, σ. 376.

5. Νίκη Λάσκαρη-Μπάλλα, «Τα νησιά του Ιονίου, καταφύγιο των αγωνιστών της ελευθερίας στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807)», *Ανέκδοτα έγγραφα για τον κλεφταρματολό του Βάλτου Γιωργοθώμο και οικογένειες άλλων αγωνιστών στην Κεφαλονιά*. Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα 21-25 Μαΐου 2006, *Πρακτικά*, τ. ΙΙΙ, έκδ. Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 2009, σ. 239.

σπαθήσουμε να φωτίσουμε αυτό το ουσιώδες σημείο. Θα προσπαθήσουμε δηλαδή να δώσουμε μία απάντηση στο «γιατί» του συγκεκριμένου γεγονότος, έχοντας βάση του συλλογισμού μας πραγματικά περιστατικά.

Στην περιοχή της Σμύρνης, ιδιαίτερα στα θέματα της ναυτιλίας κυριαρχούσε το επτανησιακό στοιχείο. Η παρουσία των Κεφαλλήνων ήταν αξιόλογη. Πέντε χρόνια πριν (1797), εξαιτίας του φόνου ενός γενίτσαρου, που υπηρετούσε ως κλητήρας στο βενετικό προξενείο της Σμύρνης προκλήθηκε από τους Τούρκους ανεξέλεγκτη βία, με πυρκαϊές, φόνους και λεηλασίες περιουσιών, (συνήθη γεγονότα και για τη σύγχρονη εποχή), με τελικό απολογισμό τότε τον θάνατο 1.500 χριστιανών. Η τάξη αποκαταστάθηκε με στρατιωτική δύναμη ύστερα από εντολή της Υψηλής Πύλης και την εκτέλεση, τον Ιούνιο του ίδιου έτους, τριών βενετών υπηκόων και δεκαοχτώ Τούρκων. Σχετική με τα γεγονότα η δημοσιευμένη στα *Κεφαλληνιακά Χρονικά* μελέτη του Καθηγητή Γεράσιμου Παγκράτη.⁶

Τα πράγματα όμως έπαψαν να είναι όπως πρώτα και η ηρεμία του πληθυσμού είχε οριστικά διαταραχθεί. Για τον φόνο του γενίτσαρου ακούστηκαν ονόματα Κεφαλλήνων της οικογένειας Πανά.

Όσα συνέβησαν, χαρακτηρισμένα ως «*ρεμπελιό των γενιτσάρων*» (6/15 Μαρτίου 1797) και με τους αυστηρούς όρους ασφαλείας που είχαν από τις αρχές επιβληθεί, σύμφωνα με τους οποίους προβλεπόταν μεταξύ άλλων και η απαγόρευση της οπλοφορίας των Τούρκων στην πόλη, κάνει εντύπωση σε κάθε λογικό άνθρωπο η απόφαση των Τούρκων «πραγματευτών» να μεταβούν στο Μισίρι, επιλέγοντας για το ταξίδι τους σκάφος Ελλήνων της Επτανήσου Πολιτείας. Με 1.500 νεκρούς χριστιανούς, με κατεστραμμένες περιουσίες, λεηλασίες και εμπρησμούς, οι Τούρκοι επιβάτες, όπως σήμερα λέγεται, «προκάλεσαν την τύχη τους».

Τα έγγραφα που παρουσιάζονται στη συνέχεια είναι ανέκδοτα, προέρχονται από το Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς, που αποτελεί Τμήμα των Γενικών Αρχείων του Κράτους και ειδικότερα από το Αρχείο της Επτανήσου Πολιτείας. Και τα δύο έγγραφα ανήκουν στα έγγραφα της Διοίκησης, Pritano, Lettere Esterne, στη Δέσμη 1, έχουν αριθμούς 3 και 2 αντίστοιχα και φέρουν σφραγίδα, του οθωμανού αξιωματούχου της Πάτρας, κάτω από αραβική γραφή. Η αρίθμηση έχει μπει κατά την ημερομηνία λήψεως, γι' αυτό φαίνεται αυτή η αναντιστοιχία. Εμείς τα παρουσιάζουμε κατά τη σωστή χρονολογική τους σειρά.

Με τα παρουσιαζόμενα έγγραφα παρέχονται επί πλέον πληροφορίες για τον καπετάνιο Σταματέλο Παγώνη και φωτίζεται ακόμα περισσότερο η κατάσταση

6. Βλ. σημ. 2 του παρόντος.

που επικρατούσε στη θάλασσα, ανάμεσα στα νησιά του Ιονίου και στην απέναντί τουρκική στεριά.

Το πρώτο έγγραφο

No 3 tre

Εὐγενέστατε, εἰλικρινῆ, ἄκρε καὶ καθαρῆ, παντοτεινῆ μου φίλε, Πρίτανε τῆς Κεφαλονίας, Σιὸρ Νικόλαε, φιλικῶς σὲ χαιρετῶ καὶ ρωτῶ διὰ τὴν φιλικὴν σου ὑγείαν.

Τὸ φιλικὸν σου γράμμα μετὰ χαρᾶς ἐδέχθην καὶ ἐχάρηκα τὴν ὑγείαν σας καὶ τὰ γραφόμενά σας.

Καλῶς ἐκατάλαβα καὶ ἔλαβα εὐχαρίστησιν διὰ τὴν ἄδειαν, ὅπου διὰ χατῆρι μας ἐδόσατε τῶν φαιλιῶν τοῦ Παύλου καὶ Νικολῆ Ποταμιάνου, ἀγκαλὰ καὶ νὰ ἦταν ἄξιοι τιμωρίας, ὡς μᾶς γράφετε. Γιὰ μίαν φορὰν οἱ μεγαλύτεροι συγχωροῦν στοὺς μικρότερους μερικὰ ἐγκλήματα, ὅπου ἤμποροῦν νὰ συμπαθίστοῦν. Ὡς δε, ἀκριβῆ μου φίλε, σου φανερώνω καὶ διὰ τὸν κακοποιὸν καὶ αἰμοφόρον καπιτὰ Σταματέλο Παγώνη, διὰ τὸ ἀπαίσιον καὶ ἀπάθθρωπον πταίσισμον ὅπου ἐπραξεν καὶ ἐφόνευσε τόσους ἀνθρώπους, ὅπου ἐπῆρε ἀπὸ τὴ σκάλαν Σμύρνης, διὰ νὰ τοὺς πάγῃ εἰς τὸ Μισίρι καὶ εἰς τὸν δρόμον τοὺς ἐφόνευσε καὶ ἐπῆρε τὰ πράγματα τοὺς ὅλων. Καὶ ἐρχόμενος ἐδῶ, ἀρκετὰ χειρίστηκα μὲ κάθε τρόπον, με ἀρκετὰ ἔξοδα καὶ τὸν ἐπιάσαμε καὶ τὸν ἔχομε στὴ φυλακῇ. Καὶ ἐδώσαμε εἰδῆσιν εἰς τὸ κραταῖον δοβλέτι, καὶ ἐγράψαμε καὶ στὴ Ζάκυνθο καὶ ἔπιασαν δύο συντρόφους τοῦ Φραντζέζου τοὺς ὁποίους τοὺς ἔστειλα εἰς Κορφοῦς.

Καὶ δὲν ἔλαβα καιρὸν νὰ σοῦ γράψω, ὅπου εἰς τὰ αὐτὰ ἔλθῃ ὁ ἀδελφός τοῦ ἄνωθεν κακοποιοῦ Σταματέλου, μὲ ἄλους ὁμοίους τοῦ συντρόφους ποὺ ἐφυγαν, νὰ κάμετε τὴν πρέπουσαν ἐξέτασιν διὰ αὐτοὺς, ὅπου νὰ ἔμπουν εἰς τὸ χαζίρι, νὰ παιδευθοῦν κατὰ τοὺς Ἱεροὺς Νόμους, διὰ σοφρωνισμὸν τῶν κακοποιῶν ὁμοίων τους.

Πρὸς τοῦτοις, κατ' αὐτὰς τὰς ἡμέρας, ἐρχόμενοι δύο Τοῦρκοι ἀπὸ Ἰωάννινα, ὁ ἓνας ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Ἁγίου Τάφου, ὀνόματι Χατζῆ Ἀμπτωλάς, καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴν Ἀζια, Χατζῆ Μουσᾶς, οἱ ὅποιοι ἦλθαν εἰς τὴν Ἄρτα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπέρασαν εἰς τὴν Πρέβεζα καὶ ἐκεῖ ὁ προεστός τοὺς ἔστειλε εἰς Ἀγία Μαύρα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὁ προεστός τῆς Ἀγίας (Μαύρας) τοὺς ἔπιασε καίκι διὰ νὰ ἔλθουν εἰς Μισολόγγι καὶ εἰς τὸ δρόμο τοὺς ἤδρε ἓνα μικρότερον καίκι ἀπὸ αὐτό ποὺ ἦταν μέσα καὶ εἶπαν πὼς εἶναι Κεφαλονίτες στὸ καίκι, καὶ τοὺς ἔρδυσαν αὐτοὺς τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς ἐπῆραν ἄσπρα καὶ πράγμα ἕως πεντακόσια γρόσια, καὶ ἄλλαξαν καὶ τὸ καίκι τους καὶ τοὺς ἐπῆραν τὸ Ἀγιομανρίτικο.

Ὅθεν, ὡς καθ' ἡμᾶς βεβαιῶ εἰς τὴν ἀγρυπνίαν σου καὶ εἰς τὴν ἀξιοτιτὰ σου, φιλικῶς σοῦ γράφω ὅπου με ἀκριβείαν νὰ ἐξετάσης, καὶ ὅλοι αὐτοὶ, τὸσον ὁ Παγώνης ὅσον καὶ αὐτοὶ οἱ ἄλλοι, νὰ τοὺς βάλης στὸ χέρι, διὰ νὰ λάβουν τὴν πρέπουσαν παιδευσιν διὰ παράδειγμα των ὑπολοίπων κακοποιῶν ὁμοίων τους

Ο ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΗΣ ΠΛΟΙΑΡΧΟΣ ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΣ ΠΑΓΩΝΗΣ

καὶ γράφοντάς μου συχνά περὶ τῆς ὑγείας σου καὶ διὰ κάθε τυχοῦσα ὑπόθεσιν
σας. Εἰς τοῦτο ὄντες βέβαιοι πὼς θέλομεν τὴν τηράξῃ μὲ ὅλην τὴν προθυμίαν.
Ταῦτα καὶ θεόθεν τέλος σας ἀγαθόν.

1802 Σεπτεμβρίου 10, Πάτρα

Ἀκόμῃ σᾶς φανερώνω ὅτι καὶ ἐπῆρα συμπίεις, ἕνας Ἀρβανίτης μὲ ἕναν
Ρωμὸν κισμεκιάρη καὶ ἐμπῆκε εἰς ἕνα Κεφαλονίτικο καὶ εἶχε ἄρκετὸ πράγμα,
βούτυρο, μέλι καὶ ἄλλα καὶ εἶχε καὶ τρεῖς χιλιάδες γρόσια, καὶ εἰς τὸν δρόμον
τὸν ἐσκότωσαν καὶ τοῦ ἐπῆραν τὸ πράγμα του καὶ τὰ ἄσπρα του, καὶ ἐλάβω-
σαν καὶ τὸν κισμεκιάρη του καὶ τὸν ἐβγάλαν εἰς τὸ Θιάκι.

Λοιπὸν διὰ αὐτὰ ὅλα, πρέπει ὡς φίλος μας νὰ ἐξετάζεις μὲ ἀκριβείαν, ὅλα.

No 2 Due

Adi 21 S/mpre 1802, S.V. Ricevuta

Παμφίλτατε, πιστότατε, καθαρὲ καὶ ἄκρε φίλε μου, Πρύτανη Κεφαλληνίας
κὺρ Νικόλαε, τὴν εὐγένειάν σου ἀκριβῶς χαιρετῶ, ἐρωτῶ διὰ τὴν καλὴν σου
ὑγείαν.

Καὶ χθὲς σὲ ἔγραφα φιλικῶς, φανερόντοράς σου καὶ διὰ τὴν φυγὴν τοῦ ἀπί-
στον καὶ ἀθέου Σταματέλου Παγώνη, διὰ τὸν ὁποῖον κάθε λογῆς τρόπον ἐμε-
ταχειρίσθηκα, καὶ μὲ μεγάλα ταξίματα καὶ δοσίματα, μὲ τοῦ ὑφίστου Θεοῦ
τὴν δύναμιν καὶ βοήθειαν, πάλι ἐμβήκεν εἰς τὸ χέρι, ὁ αἰμοβόρος λύκος, διὰ νὰ
λάβῃ τὴν πρέπουσαν παιδευσιν, κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῶν ἱερῶν Νόμων.

Διὰ τοῦτο, διὰ αὐτὸν τὸν μισάνθρωπον καὶ σκληρότατον, παγκάκιστον Σταμα-
τέλον, μὴ φροντίζετε πλέον τίποτες, ὥσάν ὅπου ἐπιάσθῃ. Ὅμως διὰ τὸν ὅμοιον
καὶ εἰς τὴν κακίαν ἀδελφὸν του, Παραγῆν Τζολάκη, ἡγουν Κουλοχέστην, νὰ
φροντίσετε μὲ κάθε λογῆς μηχανὴν καὶ μέθοδον, ὅπου νὰ πιασθῇ καὶ αὐτός, διὰ
νὰ λάβῃ τὴν πρέπουσαν παιδευσιν, διὰ κοινὸν παράδειγμα καὶ σοφρωνισμὸν,
τῶν ὁμοίων του κακοτροπίων, διὰ τὸ ρεχάτι καὶ ἄνεσιν τοῦ κόσμου καὶ διὰ νὰ
σώζεται ὁλοῦθεν τὸ ἐμνέτι καὶ καλὸν νιζάμι καὶ νὰ λείψουν εἰς τὸ ἐξῆς τέτοια
φοβερά κακά.

Καὶ διὰ ὅτι κατορθώσετε μὲ τὴν ἀξιοσύνην, γενναϊότητα καὶ προκοπὴν σας, νὰ
μᾶς τὸ πληροφορήσετε μὲ φιλικὸν σας, φανερόντοράς μας καὶ διὰ τὴν ἀγαθὴν
σας ὑγείαν καὶ διὰ ὅτι ὑπόθεσιν τύχη διὰ ετοῦτα τὰ μέρη. Καὶ θέλετε γνωρίσῃ
μὲ τὰ ἔργα τὴν καλὴν γειτωροσύνην καὶ τὴν καθαρὰν μας φιλίαν.

Ταῦτα καὶ θεόθεν εἴη τὸ τέλος σας ἀγαθόν.

1802 Σεπτεμβρίου 14, ε. Π.

Πάτρα

Πιστεύω ὅτι τα ὅσα πιο πάνω ἀναφέρθηκαί μας οδηγοῦν σε μία διαφοροετικὴ
ἀνάγνωση, τοῦ διατυπωμένου ἀπὸ τουρκικῆς πλευρᾶς κατηγορητηρίου κατὰ τοῦ
Σταματέλου Παγώνη, ο ὁποῖος ὅπως φάνηκε δραπέτευσε, πάλι συνελήφθη καὶ

στη συνέχεια προωθήθηκε για να δικαστεί στην Κέρκυρα, αφού είχε καταφέρει να επιζήσει στα χέρια των Τούρκων.

Τέλος συμπερασματικά πιστεύω ότι η περίπτωση του κεφαλονίτη καπετάνιου θα πρέπει να κριθεί στα πλαίσια των όσων συνέβαιναν τότε στη θάλασσα και στη στεριά, όταν ο φυλετικός διαχωρισμός στην υπόδουλη στους Οθωμανούς Ελλάδα προσδιοριζόταν στις έννοιες του μέχρι θανάτου μίσους για τους εχθρούς και τη θυσία ζωής για τους ομοεθνείς ραγιάδες και ακόμη ύστερα από όσα είχαν ιδιαίτερα συμβεί εκείνη την εποχή στη Σμύρνη.

Ο Σταματέλος Παγώνης, αυτός ο ίδιος, αλλά και το τσούρμιο του (αν ήταν στα βουνά θα λέγαμε ο καπετάνιος και τα παλικάρια του), αυτοί όλοι είχαν πιστέψει και περίμεναν τον μεγάλο ξεσηκωμό του Γένους, γνωρίζοντας ότι το φως της λύτρωσης της Πατρίδας δεν προσφέρεται ως δώρο από κάποιους, αλλά κατακτάται με θυσίες και αίμα.

Περίληψη / Summary

Παρέχονται πληροφορίες μέσα από επίσημα έγγραφα των χρόνων της Επτανήσου Πολιτείας για το ανελέητο κυνήγι των Τούρκων εναντίον του Σταματέλου Παγώνη. Τον αναζητούσαν με πάθος και επεδίωκαν με κάθε μέσο την εξόντωσή του. Τότε όμως αχνόφεγγε το ξημέρωμα της Εθνεγερσίας και ο χαρακτηρισμός κάποιων πράξεων ως εγκληματικών δεν είχε μόνο μία ερμηνεία.

We give information by official documents of the times about Stamatelos Pagonis and the relentless hunt of Turks against him. He was sought by every means to be exterminated. But then, it was the dawn of the National Rise and one's deeds could be considered either as criminal or heroic against the tyrant.

ΚΟΛΟΜΠΑ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ: ΜΙΑ ΚΥΠΡΙΑ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ Ἡ Η ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΕΝΟΣ ΟΝΟΜΑΤΟΣ

Ελένη Αντωνιάδου

*«Φιλτάτη μου Μαριούδα. Η επιστολή σου
είναι νέον δείγμα της προς εμέ αγάπης σου,
εγώ σε υπερευχαριστώ. Η Πεζούνα και όλοι
υγιαίνουν, σε ενθυμούμεθα, σε αγαπώμεν
και σε ασπάζόμεθα από καρδιάς μαζί με την
ακριβήν σου*

*Ο κουνιάδος σου
Α.Μ.»¹*

Αυτό που μόλις διάβασα είναι το υστερόγραφο σε μια επιστολή του Ανδρέα Μουστοξύδη προς τον Αιμίλιο Τυπάλδο, με ημερομηνία 26 Αυγούστου 1832. Η Μαριούδα, στην οποία τρυφερά απευθύνεται, είναι η σύζυγος του Αιμίλιου Τυπάλδου, Μαριέττα, αδελφή της γυναίκας του Ανδρέα Μουστοξύδη, Κολόμπας, άλλως Περιστέρα, η οποία γεννήθηκε στην Κύπρο, κάπου στις αρχές του 1800 ως Πεζούνα –πεζούνι στην Κύπρο είναι το περιστέρι–, κόρη του εμπόρου από τη Λάρνακα Παύλου ή Παυλή Χάρτα και της Αικατερίνης Χάρτα. Ο Παύλος Χάρτας, μαζί με τον έναν από τους δύο μικρούς γιους του, ήταν ανάμεσα στους εκατοντάδες Κυπρίους που μαζί με τον αρχιεπίσκοπο Κυπριανό και άλλους ιεράρχες της Κύπρου, εκτέλεσαν οι Τούρκοι τον Ιούλιο του 1821, για να προλάβουν δέχθην την εξάπλωση της Ελληνικής Επανάστασης.

Πεζούνα, Κολόμπα, Περιστέρα, ένα όνομα, τρεις εκδοχές του, και μια γυναίκα που κάθε διαφοροποίηση του ονόματός της σημαίνει άλλο τόπο, άλλη ζωή, άλλες συνήθειες, κυρίως άλλες περιπέτειες. Εν άλλους λόγους, η οδύσσεια ενός ονόματος, την οποία, είναι περίπου βέβαιο, ότι ούτε την υποπτευόταν η νεαρή Πεζούνα, μέχρι που οι συνθήκες την ανάγκασαν, το 1821, να βρεθεί κρυφά, πάνω σ' ένα ξένο καράβι, πρόσφυγας μαζί με τη μάνα και τ' αδελφια της, αφήνοντας πίσω νεκρό τον πατέρα και τον ένα από τους δύο αδελφούς της.

Η Αικατερίνη Χάρτα μαζί με τα οκτώ από τα εννέα παιδιά της, επτά κό-

1. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, έκδ. Μουσείο Μπενάκη - Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 226.

ρες, την Πεζούνα, την Ειρήνη, τη Μαρία, τη Χριστίνα, την Άννα, τη Θέκλα, την Ελένη και τον μικρό γιο της Γεώργιο, έφθασαν στη Βενετία και εγκαταστάθηκαν εκεί. Η γνωριμία του κερκυραίου ευγενή και λόγιου Ανδρέα Μουστοξύδη με την οικογένεια Χάρτα στη Βενετία και ο γάμος του με τη νεαρή Πεζούνα ή Κολόμπα πλέον, το 1826, ήταν η αφορμή για την σταδιακή μετοίκηση της οικογένειας Χάρτα στην Κέρκυρα, εκτός από τη Μαριέττα, την οποία νυμφεύθηκε ο ελληνο-ιταλός φιλόλογος και ιστορικός Αιμίλιος Τυπάλδος. Οι δεσμοί με τη Βενετία θα παραμείνουν πάντως, εκ των πραγμάτων, ισχυροί.

Το δικό μου ενδιαφέρον για την Κολόμπα, πρέπει να πω ότι ξεκίνησε πριν από πολλά χρόνια, από ένα μικρό κείμενο που έγραψε γι' αυτήν στην εφημερίδα *Ο Φιλελεύθερος* της Κύπρου, ο καθηγητής Γιώργος Γεωργής, διευθυντής μου τότε στο Σπίτι της Κύπρου, στην Αθήνα. Είχα έκτοτε μια εκκρεμότητα μαζί της. Ήθελα να τη γνωρίσω καλύτερα.

Η έρευνα δεν ήταν εύκολη. Οι πληροφορίες διάσπαρτες και έμμεσες. Βασικότερη πηγή η ογκωδέστατη αλληλογραφία του Ανδρέα Μουστοξύδη με τον σύγαμπρό του Αιμίλιο Τυπάλδο, που κρατά από το 1822 έως το έτος θανάτου του Ανδρέα Μουστοξύδη, το 1860. Εκδόθηκε το 2005, με επιμέλεια του Δημήτρη Αρβανιτάκη, στη γλώσσα που γράφτηκε, στα ιταλικά, χωρίς μετάφραση, με εκτενή όμως εισαγωγή και πλούσιο σχολιασμό. Αναπόφευκτα η έρευνα δεν μπορούσε να περιοριστεί στο πρόσωπο της Κολόμπας, παρόλο που αυτή η ίδια είναι το θέμα μου. Ο Μουστοξύδης και η διαρκώς παρούσα στη ζωή της, οικογένεια Χάρτα, είναι μέρος της ιστορίας.

Ο ιππότης Ανδρέας Μουστοξύδης, γεννήθηκε το 1785 στην Κέρκυρα, από ευγενή οικογένεια, εγγεγραμμένη στο *Libro d' Oro*. Φέρεται να έχει την απώτατη καταγωγή του από την Κύπρο, όπως αναφέρουν οι περισσότεροι μελετητές του. Το 1802, όταν ακόμα η πατρίδα του ήταν μέλος της βραχύβιας Ιονίου Πολιτείας, μετέβη για σπουδές στην Ιταλία και το 1805 αναγορεύθηκε διδάκτωρ της Νομικής του Πανεπιστημίου της Παβίας. Επιστρέφει για λίγο στην Κέρκυρα, όταν όμως η Επτάνησος, το 1807, περνά και πάλι στον έλεγχο των Γάλλων, ο Μουστοξύδης, προσανατολισμένος στη ρωσική πολιτική, επιστρέφει στην Ιταλία.

Η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης τον βρίσκει βέβαια στην Ιταλία και όπως είναι φυσικό, παρακολουθεί τα γεγονότα από κοντά. Ανάμεσα στο 1821 και στο 1823 ο Ανδρέας Μουστοξύδης, με δηλωμένο ήδη το ενδιαφέρον του για τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια, μαζί με τον φίλο του Claude Fauriel, επισκέπτονται στη Βενετία και την Τεργέστη τα σπίτια των προσφύγων, από τους οποίους ζητούν να τους απαγγείλουν δημοτικά τραγούδια του τόπου τους, τα οποία

και καταγράφουν.² Ήταν άραγε και το σπίτι της Αικατερίνης Χάρτα ανάμεσα σ' αυτά;

Την εποχή για την οποία μιλάμε, την εποχή δηλαδή της γνωριμίας και του γάμου του με την Κολόμπα, ο Μουστοξύδης είναι αφοσιωμένος στις φιλολογικές και ιστορικές μελέτες και τις δημοσιεύσεις του, συνδέεται με τους σπουδαιότερους ευρωπαίους διανοούμενους της εποχής του και οι τιμητικές διακρίσεις από τα μεγαλύτερα πνευματικά ιδρύματα της Ευρώπης ακολουθούν η μία την άλλη.

Ο γάμος με την Κολόμπα, τελικά γίνεται στη Βενετία στις 23 Σεπτεμβρίου 1826. «Κύπριος αυτός παλαιόθεν την καταγωγήν μετά Κυπριάς κόρης επέπρωτο να συνδέση την τύχην του», γράφει ο βιογράφος του Ευάγγελος Μανής.³

Ο Μουστοξύδης είναι ήδη σαράντα ενός ετών και ο γάμος αυτός, από την πλευρά του γαμπρού τουλάχιστον, δεν φαίνεται να είναι ένας γάμος από σφοδρό έρωτα. Τον μεγάλο έρωτα, έναν έρωτα χωρίς ευτυχή κατάληξη, εκείνος τον έχει ήδη ζήσει με την κόρη του ιταλού ποιητή Vincenzo Monti, την Constantza. Το εξηγεί άλλωστε και ο ίδιος σε επιστολή στον φίλο του Cristoforo Ferretti. «*H εκλογή μου δεν υπήρξε Di Amore ma di Pieta e di Regione. Παίρνω μίαν κόρην του αίματός μου, της γλώσσης μου και της θρησκείας μου, ήτις θα μου είναι γλυκεία σύντροφος, αν η Ελλάς θα είναι ευτυχής. Αν δε όχι, θα την αντιπροσωπεύη εν τη ξένη*».⁴

Το ζευγάρι παραμένει στην Ιταλία τα τρία πρώτα χρόνια του γάμου του, έως το 1829 δηλαδή, χρονιά που ο Μουστοξύδης θα μεταβεί στην Ελλάδα, στην Αίγινα συγκεκριμένα, ύστερα από το κάλεσμα του φίλου του, κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια, για να αναλάβει τα της Παιδείας και όχι μόνο, του νέου κράτους.

Ο Μουστοξύδης εγκαθίσταται στην Αίγινα με μισθό 500 γρόσια τον μήνα.⁵ Τις υποδείξεις πάντως του Καποδίστρια να είναι, λόγω των δυσκολιών που αναπόφευκτα θα αντιμετωπίσει, μόνος, χωρίς την οικογένειά του, αν αποφασίσει να αποδεχτεί την πρότασή του, δεν θα τις ακολουθήσει έως το τέλος πιστά ο στενός συνεργάτης του. Έτσι η Κολόμπα, συνοδευόμενη από την αδελφή της Ειρήνη

2. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, Αθήνα 1960, σ. 28-29.

3. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, ό.π., σ. 37.

4. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, ό.π., σ. 38.

5. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, ό.π., σ. 46.

και τον μικρό αδελφό της Γεώργιο, αρχές του 1830, φθάνουν και εγκαθίστανται μαζί του στην Αίγινα.

Η ζωή του Μουστοξύδη, λόγω των πολλών ευθυνών και των πολλών προβλημάτων που ούτως ή άλλως αντιμετώπιζει εκεί, γίνεται ακόμα πιο δύσκολη, λόγω και της συγκατοίκησης με την κουνιάδα του Ειρήνη, που την θεωρεί ψηλομύτα και τον κουνιάδο του, τον νεαρό Γεώργιο, που είναι απειθαρχητος και αμελής στο σχολείο.

Η μεγάλη ανατροπή θα έλθει βέβαια με τη δολοφονία του Καποδίστρια, στις 27 Σεπτεμβρίου του 1831. Ο Μουστοξύδης είναι συντετριμμένος. Αφού παραμείνει κάποιο διάστημα για να επιδώσει τις αναγκαίες αναφορές για τα πεπραγμένα του, παίρνει μαζί με την οικογένειά του, τον δρόμο της επιστροφής, όχι πια για την Ιταλία, αλλά για τη γενέτειρά του, Κέρκυρα.

Εδώ στην Κέρκυρα αρχίζει το νέο και τελευταίο κεφάλαιο της ζωής του Ανδρέα Μουστοξύδη, ο οποίος, ως πολιτικός πλέον και δημόσιο πρόσωπο, θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις στην Κέρκυρα και γενικότερα στα Επτάνησα, που την περίοδο αυτή ευρίσκονται κάτω από το καθεστώς της αγγλικής προστασίας. Ιστοριογράφος, βουλευτής, άρχων της παιδείας, υπουργός παιδείας δηλαδή, πρόεδρος της Φιλαρμονικής και της Ιονίου Εταιρείας, είναι σε γενικές γραμμές τα δημόσια αξιώματα του Ανδρέα Μουστοξύδη.

Η Κολόμπα, εδώ στην Κέρκυρα, δεν είναι πια το απομονωμένο, φοβισμένο κορίτσι της Βενετίας, αλλά η ευυπόληπτη σύζυγος ενός δημοσίου ανδρός. Για να καλυφθούν οι ανάγκες της κοινωνικής ζωής, οι παραγγελίες στον Αιμίλιο Τυπάλδο, στη Βενετία, πάνε κι έρχονται, και ο Μουστοξύδης πρέπει ανάμεσα στις πολιτικές εξελίξεις και τις φιλολογικές αναζητήσεις να παραγγέλλει για την Κολόμπα, αλλά και την Ειρήνη, βαρυγκωμώντας βέβαια, κάλτσες βαμβακερές και μεταξωτές, γάντια κοντά και μακριά με τη ντουζίνα και διάφορα κοσμήματα. Σκουλαρίκια, κολιέ, αλυσίδες, στολίδια για τα μαλλιά που φοριούνται στους χορούς και βραχιόλια με πέτρες διαφόρων χρωμάτων, όχι όμως αληθινά, τονίζει ο Μουστοξύδης, που δεν παραλείπει να σχολιάσει τη γυναικεία ματαιοδοξία. Έτσι λοιπόν, φορέματα παραγγέλλονται αλλά και επιστρέφουν στη Βενετία για να επιδιορθωθούν ή να αλλάξουν χρώμα, το γαλάζιο φαίνεται να αρέσει στην Κολόμπα, και μερικές φορές οι παραγγελίες αυτές αποτελούν και αιτία προστριβών ανάμεσα στην Κολόμπα και την Ειρήνη, που είναι και πιο κοκέτα, όπως ομολογεί ο Μουστοξύδης. Πού και πού βέβαια παραγγέλλει στον Αιμίλιο και κάτι για τον εαυτό του, όπως ένα καπέλο ή μια ομπρέλα.⁶

6. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, β.π., σ. 222

Εν τω μεταξύ η μητέρα της Κολόμπας, η Αικατερίνη Χάρτα, φθάνει στην Κέρκυρα τον Απρίλιο του 1835 με τη Χριστίνα, ή Ταλού, όπως συχνά την αναφέρει με το κυπριακό υποκοριστικό της ο Μουστοξύδης, την Αννέττα, τη Θέκλα και την Ελένη. Αφορμή προφανώς ο γάμος της Ειρήνης που αποφάσισε επιτέλους να πει το ναι, αφού την ζητά σε γάμο ένας κόμης. Ο Σπυρίδων Τζαγκαρόλ. Ο γάμος ορίστηκε για την Τρίτη του Πάσχα του 1835 και είναι ένας γάμος επίσημος. Η Ειρήνη, που πάντα μεγαλοπιάνεται, θέλει το ωραίο της κεντημένο τούλινο νυφικό με τα μεταξωτά μεσοφόρια και φυσικά το ανάλογο καπέλο, όπως γλαφυρά, αλλά και καυστικά τα περιγράφει ο Ανδρέας στον Αιμίλιο.⁷ Ο γάμος τελειώνει, η οικογένεια Χάρτα παραμένει και να που τώρα ο Αιμίλιος πρέπει να στέλνει από τη Βενετία φορέματα, δαντέλες, παπούτσια, μπουτινια δερμάτινα και ομπρέλες για πολύ περισσότερες γυναίκες και ο δύστυχος Ανδρέας έχει να αντιμετωπίσει έναν άλλο μεγάλο πονοκέφαλο. Πρέπει να τακτοποιήσει την υπόλοιπη οικογένεια και να σκεφτεί πώς να αποκαταστήσει τόσα ανύπαντρα κορίτσια, σε μια κοινωνία με την προϊκα αναγκαίο θεσμό. Πέραν αυτού η άτακτη ζωή του Γεώργιου έχει εξελιχτεί σε ένα, επίσης, εξαιρετικά σοβαρό πρόβλημα. Δεν δουλεύει, κυκλοφορεί έφιππος, έχει ερωμένες και σε κάποια στιγμή θα φθάσει στο σημείο να κλέψει και να πουλήσει σε έναν Εβραίο κοσμήματα της Κολόμπας. Όταν η όλη ιστορία αποκαλύπτεται, ο Μουστοξύδης που, όπως γράφει γεμάτος οργή στον Αιμίλιο, δεν θέλει να ζητά χάρες από κανένα δημόσιο πρόσωπο, θα χρησιμοποιήσει το προσωπικό του κύρος για να τον γλυτώσει από τη φυλακή και θα αναγκαστεί να αγοράσει πίσω τα κοσμήματά της γυναίκας του.⁸

Προϊόντος του χρόνου η Ειρήνη θα αποκτήσει το πρώτο της παιδί, ένα κοριτσάκι, και στη βάφτιση της μικρής οι Τζαγκαρόλ δίνουν χορό με 200 καλεσμένους. Σε λίγο όμως συμβαίνει και ένα τραγικό, αλλά ενδεχομένως αναμενόμενο, περιστατικό. Ο Γεώργιος δολοφονείται στην Κύπρο, όπου βρίσκεται, για οικονομικές διαφορές. Το γνωστοποιεί στον Αιμίλιο ο Χατζή-Ραφαήλ, κύπριος πρόσφυγας κι αυτός στη Βενετία, που την περίοδο εκείνη βρισκόταν, επίσης, στην Κύπρο για την υπόθεση της διεκδίκησης της κατασχεμένης από τους Τούρκους περιουσίας της οικογένειας Χάρτα.⁹ Ευτυχώς όμως θα συμβούν επιτέλους και κάποια ευχάριστα. Η Χριστίνα παντρεύεται τον δικαστικό Σπυρίδωνα Ανδρέα Γαρτζώνη, τον οποίο, ειρήσθω εν παρόδω, ποτέ δεν θα συμπαθήσει το ζεύγος

7. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 308.

8. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 331

9. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 344-345

Μουστοξύδη, επειδή, όπως επαναλαμβάνει ο Μουστοξύδης, κρατά σε απόσταση την οικογένεια και έχει απομακρύνει έτσι και τη Χριστίνα από τους δικούς της. Σε αντίθεση, τον κυπριακής καταγωγής σπουδαίο φιλόλογο Ιωάννη Οικονομίδη, τον οποίο παντρεύεται η Αννέττα, ιδιαίτερος συμπαθεί και εκτιμά ο Μουστοξύδης. Αυτές είναι και οι τελευταίες αδελφές που παντρεύονται. Η Ελένη και η Θέκλα, της οποίας ένα συνοικέσιο τελικά ναυαγεί, θα παραμείνουν άγαμες.

Το 1838 η Κολόμπα, μετά από δώδεκα χρόνια γάμου, θα φέρει επιτέλους κι αυτή στον κόσμο ένα κοριτσάκι. Ο Μουστοξύδης, με έκδηλη και κατανοητή εν πολλοίς αγωνία, ανέμενε και τον τοκετό και τα παντοειδή βάρη που συνεπάγεται. Είναι πενήντα τριών ετών. Ας μη το λησμονούμε. Ωστόσο, το ίδιο το γεγονός δεν μπορούσε τελικά να μη τον χαροποιήσει. Η αναλαμπή όμως αυτή δεν επρόκειτο να κρατήσει πολύ, γιατί η μικρή Μαρία, τρεις μέρες μετά το Πάσχα του 1839, έσβησε, μετά από μια σύντομη ασθένεια. «Αχ, η πιο φοβερή δυστυχία μου γέμισε μαυρίλα τη ψυχή μου!... [...] Και η δυστυχισμένη μητέρα της, μάνα και παραμμένα μαζί, που είχε γίνει ένα, ψυχή τε και σώματι με τη γλυκειά, την όμορφη και λουλουδιασμένη μικρή της, βουτήχτηκε στον πόνο». Επιστολή του Μουστοξύδη προς τον επιστήθιο φίλο του Ιούλιο Lardin, από το Λονδίνο, με ημερομηνία, 10 Ιουνίου 1839.¹⁰

Στο Λονδίνο, μέσα σ' αυτό το βαρύ πένθος, ο Μουστοξύδης ευρίσκεται ήδη από τον Μάιο, εκπροσωπώντας την κοινοβουλευτική αντιπολίτευση, για να συζητήσει τα σοβαρά προβλήματα και τα αδιέξοδα που δημιουργήσε στα Επτάνησα το καθεστώς της αγγλικής προστασίας. Την Κολόμπα δεν θέλησε όμως να την αφήσει μόνη. Ξεκίνησαν μαζί το ταξίδι, για να πάει όμως αυτή στη Βενετία, στην αδελφή της. «Δεν είχα κουράγιο να αφήσω τη γυναίκα μου στην Κέρκυρα»,¹¹ έγραφε καθ' οδόν στον Τυπάλδο από την Τεργέστη.

Όταν ο Ανδρέας και η Κολόμπα επιστρέφουν πίσω στην Κέρκυρα, η ζωή μοιάζει κι αυτή να επιστρέφει στους κανονικούς της ρυθμούς και ο πόνος να καταλαχιάζει.

Και ξαφνικά ένα αναπάντεχο και πάλι νέο θα στρέψει αλλού το ποτάμι της ζωής, με την ανατροπή που θα προκαλέσει. Η Κολόμπα –βρισκόμαστε στο 1841– είναι και πάλι έγκυος. Ο Μουστοξύδης στην αλληλογραφία δείχνει να μη ξέρει πώς να χειριστεί αυτή τη νέα κατάσταση. Πατέρας ενός παιδιού στα πενήντα επτά του, που φοβάται πως θα το αφήσει σύντομα ορφανό. Αλλά και πάλι η παρουσία του ίδιου του παιδιού, ενός αγοριού που γεννιέται στις 20 Δεκεμβρίου

10. Αγάθη Νικοκάβουρα, «Ο Ανδρέας Μουστοξύδης προς τον Ιούλιο Lardin», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. IX (1962), σ. 191.

11. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, 6.π., σ. 410

του 1841, σύμφωνα με το πιστοποιητικό γέννησης-βάπτισής του,¹² αλλάζει τα πράγματα. Στο παιδί που βαπτίσθηκε ημερών, δόθηκε το όνομα Μιχαήλ, με νονό τον Βιάρο, αδελφό του Ιωάννη Καποδίστρια.

Ο Μιχαλάκης, ο Μικελίνος, όπως τον αποκαλεί ο πατέρας του, γίνεται από εδώ και μπρος το κέντρο της ζωής των γονιών του. Αυτό μαρτυρούν και οι συνεχείς αναφορές στην αλληλογραφία με τον Αιμίλιο από εδώ και στο εξής. Αρχίζει να μεγαλώνει, να βγάζει δόντια, ύστερα να περπατά και να τρέχει, να κάνει το σπίτι άνω κάτω, να παριστάνει τον στρατιώτη και να ξεσηκώνει τον κόσμο με τις ιαχές του, να ανακατεύει τα βιβλία του πατέρα του, ο οποίος γεμάτος περηφάνια τα διηγείται όλα αυτά και στους θείους στη Βενετία, αλλά και στον αγαπημένο φίλο του, Ιούλιο Lardin.

Παρόλες τις χαρές όμως που φέρνει στο σπίτι ο Μιχαλάκης, που εξελίσσεται σε έναν μικρό Ηρακλή, όπως λέει ο πατέρας του στον Αιμίλιο, τα προβλήματα, κυρίως οικονομικά, εξακολουθούν να ταλανίζουν την οικογένεια.

Μέσα σ' όλα, πρέπει να αλλάζουν και σπίτι, γιατί ο Γιαλλινάς, στο σπίτι του οποίου έμεναν, αποφάσισε, λέει, να το πουλήσει. Τώρα για ποιο σπίτι του Γιαλλινά πρόκειται, δεν μπόρεσα να εντοπίσω, γιατί το μέγαρο των Γιαλλινάδων, στην οδό Καποδιστρίου, στην Κέρκυρα, δεν γνωρίζουμε να πουλήθηκε τότε. Τους ανήκε και κάποιος άλλος; Τη λύση πάντως τότε, φαίνεται να την έδωσε ο ιππότης Βαλαωρίτης, παραχωρώντας τους, όπως ενημερώνει ο Μουστοξύδης τον Αιμίλιο, ένα ωραίο διαμέρισμα στη Σπιανάδα.¹³ Όπως πάντως μας πληροφορεί σχετικά η Αλίκη Νικηφόρου στο βιβλίο της *Ζητήματα Διαχείρισης Τεκμηρίων Πολιτισμικής Κληρονομιάς*, το 1854 ο Ανδρέας Μουστοξύδης φέρεται ως ενοικιαστής του πρώτου ορόφου της οικίας πρώην Φλαμπουριάρη, στη συνοικία της Αγίας Παρασκευής, καταρχάς ιδιοκτησίας Αθ. Πετρίδη και κατόπιν του κληροδοτήματός του.¹⁴ Η οικία Φλαμπουριάρη, εξ όσων γνωρίζουμε, είναι στην οδό Καποδιστρίου πάλι, εκεί όπου σήμερα στεγάζεται το ξενοδοχείο Cavalieri. Μια ενδελεχέστερη έρευνα και μια εντοιχισμένη αφιερωματική πλάκα θα άξιζε νομίζω στον Ανδρέα Μουστοξύδη. Εδώ διαδραματιζόταν, άραγε, και η σκηνή που τόσο γλαφυρά μας περιγράφει ο δισέγγονός του Θεοδόσης Μουστοξύδης και που την διηγόταν η μητέρα του; «Επέστρεφε ο Μουστοξύδης», μας λέει ο Θεοδόσης Μουστοξύδης, «από τη Βουλή με τη ρεντικότητα, τα παράσημά του και το ψηλό του καπέλο και η Κολόμπα συχνά του έλεγε: "Ανδρέα συνόδευσε σε παρα-

12. Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Ν. Κέρκυρας, Διαβατήρια, υπ' αρ. 7909, φ. 2ν.

13. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 625.

14. Αλίκη Δ. Νικηφόρου, *Ζητήματα Διαχείρισης Τεκμηρίων Πολιτισμικής Κληρονομιάς*, εκδ. Γ.Α.Κ., Αθήνα 2012, σ. 71

καλώ την Κυρά Αγγέλικα [την παραδουλεύτρα] στο σπίτι της, με την ομπρέλα, γιατί βρέχει». Και ο Ανδρέας το έκανε». ¹⁵

Ο Μιχαλάκης τώρα πια έχει μεγαλώσει, έχει ψηλώσει πολύ, πάει σχολείο, έχει εξαιρετική κλίση στη μουσική, παίζει βιολί και μαθαίνει όλες τις άριες από το θέατρο και τις παραστάσεις των χορωδιών.

Ο Μουστοξύδης φυσικά συνεχίζει, όπως πάντα, να μεμψιμοιρεί και να παραισιάζεται στον Αιμίλιο για την υγεία του και όπως και τόσες άλλες φορές, να λέει ότι πλησιάζει το τέλος του, αλλά πολεμά να κρατηθεί στη ζωή για τους αγαπημένους του. Παρόλα αυτά όμως, κάνει και το συνοικέσιο για την Ελοΐζα, την κόρη του Αιμίλιου και της Μαριέττας, με τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. «Πάντα πίστευα», γράφει στον Αιμίλιο τον Μάρτιο του 1851, «ότι κατάλληλος γαμπρός για τον Θησαυρό μας» (Tesoretto, έτσι αποκαλεί συχνά ο θεός της την Ελοΐζα), «θα ήταν ο γιος του Ιππότη Βαλαωρίτη, ο Αριστοτέλης». Τον εκθειάζει στη συνέχεια με θερμά λόγια και λέει ότι είναι είκοσι οκτώ ετών και όμορφος. ¹⁶ Όπως γνωρίζουμε έπιασαν τόπο όλα αυτά. Η Ελοΐζα παντρεύτηκε τον ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη τον επόμενο χρόνο, το 1852 δηλαδή, και έτσι δικαιολογείται και η παρουσία των οικογενειών Τυπάλδου και Μουστοξύδη, στο πολύ σημαντικό αρχείο της οικογένειας Βαλαωρίτη που ευρίσκεται στο Ε.Λ.Ι.Α.

Η ζωή πάντως επιφυλάσσει ακόμα ανατροπές και εκπλήξεις και στον Μουστοξύδη και στην Κολόμπα και στην ευρύτερη οικογένεια.

Το 1852, με απόφαση του αρμοστή Henry George Ward αφαιρείται από τον Μουστοξύδη ο τίτλος του «Ιστοριογράφου των Ιονίων Νήσων», τον οποίο κατέχει από νεαρότατης ηλικίας, μαζί βέβαια και ο μισθός που απορρέει από τη θέση. Η απόφαση αυτή θα ανακληθεί όμως το 1854.

Το 1855 ορίζεται νέος αρμοστής, ο sir John Young. Το αίτημα της Ένωσης είναι πλέον ο καταλύτης όλων των πολιτικών διεργασιών στα Ιόνια.

Το 1856 η Αικατερίνη Χάρτα θα χάσει ακόμα ένα παιδί, την Αννέττα, που θα αφήσει απαρηγόρητο τον σύζυγό της Ιωάννη Οικονομίδη. ¹⁷

Τον Οκτώβριο του 1857 ο Μουστοξύδης θα κληθεί να προσφέρει για δεύτερη φορά τις υπηρεσίες του ως άρχων της παιδείας. Είναι εβδομήντα δύο ετών. Τον Φεβρουάριο του 1860, θα διοριστεί πρόεδρος της Ιονίου Εταιρείας. Τα δημόσια αυτά αξιώματα, δεδομένης της τεταμένης πολιτικής κατάστασης θα τον φέρουν ενώπιον μιας πολύπλευρης πολεμικής, την οποία δύσκολα μπορεί να αντιμετωπίσει.

15. Θ. Μουστοξύδης, *Ανδρέας Μουστοξύδης, (Βίος και Έργα)*, Αθήνα 1963, σ. 64.

16. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 760.

17. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Ανδρέας Μουστοξύδης Αιμίλιος Τυπάλδος / Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 798.

τωπίσει. Η κατάσταση της υγείας του επιβαρύνεται και προσβάλλεται από περιπνευμονία, όπως μας πληροφορεί ο Μανής.¹⁸ Πεθαίνει στις 17/29 Ιουλίου 1860. Η κηδεία του, με απόφαση της Γερουσίας Ιονίων Νήσων, γίνεται «δημοσίοις αναλώμασι συν πάση τη επισημότητι».¹⁹ Τον επικήδειο στη Μητρόπολη εξεφώνησε ο Πέτρος Βράιλας-Αρμένης και μετά η πομπή κατευθύνθηκε στον ναό της Πλατυτέρας, όπου ο Μουστοξύδης ετάφη δίπλα στον φίλο του Ιωάννη Καποδίστρια. Πάνω στην πλάκα ένα όνομα. «Ο Μουστοξύδης». Τον Μάρτιο του 1861 η Ιόνιος Βουλή αποφάσισε την απονομή σύνταξης στη χήρα.²⁰

Λεπτομέρειες για την καθημερινή ζωή της Λαίδης Μουστοξύδη,²¹ έτσι προσαγορεύεται η Κολόμπα, ως σύζυγος φυσικά του Σερ Ανδρέα Μουστοξύδη, στην επίσημη αλληλογραφία μεταξύ της και της Γερουσίας, για τα θέματα των καταλοίπων του αοιδίμου συζύγου της, δεν υπάρχουν από δω και πέρα. Τα πράγματα και τώρα δεν θα ήταν ενδεχομένως εύκολα για την Κολόμπα. Ο Μιχαήλ ξέρουμε πάντως ότι σπούδασε νομικά, έγινε πρωτοδίκης στη Λευκάδα και εκεί, το 1870, γνώρισε και παντρεύτηκε την Ουρανία Δετζώρτζη, κόρη του Πάνου Δετζώρτζη και της Αικατερίνης Βαλαωρίτη, αδελφής του ποιητή.²² Άλλος ένας κρίκος δηλαδή με την οικογένεια Βαλαωρίτη. Ήταν και ο Αριστοτέλης με την Ελοΐζα στον γάμο άραγε; Θεωρούμε πάντως πως παρούσα στον γάμο θα ήταν σίγουρα η Κολόμπα. Πώς ήταν άραγε τότε; Πώς ήταν γενικά; Η φωτογραφία της, που εντοπίσαμε στο Αρχείο Βαλαωρίτη, έχει χρονολογία 1865. Όχι και τόσο μακριά από την ημερομηνία του γάμου. Είναι ντυμένη και στολισμένη, όπως αρμόζει και όπως ακριβώς φανταζόμασταν πως θα είναι, από τις παραγγελίες που τόσα χρόνια έκανε για λογαριασμό της ο Ανδρέας στον Αιμίλιο.

Μετά τον γάμο ο Μιχαήλ και η Ουρανία εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα και η Κολόμπα απέκτησε, το 1871, την πρώτη της εγγονή, που της δόθηκε το όνομα Μαρία. Όταν η Ουρανία Μουστοξύδη θα είναι έγκυος στο δεύτερο της παιδί, ο άντρας της, ο Μιχαήλ, που δεν έχει συμπληρώσει τα τριάντα ένα του

18. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, ό.π., σ. 187.

19. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, ό.π., σ. 188.

20. Ευάγγελος Μανής, *Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο επιστήμων, ο πολιτικός, ο εθνικός αγωνιστής*, ό.π., σ. 192.

21. Επιστολή με υπογραφή του Γραμματέα της Γερουσίας Α.Α. Δούσμανη (21 Ιουνίου 1861), αρχείο Σ. Ψυλιανού.

22. Άννα Ψυλιανού-Φασουλιώτη – Νίκος Κατηφόρης, «Μιχαήλ Ανδρ. Μουστοξύδης», στο βιβλίο: *Θεοδόσιος Μ. Μουστοξύδης / Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου*, Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Αθήνα 2007, σ. 47.

χρόνια, θα πεθάνει αιφνίδια στις 9 Μαΐου του 1872.²³ Πώς τον έκλαψε η Κολόμπα; Δεν υπάρχει ο Ανδρέας να μας το πει. Μας το λέει όμως, με πολύ πιο στεγνή γλώσσα, ένα έγγραφο. Είναι η ληξιαρχική πράξη θανάτου της, που λέει ότι η Κολόμπα Μουστοξύδη πέθανε μέσα στην ίδια εκείνη χρονιά, λίγους μόνο μήνες μετά τον γιο της, τον Οκτώβριο του 1872.²⁴ Ήταν, σύμφωνα με το έγγραφο, εξήντα οκτώ ετών. Ποια και πόσο ακριβή είναι τα στοιχεία του εγγράφου αυτού που αναγράφει ως τόπο γέννησής της τη Λευκάδα, δεν γνωρίζουμε. Έστω όμως και κατά προσέγγιση, η Κολόμπα πρέπει να γεννήθηκε γύρω στο 1804, και το 1826 που παντρεύτηκε θα ήταν είκοσι δύο περίπου ετών. Η Ελένη, η δεύτερη εγγονή της, δεν τη γνώρισε, όπως δεν γνώρισε και τον πατέρα της. Ο κ. Σοφοκλής Ψιλανός, εγγονός της Ελένης και τρισεγγονός της Κολόμπας, που με τόση προθυμία μου άνοιξε το σπίτι του για να δω το οικογενειακό αρχείο, ξέρουμε ότι δεν αποχωρίζεται ποτέ το δαχτυλίδι του προ-προπάππου του, και φυλάει ως κόρην οφθαλμού, εκτός από τα έγγραφα που είναι επιστολές, τιμητικές διακρίσεις και διπλώματα του Ανδρέα Μουστοξύδη, το πορτρέτο του, τη σφραγίδα με το οικοσημο και ένα οικογενειακό κειμήλιο, αληθινό κομψοτέχνημα, που είναι ένα μικρό, εβένινο κουτί, που είχε την καλοσύνη να μου δείξει. Αυτό το κουτάκι είναι δώρο εγκάρδιας φιλίας από τον Ιούλιο Lardin, και αφιερώνεται και στους τρεις, τον Ανδρέα, την Κολόμπα και τον Μικελίνο. Εγγράρακτες ανάμεσα στη διακόσμηση υπάρχουν διάφορες χρονολογίες, σταθμοί προφανώς της πολύχρονης φιλίας των δύο ανδρών και των δύο οικογενειών κατ' επέκταση. Όπως μου είπε ο κ. Ψιλανός, ταμπακιέρα το έλεγαν στην οικογένεια αυτό το κουτάκι και μπορώ να τον διαβεβαιώσω πως είναι ακριβώς έτσι. Σε επιστολή του προς τον Lardin, με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1844, ο Μουστοξύδης την περιγράφει λεπτομερώς και εκφράζει και τον δικό του θαυμασμό και της Κολόμπας για το περίτεχνο δώρο: «Με πόση χαρά λάβαμε το δώρο σας! Τι λεπτότητα από αγάπη! Τι έξοχος συνδυασμός των ωραίων εποχών που δείχνουν τη φιλία μας. Κι εκείνη η ταμπακιέρα; Λες και συγκεντρώνει εκεί τα σταθερά και ειλικρινή αισθήματά μας. Σε κείνο το μικρό πραγματάκι είναι πλεγμένη, είναι εκφρασμένη η φιλία μας. Πέρασε η ταμπακιέρα αυτή από σπίτι σε σπίτι στα χέρια όλων των γνωστών μας. Ποιος δε θαύμασε τη λεπτότητα της σκέψης, τη χάρη της δουλειάς; Είναι το στόλισμα το γιορταστικό της γυναικάς μου Ιούλιέ μου».²⁵ Ως αντίδωρα στους φίλους του, ξέ-

23. Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Ν. Κέρκυρας, *Ληξιαρχείο*, Αποβιωτήρια 1872/Β'/284

24. Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Ν. Κέρκυρας, *Ληξιαρχείο*, Αποβιωτήρια, 1872/Ε'/18

25. Αγάθη Νικολάβουρα, «Ο Ανδρέας Μουστοξύδης προς τον Ιούλιο Lardin», ό.π., σ. 201.

ρουμε από την αλληλογραφία, ότι ο Μουστοξύδης στέλνει με καμάρι εργόχειρα της Κολόμπας.

Την προσωπικότητα και το σημαντικό έργο του Ανδρέα Μουστοξύδη, είναι αλήθεια, δεν τα ξέρουμε όσο πρέπει ακόμα. Και δεν ξέρω αν και τα όσα είπα είχαν κάποια αξία, ως προς το να διαφωτιστούμε περισσότερο. Ούτε και για την Κολόμπα έχουμε την ολοκληρωμένη εικόνα. Είναι αυτονόητο ότι η μόρφωσή της δεν είχε σχέση με τη λογιосύνη του Μουστοξύδη και σ' αυτό συντρέχουν προφανώς και ιστορικοί και κοινωνικοί λόγοι και συνθήκες που δεν είναι της στιγμής. Ωστόσο το δικό μου συμπέρασμα είναι πως πρόκειται για μια γυναίκα της οποίας μετρά η γνώμη, την οποία οι φίλοι του Μουστοξύδη σέβονται και εκτιμούν και κυρίως μια γενναία και δυνατή γυναίκα, που μπόρεσε να «κάνει το ταξίδι του Οδυσσέα» και να επιβιώσει μέσα σε τόσες ανατροπές. Εγώ πάντως, μετά από τόσους μήνες που έζησα κοντά στον Ανδρέα και την Κολόμπα Χάρτα-Μουστοξύδη, νιώθω σαν να τους έχω γνωρίσει από κοντά. Σαν να τον έχω δει τον Ανδρέα να περπατάει σκεφτικός με τη ρεντικότα του και το καπέλο που του έστειλε ο Αιμίλιος από τη Βενετία, και την Κολόμπα να τον περιμένει στο παράθυρο. Εκείνος μπαίνει στο σπίτι, ο Μιχαλάκης χαλάει τον κόσμο και η μητέρα του τον βάζει να κοιμηθεί, νανουρίζοντάς τον στη γλώσσα που εκείνη πρωτομίλησε: *«Άγια Μαρίνα τζιαι τζυρά που ποτζοιμίζεις τα μωρά»*.

Ευχαριστώ από καρδιάς για την πολύτιμη βοήθεια τους, τους φίλους καθηγητές Θεοδόση Πυλαρινό, Ελένη Αγγελομάτη Τσουγκαράκη και Γιώργο Γεωργή, το ζεύγος Σοφοκλή και Ελίζα Ψίλιανού, την κ. Νέλλα Πανταζή από τα Γ.Α.Κ. Κέρκυρας, τον φίλο, φωτογράφο Γιώργο Γρηγορόπουλο, και πρωτίστως, τον νέο ιστορικό Απόστολο Κουρουπάκη, γιατί αυτή η έρευνα, εκτός από τη βοήθεια του στην κατανόηση των ιταλικών κειμένων, του χρωστά και πάρα πολλά άλλα.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση αναφέρεται στη ζωή και τις περιπέτειες της Πεζούνας (Κολόμπας ή Περιστέρας) Χάρτα, η οποία το 1821 αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την τουρκοκρατούμενη Κύπρο με την μητέρα και τα αδέλφια της και να καταφύγει ως πρόσφυγας στη Βενετία. Εκεί παντρεύτηκε τον Ανδρέα Μουστοξύδη, με τον οποίο εγκαταστάθηκε αργότερα στην Κέρκυρα, όπου έζησε έως το τέλος της ζωής της.

This paper offers an account of the life and adventures of Pezouna (Colomba or Peristera) Harta. In 1821, Pezouna, with her mother and siblings, were forced to leave the Ottoman-occupied Cyprus to seek refuge in Venice. There, she married Andreas Moustoxydis. The couple, later, moved to Corfu where Colomba lived until the end of her life.

Φωτογραφία της Κολόμπας Μουστοζύδη από το Αρχείο της οικογένειας Βαλαωρίτη (ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ).

Κεράρες, τὴν ἡμέραν Παρασκευή τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου
τοῦ ἔτους χιλίων ἑκατοσίων ἑξήκοντα δύο παρουσιάσθη

Ἀριθμὸς Τάξεως: 218
1897

Δ. Ν. Μουστοζύδης
ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΙΩΝ.

(Κατεγγράφη εἰς Βιβλίον 2 ^α ἐπ' ἀριθμὸν 18.)

Κεράρες, τὴν ἡμέραν Παρασκευή τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους
χιλίων ἑκατοσίων ἑξήκοντα δύο, δυνάμει τοῦ ἰσχύοντος, Νόμου, ὁ ἐποχὴγεγραμμένος Ἐρχαί-
ριος τῆς Ἑκκλησίας Εὐφροσύνης Χρυσοστόμου
εἰς Παρασκευή δαθείσης τῆς ἀδείας παρὰ τοῦ Κυρίου Δημάρχου

ἔγραψε τὴν παροῦσαν ἀποβιωτήριον Πράξιν ἀφορῶσαν τὴν Παρασκευή
ἀποβιώσαντα τὴν ἡμέραν Παρασκευή τῆς ὥρας 12
τοῦ ἐσθιόντος μηνὸς καὶ ἔτους, ἔσθιν Σεπτεμβρίου ἔν δι' 1897
τοῦ Παρασκευῆ καὶ τῆς Παρασκευῆς
γεννητὴν εἰς Παρασκευή καὶ κατόικος εἰς Παρασκευή
καταστάσεως Χρυσόστομος Χρυσόστομος

Ἡ παροῦσα Πράξις ἐγγράφη ἐνὸς τῶν Μαρτύρων Κυρίων Παρασκευῆ
υἱοῦ τοῦ Παρασκευῆ καὶ Κυρίου Παρασκευῆ υἱοῦ τοῦ Παρασκευῆ

Ὁ μὲν πρῶτος ἔσθιν Παρασκευῆ γεννητὸς εἰς Παρασκευῆ
καὶ κατόικος εἰς Παρασκευῆ καταστάσεως Παρασκευῆ
ὁ δὲ δεύτερος ἔσθιν Παρασκευῆ γεννητὸς εἰς Παρασκευῆ
καὶ κατόικος εἰς Παρασκευῆ καταστάσεως Παρασκευῆ

Οἱ ἑποιοὶ συννοήσαντες μὴ τὴν ἰσχύοντα τῆς Ἑκκλησίας

Ὁ Ἐρχαίριος Εὐφροσύνης Χρυσόστομος
Ὁ Μάρτυς Παρασκευῆ
Ὁ Μάρτυς Παρασκευῆ

Δ. Ν. Μουστοζύδης
Δ. Ν. Μουστοζύδης

Ληξιαρχικὴ πράξις θανάτου τῆς Κολόμπας Μουστοζύδη (Γ.Α.Κ. Ν. Κέρκυρας).

ΕΠΤΑΝΗΣΑ – ΚΥΠΡΟΣ, ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΝΗΣΙΑ ΥΠΟ ΑΓΓΛΙΚΗ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΓΙΑ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗ ΜΗΤΕΡΑ ΕΛΛΑΔΑ

Γιώργος Πετούσης

Ένας από τους πιο επιφανείς Έλληνες, ο οποίος φρόντισε να αποδοθεί και η Κύπρος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, υπήρξε Επτανήσιος, και δεν ήτανε κανένας άλλος παρά ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδος, ο Ιωάννης Καποδίστριας. Ο Καποδίστριας, που είχε, εκτός από την επτανησιακή, και κυπριακή καταγωγή από την πλευρά της μητέρας του Αδαμαντίνης και που έγινε κυβερνήτης της Ελλάδος τον Ιανουάριο του 1828, υπήρξε αποδέκτης δραματικών εκκλήσεων των Ελλήνων της Κύπρου, που μεταξύ άλλων, του υπέβαλαν και το αίτημα της συμπερίληψης και της Κύπρου στα όρια του νέου ελληνικού κράτους.

Μάλιστα μια τριμελής αντιπροσωπεία είχε σταλεί στον Καποδίστρια την περίοδο της λεγόμενης «συνδιάσκεψης του Πόρου», μεταξύ Αυγούστου και Οκτωβρίου του 1828. Κατ' αυτήν, οι εκπρόσωποι των τριών «προστάτιδων δυνάμεων» –Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας– απηύθυναν στον Καποδίστρια τα περιβόητα «28 ερωτήματα», όταν ο κυβερνήτης της Ελλάδος αγωνιζόταν να επιτύχει τον καθορισμό των ορίων του ελληνικού κράτους, αλλά και της ίδιας της υπόστασης του.

Απαντώντας στο πρώτο καίριο ερώτημα περί των τμημάτων και των ορίων της Ελλάδος, ο Καποδίστριας υποστήριξε ότι, με βάση την ιστορία, τα μνημεία της αρχαιότητας, τη θρησκεία και τη γλώσσα, ως αναπόσπαστο τμήμα της Ελλάδος θεωρούσε και την Κύπρο. Απαντώντας όμως στο 16ο ερώτημα, περί των ορίων της νέας Ελλάδος, αναγκάστηκε να παραδεχθεί –βάσει των προγενεστέρων δεσμευτικών αποφάσεων– ότι οι ελληνικές διεκδικήσεις περιορίζονταν μόνο στις περιοχές εκείνες που είχαν πάρει όπλα και είχαν επαναστατήσει. Ήδη από τον προηγούμενο χρόνο, τον Οκτώβριο του 1827, πριν ακόμη γίνει κυβερνήτης της Ελλάδος, ο Καποδίστριας είχε περιλάβει στο Παρίσι, και την Κύπρο στις εθνικές διεκδικήσεις. Τώρα όμως αντιμετώπιζε τεράστια εμπόδια, όχι μόνο για την Κύπρο αλλά και για την Κρήτη και για πολλά άλλα μέρη. Η Κύπρος, λοιπόν, που δεν είχε πάρει τα όπλα και το 1821 δεν είχε ξεσηκωθεί αλλά κατά την αποφράδα ημέρα της 9ης Ιουλίου του 1821 υπέστη τη μεγάλη συμφορά με τον απαγχονισμό του αρχιεπισκόπου Κυπριανού και τον αποκεφαλισμό των επισκόπων, των ηγου-

μένων ιερών μονών και πλήθους προκρίτων και λαού στη Λευκωσία, τελεσίδικα διαγραφόταν από τον κατάλογο των ελληνικών διεκδικήσεων.¹

Μια από τις πιο γνωστές οδούς στη γενέτειρα πόλη μου, τη Λεμεσό, είναι η Γλάδστωνος. Παρόμοιες όμως οδοί, αφιερωμένες ευγνωμόνως στον Γουίλιαμ Έβαρτ Γλάδστωνα, τον μεγάλο φιλέλληνα και πρωθυπουργό της Μεγάλης Βρετανίας, βρίσκονται και σε άλλες πόλεις της Κύπρου. Ομολογώ όμως πως, «εξ απαλών ονύχων», αυτό το ξενόφερτο και μη ελληνικό όνομα, δοσμένο σε κεντρική μάλιστα και πολυσύχναστη οδό της γενέτειρας μου, για αρκετά χρόνια, μου προκαλούσε, αν μη τι άλλο, έντονη απορία. Μέχρις που έμαθα ποιος ακριβώς ήταν αυτός ο Γλάδστων. Οπότε, τότε, τον αγάπησα και τον θαύμασα για τον φιλελληνισμό του, όπως αγάπησα και θαύμασα και τον φιλέλληνα λόρδο Μπάυρον καθώς και άλλους φιλέλληνες.

Ο Γουίλιαμ Έβαρτ Γλάδστων, λοιπόν, υπήρξε ο σημαντικότερος άγγλος πολιτικός του 19ου αιώνα και ήταν επί πρωθυπουργίας του το 1864 που αποδόθηκαν από τη Μεγάλη Βρετανία στο τότε ελληνικό βασίλειο, τα νησιά του Ιονίου πελάγους. Ωστόσο επανήλθε πρωθυπουργός λίγο πριν και λίγο μετά την κατάληψη της Κύπρου, ως αρχηγός κυβερνήσεων των Φιλελευθέρων. Οι Άγγλοι, το 1878, για τα οφειλόμενα του σουλτάνου σε ομόλογα, για τη στρατηγική της θέσης και για τα συμφέροντά τους, κατάφεραν και «νοίκιασαν» την Κύπρο από την Ύψηλή Πύλη. Το 1880, μαζί με τον υπουργό του επί των Εξωτερικών λόρδο Γκράνβιλ, εξέτασε την πιθανότητα απόδοσης και της Κύπρου στην Ελλάδα «σε περίπτωση κατά την οποία, με ευρωπαϊκή συγκατάθεση, θα εκχωρείτο στην Ελλάδα και η Κρήτη». Ήταν τότε που ο λόρδος Γκράνβιλ είχε κάνει και μια περίεργη δήλωση ότι «η απόκτηση της Κύπρου δεν είχε επιφέρει κανένα πλεονέκτημα στη Βρετανία, είτε πολιτικό είτε στρατιωτικό». Η δήλωσή του αποσκοπούσε, σαφώς, σε μια προσπάθεια μείωσης του επιτεύγματος των Συντηρητικών που, υπό τον Μπέτζαμιν Ντισράελι, είχαν κερδίσει την Κύπρο δυο χρόνια νωρίτερα. Η βασίλισσα Βικτώρια αντέδρασε προς τη δήλωση του Γκράνβιλ και εξέφρασε την αντίθεσή της στην προοπτική της απόδοσης της Κύπρου στην Ελλάδα. Το ίδιο όμως έπραξαν και οι Συντηρητικοί και η αγγλική κοινή γνώμη. Γινόταν πλέον απόλυτα σαφές ότι η Αγγλία, αφού κατόρθωσε κι απέκτησε την Κύπρο, σε πρώτη φάση με νοίκι, δεν επρόκειτο να την παραχωρήσει σε κανένα. Ούτε στην Ελλάδα, μα ούτε και να την επιστρέψει στην Τουρκία. Οι Κύπριοι όμως, κατά τον νεότερο ιστορικό μας Άντρο Παυλίδη, «δεν γνώριζαν τίποτα περί των πολι-

1. Άντρο Παυλίδη: *Ιστορία της νήσου Κύπρου, από την αρχή μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Ηλία Επιφανίου, 2013, σελ. 378.

τικών παιχνιδιών και συνέχιζαν να ελπίζουν, με διακαή και άσβεστο πόθο, στην ένωσή τους με την Ελλάδα».

Με την άφιξή τους στο νησί, να τι επίσημα διακήρυττε ο λόρδος Ουολσελέυ: «*Η Α.Μ. με διατάττει να βεβαιώσω τους κατοίκους της Κύπρου ότι ενδιαφέρεται θερμώς εν τη ευημερία των και σκοπεύει να διατάξη την αποδοχήν των καταλλήλων μέτρων προς ανάπτυξιν και προαγωγή του εμπορίου και της γεωργίας της χώρας και θα επιδαφιλεύσει εις τον λαόν τα αγαθά της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ασφάλειας και ουδέν μέτρον θα παραμεληθή το συντείνον εις την ηθικήν και υλικήν πρόοδον της ευημερίας του λαού*». Αυτά διακήρυττε ο λόρδος Ουολσελέυ, με την άφιξη των Βρετανών στο νησί μας.

Όλες όμως αυτές οι υποσχέσεις, με την πάροδο του χρόνου αποδείχθηκαν κούφια λόγια. Ωστόσο, με την άφιξη των Βρετανών, η μεγαλάνησος Κύπρος περνούσε, από μια περίοδο μαύρης και σκοτεινής δουλείας, σε μια άλλη σκοτεινή περίοδο. Κι εδώ ακριβώς είναι που τίθεται το κρίσιμο ερώτημα. Τι θα απογινόταν ο ελληνισμός της Κύπρου αν η Κύπρος δεν περνούσε το 1878 στα χέρια των Άγγλων; Στα σίγουρα θα είχαμε, την τύχη νεομαρτύρων ή το φαινόμενο των κρυφών χριστιανών της Μικράς Ασίας.

Ωστόσο με τον ερχομό των Άγγλων οι Κύπριοι ποτέ δεν λησμονήσαμε τις υποσχέσεις της Α.Μ., «*υποσχέσεις τας ουδέποτε πραγματοποιηθείσας*».

Οι Άγγλοι, λοιπόν, το 1878, πήραν την Κύπρο, αφού μεσολάβησε μια μακρόχρονη και σκοτεινή οθωμανική δουλεία 328 χρόνων (1552-1878) και αφού κατέβαλαν το πρώτο μόνο ετήσιο ενοίκιο στην Ύψηλή Πύλη. Μέχρι που το 1925 με όσα μεσολάβησαν, προσάρτησαν το νησί μας, «*έναν ακόμα αδάμαντα να κοσμήι το βρετανικό στέμμα*».

Δέκα πέντε χρόνια από τη μέρα που πέρασε η Κύπρος στα χέρια της βρετανικής αυτοκρατορίας, θα ήτανε καλό και θα άξιζε να δούμε πόσο ζωηρό υπήρξε το ενδιαφέρον του Κωνσταντίνου Π. Καβάφη, του μεγάλου εθνικού μας ποιητή, για την ένωση της Κύπρου με τη μητέρα Ελλάδα. Το ενδιαφέρον του εκδηλώθηκε από αφορμή μιαπραγματεία του Γεώργιου Σιακαλλή, ενός δικηγόρου και μέλους του τότε νομοθετικού συμβουλίου, που είχε δημοσιεύσει στην εφημερίδα Σάλπιγξ της Λεμεσού την 1η Απριλίου του 1893.² Σ' αυτήν περιέγραφε την κατάσταση της Κύπρου στα τέλη του 19ου αιώνα. Ανάμεσα σε πολλά άλλα, έδινε «*ζωηράν εικόνα της παντελούς ελλείψεως δημοσίων έργων. Ουδέ δρόμοι κατασκευάσθησαν, ουδέ γέφυραι. Τον χειμώνα πνίγονται άνθρωποι, διερχόμενοι τους ποταμούς. Το νομοθετικόν συμβούλιον μάτην ζητεί διόρθωσιν των κακώς εχόντων. Η κυβέρνησις αρνείται [...] ένεκα του υπερόγκου τουρκικού φόρου. Προς*

2. Εφημερίδα Σάλπιγξ, ημερ. 1 Απριλίου 1893.

ανάπτυξιν της γεωργίας ουδεμία προσπάθεια. Περί της δημοσίας εκπαιδεύσεως ουδεμία μέριμνα».

Ο Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, όταν έλαβε γνώση –παρόλο που ο ίδιος υπήρξε υπάλληλος της Α.Μ. στην Αλεξάνδρεια– δεν δίστασε, στις 21 Απριλίου 1893, να προτείνει σε κείμενό του δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Τηλέγραφος*, με ποιο τρόπο θα μπορούσαν οι Άγγλοι να παραχωρήσουν και την Κύπρο στην Ελλάδα, όπως το έπραξαν και με τα Ιόνια νησιά, πριν ακριβώς από είκοσι οκτώ χρόνια:³ «*Η ένωσις είναι η φυσική λύσις του ζητήματος [...]*», έγραφε. «*Οι Κύπριοι ειλικρινώς πιστεύουσιν ότι η Αγγλία θα δείξει επιτέλους και προς αυτούς την γενναιοφροσύνην ήν έδειξε προς τους αδελφούς των εν ταις Ιονίοις νήσοις, και ότι η πατρίς των θα δοθεί εις το έθνος προς ο είναι τόσο στερώς συνδεδεμένη διά των δεσμών της καταγωγής, των παραδόσεων, της θρησκείας, της γλώσσης και των εθνικών πόθων και ελπίδων [...]* Ας ελπίσωμεν ότι μίαν ημέραν οι πόθοι των Κυπρίων ή ορθότερον, οι πόθοι των ελλήνων όλων περί της ενώσεως της νήσου μετά τον Ελληνικού Βασιλείου θα εκπληρωθώσιν. *Εν τη Μεγάλη Βερετανία δεν εξέλειψαν*», σημείωνε, «*εντελώς οι απόγονοι των ρεκτών ανδρών των αποδωσάντων την Επτάνησον. Εν τη Μεγάλη Βρετανία υπάρχει φιλοδίκαιος, πεφωτισμένη και πανίσχυρος δημοσία γνώμη. Έπειτα ίσως βοηθήσωσι και αυτά τα πράγματα. Η Κύπρος ήτις δια την Ελλάδα είναι μέγα βήμα προς τα πρόσω, δια την Αγγλίαν είναι βάρος, είναι δυσκολία τις, είναι [συμπλήρωνε ο Καβάφης], πηγή φροντίδων*». Και αφού σχολίαζε τα γραφόμενα Σιακαλλή, συνέχιζε: «*Αι αρχαιότεραι επιγραφαι της Κύπρου αποδεικνύουσιν ότι η γλώσσα των Κυπρίων ήτο ελληνική*», για να καταλήξει πως: «*Η σπουδαιότερα των Κυπριακών γραφών ανεκαλύφθη εν Ιδαλίω [Το Ιδάλιον ήτανε μια από τις δέκα αρχαίες πόλεις-βασίλεια της Κύπρου] και κατετέθη εν τη Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων υπό του δονκός Λουΐν. Πραγματεύεται περί της αμοιβής ην η πόλις του Ιδαλίου απένειμεν εις τον ιατρόν Ονάσιλον δια τας υπηρεσίας ας παρέσχε θεραπεύων τραυματίας του κατά των Μήδων πολέμου*», και υπέγραφε, το σημερινό κείμενό του, με τα αρχικά του Κ.Φ.Κ. (Κωστής Φωτιάδης Καβάφης).

Αιτήματα ωστόσο Κυπρίων προς τους Άγγλους για την, όπως τα Ιόνια νησιά, απόδοση της Κύπρου στη μητέρα Ελλάδα, συνέχιζαν, με ποικίλους τρόπους να διατυπώνονται στον κυπριακό τύπο της εποχής. Κι αυτά το 1895, δέκα επτά μόλις χρόνια από τη μέρα που πέρασε η αλύτρωτη Κύπρος, από τα χέρια του σουλτάνου στα χέρια των Άγγλων και τριάντα ένα ακριβώς χρόνια από την ιστορική απόδοση των Ιονίων νήσων στην κοινή μας πατρίδα, τη μητέρα Ελλάδα.

3. Βλέπε: Κ.Π. Καβάφης, *το κυπριακό πρόβλημα*, εισαγωγή: Ανδρέας Χατζηθωμάς, σελ. 31, εκδ. Αιγαίον, Λευκωσία 2013.

Στις 21 Ιουνίου 1895, η *Φωνή της Κύπρου*,⁴ υπό τον τίτλο «ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ» δημοσίευε δυο σημαντικές επιστολές. Η μία απευθυνόταν προς τον πρόεδρον της Βουλής των Κοινοτήτων και η άλλη προς τον τέως πρωθυπουργόν Γλάδστωνα. Οι επιστολές είχαν αποσταλεί στους δυο επίσημους παραλήπτες «παρά της ευγενούς νεολαίας του Ελληνικού Πανεπιστημίου, δι'ων θερμώς παρακαλούνται να λάβωσιν, οι δυο παραλήπτες, πρόεδρος της Βουλής των Κοινοτήτων και τέως πρωθυπουργός, υπ' όψιν τας εκ της ημετέρας πατρίδος δι-αβιβαζομένας υπέρ της ενώσεως της Κύπρου μετά της Ελλάδος ευχάς».

Οι σπουδασταί του Ελληνικού Πανεπιστημίου λαμβάνωσι την τόλμην, λίαν έντιμε Κύριε, ν' απευθυνθώσι προς υμάς, τον προϊστάμενον του βασιλείου της Μ. Βρετανίας, και δι' υμών προς τα έντιμα μέλη τα αποτελούντα το σώμα τούτο, ίνα παρακαλέσωμεν υμάς εξ ονόματος του ελληνικού έθνους να λάβητε υπ' όψη τας εκ Κύπρου διαβιβαζομένας ευχάς υπέρ ενώσεως αυτής μετά της μητρός Ελλάδος. Ήδη εν τοις κόλποις, του σώματος ου τοσούτον επαξίως προϊστασθε, διεξηγέθησαν γνώμαι περί εγκαταλήψεως της Κύπρου, εξεδηλώθη δέ και η γνώμη ενιαχού της Μ. Βρετανίας υπέρ παραχωρήσεως αυτής τη Ελλάδι. Δεν αμφιβάλλομεν ότι εν τη περιστάσει ταύτη θέλει κατισχύσει το προσήκον και το δίκαιον, θέλουσι δε εισακουσθεί αι ευχαί των Κυπρίων. Έτει δε μάλλον αγόμεθα προς τούτο, γιγνώσκοντες ότι κατά την στιγμήν ταύτην προϊσταται της αγγλικής πολιτικής ευγενής λόρδος, ο πάλαι πρόεδρος του αγγλικού φινελληνικού κομιτάτου.

Η επιστολή που απευθυνόταν προς τον Γλάδστωνα, έγραφε:

Οι σπουδασταί του ελληνικού Πανεπιστημίου, διερμηνεύοντες τα αισθήματα και τους πόθους των ομοφίλων αυτοίς, παροτρύνουν τον Γλάδστωνα ως τον αρμοδιότατον πάντων να υψώσει υπέρ των ατυχών Κυπρίων συνηγόρον φωνήν απελευθερώσεως, προσαρτήσεως δ' αυτών εις την κοινήν πατρίδα. Η φωνή σου έσται φωνή δικαίου και ενθαρρύνσεως προς τον μέγα αγώνα, ου οι παίδες από τίνος χρόνου τονίζονται πανταχού της Κύπρου απευθυνομένου προς τα ευγενή και φιλελεύθερα αισθήματα υπό λαού, ποθούντος την εθνικήν αυτονομίαν και μετά πίστewς απευθυνομένου προς τα ευγενή και φιλελεύθερα αισθήματα του μεγάλου βρετανικού λαού. Ο αγών της Κύπρου είνε ιερός και δίκαιος [...] τις άλλος τυγχάνει αξιώτερος εν τω βασιλείω της Μ. Βρετανίας ίν' αναλάβει υπό την προστασίαν του τον αγώνα τούτον; [...] ίστασαι νυν υπεράνω των εφημέρων κομμάτων, ανώτερος πάσης υπονομίας, ανήκων εις την μεγάλην ιδέαν της ανθρωπότητας [...] η δε συνηγορία σου ουδεμίαν θέλει συναντήσει αντίθετον γνώμην [...] Πράξον τοιούτον τι σήμερον και υπέρ της Κύπρου. Συνεχίζων την ευγενή πολιτικήν δράσιν, ήν επέδειξες άλλοτε, συνηγορών υπέρ

4. Εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*, ημερ. 21 Ιουνίου 1895.

του δικαίου των Ιονίων νήσων, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, εξέγειρον το φρόνημα του λαού της Μεγάλης Βρετανίας και ενίσχυον την πολιτικήν της κυβερνήσεως αυτού, παροτρύνων να εισακούσει τας ευχάς των κατοίκων της ελληνικής μεγαλονήσου. [...] Κατανοείς υπέρ πάντα συ πόσον από παμπαιόνη καιρού η Κύπρος υπήρξεν ελληνική, και τοιαύτη διέμεινεν επί αιώνες, διεκφυγούσα τους κινδύνους των ιστορικών της περιπετειών [...]

Αυτά, του διετύπωνε, προς Γλάδστων, η επιτροπεία των φοιτητών του ελληνικού πανεπιστημίου το 1895.

Στις 25 Ιανουαρίου 1895, στη Φωνή της Κύπρου⁵ είχε δημοσιεύσει ένα άρθρο με τον τίτλο: «Ολίγην ενέργειαν και υπέρ της Κύπρου». Ο αρθρογράφος έκανε αρχή στο άρθρου του με δηλώσεις του πρωθυπουργού της Αγγλίας, του Γλάδστωνος. Δηλώσεις που είχαν γίνει υπέρ των Αρμενίων. Ανάμεσα σε άλλα δήλωνε ο Γλάδστων πως «το να θεάται τις απαθώς τα δεινοπαθήματα των άλλων, τούτο είναι κηλὶς δια τον πολιτισμόν και κατάρα δια την ανθρωπότητα». Με αφορμή λοιπόν αυτές τις δηλώσεις ο αρθρογράφος θεώρησε χρυσή την ευκαιρία ν' απευθυνθεί προς τον ίδιον τον πρωθυπουργό και να διαμαρτυρηθεί για την Κύπρο:

Τοιοῦτοι, κ. Γλάδστων, εἶνε οἱ λαοί, οὓς υποστηρίζετε και υπέρ αὐτῶν εν πάσει περιστάσει εκθύμως συνηγορεῖτε. Ο κυριακός όμως λαός είναι πτωχός, ειρηνικός, φίλεργος, νομοταγής και απεστρέψατε ἀπ' αὐτοῦ το πρόσωπον. Υπέρ των Βουλγάρων διερωτήσατε τα ἑμάτιά σας, υπέρ των Ιρλανδῶν ερριφοκινδυνεύσατε και αὐτήν την ζωὴν σας, υπέρ των Αρμενίων υπεσχέθητε να εργασθήτε· μόνον δυστυχώς ἀπαθείς προ των δεινοπαθημάτων των Κυπρίων εμείνατε, και τούτον εἶνε δόσλυτον αἰνίγμα, προ του οποίου και αὐτός ο Οιδίπους θα οπισθοχώρει. Αλλ' ὅχι! Δεν επιθυμούμεν ν' αποδώσωμεν περὶ άλλων, ασχολία σας δεν παρέσχον ὑμῖν τον απαιτούμενον χρόνον» [...] ἀλλ' εν ταις μελλούσαις τουλάχιστον ενεργείαις σας, καθ' ας, ως διεκηρύξατε, θα υψώνητε φωνήν υπέρ της ανθρωπότητος ἐφ' ὅσον σας υπολείπονται δυνάμεις, δεν πρέπει να παροραθεί και η Κύπρος, διότι και οἱ την Κύπρον οἰκούντες ἀνέχουσιν εις την ανθρωπίνην φυλήν.

Και αυτά γραφόντουσαν δέκα επτά χρόνια μετά τον ερχομό των Άγγλων. Την 1η του Μάρτη 1895, στην ίδια εφημερίδα είχε δημοσιευθεί ένα άλλο άρθρο που έφερε τίτλο: «Μας ειρωνεύεται και ο Γλάδστων».⁶

Ὡς ειρωνείαν, και πικράν μάλιστα, δυνάμεθα να θεωρήσωμεν ὅσα ο Γλάδστων εν τη τελευταία προς την κυρίαν Δε- Νοβικώφ επιστολή του ἔγραψε

5. Εφημερίδα Φωνή της Κύπρου, ἡμερ. 25 Ιανουαρίου 1895

6. Εφημερίδα Φωνή της Κύπρου, ἡμερ. 1 Μαρτίου 1895.

περί Κύπρου, ότι δήθεν η νήσος αυτή προ πολλού έπρεπε να δοθή εις την Ελλάδα, ως μη ανταποκρινόμενη εις τους σκοπούς, δι' ούς η Αγγλία κατέλαβεν αυτήν [...] οι Άγγλοι ουδέν έπραξαν ώστε να έχουσιν και απαιτήσεις [εφόσον οι Άγγλοι, όπως γράφει, δεν πραγματοποιήσαν παραγωγικά έργα]. Αλλά, [συνεχίζει], η μικροτέρα ειρωνεία, καθ' ημάς, είναι η ετέρα, καθ' ην η Κύπρος –όπως ισχυρίζεται ο Γλάδστων– προ πολλού έπρεπε να δοθεί υπό της Αγγλίας εις την Ελλάδα. Ότε ο κ. Γλάδστων είχε το βαρύν και υψηλόν καθήκον του να οικοτροφεί το σκάφος της βρετανικής αυτοκρατορίας, οι Κύπριοι ουχί άπαξ απετάθησαν προς αυτόν δια παρακλήσεων, ικεσιών και εκλιπαρήσεων, ζητούντες την μετά της Μητρος των Ελλάδος ένωσιν· αλλ' ο πρωθυπουργός Γλάδστων στερεοτύπως πάντοτε απήντα, ότι το τοιοῦτον είνε πάντη αδύνατον, διότι η Κύπρος αποτελεί αναπόσπαστον μέρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Και προ ολίγων δ' ακόμη μηνών, ότε διάδοσις τις περί εγκαταλήψεως της Κύπρου υπό των Άγγλων απλανήθη ανά την νήσον, οι Κύπριοι δια συλλαλητηρίων και τηλεγραφημάτων εξήτησαν την εν τοιαύτη περιπτώσει ένωσιν της Κύπρου μετά της Ελλάδος, αλλ' ο τότε υφυπουργός των Αποικιών λόρδος Ρίπων απαντών δεν περιορίσθη μόνον εις το να διαφεύσῃ τας πλανηθείσας φήμας, αλλ' έσπευσε να μας υπενθυμίσῃ και το άλλοτε υπό του Γλάδστωνος λεχθέν, ότι η Κύπρος είνε αναπόσπαστον μέρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Άλλα λοιπόν μας λέει ο πρωθυπουργός Γλάδστων και άλλα ο μεταφραστής του Ομήρου.

Δια να συνεχίσει στην προτελευταία παράγραφο του άρθρου του:

Ως ο κ. Γλάδστων συνετέλεσεν εις την ένωσιν της Επτανήσου, ήτις μάλιστα θεωρείτο ως αδάμας δια την Αγγλίαν, ηδύνατο πολύ ευχερέστερον να συντελέσει και εις την ένωσιν της Κύπρου, αφού μάλιστα αυτή θεωρείτε ως άχρησον τε αντικείμενον, ως βάρος πιέζον την Αγγλίαν. Αλλ' εννοείτε ότι δεν αποκρούομεν την προς ημάς αγάπην του ιδιώτου Γλάδστωνος· τουναντίον μάλιστα μάλιστα θεωρούμεν αυτήν πολύτιμον, εάν δε ως άτομον κατορθώσει ό,τι δεν ηθέλησε να πράξει ως αρχή, τότε βεβαίως μια ακόμη χρυσή σελίς θα προσθεθεί εις την ιστορίαν του βίου του.

Η Κύπρος εφόσον εξακολουθούσε να βρίσκεται στα χέρια των Άγγλων και εφόσον δεν την είχαν προσαρτήσει, πράγμα που έπραξαν μετέπειτα, κτητικά συνέχιζε να αποτελεί αναπόσπαστον μέρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κάνοντας τις δηλώσεις του αυτά, προφανώς, είχε υπόψη του ο Γλάδστων.

Ωστόσο στην εφημερίδα *Εναγόρας*,⁷ έξι χρόνια αργότερα, στις 28 Απριλίου 1901, σε άρθρο σχολιάζεται η αθρόα συμμετοχή των Κυπρίων στον ατυχή πό-

7. Εφημερίδα *Εναγόρας*, ημερ. 28 Απριλίου 1901 – άρθρο: «Οι Κύπριοι εν τω Ελληνισμώ».

λεμο. Από τα όσα γράφονται αντιλαμβανόμαστε τον άσβεστο πόθο των εθελοντών Κυπρίων να συνδράμουν στους αγώνες του έθνους για την απελευθέρωση σκλάβων εδαφών. Ταυτόχρονα βλέπουμε και τη συγκινητική υποδοχή που τύγχαναν οι κύριοι εθελοντές από τους αδελφούς Έλληνες: «Οι κατά τον πόλεμον εκείνον κατελθόντες εις Ελλάδα εθελονταί Κύπριοι εγένοντο δεκτοί μετά θερμού ενθουσιασμού [...] έτυχον υποδοχής τοιαύτης, ώστε δι' όλου αυτών του βίου η ανάμνησις της ζωηράς εκδηλώσεως αγάπης και συμπαθείας των αδελφών Ελλήνων προς αυτούς θα προκαλεί βαθείαν συγκίνησιν και άσβεστον ευγνωμοσύνην», και ο αρθρογράφος δεν παραλείπει να κάνει αναφορά στη στάση του αρχιεπισκόπου Σωφρονίου, ο οποίος χαιρέτησε, το 1878, τον ερχομό των Άγγλων «ως μεταβατικήν περίοδον τείνουσαν ασφαλώς εις την εθνικήν της Κύπρου αποκατάστασιν. Επί τοιαύτη ελπίδι χαιρέτησε την αναπεταθείσαν υπέρ την νήσον βρετανικήν σημαίαν και επί τη θέα ταύτης ενεκάλεσεν εν τη μνήμη του την τελικήν τύχην των Ιονίων Νήσων και του Ιονίου λαού την πολιτείαν, έλαβε ως υπογραμμόν, και υπόδειγμα».

Όμως, ένα χρόνο αργότερα, 1η Μαρτίου 1902,⁸ σε ένα εμπεριστατωμένο άρθρο δημοσιευμένο στη *Φωνή της Κύπρου*, ο Κ.Κ. Παυλίδης, με αφορμή την επικείμενη στέψη του Εδουάρδου Ζ', ανάμεσα σε άλλα, με την ευκαιρία της επικείμενης στέψης του νέου βασιλέα, έγραψε: «Ανταποκριτής Αθηναϊκής εφημερίδος εν Κωνσταντινοπόλει έγραψεν κατά θετικήν επίσημον πληροφορίαν, ότι ο ευκλεής της Αγγλίας Βασιλεύς εξέφρασε την επιθυμίαν να προσαρτηθεί η Κύπρος εις τας κτήσεις του ουχί επί λόγω να προστεθεί ακόμη εις αδάμας εις το πολυδάμαντον στέμμα του ή γωνία γης εις το αχανές βασίλειον του, αλλ' όπως και αυτός [όπως η μητέρα του] παραχωρών την Κύπρον εις την Ελλάδα μη στερηθεί της υπερτάτης ευδαιμονίας, ή έτυχεν η αοίδημος μήτηρ Του παραχωρήσασα εις την Ελλάδα κατά το φύσει και νόμω δίκαιον την επτάνησον, όπερ είνε και το μάλλον περίβλεπτον σημείον της ενδόξου βασιλείας Της. Δεδομένον δε έχων ότι ο ευκλεώς της Αγγλίας βασιλεύων είνε λίαν φιλόλαος, φιλελεύθερος και φιλοδίκαιος δεν διστάζω ποσώς να παραδεχθώ ότι η πληροφορία του έλληρος ανταποκριτού είνε όντως πραγματική και θετική». Για να συνεχίσει με την εκπνεφρασμένη άποψη του αοιδίμου Γλάδστωνα ότι: «όταν εις λαός ωριμάσει προς ελευθερίαν, ουδέ στιγμήν πρέπει να διστάσει η αγγλική κυβέρνησις του να παραχωρήση αυτόν την ελευθερίαν του».

Το 1814, εξήντα τέσσερα (64) ολόκληρα χρόνια πριν από την κατάληψη της Κύπρου από την Αγγλία, είχε επισκεφθεί το νησί ο Τζων Μακντόναλντ Κίννεϊρ, πλοίαρχος της περιβόητης Αγγλικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών και ανάμεσα

8. Εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*, ημερ. 1 Μαρτίου 1902.

στα άλλα είχε δημοσιεύσει πως «*Η κατοχή της Κύπρου από την Αγγλία θα μπορούσε να της δώσει μια υπερισχύουσα επιρροή στη Μεσόγειο και να θέσει στη διάθεσή της τη μελλοντική τύχη των χωρών της Ανατολής*». Τέτοιες όμως απόψεις και προτάσεις –όπως διαβάζουμε στην *Ιστορία της νεότερης Κύπρου*–⁹ για τη μελλοντική κατάκτηση της Κύπρου από την Αγγλία, ακούγονταν τουλάχιστον από τις αρχές του 19ου αιώνα, από άγγλους ειδήμονες και μη, όπως ο στρατιωτικός Χένρυ Λάιτ, που και αυτός επισκέφτηκε την Κύπρο το 1814. Από τις αρχές, λοιπόν, του 19ου αιώνα είχαν αρχίσει να γίνονται πολύ φανερά στους Άγγλους τα πλεονεκτήματα που θα είχαν από την κατάληψη του νησιού της Αφροδίτης. «*Οι Άγγλοι θέλουν την Κύπρο και θα την πάρουν*» είχε δηλώσει το 1847 ο Μπέντζαμιν Ντισραέλι. Και ακριβώς, όταν έγινε πρωθυπουργός, το 1878 οι Άγγλοι, μια που το έβαλαν στόχο, βρήκαν τρόπο και επί πρωθυπουργίας του κατέλαβαν την Κύπρο.

Οι ωμότητες των Τούρκων στη Βουλγαρία είχαν οδηγήσει στον ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1877. Οπότε η κυβέρνηση του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β' βρέθηκε σε δεινή θέση έναντι της Ρωσίας. Τότε επιζήτησε, πάση θυσία, την αγγλική βοήθεια, και στις 25 Μαΐου του 1878 η αγγλική κυβέρνηση της βασιλίσσας Βικτώριας τα κατάρφερε.

Με τον πρέσβη της στην Κωνσταντινούπολη Λάγιαρτ έθετε με τρόπο περίπου τελεσιγραφικό τους όρους της. Με τη συνθήκη που υπογράφηκε στο σουλτανικό ανάκτορο στις 4 Ιουνίου 1878, η Αγγλία αναλάμβανε την υποχρέωση να συνδράμει στρατιωτικά την Τουρκία σε περίπτωση ρωσικής προέλασης στα εδάφη της. Σε αντάλλαγμα όμως ο σουλτάνος αναλάμβανε την υποχρέωση να προστατέψει τους χριστιανούς υπηκόους του και ένας άλλος όρος ήταν ότι έπρεπε να παραχωρήσει στην Αγγλία την Κύπρο.

Οι Άγγλοι κινήθηκαν μυστικά και γρήγορα. Η αποστολή κατάληψης ανατέθηκε στον αντιναύαρχο Τζων Χέυ, τον αρχηγό της μοίρας της Μάγχης του αγγλικού στόλου. Τα σκάφη του βρίσκονταν στη Σούδα της Κρήτης και στις 4 Ιουλίου, εννέα από αυτά, αφού πήραν εντολή, αγκυροβολούσαν στον κόλπο της Λάρνακας. Στη Λευκωσία η υποστολή της σουλτανικής σημαίας έγινε έξω από το σεράι με τιμές που απέδωσε απόσπασμα από εκατό Άγγλους στρατιώτες και με ζητωκραυγές υψώθηκε στον ιστό η αγγλική σημαία. Με κανένα πρόβλημα ακολούθησε και η κατάληψη των υπόλοιπων πόλεων. Στην πόλη μου Λεμεσό, η ύψωση της αγγλικής σημαίας έγινε στο μεσαιωνικό φρούριο, ενώ ένας ντελάλης διαλαλούσε σ' όλη την πόλη την έλευση των Άγγλων που υπόσχονταν να μετατρέψουν το νησί σε «*παράδεισο της Ανατολής*». Στο μεσαιωνικό κάστρο, κατά

9. Άντρου Παυλίδη: *Ιστορία της νήσου Κύπρου, από την αρχή μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 395.

τις σταυροφορίες, στα βυζαντινά χρόνια και στους καιρούς του Βυζαντινού Ισάκιου Κομνηνού, έφτασε ο Ριχάρδος ο Λεοντόθυμος κι εκεί έγινε η πρώτη αιματηρή κατάκτηση της Κύπρου από τους Άγγλους. Ο Λεοντόθυμος, αφού πάτησε το πόδι του στην πόλη, άρχισε να σκορπά τον θάνατο.

Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα κηρύχθηκε τον Οκτώβριο του 1912. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έμπειρος πολιτικός, ήταν εκείνος ο οποίος καθόρισε μια ρεαλιστική πολιτική για το κυπριακό ζήτημα. Χωρίς να απορρίπτει ως τελικό στόχο την ένωση, πίστευε πως η ένωση μπορούσε να επιτευχθεί μόνο σταδιακά. Ωστόσο, με τους Βρετανούς, και ιδίως με τον τότε υπουργό των Ναυτικών, τον Ούνιτσων Τσώρτσιλ, διαπραγματεύτηκε την πιθανότητα της εκχώρησης της Κύπρου στην Ελλάδα με κάποια ελληνικά ανταλλάγματα. Γι αυτό η Μεγάλη Βρετανία, εν όψει του επερχόμενου τότε πολέμου, μέσα στα πλαίσια μιας γενικότερης στρατηγικής, διαπραγματεύθηκε, κείνη την περίοδο, διάφορα θέματα με την ελληνική. Μεταξύ άλλων, διατυπώθηκε και μια αγγλική πρόταση. Η Ελλάδα να παραχωρήσει στην Αγγλία το Αργοστόλι της Κεφαλονιάς, για ναυτική βάση. Σε αντάλλαγμα, η Αγγλία θα εκχωρούσε στην Ελλάδα την Κύπρο. Ήταν μια πραγματική ευκαιρία για την Κύπρο, σε μια στιγμή που η Αγγλία, είχε απόλυτη ανάγκη φίλων και συμμάχων. Όμως η περί Κύπρου πρόταση που εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αγγλο-ελληνικών συμφωνιών δεν προχώρησε, γιατί βρήκε αντίδραση από τα ανάκτορα και από άλλους φιλογερμανούς, αφού είναι γνωστό πως η βασιλική οικογένεια της Ελλάδας είχε συγγενικούς δεσμούς με τη Γερμανία, και δεν ευνοούσε τις ερωτοτροπίες του Βενιζέλου με τους Βρετανούς.

Το 1915, και για τους ίδιους ακριβώς λόγους, χάθηκε μια παρόμοια ευκαιρία. Η κυβέρνηση Ζαΐμη απέρριψε την πρόταση, στον επικείμενο πόλεμο, να συμμετάσχει η Ελλάδα στο πλευρό των Αγγλο-γάλλων. Η κυβέρνηση Ζαΐμη απέρριψε την πρόταση, γιατί επέμενε σε ουδετερότητα της Ελλάδας. Κι όταν λίγο αργότερα απομακρύνθηκε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και η Ελλάδα με τον Βενιζέλο εισήλθε στον πόλεμο, ήταν πια αργά για την Κύπρο. Το βασικότερο αγγλικό επιχείρημα ήταν πως η Κύπρος δεν μπορούσε να παραχωρηθεί στην Ελλάδα εξ αιτίας της συνθήκης του 1878. Η καταγγελία της θα τερμάτιζε το καθεστώς της Κύπρου, ότι ναι μεν κατεχόταν από την Αγγλία αλλά συνέχιζε να αποτελεί τμήμα και κτήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τελικά η Αγγλία, την 1η Μαΐου του 1925, ανακήρυξε την Κύπρο αποικία του στέμματος, παρά τις έντονες διαμαρτυρίες ημών των Κυπρίων. Τέσσερα χρόνια προηγουμένως, το 1921, είχε διενεργηθεί στο νησί το πρώτο ενωτικό δημοψήφισμα και δέκα χρόνια αργότερα –εννέα χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστροφή– η οκτωβριανή εξέγερση του 1931, τα γνωστά ως Οτωβριανά, έφεραν την εννιάχρονη παλμεροκρατία που ήρθη στις 28 του Οκτώβρη του 1940, όταν με το ΟΧΙ του Ι. Μεταξά, η Ελλάδα μπήκε παρά το πλευρό της Βρετανίας, στον β' παγκόσμιο πόλεμο.

Το ενωτικό μας αίτημα παρέμεινε σταθερά άσβηστο στις ψυχές των Κυπρίων και μετά τη λήξη του β' παγκόσμιου πολέμου. Έτσι, στις 15 Ιανουαρίου του 1950, η εθναρχία διενέργησε ένα άλλο ενωτικό δημοψήφισμα με καθολική συμμετοχή του λαού και των Τουρκοκυπρίων. Κι όταν οι Βρετανοί, παρά τις επίσημες διακηρύξεις, μετά τον παγκόσμιο πόλεμο για ελευθερία των λαών, κατάμουτρα μας ξανάκλεισαν μ' ένα «ουδέποτε» την πόρτα. Οπότε, μια που δεν μας άφηναν άλλο περιθώριο, καταφύγαμε στον τετράχρονο ένοπλο αγώνα του 1955-59.

Καθ' όλη τη διάρκεια του ένοπλου αγώνα, από όλα τα σχέδια επίλυσης, μια καλή μεταβατική και χρυσή ευκαιρία υπήρξε. Το γνωστό ως σχέδιο Χάρντιγκ. Με αυτό οι Άγγλοι, αναγνώριζαν σε μας το δικαίωμα της πλειοψηφίας. Ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος, ως ο πολιτικός μας ηγέτης, αν και είχε την έγκριση και την αποδοχή μιας συνέλευσης τετρακοσίων εθνικών συμβούλων και του ίδιου του αρχηγού Διγενή, για ακατανόητους λόγους, έδωσε οδηγίες, κατά τη διάρκεια της συνάντησής του με τον κυβερνήτη και τον υπουργό Αποικιών, να τοποθετηθούν βόμβες. Με αιτία τις βόμβες, οι Άγγλοι τον εξόρισαν και μια, που κείνη τη χρονική στιγμή, είχαν εξαντλήσει ό,τι περισσότερο μπορούσαν να μας παραχωρήσουν, μας παγίδεψαν με την εμπλοκή της Τουρκίας. Με τις άδικες συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, το 1959, οι Άγγλοι μας τιμώρησαν. Παρέδωσαν την πλειοψηφία, το 82% του πληθυσμού της μεγαλονήσου στην ίδια την Τουρκία, η οποία, από το 1956, από την επόμενη της απόρριψης από τον Μακάριο του σχεδίου Χάρντιγκ απεφάσισαν την ανακατάληψη της Κύπρου. Πράγμα που επιδίωξαν, πάνοπλοι, με τα γεγονότα της τούρκικης ανταρσίας τον Νοέμβριο του 1963.

Γενικό συμπέρασμα: Οι Άγγλοι, με τον φιλέλληνα Γλάδστονα πρωθυπουργό, απέδωσαν στην Ελλάδα τα Ιόνια νησιά. Παρόλο που κατά καιρούς υπήρξαν κάποιες φωνές ή προσπάθειες, δεν έπραξαν το ίδιο και για την Κύπρο.

Οι Βρετανοί, με τη συμφωνία της Ζυρίχης και του Λονδίνου, η οποία μας επεβλήθη, δεν έδωσαν λύση που να εναρμονίζεται με τα ανθρώπινα δικαιώματα και με το διεθνές δίκαιο. Η πλειοψηφία να κυβερνά και η μειοψηφία να κατοχυρώνεται.

Τον Νοέμβριο του 1963, με την εξάσκηση του βέτο και την τούρκικη ανταρσία, βρέθηκε ο ελληνισμός της Κύπρου αντιμέτωπος σε ένα σχέδιο της Άγκυρας, για γενοκτονία των Ελλήνων της Κύπρου. Η σωτηρία μας ήρθε εξ ουρανού, με την άνοδο, στις αρχές του επόμενου χρόνου, Φεβρουάριο του 1964, της Ένωσης Κέντρου, με τον Γεώργιο Παπανδρέου και την αποστολή, προς σωτηρία του νησιού, της ελληνικής μεραρχίας. Τότε μας ήταν –σύμφωνα με τα νεότερα 180 ντοκουμέντα που βγήκαν πρόσφατα από το State Department– που μας ξανάλθε και

μας άγγιξε η χρυσή, η μοναδική και ανεπανάληπτη ευκαιρία.¹⁰ Η ένωση, ενώ μας προσφέρθηκε, όχι από τους Άγγλους αλλά από τους Αμερικανούς, δυστυχώς δεν πραγματοποιήθηκε γιατί υπήρξε, τολμώ να το αναφέρω, κατ' εμένα προδοσία. Για ανεξήγητους δικούς του λόγους, αυτός που τη δεκαετία του 1950, ξεσήκωσε τον ελληνισμό της Κύπρου κι ενώ με τον πρωθυπουργό, είχαν προσυμφωνήσει και χαράξει την ακολουθητέα εθνική γραμμή, όταν έφθασε και μας άγγιξε η μεγάλη στιγμή, πικραίνοντας τον πρωθυπουργό, έκλεισε την πόρτα. Από κείνη την ώρα, αφού η πλευρά μας άφησε την ευκαιρία να πετάξει, την σκυτάλη την πήραν, δυστυχώς, οι προαιώνιοι εχθροί μας. Οι Τούρκοι, οι οποίοι θεωρούν την Κύπρο ότι ακόμα τους ανήκει γιατί τον 15ο αιώνα μ. χ. ήτανε δική τους κατάκτηση!

Αν, τέλος, στις 18 Αυγούστου 1964, όταν, μετά τα αποτυχημένα σχέδια Άτσενσον στη Γενεύη, όταν με εισήγηση του πρωθυπουργού Γεώργιου Παπανδρέου συνήλθε το Συμβούλιο του Στέμματος και ομόφωνα αποφάσισε τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, και, στις 2.30' μετά τα μεσάνυχτα ανακοίνωσε στον Μακάριο την ιστορική απόφαση ο πρωθυπουργός, αν ο Αρχιεπίσκοπος την αποδεχόταν, που ανεξήγητα και για απόλυτα δικούς του λόγους την απέρριψε –εδώ ασφαλώς μιλάμε για την απαρχή μιας μεγάλης εθνικής τραγωδίας– σ' αυτή ακριβώς τη χρονιά, το 2014 δηλαδή, θα είχαμε διπλούς γιορτασμούς. Θα γιόρταζε το Έθνος όχι μόνο τα 150 χρόνια από την απόδοση των Ιονίων νήσων στη μητέρα Ελλάδα αλλά και τα 50 χρόνια από την Ένωση της Κύπρου με τον εθνικό κορμό. Οπότε, η ελληνική πατρίδα με την ενσωμάτωση της μεγαλονήσου, με υπερήφανο φρόνημα, θα αποτελούσε αυτό που φοβόταν ειδικά ο Ισμέτ Ινονού: μια αιχμηρή λόγχη στα μαλακά υπογάστρια της Τουρκίας και θα ήταν, ταυτόχρονα, κυρίαρχη δύναμη, με ισχυρή παρουσία στην ανατολική Μεσόγειο.

Θεωρώ όμως πρόπον, να κλείσω την εισήγησή μου, μ' ένα ποίημά μου, εμπνευσμένο στις 24.12.2013 εξ αφορμής των λόγων του Κωνσταντίνου Καβάφη. Φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο:

Έλληνες, Έλληνες εσμέν

«Αι αρχαιότεραι επιγραφαί της Κύπρου αποδεικνύουσιν ότι η γλώσσα των Κυπρίων ήτο ελληνική»
(Κωνσταντίνος Π. Καβάφης)

*Έκτος αιώνας λοιπόν προ Χριστού
κι η ευρεθείσα «εν Ιδαλίω» επιγραφή
μαρτυρεί τον λόγον το αληθές.*

10. Άντη Ροδίτη: *Κουράγιο Πηελόπη*, εκδ. Αρμός, 2013.

*Έλληνες όντες οι Κύπριοι γράφαμε,
από τότε, ελληνικά
κι αφού γράφαμε,
ασφαλώς και μιλούσαμε στην ίδια γλώσσα
κι ας λένε άλλα, παραπλανητικά και αισχρά
οι νεότεροι επιλήσμονες.*

*Κι ο ιατρός Ονάσιλος
«διά τας υπηρεσίας
άς παρέσχε θεραπεύων τραυματίας
του κατά των Μήδων πολέμου»
και η αμοιβή του και το Ιδάλιον,
η αρχαία μας πόλη με την ευρεθείσα επιγραφή
καταμαρτυρούν
ευεργετικά το γεγονός.
Έλληνες, Έλληνες εσμέν.
Είμαστε πέρα για πέρα Έλληνες.*

Λεμεσός 24.12.2013

Περίληψη / Summary

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους γίνονταν προσπάθειες για συμπερίληψη και της Κύπρου στην ελληνική επικράτεια. Η Κύπρος είχε την αιματηρή συμμετοχή της σε όλους τους εθνικούς απελευθερωτικούς αγώνες του έθνους και με κρυφή λαχτάρα περίμενε την ώρα και της δικής της εθνικής αποκατάστασης. Οι Έλληνες της Κύπρου, είχαν βιώσει την οθωμανική κατοχή για τρεις αιώνες. Το 1878 τη σουλτανική κατοχή διαδέχτηκε η αγγλική. Από την πρώτη κιόλας μέρα ο ελληνισμός της Κύπρου έθεσε στους Άγγλους το αίτημα της ένωσης. Αίτημα το οποίο συνέχισε καθ' όλη την περίοδο της αγγλικής κατοχής να διεκδικεί. Από την αρχή, οι Κύπριοι είχαν ελπίδα ότι κάποια μέρα οι Βρετανοί, θα απέδιδαν και την Κύπρο στην Ελλάδα, όπως το έπραξαν, το 1864, και με τα Επτάνησα. Για τα συμφέροντά τους, αντί να παραχωρήσουν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης-ένωσης, αφού ενέπλεξαν την Τουρκία, παραγνωρίζοντας τα δικαιώματα των Ελλήνων του νησιού, το 1960, με τα υπερπρονόμια που παρεχώρησαν στους Τουρκοκύπριους σε μια παγιδευμένη ανεξαρτησία, το 1963, ξέσπασε η τούρκικη ανταρσία που αποσκοπούσε στην εξαφάνιση των Ελλήνων και την «ανακατάληψη» της Κύπρου. Με όσα ιστορικά στοιχεία πρόσφατα βγήκαν στην επιφάνεια, ο Γεώργιος Παπανδρέου, τον Αύγουστο του 1964, ανέτρεψε το κλίμα και πέτυχε καθαρή την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Αν ο αρχιεπίσκοπος Μα-

κάριος αποδεχόταν το γεγονός, στην επέτειο των 150 χρόνων από την απελευθέρωση της Επτανήσου θα είχαμε και τα 50χρονα της ένωσης της Κύπρου με τη μητέρα Ελλάδα.

Ever since the establishment of the greek nation there have been efforts to incorporate Cyprus within the Greek dominion. Cyprus participated in all the bloody national wars to the liberation of the Nation while at the same time longed for the time to realise its own National redemption. The Greek Cypriots had experienced three centuries of Ottoman occupation. In 1878 the Sultans were succeeded by the British. From the very first day the Greek Cypriots raised the question of the Union (ENOSIS) with Motherland Greece. This demand was sustained throughout the British occupation of the island. Right from the start, the Cypriots had hoped that one day the British would give the island back to Greece like they did with the Ionian Islands in 1864. Looking after their own interest and disregarding the rights of the Greek people of the island, they involved Turkey in our dispute and instead of granting our wish of self determination – Union with Greece, after gaining our maimed independence in 1959, they awarded the minority (18%) of Turkish Cypriots super privileges. In 1963 the Turkish Cypriots, armed with modern weapons, secretly shipped over from Turkey, an uprising burst out aiming at the annihilation of the Greeks of the island and the «recapturing» of Cyprus. All the historical documents that have recently seen the light of day show that in August 1964, Georgios Papandreou reversed the climate and achieved a clear union of Cyprus with Greece. If Archbishop Makarios agreed to this solution, on the 150th anniversary of the freedom of the Ionian Islands we would have had our own freedom, and now we would have been celebrating the 50th anniversary of our Union with our Motherland Greece.

Ο ΕΠΤΑΝΗΣΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ:
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΩΣΗ ΣΤΙΣ ΓΙΟΡΤΕΣ ΤΗΣ
ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑΣ (1864-1914)

Γιώργος Γεωργής

Η παραχώρηση της Επτανήσου στην Ελλάδα το 1864 προκάλεσε συγκίνηση και αισθήματα ενθουσιασμού στην Κύπρο, που τελούσε υπό οθωμανική κυριαρχία. Ιδιαίτερη ήταν η χαρά της επτανησιακής παροικίας¹ που απαριθμούσε 205 ψυχές σύμφωνα με τον υποπρόξενο της Ελλάδας στην Κύπρο Φίλιππο Βάρδα:

Οι εν Κύπρω αποκατεστημένοι Ιόνιοι εισί 205 ψυχαί, εξ ων το τρίτον κατοικεί εν Λάρνακι, εκ των μάλλον ευπολήπτων ομοεθνών, φιλήσυχοι έμποροι, ανήκοντες εις την πρώτην τάξιν της κοινωνίας, επί τοσούτω δε φιλογενείς ώστε άπειρος υπάρχει ο ενθουσιασμός των, ότι συνδέουσι την τύχην αυτών μετά της κοινής πατρίδος [...].²

Δεκατέσσερα ακριβώς χρόνια αργότερα η Βρετανία κατέλαβε την Κύπρο με βάση την *Κυπριακή Συνθήκη*, με την οποία η οθωμανική αυτοκρατορία παραχώρησε το νησί για να διοικείται από τους Άγγλους. Από την πρώτη στιγμή οι Κύπριοι εξέφρασαν την ελπίδα ότι η Βρετανία, επαναλαμβάνοντας το πρόσφατο επτανησιακό προηγούμενο, θα παραχωρούσε την Κύπρο στην Ελλάδα. Πρώτος ο μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός Οικονομίδης (1833-1886)³ υποδεχόμενος το 1878 εκ μέρους των κατοίκων των πόλεων Σκάλας και Λάρνακας τον πρώτο ύπατο αρμο-

1. Για την επτανησιακή παροικία στην Κύπρο βλ.: Αριστείδης Κουδουνάρης, *Μερικαί παλαιαί οικογένειαι της Κύπρου*, Λευκωσία 1972. – Του Ιδίου, «Επτανησιακή συμβολή εις την κοινωνικήν σύνθεσιν του Κυπριακού Πληθυσμού», *Κυπριακαί Σπουδαί*, τ. Μ, Λευκωσία 1976, σ. 87-106. – Του Ιδίου, «Η κάθοδος των Επτανησίων στην Κύπρο», *Πρακτικά Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ, Λευκωσία 1987, σ. 77-91. – Νεοκλής Κυριαζής, «Επτανήσιοι εν Κύπρω. Προξενικά έγγραφα», *Κυπριακά Χρονικά*, τ. ΙΒ, Λάρνακας, σ. 62-67. – Νάσας Παταπίου, *Το προξενείο της Επτανήσου Πολιτείας στην Κύπρο 1800-1807 και ο πρόξενος Παναγής Αγγελάτος*, Λευκωσία 2000.

2. Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο ΥΠΕΞ 1864, φακ. 35/8, *Γενικά Διατάξεις. Βασιλικόν Ελληνικόν Υποπροξενείον εν Κύπρω*, αρ. 53. Φ. Βάρδας προς το Σεβαστόν Επί των Εξωτερικών Υπουργείον, εν Κύπρω τη 28 Απριλίου 1864.

3. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010.

στή sir Garnet Wolseley, που έφθασε για να αναλάβει τη διοίκηση της Κύπρου, εξέφρασε τους πόθους και τις προσδοκίες του λαού για επανάλληψη του επτανησιακού προηγούμενου:

Στέργομεν την μεταπολίτευσιν χωρίς να λησμονώμεν τους πόθους και την καταγωγὴν ἡμῶν, και ἐλπίζοντες, ὅτι ἡ Ἀγγλία θα ἐπαναλάβῃ και ἐν τῇ ἡμέτερά νήσῳ το παρὰδειγμα ὅπερ ἔδωκε δια τῆς παραδόσεως των Ἰονίων Νήσων στην Ελλάδα.⁴

Η για πρώτη φορά διατύπωση της προσδοκίας για επανάλληψη του επτανησιακού προηγούμενου από τον Κυπριανό,⁵ αποδόθηκε αργότερα, στον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο, στο πλαίσιο της προσπάθειας των συγγενών του, που κυριάρχησαν στην κοινωνική και πολιτική σκηνή, να μεγιστοποιήσουν το ρόλο και την προσφορά του.⁶ Ο πρώτος άγγλος αρμοστής είχε φτάσει στην Κύπρο, επιβαίνοντας του πλοίου «Ιμαλίας», ενός από τα πέντε πολεμικά σκάφη, που δεκατέσσερα χρόνια πριν, 2 Ιουνίου 1864, είχαν μεταφέρει από την Κέρκυρα τον τελευταίο αρμοστή της Επτανήσου Στορξ, μαζί με τους τελευταίους άγγλους πολιτικούς και στρατιωτικούς υπαλλήλους της Προστασίας.

Ο Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, αυτόπτης μάρτυρας της κατάληψης της Λεμεσού στις 28 Ιουνίου 1878, περιγράφει τη χαρά των κατοίκων και τις προσδοκίες που διαμορφώθηκαν από την πρώτη στιγμή για την επανάλληψη του επτανησιακού προηγούμενου:

Τῇ 28ῃ Ἰουνίου κατέπλευσεν εἰς τὸν ὅρμον τῆς Λεμισσοῦ τὸ πρῶτον ἀγγλικὸν πλοῖον ἐπὶ τὸ ὄνομα Παλλὰς. Ἡ εἰδησις τῆς κατοχῆς προ ὀλίγου χρόνου διαδοθεῖσα ἀνὰ τὴν νήσον, ἐπέπλησε χαρὰς τοὺς κατοίκους. Ἐπανε πλέον των Τούρκων ἡ ἐξουσία, και ἤρχοντο Ἑυρωπαῖοι, οἵτινες θα καθίστων τὴν νήσον ευτυχὴ· ἡ ἀγγλικὴ κατοχὴ ἐθεωρήθη ὡς ἡ γέφυρα, δι' ἣς ἡ Κύπρος ἀπὸ τῆς ξενοκρατίας θα μετέβαινε εἰς τοὺς κόλπους τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, και τὸ πρῶτον τούτο πρὸς τὴν ἐλευθερίαν βήμα δικαίως εὐχαιρετίσθη ὡς ευφρόσυρον γεγονός. Οἱ Ἀγγλοὶ παρεχώρησαν οὐ προ πολλοῦ τὴν Ἐπτάνησον εἰς τὴν Ἑλλάδα· διατὶ τάχα δεν θα ἔδιδον μετὰ τινά ἔτη και τὴν Κύπρον;⁷

4. Μιχαήλ Βολονάκης, *Παλμοὶ τῆς Κύπρου*, Αθήνα 1913, σ. 305. Ο Βολονάκης αποδίδει το χαιρετισμό στον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο.

5. *Times*, Λονδίνο 7 Αυγούστου 1878. – J. Lehman, *All sir Garnet. A life of Field – Marshal Lord Wolseley*, Λονδίνο 1964, σ. 239. – Sir George Hill, *A History of Cyprus*, τ. 4, Cambridge² 1972, σ. 297. – Άντρος Παυλίδης, *Ιστορία τῆς Κύπρου*, τ. 4, Λευκωσία 1993, σ. 237.

6. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικὸν Λεξικὸν Κυπρίων 1800-1920*, ὅ.π., σ. 578. – Μιχαήλ Βολονάκης, *Παλμοὶ τῆς Κύπρου*, ὅ.π., σ. 305. – Capt. C.W. Orr., *Cyprus under British Rule*, Λονδίνο 1972, σ. 160.

7. Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, *Κύπρις*, Αθήνα 1890, σ. 301.

Τον ευσεβοποθισμό και τις προσδοκίες των Κυπρίων για επανάληψη του επτανησιακού προηγούμενου ενίσχυαν και οι δηλώσεις άγγλων πολιτικών και ιδιαίτερα του Γλάδστωνα, που ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την ιστορία της παραχώρησης της Επτανήσου. Ο κυπριακός επτανησισμός, το ιδεολογικό πλαίσιο αγώνα και διεκδίκησης της ένωσης με στόχο την επανάληψη της παραχώρησης της Κύπρου, όπως είχε γίνει και στα Επτάνησα, ανέδειξε τον Γλάδστωνα ως πολιτικό πρότυπο και σύμβολο της πολιτικής τους.

Το επτανησιακό πρότυπο και η σύνδεσή του με τον Γλάδστωνα θα αποτελέσει κυρίαρχο ιδεολόγημα, που μέσω των εφημερίδων περνά από τους αστικούς στους αγροτικούς πληθυσμούς. Κάτοικος του χωριού Κοιλάνι που υπογράφει «Βασανισμένος» απευθύνεται ποιητικά το Δεκέμβριο του 1883 προς τον άγγλο πρωθυπουργό:

*Ἐνδοξε πρωθυπουργέ μου το ἄστρον της Ἰγγλιτέρας
 πον φροντίζεις για τα ἔθνη σαν φιλόστοργος πατέρας.
 Δε και λίγον τους Κυπραίους, δόσε ἔφτιν σ' τα βάσανά τους
 ακροάστων ταις φωναῖς τους και λυπήθων τα δεινά τους.
 Τάτσια και δεκατεταίς πρόστιμα με ταις ακροδαῖς⁸
 εφκερώσαν τα πονγγιά μας τάκαμαν σαν αγονοῖδες.
 Ἐλεος πλέον, ω Γλάδστων, Σὺ ἐλπίδα των Κυπρίων
 ἔνωσιν θα σου ζητοῦμεν σαν τὴν των Επτανήσιων.
 Να μας δώσης ἔκει που πρέπει, στὴν μητέρα μας Ελλάδα
 τζι' ὅλη Κύπρος θα ἀνάβη διὰ σε χρυσὴν λαμπάδα.⁹*

Ο ίδιος αφελής ευσεβοποθισμός διέτρεχε όλους, από τους εκκλησιαστικούς μέχρι τους πολιτικούς ηγέτες, δημάρχους, βουλευτές, επισκόπους, δημοσιογράφους και εκπαιδευτικούς. Νέα ευκαιρία για τη διατύπωση της προσδοκίας για επανάληψη του επτανησιακού προηγούμενου έδωσε ο εορτασμός των πενήντα χρόνων από την άνοδο της Βικτώριας στο θρόνο το Μάιο του 1887. Σε όλες τις πόλεις οργανώθηκαν πανηγυρικές τελετές και δοξολογίες με τη συμμετοχή των άγγλων επισήμων, του ορθόδοξου κλήρου, των βουλευτών, των δημάρχων και των άλλων τοπικών αρχόντων. Όλοι οι ομιλητές που εκφώνησαν τους πανηγυρικούς της ημέρας, αναφέρθηκαν στην προσφορά της Επτανήσου στην Ελλάδα.

[...] η ευγενής και μεγαλόφρων εκχώρησις των Ιονίων Νήσων, προς πραγματοποίησιν των εθνικών πόθων των, θα αποτελέσωσιν βεβαίως τα ωραιότερα σελίδα της αγγλικής ιστορίας προς αἰδίων δόξαν της Σεπτῆς Ανάστασης, εις

8. Φόροι.

9. Ο Βασανισμένος του Κοιλανιού, «Εἰς τὸν Γλάδστωναν», *Αλήθεια*, Λεμεσός 17/29 Δεκεμβρίου 1883.

ην μετά δικαίας πεποιθήσεως ανατίθησι τας τύχας του και ο κυπριακός λαός
ατενίζων εις αισιώτερον μέλλον [...],¹⁰

ανέφερε ο δήμαρχος Λεμεσού Δημοσθένης Χατζηπαύλος στον πανηγυρικό του στον ναό της Αγίας Νάπας, προκαλώντας τον ενθουσιασμό και τα χειροκροτήματα του πλήθους, που είχε προσέλθει για να τιμήσει το ιωβηλαίο της Βικτωρίας. Στη πρωτεύουσα Λευκωσία η δοξολογία «επί τη εορτή της ενδόξου πεντηκονταετηρίδος της Σεπτής Ανάσσης της Μ. Βρετανίας» έγινε με μεγαλοπρέπεια στον ναό της Φανερωμένης, τον μεγαλύτερο της πόλης. Προέστη ο αρχιεπίσκοπος Σωφρόνιος και παραβρέθηκαν ο μεγάλος αρμοστής και οι ανώτεροι τμηματάρχες των διαφόρων υπηρεσιών της αγγλικής διοίκησης, όλοι με την επίσημη στολή τους, ο κλήρος της πόλης, ο δήμαρχος και οι βουλευτές Λευκωσίας – Κερύνειας. Η εκκλησία ήταν διακοσμημένη με αγγλικές και ελληνικές σημαίες, με μυρσίνες, λουλούδια και επιγραφές με χρυσά γράμματα, ανάμεσα στις οποίες ξεχώριζαν εκείνες που έγραφαν «Ζήτω η Ανασσα Βικτώρια», «Ζήτω το αγγλικόν έθνος», «Ευδαιμονείτω η Κύπρος». Σε περίοπτο χώρο δέσποζε η επιγραφή με το δίστιχο, «Έλλιξε, πατρίς φιλάτη, παρά της Σεπτής Ανάσσης / Συνομοίαν ευτυχίαν Επτανήσου ν' απολαύσης».¹¹

Το «Ευδαιμονείτω η Κύπρος» που αποτέλεσε κυρίαρχο σύνθημα κατά τους εορτασμούς του χρυσού ιωβηλαίου της Βικτωρίας αποτέλεσε μια ακόμη φρούδη ελπίδα των Κυπρίων. Η βαριά και επίπονη φορολογία, η εξαθλίωση των γεωργών, η πολυδάπανη διοίκηση που επιβάρυνε τον προϋπολογισμό του νησιού, η έλλειψη ασφάλειας ζωής και περιουσίας λόγω της δράσης κακοποιών στοιχείων και ιδιαίτερα των ζωοκλεφτών, η πτώση των τιμών των σιτηρών και των αμπελουργικών προϊόντων, η καταβολή του φόρου υποτέλειας, που καταβαλλόταν ως καθορισμένο περίσσειμα από το 1878 στον σουλτάνο απ' τους κατοίκους και όχι από την κεντρική κυβέρνηση, οδήγησε τόσο τους Έλληνες όσο και τους Μωαμεθανούς τον Δεκέμβριο του 1887 σε έντονες αντιδράσεις, που κορυφώθηκαν με την οργάνωση συλλαλητηρίων και την έκδοση ψηφισμάτων με τα λαϊκά αιτήματα. Σημαντικότερη απόφαση, που επικυρώθηκε από τα συλλαλητήρια σ' όλες τις πόλεις, ήταν η αποστολή πρεσβείας στο Λονδίνο, για να μεταφέρει και να υποστηρίξει παγκύπριο υπόμνημα με τα αιτήματα των κατοίκων. Ύστερα από πολύμηνες προσπάθειες, για συγκέντρωση με εράνους στις εκκλησίες ποσού για τα έξοδα των μελών της αποστολής, η πρεσβεία αναχώρησε με καθυστέρηση ενός χρόνου, τον Μάιο του 1889, έχοντας επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο. Οι διαφωνίες που προέκυψαν κατά τη σύνταξη του υπομνήματος, οι τριβές ανάμεσα στα

10. Σάλλιγς, Λεμεσός 16 Μαΐου 1887. – Ένωσις, Λάρνακα 22 Μαΐου/3 Ιουνίου 1887.

11. Ένωσις, Λάρνακα 13/25 Ιουνίου 1887.

άτομα που είχαν ορισθεί ως μέλη της πρεσβείας και η συστηματική υπονόμηση της προσπάθειας από τις αγγλικές αρχές, δημιούργησαν ένα κλίμα δυσπιστίας που επέτρεψε την έκφραση αμφιβολιών και αρνητικών σχολίων πριν ακόμη αναχωρήσει η πρεσβεία. Χαρακτηριστικά όσα έγραψε από το Λονδίνο ο ανταποκριτής της αθηναϊκής εφημερίδας *Ακρόπολις* τον Αύγουστο του 1888:

[...] Δεν είναι ψεύδος ότι οι Άγγλοι όπου και αν έθεσαν τον πόδα, ανέδειξαν και εμεγάλωσαν τον υπό την αιγίδα των λαών. Το λεγώ διά τους Κυπρίους, οίτινες εκσπενδονίζον απαύστως εις την Αγγλικήν πρωτεύουσαν δονκιχωτικές επιτροπείας διαμαρτυρούμενας κατά της αγγλικής διοικήσεως. Δεν ηξεύρω δε αν υπάρχει Επτανήσιος, όστις εν τω βάθει της καρδιάς του να μη θηρήτη την αναχώρησιν των Άγγλων εκ των Ιονίων νήσων.¹²

Η τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα σηματοδεύτηκε από τη δράση των κυπρίων οπαδών του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Εμφανίζονται ως αδιάλλακτοι ενωτικοί, απορρίπτουν τη συνεργασία με τις αγγλικές αρχές, προσπαθούν να μεταφέρουν στην Κύπρο τη φρασεολογία των επτανησίων ριζοσπαστών, επικαλούνται στα άρθρα τους στον τύπο τους αγώνες τους και διεκδικούν την επανάληψη του επτανησιακού προηγούμενου, θεωρώντας το όχι ως προϊόν του αγγλικού φιλελληνισμού, αλλά ως αποτέλεσμα των αγώνων των Επτανησίων. Είναι μαχητικοί, επιδίδονται σε μια ανένδοτη αρθρογραφία που συχνά τους φέρνει στα δικαστήρια και στις φυλακές, αλλά δεν διστάζουν να είναι απαξιωτικοί και υβριστικοί προς την κατοχή και τους συνεργάτες της. Η ρήξη με το πολιτικό κατεστημένο αρχίζει με ανώνυμο σχόλιο της εφημερίδας *Εναγόρας*, με τίτλο «Επτανησιώτικα πράγματα»:

Άλλοτε εν Επτανήσω υπήρχε μερίς ριζοσπαστών και μερίς καταχθονίων. Την τελευταίαν επωνυμίαν έδωκαν οι ριζοσπάσται εις τους μετριόφρονας Επτανησίους. Κόμμα ριζοσπαστικόν πρέπει να συστηθή και εδώ ή μάλλον να διοργανωθή κάλλιον διότι κόμμα ριζοσπαστικόν εν Κύπρω είχε όλος σχεδόν ο Κυπριακός λαός. Πρόκειναι κυρίως να χωρισθή το ενάριθμον άλλως κόμμα των καταχθονίων και ν' αλλάξη η επωνυμία αυτή διότι η εν Επτανήσω καταχθόνιοι εφρόνον απλώς ότι το ζήτημα της ενώσεως δεν πρέπει να επισπευθή, εδώ όμως το πράγμα διαφέρει και δια τούτο πρέπει ν' αλλάχθῇ η λέξις, ν' αντικατασταθῇ η λέξις «καταχθόνιοι» δια της λέξεως «προδόται».¹³

Στο ριζοσπαστικό κίνημα μπήκε επικεφαλής ο νεαρός λόγιος Γεώργιος Σ. Φραγκούδης (1869-1939), γόνος μεγάλης οικογένειας της Λεμεσού, γιος του βου-

12. *Ακρόπολις*, Αθήνα 4/16 Αυγούστου 1888. – *Κύπρος*, Λάρνακα 18/30 Αυγούστου 1888.

13. *Εναγόρας*, Λευκωσία 14 Απριλίου 1895.

λευτή Σωκράτη Φραγκούδη, ο μετέπειτα ιδρυτής της Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών (Παντείου Πανεπιστημίου). Είχε ως πρότυπα τον Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και τον Ιωσήφ Μομφεράτο, και θεωρούσε τα μέλη του νομοθετικού συμβουλίου ως κομεστάδες, όπως ονόμαζαν οι Επτανήσιοι τους βουλευτές που συντάσσονταν με τον αρμοστή και ψήφιζαν τα νομοσχέδια με τη δήλωση *come sta*, ως έχει. Ο ίδιος προσπάθησε από την αρχή να εξασφαλίσει εθνικές περγαμηνές και να δώσει επίσημη χροιά στην προσπάθειά του. Το 1895 ζήτησε και πέτυχε ακρόαση από τον βασιλιά Γεώργιο τον Α'. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης υποστήριξε στον Γεώργιο ότι η Κύπρος έπρεπε να ενωθεί με την Ελλάδα για να πάρει την απάντηση: «Αυτό εξαρτάται ιδίως από τους Κυπριώτας· καθώς το επέτυχαν οι Επτανήσιοι, οι ίδιοι».

Ο Φραγκούδης δημοσιοποίησε τη συνομιλία στον κυπριακό τύπο,¹⁴ επιδιώκοντας να εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη δυνατή συναίνεση στο εγχείρημά του. Τρία χρόνια αργότερα, το 1898, προχώρησε σε δύο ενέργειες με στόχο την οργάνωση ριζοσπαστικού κόμματος. Ίδρυσε στην ελληνική πρωτεύουσα τον «Πατριωτικόν Σύνδεσμον των εν Αθήναις Κυπρίων», που αποτέλεσε το στρατηγείο του, με σκοπό την ίδρυση παραρτημάτων σε όλες τις κυπριακές πόλεις, και άρχισε με δημοσιεύματα στον τύπο της Κύπρου να προβάλλει το ριζοσπαστικό του πρόγραμμα. Δημοσίευσε δεκαεπτά άρθρα στην *Αλήθεια* της Λεμεσού υποστηρίζοντας την ανάγκη δημιουργίας ριζοσπαστικού κόμματος. Στο δέκατο πέμπτο άρθρο, που είχε τίτλο «Οι Επτανήσιοι», εξιστορεί με λεπτομέρειες τη δράση των τριών κομμάτων στα Επτάνησα, τους αγώνες των ριζοσπαστών και την πορεία του αγώνα προς την Ένωση, κάνοντας ταυτόχρονα παραλληλισμούς με όσα συνέβαιναν στην Κύπρο. Έγραφε ανάμεσα σε άλλα:

[...] Τότε εσχηματίσθησαν και τα τρία γνωστά κόμματα. Το των αντιδραστικών, οι οποίοι εκαλούντο κοινώς και καταχθόνιοι. Ωραία λέξις, η οποία θα επήγαινε και εις μερικούς εν Κύπρω και με την οποίαν θα καλώμεν εις το εξής και ημείς τους εν Κύπρω αντιδραστικούς, οι οποίοι δηλ. δεν θέλουν την πρόοδον και την ελευθερίαν, ή κολακεύουν κρυφά, ή φανερά την Κυβέρνησιν [...].¹⁵

Τα άρθρα του Φραγκούδη προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις και ανησύχησαν το πολιτικο-οικονομικό κατεστημένο του νησιού. Χαρακτηριστικό της αμηχανίας και του φόβου που προκάλεσε η εμφάνιση των ριζοσπαστών είναι εκτεταμένο άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Σάλπιγξ* της Λεμεσού υπό τον τίτλο «Γε-

14. *Αλήθεια*, Λεμεσός 7/19 Απριλίου 1895. – *Νέον Έθνος*, Λάρινα 7/19 Απριλίου 1895.

15. Γεώργιος Σ. Φραγκούδης, «Επτανήσιοι», *Αλήθεια*, Λεμεσός 25 Νοεμβρίου 1898.

λοίοι πιθηκισμοί. Οι αυτοκαλούμενοι Ριζοσπάσται» που άρχιζε με την απαξίωση των ηγετών της κίνησης:

Από τινός καιρού ρεαίαι τινές, τέως καλώς έχοντες, αναμνησθέντες της λέξεως «ριζοσπαστισμός» και του γοήτρου όπερ εν αυτή και μόνη τη λέξει – ελλείψει άλλου μέσου– ηδύναντο πυροτεχνικώς να περιβληθώσιν, ήρπασαν το επίθετον και θόρυβον πολύν δι’ ευήχων και μεγάλων λέξεων προκαλούντες και αλλήλοις λιβανωτόν καίοντες ήρξαντο ασπαζόμενοι και υπαγορεύοντες πολιτικήν ήν αυτοί μεν καλούνσι γνήσιαν και αόθευτον πατριωτικήν, πας δ’ άλλος θεωρεί πολιτικήν ασύνετον άνευ αρχής και άνευ τέλους, πολιτικήν καταλήγουσαν ευθύ εις το αντίστροφον του σκοπού ον νομίζουνσιν ότι δια της πολιτικής των εξυπηρετούσιν.

»Ως γνωρίζουσιν οι αναγνώσται, μετά την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος οι της αγγλοκρατούμενης τότε Επτανήσου σημαίνοντες και πολιτεύόμενοι διηρέθησαν εις τρεις μερίδας, ών η μεν απήτει την μετά της Ελλάδος ένωσην και ωνομάσθη μερίς των «ριζοσπαστών», η δε ηρκείτο εις την αγγλικήν διοίκησιν μετά τινών μεταρρυθμίσεων, δι’ ο και ωνομάσθη μερίς των «μεταρρυθμιστών», η δε ηρέσκετο εις την αγγλικήν διοίκησιν και ωνομάσθη μερίς των «καταχθονίων».

»Οι περί ών ο λόγος λοιπόν ρεαίαι μας ούτε καιρούς και περιστάσεις συγκρίνοντες, ούτε συμβάσεις και πολιτεύματα, ούτε γεωγραφικήν θέσιν και πληθυσμόν, ήρξαντο, πιθηκίζοντες γελοίως τους Επτανησίους, αυτοί μεν ν’ αυτοκαλούνται ριζοσπάσται, ως οι μόνοι δήθεν ποθούντες την μετά της Μητρός Ελλάδος ένωσην και προς τούτο εργαζόμενοι, τους δ’ άλλους, όσοι ούτε τας ιδέας των παραδέχονται ούτε την πολιτικήν των ασπάζονται ν’ αποκαλώσιν ανηλεώς, «καταχθονίους» μη αρκεσθέντες οι σκληροί εις το επίθετον τουλάχιστον «μεταρρυθμισταί» [...].¹⁶

Το ριζοσπαστικό κίνημα δεν ευδοκίμησε στην Κύπρο. Σ’ αυτό συνέτεινε ο διχασμός που προκάλεσε το αρχιεπισκοπικό ζήτημα, που κράτησε μια σχεδόν δεκαετία, από το 1900 μέχρι το 1909. Οι πρωτοπόροι κύπριοι ριζοσπάστες εντάχθηκαν στην κιτιακή μερίδα, στην οποία συνασπίσθηκαν οι αδιάλλακτοι ενωτικοί. Το επτανησιακό πρότυπο άρχισε να εξασθενεί και οι αναφορές στα Επτάνησα περιορίστηκαν. Μετά την επίσκεψη του Ουίνστον Τσώρτσιλ στην Κύπρο το 1907, που έγινε δεχτός ως «νέος Γλάδστων», χωρίς όμως ο ίδιος να εγκολπωθεί μια παρόμοια φιλοδοξία, ο επτανησισμός ως πρότυπο αγώνα υποχωρεί.

Το αίτημα για επανάληψη του επτανησιακού προηγούμενου επανήλθε εξαιτίας του εορτασμού τον Μάιο του 1914, των πενήντα χρόνων από την ενσωμάτωση

16. Σάλπιγξ, Λεμεσός 29 Μαΐου 1899.

των Ιονίων νήσων στην Ελλάδα. Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας πυροδότησε σημαντικές πολιτικές εξελίξεις στην άλλη πλευρά της Μεσογείου. Το πρόγραμμα του εορτασμού έγινε γνωστό με δημοσίευμα στην *Εστία*, που υπέγραψε ο Σπυρίδων Θεοτόκης, το οποίο αναδημοσιεύθηκε αρχές Απριλίου στον κυπριακό τύπο.¹⁷ Ο λόγιος νομικός Σπυρίδων Θεοτόκης, γόνος της γνωστής κεκρυραϊκής οικογενείας, είχε επιδοθεί στη μελέτη της επτανησιακής ιστορίας και ήταν τότε διευθυντής του Αρχείου της Ιονίου Γερουσίας. Φαίνεται ότι αυτός πρωτοστάτησε στη σύνταξη του προγράμματος του εορτασμού της πεντηκονταετηρίδας και περιέλαβε σ' αυτό σημαντικές εκδηλώσεις, σχετικές με την ιστορία των νησιών. Σύμφωνα με το δημοσίευμα το πρόγραμμα περιλάμβανε πέρα από το επίσημο τελετουργικό και τις ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, τη διεξαγωγή ενός μεγάλου συνεδρίου, την έκδοση αναμνηστικού τόμου, την οργάνωση ιστορικής έκθεσης, τη πραγματοποίηση πανελλήνιας εικαστικής έκθεσης με θέμα τα Επτάνησα, την ιστορία και τον πολιτισμό της και τέλος συναυλία με επτανησιακά τραγούδια και αποσπάσματα από μελοδράματα.¹⁸ Η είδηση προκάλεσε ιδιαίτερο ενθουσιασμό ανάμεσα στους Κυπρίους. Έγραφε χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Σάλλπιγξ* της Λεμεσού: «[...] Πεντήκοντα ακριβώς έτη συμπληρούνται την 21ην Μαΐου, αφ' ης ημέρας η φιλελευθέρα Αλβιών απέδιδεν εις την Ελλάδα ως δώρον την ωραίαν Επτάνησον. Αι εορταί επί τη ευτυχεί ταύτη επετείω εν Κερκύρα προμηνύονται μεγαλοπρεπείς, θα τιμήση δε αυτάς ως λέγεται δια της παρουσίας Του και ο Βασιλεύς. Υπό παρομοίας περίπου συνθήκας διατελούντες και ημείς, αλλ' εις χρόνους διαφόρους ατυχώς, δεν παύομεν εν τούτοις ναντλώμεν από τους μεγάλους των αγώνας ωραία παραδείγματα και γλυκείας ελπίδας πεποισθόντες, ότι η Ιστορία θα επαναλάβη και πάλιν εαυτήν, αποδίδονσα και ημάς εις τους κόλπους της ποθεινοτάτης Μητρός. Προς την ωραίαν Επτάνησον η Κύπρος πέμπει εθνικούς ασπασμούς [...].»¹⁹

Γρήγορα αποφασίσθηκε η αντιπροσώπευση στους εορτασμούς. Πρώτη κινητοποιήθηκε η Κυπριακή Αδελφότητα της Αιγύπτου που αποφάσισε την αποστολή αντιπροσωπείας για να υποδηλωθεί ότι, «Παρόμοιον αγώνα προς τον των αδελφών Επτανησίων αγωνίζεται σήμερον και η ιδιαίτερα αυτών πατρίς Κύπρος, επιζητούσα παρά της Προστάτιδος Αννάμεως την εθνικήν αυτής αποκατάστασιν».²⁰

Στην ίδια την Κύπρο συνήλθαν σε κοινή σύσκεψη η Ιερά Σύνοδος και τα ελληνικά μέλη του Νομοθετικού Συμβουλίου και απεφάσισαν να αντιπροσωπευθεί

17. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 29 Μαρτίου/11 Απριλίου 1914.

18. Στο ίδιο.

19. *Σάλλπιγξ*, Λεμεσός 15/28 Μαΐου 1914.

20. *Ελευθερία*, Λευκωσία 26 Απριλίου/9 Μαΐου 1914.

η Κύπρος επίσημα στους εορτασμούς στην Κέρκυρα με μέλος του Συμβουλίου, το οποίο να «*παραστή τη 21 Μαΐον εις την επίσημον τελετήν και εκφράση δια ζώσης τον ακοιμήτους ημών πόθους*». Ως επίσημος αντιπρόσωπος επιλέγηκε ο γηραιότερος βουλευτής και αρχαιότερο μέλος του Συμβουλίου Πασχάλης Κωνσταντινίδης (1840-1937),²¹ γαιοκτήμονας, νομικός, κοινωνικός και πολιτικός παράγοντας με ευρεία εκτίμηση, μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου διαρκώς από το 1883 μέχρι το 1916. Η επιλογή του πέρα από την έκφραση τιμής προς το πρόσωπό του σήμαινε την οριστική συμφιλίωση των δύο μερίδων που είχαν αντιπαλαίσει στη διάρκεια του αρχιεπισκοπικού ζητήματος και κυρίως τη συναδέλφωση των αδιλλάκτων και των μετριοπαθών ενωτικών. Ο Κωνσταντινίδης εθεωρείτο ως ο κατ' εξοχήν ηγέτης της μεταρρυθμιστικής κίνησης και αρχηγός του μετριοπαθούς κυρηνειακού κόμματος στην περίοδο 1900-1910. Η απόφαση έτυχε της γενικότερης αποδοχής. Σχολίασε κυπριακή εφημερίδα: «[...] *Η εντολή δε της αντιπροσωπείας της Κύπρου εις ούτω επισήμους και μεγαλοπρεπείς εορτάς ανετέθη ομοφώνως εις τον γηραιόν διαπρεπή πολιτευτήν κ. Πασχάλην Κωνσταντινίδην, όστις θ' αναχωρήση προς τούτο απερχόμενος εις Ελλάδα διά του προσεχούς συμβατού ατμοπλοίου. Η απόφασις της συμμετοχής της Κύπρου εις τας εορτάς της απελευθερώσεως των αδελφών Επτανησίων είναι εξόχως επιτυχής και επίκαιρος, και θα σημειωθή δι' αυτής εν έτι βήμα ημών προς την ένωσιν, ως επίσης λίαν επιτυχής τυγχάνει η εκλογή του ανδρός, όστις θα αντιπροσωπεύση την ημετέραν νήσον, ανδρός εμβριθούς, πεπειραμένου και κεκτημένου το απαιτούμενον πολιτικόν τακτ [...]*».²²

Ο Κωνσταντινίδης εφοδιάστηκε με συστατικά έγγραφα και εκτελεστήρια με την υπογραφή του αρχιεπισκόπου Κύπρου Κυρίλλου Β' και έλαβε εντολή, εκτός της αντιπροσώπευσης στους εορτασμούς, να παρουσιασθεί στον βασιλιά, στον πρωθυπουργό και ενώπιον οποιουδήποτε άλλου προσώπου, το οποίο θα έκρινε σημαντικό για την προώθηση του ενωτικού αγώνα των Κυπρίων. Η κοινή σύσκεψη των συνοδικών και των βουλευτών για την επιλογή του ατόμου που θα εκπροσωπούσε την Κύπρο στην Κέρκυρα έδωσε την αφορμή για συζήτηση και επανατοποθέτηση της μορφής και της τακτικής του αγώνα και την επαναφορά του στην επτανησίζουσα μορφή. Αποφασίστηκε επίσης η σύγκληση παγκύπριας συνέλευσης προς επικύρωση της νέας πορείας. Η συνέλευση πραγματοποιήθηκε στις 15 Μαΐου 1914 στην αρχιεπισκοπή και αποφάσισε να επιχειρηθεί συσπείρωση και καλύτερος συντονισμός του αγώνα για εθνική αποκατάσταση, να υποβληθεί υπόμνημα προς την βρετανική κυβέρνηση στο οποίο να δηλώνεται ο δι-

21. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, ό.π., σ. 287.

22. *Ελευθερία*, Λευκωσία 3/16 Μαΐου 1914.

ακαχής πόθος για ένωση με την Ελλάδα και να διεξαχθεί δημοψήφισμα στις πόλεις και τα χωριά, το οποίο να υποβληθεί στον βασιλιά της Αγγλίας.²³ Οι απαιτήσεις και τα αιτήματα όπως διατυπώθηκαν επανέφεραν στο προσκήνιο το επτανησιακό πρότυπο.

Γίνεται φανερό ότι οι Κύπριοι ξεπερνούσαν τον ευσεβοποθισμό και την προσδοκία της επανάληψης του επτανησιακού προηγούμενου που είχε επικρατήσει στα πρώτα είκοσι χρόνια της αγγλικής κατοχής και υιοθετούσαν το δυναμικό πρότυπο του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Αντιγράφοντας ακριβώς την πρακτική των ψήφισμάτων που είχαν ακολουθήσει οι επτανήσιοι ριζοσπάστες ετοιμάστηκε ψήφισμα προς τον βασιλιά της Αγγλίας και αποφασίστηκε το κείμενο του να τεθεί σε λαϊκό δημοψήφισμα. Το κείμενο του δημοψηφίσματος κατέληγε: «[...] *Μη παρίδης, Βασιλεύ, δίκαιον αιώνων ενός τμήματος της Ελληνικής φυλής, της εν συνόλω αυτής ευγνωμόνως προς την Μ. Βρετανίαν διακειμένης, τον πόθον του να ζήση ενωμένον μετά του ομαίμονος αυτώ Ελληνικού Βασιλείου. Απόδος, Βασιλεύ, την ευτυχίαν ταύτην εις τον προσωρινώς υπό της θείας Προνοίας ταχθέντα υπό το φιλελεύθερον και ένδοξον Σου σκήπτρον Κυπριακών λαόν, ίνα εις γενεάς γενεών ευλογή το όνομα Σου, όπως ο λαός της Επτανήσου ευλογεί το όνομα της Μεγάλης Προμήτορός Σου. Ο θεός σώζοι τον Βασιλέα*».²⁴

Επρόκειτο για το πρώτο ενωτικό δημοψήφισμα που έγινε στην Κύπρο. Ο λαός προσερχόταν και υπέγραφε με ενθουσιασμό. Είχαν αποκλειστεί μόνο οι γυναίκες και τα παιδιά.

Παράλληλα ετοιμάστηκε το Παγκύπριο Ύπόμνημα το οποίο, εκ μέρους του λαού και των αντιπροσώπων του, αποφασίστηκε να επιδοθεί στον ύπατο αρμοστή από τον αρχιεπίσκοπο, την ημέρα του εορτασμού της πεντηκονταετηρίδας της ένωσης της Επτανήσου. Προσφωνώντας το άγγλο αρμοστή sir Hamilton Goold-Adams ο αρχιεπίσκοπος Κύριλλος Β', κατά τη συνάντηση για παράδοση του υπομνήματος είπε:

Σήμερον συμπληρούται πεντηκονταετία από της εποχής κατά την οποίαν η ένδοξος και αιδίου μνήμης Βασίλισσα της Αγγλίας Βικτώρια ηυδόκησε ν' αποδώση την Επτανήσον εις τας μητρικάς αγκάλας. Το γεγονός τούτο θα εορτασθή εις άπασαν την Ελλάδα, από μηνός δε ανηγρέθη και εις ημάς. Ο ενθουσιασμός τον οποίον ησθάνθη ο Κυπριακός Λαός επί τη αναγγελία ταύτη υπήρξεν ισχυρός, διότι ως γνωρίζει η Υμετέρα Εξοχότης, το Κυπριακόν ζήτημα έχει μεγάλην ομοιότητα με το Επτανησιακόν. Επί τη ευκαιρία ταύτη συνήλθον εξ άπάσης της Νήσου αντιπρόσωποι και μετά μακράς διασκέψεως κατέλη-

23. *Ελευθερία*, Λευκωσία 24/6 Ιουνίου 1914.

24. *Ελευθερία*, Λευκωσία 24 Μαΐου/6 Ιουνίου 1914. – *Ένωσις*, Λάρνακα 20 Ιουνίου/ 3 Ιουλίου 1914.

ξαν εις την απόφασιν όπως διαβιβάσωσι δι' Υμών εις τον Εντιμότατον Υπουργόν των Αποικιών το υπόμνημα τούτο, υπογεγραμμένον υπό των Αρχιερέων, των Βουλευτών και των επί τούτω εκλεγέντων αντιπροσώπων, δι' ου εξαιτείται ο Κυπριακός λαός από την Βρεττανικήν Κυβέρνησιν και τον Μεγαλειότατον Βασιλέα της Αγγλίας όπως ακολουθήσωσι το παράδειγμα της αιτιόμου Βικτωρίας ευδοκούντες ν' αποδώσωσι και την ημετέραν Νήσον Κύπρον εις την Μητέρα Ελλάδα.

Απεφασίσθη επίσης όπως σύμπας ο Κυπριακός λαός και τα χωρία υπογράψωσι δημοψήφισμα, δι' ου θα παρακαλήται η Α. Μ. ο Βασιλεύς της Αγγλίας να ευδοκήση όπως προσαρτήση την Νήσον εις το ελεύθερον Ελληνικόν Βασίλειον.

Πλην του υπομνήματος διαβιβάζω εις Υμάς τηλεγράφημα υπογεγραμμένον υπό των Αρχιερέων και των βουλευτών απευθυνόμενον προς την Α. Μ. τον Βασιλέα της Αγγλίας με την θερμήν παράκλησιν όπως αποστείλητε τούτο επί τη ευκαιρία της πεντηκονταετηρίδος της ενώσεως της Επτανήσου.²⁵

Το τηλεγράφημα το οποίο παραδόθηκε στον αρμοστή για να διαβιβάσει προς τον βασιλιά, υπογεγραμμένο από τον αρχιεπίσκοπο Κύπρου Κύριλλο, τους μητροπολίτες Πάφου Ιάκωβο, Κιτίου Μελέτιο, Κυρηνείας Κύριλλο και τους βουλευτές Θεοδότου, Λιασίδη, Οικονομίδη, Λοΐζου, Χατζηγιωάννου, Κυριακίδη, Λανίτη και Ζήνωνα ανέφερε:

Μεγαλειότατον Βασιλέα Αγγλίας

Λονδίνον

Ευδοκήσατε, Μεγαλειότατε, επί τη πεντηκοστή επετείω της Επτανησιακής Ενώσεως να δεχθήτε την εκδήλωσιν της ευγνωμοσύνης της Κυπριακής Εκκλησίας και του Κυπριακού λαού επί τη μεγαλόφρονι πράξει της Αειμνήστου Υμών Προμήτορος και την ευλαβήν παράκλησιν του Κυπριακού λαού, όπως η Υμετέρα Μεγαλειότης συνεχίζουσα τας φιλελληνικάς και φιλελευθέρους παραδόσεις του Οίκου της και του μεγαλόφρονος λαού της, ευδοκήση να εκπληρώση τον αιώνιον και ισχυρόν αυτού πόθον ενούσα ημάς μετά του ομοφύλου Ελληνικού Βασιλείου.²⁶

Οι οκτώ από τους εννέα έλληνες βουλευτές του Νομοθετικού Συμβουλίου στο οποίο μετείχαν δώδεκα αιρετά μέλη, εννέα Έλληνες και τρεις Οθωμανοί, και έξη επίσημα μέλη, άγγλοι ανώτατοι υπάλληλοι, διορισμένοι από τον αρμοστή, απέστειλαν ξεχωριστό τηλεγράφημα προς τον πρόεδρο της Βουλής των Ελλήνων:

Πατηγυρίζοντες μετά σύμπαντος του Κυπριακού λαού την επέτειον της Επτανησιακής Ενώσεως και μνήμονες των ευγενών αγώνων της Επτανήσου,

25. *Ελευθερία*, 24 Μάϊου/6 Ιουνίου 1914.

26. Στο ίδιο.

*αποστέλλομεν προς την Βουλὴν των Ελλήνων αδελφικὸν χαιρετισμὸν. Δια-
δηλούμεν αἰωνίαν ἀφοσίωσιν εἰς τα ἐθνικὰ ἰδανικὰ καὶ ευχόμεθα ὅπως καὶ ἡ
Κύπρος ἠνωμένη ὑπὸ το σκήπτρον του ἐνδόξου ἡμῶν Βασιλέως Κωνσταντίνου
του Β' εὐτυχήσῃ τάχιστα ν' ἀντιπροσωπευθῇ ἐν τῇ Πανελληνίῳ Βουλῇ.*²⁷

Απὸ τα τηλεγραφήματα ἀπουσίαζε ἡ υπογραφή του βουλευτῆ Πασχάλη Κων-
σταντινίδη, ὁ ὁποῖος βρισκόταν ἤδη στὴν Κέρκυρα γιὰ τοὺς εορτασμοὺς τῆς ἐπε-
τείου. Οἱ ἐκδηλώσεις ἀρχίσαν στὶς 19 Μαΐου με δεξίωση στὸ δημαρχεῖο. Μετὰ
τὴν προσφώνηση του δημάρχου κλήθηκε ὁ κύριος βουλευτὴς ὁ ὁποῖος παρέδωσε
ἐν εἰδεί διαπιστευτηρίων τὰ πληρεξούσιά του υπογεγραμμένα ἀπὸ τον ἀρχιεπί-
σκοπο Κύπρου. Διάβασε στὴ συνέχεια τὴν ἐπιστολὴ του ἀρχιεπισκόπου πρὸς τον
πρόεδρο τῆς Επιτροπῆς τῆς Πεντηκονταετηρίδας, στὴν ὁποία ὁ μακαριότατος,
ἀφού ἐξέφραζε τὶς ευχῆς του καὶ τὴν ιδιαίτερη συγκίνηση που προκάλεσε στὸν
κυπριακὸ λαὸ ὁ εορτασμός, ἔγραφε:

*Ζῶντες σήμερον ὑπὸ τὴν σημαίαν, ὑφ' ἣν ἐπὶ ἡμῖσιν περιέπον αἰῶνα ἔζησαν
οἱ Ἐπτανήσιοι, ἐμπεποτισμένοι ὑπὸ των ἰδίων ιδεῶν καὶ των ἰδίων πεποιθή-
σεων, θεωρούμεν καθήκον ἡμῶν ν' ἀπευθύνωμεν ιδιαίτερον χαιρετισμὸν πρὸς
τας προσφιλεῖς νήσους, ὧν ἡ λαμπρά ὑπὸ τὴν Ἀγγλοκρατίαν ἱστορία τοσάκις
ἐνεκαρδίωσε καὶ ἐνεθάρρυνεν ἡμᾶς, ἐν τῇ ἐπιδιώξει των ἐθνικῶν μας ἰδανικῶν.
[...]*

Ἀνέφερε στὴ συνέχεια ὅτι στὸν Πασχάλη Κωνσταντινίδη εἶχε δοθεῖ πληρεξου-
σιότητα,

*[...]να ἐρημεύσῃ κατὰ τας εορτάς τὴν βαθεῖαν του Κυπριακοῦ λαοῦ ἐκτίμησιν
πρὸς το ἔργον των πατριωτῶν τῆς Ἰονίου Βουλῆς, καὶ να χαιρετίσῃ τας ἀδελ-
φὰς νήσους, αἵτινες ἐσχάρισαν εἰς τον Ἑλληνικὸν κόσμον ὀνόματα ἐνδόξων ποι-
ητῶν καὶ μεγάλων λογίων καὶ ἔγραψαν εἰς τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν ἱστορίαν σελίδας
ἀξίας των ἐνγενεστέρων τῆς Φυλῆς παραδόσεων.*²⁸

Τὸ ἀρχιεπισκοπικὸ γράμμα ἐνθουσίασε ὅλους τοὺς παρευρισκόμενους. Τὸ ἀπό-
γευμα τῆς ἐπόμενης μέρας ἐγίνε ἡ υποδοχὴ των ἐπισήμων καὶ των ἀντιπροσώ-
πων που εἶχαν προσέλθει ἀπὸ ὅλη τὴν Ελλάδα. Τοὺς ἐπισήμους προσφώνησε ὁ
δήμαρχος των Κερκυραίων Μαυρογιάννης καὶ ἀντιφώνησε ὁ πρόεδρος τῆς Επι-
τροπῆς τῆς Πεντηκονταετηρίδος, που εἶχε συσταθεῖ στὴν Αθήνα, Διονύσιος Στε-
φάνου. Τιμητικὰ στὴ συνέχεια κλήθηκε νὰ χαιρετίσει ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος:

Τὴν ἐντολήν τῆς Κύπρου ἐκπληρῶν μετὰ χαρὰς καὶ υπερηφανείας, βεβαιῶ

27. Στὸ ἴδιο.

28. *Φωνὴ τῆς Κύπρου*, Λευκωσία 31 Μαΐου / 13 Ἰουνίου 1914. – *Ἐλευθερία*, Λευκωσία
31 Μαΐου/13 Ἰουνίου 1914. – *Σάλπιγξ*, Λεμεσός 5/18 Ἰουνίου 1914.

υμάς, αξιότιμοι κύριοι, ότι συγκεκριμένη την στιγμήν αυτήν από άκρου εις άκρον η αδελφή νήσος συναγάζεται και συμπανηγυρίζει διά το μέγα της απελευθερώσεως σας έργον, όπερ αποτελεί το σπουδαιότερον γεγονός της Ελληνικής Ιστορίας κατά τον 19ο αιώνα, μετά την Επανάστασιν του Εικοσιένα.

Ζώσα σήμεραν η Κύπρος υπό την σημαίαν εκείνην ήτις επί ήμισυν περιόπου αιώνα εκυμάτιζε και επί των νήσων τούτων, θεώρησε καθήκον της ν' απευθύνη και εκ του σύνεγγυς εγκάρδιον προς υμάς χαιρετισμόν, δηλούσα άμα και την ευγνωμοσύνην της, διότι έχει ως οδηγόν και υπογραμμόν εις τον αγώνα της εθνικής αποκαταστάσεως, τον οποίον διεξάγει, την λαμπράν Ιόνιον ιστορίαν, εξ ης ειδικάχθη ο κόσμος οποία η δύναμις της βαθέως ριζωμένης συναισθήσεως της εθνικής φιλοτιμίας και των εθνικών δικαίων.

Επιτρέψατε λοιπόν, κύριοι, να προσφέρω το θερμότατον φίλημα, το οποίον μακρόθεν στέλλει η πατρίς του Ευαγόρα προς τα ευγενή και ένδοξα των αδελφών νήσων τέκνα, απεκδεχομένη ταχίστην την ανταπόδοσιν τούτου.²⁹

Μέσα σε χειροκροτήματα και επευφημίες ο Στεφάνου πήρε για δεύτερη φορά το λόγο, σύστησε στους Κυπρίους θάρρος και εγκρατέρεση στον ωραίο τους αγώνα και κατέληξε:

[...] Ο Θεός της Ελλάδος είναι μέγας. Και έχομεν κάθε δικαίωμα να ελπίζωμεν ότι ταχέως θα αξιώση να χαιρετίσωμεν οι πρεσβύτεροι ημείς αδελφοί υμάς ως νεωτέρους, επί τη προσαρτήσει της Κύπρου εις την Μεγάλην Πατρίδα.³⁰

Όλοι οι ομιλητές που πήραν στη συνέχεια το λόγο δεν παρέλειπαν να αναφερθούν στην Κύπρο και να ευχηθούν επιτυχία στον αγώνα της. Ο αντιπρόσωπος της Κύπρου «αποτέλεσε εν γένει το κέντρον ιδιαιτέρων περιποιήσεων και τιμών» ενώ σύμφωνα με ανταπόκριση από την Κέρκυρα οι εκδηλώσεις του διημέρου προσέλαβαν «χαρακτήρα μάλλον Επτανησιοκυπριακόν».³¹ Στην Κέρκυρα οι εκδηλώσεις στις 21 Μαΐου πήραν τη μορφή διπλής γιορτής, για τα ονομαστήρια του βασιλιά Κωνσταντίνου και για την Ένωση της Επτανήσου. Οι κυπριακές εφημερίδες δημοσίευσαν ανταπόκριση από την Κέρκυρα με περιγραφή του εορτασμού:

Η πόλις εξύπνησε καταστόλιστος δια να εορτάση την διπλήν επέτειον, της ονομαστικής εορτής του βασιλέως και της ενώσεως της Επτανήσου.

Αι δύο συνεχόμεναι Κερκυραϊκαί πλατεΐαι αποτελούν ωραιότατον πανηγυρικόν σύμπλεγμα με βασιλικούς θυρεούς, κνανολεύκους και σημαίας της Ιονίου Πολιτείας, αφίδας εικόνας των Βασιλέων και των μεγάλων νεκρών της Κερκύρας. Όλαι αι οικΐαι προς τας πλατεΐας κοσμούνται με γιρλάνδες από δάφνην

29. Στο ίδιο.

30. Στο ίδιο.

31. Στο ίδιο.

και μυρτιά. Ωραιότατος ο διάκοσμος και της σιδηράς γεφύρας του φρουρίου, εις τον ναόν του οποίου θα τελεσθή μετ' ολίγον η επίσημος δοξολογία. Τα εμπορικά και τα πολεμικά του λιμένος είναι σημαιοστόλιστα, χαιρετίζοντα την αυγήν της επισήμου ημέρας δια των κεκαυτισμένων καυνοβολισμών...³²

Ο Πασχάλης Κωνσταντινίδης συνεπής στους όρους της εντολής του επέστρεψε από την Κέρκυρα στην Αθήνα, όπου παρέμεινε μέχρι να γίνει δεκτός από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο και τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Μέχρι σήμερα δεν γνωρίζουμε οτιδήποτε για τη συνομιλία του με τον πρωθυπουργό, ο οποίος τότε διαπραγματευόταν με τους Άγγλους την ένωση της Κύπρου με αντάλλαγμα την παραχώρηση για τις ανάγκες του αγγλικού στόλου του λιμανιού του Αργοστολίου. Η προσφώνηση του προς το βασιλιά δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ελευθερία* και κατέληγε με την ευχή να παραλάβει ο Κωνσταντίνος την Κύπρο, όπως ο πατέρας του τα Επτάνησα.

Στο μεταξύ η διεξαγωγή του δημοψήφισματος συνεχιζόταν στο πλαίσιο της νέας ριζοσπαστικής πολιτικής, παρά τις δυσκολίες διακίνησης και επικοινωνίας, εντατικά σε όλη την Κύπρο. Ο τύπος χαρακτήριζε το πρώτο ενωτικό δημοψήφισμα ως «το πρώτο σταθερό βήμα του κυπριακού αγώνος».³³ Δεν έλειψαν βέβαια οι αιχμές και οι ειρωνείες για τους κύπριους ριζοσπάστες. Σε σατιρική στήλη δημοσιεύθηκε ο ακόλουθος καυστικός διάλογος:

- Ριζοσπαστισμός εν Κύπρω σημαίνει:
- Να είσαι βουλευτής, να ανταλλάξης χειραφιάς και μειδιάματα, να ζητήσεις ρουσφέτια, να παρακάθησαι εις τα αρμοστειακά γεύματα και τας ημερίδας και να λαμβάνης το επιμίσθιον!
- Αυτό είναι το δόγμα και η αρχή των πολιτικών ηγετών της Κύπρου.
- Πού είναι οι Επτανήσιοι Ριζοσπάσται να έλθουν να πάρουν μαθήματα αληθούς ριζοσπαστισμού!³⁴

32. *Ελευθερία*, Λευκωσία 31 Μαΐου/ 13 Ιουνίου 1914.

33. *Ελευθερία*, Λευκωσία 5/18 Ιουλίου 1914.

34. *Ελευθερία*, Λευκωσία 14/27 Ιουνίου 1914.

Περίληψη / Summary

Όταν το 1864 παραχωρήθηκε από τους Άγγλους στην Ελλάδα η Επτάνησος, η Κύπρος τελούσε υπό οθωμανική κυριαρχία. Δέκα τέσσερα χρόνια αργότερα, όταν η μεγαλόνησος παραχωρήθηκε στην Αγγλία, οι Κύπριοι ήλπισαν ότι θα επαναληφθεί το πρόσφατο προηγούμενο της Επτανήσου. Δηλώσεις άγγλων πολιτικών και ιδιαίτερα του Γλάδστωνα, ενίσχυαν την ελπίδα. Η τελευταία δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα σηματοδεύτηκε από τη δράση των κυπρίων οπαδών του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, αλλά στην Κύπρο δεν ευδοκίμησε ριζοσπαστικό κόμμα. Το αίτημα για επανάληψη του επτανησιακού προηγούμενου επανήλθε τον Μάιο 1914, κατά τους ελληνικούς εορτασμούς για τα πενήντα χρόνια από την ένωση των Ιονίων νήσων με την Ελλάδα. Ένα δημοψήφισμα στην Κύπρο χαρακτηρίστηκε ως «το πρώτο σταθερό βήμα του κυπριακού αγώνος».

In 1864, when the Eptanese was conceded to the Greeks by The British, Cyprus was under Ottoman occupation. Fourteen years later, when Cyprus was conceded to the British, the Cypriots were hoping for a repetition of the Eptanese precedent. Comments being made by English politicians and especially Gladstone, were reinforcing the hope. The last decade of the nineteenth century was marked by the action of the Cypriots disciples of the Eptanesian radicalism, even though in Cyprus a radical party didn't flourish. The appeal for repetition of the Eptanesian precedent came back in May 1914, during the Greek festivities celebrating the fifty-year period since the annexation of the Ionian islands with Greece. A referendum in Cyprus was characterized as "the first stable step of the Cypriote fight".

Abraham Ortelius.

Χάρτης της Κύπρου, 1573.

Χαλκογραφία επιζωγραφισμένη 34,9 × 49,7 εκ.

ALBANIA AND PHILBY'S BETRAYAL: THE CORFU CONNECTION

James R. Potts

When I made my first official visit to Albania at the beginning of May, 1991, I knew nothing of the history of the secret Anglo-American plans and ultimately abortive efforts to destabilise, subvert or overthrow the Stalinist Communist Regime in Albania in the late 1940s and early 1950s, about operations like VALUABLE, BGFIEND or OBOPUS.¹

The infiltration of Anti-Communist emigré agents proved disastrous, but can all the disasters and deaths be blamed on the ruthless British traitor and Soviet spy, Harold 'Kim' Philby? That is a topic that has intrigued and divided many writers, historians and intelligence service insiders since 1950:² The de-

1. Declassified records: US National Archives, Maryland, USA and British National Archives, Kew, London: National Archives, College Park, Maryland: records relating to Joint CIA/SIS Operations in Albania (Codes VALUABLE, BGFIEND and OBOPUS); Central Intelligence Agency, Record Group 263 (22) 19, Boxes 45-53. – National Archives, Kew, London: records references FO/1093/452, Albania, Operation Valuable, Vol. 1, Dec. 30, 1948 - Nov 23, 1949 & FO 1093/453, Albania, Operation Valuable, Vol. 2, December 6, 1949-January 2, 1950.

2. Relevant books include the following: Bardha, Ekrem, *Far yet near Albania*, Onufri, Tirana, 2003. – Bethell, Nicholas, *Betrayed*, Times Books, New York, 1984 (UK ed., *The Great Betrayal, The untold story of Kim Philby's biggest coup*, Hodder & Stoughton, London, 1984). – Corke, Sarah-Jane, *US Covert Operations and Cold War Strategy: Truman, Secret Warfare and the CIA, 1945-53* (Studies in Intelligence, Routledge, London, 2008. – Dorril, Stephen, MI6, *Fifty Years of Special Operations*, Fourth Estate, London, 2000. – Harclerode, Peter, *Fighting Dirty, The inside story of covert operations from Ho Chi Minh to Osama Bin Laden*, Cassell, London, 2001. Jeffery, Keith, *MI6, The History of the Secret Intelligence Service 1909-1949*, Bloomsbury, London, 2010. – Knightley, Philip, *Philby: The Life and Views of the K.G.B. Masterspy*, Andre Deutsch, London, 1988. – Knightley, Philip, *A Hack's Progress*, Jonathan Cape, London, 1997. – Macintyre, Ben, *A Spy Among Friends: Kim Philby and the Great Betrayal*, Bloomsbury, London, 2014. – People's Republic of Albania, Ministry of Internal Affairs, *Për popullin, me popullin: 1943-1973*, Tirana, 1973. – Pettifer, James, ed., *Albania and the Balkans, Essays in Honour of Sir Reginald Hibbert*, Elbow Publishing, Cornwall, 2013. – Philby, Kim, *My Silent War*, MacGibbon & Kee, London, 1968. – Smiley, David, *Albanian Assignment*, Chatto and Windus, London, 1984. – Sulzberger, Cyrus L, *A Long Row of Candles, Mem-*

classified US CIA files reveal that "efforts at large-scale agent infiltration during late 1950 and the first six months of 1951 met with a series of disasters".

Over the years, I met a number of people who knew something about this period, or who were themselves actively involved.

Amongst them I will talk about Michaelis Kandaros, a Corfiot friend from Kato Korakiana and the Dassia Beach Hotel, who played a minor role as a seventeen year-old.

I also met John Leatham, who, with Sam Barclay (both of them former naval officers), was directly involved with the secret Operation VALUABLE in 1949. I had no idea of Leatham's involvement with Operation VALUABLE.

Corfu, and the little island of Othoni, played a part in the first infiltration of "Pixies" or "little men", as the British chose to call them. On 2 October 1949, the "pixies" were transferred to the schooner, *Stormie Seas*. The *caïque*, which had been specially adapted with a powerful engine, secret under-deck compartments and dummy fuel tanks for the concealment of arms and radio equipment, was apparently struck by lightning in "a violent electric storm", which temporarily damaged the radio, and Leatham and Barclay put into a cove on Othoni. There were nine armed men on board. Barclay and Leatham were paid £50 for transporting the Albanians in the hold. They had some very apprehensive moments when "a Greek Customs vessel approached...The Brits were pretending to be on a family holiday".

The next day, the afternoon of October 3, *Stormie Seas* set sail from Othoni and headed for the Albanian coast. It is a shame we don't know more about the Greek boatman "Dino Mavros" who was with them. That is not his real name, but one invented by Lord Bethell to protect his real identity. "He was later taken onto the CIA payroll", we learn.

Stormie Seas managed to struggle back into harbour on Corfu on 13 October 1949.

It was on 17 October 1949 that the Free Greek Radio announced "a 'temporary' cessation of hostilities" by the Greek rebels, or Communist guerrilla army. This was an admission of defeat.

I contacted the investigative journalist and author Philip Knightley. I was

oires and Diaries: 1934-1954, Macmillan, Toronto, 1969. – Vickers, Miranda, *The Albanians: A Modern History*, I.B.Tauris, 1995. – Winnifrith, Tom, "A Betrayal Betrayed: Kim Philby and Albania", in Pettifer, James, ed., *Albania and the Balkans, Essays in Honour of Sir Reginald Hibbert*, Elbow Publishing, Cornwall, 2013.

hoping that Knightley had pressed Kim Philby more fully on the Albania operation when he went to interview him in Moscow for a week (25 hours of conversation), in January 1988.

In his original Sunday Times article of November 1973³, Knightley, reported what the SIS officer had told him, "The whole team was recalled to London and after a post-mortem with 'C', the head of SIS, then Major General Sir Stewart Menzies, the operation was declared 'abandoned'".

Knightley concluded that "there is no doubt that the strategic aim of the Albanian operation was betrayed by Philby. He admitted it to me in Moscow... Philby certainly betrayed the *existence* of the Albanian operation to the Russians- valuable enough information. But he cannot be blamed for all the operational failures."

Stephen Dorril writes,⁴ "Up to two hundred agents had already been lost, while the number of Albanians killed simply for being related to them may have been as high as a thousand". Miranda Vickers writes that more than three hundred men had died in the operation.

It was in March 1949, following Owen Pearson's chronicle of events⁵, that OPC (Office for Policy Coordination) in the USA appointed its plan 'commander', and in London Kim Philby was selected (and then briefed and indoctrinated in September 1949) to become the British opposite number and 'joint commander' of the plan. He was to be posted to the British Embassy in Washington, with the cover-rank of First Secretary. Philby reached New York on October 8, 1949 and was in Washington a day later. I took a photo of the house he moved into later, at 4100 Nebraska Avenue.

There is no doubt that the whole 'secret' (so-called) operation was inherently leaky, from a security point of view, from the beginning; that comes out in the declassified files and memos. Apart from the leaks from within the Albania emigré communities, the radio transmitters issued to the operators with the infiltrated teams were cumbersome, inefficient and noisy, requiring a pedal-operated generator. As Stephen Dorril points out, radio security was minimal as

3. Knightley, Philip, «The Man Who Was Q», *Sunday Times Magazine*, 4 November 1973.

4. Dorril, Stephen, MI6, *Fifty Years of Special Operations*, Fourth Estate, London, 2000.

5. Pearson, Owen, *Albania as Dictatorship and Democracy, From Isolation to the Kosovo War 1946-1998* (Albania in the Twentieth Century: A History, Volume Three), The Centre for Albanian Studies, in association with I.B. Tauris Publishers, London, 2006.

there had been no time for Morse Code training. The operators had to use open channels and very basic codes.

At the end of November 1949, a US OPC memo reveals that "The British indicated that the problem of security was not of great concern to them... However, it is impossible to prevent other Intelligence Services from learning of such activities." The Americans' security efforts were aimed "mainly at preventing the Soviets from *acquiring conclusive proof* which could be used to support charges in an international body". "There is no evidence to indicate that the USSR possesses *conclusive proof* of the operation's full scope".

Anthony Rumbold wrote to the Secretary of State on 20 December 1949, reporting that "the Greeks, the Italians and the French all had a pretty extensive knowledge of our activities to date".

Even the services that cooperate most closely seem to harbour the deepest and most cynical suspicions of the motives of their closest partners, sister agencies and foreign allies, regardless of "special relationships". The US files (August 1951) reveal that King Zog harboured fears that the British had secret plans to allow Greeks to occupy Northern Epirus in return for abandoning Greek claims with regard to Cyprus. The Americans were very suspicious of British plans in the Balkans.

It seems King Zog was as paranoid as Enver Hoxha, who also feared Greece's "chauvinistic *megali idhea*" and the Greek people's strong aspirations to regain Northern Epirus.

I researched the 9 boxes of files in the US National Archive, Washington DC and the two files at the UK National Archive near Kew Gardens. I was able to make extensive notes, and to photograph many declassified but formerly Top Secret documents. They were quite an "eye-opener".

I focused mainly on the period from 1948-1950, because I was most interested in the Corfu connection.

When the British were beginning to conceive and plan operation VALUABLE in 1948, their primary aim was to help the Greek Government deal with the Communist guerillas, who were retreating across the borders into Albania and Bulgaria; their original plan was to provide relief to the Greek Government, to take action against Albania to prevent further attacks by the Greek rebels.

The British had certainly not forgotten the Corfu Channel incident of October 1946, the mining of the Corfu Channel, the loss of life when two British destroyers struck mines. In April 1949 the International Court at the Hague found Albania to blame, and the guilty party.

The Americans took a wider view of the objectives

There is a hawkish and gung-ho memo from a Greek-American agent, Aristides G. Lazarus, to Colonel Pash, of 27 May 1949, on *The Possibility of Overthrowing Present Regime*.

"Albania is the one country behind the Iron Curtain that is ripe for revolution... The people are bitterly anti-communist. The country is wild; guerilla warfare by the mountaineers would be hard to put down.

It would be successful. It would cause sensations in many directions, all of benefit to US. It would:

- 1) Be the first open revolt behind the Iron Curtain,
- 2) Encourage all anti-commies in the satellite countries
- 3) Knock hell out of the Kremlin's sense of security and its feeling that we can't do things they do (Greek guerillas, fifth column work, etc)
- 4) Save the situation in Greece and cut off one of the two sources of Russian support for Greek guerillas (Bulgaria is the other)
- 5) Clear the Greek border in that area and Greek troops, concentrating on Bulgarian border, would clean that area up in no time...

I'm convinced, Albania could be overthrown in no time... For peanuts, the US could get a friendly government in Albania".

When did the Cold War start? Tom Winnifrith (2013)⁶ says that "on May 8th 1945, Russian flags were waved in England alongside the Stars and Stripes and Union Jack". Four days later Churchill sent a telegram to Truman referring to an iron curtain stretching from Lubeck to Trieste and Corfu".

Enver Hoxha gives his account of the Anglo-American operations from the Albanian perspective in *The Anglo-American Threat to Albania*, 1982:⁷

"The bands of the criminals who were dropped in by parachute or infiltrated across the border at our request, came like lambs to the slaughter, while the armaments and other materials which they dropped or brought with them went to our account. In a word, they came and we were waiting for them. We put them on trial and after all their filthy deeds had been exposed, we gave them the punishment they deserved...

Our famous radio game, the wisdom, justice and the revolutionary vigilance

6. Winnifrith, Tom, «A Betrayal Betrayed: Kim Philby and Albania», in Pettifer, James, ed., *Albania and the Balkans, Essays in Honour of Sir Reginald Hibbert*, Elbow Publishing, Cornwall, 2013.

7. Hoxha, Enver, *The Anglo-American Threat to Albania, Memoirs of the National Liberation War*, 8 Nëntori Publishing House, Tirana, 1982.

of the Albanian people brought about the ignominious failure of the plans of the foreign enemy, and not the merits of a certain Kim Philby, as some have claimed”.

According to Owen Pearson, it was on February 13, 1949, that Ernest Bevin’s private secretary Frank Roberts let it be known that Bevin had agreed to a plan “to detach Albania from the Soviet orbit”. The Prime Minister Clement Attlee had apparently already given approval for ‘a small-scale clandestine subversive operation, which could lead to ‘a general uprising and topple the Hoxha regime’. It would give Stalin a taste of his own medicine for trying to overthrow the pro-western government in Athens, observed Julian Amery.

The declassified British files at the National Archives, Kew, are rather thin compared to the US files at College Park, Washington DC.

On 28 April, 1949, a memo records, concerning a letter of 4 March, “The Secretary of State has now approved the scheme as it emerges from the correspondence, namely:-

a) to set up an intelligence system in Southern Albania based with Greek connivance on Corfu, the agents to be Albanian or Albanian-speaking W.T. operators, their intelligence functions to be supplemented by action on the smallest possible scale intended to test local preparedness;

b) if the outcome of the above is encouraging, to infiltrate instructors in modern guerilla warfare, in order to recruit, arm, feed, clothe and train anti-communist supporters for military operations against Greek rebel bases and lines of communication...

It is understood that no operations will be carried out across the Greek frontier and that no Greeks will be employed in the operation... We quite understand that certain selected Greeks will have to be taken into your confidence if a base is to be established on Corfu”.

From “C” to Sir William Strang (blue letter, 4 March 1949):

“The immediate point concerns the establishment of an advanced communication base in Corfu. If this could be discreetly set up, it would enable us to maintain contacts with agents in the country, by relatively simple wireless methods. Such a base could not be set up without the knowledge of the Greeks”.

An earlier memo (from I. Porter ?) of 25 February 1949 referred to a “small base at Corfu” – “this could be done unofficially *without the cognizance* of the Greek Government”.

On 28 May, 1949, John E.D. Street (JED) wrote a memo to Mr Makins: “As you will see from the papers, the proposals demand an advance base on Corfu from which the agents will be put into Albania on caiques”.

Typed with a different type-face, and signed by Sir Anthony Rumbold, Head of the Foreign Office's Southern Department, on 28 May, "You will see from the directive that the objective of the scheme is to harass the Greek rebels from the rear and that its *maximum* objective is to foment a revolution which will overthrow the present Albanian regime and substitute one more obliging to ourselves. The scheme is fraught with dangers... on the other hand if the scheme were successful it would pay us large dividends".

Basil Kondis includes a fascinating Memo to the British Foreign Office from the Greek Embassy in London, dated London 4 April 1949, as Annex 6 of his book *I Angloamerikaniki Politiki kai to Elliniko Provlima: 1945-1949* (Thessaloniki, 1984)⁸. It states that the Coordination Council of Ministers presided over by His Majesty King Paul, with the participation of General Papágos, Commander in Chief, had reached certain conclusions, and called for concrete and effective action by the Allies: "it is essential to make it perfectly clear... that any aggressive act by Russia will be followed by deeds, not merely words... The geographical lay-out in the Balkans is such as to offer the possibility, today, for taking bold actions of this nature. The state of Albania, according to all accounts, is exceptionally critical both from the political and economic point of view... All information from that quarter goes to confirm the impression that the Albanian armed forces would not be in a position to oppose any effective resistance to any vigorous measures that the Western Powers might resort to from the sea. On the contrary, it is extremely probable that, in the face of energetic action by the Western Powers, Enver Hoxha's regime would crumble to pieces... Action from the side of the sea would bring about, in a very short time, the collapse of the Hodja regime and would enable the western Powers to take over the protection of Albanian independence... Such action by the Western Powers would demonstrate to the whole world the determination of those Powers no longer to confine themselves to mere verbal protests against Russian aggression but to meet deeds with deeds".

Recently (summer 2013) I had some detailed discussions with my Corfiot friend, Michaelis Kandaros of Kato Korakiana (born 1931), about his own involvement in the Corfu end of the operation, working- at the age of seventeen- for the British at the advance base secret Radio Station at Villa or Castello Bi(m)belli (Mimbelli), and about the events of 1949. A few years earlier, he had

8. Kondis, Basil, *I Angloamerikaniki Politiki Kai To Elliniko Provlima: 1945-1949*, Themata Neoellinikis Istorias 2, Thessaloniki, 1984 (Appendix 6, Memorandum from the Greek Embassy in London to the British Foreign Office, FO/371/78398/4018, London, 4 April 1949).

personally witnessed the Corfu Channel incident, on 22 October 1946, in which two British Royal Navy destroyers, HMS Saumarez and HMS Volage, struck mines in the Corfu Straits. 44 men died, with another 42 injured.

On April 14th, 1949, Frank Wisner, OPC director, visited London and agreed with the British ('Billy' McLean) that "a Secret Intelligence radio base, commanded by Alan Hare, should be established as an intelligence listening-post at the Villa Bimbelli, a large mansion known as 'The Palace', in the north-east of Corfu, on a hill overlooking the Corfu Channel and the Albanian coast beyond".

At the Castello, the British officers included Alan Hare, commander of the intelligence radio base, and George Wilkinson (with his wife Iris as "cipherine", until he fell ill in October and had to take sick leave).

The full 16 page British Operational Plan for VALUABLE, declassified by the Americans, makes interesting reading. Although it carries no date, it must have been prepared *before* April 1949, by which time the Villa Bimbelli had already been selected as the advance base for the secret intelligence radio station on Corfu.

The British operational objectives were aimed against "the communications and supply bases of the Communist guerilla forces engaged in North Greece... to supplement the action of the Greek army, and to limit, if not entirely deny, the refuge and facilities the guerillas have hitherto enjoyed on Albanian soil".

How informed, involved and supportive was the Greek Government or Field Marshal Alexander Papágos, Commander-in-Chief of the Greek Army (appointed January 1949), in all these operational arrangements involving activity on Corfu and other Greek territory? Papagos had given his approval, according to Bethell. Stephen Dorril is a little more nuanced: there was tacit rather than direct support, and the Greek government "would turn a blind eye". But it was understood that Papagos had signalled his consent and sanctioned the operation.

Owen Pearson states more definitely that in May, 1949 Alan Hare, 'Billy' McLean and Julian Amery flew to Athens, where they approached Papagos and the Foreign Minister Panaghiotis Pipinelis. McLean and Amery informed the Greeks of the plan "to subvert the Albanian communist regime" and sought their agreement for Greek territory to be used "as a springboard for the operation". "Two days later they had the Greek Government's authority to go ahead with the scheme and assent to covert Greek participation in the operation".

The British plans to establish a main communications centre and advance country section base on Corfu are particularly interesting. The personnel was

to include "ancillary staff such as cooks, cleaners etc, to be recruited locally, or from among trustworthy Greeks from the mainland". "As far as possible supplies will be obtained by local purchase". As far as accommodation was concerned "It is estimated that one large house should be sufficient for this purpose". A special note added that "As operations develop the CORFU base will undoubtedly form an advanced unit of the operational base. It may well prove necessary that caiques proceeding from the operational base to the Albanian coast for the infiltration of agents may wish to establish contact with the advance base, either by W/T or by actually putting in to an inlet on Corfu, in order that they may receive the latest operational intelligence from the field, or last minute instructions from their own base. It is therefore suggested that the CORFU base should either have its own sea transport in the form of a motor-caique or launch, or that there should be frequent caique traffic with the base under the cover of delivering supplies, in order that the visit of an operational caique may not cause comment or give rise to suspicion".

The planning document also itemises the weaponry, ammunition and other devices and material that would be required for the operation. It includes a financial breakdown of every section of the budget for the first six months.

Ioannis Kandaros, Michaelis Kandaros' elderly uncle from America, one of the only Greeks who spoke English, and who was highly trusted, had found a job as an interpreter/translator with the secret British mission based at Castello Mibelli. Soon Michaelis, aged 17, was taken on as an errand boy, runner and shopper, to find fresh food and bread to supplement the tinned food supplies of the mission. He would go around the villages and obtain rationed bread, fresh eggs and chickens.

At the Castello there were 65 foreign personnel, officers and technical staff, and radio/morse code operators, he told me. "They only went out at night. They installed equipment in the Castello tower, aerials on the roof. They were there for about a year, certainly one winter and one summer", he said. "They had inflatable rubber dinghies which they kept in their vehicles, which they only drove at night, every night, past the Pirgi lookout station/ filakio up to Kassiopi. They would go secretly across the straits to Albania". As Michaelis was trusted more and more, they sent him to the Bank of Greece to collect a strong wooden box. "They had to get some special tools to open it. It contained large denomination Greek banknotes and foreign coins, probably gold sovereigns. The men drank a lot, by Greek standards".

The secret mission was to encourage subversion, foment anti-communist revolution. No Albanians were there amongst the 65 English speaking personnel, or none who (apparently) spoke Greek, said Michaelis (but n.b. the British

JAMES R. POTTS

team, radio technicians and coders, were helped in October 1949 by three Albanians given cover identities).

"One day there was great commotion. Some personnel were crying openly". Michaelis saw the tears in their eyes. "They packed up, dismantled the equipment and left".

The month and date is a little uncertain, Michaelis thinks that perhaps it was early in October 1949 (certainly it was on October 12th that the shocking news was received that things had gone badly wrong with the operation). It may have been later, in December 1949, when the British were recalled to London for an inquiry, and the operation was temporarily abandoned.

In the second volume at the Kew Archives, there is a call on 6th December 1949 for a re-examination of the FIEND-VALUABLE Operation, as timely and necessary. New factors included the cessation of guerilla warfare in Greece.

On 2nd January 1950, a memo reports a decision not to infiltrate parties of agents into Albania as proposed, because the situation had completely changed, and the primary objective (to help the Greeks with the Northern border frontier) had disappeared. To simplify things: the Greek Communists had been defeated, the Greek-Albanian border was sealed and the guerillas' safe haven denied to them.

In fact the Americans carried on with BGFIEND, with teams codenamed APPLE FIG, WILLOW, PLUM and ORANGE, until 1953/54, but that's another part of the story, as are *the show trials* in Tirana in April 1954, the details of Hoxha's "radio game" and the two-way propaganda struggle (examples follow).

Notes: The full, illustrated version of this paper contains 130 pages.

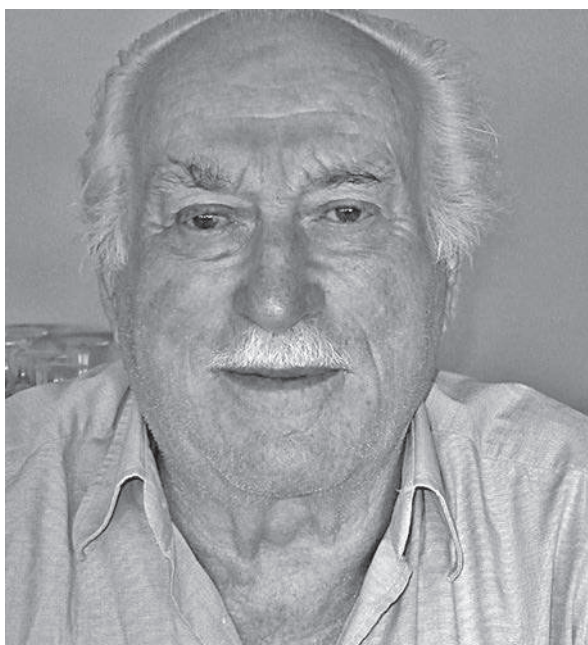
Italics used in quotations are mostly my own.

James R. Potts, OBE, MA (Oxon).

Summary / Περίληψη

The Attempted Subversion of Albania and "Roll-Back" of Soviet Power; Philby's Betrayal of the UK/US Secret Operations codenamed VALUABLE/BGFIEND; the Corfu Connection in the First Year of Operations (February-October, 1949).

Η απόπειρα ανατροπής του αλβανικού καθεστώτος του Ενβέρ Χότζα και η μείωσις («Roll-Back») της Σοβιετικής δύναμης και επιρροής. Η προδοσία του Φίλμπι της κοινής μυστικής επιχείρησης της Βρετανίας / Η.Π.Α. με κωδική ονομασία VALUABLE / BGFIEND, 1949. Ο συγγραφέας ασχολείται με τη σχέση της Κέρκυρας στα γεγονότα του πρώτου έτους και την ίδρυση της βάσης / μυστικού ραδιοφωνικού σταθμού στο Castello Mimbelli (Bibelli), Κάτω Κορακιάνα (Φεβρουάριος - Οκτώβριος 1949).

Michaelis Kandaros: Photo, James Potts, 2013.

US National Archives, Maryland: Photo James Potts.

Castello, Kato Korakiana, Corfu.

Albanian Border Guard On the Look-Out for Infiltrated Agents; propaganda photo from *Për Popullin, Me Popullin*, 1973.

US-sponsored Anti-Soviet propaganda leaflet, "Soviet Aid to Albania", US National Archives.

Captured Agent in Albania, from *Për Popullin, Me Popullin*, Tirana, 1973.

KONTEΣA DIAMANTINA NTI ΡΩΜΑ, LADY BOWEN.
Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ (1833-1893) –
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ
ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Μαρία Στράνη-Potts

Το όνομα της Διαμαντίνας το άκουσα για πρώτη φορά το 1989 στην Πράγα, κατά την διάρκεια γεύματος στην Βρετανική Πρεσβεία προς τιμή του πρώην πρωθυπουργού της Αυστραλίας Gough Whitlam AC, QC φιλέλληνα και αντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας Αθηνών. Τέσσερα χρόνια μετά ο σύζυγός μου ανέλαβε τη θέση του διευθυντή του Βρετανικού Συμβουλίου στην Αυστραλία. Μείναμε εκεί επτά χρόνια και το ενδιαφέρον μου για τη Διαμαντίνα έγινε πάθος. Και οι δυο μας από τα Επτάνησα, και οι δυο μας ακολουθούσες σύζυγοι (trailing spouses). Ένας σύγχρονος όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει έναν πλέον ξεπερασμένο ρόλο.

Η Διαμαντίνα γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1833,¹ όταν τα Επτάνησα βρίσκονταν ακόμη υπό βρετανική προστασία. Η οικογένειά της είχε ιταλικές ρίζες, ήταν πλούσια και αριστοκρατική.² Τον 16ο αιώνα, περίπου τριακόσια χρόνια νωρίτερα, οι πρόγονοι της Διαμαντίνας φεύγοντας από τη Ρώμη εγκαταστάθηκαν στη Βιτσέντσα. Αργότερα μετοίκησαν στην Κρήτη. Στη Ζάκυνθο έφτασαν τον 17ο αιώνα. Παρά τις ιταλικές ρίζες της οικογένειας, η Διαμαντίνα μεγάλωσε ως χριστιανή ορθόδοξη. Παρέμεινε επισήμως χριστιανή ορθόδοξη μέχρι τον θάνατό της.

Πατέρας της ήταν η αυτού υψηλότης ο κόμης Giorgio Candiano di Roma (Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας), GCMG (ιππότης του τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου) (1798-1856 ή -1860). Μητέρα της ήταν η ζακυνθινή κόμισσα Orsola di Balsamo (Ούρσουλα δε Βάλσαμο). Ο Γεώργιος Κανδιάνος Ρώμας ήταν ποιητής και πρόεδρος της Ιονίου Γερουσίας (1850-1856). Εχρίσθη δε

1. Hugh Gilchrist, *Bowen, Diamantina (1833 - 1893)*, Australian Dictionary of Biography, Supplementary Volume, Melbourne University Press, 2005 (pp 42-43).

2. Cazalar Lorraine, "Brisbane Memories", Queensland Women's Historical Association, 1994. *Women in History, Places of Purpose*, Nathan, Qld., Australian Institute for Women's Research and Policy.

ιππότης (commander) του τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου το 1855. Το επόμενο έτος προήχθη σε ιππότη πρώτης τάξεως (knight commander).

Η Διαμαντίνη ήταν το δέκατο από ένδεκα αδέλφια, και η μόνη κόρη της οικογένειας που ενηλικιώθηκε. Όλα τα αδέλφια της σταδιοδρόμησαν στο νέο βασίλειο της Ελλάδας. Ένας απ' αυτούς, ο Κανδιάνος-Καίσαρ, διορίσθηκε υπασπιστής του βασιλιά Όθωνα. Ο παππούς της Διονύσιος Ρώμας υπήρξε γεροϋσιαστής της Ιονίου Βουλής και ηγέτης της Πατριωτικής Επιτροπής Ζακύνθου. Ήταν ενεργό μέλος της Φιλικής Εταιρείας, φίλος του Κολοκοτρώνη, και μέγας υποστηρικτής του ελληνικού αγώνα υπέρ της ανεξαρτησίας. Οι περισσότεροι άντρες της οικογένειας υπήρξαν θερμοί υποστηρικτές του απελευθερωτικού αγώνα της Ελλάδας, παρά την ανάμειξή τους με τη βρετανική αρμοστεία των Ιονίων νήσων.

Στις 28 Απριλίου 1856, σε ηλικία είκοσι τριών ετών, η Διαμαντίνη παντρεύτηκε τον George Ferguson Bowen, τριάντα πέντε ετών, γενικό γραμματέα της βρετανικής αρμοστείας των «Ενωμένων Επαρχιών των Ιονίων Νήσων». Το 1847 ο Τζωρτζ είχε διοριστεί πρόεδρος της Ιονίου Ακαδημίας, που είχε ιδρυθεί το 1820.

Ήταν άνθρωπος των γραμμάτων και είχε συνεισφέρει αρκετά στο *Εγχειρίδιο για την Ελλάδα* του John Murray. Είχε γράψει επίσης δύο βιβλία, το *Η Ιθάκη* το 1850 και το *Άθως, Θεσσαλία και Ήπειρος*.³

Θα παραθέσω μόνο λίγες λεπτομέρειες για την προσωπικότητά του, όπως αναφέρονται από φίλους και συναδέλφους του, για να κατανοήσουμε κάπως τη σύζυγό του, και να προσπαθήσουμε να φαντασθούμε πώς θα ήταν η ζωή της τόσο μακριά από την οικογένειά της μαζί με τον George Bowen και τις συνήθειές του. Τον περιέγραφαν συχνά ως ψηλό και εύσωμο· ατομιστή, βλάκα και απεραντολόγο.

Ο Edward Lear (Βρετανός ταξιδιώτης, ζωγράφος και ποιητής του 19ου αιώνα) υπήρξε για λίγο ένας από τους στενότερους φίλους του, όμως σύντομα η φιλία σταμάτησε. Περιέγραψε τον sir George Bowen ως «ζών, κτήνος», και τον αποκαλούσε σαρκαστικά "sir Gorgeous Figginson Blowing" (σερ Μεγαλοπρεπή Κυριέ Φούσκα).⁴

Ο γάμος τους έγινε κατά το τυπικό της Αγγλικανικής Εκκλησίας στο παρεκκλήσι των ανακτόρων των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου της Κέρκυρας.

Ως γαμβρός ο Τζωρτζ πρέπει να θεωρήθηκε «λαβράκι» για την επαρχιακή κοινωνία της Επτανήσου. Περαιτέρω: η αριστοκρατική καταγωγή της Διαμαντί-

3. George Ferguson Bowen, ed. Stanley Lane-Poole, *Thirty Years of Colonial Government: A Selection From The Despatches and Letters of The Right Hon. Sir George Ferguson Bowen*, Vol. 1, London: Longmans, Green and Co and New York, 1889 (p. 16-17)

4. Susan Hyman, ed., *Edward Lear In the Levant, Travels in Albania, Greece and Turkey in Europe, 1848-1849*, John Murray, London, 1988 (p. 20, footnote).

νας λογικώς θα έθελξε τον σνομπ Τζωρτζ, ο οποίος, αν και είχε αποφοιτήσει απ' την Οξφόρδη, δεν προσερχόταν από οικογένεια με τίτλο ευγενείας.

Ο γάμος τους θα πρέπει να ενθαρρύνθηκε και να έγινε δεκτός με ευχαρίστηση και από τις δύο οικογένειες.

Αμέσως σχεδόν μετά τον γάμο ο Τζωρτζ έλαβε τον τίτλο του ιππότη στο παλάτι. Αφού εκείνος έγινε sir George Fergusson Bowen και η Διαμαντίνα ήταν πλέον lady Bowen Countess di Roma.

Το πρώτο παιδί τους, ο Εδουάρδος, γεννήθηκε στις 15 Ιανουαρίου 1857, αλλά πέθανε μέσα σε δεκαπέντε μέρες. Ετάφη στο βρετανικό κοιμητήριο της Κέρκυρας. Όχι εκεί που είναι σήμερα, αλλά στον χώρο που είναι τώρα το ξενοδοχείο Corfu Palace.

Το 1858 η Ιόνιος Βουλή ψήφισε να ενσωματωθούν τα Επτάνησα στο βασίλειο της Ελλάδος. Ο Bowen θεωρούσε ότι όλα τα Ιόνια νησιά έπρεπε να παραχωρηθούν στην Ελλάδα εκτός από την Κέρκυρα και τους Παξούς. Εξέθεσε με επιμονή αυτήν την άποψη και επιχειρηματολόγησε υπέρ της, τόσο προς τον ύπατο αρμοστή sir John Young όσο και προς τον William Gladstone. Αυτή η πρόταση –η οποία όντως συζητείτο εσωτερικώς από τους Βρετανούς σε ορισμένο επίπεδο τουλάχιστον από το 1833– απερρίφθη, έτσι η Κέρκυρα και οι Παξοί ενώθηκαν με την Ελλάδα μαζί με τα υπόλοιπα Επτάνησα.

Δεν είναι δυνατό παρά μόνο να υποθέσουμε τις απόψεις της Διαμαντίνας, και την επιρροή που μπορεί να άσκησε εκείνη ή και ο πατέρας της ως προς τις πολιτικές, στρατηγικές και διπλωματικές ιδέες του αντρός της. Όμως εκείνος είχε προτείνει ήδη από το 1850 τα εξής:

Ελπίζουμε ότι θα ημπορούσαμε να ιδούμε οιαδήποτε μέθοδο δια της οποίας η Αγγλία θα ήτο δυνατόν, αξιοπρεπώς και δικαίως, να αποδώσει τας όντως ελληνικάς νήσους εις την Ελλάδα, όσες εκείθεν της ακτής εκείνης κείνται, και να ενσωματώσει εντός της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, ως την Μάλτα και το Γιβραλτάρ, την ημιενετική, ημιαλβανική Κέρκυρα [...] Εάν η Κέρκυρα ενωθεί με την Ελλάδα, αμέσως θα βυθισθεί εις μικράν επαρχιακήν κωμόπολι, εν συγκρίσει προς την παρούσα θέσιν της ως έδρας Κυβερνήσεως και αρχηγείου στρατιωτικού σχηματισμού.

Το σχέδιο του George Bowen κατά τη γνώμη του, αν μπορούσε να θεωρηθεί πρακτικό, είχε σκοπό «να διασώσει την Μεγάλη Βρετανία από οιαδήποτε πολιτική αμηχανία και να αποδώσει αληθή ευλογία προς τους Κερκυραίους, εφ' όσον θα τους παραχωρεί όλα τα προνόμια των Βρετανών υπηκόων: ενώ ο τόπος τους θα εμπλουτισθεί από τους Αγγλούς κεφαλαιοκράτες οι οποίοι κατ' αυτήν την περίπτωση θα εγκατασταθούν παρά τας ακτάς της Αδριατικής, εις το πλέον όμορφο και ενδιαφέρον των νησιών, εις τις φωτεινότερας των θαλασσών και υπό τον ηπιότερο ουρανό».

Το 1859 ο σερ Τζωρτζ διορίσθηκε κυβερνήτης της νέας αποικίας Queensland στην Αυστραλία.

Το ζεύγος έφυγε από τη Ευρώπη στην αρχή του ευρωπαϊκού χειμώνα μαζί με το δεύτερο παιδί τους, κόρη σε βρεφική ηλικία γεννημένη στα Επτάνησα.

Έφθασαν στο Sydney και από κει πάλι με πλοίο στην Brisbane την δεκάτη Δεκεμβρίου του 1859.

Τότε άρχιζε το θερμό και υγρό καλοκαίρι της Queensland. Εκείνος ο τόπος δε γινόταν να είναι πιο διαφορετικός από τα Επτάνησα που γνώριζε η Διαμαντίνα.

Το ταξίδι ήταν μεγάλο και δύσκολο για το ζευγάρι και για το βρέφος τους.

Η Brisbane, πρωτεύουσα της Queensland, ήταν μια κατασκοπισμένη κωμόπολη πρωτοπόρων με τέσσερες χιλιάδες ψυχές και ένα απαίσιο κλίμα.

Οι ντόπιοι τούς υποδέχθηκε με ελληνικές και βρετανικές σημαίες παντού.

Σε άρθρο με τίτλο «Κίτρινα γράμματα» της 26ης Σεπτεμβρίου 1953, ο Διονύσιος Ρώμας, συγγραφέας και απόγονος της Διαμαντίνας, μας ανοίγει ένα μικρό παράθυρο στη ζωή της:

Πρόκειται για την πρώτη επίσημη εμφάνιση της Ελληνικής σημαίας στην Αυστραλία! Για να καταλάβετε όμως πώς βρίσκεται στα χέρια μου, πρέπει να σας πληροφορήσω ότι γράφτηκε από μια ρειόπαντρη ξενιτεμένη, που επικοινονούσε για πρώτη φορά με την μητέρα της. Η αδελφή του παππού μου Διαμαντίνα Ρώμα παντρεύτηκε, στα 1859, τον Άγγλο Γενικό Γραμματέα της Ιονίου Αρμοστείας Σερ Τζωρτζ Μπόουεν. Αμέσως μετά το γάμο, η λαίδη Μπόουεν ξεκίνησε με τον άνδρα της για την καινούργια του θέση. Ο φιλέλληνας αυτός (που έχει συγγράψει κι ένα ενδιαφέρον βιβλίο για τα Ιόνια Νησιά) διωρίστηκε τότε Διοικητής της νέας Αυστραλιανής Συμπολιτείας Κονήν-στλαντ. Τις εντυπώσεις της από το πρωτόγονο ακόμα εκείνο μέρος περιγράφει η νεαρή Μυλαίδη στους δικούς της [...]

Γράφει η Διαμαντίνα:

Έπειτα από δύο εβδομάδες όπου είμεθα εδώ, ο Γεώργιος και εγώ πήγαμε εις την πλησίον πόλιν όπου είναι τριάντα μίλια από εδώ! (Προσοχή, θείτσα μου! Ανό φορές το εδώ κοντά-κοντά! Φοίκη!) Ένας από τους πρώτους κυρίους εκεί, ήλθε την προτεραίαν να μας παρακαλέσει να τον κάμωμεν την τιμήν να υπάγωμεν με το αμάξι του. Εδιοικούσεν αυτός ο ίδιος με τέσσαρας ίππους και όταν ήμεθα τρία μίλια δια να φθάσωμεν, ήλθαν πεντακόσιοι έφιπποι δια να μας προϋπαντήσουν. Εμβήκαμεν εις την πόλιν με όλους αυτούς και όλαι αι οικία ήσαν σημαιοστόλιστοι και παντού η Ελληνική σημαία. Στο Brisbane [στην πρωτεύουσα] μας έδωσαν έναν μεγάλον χορόν και αι αίθουσαι ήσαν στολισμέναι με άνθη και σημαίας, και παντού η Ελληνική σημαία, δι' εμέ. Εις χορούς και κοντσέρτα και κάθε άλλο μέρος έχον πάντοτε ένα είδος θρόνου και για τον

Γεώργιον και εμέ, με τέσσαρα σκαλοπάτια και χαλιά και δύο φωτέιγ, καθώς βασιλείς! Την επερασμένην εβδομάδα ήυραν διακόσια μίλια από εδώ, έν κομμάτιον χρυσίου μεγάλον ως το κεφάλι μικρού παιδιού. Το ήύρεν ένας πτωχός και το ωνόμασαν Λαίδη Μπόουεν και το είχαν εκτεθειμένον δι' ένα σελλίνι να το ιδεί ο κόσμος. Το έφεραν και εις ημάς και η Mint [Νομισματοκοπείο] το αγόρασε χιλίας λίρας [στερλίνας].

Ορισμένες από τις παρατηρήσεις του Διονυσίου Ρώμα δεν ήσαν σωστές, π.χ. ημερομηνίες. Η επιστολή απευθύνεται σε θεία, όχι στη μητέρα της, όπως αναφέρει ο Διονύσιος. Η μητέρα της ήδη είχε πεθάνει.⁵

Δυστυχώς οι περισσότερες από τις επιστολές της Διαμαντίνας προς τους οικείους της, ενώ (υπηρετούσε) στο εξωτερικό με τον σύζυγό της, χάθηκαν στον μεγάλο σεισμό και στην πυρκαγιά της Ζακύνθου το 1953.

Οι εφημερίδες της Queensland σχολίαζαν δια μακρών την ομορφιά και την κομψότητά της. Αντίθετα ο σύζυγός της, τριάντα οκτώ ετών τότε, περιγραφόταν μόνο ως ψηλός και εύσωμος.

Φαίνεται πως όλοι ήταν γοητευμένοι από τη νέα πρώτη κυρία.

Η Διαμαντίνη πέτυχε εντυπωσιακά ως «θελκτική οικοδέσποινα» στη λιτή κατοικία του κυβερνήτη. Κατόρθωσε κατά τη διάρκεια της θητείας του συζύγου της σταδιακά να βελτιώσει το κτήριο. Οι κήποι γέμισαν από υπέροχα λουλούδια και φυτά. Η Διαμαντίνη ήταν ενθουσιώδης κηπουρός. Διάλεγε και φύτευε η ίδια πολλά από τα φυτά της κυβερνητικής κατοικίας.

Επώθηκε τότε το εξής: «Ο Οίκος του Κυβερνήτη είναι όμορφος, και φαίνεται ότι το πνεύμα του ελληνικού γούστου έχει μεταφερθεί στην αποικία μας από τη *Lady Bowen*».

Η Διαμαντίνη γέννησε τρία παιδιά στην Brisbane, τη Ζωή Καρολίνα, την Αγνή Χέρμπερτ (το όνομά της προς τιμήν του Ρόμπερτ Χέρμπερτ, πρωθυπουργού της Κουήνσλαντ και φίλου του ζευγαριού), και τον Γεώργιο Ουίλλιαμ Χάουαρντ.

Νοιαζόταν πολύ για την υγεία των νεαρών μητέρων και των βρεφών τους, οπότε ενήργησε για την ανάπτυξη του Μαιευτηρίου Lady Bowen.

Υπήρξε προστάτιδα του Ορφανοτροφείου Διαμαντίνας, του Νοσοκομείου Lady Bowen και του Ασύλου Ανιάτων Διαμαντίνας.

Η συγγραφέας Rosa Campbell Praed στο βιβλίο της *Τα παιδικά χρόνια μου στην Αυστραλία*⁶ γράφει:

5. Δ. Ρώμας: *Χρονογραφήματα*, «Σήμερα και χθες και Λίγο απ' όλα», τ. τέταρτος, Αθήναι, 1993.

6. Rosa Campbell Praed, *My Australian Girlhood, Sketches and Impressions of Bush Life*, T.F Unwin, London, 1902.

Μια νέα και όμορφη προγκίπισσα των ξωτικών – μια άλλη Ωραία Ινέζ που φαινόταν σαν να είχε ξεπεταχτεί μέσα από ένα βιβλίο ποίησης για να θαμπώσει ένα τσούρμιο αγροτόπαιδα. Δεν είχαμε δει ποτέ άνθρωπο που να μοιάζει έστω λίγο σε αυτό το εύχαρες πλάσμα, με το ευγενικό χαμόγελό της και την απαλή ξενική προφορά της. Όλο το είναι της, απ' την κορδέλα των μαλλιών της μέχρι το λεπτό μαντίλι με το μονόγραμμα και την κορώνα, έμοιαζε ν' αποπνέει άρωμα ρομαντισμού. Πρέπει πράγματι να φαίνονταν περίεργες οι τραχές συνθήκες της ζωής στην Αυστραλία σ' αυτήν την προικισμένη ελληνίδα, της οποίας τα εξαιρετα επιτεύγματα και η λεπτή γοητεία θα φαίνονταν μάλλον εκτός τόπου στην πρωτόγονη αποικία, που μόλις είχε λάβει ονομασία και αυθυπαξία.

Ο Ρόμπερτ Χέρμπερτ, πρώτος πρωθυπουργός της Queensland, υπήρξε ένας από τους φίλους και θαυμαστές της. Στις επιστολές του αναφέρει πόσο νέα κι όμορφη φαινόταν.

Όταν έφθασε ο καιρός να φύγουν οι Μπόουν –οκτώ χρόνια μετά την άφιξη τους– η πόλη είχε πλέον 15.000 κατοίκους. «Την ώρα της αναχώρησής τους χιλιάδες κόσμος συγκεντρώθηκε στους δρόμους. Η Διαμαντίνα δεν σήκωσε το κεφάλι κατά την πορεία μες απ' τον κήπο, κλαίγοντας πικρά και ίσα-ίσα ικανή να περπατήσει. Όταν έφτασε στην αποβάθρα κατέρρευσε. Χρειάστηκε να τη μεταφέρουν στην καμπίνα του πολεμικού "Πλατύπους"».⁷

Το ζευγάρι έφτασε στη Νέα Ζηλανδία, νέα θέση του Τζωρτζ, στα 1868.

Το 1873 ο σερ Τζωρτζ διορίσθηκε κυβερνήτης της Βικτωρίας στην Αυστραλία. Οι Μπόουν έμειναν στη Μελβούρνη, πρωτεύουσά της, έξι χρόνια, μέχρι το 1879.⁸

Τον Δεκέμβριο του 1873 ο σερ Τζωρτζ είπε σε ομιλία του κατά τη διάρκεια αγώνων αθλητισμού σε σχολείο: «Όλοι οι παρόντες θα συμφωνήσετε μαζί μου ότι αποτελεί ευχάριστο και ταιριαστό καθήκον για μια κόρη των ελληνικών νησιών το να απονείμει τον κότινο στους νικητές των Ολυμπιακών Αγώνων, όπως σ' εκείνους τους οποίους απαθανάτισαν από τ' αρχαία χρόνια οι ωδές του Πινδαρου και οι γνωστοί μας στίχοι του Ορατίου».

Ακολούθως άλλες μεταθέσεις έφεραν τους Μπόουν στον Μαυρίκιο το 1879 και στο Χονγκ Κονγκ το 1883.

Το 1888 ο Σερ Τζωρτζ διορίσθηκε βασιλικός αρμοστής στη Μάλτα.

7. Quentin Bryce, "Diamantina Bowen, The Clem Lack Oration delivered by Her Excellency Ms Quentin Bryce, AC, Governor of Queensland", *Royal Historical Society of Queensland Journal*, Volume 19, No 1, February 2005 (p. 576).

8. Davis McCaughey – Naomi Perkins – Angus Thumble, *Victoria's Colonial Governors 1839-1900*, Melbourne University Press, at the Miegunyah Press, 1993 (pp. 149-199).

Η Διαμαντίνια ήταν μορφωμένη και λάτρευε τη μουσική. Είπε μια φορά: «Απ' όλες τις τέχνες που καθιστούν αγαπημένη τη ζωή, η μουσική υπήρξε πάντοτε η πιο αγαπημένη φίλη μου». Μιλούσε διάφορες γλώσσες, κι απ' όσα γνωρίζουμε επικοινωνούσε με τον σύζυγό της στα ιταλικά.

Ο Σερ Τζωρτζ ήταν πολύ περήφανος γι' αυτή τη σχέση του με την Ελλάδα. Αγαπούσε κάθε τι το ελληνικό, και με κάθε ευκαιρία πετούσε και από ένα αρχαιοελληνικό ρητό.

Οι χαρακτηρισμοί για την Διαμαντίνια στον τότε τύπο ήταν κολακευτικοί: γεμάτη αυτοπειθαρχία, συμπονετική, γαλήνια, ευγενής, συγκρατημένη, και κομψή. Παραδείσιο πτηνό, καλλονή μ' εκτυφλωτικά μαύρα μάτια, αψεγάδιαστη λευκή επιδερμίδα και κορμί που θα το ζήλευαν πολλές νεαρές δεσποινίδες.

Της άρεσε το πατινάζ (σχεδόν υποχρεωτικό εθιμοτυπικό στη Μελβούρνη εκείνης της εποχής). Ο λαός την είχε σε μεγάλη εκτίμηση. Έμοιαζε σαν να είχε φέρει την αρχαία Ελλάδα κοντύτερα στην Αυστραλία.

Είναι δύσκολο να αξιολογήσουμε τον πραγματικό χαρακτήρα της Διαμαντίνιας. Ο Τύπος των αποικιών ήταν τότε ως επί το πλείστον κολακευτικός. Δεν στάθηκε δυνατό να βρω αρνητικές αναφορές για το πρόσωπό της.

Στα χρόνια των Μπόουεν άνθισε η κοινωνική ζωή της Μελβούρνης. Η λαϊκή Μπόουεν περιγραφόταν ως «ευτυχισμένη και κοσμική». Βεβαίως υπήρξε κοσμική. Αλλά ήταν αληθινά ευχαριστημένη, ικανοποιημένη;

Είχε προβλήματα υγείας λόγω της φιλάσθειας κράσης της. Επίσης ακούγονταν πολλές φήμες για την κατάσταση του γάμου της.

Δεν μπορώ παρά μόνο να εικάσω το βάρος του επίσημου βίου μέσα στον 19ο αιώνα για τη Διαμαντίνια.

Χωρίς αμφιβολία βοήθησε πολύ στη σταδιοδρομία του συζύγου της. Ήταν ευσυνείδητη γυναίκα. Όμως εκείνη η ευφυής κι ευαίσθητη γυναίκα πρέπει να αισθανόταν μεγάλη πίεση, αφού συμβιβαζόταν επί χρόνια και χρόνια με την ανοησία του ρόλου της οικοδέσποινας κατά παραγγελία, με τη ζωή πλάι σ' έναν τόσο δύσκολο σύζυγο, με την υποχρέωση να εξυπηρετεί κάθε καρδιάς καρύδι από εκείνους τους «αποικιακούς» επαρχιώτες. Οι επισκέψεις της στην πατρίδα ήσαν σπάνιες, αλλά σε μια περίπτωση απουσίασε επί δύο χρόνια σχεδόν. Τούτο μας αφήνει περιθώριο για περαιτέρω εικασίες.

Ο Μάρκους Κλάρκ έγραψε το ποίημα «Αποχαιρετισμός στη Λαίδη Μπόουεν», το οποίο μελοποίησε ο Άλφρεντ Πλάμπτον.⁹

Αφού συνταξιοδοτήθηκε ο σύζυγός της, το ζεύγος εγκαταστάθηκε στο Λον-

9. Marguerite Hancock, *Colonial Consorts, The Wives of Victoria's Governors 1839-1900*, Melbourne University Press, The Miegunyah Press, 2001 (p. 139-140).

δίνο μαζί με τις δύο ανύπαντρες κόρες. Η Διαμαντίνα παρακολουθούσε τη λειτουργία στην ελληνορθόδοξη εκκλησία της Μόσκας Ρόουντ (Moscow Road) του Λονδίνου.

Πέθανε από βρογχίτιδα στο Λονδίνο το 1893. Ήταν εξήντα ετών. Ετάφη στο κοιμητήριο Κενσλ Γκρήν (Kensal Green Cemetery) του Λονδίνου.

Περίληψη / Summary

Κοντέσα Διαμαντίνα ντε Ρώμα, Lady Bowen. Η ζωή και το έργο της (1833-1893). Η πολιτική επιρροή της στα Επτάνησα και την Αυστραλία τον 19ο αιώνα.

On the life and work of Contessa Diamantina Roma, Lady Bowen: her political influence in the Ionian Islands and in Australia in the 19th century.

ΕΝΑΣ ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΣ ΓΙΑΤΡΟΣ,
ΜΙΑ ΑΓΓΛΙΔΑ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΣΣΑ
ΚΑΙ ΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ 1826

Γεώργιος Ν. Βλαχάκης

Αν και περίοδος των Φώτων,¹ ο ελληνικός 18ος αιώνας και το κομμάτι εκείνο του 19ου που διανύθηκε πριν από την Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του ανεξάρτητου κράτους, παρέμεινε στο σκοτάδι ή έστω στο ημίφως, τουλάχιστον όσον αφορά στην επιστημονική σκέψη του καιρού εκείνου, για ένα μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα. Σήμερα ένα μεγάλο μέρος του έργου των ελλήνων λογίων της προεπαναστατικής περιόδου έχει μελετηθεί επαρκώς, ωστόσο εξακολουθούν να παραμένουν ζητούμενα τα οποία καλείται να εξετάσει η ιστορική έρευνα. Στις συνιστώσες εκείνες της πνευματικής ζωής του ελληνισμού στην καθ' ημάς Ανατολή, που επιμένουν ακόμα και σήμερα να περιβάλλονται από ένα πέπλο ομίχλης, συγκαταλέγονται και τα επιστημονικού περιεχομένου κείμενα που δεν γράφτηκαν στα ελληνικά. Τα περισσότερα από αυτά είναι άρθρα ή βιβλία γραμμένα στα ιταλικά από επτανήσιους («ατροφιλόσοφους»), σύμφωνα με την ορολογία της εποχής. Το γεγονός αυτό μάλιστα οδήγησε σε ένα βαθμό τους ιστορικούς της επιστήμης να εντάξουν τα ιδιότυπα αυτά συγγραφικά εγχειρήματα όχι στο corpus της αντίστοιχης ελληνικής παραγωγής αλλά μάλλον σε εκείνο της ιταλικής παράδοσης του ύστερου Διαφωτισμού.

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν για παράδειγμα τα έργα των αδελφών Καρβούρη από την Κεφαλονιά, που φιλοδοξούμε να παρουσιάσουμε σε ένα επόμενο δημοσίευσμά μας,² του Niccolo Dallaporta, που δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας,³ του Άγγελου Μελισσηνού, από την Κεφαλονιά επίσης, που σπούδασε

1. Για τη χρήση του όρου, όπως και του ευρύτερα χρησιμοποιούμενου «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», καθώς και τη σχετική νοηματοδότησή τους, υπάρχει σήμερα μια σημαντική βιβλιογραφία. Ενδεικτικά σημειώνουμε με βάση τη χρονολογική σειρά έκδοσής τους ορισμένα από τα σχετικά βιβλία: Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 2009. – Άλκης Αργέλου, *Των Φώτων*, Αθήνα, Ερμής, 2000. – Πασχάλης Κιτρομηνίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999. – Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005

2. Για τους αδελφούς Καρβούρη έχει ήδη δημοσιευθεί μία ενδιαφέρουσα μυθιστορηματική βιογραφία, Petrie Harboui, *The Brothers Carburri*, A & C Black, 2002.

3. Για τη σχέση των ελλήνων σπουδαστών με το Πανεπιστήμιο της Πάδοβα και τα ιτα-

ιατρική στην Πάδοβα και αρθρογράφησε στο περίφημο περιοδικό της εποχής τον *Ερμή τον Λόγιο*,⁴ αλλά και του Γεώργιου Θεριανού (1775-1850).

Για τον τελευταίο, μια χαρακτηριστική περίπτωση λόγιου, που ξεπερνά τα εθνικά στερεότυπα και αναδεικνύει τα κοσμοπολίτικα χαρακτηριστικά του ρεύματος εκείνου, που στον βηματισμό του ελληνισμού προς την ανεξαρτησία είναι ευρύτερα γνωστό ως «Νεοελληνικός Διαφωτισμός», θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

Αν και ο Θεριανός υπήρξε μια από τις πλέον δραστήριες μορφές της ελληνικής διανόησης κατά την περίοδο όπου τα Επτάνησα αναζητούν την ταυτότητά τους και τη σύνδεσή τους με τη μητροπολιτική Ελλάδα, ελάχιστα είναι γνωστά γι' αυτόν και τα περισσότερα από δεύτερο χέρι.

Ωστόσο τα στοιχεία που συνθέτουν το ιδιόμορφο μωσαϊκό της ζωής του Θεριανού φαίνεται ότι αρκούν για να δώσουν την εικόνα ενός κοσμοπολίτη της εποχής, που μοιάζει να ισορροπεί ανάμεσα στον τυχοδιωκτισμό και την επιστημονόφνη. Τα περισσότερα, ενδεχομένως και οπωσδήποτε τα πλέον συγκεντρωμένα για τον Θεριανό, τα αντλούμε από το γνωστό πόνημα του Γεωργίου Τυπάλδου-Ιακωβάτου ή Γεωργαντάρα (1814-1883) *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας* (1837), το οποίο μετά από πολυετή παραμονή σε χειρόγραφη μορφή στη βιβλιοθήκη του Ληξουρίου, εκδόθηκε το 1982 με τη φροντίδα του Σπύρου Ασδραχά.⁵

Για την ιστορία σημειώνουμε ότι ο Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος υπήρξε μία από τις πλέον αμφισβητούμενες μορφές της νεώτερης ελληνικής πολιτικής ζωής.⁶ Ο Σπύρος Ασδραχάς αναφέρεται σε αυτόν ως έναν ουτοπιστή, που στις μαχητικές αγορεύσεις του στο κοινοβούλιο ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το κυρίαρχο ρεύμα της εποχής του, τον ελληνοκεντρικό εθνισμό.⁷

Ο Θεριανός του Τυπάλδου-Ιακωβάτου είναι προφανώς παραμορφωμένος

λικά πανεπιστήμια γενικότερα, βλ. George N. Vlahakis, "The introduction of classical physics in Greece. The role of the Italian Universities and publications", *History of Universities*, 1998, pp. 157-180.

4. "The Enlightenment in sciences. The Scholarly Hermes and its contribution to the popularization and the development of science in Greece in early 19th century", *History of science*, xxxvii (1999), pp. 319-345.

5. Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Έκδοση-Εισαγωγή-Σχόλια Σπύρος Ι. Ασδραχάς, εκδόσεις Ερμής, 1982.

6. Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, ό.π., Εισαγωγή, σ. ζ'-μζ'

7. Γράφει ο Σπύρος Ασδραχάς: «Το Γεώργιο Τυπάλδο-Ιακωβάτο τον ξέρουμε από τις λίγο-πολύ περιέργες εμφανίσεις του στο ελληνικό κοινοβούλιο, [...], αντίθετος στο κυρίαρχο πνεύμα της εποχής του, στον ελληνοκεντρικό εθνισμό, συνταντισμένος πολιτικά με το Βούλγαρη, πολέμιος του αυτοκέφαλου της εκκλησίας, της αφομοίωσης της Επτανήσου, των απελευθερωτικών κινήματων στην Κρήτη και στην Ηπειροθεσσαλία, πάνω από όλα πολέμιος του

από την προσωπική έχθρα του δεύτερου. Υπήρξε καθηγητής της Ιατρικής στην αρχή και της Φυσικής στη συνέχεια, σε μία επαγγελματική πορεία που κατά τον Τυπάλδο ποτέ δεν μπόρεσε να φτάσει τους στόχους που είχε θέσει ο Θεριανός, δηλαδή μία ακαδημαϊκή καριέρα σε πανεπιστήμιο του εξωτερικού και τη διεθνή αναγνώριση.⁸

Ο Θεριανός γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1775 και ήταν από «ταπεινό γένος», όπως με αποστροφή σημειώνει ο Τυπάλδος. Σπούδασε ιατρική στη Μάλτα και σύμφωνα με ορισμένους βιογράφους του στην Πάδοβα και στη συνέχεια «γυρεύοντας να ζήσει έτρεξε στα Γιάννινα, στην Τουρκιά, μη περνώντας αλλού. Εκεί εκατόντησε να γένει γιατρός του Μουκτάρ πασά και σύντροφος του Κωλέτη, γιατρού του Βελή πασά, όμοιου του, α δεν είν' άλλο στες ιατρικές γνώσεις».⁹

Η απαξίωση της επιστημοσύνης όμως του Θεριανού δεν φαίνεται να πιστοποιείται άμεσα τουλάχιστον από άλλες πηγές που αναφέρονται σε εκείνη την περίοδο και φαίνεται να είναι οπωσδήποτε πιο αντικειμενικές. Πρόκειται για αναφορές που συναντά κανείς σε περιηγητικά κείμενα της εποχής και όπως προκύπτει από την ανάγνωσή τους αντιμετωπίζουν τον Θεριανό αν όχι με σεβασμό τουλάχιστον με εκτίμηση.

Για παράδειγμα μια σκιαγραφία του Θεριανού διαβάζει κανείς στο έργο του John Galt (1779-1839) *Letters from the Levant* (1813): *"It was dark before I reached the house, and when I entered his room, I found him immersed in study. On the table before him lay many books with marks in them. On his head was a white night-cap; and being dressed in black, his appearance was becomingly philosophical. Beside him sat a lively-looking young man disconsolately playing on the guitar. The first salutations and welcomings were scarcely finished, when the two gentlemen began to bewail to me their total want of all society. The Doctor is a sensible and ingenious man. He has published a small work in Italian, at Malta, on the Brunonian system, which he has professedly adopted."*¹⁰

Ακόμα μια σύντομη αναφορά έχουμε στο έργο του ίδιου συγγραφέα *The life of Lord Byron* (1830) και αρκετά περισσότερα στοιχεία στο βιβλίο του ση-

πανσλαβισμού, [...]), ό.π., Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, Εισαγωγή, σ. ζ'.

8. Γράφει σχετικά ο Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, ό.π., σ. 46: «Από την Ιταλία περνώντας στη Φρόντσα επέσωσε παλ' ένα φελλαδάκι, προσμένοντας να γένει μέλος κανενός καταστημάτου, αλλά τον ήρθε η ίδια τέχνη. Στην Αγγλία τέλος πάντων, όπου επάντευε πως θέλει ανοίξουνε διάπλατα οι πόρτες της Βασιλικιάς Εταιρίας να τον δεχθούνε, έκαμε στάση μένοντας ευχαριστημένος και στην καθέδρα του σχολειού των Κορφών».

9. Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, ό.π., σ. 46.

10. John Galt, *Letters from the Levant*, 1813, p. 81-82.

μαντικού άγγλου γιατρού και περιηγητή και μέλους της Βασιλικής Ακαδημίας sir Henry Holland (1788-1873) *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly Macedonia & c. during the years 1812 and 1813*, London 1819.

Ο Holland παρουσιάζει τον Θεριανό ως μέλος της αυλής του Βελλή πασά, γιου του Αλή πασά, και προσωπικό του γιατρό. Η εικόνα που μας δίνει είναι πως ο Θεριανός θεωρείται ο πιο σημαντικός από το ιατρικό προσωπικό του Βελλή αλλά παράλληλα και παρουσιάζεται και ως έμπιστος αυλικός που θέλει να εντυπωσιάσει τους ξένους.

Επομένως στο σημείο αυτό παρά την υπερβολή στην έκφραση φαίνεται πως ο Τυπάλδος δεν απέιχε πολύ από την αλήθεια όταν με δεικτικό ύφος σχολίαζε: «εκεί, σκύφτοντας ως κάτω και φιλώντας την ποδιά του Τούρκου, έμαθε να προσκυνάει σαν Αλή Πασάδες τους ανωτέρους του και να κάνει αυτός τον Αλή Πασά με τους κατώτερους του».

Μετά την παραμονή του στα Γιάννενα, την Τριπολιτσά και τη Λάρισα, ο Θεριανός φεύγει για την Ιταλία. Παρά την και στην περίπτωση αυτή αρνητική αποτίμηση του Τυπάλδου (γράφει μεταξύ άλλων: «[ο Θεριανός] εκαταφρονήθηκε, εσθήσθηκε και αλισμονήθηκε»), που φυσικά τώρα πια δεν μας εκπλήσσει, φαίνεται πως ο ταξιδευτής γιατρός της ιστορίας μας άφησε το αποτύπωμά του στη χώρα που πνευματικά φαίνεται να θεωρούσε πατρίδα του.

Εκεί εκδίδει κάποια από τα ιατρικά του πονήματα που έχουν σχέση με την παθολογία και το ουροποιητικό σύστημα.

Μεταξύ αυτών το βιβλιαράκι με τίτλο *Delle variazioni dell' umano organismo nel corso della sua vita*, Bologna 1824, το οποίο προκάλεσε ορισμένες συζητήσεις και την έκδοση μιας απάντησης ως προς τις θέσεις του Θεριανού από τον Giuseppe Ferri με τίτλο *Riflessioni del dottor Giuseppe Ferri intorno ai cenni analitici di nuoni principi di patologia generale di Giorgio Teriano: Lette nella Societa Medico-Chirurgica di Bologna*, 1825.

Παράλληλα γίνεται αντεπιστέλλον μέλος της Academia Medico-Chirurgica της Νάπολης. Ακόμα έρχεται σε αντιπαράθεση με τον σημαντικό ιταλό γιατρό Giacomo Antonio Tommasini (1768-1846), καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Bologna, οπαδό της ομοιοπαθητικής, εχθρό του εμβολίου για την ευλογία και σύζυγο της Antonietta Tommasini, ριζοσπάστριας συγγραφέως και φίλης του ποιητή Giacomo Leopardi.

Ο Θεριανός αναπτύσσει τις αντιρρήσεις του στο φυλλάδιο *Sullo stimolo e contro-stimolo. Contro il sistema di Tommasini*, που εκδόθηκε στην Πίζα.

Στη συνέχεια ο Θεριανός ταξιδεύει στο Παρίσι. Εκεί βρίσκεται γύρω στο 1825, όπου τυπώνει το βιβλίο του *Principe fondamentaux de la Philosophie medicale... par G. Theriano, Medecin Grec*. Ο τελευταίος αυτοπροσδιορισμός

δίνει προφανώς και την τελική απάντηση στο αν ο Θεριανός αισθανόταν πραγματικά Έλληνας.

Φυσικά και στην περίπτωση αυτή ο Τυπάλδος του τη ...φυλάει. Ενημερωμένος καθώς φαίνεται πολύ καλά για τη σταδιοδρομία του Θεριανού, του καταλογίζει αποτυχία στην προσπάθειά του να βρει ακαδημαϊκή θέση στη Γαλλία, όπως αμέσως μετά και στην Αγγλία, όπου σημειώνει πως πολύ θα ήθελε να γίνει μέλος της Royal Society.

Εκεί, ωστόσο, συναντά τον Frederick North, κόμη Guilford, και εξασφαλίζει την έδρα της Συγκριτικής Ανατομίας στην Ιατρική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας.

Μεσήλικας πια όταν φτάνει με τα μπαγκάζια του στο λιμάνι της Κέρκυρας φαίνεται πως δεν γεμίζει το μάτι του Τυπάλδου, που γράφει μάλλον με χολή παρά με μελάνι: «δεν εγγώριζε καμία θρησκεία και καμία ηθική· με όλους του όρκους που έκανε σε κάθε περίπτωση, δεν τον έμελλε δια τιμότητα, παρά έβανε κατά νου το σκοπό του και με όσους τρόπους του έδιν' η εμπειρία του, όρμα εμπρός, [...], να κακοποιήσει τον ευεργέτη του ή να του λέγεται άκρος φίλος, να βρίσει και να πάρει συμπάθειο με κάθε λογής τρόπο αρκεί να έκανε το σκοπό του».¹¹

Ο Θεριανός, ωστόσο, διατηρεί την έδρα του και στη συνέχεια, μετά την κατάργηση της Ιατρικής Σχολής το 1828, γίνεται καθηγητής της Πειραματικής Φυσικής.

Ακόμα φτάνει να αναλάβει καθήκοντα εφόρου στην Ιόνιο Ακαδημία, μια θέση με σημαντική επιρροή, και έφορος των Υγειονομικών της Ιονίου Πολιτείας.

Ίσως και με την ιδιότητά του αυτή το 1830 θα δημοσιεύσει την έκθεσή του για τις ασθένειες που εμφανίστηκαν στην Κέρκυρα το 1829 (*Rapporto medico sulle malattie occorse durante l'anno 1829 nella citta ed isola di Corfu*, Corfu, 1830)

Τη δεκαετία του 1830 φαίνεται μάλιστα πως αυξάνει την παραγωγικότητά του, τουλάχιστον όπως προκύπτει από τη σχετική εργογραφία, με δημοσιεύσεις σε σημαντικά ιταλικά, κυρίως ιατρικά περιοδικά, όπως το *Bolletino delle scienze mediche di Bologna*, η *Giornale delle scienze mediche* και η *Giornale delle scienze medico-chirurgiche*. Εκείνη την εποχή έχουμε και τα πρώτα του έργα, που αναφέρονται στη χρήση του ηλεκτρικού ρεύματος ως θεραπευτικού μέσου, μια τάση που ήταν του συρμού εκείνη την περίοδο στους ευρωπαϊκούς ιατρικούς κύκλους. Το 1836 εγκαταλείπει την Κέρκυρα, έχοντας ίσως φτάσει στα όρια της μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ αυτού και της πόλης, στην οποία έμεινε

11. Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, ό.π., σ. 46-47.

για έντεκα περίπου χρόνια. Επιστρέφει στην Ανατολή. Γίνεται προσωπικός γιατρός στην αυλή του Mustafa Nuri Pasha (1798-1879), στην Κωνσταντινούπολη, και μάλιστα αμοιβεται από τον ίδιο και όχι από τα κρατικά ταμεία. Τον Φλεβάρη του 1841 θα περάσει από τις Σέρρες και το 1842 θα γράψει ένα ακόμα άρθρο σχετικό με τις εφαρμογές του ηλεκτρισμού στην ιατρική, που δημοσιεύεται το 1842 στη *Revue Scientifique et industrielle* με τίτλο "Theorie Des Courants electriques appliqué a la physiologie, a la Pathologie et a la Therapeutique". Το τελευταίο κατά πάσα πιθανότητα έργο του είναι το *Essai d'une theorie sur la nature l' agent don't l'influence produit le cholera-morbus epidemique*, Paris, 1848.

Παρατηρούμε αντίστοιχα και τη στροφή στη γαλλική γλώσσα, που είναι η επίσημη επιστημονική γλώσσα στους κύκλους της Υψηλής Πύλης.

Στο μεσοδιάστημα ωστόσο, πριν η τυχοδιωκτική του φύση τον αναγκάσει να αφήσει την Κέρκυρα, ο Θεριανός έχει προλάβει να έρθει σε δημόσια αντιπαράθεση με τον Ανδρέα Κάλβο.

Λίγο νωρίτερα, το 1829, είχε δημοσιεύσει τη σύντομη εξιστόρηση *Storia della malattia e della cause della morte del capitano Raffaello Burattini* και το 1826 το βιβλιαράκι *Su I Progressi delle Scienze*, την πρώτη ίσως απόπειρα αυτόνομης έκδοσης μιας «ιστορίας» των επιστημών στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, γραμμένης έστω στα ιταλικά.

Το ενδιαφέρον ωστόσο στην έκδοση αυτή βρίσκεται στις πρώτες σελίδες, όπου ο Θεριανός την αφιερώνει στην λαίδη Emily Ponsonby.

Η Emily Ponsonby (1798-1877) δεν ήταν απλώς μια κυρία της αγγλικής κοινότητας της Κέρκυρας. Ήταν μέλος της υψηλής κοινωνίας της Αγγλίας, κόρη του τρίτου κόμη Bathurst και σύζυγος του στρατηγού sir Frederic Cavendish Ponsonby, ήρωα του αγγλικού στρατού, ο οποίος έμεινε στην Κέρκυρα για περίπου ένα χρόνο το 1825, ως αρχηγός των αγγλικών στρατευμάτων, πριν διοριστεί κυβερνήτης της Μάλτας.

Όπως διαφαίνεται από το ύφος της αφιέρωσης, που την υπογράφει χρησιμοποιώντας τον αγαπημένο του υπερθετικό βαθμό "umilissimo, devotissimo, ed ossequissimo Servitore" –ο πιο ταπεινός, αφοσιωμένος και υπάκουος υπηρέτης Σας–, ο θαυμασμός του Θεριανού για την εικοσιεπτάχρονη κυρία του ήταν κάτι περισσότερο από κοινωνική αναγνώριση.

Ο ίδιος μάλιστα αναφέρει πως δεν πρόκειται για μια απλή ένδειξη σεβασμού προς κάποια που αναμφίβολα τον αξίζει αλλά για μια αφιέρωση στις χάρες της ψυχής της.

Πώς υποδέχθηκε η όμορφη αγγλίδα αριστοκράτισσα τη δημόσια μάλιστα έκφραση θαυμασμού από τον ταπεινό ζακυνθινό γιατρό δεν το γνωρίζουμε.

Αν όμως αναλογιστούμε την έστω κακοπροαίρετη περιγραφή του Τυπάλ-

δου: «Φτάνοντας εδώ επαρησιάσθηκε πενήντα χρονώνε γέροντας, μ' ένα του πρόσωπο μήτε αντρίκιο μήτε γυναικείο, με μάτια σαν ψαριού και σαν παντοτινά σκιασμένα και μ' ένα κρανίο πιτακωμένο σα γάτας, άσχημες εικόνες της ψυχής του»¹² σίγουρα ο Θεριανός δεν είχε την τύχη με το μέρος του.

Την είχε όμως, όπως πιστεύουμε, και φάνηκε από τη σύντομη αυτή εξιστόρηση της ζωής του σε συνδυασμό με τις ικανότητές του σε άλλα πεδία.

Και αν δεν κατάφερε να ξεφύγει από την επαρχιώτικη σε σχέση με τις προσδοκίες του Ανατολή ίσως αυτό έγινε γιατί στην πραγματικότητα εκεί ανήκε.

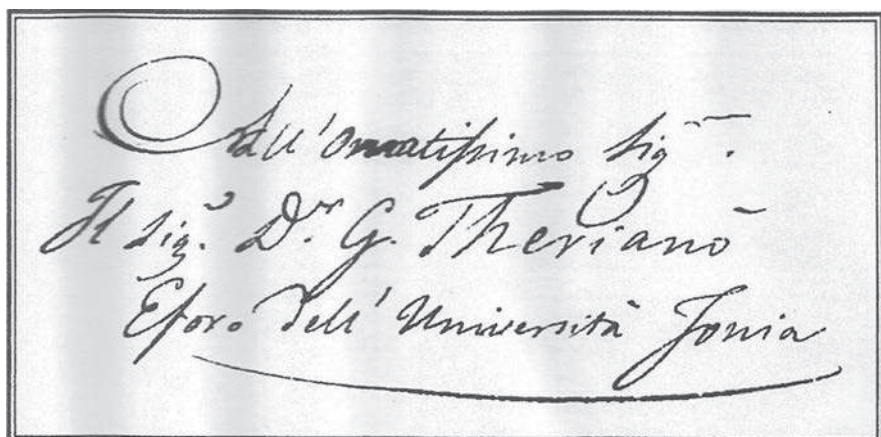
Όπως και νάχει δεν έπαυσε να είναι, όπως έλεγαν κάποτε, ένας άνθρωπος του καιρού του και φεύγοντας από τη ζωή το 1850 μάλλον θα μας έκλεινε το μάτι ευχαριστημένος για τη συλλογή εμπειριών από εβδομήντα πέντε χρόνια που σίγουρα δεν κύλησαν βαρετά και άχρωμα.

Περίληψη / Summary

Η εργασία μας μελετά τη ζωή και το έργο του γιατρού Γεωργίου Θεριανού (1775-1850) στο πλαίσιο του κοσμοπολίτικου χαρακτήρα των Επτανήσων του πρώιμου 19ου αιώνα. Ιδιαίτερα μας ενδιαφέρει η ένταξη του έργου αυτού στο ευρύτερο corpus των επιστημονικών κειμένων που γράφτηκαν από επτανήσιους συγγραφείς και που ακόμα δεν έχουν τύχει της προσοχής που τους πρέπει στην ελληνική ιστοριογραφία και ειδικότερα στην ιστορία των επιστημών. Ιδιαίτερη μνεία θα γίνει για το βιβλίο του Θεριανού *Su I Progressi delle Scienze* που κυκλοφορεί στην Κέρκυρα το 1826 και είναι αφιερωμένο στην αγγλίδα αριστοκράτισσα Emily Ponsonby που βρισκόταν εκείνη την περίοδο στην Κέρκυρα.

Our paper discusses the life and the work of the physician Georgios Therianos (1775-1850) in the context of the cosmopolitan character of the Ionian Islands during the early 19th century. Of particular interest is the inclusion of Therianos' work in the wider corpus of scientific texts written by authors of Ionian islands' origin in foreign languages like Italian and French and they have not been studied carefully up to now. A particular interest will be Therianos' book *Su I Progressi delle Scienze*, which published in Corfu in 1826 and was dedicated to the English noblewoman Emily Ponsonby who was at that time in Corfu.

12. Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, ό.π., σ. 46.

Ο Αὐτοματισμὸς τῆς
τῆς Δ^ρ Γ. Θεριανῶ
Εφορ. τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς

Απόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Α. Κάλβου πρὸς τὸν Γ. Θεριανὸν (Κέρκυρα, 3 Μαΐου 1837)
[Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, *Νεότερα Καλβικά*, Περίπλους 1999, σ. 140].

ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΙ ΣΤΗ ΣΑΜΟ (18ος - 19ος ΑΙ.)

Εμμανουήλ Γ. Βαρβούνης

Η παρουσία των Επτανησίων στη Σάμο χρονολογείται στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα.¹ Ο Βασίλειος Καριώτογλου πάλι, αναφερόμενος διεξοδικότερα στο ζήτημα, επισημαίνει ότι πριν από την Επανάσταση του 1821 στη Σάμο διαβιούσαν ελάχιστοι Επτανήσιοι, αναφέρει δε χαρακτηριστικά τις οικογένειες των Θεοδώρου Σπάθη και Γερασίμου Σβορώνου, αλλά και τις οικογένειες Βαλσάμου και Σκλάβου, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια, και τοποθετεί χρονικά την εγκατάσταση των Επτανησίων στη Σάμο στα πρώτα χρόνια της ηγεμονίας της Σάμου, δηλαδή μετά το 1834, αποδίδοντάς την στα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στο νησί.²

Ωστόσο, οι σποραδικές πρώτες εγκαταστάσεις των Επτανησίων στη Σάμο, και μάλιστα στο ταχύτατα τότε αναπτυσσόμενο λιμάνι του Λιμένου Βαθέος, της σημερινής πόλης της Σάμου, το οποίο έμελε μετά το 1854 να αποτελέσει την πρωτεύουσα του νησιού, είχαν ήδη αφήσει και τα συμβολικά τους σημάδια: το 1781, όπως μας πληροφορεί ο Εμμ. Κρητικίδης,³ κατά την οικοδόμηση του μετοχίου της μονής Ζωοδόχου Πηγής στον Λιμένα Βαθέος,⁴ οι δύο υποστάσεις του

1. Χρ. Λάνδρος, «Η σαμιακή μετανάστευση τον 20ό αιώνα», *Σαμιακές Μελέτες* 6 (2003). *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος κατά τον 20ό αιώνα»*, σ. 132. Με όψεις της παρουσίας Επτανησίων στη Σάμο έχει ήδη ασχοληθεί η Μ. Βλασσοπούλου, «Όταν το Ιόνιο συναντά το Αιγαίο. Ιόνιοι υπήκοοι στη Σάμο (19ος αι.)», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Παριονίου Συνεδρίου*, Α. Κοινωνία – Θεσμοί 2.Α., Κύθηρα 2009, σ. 65-80.

2. Βασίλ. Καριώτογλου, *Οι εν Λιμένι Βαθέος Σάμου ενοριακοί ναοί του αγίου Νικολάου, του αγίου Σπυρίδωνος, των αγίων Θεοδώρων και του αγίου Χαράλάμπους*, Λιμνή Βαθέος χ.χ., σ. 46. Πρβλ. και Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, Αθήνα [2001], σ. 94-104.

3. Στο έργο Εμμ. Κρητικίδης, *Περίβασις εις τας μονάς και τα μετόχια της Σάμου κατά τα 1854*, εν Ερμουπόλει 1873 (β' έκδ.), κατά πληροφορία του Βασίλ. Καριώτογλου, *Οι εν Λιμένι Βαθέος Σάμου ενοριακοί ναοί του αγίου Νικολάου, του αγίου Σπυρίδωνος, των αγίων Θεοδώρων και του αγίου Χαράλάμπους*, ό.π., σ. 46-47.

4. Βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Ναοί και ενοριακό σύστημα στη Σάμο από τον 19ο αιώνα ως σήμερα: από την πολυεδομική εξέλιξη στην ιδεολογική συγκρότηση», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 92-99.

νεόδητου ναού αφιερώθηκαν στον Άγιο Σπυρίδωνα και στον Άγιο Διονύσιο, προστάτες αγίους των Κερκυραίων και των Ζακυνθίων αντιστοίχως.⁵

Πράγματι, όχι μόνο ο χρόνος, αλλά και ο τόπος της εγκατάστασης σχετίζεται με το εμπόριο και την διάθεση των Επτανήσιων να δραστηριοποιηθούν επιχειρηματικά σε ένα ευνοϊκό θεσμικό και οικονομικό περιβάλλον, το οποίο τότε η Σάμος εξασφάλιζε. Κατά κανόνα, οι Επτανήσιοι της Σάμου εγκαταστάθηκαν στο μεγάλο φυσικό λιμάνι του Λιμένος Βαθέος, από το οποίο διεξαγόταν το κυριότερο μέρος του σαμιακού εμπορίου, συμβάλλοντας μάλιστα καθοριστικά στο σχηματισμό της νέας πόλης, η οποία τελικά έγινε πρωτεύουσα της ηγεμονίας της Σάμου, με τα σπίτια που έχτισαν και τις αστικές ιδιοκτησίες που απέκτησαν.⁶

Ήταν λοιπόν το επτανησιακό εμπόριο και το ανάλογο δίκτυο που ανέπτυξαν οι υπό βενετική κατοχή Επτανήσιοι, που τους οδήγησε μέχρι με τη Σάμο, και καθόρισε την εγκατάστασή τους εκεί, τόσο κατά τη διάρκεια της ενετοκρατίας στα Ιόνια νησιά, όσο και μετά από αυτήν, καθώς οι Επτανήσιοι έμποροι ζητούσαν πλέον ευνοϊκό περιβάλλον για τη φιλοξενία των οικονομικών δραστηριοτήτων τους.⁷ Όπως η σχετική βιβλιογραφία μας πληροφορεί, το προξενικό δίκτυο της Επτανήσου Πολιτείας περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, και προξενικές αρχές στη Σάμο, όπου βεβαίως είχαν ήδη εγκατασταθεί κάποιοι Επτανήσιοι.⁸

Την εγκατάσταση των Επτανήσιων κατά κύριο λόγο στον Λιμένα Βαθέος, συναρτημένη πάντοτε με το εμπόριο κρασιού και την άσκηση της εμπορικής ναυτιλίας, αναφέρουν και άλλες σαμιακές πηγές. Για παράδειγμα, ο Γ.Ι. Σταυρινί-

5. Βλ. σχετικά Μ.Γ. Βαρβούνης, «Ιστορικά και λαογραφικά του Ι. Ναού Αγίου Σπυρίδωνος Σάμου», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 93: 833 (2010), σ. 151-162, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, με την εξιστόρηση της διαχρονικής πορείας και προσφοράς του ναού.

6. Χρ. Λάνδρος, «Λιμήν Βαθέος Σάμου. Γέννηση και εξέλιξη ενός διοικητικού κέντρου (19ος-20ός αιώνας)», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Σάμου, φυσιογνωμία και εξέλιξη»*, Αθήνα 1998, σ. 15-38. Με τους επιφανείς Επτανησίους της Σάμου, ιδιαίτερα δε με όσους από αυτούς ανέλαβαν υποπροξενεία Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής έχει ασχοληθεί η Μ. Βλασσόπουλου, «Όταν το Ιόνιο συναντά το Αιγαίο. Ιόνιοι υπήκοοι στη Σάμο (19ος αι.)», *ό.π.*, σ. 65-80.

7. Γερ. Δ. Παγκράτης, «Μεταξύ Ιονίου και Αιγαίου: Επτανήσιοι καραβοκύρηδες στο θαλάσσιο εμπόριο της Χίου (1804-1806)», *Ιόνιος Λόγος* 3 (2011). *Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη της Εύης Ολυμπίου*, σ. 226.

8. Πρβλ. Γερ. Δ. Παγκράτης, «Η Επτανησιακή παροιμία της Σμύρνης στις αρχές του 19ου αιώνα (1800-1807)», *Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 36 (2004-2005), σ. 223-255. – Ο ίδιος, «From the Ionian Islands to the 'White Sea': Ionian Shipping in the Port of Smyrna in the years of the Septinsular Republic», *Journal of Mediterranean Studies* 19: 2 (2010), σ. 335-350. – Ο ίδιος, «Il Consolato della Repubblica Setinsulare (1800-1807) a Genova», υπό δημοσίευση στο *9th Annual Mediterranean Studies Association in Genoa, Italy*, (Genoa, 24-27 May 2006).

δης γράφει στα τέλη του 19ου αιώνα: «Οι δε Επτανήσιοι, ιδίως Κεφαλλήνες, μόλις περί τα τέλη της παρελθούσης εκατονταετηρίδος μετέβησαν εις Βαθύ»,⁹ για να μας πληροφορήσει σε άλλο σημείο του έργου του ότι κατά κύριο λόγο οι Επτανήσιοι εγκαταστάθηκαν στον Λιμένα Βαθός.¹⁰ Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης πάλι, ο κύριος ιστορικός της Σάμου, γράφει ότι κατά τον 19ο αιώνα εγκαταστάθηκαν στον Λιμένα Βαθός «οικ ολίγοι, ιδίως εκ Κεφαλληνίας ορμώμενοι»,¹¹ οι οποίοι με τα σπίτια που έχτισαν και με τις εμπορικές σχέσεις που ανέπτυξαν, ιδίως με την οθωμανική αυτοκρατορία και τη Ρωσία, συνετέλεσαν ώστε το μέχρι τότε σχεδόν ακατοίκητο αυτό μέρος να μεταβληθεί σε κωμόπολη.¹²

Περιγράφοντας το 1834 τον Λιμένα Βαθός Σάμου, τη μελλοντική πρωτεύουσα του νησιού, ο Ιω. Λεκάτης γράφει ότι οι περισσότεροι από τους κατοίκους του ήταν Επτανήσιοι «ων η ζωή φεύγουσα τους ανστηρούς νόμους της πατρίδος των, τους εβίασε να φύγωσιν εκείθεν», με την επιπρόσθετη πληροφορία ότι οι περισσότεροι από αυτούς είχαν νυμφευθεί γυναίκες από τη Σάμο, ώστε πλέον να θεωρούν το νησί πατρίδα τους.¹³ Ο Μαν. Βουρλιώτης σχετικά υποστηρίζει ότι οι Επτανήσιοι εγκαταστάθηκαν στη Σάμο από το τέλος του 18ου αιώνα, οι πλέον μορφωμένοι ανέλαβαν τα υποπροξενεία των Μεγάλων Δυνάμεων στο νησί, ενώ επιδόθηκαν κυρίως στο εμπόριο, φτάνοντας στο σημείο να ελέγξουν το μεγαλύτερο μέρος της σαμιακής εμπορικής δραστηριότητας της εποχής.¹⁴

9. Γ.Ι. Σταυρινίδης, *Η Σάμος. Γεωγραφική, τοπογραφική, ιστορική και πολιτική περιγραφή της νήσου Σάμου*, εν Αθήναις [1889], σ. 95.

10. Γ.Ι. Σταυρινίδης, *Η Σάμος. Γεωγραφική, τοπογραφική, ιστορική και πολιτική περιγραφή της νήσου Σάμου*, ό.π., σ. 37.

11. Για το περί Σάμου έργο του βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης και οι σαμιακές σπουδές. Από την τοπική ιστορία στη λαογραφική παρατήρηση και καταγραφή», *Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 179-197. – Ο Ίδιος, «Επαμεινώνδας Σταματιάδης: η παρουσία του λαογραφικού στοιχείου στην *Παγκιάδα του*», *Νέα Εστία* 136 (1994), σ. 1226-1234. – Ο Ίδιος, «Ο Επ. Σταματιάδης ως λαογράφος και εκδότης δημοτικών τραγουδιών», *Νέα Εστία* 132 (1992), σ. 882-889. Επίσης πρόσφατα Χρ. Λάνδρος, *Η σαμιακή ιστοριογραφία και τα Σαμιακά των αδελφών Σταματιάδη*, Σάμος 2013, όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

12. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* 4, εν Σάμω 1886, σ. 4.

13. Πρβλ. Μ. Βουρλιώτης, «Σχηματισμός και πολεοδομικές παρεμβάσεις σε μια νησιωτική πρωτεύουσα: Κάτω Βαθύ Σάμου (1780-1830)», *Πρακτικά Συνεδρίου «Η πόλη της Σάμου, φυσιογνωμία και εξέλιξη*», Αθήνα 1998, σ. 279-309.

14. Μ. Βουρλιώτης, «Ιωάννη Λεκάτη, Συνοπτική περιγραφή της νήσου Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 10: 37-38 (1989), σ. 27, 32. – Ο Ίδιος, «Ιώσηπος Μανούηλ Δούκας (1795-1831)», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 10: 39-40 (1990), σ. 111.

Ο Αρ. Βουγιούκας¹⁵ πιστεύει ότι πολιτικοί λόγοι ήταν που οδήγησαν τους δημοκρατικούς και προοδευτικούς αυτούς Επτανήσιους να εκπατρισθούν, εθελουσίως ή βιαίως, κυρίως από την Κεφαλληνία και τη Ζάκυνθο, και να εγκατασταθούν μεταξύ άλλων τόπων και στη Σάμο.¹⁶ Μια σειρά από αρχειακές μαρτυρίες μας πληροφορούν και για ορισμένα πρόσωπα που ανήκαν στην επτανησιακή παροικία της Σάμου: στον κώδικα 117 της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας αναφέρεται ο «σινιόρ Σπυριδάκης ιατρός» και η σύζυγός του Βενετία, περί το 1800.¹⁷ Σε πωλητήριο του 1806 ο σιор Γεράσιμος Κρασάς «κόνσολος των Ρωσιών» στο νησί πουλάει κτήμα του στο Βαθύ.¹⁸ Πρόκειται για τον τότε κρασέμπορο Γεράσιμο Σβορώνο, για τον οποίο θα γίνει λόγος και στη συνέχεια.

Θα πρέπει εδώ να αναφερθεί ότι τις εγκαταστάσεις των Επτανησίων, κυρίως στην περιοχή του Βαθιού και του λιμανιού του, ο Ιωάννης Λεκάτης θεωρεί ως εγκαταστάσεις μάλλον παρείσακτων πληθυσμών.¹⁹ Παραλλήλως δε, την εγκατάσταση αυτή δέχεται και η σύγχρονη έρευνα του πληθυσμού της Σάμου, από την οπτική της επιστήμης της ιστορικής δημογραφίας,²⁰ μιλώντας για επτανησίους «παροίκους» στο νησί.

Από την άλλη πλευρά, το ονοματολογικό υλικό του νησιού²¹ μάς δίνει τις δι-

15. Αρ. Βουγιούκας, «Επτανήσιοι (και ο Ανδρέας Κάλβος;) στη Σάμο, τέλος 18ου-αρχές 19ου αιώνα», *Απόπλους* 9 (1992), σ. 78-80.

16. Για τις αντίστοιχες ιστορικές συνθήκες στον χώρο της Επτανήσου βλ. ενδεικτικά Ν. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά στην περίοδο 1797-1821», στο συλλογικό έργο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 11, Αθήνα 1975, σ. 384. Επίσης βλ. Παν. Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Απομνημονευμάτων* 3. *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου από Βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Άγγλων (1500-1816)*, Κέρκυρα 1863, σ. 598. – Λεων. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σ. 205. Επίσης βλ. Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος. Πενταζόσια χρόνια (1478-1978)* 3:1. *Πολιτική ιστορία (1478-1800)*, Αθήνα 1981, σ. 174.

17. Αρ. Βουγιούκας, «Επτανήσιοι (και ο Ανδρέας Κάλβος;) στη Σάμο, τέλος 18ου-αρχές 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 83.

18. Επ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, *ό.π.*, σ. 578-581.

19. Αρ. Βουγιούκας, «Επτανήσιοι (και ο Ανδρέας Κάλβος;) στη Σάμο, τέλος 18ου-αρχές 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 84.

20. Κ. Κόμης, «Οικιστικές και δημογραφικές όψεις της Σάμου, 15ος-19ος αιώνας», στο βιβλίο του *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999, σ. 131 [= Ο Ίδιος, «Πληθυσμός και οικισμοί της Σάμου. Συμβολή πρώτη: Οθωμανική περίοδος», στον τόμο *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για το Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα 1992, σ. 189].

21. Βιβλιογραφικά δεδομένα για τα ονοματολογικά της Σάμου βλ. στο Μ.Γ. Βαρβούνης, «Ονοματολογικά της Σάμου», *Ονόματα. Revue Onomastique* 16 (1999-2002). *Αφιέρωμα στην ονοματολόγο Γιάννα Κολλέκα*, σ. 55-58.

κές του ενδιαφέροντες, αν και σποραδικές, πληροφορίες: ο Νικ. Ζαφειρίου, για παράδειγμα, θεωρεί ότι το γνωστό στο νησί επώνυμο *Τσερέπας* αποτελεί επτανησιακή επίδραση, καθώς προέρχεται από την *τσερέπα*, τον λάκκο που ανοίγουν σε πολλές περιοχές των Ιονίων νήσων για να βάλουν μέσα αναμμένα κάρβουνα και να μαγειρέψουν, ή να ψήσουν ψωμί.²² Ο ίδιος πάλι θεωρεί ότι το επώνυμο της σαμιακής οικογένειας *Πανά* προέρχεται από εγκατάσταση στο νησί μελών του κεφαλληνιακού κλάδου μιας μεγάλης οικογένειας της Καταλωνίας,²³ με παρουσία και δράση στο χώρο των Ιονίων νησιών.

Παραλλήλως ο Νικ. Δημητρίου παραθέτει σχετικά επώνυμα Σαμίων, που παραπέμπουν σε καταγωγή από τα Επτάνησα, ως εθνικά επώνυμα: *Κορφιάτης*, από την Κέρκυρα, *Παξινός*, από τους Παξούς, *Τσιρίγος*, από τα Κύθηρα, *Ζακύνθιος* (-ινός) από τη Ζάκυνθο.²⁴ Αν σε αυτά προσθέσουμε και τα επώνυμα *Κεφαλονίτης* και *Κεφαλληναίος*, έχουμε μια πλήρη σχεδόν χαρτογράφηση επτανησιακών τόπων καταγωγής ορισμένων από τους σημερινούς κατοίκους της Σάμου, που μέχρι και σήμερα φέρουν τα συγκεκριμένα επώνυμα.²⁵

Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις Επτανησίων της Σάμου που διακρίθηκαν, για τις σημαντικότερες από τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Από τις πλέον επιφανείς είναι η περίπτωση δύο αδελφών κληρικών, του ιερομονάχου Ιγνατίου Φραγκοπούλου, του διδασκάλου και ηγουμένου της μονής Ζωοδόχου Πηγής, και του Θεοδοσίου Φραγκοπούλου, επίσης ηγουμένου του ίδιου μοναστηριού και μετά ταύτα αρχιεπισκόπου Σάμου και Ικαρίας. Η οικογένειά τους ήρθε στη Σάμο από τα Κύθηρα, είχε όμως καταγωγή από τη Ζάκυνθο, όπως μαρτυρούν και πηγές της εποχής.²⁶ Μπορεί οι ίδιοι να είχαν μεγαλώ-

22. Ν. Ζαφειρίου, «Τα εν Σάμω επώνυμα», *Αρχεῖον Σάμου* 2 (1947), σ. 138-139.

23. Ν. Ζαφειρίου, «Τα εν Σάμω επώνυμα», *ό.π.*, σ. 131.

24. Ν. Δημητρίου, *Λογογραφικά της Σάμου* 3, Αθήνα 1986, σ. 76-78.

25. Ανάλογη έρευνα στο παρελθόν έχουμε δημοσιεύσει και για τους Κύπριους της Σάμου, βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Κύπριοι στη Σάμο», *Παρουσός* 51 (2009), σ. 279-288.

26. Βλ. Νικ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων, ὡν προτάσσονται αἱ βιογραφίαι των Λογοθέτου Ανκούργου και Κωνσταντίνου Λαχανά* 1, εν Σάμω 1899, σ. 531: «ο αρχιμανδρίτης Θεοδοσίος, καταγωγῆς Ζακύνθιος». Για τις μετακινήσεις πληθυσμών μεταξύ Κυθήρων και Σάμου βλ. G. Leontsinis, *The island of Kythera. A social history (1700-1863)*, Athens 1987, σ. 189-190. – Αλ. Σεβαστάκης, *Δίκαιο και δικαστική εξουσία στη Σάμο, 1550-1912*, Αθήνα 1986, σ. 153. Για το Νικ. Σταματιάδη και το περί Σάμου ιστοριογραφικό έργο του βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Η οικογένεια και ο εμπορικός οίκος Σταματιάδη: μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως και Σάμου», στον τόμο Ι.Ν. Παπαμιχαλάκης – Μ.Γ. Βαρβούνης (έκδ.), *Το Οικονομικό Πατριαρχείο και η Οικονομία του Γένους. Εισηγήσεις Επιστημονικής Διημερίδας (Αθήνα, 16-17 Οκτωβρίου 2006)*, Αθήνα 2007, σ. 217-227. – Ο Ίδιος, «Ο Νικόλαος Σταματιάδης και η τοπική σαμι-

σει στη Σάμο, γι' αυτή να αγωνίστηκαν και να θυσιάστηκαν, όμως η ανάμνηση της επτανησιακής καταγωγής τους συνόδεψε πάντοτε την αναφορά σε αυτούς.

Ο Ιγνάτιος (c. 1770-1849), υπήρξε ο ίδιος εκπαιδευτικός στη Σάμο, αφού πριν σπούδασε στην Πάτμο, στην Χίο και στη Σμύρνη, και παρά την ταρχώδη και κατατρεγμένη ζωή του²⁷ μας άφησε ένα σπουδαίο ποιητικό έργο σε λαϊκή γλώσσα, με ηθικοπλαστικό περιεχόμενο αλλά και έντονη ποιητική διάθεση, το οποίο έχει δημοσιευθεί σχολιασμένο, από χειρόγραφο της μονής Αγίας Τριάδος Μυτιληνίων,²⁸ δίνοντάς μας την ευκαιρία να σχηματίσουμε μια σχεδόν πλήρη εικόνα για την προσωπικότητα και την μόρφωσή του.²⁹

Ο Θεοδόσιος πάλι, που λόγω της εκπαιδευτικής, εθνικής και φιλογενούς στάσης του έχασε τον θρόνο του, ερχόμενος σε αντίθεση με τον πρώτο ηγεμόνα της Σάμου Στέφανο Βογορίδη, εξορίστηκε στη Νέα Σκήτη του Αγίου Όρους και τελικά πέθανε και ετάφη στη Σκόπελο, έχει αφήσει τη βιβλιοθήκη του, μαζί με άλλα αρχιερατικά είδη, στη μονή της Αγίας Τριάδος Μυτιληνίων. Από τα κτητορικά σημειώματα των βιβλίων, μπορούμε εν μέρει να ανασυστήσουμε μια βιβλιοθήκη με έργα αρχαίων Ελλήνων και εκκλησιαστικών συγγραφέων, με λεξικά και βιβλία ελλήνων Διαφωτιστών, που οπωσδήποτε δείχνει έναν λόγιο και με πολλά ενδιαφέροντα ιεράρχη.³⁰

Οι πηγές μας αναφέρουν επίσης και άλλους επτανήσιους κληρικούς, η πορεία των οποίων στη Σάμο αποτυπώνεται φευγαλέα στο αρχιερακό υλικό: ο μο-

ακή ιστοριογραφία», *Πρακτικά ΙΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 229-236.

27. Βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Ιγνάτιος ο διδάσκαλος: ένας Κυθήριος λαϊκός ποιητής (α' μισό του 19ου αι.)», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Κυθηραίων Μελετών 2. Ιστορία – πολιτισμός – περιβάλλον*, Κύθηρα 2003, σ. 135-151. – Ο Ίδιος, «Προσωπογραφικά σημειώματα για τον Ιγνάτιο Φραγκόπουλο», *Επτανησιακά Φύλλα* 23: 5-6 (2003), σ. 979-982, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

28. Για τη βιβλιοθήκη αυτή βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, «Η βιβλιοθήκη της Ι. Μονής Αγίας Τριάδος Σάμου», *Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας* 5 (1998). Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητού Παναγιώτου Κ. Χρήστου Α', σ. 227-247.

29. Πρβλ. Μ.Γ. Βαρβούνης, *Λαϊκότροπα στιχουργήματα του Ιγνατίου του διδασκάλου. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής ποιήσης στη Σάμο τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2000. Στη μελέτη αυτή και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, ιδίως δε οι προγενέστερες περι Ιγνατίου μελέτες της Αλ. Σφοίνη.

30. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σάμος 1967, σ. 76-78. – Μ.Γ. Βαρβούνης, «Ο Επτανήσιος Αρχιεπίσκοπος Σάμου Θεοδόσιος Φραγκόπουλος (1836-1841) και η εισαγωγή της τιμής της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας στο νησί», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου Π.Β. Θεσμοί (Μέρος Β')* – *Λαογραφία*, Κύθηρα 2009, σ. 237-247.

ναχός της μονής Προφήτη Ηλία, στο Καρλόβασι, Ιωσήφ Δημητρώπουλος, στα 1885, από την Κέρκυρα,³¹ αλλά και ο ζακυνθινός ιεροδιάκονος της μονής Ζωοδόχου Πηγής Θεοφάνης,³² ένας προικισμένος καλλιγράφος, που έγραψε πολλά από τα δικαιιοπρακτικά έγγραφα του αρχείου της μονής της μετανοίας του. Μαζί τους ο Γεράσιμος Κεφαλληναίος³³ και ο Νικόλας Κεφαλονίτης³⁴ από το Βαθύ, όπου η εγκατάσταση των Κεφαλονιτών έφερε και την εξάπλωση του βαπτιστικού ονόματος *Γεράσιμος*, που είναι ενδεικτικό κεφαλλονίτικων εγκαταστάσεων και το οποίο επιχωριάζει στην περιοχή. Ακόμη, οι πλοίαρχοι Τζοάνος Κεφαλληναίος³⁵ και Γρηγόριος Φωκάς,³⁶ ο οποίος υπηρέτησε και ως «*αιρετός κριτής*», ο Κεφαλονίτης Αναστάσιος Γαρσής,³⁷ ο Επτανήσιος Θεόδωρος Κακούρης,³⁸ ο καπετάνιος Σπυρίδων Μεταξάς,³⁹ ο πλοίαρχος του Καρλοβάσου Στ. Τσιριγότης,⁴⁰ ο Επτανήσιος Μανόλης Κομποθέκλας,⁴¹ άγγλος υπήκοος, που ενεπλάκη σε δικαστικές δι-

31. Χρ. Λάνδρος, «Μοναστηριακές απογραφές της Σάμου τον 19ο αιώνα», *Σαμιακές Μελέτες* 5 (2001-2002), σ. 131. Για τις απογραφές αυτές, που είναι πολύτιμες πηγές πληροφοριών για τον σαμιακό μοναχισμό, βλ. Μ.Γ. Βαρβούνης – Αλ. Βαρβούνης, «Ηγεμονικές απογραφές των Μονών της Σάμου (1885)», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 88: 806 (2005), σ. 125-189.

32. Τατ. Γεωργάκη-Ιωάννου, «Αρχείο Μητροπόλεως Σάμου. Έγγραφα περιόδου 1630-1799», *Σαμιακές Μελέτες* 7 (2005-2006). Αναφορά τιμής στην Αγία Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, σ. 70. Πρβλ. η Ίδεια, «Αρχείο της μονής Ζωοδόχου Πηγής Σάμου», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας* 6 (1994), αρ. 209.

33. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, Αθήνα [2001], αρ. 1932.

34. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., αρ. 1013.

35. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., σ. 110.

36. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., σ. 74, 106, 109.

37. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., αρ. 2099.

38. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., αρ. 356.

39. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., αρ. 2469, 2470.

40. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., σ. 49, 109.

41. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, σ. 101.

αμάχες για ζητήματα τιμής, και ο Επτανήσιος Ιωάννης Γρίβας,⁴² άγγλος υπήκοος, αποτελούν ορισμένους από τους απλούς ανθρώπους της Σάμου, κατά την πρώτη μετεπαναστατική δεκαετία, που αποτυπώθηκαν στις πηγές τις οποίες διαθέτουμε.

Σημαντικός υπήρξε ο ρόλος στη Σάμο της οικογένειας Σβορώνου, η οποία καταγόταν από την Κεφαλονιά, και εγκαταστάθηκε στο νησί στις αρχές του 19ου αιώνα, όπως και παραπάνω ήδη μνημονεύθηκε. Ήδη το 1807 ο γενάρχης της, ο Γεράσιμος Σβορώνος, αναφέρεται στις πηγές ως Γεράσιμος Κρασάς,⁴³ γεγονός που απηχεί την κύρια απασχόλησή του στο νησί, το οινεμπόριο. Παράλληλως με τις εμπορικές του δραστηριότητες, ο Σβορώνος ανέλαβε τα καθήκοντα του υποπροξένου της Ρωσίας το 1808, αφήνοντας τη σφραγίδα του στην ταραγμένη सामιακή ιστορία του 19ου αιώνα,⁴⁴ καθώς μνήθηκε το 1818 στη Φιλική Εταιρεία και κέρδισε τη συμπάθεια των «καρμανιόλων», αλλά και προσπάθησε να βοηθήσει τη सामιακή επανάσταση και τους πρωταγωνιστές της, πιστεύοντας ότι ο τσάρος είχε οργανώσει μυστικά την ελληνική επανάσταση του 1821.

Τον Γεράσιμο Σβορώνο διαδέχθηκε στο προξενείο της Ρωσίας, αλλά και στις εμπορικές επιχειρήσεις, ο ανεψιός του Γρηγόριος, από το 1832, ο οποίος παράλληλως ανέλαβε και την εκπροσώπηση των ελλήνων υπηκόων στη Σάμο, μέχρι την ίδρυση του ελληνικού προξενείου.⁴⁵ Στην ίδια επιφανή οικογένεια ανήκε επίσης ο νομομαθής Γεράσιμος Σβορώνος, διαπρεπής νομικός και συγγραφέας,⁴⁶ διευθυντής της εφημερίδας *Πατρίς*, η οποία ιδρύθηκε το 1898 επί της ηγεμονίας του Στεφάνου Μουσούρου.⁴⁷

Αδελφή του Γερασίμου Σβορώνου του νεωτέρου υπήρξε η Ελένη Σβορώνου, ποιήτρια και εκδότρια επί δεκαετία χρόνια του επίτομου και ετήσιου *Μικρασιατικού Ημερολογίου*.⁴⁸ Μέλος της ίδιας οικογένειας υπήρξε επίσης ο βαθύ-

42. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, β.π., αρ. 1049.

43. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, β.π., σ. 99.

44. Επ. Σταματιάδης, *Σαμακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 2*, εν Σάμω 1881, σ. 88, 97, 98, 105, 449, 496. – Ο Ίδιος, *Σαμακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 3*, εν Σάμω 1882, σ. 84, 285. – Ο Ίδιος, *Σαμακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 5*, εν Σάμω 1887, σ. 738, 740.

45. Ιω. Δ. Βακιρτζής, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, Αθήνα 2005, σ. 220.

46. Κ. Ι. Πτίνης, *Σαμακά*, Σάμος 1992, σ. 87.

47. Ιω. Δ. Βακιρτζής, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, β.π., σ. 600.

48. Βλ. σχετικά Αρ. Βουγιούκας, «Η सामιακή ποίηση από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας (1988)», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 86

πλουτος επιχειρηματίας Ιωάννης Σβορώνος, ταμίας της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Σάμου, που ιδρύθηκε το 1899, και δανειστής του σαμιακού δημοσίου. Είδαμε παραπάνω ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα συνδυαζόταν συχνά, για τους Επτανήσιους της Σάμου, με την ανάληψη του προξενείου κάποιας από τις Μεγάλες Δυνάμεις της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό, πριν από την επανάσταση του 1821, πρώτος υποπρόξενος της Γαλλίας στη Σάμο ανέλαβε ο Επτανήσιος την καταγωγή και ρωμαιοκαθολικός το θρήσκευμα Γεώργιος Δάβαρης,⁴⁹ τον οποίο διαδέχθηκε στη συνέχεια ο Λέων Μισίρ.

Επίσης, πρόξενος της Αγγλίας στη Σάμο, στις αρχές του 19ου αιώνα, ανέλαβε ο Ζακυνθινός Θεόδωρος Σπάθης. Ο καραβοκύρης Θεόδωρος Σπάθης επισκέφθηκε τη Σάμο στο πλαίσιο των εμπορικών δραστηριοτήτων του, εκεί όμως γνώρισε τη σύζυγό του, και μετά τον γάμο εγκαταστάθηκε στο Βαθύ, όπου και η έδρα των εμπορικών του επιχειρήσεων.⁵⁰ Η κόρη του Φωτεινή Σπάθη υπήρξε λόγια και ποιήτρια, συνδέεται δε με τις απαρχές της θεατρικής κίνησης στο νησί.⁵¹

Η άλλη κόρη του, η Ελένη Σπάθη, παντρεύτηκε τον Γρηγόριο Λουϊμάρκ, ο οποίος υπήρξε γενάρχης της οικογένειας Λουϊμάρκ της Σάμου, που επίσης έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία του νησιού. Είναι δε απολύτως χαρακτηριστικό για την προσωπικότητα και το έργο του Θεοδώρου Σπάθη το ότι ο Βασίλ. Καριώτογλου,⁵² εμμέσως πλην σαφώς αποδίδει σε αυτόν την αφιέρωση ενός κλίτους του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα, που βρίσκεται στην πόλη της Σάμου, γράφοντας ότι η παλιότερη εικόνα του αγίου στον ναό φέρει την επιγραφή «1777. Δέησις του δούλου του Θεού Θ», και ταυτίζοντας το αρχικό αυτό γράμμα με το βαπτιστικό όνομα του Σπάθη.

Αλλά και η κεφαλλονίτικη οικογένεια Σκλάβου είχε μέλη της εγκατεστημένα στη Σάμο: ο αδελφός του πλοίαρχου Ιωάννη Σκλάβου, ο οποίος βρήκε, ανέσυρε και διαφύλαξε το λείψανο του απαγχονισθέντος οικουμενικού πατριάρχου Γρηγορίου Ε', το 1821, ο Κωνσταντίνος Σκλάβος, επίσης πλοίαρχος, είχε νυμ-

κ.ε. Επίσης βλ. Α. Βαλεοντή-Δεμερτζή, «Ελένη Σ. Σβορώνου – Ελπίδα Βοντζαλίδου. Έργο (1900 έως 1918)», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 151-157.

49. Κ. Φ. Γαρουφαλής, *Λόγια απ' όσα άκουσα κι' απ' όσα έζησα* 2, Αθήνα 1994, σ. 137.

50. Χρ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτελεία. Το πρώτο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας της Ηγεμονίας 1834-1835*, ό.π., σ. 75, 99, 101, 102.

51. Αθ. Καπόλη-Κεντούρη, «Προβληματισμοί στη θεατρική κίνηση της Σάμου στα χρόνια της επανάστασης με αφορμή 'ένα χειρόγραφο'», *Πρακτικά Συμποσίου Σαμιακής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1989, σ. 263-268. Για την οικογένεια Σπάθη της Ζακύνθου βλ. Α. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, Αθήναι 1963, σ. 605.

52. Βασίλ. Καριώτογλου, *Οι εν Λιμένι Βαθέος Σάμου ενοριακοί ναοί του αγίου Νικολάου, του αγίου Σπυρίδωνος, των αγίων Θεοδώρων και του αγίου Χαράλάμπους*, ό.π., σ. 51.

φευθεί γυναίκα από τη Σάμο, και είχε εγκατασταθεί στο Βαθύ.⁵³ Σε δικές του μά-
λιστα ενέργειες οφείλεται και η διάσωση του αρχιερατικού μανδύα του εθνομάρ-
τυρα πατριάρχη από τον τότε διάκονό του και μετά ταύτα αρχιεπίσκοπο Σάμου
και Ικαρίας Αρίσταρχο Βαρβατέ.⁵⁴ Ο μανδύας αυτός, κειμήλιο της μονής Ζωο-
δόχου Πηγής, σήμερα εκτίθεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητρο-
πόλεως Σάμου και Ικαρίας, στην πόλη της Σάμου.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πέρα από την οικονομική ανάπτυξη, δια-
του εμπορίου κρασιού και των ναυτιλιακών επιχειρήσεων, οι Επτανήσιοι έφε-
ραν στη Σάμο τις νέες ιδέες της γαλλικής επανάστασης, που ήδη ήταν γνωστές
και διαδεδομένες στα Ιόνια νησιά. Οι προεπαναστατικοί αγωνιστές της Σάμου,
οι «Καρμανιόλοι»,⁵⁵ πήραν αυτό το όνομα πιθανότατα από τη μίμηση του χορού
της «καρμανιόλας», που πιστεύεται ότι έφεραν στο νησί οι επτανήσιοι έποικοι.

Αυτή υπήρξε, σε αδρές γραμμές, η πορεία και η προσφορά της επτανησι-
ακής παροικίας της Σάμου, από την οποία σήμερα έχει μείνει μόνο η ιστορική
μνεία και η μαρτυρία κάποιων ονομάτων, βαπτιστικών και επωνύμων, δεδομέ-
νου ότι τα μέλη της έχουν από πολλές πλέον δεκαετίες πλήρως ενσωματωθεί στο
κοινωνικό και πολιτισμικό σώμα του νησιού.

53. Βασίλ. Καριώτογλου, *Σαμιακά ιστορικά σημειώματα*, εν Σάμω χ.χ., σ. 44. Την ίδια άποψη υποστηρίζει και ο Μ. Βουρλιώτης, *Καρμανιόλοι και βιβλίο (1800-1839)*, Αθήνα 1990, σ. 10.

54. Μητροπολίτης Σιδηροκάστρου Ιωάννης, *Η Εκκλησία της Σάμου από της ιδρύσεως αυτής μέχρι σήμερα*, Σάμος 1967, σ. 75-76.

55. Για το κίνημά τους βλ. αναλυτικά Αλ. Σεβαστάκης, *Το κίνημα των «Καρμανιόλων» στη Σάμο 1805-1812. Με ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1996, όπου και αναλυτική εξέταση του θέματος, με βάση ανέκδοτο αρχαικό υλικό. Παλαιότερα, βλ. την διδακτορική διατριβή του Ίδιου, *Το δημόσιον δίκαιον εν Σάμω κατά την Τουρκοκρατίαν, την Επανάστασιν και το Ηγεμονικόν καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 17-19. – Ο Ίδιος, «Επιδράσεις στα σαμιακά πράγματα της Γαλλικής Επανάστασης, του Συντάγματος του Ρήγα και της Φιλικής Εταιρείας», *Σύγχρονα Θέματα* 14 (1964), σ. 18 [= *Σαμιακή Επιθεώρηση* 7 (1965), σ. 3-4]. – Ο Ίδιος, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, Αθήνα 2005, σ. 17-21. Για τον επαναστατικό χορό «καρμανιόλα», που οι Γάλλοι μετέφεραν στα Επτάνησα, και μάλιστα στη Ζάκυνθο, και από εκεί οι Ζακυνθινοί έποικοι έφεραν στη Σάμο, βλ. Λεων. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, ό.π., σ. 191-192. Ο Μ. Σίμος, «Γεωργίου Αναγνώστη Σαλαμαλέκη, Ιστορική Διήγησις», *Σαμιακή Επιθεώρηση* 10: 39-40 (1990), σ. 120, αποδίδει το όνομα σε απευθείας γαλλική επίδραση στους Σαμιώτες που προεπαναστατικά υπηρέτησαν στη γαλλική λεγεώνα στην Αίγυπτο.

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση αυτή εξετάζεται η παρουσία Επτανησίων, κυρίως από την Κεφαλληνία και τη Ζάκυνθο, και δευτερευόντως από την Κέρκυρα και τα Κύθηρα, στη Σάμο, κατά τον 18ο και 19ο αι. Πρόκειται κυρίως για εμπόρους, ορισμένοι από αυτούς ανέλαβαν τα προξενεία των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής και συνέβαλλαν καθοριστικά στην πνευματική και οικονομική ανάπτυξη της Σάμου.

This paper examines the presence of Ionians, mainly from Kephallinia and Zakynthos, and secondarily from Corfu and Cythera, at Samos, in the 18th and 19th century. They are mainly merchants, some of them were consuls of great powers and contributed decisively to the spiritual and economic development of Samos.

Ο πρώτος ηγεμόνας της Σάμου Στέφανος Βογορίδης.

ΕΤΕΡΟΔΗΜΟΤΕΣ

Διονύσιος Σ. Κονιτόπουλος

1. Πρόλογος

Η εισήγηση αυτή έχει ως στόχο την προσέγγιση του θέματος που αφορά στην πολιτικο-πολιτιστική ιστορία των ετεροδημοτών, προκειμένου να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού και συζήτησης για τη διατύπωση πρότασης έρευνας, μέσα σε γενικότερη έρευνα σχετική με την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας.

2. Κίνημα ετεροδημοτών

Το κίνημα των ετεροδημοτών εντάσσεται μέσα στη γενικότερη δραστηριότητα του κοινωνικού κινήματος. Υποδηλώνει δε, τη συγκλίνουσα και εξακολουθητική προσπάθεια της κοινωνικής ομάδας και αποβλέπει στην επίτευξη κοινών σκοπών για τα μέλη της, για την κοινωνία της ιδιαίτερης πατρίδας τους, για την κοινωνία γενικότερα.

Προσπάθεια που παρατηρείται από την εμφάνιση της ομάδας, και απέβλεπε κατ' αρχήν, στη διαφύλαξη των χρήσιμων, όπως αποδείχτηκε, γνωρισμάτων των μελών της από τη φθορά του χρόνου μέσα στον άγνωστο, διαφορετικών συνθηκών χώρο, όπου έπρεπε να δραστηριοποιηθούν και να αποδώσουν, οπωσδήποτε.

Επειδή τα κοινά γνωρίσματα, κυρίως πολιτιστικά, θεωρείται ότι, αποτέλεσαν την προστατευτική ασπίδα αλλά και την πλατφόρμα απογείωσής τους για να μετεξελιχθούν σ' έναν από τους βασικούς παράγοντες εξελικτικής πορείας μέσα στους γενικότερους πολιτικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς αγώνες του ελληνικού λαού, αναφερόμαστε στην πολιτιστική τους κυρίως δραστηριότητα, ως το κίνημα των ΕΤΕΡΟΔΗΜΟΤΩΝ.

3. Ετεροδημότες

Ιστορική καταγωγή ετεροδημοτών

Μια υποομάδα λοιπόν, από το σύνολο των κοινωνικών ομάδων είναι και οι ετεροδημότες. Πολίτες της ελληνικής περιφέρειας, οι οποίοι κάτω από ιδιαίτερες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες συγκεκριμένων περιόδων, εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα και κυρίως στο μεγαλύτερο από αυτά, της Αθήνας.

Στην ιστορική διαδρομή της χώρας μας, παρατηρούμε σε πολλές περιόδους να μετακομίζει πληθυσμός στα αστικά κέντρα από διάφορες περιοχές, που είτε εκδιώχτηκε (αφού έπαψαν να ανήκουν στα όριά του ελληνικού κράτους) μετά από μακροχρόνιες προσπάθειες (Μικρασιάτες), είτε πήρε τον δρόμο του επαναπατρισμού από περιοχές που παρέμειναν μακριά από τα όρια (Πόντιοι, Ελληνορώσοι κ.λπ.).

Όμως, η μεγάλη μετακίνηση πληθυσμού καταγράφεται μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο. Τότε η χώρα μας, όπως και οι περισσότερες χώρες της Ευρώπης, βρέθηκε κάτω από τα συντρίμια που προκαλεί πάντα ένας πολυετής, καταστροφικός πόλεμος.

Ενώ για τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες το χρονικό εκείνο σημείο αποτέλεσε αφετηρία οικονομικής, κοινωνικής ανασυγκρότησης και πολιτιστικής εξέλιξης, για τη χώρα μας ήταν αφετηρία του εμφύλιου σπαραγμού. Μετά το τέλος αυτού του εμφύλιου, α) ο ελληνικός λαός βρέθηκε χωρισμένος σε δύο στρατόπεδα. Στους νικητές και νικημένους, β) ο ελληνικός γεωγραφικός χώρος βρέθηκε χωρισμένος σε κέντρα με κάποια μορφή οικονομικής δραστηριότητας, όπως η Αθήνα, το λεκανοπέδιο γενικότερα, που χαρακτηρίστηκε «υδροκέφαλο κέντρο», και σε περιφέρειες με οικονομικό, κοινωνικό μαρασμό, και ερήμωση.

Κάτω απ' αυτές τις οικονομικές και τις κοινωνικο-πολιτικές συγκυρίες, (φτώχεια, ανεργία, κοινωνική ανασφάλεια), ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της ελληνικής περιφέρειας αναγκάζεται να μεταναστεύσει και στο εσωτερικό της χώρας. Συμπύσσεται σε αστικά κέντρα και κυρίως στο λεκανοπέδιο Αττικής, μέσα σε σκληρές, ανθυγιεινές, απάνθρωπες πολλές φορές συνθήκες διαβίωσης. Η εκμετάλλευση της υπεραξίας της εργασίας ενός πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, που βρέθηκε αναγκαστικά με ανάγκες επιβίωσης σ' αυτόν το γεωγραφικό χώρο, όπως και η αλόγιστα βάνανυση χρήση του περιβάλλοντος, αποτέλεσαν τους βασικούς παράγοντες του είδους της ανάπτυξης που προκάλεσε η τότε πολιτική και οι στρατηγικές ανάπτυξης. Μιας ανάπτυξης που επέφερε, κατά τα επόμενα χρόνια, διαρθρωτικά οικονομικά προβλήματα, ακραίες περιβαλλοντικές αρνητικές επιπτώσεις, ολέθρια εθνικά, κοινωνικά επακόλουθα.

Αυτό το πολυάριθμο κομμάτι του ελληνικού λαού έμελλε να αποτελέσει έναν από τους βασικούς συντελεστές της γνωστής μας οικονομικής υπανάπτυξης που ακολούθησε. Ακόμη και σήμερα αναφέρεται (Στατιστική Υπηρεσία) ότι ποσοστό πάνω από 50% των μόνιμων κατοίκων του λεκανοπεδίου είναι μετανάστες. Το 1/2 περίπου αυτών ήλθαν μετά από το 1946 και το 1/3 μετά από το 1951. Για τα έτη δε, 1957, 1958, 1959, η μετανάστευση από την ελληνική περιφέρεια εκτιμάται σε τουλάχιστον 40.000 ανθρώπους ετησίως.

Το φαινόμενο αυτό έχει σχέση με το γενικότερο, το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα των Ελλήνων στα πέρατα της γης όπως, στις Η.Π.Α., στην Αυστρα-

λία, σε χώρες της Ευρώπης, σε χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής, της Ασίας, της Ν. Ζηλανδίας. Όμως, θα πρέπει να επισημανθεί, πως η μετακίνηση στο εσωτερικό της χώρας χαρακτηρίζεται από το στοιχείο της μόνιμης επιθυμίας για επιστροφή. Και αυτό σηματοδοτείται εμφανώς με τη διατήρηση της άσκησης του εκλογικού δικαιώματος στον τόπο καταγωγής και όχι με τη μεταφορά στον τόπο της νέας εγκατάστασης. Μάλιστα δε, αυτό το εκλογικό δικαίωμα ασκείται από μεγάλο αριθμό πολιτών μακροχρονίως (γι' αυτό και ο σημασιολογικός χαρακτηρισμός ετερο -δημότης). Γεγονός που φανερώνει τη βούληση αυτών των ανθρώπων για μόνιμο ενδιαφέρον για το πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι της γενέτειρας.

Η μετεγκατάσταση λοιπόν, για αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης δεν προεξόφλησε μόνιμο αποχωρισμό αλλά θεωρήθηκε πρόσκαιρη απομάκρυνση με απώτερο στόχο, κρυφή ελπίδα, τον επαναπατρισμό, την επιστροφή του Οδυσσέα στην Ιθάκη του

4. Μαζικοί φορείς ετεροδημοτών

Αυτές οι κοινωνικές ομάδες, οι μετανάστες των μεγαλουπόλεων της πατρίδας τους, μέσα στις πρώτες δύσκολες συνθήκες διαβίωσής τους, λόγω της ανεργίας, της μη κοινωνικής τους προσαρμογής, της κοινωνικής απομόνωσής τους ακόμη, κράτησαν την ταυτότητά τους κρυμμένη, με προσοχή, με σεβασμό προφυλάσσοντας αυτήν από τη φθορά του χρόνου, του άλλου, του μη κατάλληλου γι' αυτούς, κλίματος, για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Αργότερα όμως, μέσα από τους γενικότερους κοινωνικούς αγώνες που ακολούθησαν και τη δυναμική παρουσία τους σ' αυτούς και σ' όλες τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές εκδηλώσεις του νέου κοινωνικού τους περιγύρου, δημιουργούνται οι συνθήκες για ανάδειξη της ιδιαίτερης παρουσίας τους. Για πολιτιστική, οικονομική προβολή και για μια μορφή συγκλίνουσας πολιτικο-οικονομικής, πολιτιστικής επαγωγής αργότερα.

Η αγάπη για τη γενέτειρα και ο νόστος συσπειρώνουν

Αναβιώνουν, αναδεικνύουν και προβάλλουν τα ιδιαίτερα ήθη, έθιμα, παραδόσεις, συνήθειες, δηλαδή την κουλτούρα ή ακόμη τα συστήματα κοινωνικής οργάνωσης, τις τεχνικές, τα υλικά όργανα κ.λπ., δηλαδή τον πολιτισμό των ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων με κοινή καταγωγή απέναντι στη ντόπια κουλτούρα, η οποία έχει ήδη νοθευτεί από τα εισαγόμενα στοιχεία, κάτω από την πολιτική της άρχουσας τάξης. Οι προβληματισμοί και οι αναζητήσεις διεξόδου για νόμιμη μα-

ζική δράση, κάθε φορά μεγάλωναν μέχρι που βρέθηκε λύση. *Κι αυτή ήταν η σύσταση κυρίως πολιτιστικών συλλόγων.*

Αυτή η μορφή πολιτιστικής εξέλιξης δεν έτυχε της ανάλογης πολιτικής βοήθειας. Η τότε άρχουσα τάξη παρέβλεπε μια κίνηση που προερχόταν από τους «πρόσφυγες». Η ακόμα, όσοι από αυτούς διείδαν προσωπικές ωφέλειες, μέσα από αυτούς τους συλλόγους, προώθησαν την κοινωνική τους προβολή και καταξίωση. Έτσι περιορίστηκε τελικά η δραστηριότητα των συλλόγων, η συλλογική προσπάθεια, σε κάποια ετήσια συνεστίαση, σε κάποια ετήσια εκδρομή, σε συμβολή διαμόρφωσης κάποιας πλατείας ή ηρώου στην ιδιαίτερη πατρίδα τους.

Η συγκεκριμένη κατάσταση διατηρείται μέχρι την περίοδο της δεκαετίας του '60. Τότε παρατηρείται μια μαζική σύσταση συλλόγων, παράλληλα με την πρωτοποριακή κινητοποίηση του φοιτητικού κινήματος, που κι αυτό προχωρούσε στην σύσταση συλλόγων φοιτητών σε επίπεδο νομού. Τα δύο αυτά πολιτικο-πολιτιστικά ρεύματα ανακόπηκαν με το πραξικόπημα της χούντας.

Με τη μεταπολίτευση (1974) δίδεται το έναυσμα για κοινωνική, πολιτιστική δραστηριότητα. Οι ετεροδημότες συσπειρώνονται και προχωρούν στην επανασύσταση συλλόγων πολιτιστικών, επιστημονικών και συμμετέχουν με δυναμική προοπτική στις κοινωνικές, πολιτιστικές διεργασίες της χώρας.

Η παραδοχή πως «καμία κοινωνική αλλαγή δεν είναι δυνατή αν δε συνοpeύεται με ριζική πολιτιστική αλλαγή» λειτούργησε σαν καταλύτης στη σύσταση μαζικών πολιτιστικών συλλόγων ετεροδημοτών.

Η Παναγιωλοκαρνανική Συνομοσπονδία, η Πανακραδική Συνομοσπονδία, η Πανθεσσαλική συνομοσπονδία, η Πανηπειρωτική Συνομοσπονδία, οι σύλλογοι Κρητών, οι σύλλογοι νησιών του Αιγαίου, οι σύλλογοι, οι ενώσεις, οι ομοσπονδίες των Επτανήσιων και άλλοι πολλοί, πρόσθεσαν τα πιο ελκυστικά πολιτισμικά στοιχεία, συνέβαλαν δημιουργικά στο παρατηρούμενο σημερινό πολυπολιτισμικό πάζλ στον τόπο διαμονής, καθιερώθηκαν ως παράγοντες προσφοράς στην ιδιαίτερη πατρίδα. Δραστηριότητες που συνεχίζονται στις ημέρες μας, αφού στους πιο πολλούς δεν δόθηκε η ευκαιρία του επαναπατρισμού και εξακολουθούν να δημιουργούν, με το ίδιο πάντα ενδιαφέρον όπως και οι απόγονοί αυτών που έχουν μπολιαστεί με συναισθήματα αγάπης για τον τόπο καταγωγής.

Γνωρίζουμε ότι, αυτή την εποχή, ειδικοί ασχολούνται σοβαρά με τη μελέτη της συνεισφοράς των ετεροδημοτών στην πορεία του πολιτισμού μας, στη διαμόρφωση συνθηκών συνύπαρξης ανθρώπων, στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο του χώρου διαμονής όσο και του τόπου προέλευσης, από την πρώτη τους παρουσία μέχρι σήμερα, όπου όλα δοκιμάζονται.

5. *Μαζικοί φορείς επτανησίων ετεροδημοτών*

Επτανήσιοι μετά την Ένωση των νησιών με την Ελλάδα (1864), μετακομίζουν στην Αθήνα και μεταφέρουν την κουλτούρα τους, τον πολιτισμό τους, τον αέρα της Ευρώπης. Ενέργειες που συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του νεοελληνικού πολιτισμού, όπως αναφέρεται από τους πιο ειδικούς μελετητές. Πραγματικότητα που παρατηρείται σε όλες τις μετέπειτα προαναφερόμενες περιόδους κατά τις οποίες καταγράφονται οι μετακινήσεις των ανθρώπων προς τα αστικά κέντρα της χώρας, οι δημιουργίες αυτών και των φορέων των.

6. *Συμπέρασμα*

Η προσφορά των ετεροδημοτών και μέσω των συλλόγων τους στο γίνεσθαι του χώρου της μόνιμης διαμονής, αλλά και καταγωγής, όπως ειδικότερα και σε προσπάθειες ανάπτυξης της ιδιαίτερης πατρίδας και σε συνεργασία με συλλόγους που λειτουργούν εκτός των συνόρων της χώρας, στα πέρατα του πλανήτη, έχει γίνει παραδεχτό στην κοινή αντίληψη, σαν ιδιαίτερα σημαντική.

Γεγονός όμως, που δεν έχει ερευνηθεί, καταγραφεί και αποδοθεί μέχρι σήμερα όπως απαιτεί μία ιστορική διαδρομή ενός ιδιαίτερου κομματιού της ελληνικής κοινωνίας, που απλώθηκε μακριά από τη γενέτειρα στο εσωτερικό της χώρας κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, αλλά με μόνιμη επιθυμία τον επαναπατρισμό.

Περίληψη / Summary

Η εισήγηση προσεγγίζει την πολιτικο-πολιτιστική ιστορία των ετεροδημοτών, των ελλήνων πολιτών (άρα και Επτανησίων) που μετανάστευσαν στο εσωτερικό της χώρας, λόγω ιδιαίτερων κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών από τη δεκαετία του '50 και μετέπειτα. Οι συγκεκριμένοι πολίτες, διατήρησαν την ταυτότητά τους και δημιούργησαν, στο χώρο της νέας τους διαμονής επηρεάζοντας τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις, όπως και της γενέτειρας, που διατήρησαν τα πολιτικά τους δικαιώματα και το ενδιαφέρον τους (σημασιολογικός χαρακτηρισμός τους, ετερο-δημότης).

This presentation analyses the politico-cultural history of Greek internal migrants, including Eptanisians, who migrated within the country, due to special socio-political conditions, from the 1950s and beyond. These citizens succeeded, in their new place of residence and influenced its socio-economic developments. They retained, however, their civil rights and their interest in their place of origin (their semantic characterization being "internal migrant").

ΘΥΛΑΚΕΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ

Ειρήνη Τρίκη

Α. Θύλακας: Διονύσιος-Μαρίνος Μελισσηνός

Με εντυπωσίασε πράγματι η ιδέα να ασχοληθώ με τον ιατρό-χειρουργό και μαθηματικό Διονύσιο-Μαρίνο Μελισσηνό, τον Επτανήσιο, όπως προ ετών είχα εντυπωσιασθεί από την προσωπικότητα του επίσης ιατρού, Πατρινού όμως, Χρήστου Κορύλλου.

Οι δύο αυτοί άνδρες, συναντήθηκαν, συνεδέθησαν και έδρασαν στην ίδια πόλη. Στην πρωτεύουσα της Πελοποννήσου, την ιστορική πόλη των Πατρών.

Για τον Χρ. Κορύλλο η παραμονή του στην Πάτρα ήταν γεγονός απόλυτα φυσιολογικό, ο Διονύσιος-Μαρίνος Μελισσηνός, όμως, πώς και γιατί έρχεται και δραστηριοποιείται στην Πάτρα; Μια αρχική σκέψη ήταν ότι η Πάτρα, όπως σημειώνει ο επίσης ιατρός και συγγραφέας της ιστορίας της πόλεως των Πατρών Αλέκος Μαχασλής «δεν είναι μια απλή πόλη, μέσα στον ελληνικό χώρο, είναι ένα κομμάτι από την ιστορία της Ελλάδος που στάθηκε παράγοντας καθοριστικός, όχι μόνο στην πολιτική διαμόρφωση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, αλλά και στην οικονομική και κοινωνική του εξέλιξη».¹ Θα προσέθετα και στην εκπαιδευτική και πολιτισμική του εξέλιξη. Είναι η δεύτερη πόλη της χώρας, όπως σημειώνει ο Ν.Ε. Πολίτης.² Ο Κ.Θ. Δημαράς στο άρθρο του «Η Πάτρα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», επισημαίνει τα ακόλουθα: «[...] η Πάτρα είναι η μόνη σημαντική ελληνική παραθαλάσσια πολιτεία, που έχει προσανατολισμό προς το Ιόνιο Πέλαγος. Τούτο, την προόριζε να αποβεί το κύριο εμπορείο ολόκληρης της ελληνικής ηπείρου προς τα πλησιέστερα μέρη της Δυτικής Ευρώπης, συνάμα όμως δημιουργούσε και μια πολιτισμική σχέση με τα Επτάνησα, όχι μόνο για τη γειτνίασή της με αυτά, αλλά και γιατί, τόσο η αρχαϊκή πρωτεύουσα όσο και εκείνα, παρουσιάζουν την ίδια έκθεση προς την Δύση. Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι και η ίδια αυτή γειτνίαση, δεν μπορούσε παρά να έχει σπονδαία αποτελέσματα επάνω στη διαμόρφωση κοινού πολιτισμού ανάμεσα στις δύο Ελληνικές

1. Αλ. Μαχασλής, *Ιστορία της Πάτρας*, Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης, Πάτρα 1983, σ. 7.

2. Ν. Πολίτης, *Χρονικό του Πατραϊκού Τύπου, 1840-1940*, Πάτρα 1984, σ. 145.

περιοχές».³ Όπως αποδεικνύεται από τη σχετική έρευνα. «[...] στις σχέσεις των επιταγησίων με το ελεύθερο κράτος, η Πάτρα ήταν φυσικό να αποτελέσει τον πιο χαρακτηριστικό σύνδεσμο».⁴ Ο έφορος αρχαιοτήτων της Πάτρας Λάζαρος Κολόνας στην εργασία του για την ιατρική στην αρχαία Πάτρα, γράφει ότι: «[...] η Πάτρα είχε ιατρική παράδοση από τα πανάρχαια χρόνια. Καθώς δε, ήταν πόλη πολυάνθρωπη και η γεωγραφική της θέση ήταν καίρια για την επικοινωνία με την πλούσια Δύση και ιδίως με τα ζωτικά κέντρα της Μεγάλης Ελλάδας, δεν ήταν δυνατόν να μην είχε αναπτυχθεί εδώ η Ιατρική Επιστήμη».⁵ Αξιόλογα και αξιόπιστα αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές. Ο ιστορικός της πόλεως των Πατρών Στέφ. Θωμόπουλος⁶ σημειώνει: «[...] αι Ιόνιοι νήσοι συνεχώς παρέμενον υπό διαφορετικόν δυνάστην ή εκείνον της Πελοποννήσου [...] και πάλιν η οικονομική ενότητα και η συχνή επικοινωνία και σύνδεσις δεν διεσπώντο». Η Ζάκυνθος και η Κεφαλονιά επίσης «[...] αποτελούν ιδίαν οικονομικήν και διοικητικήν ενότητα, εξαρτωμένην και περιστρεφόμενην περί της Πάτρας [...]». Το φιλαπόδημον και μεταναστευτικόν των Κεφαλλήνων, θα μπορούσε επίσης να αποτελέσει μίαν εύλογον απάντηση στο ερώτημά μας. Εν συνεχεία, θα δώσουμε, εν αυστηρά περιλήψει, τα πλέον απαραίτητα στοιχεία για να γνωρίσουμε το περιφανές και ένδοξο ιστορικό της οικογένειας των Μελισσηνών.

Οι Μελισσηνοί προήρχοντο εκ μιας των επιφανεστέρων οικογενειών του μεσαιωνικού ελληνισμού, δρᾶσασα από τον 8ο έως τον 18ο αιώνα, δηλαδή χίλια και πλέον έτη στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως: την Κρήτη, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Πελοπόννησο. Ο γνωστός στην μεσαιωνική ιστορία της Ελλάδας οίκος των Μελισσηνών έλκει την καταγωγή του, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι συγγραφείς, από τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Α΄ τον Ραγκαβέ (811-813). Επί Ανδρονίκου Β΄ του Παλαιολόγου, οι Μελισσηνοί, το 1296 κατείχαν εν Πελοποννήσω τα παλαιά αυτών τιμάρια, για τα οποία διατηρούσαν μόνον την ψιλήν κυριότητα. Το 1462 συναντάμε στην Κρήτη τον Νικόλαον Μελισσηνόν, ο οποίος χειροτονήθηκε ιερέυς και εν συνεχεία προήχθη σε μητροπολίτη Αδριανουπόλεως. Τούτου ο υιός Ριχάρδος, εγκατασταθείς εν Κεφαλληνία, υπήρξε, ως λέγεται, ο γενάρχης των εν τη Κεφαλληνία Μελισσηνών, ων τινές μετανάστευσαν κατόπιν στην Κέρκυρα και στη Ζάκυνθο. Κατά τας οικογενειακάς παραδόσεις, κατώ-

3. Κ.Θ. Δημαράς, «Η Πάτρα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», *Νέα Εστία*, τ. Ιανουαρίου 1967, αρθ. 947, σ. 6, 8.

4. Κ.Θ. Δημαράς, «Η Πάτρα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», *ό.π.*, σ. 6, 8.

5. Λαζ. Κολόνας: «*Αρχαϊκή Ιατρική Πατρών*» τ. 7 Φεβρουαρίου 1989, σ. 34.

6. Στ.Θωμόπουλος, *Ιστορία της Πόλεως των Πατρών, Από αρχαιότατων χρόνων μέχρι του 1821*, εκ του τυπογραφείου Χαρχαλ. Καργιάφα, Πάτρα 1950, σ. 28.

κησαν κατ' αρχήν εκεί όπου τώρα το χωριό Φαβατάτα της Πάλης, εκεί δε τους απενεμήθησαν τιμάρια των Ενετών. Μερικοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν κατόπιν στο Ληξούρι και στο Αργοστόλι. Στη Χρυσή Βίβλο της Κεφαλληνίας ενεγράφησαν μεταξύ των ετών 1593-1604 και σε αυτή της Ζακύνθου το έτος 1710. Ο οίκος υπήρξεν εύανδρος.⁷ Ο Παναγ. Χιώτης σχετικά με τον Διονύσιο Μελισσηνό και τον αδελφό του Σπυρίδωνα, αναφέρει τα κάτωθι: «Μελισσηνός Σπυρίδων και Διονύσιος Κεφαλλήνες σπουδασταί, ο μὲν εις τα νομικά, ο δε εις τα ιατρικά, διωρίσθησαν ο μὲν πρώτος δικαστής, ο δε άλλος καθηγητής γυμνασίων εν Ζανύνθω και εν Πάτραις [...]».⁸ Ο Λεωνίδας Ζώης αναφέρει επίσης ότι ο Μελισσηνός Διονύσιος του Ιωάννου, καθηγητής γυμνασίων Ζακύνθου και Πατρών, «διεκρίθη εις βιβλιακάς επικρίσεις και διατριβάς ιατρικάς».⁹ Εν προκειμένω ο Διονύσιος Μελισσηνός εφοίτησε στην Ιόνιο Ακαδημία, στην οποίαν εισήχθη τη παρεμβάσει του «Χαραλάμπους Τυπάλδου-Πρετεντέρη, καθηγητή της Ιατρικής εν τω Ιονίω Πανεπιστημίω και βουλευτού Κεφαλληνίας». Σπούδασε συγχρόνως την ιατρικήν και τα μαθηματικά. Απεφοίτησε δις πτυχιούχος σε ηλικίαν μόλις 25 ετών. Στις 23 Ιανουαρίου του 1861 ο Διον. Μελισσηνός διορίστηκε ως μαθηματικός στο Λύκειο Λευκάδος, στο οποίο ήσαν εγγεγραμμένοι 112 μαθητές. Είναι ο μοναδικός μαθηματικός στο Λύκειο. Δοθέντος ότι ο Διον. Μελισσηνός γεννήθηκε το έτος 1836, κατά τον διορισμό του στο Λύκειο Λευκάδος ήταν μόλις 25 ετών. Μαθηματικός και ιατρός συγχρόνως¹⁰ και κατά το σχολικό έτος 1863-1864, ο Διον. Μελισσηνός εξακολούθει να διδάσκει στο Δευτερεύον Σχολείο (Λύκειο) της Λευκάδας. Ήδη όμως άρχισαν οι προετοιμασίες για την αφομοίωση της παιδείας της Επτανήσου μ' εκείνη της άλλης Ελλάδας και οι καθηγητές καλούνται να υποβάλουν τα δικαιολογητικά για τη συνταξιοδότησή τους. Βέβαια ο Διον. Μελισσηνός δεν συμπεριλαμβάνεται μεταξύ αυτών. Είναι νεώτατος και έχει ελάχιστα χρόνια υπηρεσίας. Αποτέλεσμα της «αφομοίωσης» αυτής ήταν η κατάργηση του Δευτερεύοντος Σχολείου (Λυκείου) της Λευκάδας, (λειτούργησε μέχρι τον Φεβρουάριο του 1866) και η ίδρυση του Γυμνασίου Λευκάδας και του «Ελληνικού Σχολείου» Λευκάδος, βάσει του ν. ΠΝ/20.01.1866.¹¹ Ο Διονύσιος Μελισσηνός υπηρετεί ως «Δάσκαλος μαθηματικών». Δάσκαλος των μαθηματικών θεωρείται αυτός ο οποίος διδάσκει μέχρι την άλγεβρα και τη στερεομετρία

7. Ηλ. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Έν Αθήναις 1904, τύποις Παρρασκ. Λεωνή τ. πρώτος, σ. 388 και 859.

8. Π. Χιώτης: *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσων*, τ. 7ος, Αθήνα 1981, σ. 135.

9. Λ. Ζώης: *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών, Ζακύνθου*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα, 1963, σ. 413.

10. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, Αθήνα 1994, σ. 268, 269.

11. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, ό.π., σελ. 270, 271.

και καθηγητής ο διδάσκων τη γενική θεωρία των εξισώσεων και την τριγωνομετρία.¹² Στη Λευκάδα επομένως, με βάση τον προαναφερθέντα νόμο, ιδρύθηκε Γυμνάσιο, αλλά λόγω ελλείψεως πόρων, αλλά και λόγω ελλείψεως επαρκούς αριθμού μαθητών, καταργήθηκε με σχετικό διάταγμα, από 04.12.1868.¹³ Επανιδρύεται μετά από συντονισμένη και διαρκή προσπάθεια για τα δεδομένα της εποχής, το έτος 1864.¹⁴ Όταν καταργήθηκε το Γυμνάσιο Λευκάδος, ο καθηγητής Διονύσιος Μελισσηνός (μαθηματικός), μετατέθηκε.¹⁵ Να διευκρινίσουμε ότι ο Διονύσιος Μελισσηνός, όπως και άλλοι καθηγητές, μετά την κατάργηση του Λυκείου (Δευτερεύοντος Σχολείου), είχε παυθεί. Προσελήφθη εκ νέου στο ιδρυθέν τετρατάξιο Γυμνάσιο, όπως ήδη σημειώσαμε. Εν κατακλείδι, ο Διονύσιος Μελισσηνός δίδασκε στη Μέση Εκπαίδευση Λευκάδος, από τον Ιανουάριο του 1861 έως το 1868, οπότε το τετρατάξιο Γυμνάσιο Λευκάδας καταργήθηκε.¹⁶ Σκόπιμο θεωρούμε να σημειώσουμε και την ακόλουθη σημαντική πληροφορία, ειλημμένη από την εφημερίδα *Λευκάς* της 2ας Φεβρουαρίου του 1866, φ. 2, 4. «Ο Μελισσηνός ήταν μαθηματικός και γιατρός Κεφαλλονίτης, γιος του Προέδρου του δικαστηρίου. Σπούδασε στην Κέρκυρα. Στη Λευκάδα ως γιατρός, προσέφερε τις υπηρεσίες του δωρεάν».¹⁷ Στη συνέχεια μετατέθηκε στη Ζάκυνθο, όπου και δίδασκε επί βραχύ χρονικό διάστημα. Μάλλον για μια σχολική χρονιά, γιατί κατά το σχολικό έτος 1871-72 διδάσκει στο Β [ασιλικό] Γυμνάσιον Πατρών¹⁸ και κατά το σχολικόν έτος 1872-73 εξακολουθεί να διδάσκει, εφόσον φέρεται να υπογράφει τα αποτελέσματα, στις 27 Ιουνίου 1873.¹⁹

Πρόκειται για ένα από τα πολυαριθμότερα και πολυπληθέστερα γυμνάσια της χώρας και σε αυτό διδάσκουν καθηγητές φημισμένοι σε όλους τους κλάδους,²⁰ ίσως γιατί η Πάτρα του 1877 είναι μια πόλη πνευματική και συγχρόνως εμπορική. Βάσει του Β.Δ. του Ιανουαρίου του 1883, κανονίστηκαν οι οργανικές θέσεις καθηγητών στα δύο (τόρα) γυμνάσια (αρρένων) της πόλης. Από τους διορισμένους στα γυμνάσια της Πάτρας καθηγητές, θα θεωρούνται του Α' Γυμνα-

12. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, ό.π., σελ. 285.

13. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, ό.π., σελ. 356-357.

14. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, ό.π., σελ. 362.

15. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, ό.π., σελ. 357.

16. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, ό.π., σελ. 268, 269, 369.

17. Π. Ροντογιάννης, *Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1613-1950*, ό.π., σελ. 368, υποσ. 1.

18. Α. Μουγγολιάς, *Το Α' Γυμνάσιον εν Πάτραις*, Ιστορική και Εκπαιδευτική Διαδρομή, Πάτρα 2004, σ. 49.

19. Α. Μουγγολιάς, *Το Α' Γυμνάσιον εν Πάτραις*, ό.π., σ. 70, 71.

20. Α. Μουγγολιάς, *Το Α' Γυμνάσιον εν Πάτραις*, ό.π., σ. 70.

σίον, με γυμνασιάρχη τον Θεμιστ. Παπαλουκά., οι ... και ο Διονύσιος Μελισσηνός.²¹ Δίδαξε κανονικά και κατά το σχολικό έτος 1884-1885.²²

«Τον Αύγουστο του 1885, ο Διονύσιος Μελισσηνός, έπειτα από πολύχρονη και ευδόκιμη διδασκαλία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, απομακρύνεται της υπηρεσίας, με αίτησή του. Τα περισσότερα χρόνια, δίδαξε στο Α' Γυμνάσιο της Πάτρας, όπου εκτιμήθηκε ο χαρακτήρας του ως ατόμου, η ευγένεια και η λεπτότητα των τρόπων του. Ως καθηγητής διεκρίθη δια την ακρίβεια και την επιμέλεια στην εκπλήρωση του καθήκοντος. Ο Μελισσηνός που η διδασκαλία του είχε αναγνωρισθεί κυρίως από τους μαθητές του, ήταν συγχρόνως και γιατρός φιλάνθρωπος».²³ Τον Γενάρη του 1879 ο μαθηματικός του γυμνασίου Διονύσιος Μελισσηνός, τιμάται με τον διορισμό του, ως πράκτορα (αντιπροσώπου) της Εθνογραφικής Εταιρείας στην Πάτρα, για το έτος 1879. Η Εθνογραφική Εταιρεία είχε την έδρα της στο Παρίσι.²⁴

Η έγκριτη εφημερίδα των Πατρών Φορολογούμενος της 6ης Σεπτεμβρίου του 1885, δημοσιεύει το ακόλουθο κείμενο, σχετικά με την παραίτηση του Διον. Μελισσηνού:

Ο κ. Διονύσιος Μελισσηνός καθηγητής των μαθηματικών παρά τω ενταύθα γυμνασίω, κατ' αίτησίν του απεμακρόνθη της υπηρεσίας μετά πολυετή και ευδόκιμον διδασκαλίαν. Τον πλείστον χρόνον της υπηρεσίας του ο κ. Μελισσηνός διήνυσεν ενταύθα και εν τω ημετέρω γυμνασίω, ούτω δε ουδενί έμεινε παρ' ημίν άγνωστος η πολιτεία του ως καθηγητού και ο χαρακτήρ του ως ατόμου. Ο κ. Μελισσηνός εξετιμήθη πάντοτε παρ' ημίν ως καθηγητής, ακριβέστατος και επιμελής περί την εκπλήρωσιν του καθήκοντος, ανέδειξε δε μαθητάς μαρτυρούντας περί του καρποφόρου της διδασκαλίας του ως άτομον δε, δια της ευγενείας και λεπτότητας των τρόπων, εγένετο αγαπητός και περιζήτητος εις ευρύτατον κύκλον εκλεκτών φίλων, οτίνες μετά πολλής λύπης θα ιδωσι την εντεύθεν απομάκρυνσίν του, εάν αποφασίση αλλαχού να ποιήσεται εις το μέλλον τας διατριβάς. Οπωσδήποτε ο κ. Μελισσηνός εις το τέλος του διδασκαλικού του σταδίου συνεπάγεται την εκτίμησιν όλων, και ευχαρίστως ηθέλαμεν πάντες επανίδει αυτόν εν μέσω ημών συνεχίζοντα το έτερον αυτού στάδιον, το του ιατρού, όπερ τόσον επιτυχώς και φιλανθρωπώς εξήσκησε μέχρι τούδε ενταύθα.

Μας προβληματίζει η ξαφνική παραίτηση του Διον. Μελισσηνού και επιφυλασόμεθα να διερευνήσουμε το θέμα αυτό, καθόσον πρόκειται περί άκρως επιτυ-

21. Α. Μουγγολιάς, *Το Α' Γυμνάσιο εν Πάτραις*, ό.π., σ. 82.

22. Α. Μουγγολιάς, *Το Α' Γυμνάσιο εν Πάτραις*, ό.π., σ. 87, 88.

23. Α. Μουγγολιάς, *Το Α' Γυμνάσιο εν Πάτραις*, ό.π., σ. 69.

24. Αλ. Μαρτσλής, *Ιατρική και Γιατροί στην Πάτρα*, Αθήνα 1978, σ. 82, 74.

χημένου εκπαιδευτικού και δύσκολα δικαιολογείται η σχετική παραίτησή του. Απαλλαγμένος πλέον των διδακτικών του καθηκόντων, ο Διον. Μελισσηνός αφιερώνεται αποκλειστικά στην υπηρεσία της ιατρικής. Ασκει αυτήν φιλανθρωπώς και αμισθεί στην Πάτρα. Την ιατρική ασκούσε και κατά την διάρκεια της θητείας του στο Α' Γυμνάσιο Αρρένων, πάντοτε αφιλοκερδώς, αλλά και όπως ήδη σημειώσαμε και κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής του υπηρεσίας στη Λευκάδα. Ασκει την ιατρική σε μια πόλη που έχει χαρακτηριστεί ως ιατρούπολη, γιατί σ' αυτή δραστηριοποιούνται επιτυχώς πολλοί και διακεκριμένοι ιατροί, από αρχαιοτάτων χρόνων. Οι περισσότεροι από αυτούς, είχαν συμπληρώσει τις ιατρικές τους σπουδές σε πανεπιστημιακά ιδρύματα του εξωτερικού. Ο κατάλογος είναι μακρύς. Ανάμεσά τους εντοπίζουμε και την καθ' όλα αξιοπρεπή, ευγενική, φιλήρεμη και μειλίχια προσωπικότητα του Διονύσιου-Μαρίνου Μελισσηνού. Εκτός του ότι ασκεί την ιατρική καθ' όν τρόπον εξετέθη ανωτέρω, συμμετέχει και στη διοίκηση του Ιατρικού Συλλόγου Πατρών.²⁵ Ο Ιατρικός Σύλλογος εμφανίζεται στην Πάτρα ως μια απλή ένωση προσώπων, χωρίς νομική προσωπικότητα, ήδη από το 1873.²⁶ Είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας ορισμένων γιατρών να περιορίσουν τα προβλήματα που εκ των πραγμάτων δημιουργούνται, όταν στον ίδιο χώρο δραστηριοποιούνται επαγγελματικά πολλά άτομα και εν προκειμένω πολλοί ιατροί. Ο Ιατρικός Σύλλογος καλείται να εξαφανίσει την εχθρότητα ανάμεσα στους γιατρούς. Ευελπιστούν ότι η καθημερινή επικοινωνία, στο πλαίσιο του συλλόγου, οι συζητήσεις και η ανταλλαγή απόψεων για τα διάφορα θέματα που τους απασχολούν, είναι μια κάποια λύση. Οι πιο συχνές διαμάχες αφορούν στις ιατρικές αμοιβές. «*Η μόνημη πληγή στο ιατρικό επάγγελμα, που απασχολεί σοβαρά τον ιατρικό κόσμο είναι η μάστιγα των πρακτικών γιατρών και ο τσαρλατανισμός*». «*Στις αρχαιεσιές της 29ης Δεκεμβρίου 1894 εκλέγεται η Διοίκηση του Ιατρικού Συλλόγου της Πάτρας. Την αποτελούν οι: Διονύσιος Μελισσηνός, πρόεδρος και αντιπρόεδρος οι Δημ. Σκλαβούνος και Ι. Μοντούσης [...]*».²⁷

Επί της προεδρίας Μελισσηνού, η διφθερίτιδα, μια σοβαρή λοιμώδης νόσος, λαμβάνει ενδημικές διαστάσεις, με εξάρσεις και υφέσεις. Ο Ιατρικός Σύλλογος «κατορθώνει να εξασφαλίσει τον τότε ανακαλυφθέντα αντιδιφθεριτικό ορό, από το Παρίσι και ο Σύλλογος, με ανακοίνωσή, του γνωστοποιεί ότι ο ορός βρίσκεται στα χέρια του Προέδρου Μελισσηνού και του ταμία Βερροίου».²⁸ Ο Διονύ-

25. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, τ. Α., στήλη 887, Πάτρα 1995.

26. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, ό.π., στήλη 887. – Αλ. Μαρτσλής, *Ιατρική και Γιατροί στην Πάτρα*, ό.π., σ. 81.

27. Αλ. Μαρτσλής, *Ιατρική και Γιατροί στην Πάτρα*, ό.π., σ. 82.

28. Αλ. Μαρτσλής, *Ιατρική και Γιατροί στην Πάτρα*, ό.π., σ. 82.

σιος Μελισσηνός διετέλεσε επίσης πρόεδρος του Συλλόγου των εν Πάτραις Κεφαλλήνων, επί σειρά ετών, τουλάχιστον επί δεκαετίαν, πάντως μέχρι τον θάνατό του, στις 4 Ιουνίου του 1905. Συνέδεσε την μακρά προεδρία του με σημαντικά γεγονότα αφορώντα στους Κεφαλλήνες της Πάτρας και της Κεφαλληνίας, για τα οποία επιφυλασσόμεθα να επανέλθουμε με νέα εκτενή εργασία μας, αφορώσα στο Σύλλογο των εν Πάτραις Κεφαλλήνων («ο Άγιος Γεράσιμος»).

Οι γιατροί της Πάτρας ασχολούνται και με τον αθλητισμό. Συμμετέχουν στην διοίκηση του πρώτου εν Πάτραις «[...] λαμπρού γυμναστικού σωματείου δηλονότι συλλόγου, εις όν έδωσαν τίτλον Παναχαϊκός Γυμναστικός Σύλλογος».²⁹ Ο Παναχαϊκός Γυμναστικός Σύλλογος (Π.Γ.Σ.) αποτελεί «το καύχημα των Πατρών» και από τα πρώτα του βήματα ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα. Τα μέλη του ασχολήθηκαν με δραστηριότητες και εκτός της σωματικής εξάσκησης. Ο σύλλογος επεδίωξε να συντελέσει και στην πνευματική ανάπτυξη της πατραϊκής νεολαίας και το επέτυχε.³⁰ Να σημειώσουμε επίσης ότι στον Π.Γ.Σ. συμμετέχουν πολλοί επιστήμονες της Πάτρας. Ο Διον. Μελισσηνός διετέλεσε αντιπρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου του Π.Γ.Σ. στο πρώτο –μετά την αποχώρηση του γιατρού Χρ. Κορύλλου– διοικητικό συμβούλιο, με πρόεδρο τον Κεφαλήνα βιομήχανο Γεράσιμο Κόγκκο, κατά τη χρονική περίοδο 1895-1896.³¹ Τον Σεπτέμβριο του 1896, παραιτείται ο πρόεδρος Γεράσιμος Κόγκκος, λόγω διαφωνιών για τη διατήρηση της μπάντας του Π.Γ.Σ., και εκλέγεται πρόεδρος ο Διον. Μελισσηνός, γνωστός (και στο εξωτερικό) ως σκακιστής, διακρινόμενος στη σύνθετη σκακιστικών προβλημάτων.³² Διετέλεσε, επίσης μέλος της επιτροπής που συγκρότησε ο ιταλός μουσικοδιδάσκαλος Μάριος Κορδώνη, στην προσπάθειά του να δημιουργήσει ή μάλλον να επιτύχει την εξακολούθηση της λειτουργίας της μπάντας στην πόλη των Πατρών, αλλά και να ιδρύσει και σχολείο μουσικής και να πρωτοστατήσει και σε άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις.³³

Τελικά το όραμα του Κορδώνη υλοποίησε ο Παναχαϊκός Γυμναστικός Σύλλογος. Ο Διον. Μελισσηνός διετέλεσε επίσης μέλος της επιτροπής για την επιλογή του ποιήματος-ύμνου προς την γυμναστική. Τον διαγωνισμό προκήρυξε ο Π.Γ.Σ. Την επιτροπή των ελληνοδικών, όπως ονομάζονται οι κριτές, αποτέλεσαν, τρεις διαπρεπείς νομικοί της Πάτρας και ένας ιατρός, ο πολύς Διονύσιος-Μαρίνος Μελισσηνός. Η επιτροπή επέλεξε το ποίημα του ιατρού-μαιευτήρα

29. Αλ. Μαρσλής, *Ιατρική και Γιατροί στην Πάτρα*, ό.π., σ. 110, 111.

30. Εφημερίδα *Φορολογούμενος*, 14 Ιουνίου 1891.

31. Ν.Ε. Πολίτης, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός* τ. Α., Η πρώτη δεκαετία 1891-1900, *Αρχαίες Εκδόσεις*, Πάτρα 1994, σ. 13.

32. Ν.Ε. Πολίτης, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός*, ό.π., σ. 167.

33. Ν.Ε. Πολίτης, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός*, ό.π., σ. 45.

Γ. Κυριτσόπουλου, το οποίο μελοποίησε ο ιταλο-κερκυραίος μουσικοδιδάσκαλος Ιωσήφ Λιμπεράλης.³⁴ Ο ιατρός Χρήστος Κορύλλος εισηγείται στο συμβούλιο του Π.Γ.Σ. την ίδρυση Εσπερινής Εμπορικής Σχολής και το συμβούλιο απεδέχθη την πρότασή του και η σχολή άρχισε να λειτουργεί την 1η Δεκεμβρίου του 1893.³⁵ Στη σχολή αυτή δίδαξε και ο Διον. Μελισσηνός, χωρίς καμμία αμοιβή βέβαια, όπως και λοιποί διδάσκοντες. Στην κηδεία του Διον. Μελισσηνού παρέστη ο διευθυντής της σχολής αυτής Δημ. Ραζής και εξεφώνησε επικήδειο λόγο.³⁶ Δίδαξε επίσης στην Βιοτεχνική Σχολή Πατρών και δη στο ένα από τα τρία αυτής τμήματα, το δεύτερο, την «Εμπορική Σχολή», στην οποία εδιδάσκοντο σχετικά με την ειδικότητά του μαθήματα.³⁷ Δίδαξε επίσης στην ονομαστή «Σχολή Λαού», της Πάτρας, όπως και πολλοί άλλοι επιστήμονες, το μάθημα «Ανθρωπολογία εν σχέσει προς την υγιεινή», τον Μάρτιο του 1893, και βέβαια όχι μόνο τότε. Η «Σχολή Λαού» εξακολουθεί να λειτουργεί και σήμερα στην Πάτρα, ως «Διακίδιος Σχολή Λαού», μετά τη δωρεά του κτηρίου στο οποίο στεγάζεται από τον βιομήχανο Ιωάννη Διακίδη. Πρόκειται για σχολή που έπαιζε και εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στην πνευματική κίνηση της Πάτρας. Γίνεται ένα λαϊκό πανεπιστήμιο, με καθημερινά μαθήματα και διαλέξεις που δίνουν προσωπικότητες της κάθε εποχής. Ξεκίνησε τα απογευματινά μαθήματά της τον Ιανουάριο του 1877.³⁸ Ο Διονύσιος Μελισσηνός αρθρογραφούσε και στο περιοδικό *Ιατρική Επιθεώρηση*, το οποίο εξεδόθη το 1878, από ομάδα επιφανών ιατρών της Πάτρας.³⁹ Επίσης άρθρα του Διον. Μελισσηνού εντοπίζονται και στο περιοδικό *Διεθνής Βιβλιοθήκη* του Παγκοσμίου Επιστημονικού Συνδέσμου. Πρόκειται για ιδιόμορφη περίπτωση περιοδικού. Ο Παγκόσμιος Επιστημονικός Σύνδεσμος, ήταν διεθνής οργάνωση με έδρα το Παρίσι και σκοπός του ήταν η ανάπτυξη της πνευματικής επικοινωνίας μεταξύ των λαών, η διευκόλυνση επιστημόνων και καλλιτεχνών, προκειμένου να γίνουν γνωστοί και έξω από την πατρίδα τους, η υποστήριξη εθνολογικών μελετών κ.λπ. Ο σύνδεσμος είχε 400 τμήματα (επιτροπείες) σε ισάριθμες πόλεις, σε όλο τον κόσμο. Ο Διονύσιος Μελισσηνός διετέλεσε πρόεδρος της μιας εκ των δύο επιτροπειών της Ελλάδας, αυτής της Πάτρας –η άλλη ήταν στην Κέρκυρα–. Η εν Πάτραις επιτροπεία ανέλαβε την έκδοση του έκτου τεύχους-τόμου της *Διεθνούς Βιβλιοθήκης*. Τα άρθρα του Διον.

34. Ν.Ε. Πολίτης, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός*, ό.π., σ. 60.

35. Ν.Ε. Πολίτης, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός*, ό.π., σ. 62, 63.

36. Εφημερίδα *Νεολόγος* Πατρών 05.06.1905.

37. Ν.Φ. Τόμπρος, *Τα σχολεία τα Λαϊκά*, εκδόσεις Το Δόντι, Πάτρα 2007, σ. 98, 99, 100.

38. Α. Μαχρασλής, *Ιατρική και Γιατροί στην Πάτρα*, ό.π., σ. 89, 90.

39. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, ό.π., στήλες 887, 888.

– Ν.Ε. Πολίτης, *Χρονικό του Πατραϊκού Τύπου*, 1840-1940, Πάτρα 1984, σ. 260.

Μελισσηνού, τα οποία φιλοξενούνται στο ως άνω αναφερθέν τεύχος, είναι γραμμένα στην ελληνική και γαλλική γλώσσα.⁴⁰

Κατά τον 19ο αιώνα το σκάκι ήταν πολύ διαδεδομένο στην Ελλάδα. Ο Διονύσιος Μελισσηνός όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν επίσης και εξέχουσα σκακιστική φυσιογνωμία. Ήταν γνωστός σκακιστής και στο εξωτερικό, διακρινόμενος στη σύνθεση σκακιστικών προβλημάτων.⁴¹ Εις Πάτρας μάλιστα διέπρεπον προ 100ετίας, ..., δύο συνθέται σκακιστικών προβλημάτων, διεθνώς γνωστοί, ο καθηγητής μαθηματικών Διον. Μελισσηνός και ο μουσικοδιδάσκαλος Ιωσήφ Λιμπεράλης. Ελάμβανον μέρος εις διεθνείς διαγωνισμούς και ηξιώθησαν α' βραβείων και επαίνων.⁴² Όπως μας διαβεβαιώνει ο σύεδρος Παναγής Σκλαβούνος,⁴³ ο Μελισσηνός συνέθεσε σκακιστικά προβλήματα που, τον ανέδειξαν διεθνώς. Τα καλύτερα σκακιστικά προβλήματα, τα συνέθεσε ο Μελισσηνός εν όσω υπηρέτούσε ως καθηγητής μαθηματικών. Συγκρατάλεγετα μεταξύ των κορυφαίων της εποχής του. Το σκάκι δεν είναι ένα δύσκολο πνευματικό παιχνίδι, απαιτεί όμως έντονη πνευματική συγκέντρωση.

Δυστυχώς ο βίος του σπάνιου αυτού πνευματικού ανθρώπου και επιστήμονος υπήρξε σχετικά βραχύς, με βάση τα δεδομένα της δικής μας εποχής. Μετά βραχείαν νόσον εξεμέτρησε το ζην, την 4η Ιουνίου 1905. Όπως μας πληροφορούν οι πατρινές εφημερίδες της εποχής, ο θάνατός του επήλθε την 10ην νυκτερινήν της 4ης Ιουνίου του 1905. Η ημερομηνία της κηδείας του συμπίπτει με αυτήν του δολοφονηθέντος πρωθυπουργού της χώρας Θεόδωρου Δεληγιάννη. Η εφημερίδα *Νεολόγος* των Πατρών, της 5ης Ιουνίου του 1905 σε πρωτοσέλιδο άρθρο της, αναφέρεται στην κηδεία του Μελισσηνού, ειδικότερα, όμως, στην προσωπικότητά του. Χαρακτηρίζεται ως «αγαπητός και πολύτιμος συμπολίτης», αλλά και άξιος «απέιρον εκτιμήσεως και λατρείας». «Υπήρξε προσφιλής φυσιογνωμία μηδένα πικράνας μητ' αδικήσας». Η κηδεία του «υπήρξε αντάξια του ανδρός, καθόσον ηκολούθησεν ταύτην κόσμος πολὺς και εκλεκτός». Ο Ιατρικός Σύλλογος κατέθεσεν στέφανον. «Ο μεταστάς ήτο επίλεκτο μέλος» αυτού. Ο ιατρός Μιχ. Μυλωνάς, ο οποίος εξεφώνησε τον επικήδειον λόγον, μεταξύ άλλων, είπε: «Οι ενταύθα ιατροί κλαίονεν εν τω προσώπῳ Σου την απώλειαν διδασκάλου σοφού και συναδέλφου αγαπητού [...] μνήμονες των σπανίων αρετῶν Σου [...] απωλέσαμεν –πατέρα ίσως–, σοφόν και πολύπειρον σύμβουλόν μας». Στέφανον κατέθεσε και ο Σύλλογος των εν Πάτραις Κεφαλλήνων δια του Φλαμιάτου, προϊστάμενου του διοικ. συμβουλίου του συλλόγου. Στέφανοι κατατέθησαν από τον Πα-

40. Ν.Ε. Πολίτης, *Χρονικό του Πατραϊκού τύπου, 1840-1940*, ό.π., σ. 273, 274.

41. Ν.Ε. Πολίτης, *Ο Πατραϊκός Αθλητισμός*, ό.π., σ. 167.

42. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, ό.π., στήλες 1855, 1856.

43. Π. Σκλαβούνος, *Ελληνες σκακιστές τον 19ον αιώνα* (ανέκδοτο).

ναχαϊκό Γυμναστικό Σύλλογο. Τον επικήδειον εξεφώνησε ο πρόεδρος αυτού γνωστός ιατρός Χρ. Κορύλλος. Ο κατάλογος των κατατεθέντων Σταυρών είναι μακρύς, επίσης. Στην κηδεία παρίσταται και ο Δημ. Ραζής, διευθυντής της Εμπορικής Σχολής Πατρών. Στις 7 Ιουνίου του 1905 ο *Νεολόγος* των Πατρών, δημοσιεύει ένα εξαιρετικού ύφους κείμενο, αφιερωμένο στην μνήμη του θανόντος, επιγραφόμενο ως εξής: ΕΠΙ ΤΩ ΘΑΝΑΤΩ ΤΟΥ. ΤΩ ΣΥΝΑΔΕΛΦΩ ΔΙΟΝΥΣΙΩ ΜΕΛΙΣΣΗΝΩ. Υπογράφεται από τον ονομαστό ιατρό της Πάτρας Γεώργιο Διαμαντόπουλο. Πρόκειται περί ενός ύμνου στην προσωπικότητα, τον χαρακτήρα, το ήθος και την επιστημονική πληρότητα του αποθανόντος. Περιέχει επίσης αρκετά βιογραφικά στοιχεία περί αυτού, χρήσιμα για την έρευνα. Δυστυχώς λόγω του περιορισμένου χώρου, δεν δυνάμεθα να δημοσιεύσουμε το προαναφερθέν κείμενο στο σύνολό του. Εν κατακλείδι, θα περιοριστούμε στα ακόλουθα σχόλια: Πρόκειται περί ενός ακτινοβόλου πνεύματος, φιλήρεμου, μειλίχιου, φιλομειδούς, φιλανθρώπου, ευγενούς διδασκάλου, περί ενός πραγματικού άρχοντα. Έτσι τον είδαν οι Κεφαλλήνες της Πάτρας, αλλά και οι Πατρινοί. Τους ενηγκαλίσθη και τον ενηγκαλίσθησαν. Τον σκέπασε για πάντα η αχαϊκή γη. Ο ιατρός Γ. Διαμαντόπουλος, ως ελέγχθη αποχαιρετά τον συνάδελφον του ως ακολούθως : «*Επί τη θέα δε του γαληνιαίου θανάτου Σου, διήλθε τον νούν μου η ιδέα ότι και ο Θεός Σε ηγάπησεν. Γαίαν έχοις ελαφράν, αγαπητέ Συνάδελφε και καλήν αντάμωσιν*»

Β'. Θύλακας επτανησιακής ιστορίας και επτανησιακού πολιτισμού στην Πάτρα:

Ο επτανησιακός Τύπος στην Πάτρα

Η ιστορική πόλη των Πατρών έχει την ιδιαίτερη και εξαιρετική τύχη να φιλοξενεί στους κόλπους της και μάλιστα σ' ένα ασφαλές και φιλόξενο κτήριο-Μουσείο, τον Τύπο (εφημερίδες και περιοδικά) της Πελοποννήσου, της Ηπείρου και των Ιονίων νήσων. Το Μουσείο Τύπου Πατρών (Μ.Τ.Π.) ιδρύθηκε το 1956 από την Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Πελοποννήσου-Ηπείρου-Νήσων (Ε.Σ.Η.Ε.Π.Η.Ν.). Το Μουσείο αυτό αποτελεί επιβεβαίωση της αναμφισβόλου και αναμφιλέκτου σπουδαιότητας του Τύπου, την οποίαν σπουδαιότητα οπωσδήποτε έχει αποδεχθεί εν τω συνόλω της η Ε.Σ.Η.Ε.Π.Η.Ν. Το Μουσείο Τύπου Πατρών, αποτελεί δικό της δημιούργημα. Ο ερευνητής ο οποίος αναζητεί επί τόπου στοιχεία τα οποία φυλάσσονται στο Μουσείο, αισθάνεται ότι βρίσκεται στον τόπο και τον χρόνο κατά τον οποίον συνέβησαν τα γεγονότα, όταν τεθούν στη διάθεσή του οι τόμοι που αναζητεί. Η σημασία του τύπου είναι αναμφισβήτητη, γι' αυτό άλλωστε και πολεμήθηκε ανηλεώς από τα ανελεύθερα και καταπιεστικά καθεστώτα τα οποία, κυριευμένα από τον φόβο «της ελευθεροτυπίας» δεν

αντιλαμβάνονται ότι η ελευθερία του τύπου δρα προς όφελός τους και όχι εναντίον τους. Φοβούνται, γιατί οι εφημερίδες είναι «φρούρια ελευθερίας», ακαταγώνιστα. Όμως η ελευθερία αυτή δεν στρέφεται εναντίον τους. Αντιθέτως είναι σύμμαχός τους. Έχει γραφτεί ότι, «[...] μόνον στην ειδησεογραφία των εφημερίδων εικονίζεται η πραγματικότητα και όχι σε γλαφυρές, αλλά αμφιβόλου πιστότητας αναμνήσεις, ούτε και στα έργα ευφαντάστων λογοτεχνών [...]».⁴⁴ Ο λαός της Επτανήσου εν προκειμένω –υπό το πέλμα πολυώνυμων κατακτητών, στερήθηκε το κυρίαρχο και θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, με αποτέλεσμα να αναγκάζεται ή μάλλον να πειθαναγκάζεται να ζήσει στο έρεβος της άγνοιας – απληροφόρητος για το τί συμβαίνει και τί δεν συμβαίνει γύρω του, ή χωρίς ασφαλή και ηλεγμένη πληροφόρηση, αποδεδειγμένως πορεύεται βήμα αβέβαιο και ανασφαλές σε όλους τους τομείς της κοινωνικής του δραστηριότητας. Οι Επτανήσιοι αγωνίστηκαν και εν τέλει πέτυχαν από το έτος 1848 (επί αγγλικής προστασίας), μετά από ευνοϊκή εισήγηση του αγαθού αρμοστή Ιωάννη Σέιτον στην Επτανησιακή Βουλή, να παρχωρηθεί «ελευθεροτυπία» στα Επτάνησα, υπό κατασταλτικούς νόμους. Η λογοκρισία παντός τύπου καταργείται, ενώ παράλληλα ψηφίστηκε νόμος, στις 28 Μαΐου (9 Ιουνίου) 1848, σχετικά με την ομαλή λειτουργία του τύπου «προς αποφυγήν των εκ της αφαιρέσεως παντός περιορισμού, δυναμένων να λάβωσιν χώραν καταχρήσεων».

Η παρχώρηση της ελευθεροτυπίας σηματοδότησε την οδό προς την εθνική της Επτανήσου αποκατάσταση, ήτοι την Ένωση μετά της άλλης Ελλάδας. Μετά από την εξέλιξη που ήδη καταγράψαμε, ο λαός της Επτανήσου, που έζησε επί αιώνες ολόκληρους στο σκοτάδι της άγνοιας, έχει ανάγκη από διαφώτιση και καθοδήγηση. Έτσι εγκαινιάζεται μια δραστήρια εκδοτική προσπάθεια των μορφωμένων Επτανησίων για διαφώτιση των συμπατριωτών τους. Έντονη είναι η παρουσία παντός είδους εντύπων στα Επτάνησα⁴⁵ (εκδίδονται εφημερίδες, περιοδικά και βιβλία). Σύμφωνα με τα ήδη καταγεγραμμένα στοιχεία,⁴⁶ στο Μουσείο Τύπου Πατρών φυλάσσονται εφημερίδες του 19ου και του 20ού αιώνα. Επειδή θεωρούμε άνευ αμφιβολιών, ότι οι εφημερίδες, τα περιοδικά και τα παντός είδους έντυπα, αποτελούν θύλακες διαρκούς παρουσίας της ιστορίας και του πολιτισμού των εκδοτών και των αρθρογράφων τους, εν προκειμένω θα σας παρουσιάσουμε ενδει-

44. Ν.Ε. Πολίτης, *Πατριολογήματα*, τ. Α', Η Πάτρα και οι Πατρινοί Παλαιότερων εποχών, εκδόσεις Περί Τεχνών, Πάτρα 2003, σελ. 17.

45. Ν. Κονόμος, *Επτανησιακά Φύλλα, Φιλολογική – Λαογραφική και Ιστορική Έκδοση*, Τ.Ε., Επτανησιακός Τύπος 1798-1864, Αθήνα 1964, σ. 182.

46. Ν.Φ. Τόμπρος, «Επτανησιακές Εφημερίδες του 19ου αιώνα», *Τα σχολεία τα Λαϊκά*, ό.π., σ. 374.

κτικά εξ ανάγκης τρεις μόνον επτανησιακές εφημερίδες, τις αμέσως κατωτέρω αναφερόμενες, τυχαία επιλεγμένες, και ευελπιστούμε ότι θα δώσουμε έστω ένα μικρό, αλλά αντιπροσωπευτικό δείγμα του Τύπου και εν προκειμένω της σπουδαιότητάς του επτανησιακού τύπου στη πόλη των Πατρών.

Τίτλος Εφημερίδας: ΝΕΟΣ ΑΙΩΝ – ΖΑΚΥΝΘΟΣ 30 ΜΑΪΟΥ 1892, ΑΡΙΘ. 35 ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ Διεύθυνση Δ.Α. ΥΠΟΡΚ Τυπογραφείον Σ. Καψοκεφάλου.

Στο πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο: «ΕΙΜΕΘΑ ΑΞΙΟΙ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ ΜΑΣ», η ως άνω αναφερόμενη εφημερίδα, καταφέρεται άνευ προσχημάτων και ενδοιασμών, αλλά μετά σθένους πρωτοφανούς και θάρρους παραδειγματικού, κατά της «νεφελώδους» τρικουπικής πολιτικής «η οποία παραβλέπει τα άτομα και τα έθνη επ' αρετόν καιρόν» και η οποία «[...] δύναται να ονομασθή ανωτέρα μήνις, [...] δύναται να ονομασθή θεϊκή τιμωρία, επιβαλλομένη εις λαόν, μη δυνηθέντα, μετά παρέλευσιν τόσων ετών, από της εθνικής αυτού αποκαταστάσεως, να εκτιμήση τα πράγματα, κατά το συμφέρον αυτού και της πατρίδας». Θεωρεί ο αρθρογράφος ότι τα λάθη δεν μπορούν να αποδοθούν «εις αδαημοσύνην». Το επιχείρημα αυτό θα είχε βάση μόνον «[...] κατά τα πρώτα έτη της απελευθερώσεως [...]». «Ήδη όμως παρήλθεν ικανόν χρονικόν διάστημα, νέοι εισήλθομεν εις τον εθνικόν μας βίον και σήμερον επιδεικνύμεθα με την κόμην λευκήν, με το πρόσωπον ερρυτιδωμένον υπό την επήρειαν των ετών και όμως μυαλό δεν εβάλαμε». «Δεκάδες έτων διέρρευσαν [...] μύρια παραδειγματικά γεγονότα συνετελέσθησαν, δυνάμενα να χρησιμεύσωσιν ημίν ως διδάσκαλοι αποτελεσματικοί και όμως ωφέλειαν ουδεμίαν ηρρόσθημεν, αλλ' εμείναμεν οίοι κατά την πρώτην ημέραν είμεθα, άνθρωποι αναβλητικοί, αναποφασιστικοί [...] ενκόλως παρασυσρόμενοι και ουδέν βήμα, ουδεμίαν κίνησιν τελούντες, δυναμένην να μαρτυρήση διορατικότητα νοός [...] σκέψεις πρακτικές και αποτελεσματικές». «[...] δεν ηδυνήθημεν ουδέν καλόν μάθημα να λάβωμεν, πλην διατελούμεν πάντοτε οι αδαείς εκείνοι και άπειροι άνθρωποι, ους κατά την πρώτην ημέραν, παρέλαβεν από τον Σουλτάνον η προσωρινή Κυβέρνησις». Αξιοσημείωτο είναι και άλλο άρθρο, της ανωτέρω εφημερίδας, επιγραφόμενον: ΚΡΙΚΟΣ ΑΔΙΑΣΠΑΣΤΟΣ. Ας το παρακολουθήσουμε:

Εν Ελλάδι η ζωή του τέπου, πρό και μετά τας εκλογάς [...] είναι φωνή βοώντος εν τη ερήμω. Ο κόσμος τετυφλωμένος από του πάθους ή τας κραυγάς των νικητών των αγαλλομένων αγριωδώς επί τη νίκη αυτών και εξαιρόντων τους πάτρωνας αυτών τοίς εν ευθέτω καιρώ εντεταλμένοις να ανοίξωσιν αυτοίς τα ταμεία του κράτους αμοίβοντας την αφοσίωση και τους κόπους των πιστών.

Ευλόγως θα διερωτηθεί ο αναγνώστης μήπως πρόκειται περί άρθρου γραμμένου την σήμερον και όχι προ 122 ετών. Δυστυχώς δεν δυνάμεθα να προχωρήσουμε

περαιτέρω την παρουσίαση άρθρων της παρούσας εφημερίδας. Ευελπιστούμε ότι σας καταστήσαμε κοινωνούς της λίαν ενδιαφέρουσας αυτής αρθρογραφίας. Οι παρατηρήσεις θα μπορούσαν να είναι πολλές για την αξιολογότετη αυτή εφημερίδα. Σοβαρή αρθρογραφία, προσεγμένη γλώσσα, καίριες και εύστοχες παρατηρήσεις. Νομίζω ότι αυτή η συγκεκριμένη εφημερίδα ανταποκρίνεται στο ρόλο που πρέπει και οφείλει να επιτελεί και να υπηρετεί ο τύπος. Ιστορικό και πολιτισμικό μνημείο. Θησαυροφυλάκειο αξιών και ιδεών. Επιχειρούμε εν συνεχεία το επόμενο βήμα και προχωρούμε στη παρουσίαση και τον σχολιασμό της επόμενης επτανησιακής εφημερίδας με τίτλο :

Τίτλος εφημερίδας: ΕΡΓΑΤΗΣ – ΕΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ – ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ – Ουδέν της πείρας σοφώτερον ΕΤΟΣ Α' - ΑΡΙΘ. 5 ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΟΝ 2 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1875 – Εκδότης Παναγιώτης Πανάς.

Πρωτοσέλιδο άρθρο του Εργάτη αποτελεί και δικαίως το «*πρωτοφανές – στυγερόν κακούργημα εις τα χρονικά των ελεύθερων λαών: κακούργημα στυγερόν εμποιούν φρίκην – κακούργημα όσω βάρβαρον, τόσω ασεβές, έλαβε χώραν το παρελθόν Σάββατον [...] Απόπειρα δολοφονίας εξ ενέδρας κατά τον βουλευτού Ρόκκου Χοϊδά, μετά ψυχρού αίματος μελετηθείσα, άνευ προκλήσεως, άνευ ουδεμίας αιτίας*». Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι πρόκειται, όπως και μόλις ανωτέρω κατεγράφη, περί πολιτικής δολοφονίας στρεφόμενης εναντίον βουλευτού, ο οποίος ετάραξε τα στάσιμα νερά της πολιτικής στην Κεφαλλονιά. «*Το παρελθόν Σάββατο μετέβη ο Χοϊδάς εις Σκάλαν, όπως ευχαριστήση τους εκλογείς του και εξηγήση εις αυτούς την πορείαν, ήν προτίθεται να βαδίση εν τη Βουλή*». «*Άχρι της σήμερον οι βουλευταί δεν έβλεπον τους εκλογείς των, ειμή κατά τας ημέρας μόνον των εκλογών*». «*Ο Χοϊδάς όμως, εβάδισεν την εναντίαν οδόν. Εζήτησε να εφαρμόση ενταύθα το εν ταις ελευθέραις χώραις, Αγγλία και Αμερική επικρατούν σύστημα [...] και ωμίλησεν δημοσία εις τον λαόν, εξήγησεν προς αυτόν τας ιδέας του, τας αρχάς του και ο λαός πεισθείς εις την ειλικρίνειαν των λόγων του, εξελέξατο αυτόν αντιπρόσωπόν του*».

Στη συνέχεια η εφημερίδα αναφέρεται εν εκτάσει στις πρωτοπόρες για την εποχή του, αλλά και για σήμερα, ακόμα ιδέες του βουλευτή πλέον Ρόκκου Χοϊδά και μας προξενεί δικαιολογημένη απορία και κατάπληξη. Οι ιδέες του Χοϊδά δεν «*[...] ήρσαν φαίνεται εις εκείνους, οίτινες εκλαμβάνουσιν την Κεφαλληνίαν τιμάριον κληροδοτηθέν αυτοίς υπό των πατέρων των και τον λαόν κτήρος, προωρισμένον να εργάζεται δ' αυτούς*».

Θα επαναλάβουμε και στο σημείο αυτό, ότι θα χρειαζόμαστε πολλαπλάσιο χώρο για να παρουσιάσουμε τα αξιόλογα και αξιοσημείωτα άρθρα τα οποία δημοσιεύονται στον επτανησιακό τύπο. Να επισημάνουμε εν προκειμένω, ότι το

παρόν φύλλο του *Εργάτη* είναι σχεδόν στο σύνολό του αφιερωμένο στον βουλευτή Ρόκκο Χοϊδά και στις αξιομνημόνευτες αναμφιλέκτως και προπάντων δημοκρατικές και προοδευτικές ιδέες του. Ιδέες που ευθυγραμμίζονται πλήρως προς το καλώς εννοούμενο συμφέρον του ανθρώπου-πολίτη, όχι υπηκόου ή δουλόφρονος ψηφοφόρου. Προχωρώντας θα επιχειρήσουμε να σας παρουσιάσουμε μια διαφορετικής φιλοσοφίας και ύφους κεφαλληνιακή επίσης εφημερίδα, προσαρμοσμένη στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία του λαού της Κεφαλονιάς. Τιτλοφορείται *Η διαολαποθήκη*. Πρόκειται για σατυρική εφημερίδα. Εξεδόθη στο Αργοστόλι στις 16 Μαρτίου του 1861. Εκδότης: Γεράσιμος Λειβαδίτης. Τυπογραφείον: «Η Κεφαλληνία». Η επιλογή μας στηρίχτηκε στη σκέψη ότι: «η ειρωνεία, το σκώμμα, η σάτυρα ενί λόγω το γελοίων, είναι όπλον ακαταμάχητον και ακαταγώνιστον πάσης εποχής, θάνατον, είναι ξίφος φονεύον εν τη μάχη και ουδέποτε θραυόμενον» (Ειρηνάιος Ασώπιος). Προκειμένου να δώσουμε πληρέστερη και εμφανέστερη την εικόνα του συγκεκριμένου άρθρου, το οποίο δημοσιεύεται στην ως άνω εφημερίδα παραθέτουμε αντίγραφο ενός άρθρου αυτής.

Κύριε Συντάχτη της «Διαολαποθήκης»

Ασθαίνο αφορμή από το ύστερό σου φύλλο να σου κάμω θλίγες παρατήρησεις, και άς μή σέ γνωρίζω. Ελπίζω πως θα συχωρέσης την ειλικρίνειά μου. και ή τολμη μου δε θα σου κακοζανή. Η παρατήρησεις όπου θα σου κάμω αποδίδουνε τον Φεγγίτη, με των όποιον και σύ τάβαλές. παρασυρμένος βέβαια από εκείνους όπου κασατρέχουνε κάθε καλό, για τη μόνη αίτια, ότι είναι καλό. Άλλοι Ζώιλλοι, άλλοι Αρχιλόχοι μιλούνε με τόσο φαρμάκι, όπου κάνουνε νανατριχιάση κάθε ερόνημος άνθρωπος. Έτούτοι είναι όπου μάλις είδανε τον Φεγγίτη ή ισχύσανε τα φορέματά τους έναντιόν του. Έτούτοι και σάτυρες έτυπώσανε και λίβελους, και αυτο da fè έκάμανε, και στο ύστερο εκαταντήσανε να πούνε ότι ο Κουβέλος ώνόμασε την Έφημερίδα του Φεγγίτη για να φανερώση με τούτο πως είναι ένα χαρτί όπου χρειάζεται των ανθρώπωνε μολίς φέξη. Σάν να πής όπως ο Φεγγίτης δεν είναι για τίποτες άλλο πάρη για τση χρείες της ανήης... Τον κακό τους τον καιρό! δέν ήξεύρουνε τί λένε, και έρχομε να τώ ψεύσω με άποδείξει, έμπρός εις την όποία πρέπει να γονατίσουνε και να βουβαθούνε: ο Φεγγίτης κάνει θάματα... — Κάνει θαύματα;! — Μάλιστα θαύματα. Μα καλέ άνθρωπε, πές μας τί θαύμα έκαμε; — Με έμε ποιητή θέλετε μεγαλύτερο θαύμα. — Ποιητή! — Μάλιστα: μολίς είδάσασ τον Φεγγίτη και εύθις άκουσα μία ταραχή μίς το κεφάλι μου, σαν νάβλεπε έχω όλα τα δαιμόνια της Κασταλίας έπίσασ τον κάλαμον και έγραψα, χωρίς νάν το θέλω, το άκόλουθο ποίημα.

Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΦΕΓΓΙΤΟΥ.

Τόσα χρόνια στήν Ἑλλάδα, μὲ μονάχο τὸ μουντί μου,
καὶ χορὶς ἄλλη βοήθεια, ἐπερινοῦσα τὴ ζωὴ μου.
Ἦλθα ὁμως στήν Πατρίδα καὶ μὲ τσάκυσε τὸ κρῖνο,
καὶ λιγδαῖψ' ὅχ' τὴν πείνα νὰ σᾶς πῶ· φίλοι· ἀντίο·
Χάρις πλὴν σ' ἕνα μεγάλο καὶ τρανόνε κα δ α λ λ η ἔ ρ ο,
πῶλαβε τὴν καλὸσύνη καὶ περιθλάψε τὸ γέρο;
Πρωὶ βραδύ στῆς Κριμαίας τὸ ξενοδοχεῖο συγνάξω,
τρώω, πίνω καὶ ξανάξω·
Μοῦντζες νᾶχοουμε καὶ οἱ δυὸ,
καὶ ὁ ἀφέντης μου καὶ ἐγώ.

—ο—

Τώρα πόθρκα ἀφέντη δὲν γνωρίζω τείναι πείνα,
δεκαπέντε μὲθ' μετράει τάλλακα τὸν κάθε μῆνα.
Καὶ στήν τόση καλὸσύνη, δὲ θέλει—ἄλλη ἀμοιβή,
παρὰ μὴν ὑπογραφή·
ΠΑΝΑΓΗΣ ΚΡΟΥΣΟΣ ΚΟΥΒΙΕΛΟΣ·
στοῦ Φεγγίτη τοῦ τοῦ τέλος,
Τρεῖς φορὲς τὸν κάθε μῆνα σὰν ὑπεύθυνος νὰ βάζω,
καὶ ὅλη μέρα ἀς ξανάξω·
Μοῦντζες νᾶχοουμε καὶ οἱ δυὸ,
καὶ ὁ ἀφέντης μου καὶ ἐγώ.

—ο—

Εἶν' ἀλήθεια ὅτι ἔχει πετριά πολὺ μεγάλη,
ὅτι εἶναι προκομμένος μὲ τετράγωνο κεφάλι.
Ἦνῶ εἶναι ἕνα ζῶο, (καθὼς λέγ' ἡ κοινωνία),
ἀπὸ κεὰ ποῦ στήν Εὐρώπη ἔφεραν ὅγ' τὴν Ἀσίαν.
Εἶν' ἀνόητος... πλὴν λείει πῶς σ' ἔκείνα ὅπου γράφει,
συγκινεῖται τῶν προγόνων καὶ τὰ κόκαλα καὶ οἱ τάφοι.
Καὶ ἐγώ τὰ βεβαιῶνω, καὶ ἀποπῶ τοῦ γελάω,
καὶ ἀγάμι τραγουθῶ·
Μοῦντζες νᾶχοουμε καὶ οἱ δυὸ,
καὶ ὁ ἀφέντης μου καὶ ἐγώ.

—ο—

Μὰ θὰ πῆτε· ντροπὴς εἶναι τέτοια πρόμματα νὰ κάνω
καὶ σὲ κείνα τοῦ δὲ γράφω τὴν ὑπογραφή νὰ βάνω.
Τὸν κακό σας τὸν καιρό!
δὲν θὰ παίζει ἡ κοιλιά σας τοῦ πεινάω τὸν γορῶ.
Ἐγὼ ὁμως... ἀλλὰ... ὅχι... διατὶ νὰ τὰ θυμῶμαι;
ἐπεράσανε, καὶ τώρα τρώω, πίνω καὶ κοιμῶμαι.
Τσ' ἀλχηῖς τοῦ ὑπογράφω, τὸ ἀργύριον χτυπάω,
καὶ στοὺς δρόμους τραγουδάω·
Μοῦντζες νᾶχοουμε καὶ οἱ δυὸ,
καὶ ὁ ἀφέντης μου καὶ ἐγώ.
Τώρα πῆστε ὅπως ὁ Φεγγίτης δὲν εἶναι γὰρ
τίποτα ἀφοῦ κάνει ποιητὰς ἐκείνους ὅπου δὲν εἶναι. Τώ-
ρα πῆστε ὅτι ὅσο περισσότερο τότε διαβάξετε τόσο ὀλι-
γώτερο τότε καταλαβαίνετε. Ναὶ μὰ καὶ τὸν ἥλιο ὅσο πε-
ρισσότερο τότε κυττάξετε τόσο ὀλιγώτερο τότε βλέπετε!
ΓΙΑΚΟΤΜΗΣ ΚΑΤΣΙΚΟΓΙΑΝΝΗΣ.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ β' θύλακα τῆς επτανησιακῆς ιστορίας καὶ τοῦ επτανησιακοῦ πο-
λιτισμοῦ στήν Πάτρα υπολείπεται κατὰ πολὺ, τῶν ἀρχικῶν προθέσεων μας. Δώ-
σαμε ἐντέλει ἕνα πολὺ-πολὺ μικρὸ δείγμα τῆς ερευνητικῆς μας προσπάθειας καὶ
υποσχόμεθα ὅτι θὰ ἐπανέλθουμε με ἐκτενέστερη καὶ πληρέστερη ἐρευνα.

Ἐν κατακλείδι, ἡ εφημερίδα, ἡ καταγραφή τοῦ εφήμερου τῆς κάθε ἡμέρας
που περνᾷ καὶ προστίθεται στον παρελθόντα χρόνο, υπηρετεῖ ωστόσο τῇ διάρ-
κεια, συντηρεῖ τῇ συλλογικῇ μνήμῃ, υπερβαίνει τὸ χρόνο, ἀρα «ποιοῖ ἱστορίαν»
τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τῶν μεγάλων καὶ τῶν μικρῶν.⁴⁷

47. Ν.Μπαλά - Δ. Παπαδημητρίου, Σημειώσεις γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ Τύπου - Ἡ ἐλλη-
νική καὶ ἡ ευρωπαϊκὴ διάστασις, ἐκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα 1993, σ. 9.

Περίληψη / Summary

Στην ιστορική πόλη των Πατρών έδρασαν πολλοί και αξιόλογοι Επτανήσιοι. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και ο υφ' ημών βιογραφηθείς, ιατρός και μαθηματικός, Κεφαλλήν Διονύσιος-Μαρίνος Μελισσηνός. Ο επτανησιακός τύπος εξάλλου αποτέλεσε σπουδαιότατο παράγοντα ανάδειξης της επτανησιακής ιστορίας και του επτανησιακού πολιτισμού στην Πάτρα. Ο Δ.-Μ. Μελισσηνός και ο επτανησιακός τύπος αποτέλεσαν τους δύο θύλακες της παρούσας έρευνάς μας.

In the historic city of Patras acted many notable islanders. Among which we include the physician and mathematician Dionysios-Marinos Melissenos. The Eptanisian newspapers also were a major factor in the emergence of Ionian history and culture in Patras. D.-M. Melissenos and eptanisian newspapers constituted the two enclaves of our research.

Η ΚΥΠΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ,
ΛΟΓΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Γιώργος Κ. Μύαρης

Συμπληρώθηκαν 11 χρόνια από την 25η Απριλίου 2003, ημέρα κατά την οποία ο δημοσιογράφος-συγγραφέας Σπύρος Ε. Μυλωνάς απεβίωσε πλήρης ημερών. Υπήρξε γιός του δάσκαλου Ευστάθιου Μυλωνά και της Τερέζας, το γένος Νικολάου Κωστή, γεννημένος στις 6 Ιουλίου 1913 στο χωριό Μεγάλο Γαλάρο της Ζακύνθου. Δραστηριοποιήθηκε διαδοχικά στη γενέτειρά του Ζάκυνθο, στην Αθήνα και, στη συνέχεια, έζησε και εργάστηκε στη Λευκωσία για 37 χρόνια.

Η συνεισφορά του επτανήσιου λογίου απασχολεί και σήμερα, κυρίως όσους ασχολούνται με την κριτική και την ιστορία της λογοτεχνίας και των ιδεών, του τύπου και της εκδοτικής κίνησης. Πλειάδα επιστημόνων και άλλων ερευνητών μελετούν, κρίνουν ή αναφέρονται στο έργο του, ιδίως σε θέματα λογοτεχνίας.

Η ζωή και η δράση του εξελίχθηκε σε δύο μεγάλα χωροχρονικά διαστήματα: Στον καθαυτό ελλαδικό χώρο (Ζάκυνθος, Αθήνα, τόπος εξορίας) έως το 1966. Στον κυπριακό χώρο από τα τέλη του 1966 έως τον θάνατό του (στην Κύπρο βρέθηκε στα τέλη του 1966¹ σε ταξίδι για «δημοσιογραφική έρευνα», όπως ο ίδιος έλεγε· μετά την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα επέλεξε να παραμείνει· τελικά, έζησε έως τη θανά του στη μεγαλόνησο).²

Η ιστορική, λαογραφική, φιλολογική έρευνά του ήταν αρχικά προσανατο-

1. Σύμφωνα με χειρόγραφη σημείωση στο σωζόμενο διαβατήριο 461/89, 31.05.1989: «Ο κάτοχος του παρόντος είναι μόνιμος κάτοικος Κύπρου από το έτος 1966».

2. Στα κατάλοιπά του διασώθηκαν: Το ελλαδικό Α. Δ.Τ. με αρ. Η 767107, 8.9.1964 (Ασφάλεια Αθηνών)· το διαβατήριο που παρέλαβε από την ελληνική πρεσβεία Λευκωσίας, 8.5.1979 (σε αυτό αναγράφεται: «Εγγραφή εις ημέτερα Προξενικά Μητρώα υπό στοιχείον Μ/73 του 1972»)· το σε αντικατάσταση του προηγούμενου ελλαδικό διαβατήριο 461/89, 31.05.1989 (με αυτό πραγματοποιήσε και το μοναδικό εκτός Κύπρου ταξίδι στις 27.10.1992 στο Louth της Σκωτίας, στον τάφο του Κάλβου)· το Cyprus Alien Registration Certificate No 53237, με ημερομηνία 26 Ιουλίου 1967, όπου δηλώνεται ως «Δημοσιογράφος» και «Επισκέπτης», κάτοικος οδού Κρήτης 7, Λευκωσία· η αχρονολόγητη ταυτότητα ανταποκριτή και εκπροσώπου της *Sunday Press*, Greek Newspaper of Sidney, Australia· το κυπριακό Α. Δ.Τ. 673272/28.9.1981, όπου καταγράφεται η «ελληνική ιθαγένεια» και η επαγγελματική ιδιότητα «Δημοσιογράφος». Όλα φυλάσσονται στη Δημοσιογραφική Εστία Κύπρου, σε ειδική

λισμένη σε θέματα της Ζακύνθου και των Επτανήσων. Όμως το αρχείο του και το ερευνητικό του έργο επλήγησαν σχεδόν ανεπανόρθωτα από τον καταστροφικό σεισμό του 1953, γεγονός που επισημαίνεται από τον Κώστα Πορφύρη.³ Ωστόσο, με επίπονη προσπάθεια το ανασυγκρότησε και έφερε στο φως τις συγγραφικές έρευνες και τις εκδοτικές του επιδόσεις: *Απαντα Ανδρέα Κάλβου (Λύρα-Ωδαί)*· τρεις εκδόσεις στην Αθήνα: διπλή το 1960, η τρίτη το 1962· τέταρτη και πέμπτη στη Λευκωσία στα 1988, 1992). *Ζάκυνθος* (Αθήνα 1953). *Αντωνίου Μάτεσι, Ο βασιλικός* (Αθήνα 1964 και νεότερη έκδοση Λευκωσία-Αθήνα 1994). *Επτάνησος, Λεύκωμα για τα εκατό χρόνια από την Ένωση της Επτανήσου* (Αθήνα 1964). *Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός* (Αθήνα 1964). *Κωνσταντίνος Λομβάρδος, Το ενωτικό κίνημα στα Επτάνησα. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964* (Αθήνα 1965). *Καλλιτεχνικός και Τουριστικός Οδηγός της Ζακύνθου* (Αθήνα 1965). Στην Κύπρο, εκτός από τις βελτιωμένες και συμπληρωμένες ανατυπώσεις των έργων του Κάλβου και του Α. Μάτεσι, πραγματοποίησε στη Λευκωσία, ιδιωτικά και αργότερα σε συνεργασία με το εκδοτικό «Κερύνεια» και με το Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών και Εκδόσεων «Ανδρέας Κάλβος» (Ι.Π.Ε.Ε.Α.Κ.), που ίδρυσε μαζί με συνεργάτες Κύπριους και ελλαδίτες, τις ακόλουθες αυτοτελείς εκδόσεις: *Εθνική κρίση. Δοκίμια* (Λευκωσία 1977). *Ενώ δύο το «έτος Κάλβου» αναδύεται η ποίησή του* (Λευκωσία 1993). *Ανάλεκτα. Μελέτες και δοκίμια* (Λευκωσία-Αθήνα 1996). *Δύο κορυφαίοι της Εθνικής Παλιγγενεσίας: Πήγας-Σολωμός* (Λευκωσία 1998). *Ο Ελληνισμός στην τρίτη χιλιετία* (Λευκωσία, 2001). *Μερική αποτίμηση του έργου του Σπύρου Μυλωνά* (Λευκωσία 2002).

Επιμένω, συγχρόνως, ότι η συγγραφική, δημοσιογραφική και πολιτική παρέμβασή του Σπύρου Ε. Μυλωνά χρειάζεται να μελετηθεί παράλληλα με δεδομένα της πρόσφατης κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας του ελλαδικού και κυπριακού ελληνισμού. Τα γεγονότα αυτά, με σύνθετο βεβαίως και όχι μηχανιστικό τρόπο, αντανakλώνται σε σημαντικό βαθμό στην πολυειδή και πολύτροπη πνευματική εργασία του Σπ. Ε. Μυλωνά. Δίνεται μέσω της πνευματικής εργασίας και των ποικίλων δράσεών του το στίγμα αυτής της δεύτερης κοσμογονικής πεντηκοντα-

προθήκη στον προθάλαμο της Βιβλιοθήκης της Ένωσης Συντακτών Κύπρου. Τον πρόεδρο της Ε.Σ.Κ. κ. Α. Μακρίδη και το γραμματειακό προσωπικό ευχαριστώ κι από τη θέση αυτή.

3. Κ(ώστας) Πορφύρης, «Αυτά που δεν ξαναγίνονται. Πολιτισμός 500 χρόνων χάθηκε στη Ζάκυνθο», εφ. *Η Αυγή* 03.09.1953: «[...]Ο κ. Σπύρος Μυλωνάς είχε γράψει ιστορία των κοινωνικών και εθνικών αγώνων του Επτανησιακού Λαού. Είχε συγκεντρώσει πολύτιμο υλικό. [...]». Αναδημοσίευση στην εφ. *Το Βήμα*, 24.08.2003. <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=153446>

ετίας του 20ού αιώνα και των αρχών του 21ου, εστιαζόμενη στην προσωπική περίπτωση του συγγραφέα αυτού.

Η συνοπτική παράθεση των εκδοτικών στοιχείων επιτρέπει να κατανοήσουμε (ως «εκκίνηση εκ του αντιθέτου») τα λόγια του συγγραφέα διατυπωμένα στα 1998, όταν ο ίδιος διαβιούσε στην Κύπρο με ένα πενιχρό κρατικό επίδομα (ούτε καν σύνταξη δημοσιογραφική μετά από δεκαετίες δημοσιογραφικών αγώνων του!), στις ίδιες ημέρες που σε Ελλάδα και Κύπρο οι γιάπηδες των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και της πολιτικής ορμούσαν με τα δρεπανηφόρα άρματά τους. Αφήνω τον αναγνώστη να τα κρίνει: «*Σήμερα που διανύω το 85ο έτος της ηλικίας μου φιλοξενούμενος στην αιμάσσουσα ελληνική Κύπρο, από τη σκοτεινή μέρα της 21ης Απριλίου 1967, αισθάνομαι την ανάγκη να τονίσω πως εδώ βρήκα κόσμο ελληνικό, που σήμερα στενάζει κάτω από το πέλμα του Αττίλα. Η προσφορά μου σ' αυτό τον τόπο ας εκτιμηθεί από άλλους. Εγώ πάντως έχω ήσυχη τη συνείδηση ότι έπραξα το χρέος προς το έθνος των Ελλήνων*».⁴ Πώς μπορεί να αποτιμηθεί η προσφορά του Σπύρου Μυλωνά; Μόνο από τις 18 εκδοτικές προσπάθειες και τα περίπου 1.000 δημοσιεύματα στις εφημερίδες και τα περιοδικά; Θα χρειαστούμε και άλλα τεκμήρια! Υπήρξε ένας ακαταπρόλητος αγωνιστής της Ελευθερίας, της Δημοκρατίας και της Κοινωνικής Δικαιοσύνης. Αξιοποίησε, μετά τη γυμνασιακή σπουδή, τα χαρίσματα του πνεύματός του με τη μελέτη και τη φιλεργατικότητα εργάστηκε ως δημοσιογράφος στις εφημερίδες *Σάλπιγξ* (1933), *Αγροτικός Αγών* (1934), *Κοινωνική Επιθεώρησης* (1935) και ως διευθυντής της *Ζακυνθινής Φωνής* (1936-1940). Πολέμησε κατά των ιταλών εισβολέων το 1940. Εμφορούμενος από δημοκρατικά και αντιβασιλικά φρονήματα, συμμετείχε, όπως και ο αδελφός του Διονύσης,⁵ ως στέλεχος του Ε.Α.Μ. στην Εθνική Αντίσταση κατά της τριπλής φασιστικής κατοχής 1941-1944. Οι κατακτητές έκαψαν την πατρική κατοικία ως αντίποινα.⁶ Για την πατριωτική δράση του «ανταμείφθηκε» με 12χρονη καταδίκη φυλάκισης⁷ και με επτά χρόνια ταλαιπωρίες σε φυλακές (Ζάκυνθος, Πάτρα) και εξορία (στον Άη Στράτη 1952, 1953-

4. Σπ. Μυλωνάς, *Δύο κορυφαίοι της Εθνικής Παλιγγενεσίας: Ρήγας-Σολωμός*, Λευκωσία 1998, σ. 18.

5. Εκτενές σημείωμα για την προσωπικότητα, για την αντιστασιακή και τη κοινωνικοπολιτική δράση του θανόντα αδελφού του Διονύσιου Ε. Μυλωνά δημοσιεύει ο Σπ. Μυλωνάς στην εφ. *Ο Φιλελεύθερος*, 14.4.1987, με τίτλο «Εκ βαθέων. Επιτύμβιο. Η γενιά του 1940».

6. *Μερική αποτίμηση του έργου του Σπύρου Μυλωνά*, Λευκωσία 2002, σ. 156-158.

7. Σπ. Μυλωνάς, «Εκ βαθέων: Αυτοβιογραφικά», στον τόμο *Ανάλεκτα. Μελέτες και δοκίμια*, Λευκωσία-Αθήνα 1996, 398-399. Βλ. και Δημήτρης Σιατόπουλος - Δ. Κωστελένος, *Βιογραφική εγκυκλοπαίδεια Ελλήνων λογοτεχνών*, τόμ. 3, εκδ. Αφοί Παγούλατοι, Αθήνα [1979], «Μυλωνάς Σπύρος», σ. 110.

1959),⁸ ενώ υπήρξε υποψήφιος βουλευτής της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (Ε.Δ.Α.) το 1952. Από τις φιλίες αυτής της περιόδου με πολιτικούς και διανοούμενους της Αριστεράς ο ίδιος επέμενε να θυμίζει αργότερα τις κοινές εμπειρίες με τους Μανώλη Γλέζο και Τάσο Λειβαδίτη.

Στη συνέχεια, ο Σπ. Μυλωνάς ανέπτυξε πλούσια κοινωνική, πολιτική και πνευματική δράση στην Αθήνα ως συγγραφέας, συνεργάτης της *Αυγής*,⁹ και άλλων αθηναϊκών εφημερίδων, πριν από τη στρατιωτική δικτατορία του 1967. Με βάση ενδείξεις, πιθανώς υπήρξε μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών.¹⁰ Διετέλεσε, επίσης, για ανεξакρίβωτο διάστημα, σύμφωνα με τεκμήριο της προδικτατορικής περιόδου, συνεργάτης της ελληνικής προοδευτικής εφημερίδας *Sunday Press* του Sydney, που εξέδιδαν στην ελληνική γλώσσα ομογενείς στην Αυστραλία από το 1959 έως το 1971. Αντιδικτατορικά κείμενά του, που ανασαίνουν και τις αγωνίες της αγωνιζόμενης δημοκρατικής και μακαριακής Κύπρου, βλέπουν το φως της δημοσιότητας με ψευδώνυμα στην Κύπρο· πενήντα τουλάχιστον γίνονται δεκτά για αναδημοσίευση από τον *Ελληνικό Ταχυδρόμο* - εφημερίδα των Ελλήνων του Καναδά, από τον Μάιο του 1968 έως τον Μάιο του 1972.¹¹ Στα μεταπολιτευτικά χρόνια, επωνύμως πλέον, θα συνεχίσει τη συνεργασία ή και παρεμβάσεις για διάφορα θέματα σε εφημερίδες και περιοδικά της Λευκωσίας, των Αθηνών, της Ζακύνθου και άλλων πόλεων.

Η αγάπη προς τον Α. Κάλβο τον παρώθησε από νωρίς¹² να μετάσχει με ζήλο στην επιτροπή για τη μετακομιδή των οστών του ποιητή Ανδρέα Κάλβου (και

8. «Ζάκυνθος. Το βιβλίο ενός δημοσιογράφου που εκτοπίζεται»: Άρθρο Κ(ώστα) Πορφύρη, εφ. *Η Αυγή*, ένα μήνα μετά την έκδοση της μελέτης *Ζάκυνθος*.

9. Ενδεικτικά βλ. Σπ. Ε. Μυλωνάς, «Ενενήντα χρόνια από το θάνατό του. Ανδρέας Κάλβος (Ο ποιητής της Αρετής και της Ελευθερίας)», εφ. *Η Αυγή*, 1.06.1959, όπου και προβάλλονται οι προετοιμασίες για τη νέα προσπάθεια ανακομιδής των οστών, ενώ ο ίδιος βρισκόταν στην εξορία.

10. Πολλές είναι οι επαφές του με μέλη της Ε.Ε.Α. και οι αναφορές σ' αυτήν στα χρόνια πριν και μετά τη δικτατορία. Επιπλέον ο ίδιος σε άρθρο πολιτιστικού περιεχομένου στις 14.7.1990 στην εφ. *Ο Φιλελεύθερος* υπογράφει ως συγγραφέας-δημοσιογράφος, μέλος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών.

11. Πενήντα αναδημοσιεύσεις από τον «ελληνικό τύπο της Κύπρου», όπως καταγράφονται από την Γ. Δημητρίου-Γεροντίδου στη *Βιβλιογραφία Σπύρου Μυλωνά*, σ. 27-28. Προφανώς εκτίμησε το περιεχόμενο και τη δεινότητα των κειμένων του Σπ. Μυλωνά ο Χρήστος Ηλ. Κολύβας, ιδρυτής, εκδότης και διευθυντής της εφημερίδας *Ελληνικός Ταχυδρόμος* (1958-2002), που πρωτοστάτησε στην οργάνωση και την ανάπτυξη της πολύπλευρης δράσης της σημερινούσας αντιδικτατορικής οργάνωσης «Παναμερικανικό Συμβούλιο για Ελευθερία και Δημοκρατία στην Ελλάδα».

12. Σπ. Ε. Μυλωνάς, «Ο ποιητής, ο άνθρωπος, ο πατριώτης», εφ. *Ζακυνθινή Φωνή*, Ζάκυνθος, 1.12.1938.

της συζύγου του Καρλόττας) από το Λάουθ στη γενέτειρα Ζάκυνθο –τόσο στην ανεπιτυχή προσπάθεια το 1938, όσο και στη «νέα κίνηση [...] με πρωτοβουλία της Σπουδάζουσας Επτανησιακής Νεολαίας»¹³ το 1960· τότε που αρχικά τάφηκαν στον Άη-Γιώργη των Φιλικών, για να τοποθετηθούν οριστικά στο μαυσωλείο του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων δίπλα στον Διονύσιο Σολωμό. Επίσης, ο Σπ. Μυλωνάς είχε ανάμειξη στη συζήτηση και τον σχεδιασμό για την αναστήλωση του ταφικού μνημείου του Α. Κάλβου στο Λάουθ, στο κοιμητήριο της Αγίας Μαργαρίτας της εξοχικής τοποθεσίας Κέντινγκτον (Kedington), η οποία ολοκληρώθηκε στα τέλη του 1988, με ενέργειες και έξοδα του μετανάστη επιχειρηματία Παναγιώτη Ζαφείρη.¹⁴ Ο Σπ. Μυλωνάς σημείωσε¹⁵ ότι η πραγματοποίηση της τέταρτης έκδοσης των (ποιητικών) «Απάντων» του Κάλβου, που εξέδωσε ο ίδιος με χορηγία του Π. Ζαφείρη, λειτούργησε ως αφορμή για την αναστήλωση.

Ας σημειωθεί και η συμμετοχή του στον εορτασμό του «Έτους Ανδρέα Κάλβου» που είχαν αναλάβει οι έλληνες ομογενείς και η κοινότητα των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου Μάνσφιλντ (Mansfield) της πόλης του Louth στην κομητεία του Λίνκολνσάιρ (Lincolnshire), στην εκκλησία της Αγίας Μαργαρίτας, στις 06.11.1992. Ο Σπ. Μυλωνάς μέσω Αθηνών αναχώρησε, με συνοδό τον ποιητή-συγγραφέα Λεύκιο Ζαφειρίου, στις 27.10.1992, πραγματοποιώντας το πρώτο και μόνο ταξίδι εκτός Κύπρου από τα τέλη του 1966. Ενίσχυσε τις πρωτοβουλίες εορτασμού με τη φυσική του παρουσία και την ομιλία του· προκάλεσε ρίγη συγκίνησης στους παρευρισκόμενους, όταν σκόρπισε στον τάφο του ποιητή λίγη χώμα από τη Ζάκυνθο, σταλμένο από φίλους, και την «αιμασσούσα Κύπρο».¹⁶ Συνοπτικά εκθέτω ορισμένες πτυχές του συγγραφικού και εκδοτικού έργου του,

13. Σπ.Μυλωνάς, *Ενώ δύνει το έτος Κάλβου*, αναδύεται η ποίησή του, εκδ. Κερύνεια, Λευκωσία 1993, σ. 3.

14. Η πρωτοβουλία προέκυψε από δράσεις του Λεύκιου Ζαφειρίου και του Γιώργου Ανδρειωμένου. Βλ. Γ. Ανδρειωμένος, «Κομμάτια σκουριές, που δεν ξέρουν τι θέση να πάρουν»;», εφ. *Ο Φιλελεύθερος* 22.12.1988. Επίσης, Ανδρέας Χατζηθωμάς, «Μια χειρονομία ευαισθησίας: Στον τάφο του Κάλβου όρθιος πάλι ο σταυρός», *Ακτή* (Λευκωσία), τχ. 1 (Χειμώνας 1989), σ. 116. Σπ. Μυλωνάς, «Ελληνοκύπριος της Αγγλίας αναστήλωσε τον τάφο του Κάλβου στο Λάουθ της Βρετανίας», εφ. *Ο Φιλελεύθερος* 10.4.1989. Γ. Ανδρειωμένος, «Διευκρινιστικά σχόλια σε κάποιο ποιητικό υστερόγραφο», *Ακτή*, τχ. 3 (Καλοκαίρι 1990), σ. 334-338.

15. Σπύρος Μυλωνάς «Μερικές σκέψεις για το περιοδικό *Ακτή*», εφ. *Ο Φιλελεύθερος*, 14.7.1990.

16. Αναλυτική περιγραφή από τον Σπ. Μυλωνά, «Το προσκύνημα στον τάφο του Κάλβου στο Λάουθ της Αγγλίας», στην έκδοση *Ενώ δύνει...*, ό.π., εκδ. Κερύνεια, Λευκωσία 1993, σ. 4-8.

ώστε να φανούν οι βασικές πυλώνες της σκέψης του (Κάλβος και Επτάνησα, Δημοκρατία –πολύπλευρη Ελευθερία– κοινωνική δικαιοσύνη, ελληνισμός της περιφέρειας και Κύπρος), αλλά και τα θετικά και αρνητικά της δημιουργικής εργασίας και διαφώτισης των «φιλομούσων» (με έναν παλαιό και λησμονημένο επιθετικό προσδιορισμό των εραστών της τέχνης και της σοφίας). Πραγματοποίησε –πιστός στην παράδοση του νεοελληνικού Διαφωτισμού και του επτανησιακού ριζοσπαστισμού ως συγγραφέας, ανθολόγος, επιμελητής, εκδότης, εννιά εκδόσεις στην Αθήνα και άλλες εννιά στη Λευκωσία, παράλληλα με την αδιάλειπτη μαχητική αρθρογραφία. Επιπρόσθετα, σημειώνω ότι ως Επτανήσιος, υπερήφανος για τον τοπικό πολιτισμό, εκπόνησε και άρχισε τη συγγραφική και εκδοτική παρέμβασή του με ένα προσωπικό εκδοτικό τετραπλό σχέδιο που εκδιπλώθηκε στα εκατόχρονα της Ένωσης των Επτανήσων με τον μητροπολιτικό κορμό.

Κινούμενος προς την κατεύθυνση αυτή, συγκέντρωσε τις καλβικές ωδές και πολλές από τις μελέτες που γράφτηκαν σχετικά με αυτές και επιμελήθηκε την έκδοσή του (κατά τη γνώμη του, όχι όμως του συνολικού) ποιητικού έργου δίνοντας τον τίτλο *Άπαντα Ανδρέα Κάλβου (Λύρα-Ωδαί)*. Πραγματοποίησε πέντε εκδόσεις συνολικά: στην Αθήνα πρώτη και δεύτερη έκδοση το 1960,¹⁷ τρίτη το 1962,¹⁸ –με αρκετές βελτιώσεις– και τις δύο επόμενες στη Λευκωσία στα 1988,¹⁹ 1992,²⁰ με σαφώς αναβαθμισμένο περιεχόμενο. Ακολουθώντας μία εκδοτική πρακτική της εποχής διάνθιζε τις εκδόσεις με «κριτική ανθολογία για

17. Αντ(ώνης) Κ. Ιντιάνος, «Το βιβλίο Ανδρέα Κάλβου: "Άπαντα"», *Κυπριακά Χρονικά* (Λευκωσία), τχ. 4 (1961), σ. 175-177. Συστηματική καταγραφή με επιστημονικό σχολιασμό πραγματοποιεί ο Γιώργος Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου (1818-1988)*, Ε.Α.Ι.Α., Αθήνα 1993, σ. 18.

18. Ανάμεσα σε άλλες κριτικές, βλ. Βάσου Βαρίκα, εφ. *Το Βήμα*, 22.07.1962. Αναδημοσίευση στον τόμο *Μερική αποτίμηση, ό.π.*, σ. 48. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 23-24.

19. Με ελαφρά τροποποιημένο τίτλο: *Ανδρέα Κάλβου Άπαντα (Η λύρα – Λυρικά)*. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 38. Θ(ωμάς) Συμεού, «Άπαντα Α. Κάλβου», *Νέα Εποχή*, τχ. 196, Μάης-Ιούνης 1989, (Λευκωσία), σ. 68. Πρβλ. Π. Μπουκάλας, «Υποθέσεις», εφ. *Η Καθημερινή* 23.08.2008. <http://www.kathimerini.gr/317233/article/politismos/arxio-politismoy/ypo8eseis>

20. Με τίτλο: *Ανδρέα Κάλβου Άπαντα (Ποιητικά)*. Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, «Ο Κάλβος κι άλλη μια φορά». *Συνοπτικό χρονολόγιο, αναλυτική εργογραφία και επιλεγμένη βιβλιογραφία Ανδρέα Κάλβου*. Εκδόσεις Ergo, 2007, σ. 74, 97-98, 134. Στον τόμο περιέχονται πληροφορίες και για τις προγενέστερες εκδόσεις. Επίσης, Χρυσούλα Καραντζή, «Η εκδοτική δραστηριότητα του έτους Κάλβου», *Πόρφυρας*, τχ. 64-65 (Ιαν.-Ιουν. 1993), σ. 393. [Α. Ζαφειρίου], «Ενημερωτικό σημείωμα για τις πέντε εκδόσεις των Απάντων (ποιητικά) του Α. Κάλβου από τον Σπύρο Μυλωνά», *Φιλολογική*, τχ. 41 (Οκτ.-Δεκ. 1992), σ. 70.

τον Ποιητή της Αρετής και της Ελευθερίας», απάνθισμα δηλαδή δημοσιευμάτων επιστημόνων και λογοτεχνών για τον Κάλβο και την ποιητική του τέχνη, την οποία και ανανέωνε συνεχώς. Δεν τον ενδιέφερε η ακριβής, επιστημονική φιλολογική προσέγγιση του εκδομένου καλβικού έργου και η ιστορικο-κριτική έκδοσή των ποιημάτων· κάτι τέτοιο εξάλλου υπερέβαινε τις δυνάμεις του. Παρακολουθούσε όμως τη φιλολογική έρευνα και ενέτασσε στις επανεκδόσεις όσα από τα ευρήματα των πρωτότυπων έργων και των επιστημονικών διαπιστώσεων έκρινε ότι γειτνιάζαν προς τις δικές του απόψεις. Προέτασσε, ωστόσο, την αναγκαιότητα μελέτης του Κάλβου από όσο το δυνατόν ευρύτερα στρώματα αναγνωστών και προς αυτή την κατεύθυνση επηρέαζε πολλούς.

Αναλυτικότερα για τις λοιπές αυτοτελείς εκδόσεις του η έρευνα ανέδειξε τα ακόλουθα στοιχεία:

Ζάκυνθος, ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1953. Ο συγγραφέας, επειδή δεν θέλει να λειτουργεί το βιβλίο «μονάχα [σαν] ένα μνημόσυνο», προλέγει ότι επιθυμεί η έκδοση να γίνει «ένα μήνυμα ζωής». Πρόκειται για συναγωγή κειμένων με άξονα τον πολιτισμό, το μέλλον της Επτανήσου και με λεπτές αναφορές στον πολιτισμό και την ιστορία της Ζακύνθου. Προτάσσεται το κείμενο του ίδιου «Σύντομη μελέτη της Ιστορίας του εφτανησιώτικου λαού» (σσ. 7-26), ενώ επανέρχεται και στις σελίδες 77-88 με το άρθρο «Γεώργιος Τερτσέτης». Έπονται άρθρα και μελέτες για θέματα πολιτισμού, τέχνης, κοινωνίας, ιστορίας και για τις πολύπλευρες απώλειες και καταστροφές εξαιτίας των σεισμικών δονήσεων, των Κώστα Πορφύρη, Γιώργου Πετρή, Μιχάλη Μ. Παπαϊωάννου, Λεωνίδα Ζώη, Γιώργου Βαλέτα, Μάρκου Αυγέρη, Κώστα Βάρναλη, Γιώργου Κωστή, Δημήτρη Μάργαρη, Δ. Ρώμα, Νικόλαου Ζακυνθινού, Ελένης Σπηλιοπούλου, Διονύσιου Μυλωνά-Μώτα (αδελφού του). Περιλαμβάνει χαρακτηριστικές φωτογραφίες της Ζακύνθου –εκτεινόμενες σε 16 φύλλα– πριν και μετά από το καταστροφικό σεισμικό γεγονός. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι είναι ένα από τα πρώτα συλλογικά εκδοτικά εγχειρήματα Ζακυνθίων, όπου επιχειρείται η παρουσίαση, η ανάλυση και η χάραξη μιας προοπτικής ανόρθωσης της τοπικής κοινωνίας και των ανθρωπών.²¹

Επτάνησος, Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια της Ενώσεως 1864-1964, Αθήνα 1964. Συνθετική έκδοση με 25 μελέτες πανεπιστημιακών και άλλων ερευνητών – ο ίδιος υπογράφει τον πρόλογο, την εκτενή «Εισαγωγή στην Ιστορία της Επτα-

21. Βλ. Κώστας Πορφύρης, «*Ζάκυνθος*» το βιβλίο ενός δημοσιογράφου που εξορίζεται», εφ. *Η Αυγή*, [1953], αναδημοσίευση στον τόμο *Μερική αποτίμηση*, ό.π., σ. 17-18.

νήσου», τα κείμενα «Κο[sic]νσταντίνος Λομβάρδος» και «Ναθανάηλ Δομενεγί-
νης». Σ. Γρ. Λυμπεράτος, Ι. Σίδερης, Γ. Βαλέτας, Φ. Γιοφύλλης, Γ. Κορδάτος,
Δ. Λουκάτος, Δ.Σ. Γκίνης, Δ.Π. Καλογερόπουλος, Ν. Τζουγανάτος, Ν. Λιβα-
δάς, Γερ. Α. Λεγάτος, Γρ. Α. Μοσχόπουλος, Κ. Σολδάτος, Μ. Μακροπούλου,
Π. Λιμπεράτος, Α. Αγγελοπούλου-Δαηλάτου, Β. Αρκαδηνός, Κ. Χαριάτη, Μ.
Γιαννοπούλου, Γερ. Χ. Μοσχόπουλος, Τ. Παυλάτος είναι οι λοιποί συνεργάτες
του τόμου. Αυτή η συγκέντρωση τόσων απόψεων και μελετών για τον επτανησι-
ακό πολιτισμό λειτουργεί ως καλειδοσκόπιο για τον μέσο αναγνώστη, χωρίς να
αποσιωπώ ότι ορισμένες επεξεργασίες περιείχαν πεπαλαιωμένα –ήδη– στοιχεία.
Φιλόδοξο το εκδοτικό άνοιγμα (ατράβηγμα) 5.000 αντιτύπων διαβάζουμε στον
κολοφώνα του βιβλίου) δικαιολογεί τη φιλοξενία άφθονου εικαστικού υλικού από
τον 19ο αιώνα με φωτογραφίες εγγράφων, γραβούρες σχέδια, πίνακες, χάρτες.²²

Αντωνίου Μάτεσι, Ο βασιλικός, Αθήνα 1964· σε συνεργασία των εκδοτικών
«Κεράνεια», «Βιβλιοπωλείον της Εστίας» με το Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών
και Εκδόσεων «Ανδρέας Κάλβος», Λευκωσία 1994, βελτιωμένη έκδοση.²³ Ο Σπ.
Μυλωνάς, με την έκδοση του μοναδικού θεατρικού έργου του Αντωνίου Μάτεσι
(γραφή 1829-1830, έκδοση 1859), συνεχίζει «την προσωπική προσπάθεια προ-
βολής του επτανησιακού πολιτισμού», εκδίδοντας «το κλασσικό αυτό κοινωνικό
έργο», που θεωρείται προδορμικό στο χώρο του θεάτρου ιδεών και του ηθογραφι-
κού δράματος στα τέλη του 19ου αιώνα και σαφώς τοποθετημένο γλωσσικά στον
δημοτικισμό. Προτάσσει εκτεταμένη εισαγωγή, πληροφορώντας για τον συγ-
γραφέα και για το κοινωνικό υπόβαθρο της επτανησιακής κοινωνίας. Η δράση
του εκτυλίσσεται στη βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο του 1712, όπου, παρά το ευτυ-

22. Βλ. Ορέστης Καππάτος, «Η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, 21η Μαΐου
1864. "Δώσε αφέντη τ' αφεντός να τονέ προσκυνήσει..."», 19 Μαΐου 2016, και Αγγελική
Γιαννάτου, «Αναγέννησις: όταν οι στίχοι συναντούσαν τον πόθο των Επτανησίων
Ριζοσπαστών», στα *Πρακτικά: Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο* (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006),
τ. IV, Κύθηρα 2009, σ. 131-171, ιδίως σ. 134, <http://kefaloniamas.gr/%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%AF%CE%B1/%CF%8>

23. Βλ. <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?epage=NODE&enode=461&t=520>
Βιβλιοκρισία, εφ. *Θεσσαλονίκη* 11.3.1994. Βλ. επίσης, Λεύκιος Ζαφειρίου, «Βιβλιοπαρου-
σία», εκπαιδευτικό περ. *Παρουσία* (Ο.Ε.Λ.Μ.Ε.Κ., Λευκωσία), τχ. 2 (Ανοιξη 1995), σ. 126.
Ο Σπ. Μυλωνάς ανάμεσα στις δύο εκδόσεις του είχε συγκεντρώσει νεότερο υλικό και είχε
επισημάνει τη σημασία του έργου στο μελέτημα «Ο "Βασιλικός" του Μάτεσι, ένα προφη-
τικό έργο», που δημοσίευσε στο κυπριακό περιοδικό λογοτεχνίας *Νέα Εποχή*, τχ. 113-114
(1975), σ. 32-37. Για τις στοχεύσεις του έργου, την αξία του και τις αιτίες των επανεκδόσεων
έδωσε συνέντευξη στο κυπριακό φοιτητικό περιοδικό *Απόπλους*, που αναδημοσιεύτηκε στην
εφ. *Ημέρα της Ζάκυνθος*, 17.07.1996 και στον τόμο *Μερίκι αποτίμηση*, ό.π., σ. 152-155.

χές τέλος της υπόθεσης, είναι εμφανείς οι έντονες κοινωνικές διαφορές που διαπερνούν τόσο τα θέματα του έρωτα όσο και του ρόλου της οικογένειας. Παρουσιάζει τον γιο του άρχοντα Δάρειου Ρονκάλα, τον σπουδαγμένο στο Παρίσι νεαρό Δραχανίγο να προβάλλει τις νέες αντιλήψεις για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα των γυναικών, υπερασπίζοντας την αδελφή του Γαρουφαλιά και τον «παρακατιανό» αγαπημένο της Φιλιππάκη Γιαγυρόπουλο από το μένος του αλαζονικού πατέρα άρχοντα Δάρειου. Είναι προφανές ότι ο Μυλωνάς αντικρίζει το εγχείρημα και το θεατρικό έργο με τη ματιά του οπαδού του Διαφωτισμού και της ρήξης με τον σκοταδισμό και την αριστοκρατία. Αξιοποιεί τις προγενέστερες εκδόσεις του 1859 (Ζάκυνθος, τυπ. Κωνσταντίνου Ρωσσολίου), ιδίως του 1881 (*Σπυρίδων δε Βιάζης*, Ζάκυνθος, τυπ. Ο Παρνασσός), και αυτήν του 1975 από τον Αγγελο Τερζάκη (έκδοση Ν.Ε.Β., Αθήνα, εκδ. Ερμής), για να πραγματοποιήσει τη νέα έκδοσή του, στην οποία προσθέτει και το «Δοκίμιο για τη γλώσσα» (1823) του Α. Μάτεσι.²⁴

Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός, Αθήνα 1964. Απάνθισμα δημοσιευμάτων του επτανήσιου ηγέτη, του οποίου η ζωή και το έργο έχει επηρεάσει και τον επιμελητή της έκδοσης, σύμφωνα με τα γραφόμενα. Ο Σπ. Μυλωνάς συνθέτει εκτενές εισαγωγικό σημείωμα για το «κίνημα του Ριζοσπαστισμού των Επτανήσων», εξηγώντας ότι αυτές οι μαρτυρίες «είναι ο πιο αφενδής μάρτυρας των αγώνων, των κατατρεγμών, των θυσιών και των σφαγών που υπέστη ο επτανησιακός λαός από τους πολιτισμένους άγγλους» (σ. 7), στον αγώνα «για το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα να ζει ελεύθερος». Εκδίδει τα κείμενα του εξόριστου ηγέτη «Κεφαλληνιακά ή αναφορά συνταχθείσα διά την Βουλήν των Αντιπροσώπων, Εν Κεφαλληνία 1850», το κείμενο της αναφοράς των Γ.Δ. Λειβαδά και Η. Ζερβού στα 1849 προς την Ιόνιο Βουλή, όπως και αναλυτικές δημοσιεύσεις από την εφημερίδα *Ο Φιλελεύθερος*, σχετικές με τις αγγλικές διώξεις και τις απαντήσεις των ριζοσπαστών πολιτικών.

Κωνσταντίνος Λομβάρδος, Το ενωτικό κίνημα στα Επτάνησα. Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964, Αθήνα 1965. Ο Σπ. Μυλωνάς με την

24. Βλ. αναφορά στην έκδοση του Γ.Π. Πεφάνης, *Ρίζες και άνθη του επτανησιακού θεάτρου. Ο Βασιλικός του Αντωνίου Μάτεσι. Τοπία της δραματικής γραφής. Δεκαπέντε μελετήματα για το ελληνικό θέατρο*. Ίδρυμα Κ. & Ε. Ουράνη, Αθήνα 2003. Επίσης, παραπομπή στην έκδοση του 1964 από τον Νικόλαο Τσαμπούκο, «Βασιλικός, ένα δράμα τιμής με αίσιο τέλος» [21.11.2011], για το ιδεολογικό και αισθητικό υπόβαθρο του έργου, ανάκτηση από http://epapologies.pblogs.gr/files/434718-TsampakoukosNi01_ELP44.pdf

εκτεταμένη εισαγωγή και την επιλογή κειμένων επαναφέρει στο προσκήνιο αυτή την ηγετική μορφή του επτανησιακού ριζοσπαστικού κινήματος. Η έκδοση περιέχεται στην προτεινόμενη από τον Νικόλαο Μοσχονά βιβλιογραφία για το ιόνιο κράτος στο πολύτομο έργο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.²⁵ Ωστόσο, γίνεται εμφανές ότι δεν διαθέτει ο Σπ. Μυλωνάς μεθοδολογικές δυνατότητες και επαρκή ερευνητικά δεδομένα για να αντιμετωπίσει ιδιαίτερες πτυχές της δράσης του Κ. Λομβάρδου που οδήγησαν σε παρεκκλίσεις από την αυθεντική ριζοσπαστική πορεία. Ένα χρόνο αργότερα ο Γ.Γ. Αλισανδράτος θέτει το θέμα σε επιστημονικές βάσεις.²⁶

Καλλιτεχνικός και Τουριστικός Οδηγός της Ζακύνθου, Αθήνα 1965. Εκτενής μελέτη του πολιτισμού της Ζακύνθου και της Επτανήσου, συνοδευόμενη από πλήθος προσεγμένων φωτογραφικών στιγμιότυπων από τη ζωή του νησιού, με αναφορές και στα πριν από τον καταστροφικό σεισμό του 1953. Άνιση έκδοση, που ωστόσο προβάλλει και στοιχεία της (τότε) τοπικής οικονομικής κίνησης με επιλεγμένες διαφορμίσεις.

Εθνική κρίση. Δοκίμια, (ιδιωτική έκδοση), Λευκωσία 1979. Πρόκειται για οργανική σύνθεση με 13 (δύο αδημοσίευτα και 11 δημοσιευμένα σε κυπριακά έντυπα) εκτενή δοκίμια παρεμβάσεων που διατηρούν «τη φρεσκάδα και τη διαρκεία» τους. Τα κείμενα «καλύπτουν μια πενταετία, τη δραματική πενταετία έπειτα από το αντεθνικό και εγκληματικό πραξικόπημα της χούντας και των

25. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977/(2000), τόμος 13ος, σ. 546. Βλ., επίσης, αναφορές στο περ. *Πόρφυρας*, τχ. 64-65 (1993), στον Γεώργιο Ν. Λεοντίνη, *Ζητήματα νεότερης ελληνικής ιστορίας και εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995, σ. 516 και στο συλλογικό *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 263,772.

26. Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός. Σχέδιο για δοκίμιο πολιτικής ιστορίας*, Φιλολογική επιμέλεια – εισαγωγικά – σχόλια – βιβλιογραφία Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, έκδοση Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2006. Στην πρώτη γραφή της η μελέτη, βασισμένη σε ομιλία του 1966, προοριζόταν για λήμμα στο υπό έκδοση το 1967 *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό* του εκδοτικού οίκου Ελευθεροδράκη. Η έκδοση δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας αναστατώσεων που επήλθαν μετά την επικράτηση της στρατιωτικής δικτατορίας. Βλ. Πέτρος Πετράτος, «Γιώργος Αλισανδράτος, μελετητής του επτανησιακού ριζοσπαστισμού», Ομιλία στο πλαίσιο ημερίδας στη μνήμη του Γ. Γ. Αλισανδράτου (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 20.01.2015), στον τόμο *Γιώργος Γ. Αλισανδράτος. Ο άνθρωπος και το έργο του*, έκδ. Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα, 2015, σ. 43-52. Βλ. επίσης, την ευρύτερη επεξεργασία Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό*. Επιμέλεια: Δημήτρης Αρβανιτάκης, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008.

υποπροϋόντων της στην Κύπρο και τη βάρβαρη τουρκική εισβολή» (σ. 7). Σημειώνω ότι τέσσερα από αυτά είναι δημοσιευμένα πριν από το φασιστικό πραξικόπημα του Ιουλίου και ένα τον Αύγουστο του 1974. Ιδιαίτερο βάρος έχουν η πυκνή σε υπαινιγμούς εισαγωγή (9-13) και τα κείμενα «Πνευματική ηγεσία και "πνευματική ηγεσία"» (σ. 53-57), «Επικίνδυνη στροφή» (σ. 71-96). Με τη δεινότητα ενός αριστερού πατριώτη διανοούμενου ανατέμνει το φαινόμενο του νεοφασισμού σε Ελλάδα και Κύπρο, τα «μεγάλα εθνικά, πολιτικά και ιδεολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ελληνισμός στην ευρύτερη έννοια του όρου, καθώς και την ιδεολογική-πολιτική κρίση που περνά η άκρα Δεξιά»· αναλύει τις συνεπαγόμενες σοβαρές «επιπτώσεις στα εθνικά προβλήματα». Προκρίνει στο σύνολο των προσεγγίσεων ως απαντήσεις την «εθνική δημοκρατική διαδικασία και ομοψυχία», τον αγώνα κατά του φασισμού και των ανώμαλων λύσεων, τον αγώνα κατά της συρρίκνωσης του ελληνισμού που διέρχεται μέσα από την «εθνική δικαίωση της Κύπρου και την εθνική ανεξαρτησία της Ελλάδας».²⁷

Ενώ δύνει το «έτος Κάλβου» αναδύεται η ποίησή του. Επιμέλεια Ανδρέας Χατζηθωμάς, εκδόσεις Κερόνεια, Λευκωσία 1993. Μετά την επισκόπηση της ζωής του Α. Κάλβου, παρατίθεται εκτενές χρονικό των πολυάριθμων πρωτοβουλιών, επισημονικών ημερίδων και πολιτιστικών εκδηλώσεων που ανέλαβαν στο πλαίσιο των εορτασμών για το «Έτος Ανδρέα Κάλβου» 1992, σε εκπαιδευτικά και άλλα πνευματικά ιδρύματα της Κύπρου. Ιδιαίτερης προβολής τυγχάνει το προσκύνημα στον τάφο του Κάλβου και η τελετή του μνημοσύνου στο Λάουθ της Αγγλίας. Παρουσιάζονται ακροθιγώς η τέταρτη και η πέμπτη έκδοση των «Απάντων» και άλλες δραστηριότητες και ομιλίες του Σπ. Μυλωνά. Παρατίθενται αποσπάσματα σχολιασμών σχετικών με τις επανεκδόσεις του καλβικού έργου από προσωπικότερες των γραμμάτων και των επιστημών (Νικηφόρος Βρεττάκος, Βάσος Βαρίκας, Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Νάσος Βαγενάς, Κώστας Προυσής, Βασίλης Βασιλικός).

Ανάλεκτα. Μελέτες και δοκίμια. Επιμέλεια Ανδρέας Χατζηθωμάς, «Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών και Εκδόσεων «Ανδρέας Κάλβος», εκδόσεις «Κερόνεια» σε συνεργασία με το εκδοτικό «Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης», Λευκωσία-Αθήνα 1996.

27. Βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Βασική βιβλιογραφία του κυπριακού προβλήματος*, Λευκωσία 1987, σ. 8. Επίσης, ο Σάββας Παύλου στη συναγωγή εισηγήσεων και μελετών με τον τίτλο *Φιλολογικά και άλλα* (Λευκωσία 2005), παραπέμπει σε υποστηρικτικές αναφορές του Σπ. Μυλωνά στον Γιώργο Σεφέρη κατά τα έτη 1969, 1971, 1975, ενώ συμπεριλαμβάνει στο «Βιβλιογραφικό παράρτημα. Η δήλωση Σεφέρη εναντίον της Δικτατορίας. Βιβλιογραφία 1969-1987» και την έκδοση *Εθνική κρίση, δοκίμια*, σ. 378 και...

Ανθολογούνται 80 κείμενα του Σπ. Μυλωνά, που εκτείνονται σε όλη την τριακονταετία των δημοσιογραφικών παρεμβάσεών του στην Κύπρο (1967-1989) και προλογίζει ο Ανδρέας Φυλακτού. Φωτίζονται γεγονότα και πρόσωπα του προεπαναστατικού ελληνισμού, του νεοελληνικού Διαφωτισμού (Ρήγας, Κοραής, Κάλβος), της Επανάστασης του 1821, η επτανησιακή πρόσληψη των επαναστατικών γεγονότων της Γαλλίας και των ευρωπαϊκών ρευμάτων ιδεών. Ακόμη, τον απασχολούν πολλές πλευρές του ενωτικού κινήματος των Επτανήσων και του πολιτισμού τους, αλλά και μορφές του πρόσφατου δημοκρατικού ελληνικού πνεύματος ή πρόσωπα και καταστάσεις του ελλαδικού αριστερού και ευρύτερου αντιδικτατορικού κινήματος (συμμέτοχος πολλαπλώς στο οποίο υπήρξε και ο ίδιος). Πυκνές είναι οι γλωσσικές, λογοτεχνικές, αισθητικές προσεγγίσεις και οι αναφορές σε θέματα πολιτικής θεωρίας και επικαιρότητας που αγγίζουν τη σύγχρονη Ελλάδα και την τοπικότητα της Κύπρου. Σημειώνει στην εισαγωγή: «Τόσο τα θέματα επιλογής, όσο και ο τρόπος που τα διαπραγματευτήκαμε αποκαλύπτουν το αέρα ενδιαφέρον μας και φυσικά τον προβληματισμό μας για την τύχη της Δημοκρατίας, των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, την Ειρήνη, την πλουραλιστική αντιμετώπιση όλων εκείνων των προβλημάτων που αποτελούν την κοινωνική και πολιτική συνισταμένη» (σ. 11). Στο Επίμετρο του τόμου παρουσιάζονται, κατά την προσφιλή μέθοδο του εκδότη πρόσωπα φίλων ή χορηγών και γεγονότα της τότε επικαιρότητας, διανθισμένα με πληροφορίες πνευματικού, πολιτικού και αυτοβιογραφικού περιεχομένου.

Δύο κορυφαίοι της Εθνικής Παλιγγενεσίας: Ρήγας-Σολωμός, Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών και Εκδόσεων «Ανδρέας Κάλβος» - «Εστία (Κύπρου)», Λευκωσία 1998.

Τη διπλή επετειακή συγκυρία των 200 χρόνων από τη δολοφονία του Ρήγα Βελεστινλή και από τη γέννηση του Διονύσιου Σολωμού αξιοποιεί ο Σπ. Μυλωνάς για να αποδώσει φόρο τιμής στους δύο δημιουργούς που με το έργο τους συνέβαλαν πολλαπλώς στην πνευματική κίνηση του καιρού τους και στο διηνεκές. Προλογίζουν οι πανεπιστημιακοί Αριστόβουλος Μάνεσης (για την ακρίβεια προτάσσεται ανθολογημένο τμήμα ευρύτερης εργασίας του για τον Ρήγα) και Γιάννης Η. Ιωάννου. Χρήσιμες οι πληροφορίες του Σπ. Μυλωνά στα εισαγωγικά σημειώματα που προτάσσει, αλλά ευεπίφορες στην ιδεολογική χρήση της ιστορίας των ιδεών. Στο εγχείρημα εντάσσει εκτενή αποσπάσματα από τον Θούριο και από τη Νέα πολιτική διοίκηση του Ρήγα Βελεστινλή (από το έργο του Επτανήσιου Ε.Σ. Στάθη, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση*, Αθήνα 1996), επιχειρώντας να συνδέσει τις ιδέες της συνύπαρξης των βαλκανικών λαών και εθνών στο πλαίσιο της ελληνικής δημοκρατίας με τις πολιτικές απόπειρες διαβαλκανικής συνεργασίας των

χρόνων του μεσοπολέμου και των εντελώς πρόσφατων. Δημοσιεύει, επίσης, αποσπάσματα από έργα του Διον. Σολωμού, «Ξανθούλα», «Ύμνος εις την Ελευθερίαν», «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι», «Η γυναίκα της Ζάκυθος». Αλλά στο εισαγωγικό, που προτάσσει, επιχειρεί να αναλύσει το ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έζησε και έδρασε ως δημιουργός ο Σολωμός, να παρουσιάσει τις θέσεις του ποιητή στο γλωσσικό πρόβλημα και στους πολιτισμικούς προβληματισμούς της εποχής αυτής. Στο Επίμετρο παραθέτει απόσπασμα έργου του Ίβο Άντριτς για τον Ρήγα, επιστολή του Δημ. Σολωμού για την έκδοση των *Ευρισκομένων* Σολωμού, τεκμήρια πολιτιστικής επιστολογραφίας του εκδότη και επίκαιρα πολιτικά κείμενα συναντήσεων ηγετών.²⁸

Ο Ελληνισμός στην τρίτη χιλιετία. Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών και Εκδόσεων «Ανδρέας Κάλβος», Λευκωσία 2001, συλλογή κειμένων).

Συναγωγή 65 κειμένων (τα 17 υπογράφει ο Σπ. Μυλωνάς) προσερχόμενων από συγγραφείς και φορείς της Ελλάδας και της Κύπρου, την οποία προλογίζει ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Κύπρου Νίκος Παπαμιχαήλ. Σε αναζήτηση απαντήσεων μέσα από «μια κατά το δυνατό σφαιρική σύνθεση των κυριότερων προβλημάτων του ελληνισμού κατά την εκατονταετία που πέρασε με θετική προοπτική για το μέλλον του ελληνικού έθνους» ο επιμελητής ζητά τη συνεργασία «εκλεκτών πολιτικών, επιστημόνων και πνευματικών ανθρώπων». Συνεκτικός δεσμός είναι η αναζήτηση προοπτικής για την πολιτισμική και πολιτική διάνοιξη του ελληνισμού στην τρίτη χιλιετία. Μεταξύ αυτών που καταθέτουν τις απόψεις τους, οι Γ. Κρανιδιώτης, Κ. Σημίτης, Αρ. Μάνεσης, Ε.Π. Παπανούτσος, Α. Σάντας, Β. Βασιλικός, Π. Κιτρομηλίδης, Απ. Κακλαμάνης, Αλ. Ζήρας, Π. Ευθυμίου, Ουρ. Ιωαννίδης, Π. Στυλιανού, Κ.Π. Κύρρης, Α. Παστελλάς, Σ. Παύλου, Γ. Γεωργής, Ιω. Θεοχαρίδης, Γ. Κατσούρης κ.ά.

Σπύρος Μυλωνάς – Σάββας Παύλου – Λεύκιος Ζαφειρίου, *Μερική αποτίμηση του έργου του Σπύρου Μυλωνά*, Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών και Εκδόσεων «Ανδρέας Κάλβος», Λευκωσία 2002. Στον σύνθετο αυτό τόμο, που προλογίζει ο Στέλιος Αχ. Χατζηστυλίου, γίνεται προσπάθεια από τους συντελεστές να παρουσιαστούν γραπτά και φωτογραφικά ντοκουμέντα από τη μακρά δημοσιογραφική, συγγραφική και εκδοτική πορεία του Σπύρου Μυλωνά, αρχίζοντας από τον μεσοπόλεμο, περνώντας στα μετεμφυλιακά χρόνια, στα χρόνια του αντιδικτατορικού αγώνα σε Ελλάδα και Κύπρο και στη μακρά μεταπολιτευτική περίοδο δρά-

28. Βλ. και Δημήτριος Απ. Καραμπερόπουλος, *Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον Ρήγα Βελεστινλή. Επέτειος 250 χρόνων απ' τη γέννησή του. Κατάλογος Έκθεσης για το Ε' Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα-Βελιστίνο 2007*, σ. 46.

σης του. Δημοσιογράφοι, πολιτικοί, εκπαιδευτικοί, λογοτέχνες, παράγοντες του απόδημου ελληνισμού, της Ζακύνθου, της Αθήνας, της Κύπρου παρελάνουν με αναδημοσιευμένα κείμενά τους από τις σελίδες της έκδοσης: Γ. Κορδάτος, Κ. Βάρναλης, Κ.Χ. Γρόλλιος, Δ. Μάργαρης, Τ. Βουρνάς, Α. Καραντώνης, Κ. Σπυριδάκης, Δ.Σ. Λουκάτος, Β. Βαρίκας, Κ.Μ. Προυσής κ.ά. Παρουσίαση εκδηλώσεων για τον Α. Κάλβο και άλλους συγγραφείς, θέματα πολιτιστικού ενδιαφέροντος, σημειώματα και μαρτυρίες για την πολυσχιδή δράση ή τις βραβεύσεις του Μυλωνά ενσωματώνονται πυκνά στον τόμο.

Προλόγισε και επιμελήθηκε πολλές εκδόσεις κυπρίων συγγραφέων.

Ο Σπ. Ε. Μυλωνάς είχε γίνει μερικώς γνωστός στην Κύπρο, πριν ακόμη από τη μετακίνησή του το 1966, πρώτα από ένα χαρακτηριστικό του κλίματος και των επαφών στη δεκαετία του 1950 καταγγελτικό άρθρο του Κ. Πορφύρη στην εφημερίδα της Ε.Δ.Α., την *Αυγή*, για τη σύλληψη και φυλάκιση του Μυλωνά ένα μήνα μετά την έκδοση της μελέτης *Ζάκυνθος*, που αναδημοσιεύει η αριστερή κυπριακή εφημερίδα *Νέος Δημοκράτης* στις 16.06.1954. Δεύτερο ίχνος αποτελεί η επιστολή του προέδρου Μακαρίου για την πρώτη έκδοση των *Απάντων* του Κάλβου· στο «αυτί» της δεύτερης έκδοσης, τον Δεκέμβριο του 1960, αποδελτιώνει απόσπασμα: «*Η εργασία σας αυτή αποτελεί αξιόλογον συμβολήν εις την επιστήμην της Ελληνικής φιλολογίας [...]*». Ο κυπριακός ελληνισμός, αμέσως μετά τον απελευθερωτικό αγώνα, ζει μια φάση ενθουσιασμού και ανασυγκρότησης, οπότε και το ενδιαφέρον για το έργο του Κάλβου αυξάνει (ήδη δημοσιεύονται ανάμεσα στα 1959 και 1963 μελέτες από τους Άντη Περνάρη, Γιώργο Λυσιώτη, Κώστα Χατζηστεφάνου, Φρίξο Βράχα, Αντώνη Ιντιάνο, Κύπρο Χρυσάνθη, Νίκο Χατζηιωάννου-Κουρρά, Σωφρόνη Α. Σωφρονίου).²⁹ Εκτενή αρνητική για τις «πρόχειρες επαναληπτικές εκδόσεις» κριτική δημοσιεύει ο Αντώνης Κ. Ιντιάνος στο περιοδικό *Κυπριακά Χρονικά* (Λευκωσία) το 1961, με κάποιες βάσιμες επισημάνσεις.³⁰ Αλλά το εκδοτικό έργο του Μυλωνά για τον Κάλβο γνωστοποιείται αρκετά ήδη σε ανθρώπους της εκπαίδευσης και των γραμμάτων, όπως βεβαιώνουν τα τρία συνοπτικά, παραινετικά, σημειώματα στο περιοδικό *Μόρφωσις* των ετών 1961, 1962, 1963,³¹ από τα αντίτυπα των εκδόσεών του που είχαν από ενωρίς

29. Βλ. κυρίως τη γόνιμη βιβλιογραφική σύνθεση του Νίκου Παναγιώτου, *Ελλάδος Κάτοπτρον*, τόμος Β', Λευκωσία 2004, σ. 597.

30. Αντώνης Κ. Ιντιάνος, «Το βιβλίο Ανδρέα Κάλβου "Απαντα"», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 4 (1961), σ. 175-177. Ο ίδιος το ίδιο διάστημα γνωστοποίησε την πρόθεση για κυπριακή έκδοση των ποιημάτων του Κάλβου, που δεν ευδοκίμησε.

31. *Μόρφωσις* (Λευκωσία), αρ. 189, Φεβρουάριος 1961, σ. 41 (όπου και η αθηναϊκή ταχυδρομική διεύθυνση του Σπ. Μυλωνά)· αρ. 202, Μάρτιος 1962, σ. 19 «Τα Απαντα» του

αγοραστεί από τις δύο κορυφαίες στη δεκαετία 1960 βιβλιοθήκες της Κύπρου, τη Σεβέρειο Βιβλιοθήκη (ενσωματωμένη στο Παγκύπριο Γυμνάσιο Λευκωσίας) και τη Βιβλιοθήκη Φανερωμένης (σήμερα ενσωματωμένη στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ'), αλλά και από την έγκριση «του Γραφείου Ελληνικής Παιδείας διά τας σχολικές βιβλιοθήκας της Μεγαλονήσου» (και προφανώς του διευθύνοντος Κωνσταντίνου Σπυριδάκι).

Ωστόσο, η πραγματική επαφή με την τοπική κοινωνία προέκυψε με τη βοήθεια που του έδωσαν ο γνώριμος από τις συναντήσεις και ζυμώσεις στην ελλαδική Αριστερά γιατρός Τάκης Γεωργίου και, στη συνέχεια, ο αδελφός του, φιλόλογος, Άρης Γεωργίου και η σύζυγος αυτού ζωγράφος Κλάρα Ζαχαράκη-Γεωργίου, καταγόμενη από τη Λήμνο. Έτσι άρχισε το ξεχωριστό κεφάλαιο στην πολυκύμαντη ζωή του Μυλωνά, δηλαδή η παρουσία και η δραστηριότητά του στην Κύπρο, όπου βρέθηκε στα τέλη του 1966 για τη μελέτη του ενωτικού κινήματος και όταν εξαιτίας και των πολιτικών συγκυριών παρέτεινε την παραμονή του σ' αυτήν.³² Πέρασε δύσκολες μέρες με ανέχεια, λιτότητα, αγωνιστική εγκαρτέρηση. Ωστόσο, αξιοποιώντας τη βιωμένη πολιτική εμπειρία των αριστερών αγωνιστών, την υιοθέτηση της ψευδωνυμίας, κινδυνεύοντας διαρκώς να απελαθεί ως μη κύριος υπήκοος, και προδήλως σε συντονισμό με τις αριστερές αντιδικτατορικές οργανώσεις.³³ Η δημοσιογραφική γραφίδα του Μυλωνά αποκαλύπτει, σε δεύτερο επίπεδο, ότι έχει άριστη γνώση των τεκταινόμενων εντός και εκτός της χειμαζόμενης Ελλάδας. Βρίσκεται σε διαρκή επαφή με πρόσωπα, πολιτικά και λογοτεχνικά έντυπα και πολιτικές πρωτοβουλίες που αναπτύσσουν αντιδικτατορική δράση (Π.Α.Μ., Ε.Α.Δ.Α. στην Κύπρο και κόμματα της ελλαδικής και κυπριακής Αριστεράς).

Χρησιμοποίησε τα ψευδώνυμα Έλληνας –ή Έλλην– Δημοκράτης, Π. Πετρίτης,³⁴ Π. Ρήγας, Σπύρος Μηνάς, Π. Πολίτης και Κ. Πολίτης, για να αναπτύ-

Ανδρέα Κάλβου εις το εξωτερικόν», με αναφορά σε επιστολή του πανεπιστημιακού Λαβανίνι στον εκδότη, όπως και αποσπασματικές απόψεις των Δημήτρη Μάργαρη, Κώστα Βάρναλη, Ανδρέα Καραντώνη· αρ. 213. 1963, σ. 23 «Τα άπαντα του Ανδρέα Κάλβου από τον Σπύρο Μυλωνά».

32. Αριστείδη Α. Κουδουνάρη, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων*, Λευκωσία, [επιμ. Γ. Κ. Μύαρης], Λευκωσία 2010⁶, σ. 392-393.

33. Τη σύνδεσή του με την Ε.Α.Δ.Ε. και τη συμμετοχή του στο περιοδικό *Κυπριακά Χρονικά* και ιδίως στο «ειδικό τεύχος» 69 (Περίοδος Γ', 1971) για τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας, προσπερνά ο Θέμης Πολυβίου στο μελέτημα *Ο Αντιχουντικός αγώνας στην Κύπρο. Επιτροπή Αποκατάστασης της Δημοκρατίας στην Ελλάδα*, Βιβλιοεκδοτική, Λευκωσία 2009, σ. 65, ενώ αναφέρει το ψευδώνυμο Κ. Πολίτης που χρησιμοποίησε ο Σπ. Μυλωνάς.

34. Εφ. Χαραυγή, 24.10.1970, η ανάγκη για κάλυψη της πολιτικής επικαιρότητας οδη-

ξει δημοσιογραφική και αντιδικτατορική δράση στον δημοκρατικό τύπο της μεγαλονήσου, με πρώτη την εφημερίδα *Η Χαραυγή* του κομμουνιστικού ΑΚΕΛ, καταθέτοντας επιχειρήματα σε δημοσιεύματα που στιγματίζουν πτυχές των ασχημιών της δικτατορίας και των υποστηριχτών της σε Ελλάδα και Κύπρο, υπερασπιζόμενος τη δημοκρατική νομιμότητα, εναντιούμενος στις επιβουλές της χούντας και της «Ε.Ο.Κ.Α. Β'». Πιο συγκεκριμένα, με θέρμη και παλμό δημοκρατικό κατάθεσε την ψυχή του στις εφημερίδες *Χαραυγή* (263 δημοσιεύματα: 21.05.1967-25.08.1974), *Δημοκρατία* (14 δημοσιεύματα: 5.03.1970-26.06.1970), *Ο Φιλελεύθερος* (88 δημοσιεύματα: 18.05.1970-25.08.1974), όπως και στην εφ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος* του Καναδά. Παρουσίασε όμως και σημαντική εργασία ως κριτικός της τέχνης και της λογοτεχνίας,³⁵ ιδίως στο περιοδικό *Νέα Εποχή* (10 δημοσιεύματα: 1971-1973).³⁶ Στα *Κυπριακά Χρονικά* δημοσιεύει το 1971 το εξέχον για την πολιτική του σκέψη και την αντιχουντική του συμβολή στον αγώνα του κυπριακού ελληνισμού κείμενο «Παρήχμασαν οι ιδέες που μας έχει κληρονομήσει ο ελληνισμός;» με μοναδική ενημέρωση, επιχειρηματολογία, οξύνοντα και ουσιαστικές παρατηρήσεις ανατέμνει το ελληνικό (και κυπριακό) πολιτικό, ιδεολογικό, κοινωνικό έλλειμμα.³⁷ Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι δημόσιες παρεμβάσεις του για την προβολή της αντιδικτατορικής δήλωσης του Γ. Σεφέρη στις 28.03.1969³⁸, η θερμή επαναφορά στη δημοσίευση «Η στρατευμένη τέχνη».³⁹ Τιμητική για τον Σπ. Μυλωνά η συμπερίληψη του επιμνημόσυνου σημειώματος «Γιώργος Σεφέρης: Μνήμη» (εφ. *Η Χαραυγή*, 26.09.1971) στη συναγωγή κειμένων «Στήλη» 20.09.1971.⁴⁰ Ποιοτική κατάθεση αποτελεί

γεί στη δημοσίευση δύο κειμένων στο ίδιο φύλλο με το ψευδ. «κ. Π. Πετρίτη», «Η 25η επέτειος των Ηνωμένων Εθνών», σ. 1+6, «Συμπεράσματα από την αποστολή βαρέων όπλων στην Ελλάδα», σ. 5.

35. Συστηματική καταγραφή αρκετών κριτικών σημειωμάτων περιλαμβάνουν οι Φοίβος Σταυρίδης, Λευτέρης Παπαλεοντίου, Σάββας Παύλου, στον τόμο *Βιβλιογραφία Κυπριακής λογοτεχνίας: από τον Λεόντιο Μαχαιρά έως τις μέρες μας*, Μικροφιλολογικά, Λευκωσία 2001. Πρβλ. Γ. Δημητρίου-Γεροντίδου, *ό.π.*, σ. 16.

36. Τον αντιστασιακό και ενισχυτικό χαρακτήρα των κριτικών παρεμβάσεων του Σπ. Μυλωνά προσέχει ο Λ. Παπαλεοντίου, επιμένοντας στο αριστερό πρόσημο της κριτικής του, αλλά χωρίς να προβάλλει την ιδιαιτερότητα των επισημάνσεών του. Βλ. τις πολλές αναφορές στο έργο Γ. Κεχαγιόγλου-Λ. Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Κ.Ε.Ε., Λευκωσία, 2010, σ. 451, 532, 533, 809.

37. Κ. Πολίτη, «Παρήχμασαν οι ιδέες που μας έχει κληροδοτήσει ο ελληνισμός;», *τχ.* 69, (Περίοδος Γ', 1971), σ. 34-41.

38. Βλ. και Σ. Παύλου, *Φιλολογικά και άλλα*, Λευκωσία 2005, σ. 85, 373, 374, 378.

39. *Νέα Εποχή*, *τχ.* 90, Ιούλι-Σεπτ. 1971, σ. 94-96.

40. *Στήλη* 20-9-71, τόμ. Α', εκδ. Ερμής, Αθήνα 1972, σ. 145-149.

και η παρουσίαση της πολύ σημαντικής αντιστασιακής συλλογικής έκδοσης *Δεκαοκτώ κείμενα*.⁴¹ Αυτό ισχύει και για την κριτική που δημοσιεύει για τον τόμο «Μα». Αναγνωστάκη «Τα ποιήματα» 1941-1971».⁴²

Μετά από τη στρατιωτική τουρκική εισβολή και την ανατροπή της επάρατης ξενοκίνητης δικτατορίας συνεργάστηκε με τις εφ. *Ο Φιλελεύθερος* (60 δημοσιεύματα), *Ο Ανεξάρτητος* (24 δημοσιεύματα), *Ελευθεροτυπία της Κύπρου* (12 δημοσιεύματα), *Τα Νέα της Κύπρου* (δημοσιεύματα 34), *Αναγέννηση* (8 δημοσιεύματα και 48 σχόλια) και σποραδικά με τις εφ. *Ελεύθερη Κύπρος*, *Ο Αγών*, *Η Σημερινή*, *Εμπρός*, *Ελεύθερη Φωνή* και *Πρόοδος της Ζακύνθου*. Συνεργάστηκε, επίσης, με το Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου (εκπομπή «Θέματα Λόγου και Τέχνης»), συνεχίζοντας τη δημοσιογραφική, κοινωνική, πνευματική παρέμβασή του, διαφωτίζοντας για την αγωνία του ελληνισμού της Κύπρου μέσω κυριακών, αθηναϊκών και ζακυνθινών εντύπων. Σε περιοδικά έντυπα Ελλάδας και Κύπρου, όπως ήταν τα *Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου*, *Έρευνας*, *Κριτικής* (1982), *Διαβάζω* (1982-83), *Άποψη*, *Εντός των Τειχών* (1988) κ.ά., κατετέθησαν από τον Μυλωνά σοβαροί προβληματισμοί για θέματα πολιτικής, πολιτισμού και λογοτεχνίας – κάποτε και δημοσιεύματά μαχητικά ή σκληρά, ποτέ όμως ιδιοτελή και με στοχεύσεις για εξόντωση ανθρώπων! Μεγάλο μέρος της πνευματικής και υπαρξιακής, σε τελευταία ανάλυση, αγωνίας του Σπύρου Μυλωνά σ' αυτή την κρίσιμη περίοδο μπορεί ο αναγνώστης να αναζητήσει στη συναγωγή κειμένων με τίτλο *Ανάλεκτα* (Λευκωσία-Αθήνα 1996).

Στην Κύπρο ο Σπύρος Ε. Μυλωνάς συγκρότησε σταδιακά μια μεσαίου μεγέθους βιβλιοθήκη, σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα και τις αφηγήσεις συνεργατών του, λογοτεχνικών, ιστορικών, λογογραφικών, φιλοσοφικών, πολιτικών εκδόσεων. Η βιβλιοθήκη διασπάστηκε σε δύο τουλάχιστον τμήματα. Το 1993 ο ίδιος δώρισε 45 βιβλία, ως αναγνώριση της προσφοράς της, στη φιλόλογο Γιώτα Δημητρίου-Γεροντίδου, η οποία συνεργάστηκε μαζί του και επιτυχώς συγκρότησε τη *Βιβλιογραφία Σπ. Μυλωνά (1966-1993)*.

Τα υπόλοιπα βιβλία, μαζί και πολλαπλά αντίτυπα των εκδόσεών του, ενσωματώθηκαν στη βιβλιοθήκη της Ένωσης Συντακτών Κύπρου (Β.Ε.Σ.Κ.), όπου τα πρόσφερε η αδελφή του Στέλλα στο πλαίσιο ειδικής τιμητικής μεταθανάτιας εκδήλωσης (2004), χωρίς όμως να υπάρξει από τον φορέα αυτόν πρόνοια ειδικής καταγραφής. Σημαντικό μέρος των αποδελτιωμένων δημοσιεύσεων σε εφημερίδες και περιοδικά, όπως και αντίτυπα εκδόσεών του περιέσωσε ο Λαυρέντης Λάμπρου (διοικητικός παράγοντας του Ι.Π.Ε.Ε.Α.Κ.).

41. Εφ. *Η Χαραυγή*, 23.7.1970 και *Νέα Εποχή*, τχ. 89, Μάιος-Ιούνιος 1970, σ. 31.

42. *Νέα Εποχή*, τχ. 93, Φεβρ.-Μάρτ. 1972, σ. 288-289.

Τα δωρηθέντα στη Γιώτα Δημητρίου προέρχονται από εκδόσεις 16 ελλαδικών συγγραφέων και 10 Κυπρίων. Σχεδόν όλα είναι λογοτεχνικά και φέρουν αφιερώσεις των συγγραφέων. Από το περιεχόμενο και τις βιογραφικές πληροφορίες βεβαιώνεται ότι ιδεολογικά κινούνται σε πολλούς πολιτικούς χώρους και ορισμένοι ανήκουν στη «γενιά της Εθνικής Αντίστασης», προφανώς υπήρξαν γνώριμοι του Μυλωνά. Από τους συγγραφείς που κινούνται στο περιβάλλον της Κύπρου δωρίζουν με αφιερώσεις έργα τους οι Πέτρος Στυλιανού, Γιώργος Κωνσταντής, Ευγενία Παλαιολόγου-Πεντρώνδα, Ειρένα Ιωαννίδου-Αδαμίδου, Μιχάλης Μουστερής, Ξάνθος Λυσιώτης, Άνθος Ροδίνης, Τάκης Γεωργίου.

Στα βιβλία που κατάφερα να εντοπίσω στη Β.Ε.Σ.Κ. σώζονται εκδόσεις με αφιερώσεις των Άγγελου Τερζάκη, Ρένου Αποστολίδη, Βασίλη Βασιλικού, χαράκτη Α. Τάσσου, Βαγγέλη Αθανασόπουλου, Στέφανου Διαλισμά, Γιάννη Δάλλα, Δημήτρη Σταμέλου, Αχιλλέα Χατζόπουλου και των κυπρίων Γιώργου Φ. Πιερίδη, Λεύκιου Ζαφειρίου, Ανδρέα Χατζηθωμά, Μιχάλη Πιερέ. Ειδική κατηγορία μπορούν να συγκροτήσουν –μετά από έρευνα– τα βιβλία που ο Μυλωνάς έκρινε, κυρίως μέσα από τις στήλες της *Νέας Εποχής* ή και άλλων εντύπων. Αναφέρω ενδεικτικά τα ονόματα των Μάρκου Αυγέρη, Μανόλη Αναγνωστάκη, Κώστα Βάρναλη, Ελένης Αργέστη, Στέργιου Βαλιούλη, Φαίδρα Ζαμπαθά-Παγουλάτου, Φώτου Γιοφύλλη, Α. Πλάισα-Αντωνοπούλου κ.ά.

Οι τιμητικές διακρίσεις που έλαβε καταγράφονται ως ακολούθως: Αναμνηστικό μετάλλιο «Εκατονταετηρίς Ενώσεως Επτανήσου 1864-1964». Αναμνηστικό Μετάλλιο «Εθνικής Αντίστασης 1941-1945», Υπουργείο Εθνικής Άμυνας Ελλάδας-ΔΕΕΘΑ (1987). «Συμβολή για την προαγωγή της ελληνικής γλώσσας στην Κύπρο», Γλωσσικός Όμιλος Κύπρου, (1994). «Τιμητική πλακέτα Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού για τη πολύχρονη προσφορά στον τομέα της δημοσιογραφίας και των ελληνικών γραμμάτων» (1995). «Λογοτεχνική προσφορά στα γράμματα έτους 2001», Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ζακύνθου (2002). «Αναμνηστικό Μετάλλιο για τη Συμμετοχή στον πόλεμο του 1940». «Τιμητική πλακέτα Συμβουλίου Αποδήμου Ελληνισμού – Παράρτημα Ευρώπης για τη συνεισφορά στους πνευματικούς αγώνες του Ελληνισμού», Λευκωσία, Μάιος 2002, Παγκύπριος Πολιτιστικός Σύλλογος Ελλαδικών (Λευκωσία). Και, βέβαια, το πιο σημαντικό, σύμφωνα με την άποψή του, «Αριστείο Γραμμάτων, Τεχνών και Επιστημών Κυπριακής Δημοκρατίας» (απονομή τον Φεβρουάριο του 2003), για τη σημαντική προσφορά του στον κυπριακό ελληνισμό και στον πολιτισμό.⁴³

43. Βλ. το σκεπτικό της βράβευσης στο περ. *Νέα Εποχή*, τχ. 276-277 (Νοε.-Δεκ. 2002), 58.

* * *

Παρά τις θετικές εκτιμήσεις (Γ. Δάλλας, Βαγ. Αθανασόπουλος, Ν. Βαγενάς) σχετικά με τις καλβικές εκδόσεις που πραγματοποιήσε ο Σπ. Μυλωνάς, διατυπώθηκαν αντιρρήσεις (Γ.Π. Σαββίδης, Α. Λιβέρης κ.ά) και ενστάσεις.

Ωστόσο, συνέβαλε ως συγγραφέας και εκδότης λαϊκών εκδόσεων στην προβολή καλβικού έργου, και στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος, σε μια χρονική στιγμή που οι ερευνητές και οι πανεπιστημιακοί δεν είχαν ακόμη οργανώσει πια συστηματικά την ενασχόληση ή τη διοχέτευση των ερευνητικών πορισμάτων σε ευρύτερες ομάδες φιλόλογων, φιλολογούντων και απλού αναγνωστικού κοινού. Ο ιδιόμορφος «λαϊκισμός» (ορθά τον έχει εντοπίσει ο Γιώργος Ανδρειωμένος)⁴⁴ ενίσχυσε μάλλον παρά έβλαψε τον προσανατολισμό των πνευματικών ενδιαφερόντων των πολιτών, τόνωσε όμως –ιδίως στην κυπριακή εκδοχή των δραστηριοτήτων του– και τις ερευνητικές εξελίξεις.

Δίπλα σε παλαιότερους, εισήλθαν στη συζήτηση οι Χρυσόστομος Σοφινός και Θεοδόσης Νικολάου, αλλά και οι φιλόλογοι που πλασίσωσαν το Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών και Εκδόσεων «Ανδρέας Κάλβος», με εκδοτική συμβολή όσο και δημόσια προβολή και δραστηριοποίηση. Στις απηχήσεις αυτού του πνευματικού κύκλου μπορούν να εγγραφούν ακόμη και το προσεγμένο αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο στο (μοναδικό κυπρο-ελλαδικό!) περιοδικό *Σημείο* (τχ. 1, Λευκωσία 1992), όπως και οι έρευνες του Α. Ζαφειρίου (που απέφεραν το 2003, με ταξύ άλλων, και τον εντοπισμό της λανθάνουσας, άγνωστης έκδοσης *Ελπίς πατρίδος*, Λονδίνο 1819). Συναρτώμενες, επιπλέον, με το καλβικό ενδιαφέρον, που ο ζακύνθιος λόγιος της επτανησιακής Διασποράς επέδειξε, είναι τόσο η αφιέρωση του Σάββα Παύλου στον Σπ. Μυλωνά του συνοπτικού αφηγήματος «Έντιτλο»,⁴⁵ με υπαινιγμό για την αναζητούμενη φωτογραφία του Κάλβου, όσο και η παρουσία του ως βασική λογοτεχνική περσόνα, ως ο «κύριος Σπύρος», στο αφήγημα του Λεύκιου Ζαφειρίου «Μια μέρα στο Λονδίνο».⁴⁶

* * *

Η αγάπη για την Ελευθερία, τη Δημοκρατία και τη Γυναίκα καθοδηγούν τη σκέψη και τη δράση του Σπύρου Μυλωνά. Ο δημοτικισμός, η επτανησιακή ποίηση και ιστορία, ο δημοκρατικός και σοσιαλιστικός προσανατολισμός της κοινωνίας εμπνέουν τα ιδεολογικά, ιστορικά και φιλολογικά γραπτά του. Με αφετη-

44. Γ. Ανδρειωμένος, *Βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 140, 414.

45. Σάββας Παύλου, «Έντιτλο», περ. *Ακμή*, τχ. 14 (Άνοιξη 1993), 137.

46. Λεύκιος Ζαφειρίου, *Μ' ευλάβεια και με λύπη*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2013, σ. 63-89. Βλ. και Αλέξανδρος Δ. Μπαζούκης, «Υπέρ πατρίδος, λόγος επιμνημόσυνος και παραμυθητικός», *Ακμή*, τχ. 103, Καλοκαίρι 2015, σ. 347.

ρία τον «αριστερό δημοκρατικό πατριωτισμό», που εμφανώς ενέπνεε έναν ευρύ κύκλο ζακυνθίων και άλλων επτανησίων αριστερών διανοουμένων, στη συνέχεια με βηματισμούς συνεπείς στον αντιδικτατορικό αγώνα, με διαρκή έγνοια για την Ελλάδα και την Κύπρο συντονίστηκε με περιβάλλοντα που γειτνιάζαν με κινήματα και κινήσεις του ανανεωτικού, δημοκρατικού και σοσιαλιστικού χώρου. Στη μακροχρόνια αυτή διαδρομή μία ερμηνεία (όχι κατ' ανάγκη η μοναδική) θα μπορούσε να διαπιστώνει τη γοητεία που άσκησε στη σκέψη του Σπύρου Μυλωνά ο «μαρξιστογενής κοινωνιολογισμός», όπως και οι «εσωτερικές περιπέτειες της διαλεκτικής σκέψης»⁴⁷ που διαμόρφωσαν ή επηρέασαν τη ιδεολογική σκευή των αριστερών που συνέδεσαν τη ζωή τους με τη πορεία της Ε.Δ.Α. Σε όλα τα κείμενα και στις εκδόσεις μετά το 1974 αποτυπώνεται η συμβολή του στην ανάπτυξη ενός κύκλου προβληματισμού και κοινωνικού παρεμβατισμού λογίων και νεολαίας που συνοδοιπορούσε με ελληνικά και ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά και δημοκρατικά ρεύματα σκέψης. Ο ίδιος στο πολιτικό πεδίο, ιδίως στις προσεγγίσεις για το κυπριακό,⁴⁸ έως ένα βαθμό ακολουθεί την μεταδικτατορική πορεία του Μαν. Γλέζου, αντικρίζοντας κριτικά στις προωθούμενες λύσεις γι' αυτό. Στα κατοπινά χρόνια προσέγγισε αναλύσεις της Ε.Δ.Ε.Κ, συνεργάστηκε με κύκλους του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στο ύστερο της ζωής του μέρος, μένοντας πάντα ανοικτός στην επικοινωνία με τους δημοκρατικούς πολιτικούς χώρους και με κάθε πολίτη.

Αλλά πρωτίστως προβληματίστηκε σχετικά με την ανανέωση του πολιτικού πολιτισμού και του ενδιαφέροντος για τη νεοελληνική παιδεία και τη γλώσσα. Για τούτο και ανέπτυξε επαφές και αντάλλαξε σκέψεις με επιστήμονες (Αντ. Μυστακίδης-Μεσεβρινός, Σπ. Καλογερόπουλος-Στρατής, Παν. Κανελλόπουλος, Άρης Γεωργίου, Α.Κ. Φυλακτού, Λ. Αζελός, Β. Καραγιώργης, Μ. Ιακώβου), συγγραφείς (Ν. Κρανιδιώτης, Δ. Φωτιάδης, Π. Γλέζος, Χρ. Αργυρόπουλος) και πολιτικού ευρέως φάσματος.

Περίληψη / Summary

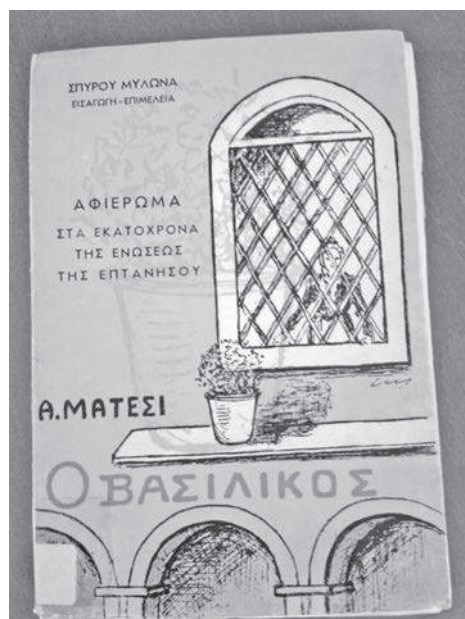
Ο Σπύρος Ε. Μυλωνάς (Ζάκυνθος, 1913-Λευκωσία, 2003) υπήρξε σημαντικός δημοσιογράφος, συγγραφέας, εκδότης και πολιτιστικός παράγοντας. Δραστηριοποιήθηκε από το 1933 στη δημοσιογραφία, συνεργαζόμενος με εφημερίδες και

47. Βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμ. Δ', εκδ. Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 111 και σ. 340 κ.έ.

48. Μανώλη Γλέζου, *Από τη δικτατορία στη Δημοκρατία*, εκδ. Διάλογος, Αθήνα 1974, σ. 56-59.

περιοδικά στη Ζάκυνθο, την Αθήνα και τη Λευκωσία της Κύπρου. Πολέμησε εναντίον της εισβολής του ιταλικού στρατού το 1940 και μετείχε στην ΕΑΜική Εθνική Αντίσταση 1941-'44. Για τις ιδέες του φυλακίστηκε και εξορίστηκε επτά χρόνια (1952-'59). Ανέπτυξε πλούσια κοινωνική, πολιτική και πνευματική δράση στις γραμμές της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (Ε.Δ.Α.). Στα τέλη του 1966 ταξίδεψε στη Λευκωσία για ερευνητικούς λόγους και με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας επέλεξε να παραμείνει στην Κύπρο, όπου και εργάστηκε μέχρι τον θάνατό του. Πραγματοποίησε συνολικά ως συγγραφέας, anthολόγος, επιμελητής και εκδότης 18 εκδοτικά έργα. Στην Κύπρο ως δημοσιογράφος έγραψε περίπου 1.000 δημοσιεύματα. Επικεντρώθηκε σε θέματα που αφορούσαν τον πολιτισμό και την ιστορία των Επτανήσων, το έργο και τη ζωή του εξέχοντος ποιητή και διανοητή Ανδρέα Κάλβου. Ανέπτυξε δράση υπέρ της δημοκρατίας, της ελευθερίας και της νομιμότητας στην Ελλάδα και στην Κύπρο, αρθρογραφώντας εναντίον των φασιστών πραξικοπηματιών και των συνεργατών τους (1967 και 1974). Υπερασπίστηκε την ειρήνη και την ομαλότητα στην κυπριακή δημοκρατία. Κατάγγειλε την τουρκική στρατιωτική εισβολή και τις συνέπειές της, προβάλλοντας μέχρι τον θάνατό του τα δίκαια του ελληνισμού και της Κύπρου.

Spiros E. Milonas (Zakynthos, 1913-Nicosia, 2003) was a very important journalist, writer, publisher and culture representative. He had been active since 1933 in journalism, collaborating with newspapers and magazines in Zakynthos, Athens and Nicosia, Cyprus. He fought against the invasion of Italian army in 1940 and later during national resistance of 1941-44 with National Liberation Front (EAM). He was imprisoned for his believes and sent to exile for seven years (1952-1959). He demonstrated a rich social, political and intellectual work as an active member of United Democratic Left (EDA). At the end of 1966, he travelled to Nicosia for research purposes and decided to remain there due to the enforcement of military dictatorship in Greece. He remained and worked in Nicosia till his death. He wrote or published as a writer, anthologist, proof-reader and publisher 18 pieces of work. Working as a journalist in Cyprus, he wrote around 1000 published articles. He focused on topics related to culture history of Ionian Islands, as well as the life and work of magnificent poet and intellectual Andreas Kalvos. He became an activist for democracy, freedom and legitimacy in Greece and Cyprus, composing articles against fascist putschist and their collaborators (1967-1974). He strongly supported peace and normality in the Republic of Cyprus. He condemned the Turkish military invasion and its consequences, projecting till his death the rights of Hellenism and of Cyprus.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ Ε' ΤΟΜΟΥ

Lazăr Elena, Νεοελληνίστρια, μεταφράστρια και εκδότρια.

Minniti-Γκόνια Domenica, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιταλικής Γλωσσολογίας Ε.Κ.Π.Α.

Potts James, R., OBE, Writer and researcher.

Sawas Stéphane, Καθηγητής Ιστορίας του Κινηματογράφου και των Τεχνών στο Institut National des Langues et Civilisations Orientales (Inalco), Παρίσι.

Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ευρυδίκη, Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Αντωνιάδου Ελένη, Φιλολόγος, ερευνήτρια.

Βαρβούνης Εμμανουήλ, Γ., Καθηγητής Λαογραφίας, πρόεδρος του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας / Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών / Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Βέργης Στάμος, Αρχιτέκτων-Μηχανικός.

Βλαχάκης Γεώργιος, Ν., Επίκουρος Καθηγητής στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, φιλοξενούμενος ερευνητής στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Γεωργής Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κύπρου.

Διακουμοπούλου Κατερίνα, Θεατρολόγος, διδάσκουσα Τμήματος Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Διονυσίου Ζωή, Δ., Επίκουρος Καθηγήτρια Μουσικής Παιδαγωγικής, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Ζυμάρης Δημήτρης, Κ., Ιστορικός, έφορος βιβλιοθήκης Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας.

Ζώρας Γεράσιμος, Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

Καββαδία Εμμανουέλα, Υποψήφια διδάκτωρ Εθνομουσικολογίας Τμήματος Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου, εκπαιδευτικός Μουσικής.

Καλογιάννης Δημήτριος, Χ., Τ.Ε Δημοσίων Σχέσεων & Επικοινωνίας, MSc. Σχεδιασμού Διοίκησης & Πολιτικής του Τουρισμού, με εξειδίκευση στη Διοίκηση Μονάδων Φιλοξενίας.

Καραντζή Χρυσούλα, Ερευνήτρια ΚΕΝΔΙ.

Καραντζόλα Ελένη, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου.

Καρδάμης Κώστας, Μουσικολόγος, επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου, επιμελητής του Μουσείου και Αρχείου Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ Ε' ΤΟΜΟΥ

- Κονιτόπουλος Διονύσιος, Σ., Οικονομολόγος.
- Κουρμπανά Στέλλα, Διδάκτωρ Τμήματος Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Κριμπάς Παναγιώτης, Γ., Αναπληρωτής Καθηγητής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παραευξείνιων χωρών).
- Κυριαζή Ευαγγελία, Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων & Έργων Τέχνης ΠΕ, ΜSc, διδάσκει στην Κατεύθυνση Σ.Π.Κ., Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων, υποψήφια διδάκτωρ Αρχαιομετρίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.
- Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη, Φιλόλογος.
- Λεμπέση Λίτσα, τ. Σχολική σύμβουλος μουσικής, ΥΠΕΠΘ.
- Μακρή Βασιλική, Υποψήφια διδάκτωρ Γλωσσολογίας, Ερευνήτρια του Εργαστηρίου Νεοελληνικών Διαλέκτων.
- Μιχαλούδης Δημήτρης, Καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης, οικονομολόγος, MA (Sussex).
- Μούλιου Μάρλεν, Λέκτωρ Μουσειολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
- Μπάλλας Γεράσιμος, Πτυχιούχος Πολιτικών Επιστημών Παντείου Πανεπιστημίου.
- Μπούκας Νικόλαος, Γ., Επίκουρος Καθηγητής Ιστορικής Μουσικολογίας Τμήματος Τεχνολογίας Ήχου και Μουσικών Οργάνων ΤΕΙ Ιονίων Νήσων.
- Μύαρης Γιώργος, Κ., Φιλόλογος, ερευνητής Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Κύπρου.
- Μώρου Ισμήνη, Ξεναγός και υπεύθυνη τομέα Τουρισμού ΔΗΜ.ΑΡ.
- Νεραντζής Ιωάννης, Γ., Διδάκτωρ Ιστορικής Γεωγραφίας, σχολικός σύμβουλος φιλολόγων.
- Ξεπαπαδάκου Αύρα, Λέκτωρ Θεατρολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Παλτζή Μαρία, Εκπαιδευτικός, υποψήφια διδάκτωρ Φιλοσοφίας, Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας Ε.Κ.Π.Α.
- Παπαϊωάννου Αναστάσιος, Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αιγαίου.
- Πετούσης Γιώργος, Λογοτέχνης, ιδρυτικό μέλος και επί δεκαετία πρόεδρος της Εταιρείας Λογοτεχνών Λεμεσού «Βασίλης Μιχαηλίδης».
- Ράλλη Αγγελική, Καθηγήτρια Γλωσσολογίας Πανεπιστημίου Πατρών, διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεοελληνικών Διαλέκτων και Μέλος της Ακαδημίας της Ευρώπης.
- Ρεντζεπέρη-Τσώνου Άννα-Μαρία, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Μουσικής Επιστήμης και Τέχνης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Σιώψη Αναστασία, Καθηγήτρια Τμήματος Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Σκλαβούνος Παναγής, Μηχανικός Ε.Μ.Π., ειδικός στην Τεχνητή Νοημοσύνη.
- Στεργιόπουλος Θωμάς, Ιατρός, συγγραφέας.
- Στράνη-Potts Μαρία, BA (SSEES - University of London), συγγραφέας.
- Τρίκη Ειρήνη, Νομικός – Ερευνήτρια, Πτυχιούχος του Νομικού Τμήματος της Νομικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α. και του Τμήματος Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικών Επιστημών του ως άνω Πανεπιστημίου, υποψήφια διδάκτωρ Α.Π.Θ.
- Φιδετζής Βύρων, Αρχιμουσικός.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

A

A.X.E.Π.A. 61

Αβδούλ Χαμίτ Β' 455

Αγγελάτος Σπυρίδων [Κυρίτσης] 44

Αγγελομάτη Τσουγκαράκη Ελένη 443

Αγγελόπουλος Ευάγγελος 361

Αγγελόπουλος Θόδωρος 335, 338, 342

Αγγελόπουλος Μ. 208

Αγγελοπούλου-Δανηλάτου Α. 548

Αγγλία 57, 88, 318, 352, 384, 447, 448, 452, 454, 455, 456, 469, 470, 475, 503, 504, 515, 551

Αγγλικανική Εκκλησία 492

Αγγλική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών 454

Αγγλο-γάλλοι 456

Άγγλοι 88, 426, 448, 449, 450, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 474, 47

Αγία Αικατερίνη μονή 410

Αγία Μαργαρίτα 545

Αγία Παρασκευή [κερκυραϊκή συνοικία] 439

Αγία Παρασκευή Αργοστολίου 45

Αγία Πετρούπολη 347

Αγία Σοφία του Λονδίνου 352

Άγιο Όρος 322, 410, 512

Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος [κοινότητα Μάνσφιλντ] 545

Άγιοι Μιχαήλ και Γεώργιος [τάγμα, πα-ρεκκλήσι] 491, 492

Άγιοι Πατέρες 87

Άγιοι Σαράντα 369, 370

Άγιος Αχιλλεΐος Μικρής Πρέσπας 338

Άγιος Διονύσιος [Ζακύνθου] 286, 508

Άγιος Ηλίας Αιτωλικού 53

Άγιος Σπυρίδων 72, 370, 508

Άγκυρα 457

Αγροτικός Αγών 543

Αδριατική 176, 416

Άη Γιώργης των Φιλικών 545

Άη Στράτης 544

Αθανασόπουλος Βαγγέλης 558, 559

Αθήνα 44, 55, 62, 93, 96, 98, 100, 105, 108, 119, 120, 121, 138, 143, 144, 145, 245, 303, 333, 349, 353, 358, 360, 434, 472, 474, 519, 520, 523, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 554, 557, 560

Αθήναι 99

Αθήναιος 343

Αιγίο [νησιά, πέλαγος] 70, 73, 175, 176, 232, 331, 415, 427, 522

Αίγινα 303, 393, 435, 436

Αίγυπτος 425, 428

Αιθιοπία 319

Αιτωλία 177

Αιτωλικό 53

Αιτωλοακαρνανία 416

Ακαδημία Αθηνών 11, 13, 54, 265, 374, 491

Ακαδημία Ιασίου 410

Ακαρνανία 177

Ακρόπολις 350, 465

Αλβάν-Μητιάτη Μαργαρίτα 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141

- Αλβάνας Λεωνίδα 140
 Αλβανία 175, 176, 177, 358, 369, 370
 Αλβανοί 370, 371
 Αλγερινοί 426
 Αλεξάνης Ν. 208
 Αλεξανδράκης Αλέκος 333, 334, 337
 Αλεξάνδρεια 100, 450
 Αλή πασάς 428, 502
 Αλήθεια [Λεμεσού] 466
 Αλία 181
 Αλισανδράτος Γιώργος, Γ. 266, 550
 Αλοΐσιος μεγάλος πρωτοπαπάς 239
 Άλωση [Κωνσταντινουπόλεως] 427
 ΑμΕΑ 306, 308
 Αμερικανικό Βραβείο Ειρήνης 59
 Αμερικανοί 57, 58, 458
 Αμερική 79, 337, 360
 Αμοργός 393
 Αναγέννηση 557
 Αναγνωστάκης Μανόλης 558
 Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας 15, 298, 299, 305, 334, 348, 349, 350, 353, 356
 Ανακρέων 179
 Αναλυτής Βασιλίας 421
 Αναλυτής Λινάρδος 421
 Ανατολή 79, 86, 96, 97, 144, 243, 416, 499, 504, 505
 Ανατολία 176
 Ανατολική Ευρώπη 338
 Ανδηγαυοί 70, 86, 87
 Ανδρειωμένος Γ. 559
 Ανδρίτσος Κώστας 333
 Ανδρονάς Ιούλιος 419, 420
 Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος [αυτοκράτορας Κωνσταντινουπόλεως] 526
 Άνδρος 393
 Ανδρούτσος 428
 Ανέστης Αντώνης 95
 Ανζερός 331, 332
 Άννινοι οικογένεια 418
 Άννινος Αναστάσιος 418
 Άννινος Ευαγγελινός 418
 Άνταμ Φρειδερίκος 132
 Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ευρυδίκη 281
 Άντριτς Ίβο 553
 Αντύπας Γεώργιος 418
 Αντύπας Λαυρέντιος, Ιωάν. 418
 Αντύπες οικογένεια 418
 Αντωνιάδου Ελένη 433
 Αντωνίου Θεόδωρος 37, 38, 39
 Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών 317
 Αξελός Λ. 560
 Άξονας 360
 Άουσβιτς 88
 Απόλλων 170, 182, 184
 Αποστολάκης 66
 Αποστολάτος Κωνσταντίνος [Φουρνάτος ή Φορτουνάτος] 49
 Αποστολίδης Πέτρος 353
 Αποστολίδης Ρένος 558
 Απουλία [Ιταλία] 85, 87, 221, 233, 234
 Άποψη 557
 Άραβες 345
 Αρβανιτάκης Δημήτρης 434
 Αρβανιτάκης Τιμόθεος 38
 Αργέστη Ελένη 558
 Αργολίδα 177
 Άργος 177
 Αργοστόλι 44, 45, 332, 411, 420, 421, 456, 474, 529, 538
 Αργυράδες Κέρκυρας 75
 Αργυραίικα Πηλίου 95
 Αργυρόκαστρο 370
 Αργυρόπουλος Χρ. 560
 Αρεία φυλή 358
 Αριστόξενος 28
 Αρκαδηνός Β. 548
 Αρλιώτη Μαρία 295
 Αρμένης-Βράιλας Πέτρος 441

Αρμένιοι 452
 Αρμονία 181
 Αρσάκειο 55
 Άρτα 85
 Αρχαγγελισκ 347
 Αρχαιολογική Εταιρεία Σάμου 515
 Αρχείο Βαλαωρίτη 441
 Αρχοντικό Ρώμα 317
 Ασδραχάς Σπύρος 500
 Ασία 80, 521
 Ασίνη 177
 Ασκεναζίτες [Ασκεναζίμ] 79
 Άσυλο Ανιάτων Διαμαντίνα 495
 Ασώπιος 270
 Άτσεων 548
 Αττική 520
 Αυγέρης Μάρκος 547, 558
 Αυγή 544, 554
 Αυλιανός Ν. 74
 Αυλώνα 370
 Αυλωνίτης 63
 Αυστραλία 384, 491, 494, 496, 497, 498, 520, 544
 Αυστρία 319, 364, 384
 Αφρική 79, 80, 415, 426, 521
 Αφρο-αμερικανοί 60
 Αφροδίτη 455
 Αχράβη Κέρκυρας 353
 Αχίλλειο 370
 Αχμέτ Αγάς 426

B

Β[ασιλικό] Γυμνάσιο Πατρών 528
 Βαγγελάτος Γ. 52
 Βαγενάς Νάσος 551, 559
 Βάγκνερ Ρίχαρντ 98, 109, 110, 111
 Βαθύ [Σάμου] 510, 513, 515, 516
 Βακαλόπουλος Απόστολος 416
 Βαλαωρίτη [οικογένεια] 441

Βαλαωρίτη Αικατερίνη [σύζ. Π. Δετζώρ-
 τζη] 441
 Βαλαωρίτης Αριστοτέλης 26, 32, 37, 114, 115, 146, 149, 270
 Βαλαωρίτης Ιωάννης 439
 Βαλέτας Γιώργος 547, 548
 Βαλιούλης Στέργιος 558
 Βαλκάνια 144, 176, 370, 409
 Βάλσαμο [δε] Ούρσουλα 491
 Βαλσάμου οικογένεια 507
 Βαρβατές Αρίσταρχος 516
 Βαρβιτσιώτης Μιχάλης 388
 Βάρβογλης Μάριος 37, 39, 93
 Βαρβούνης Εμμανουήλ, Γ. 507
 Βάρδας Φίλιππος 461
 Βαρίκας Βάσος 551, 554
 Βάρναλης Κώστας 547, 554, 558
 Βαρσοβία 322
 Βαρών-Βασάρ Ο. 363
 Βασιλική Ακαδημία [Λονδίνου] 502
 Βασιλικός Βασίλης 551, 553, 558
 Βασόλα Μωυσέ 359
 Βαυαρία 350
 Βαχλιώτη Ειρήνη 336
 Βέγιας Βούλγαρης Σπυριδίων 348
 Βέιλ Σιμόν 365
 Βελλή πασάς 502
 Βελλιανίτης Θεόδωρος 9, 10, 12, 353
 Βενετία 190, 199, 240, 241, 243, 245, 254, 345, 346, 410, 411, 417, 418, 419, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 443, 444
 Βενετσιάνοι [Βενετοί] 193, 195, 196, 255, 417, 426
 Βενιαμίν εκ Τουδέλης 85, 86
 Βενιζέλος Ελευθέριος 283, 456, 474
 Βεντούρα Έλενα 356
 Βέργγης Στάμος 303, 313
 Βεργωτής Ιωάννης 62, 63, 64

Βερτζάγειο Λαογραφικό Μουσείο [Ζακύνθου] 317, 323
 Βιαζίγκιν Ν. 95
 Βιβλιοθήκη της Ένωσης Συντακτών Κύ-
 πρου [Β.Ε.Σ.Κ.) 557, 558
 Βιβλιοθήκη Φανερωμένης 555
 Βιβλιοπωλείον της Εστίας 548
 Βίβλος 82
 Βιέννη 109, 310, 412
 Βικτώρια [βασίλισσα] 448, 455, 463, 464
 Βικτωρία 496
 Βιοτεχνική Σχολή Πατρών 532
 Βιτσέντσα 491
 Βλαντής Ανδρέας 348
 Βλαχάκης Γεώργιος, Ν. 499
 Βλαχία 409, 410, 411
 Βλαχοπούλου Μαρία 95
 Βλαχοπούλου Ρένα 332, 333
 Βλάχος Μπατίστας 421
 Βλυχό Λευκάδας 176
 Βογιατζής Λευτέρης 337
 Βογορίδης Στέφανος 512
 Βοκοτόπουλος Παναγιώτης 13
 Βόλος 85, 358
 Βολταίρος 411
 Βορειοηπειρώτες 370, 371, 372, 373
 Βόρειος Ήπειρος 338, 374, 375
 Βουγιούκας Αρ. 510
 Βουγιουκλάκη Αλίκη 337
 Βουθρωτό 344
 Βουκουρέστι 144, 409, 410, 411, 413
 Βούλγαρη Τζίνα 299
 Βούλγαρης Ευγένιος 413, 414
 Βουλγαρία 455
 Βούλγαροι 371
 Βουλή των Ελλήνων 15, 471
 Βουλή των Κοινοτήτων 451
 Βούρκος 370, 371
 Βουρκοχώρια 370
 Βουρλιώτης Μαν. 509

Βουρνάς Λευτέρης 337
 Βουρνάς Τ. 554
 Βράιλα 144, 414
 Βράχας Χρήστος 554
 Βρετανία 456, 461, 487
 Βρετανική Πρεσβεία [Πράγας] 491
 Βρετανικό Συμβούλιο 491
 Βρετανοί 449, 456, 457, 459, 493
 Βρεττάκος Νικηφόρος 551
 Βρυξέλες 364
 Βρυώνης Παναγιώτης 7, 14
 Βυζάντιο 107, 345

Γ

Γ.Α.Κ./Κερκύρας 15, 138, 239, 240, 290,
 443, 446
 Γαζής Ανθιμος 190
 Γαλάτσι 414
 Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρ-
 κου 346, 416
 Γαλλία 319, 352, 384, 447, 503, 515,
 552
 Γάλλοι 88, 96, 305, 359, 425, 426, 434
 Γαούτσης Σπύρος, Π. 14
 Γαρντουδης Ευριπίδης 13
 Γαρσής Αναστάσιος
 Γαρτζώνης Σπυρίδων Ανδρέας 437
 Γενεύη 293, 458
 Γενιά του '30 270
 Γενικά Αρχεία Ζακύνθου 323
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 245
 Γενουάτες 426
 Γερακάρης Ν. 75
 Γεράκης Κωνσταντίνος 45
 Γεράσιμος [μητροπολίτης Κεφαλληνίας]
 45
 Γερμανία 57, 109, 319, 348, 350, 384, 456
 Γερμανοί 88, 357, 358, 362, 399
 Γερμανός [μητροπολίτης Κεφαλληνίας] 45
 Γερόντιος 413

Γερουλάνου Ειρήνη 94
 Γέτο 359, 360
 Γεωμετρικά χρόνια 185
 Γεωργής Γιώργος 434, 443, 461, 553
 Γεωργιάδης Γιώργος 37, 39
 Γεωργιάδης Θρασύβουλος 28
 Γεώργιος Α' [βασιλιάς] 466
 Γεωργίου Άρης 555, 560
 Γεωργίου Τάκης 555, 558
 Γιαλλινάδες οικογένεια 439
 Γιαννακούλόπουλος Ανδρέας 16
 Γιαννισάτες 371
 Γιαννοπούλου Μ. 548
 Γιαννουλάτος Αντώνιος 419
 Γιαννουλάτος Γεράσιμος [Τσίνανας] 49
 Γιαννουλάτος Γεράσιμος [Λούπος] 49
 Γιάντσο Μίκλος 335
 Γιοργοθώμος 427, 428
 Γιουσούφ Αράπης 428
 Γιοφύλλης Φώτος 266, 548, 558
 Γκανί Ισαάκ 361
 Γκείβι Σούραπον 330
 Γκίκας Γρηγόριος, Αλεξ. 411, 412
 Γκίνης Δ., Σ. 548
 Γκράνβιλ [λόρδος] 448
 Γλάδστων Γουίλιαμ Έβαρτ 448, 451, 452, 453, 454, 457, 463, 475
 Γλάδστωνος [οδός] 448
 Γλέζος Μανώλης 544, 560
 Γλέζος Π. 560
 Γλωσσικός Όμιλος Κύπρου 558
 Γονέμη Διαμαντίνια [Αδαμαντίνη, σύζ. Αντ.-Μ. Καποδίστρια] 310, 447
 Γουάνταμς-Κάλβου Καρλότα 545
 Γουστάβος Γ' της Σουηδίας 151
 Γραικοί [Ρωμανιώτες] 85, 87
 Γρηγόριος Ε' [οικουμενικός πατριάρχης] 515
 Γρηγόριος μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας 413

Γρηγορίου Γρηγόρης 353
 Γρηγορόπουλος Γιώργος 443
 Γρίβας Ιωάννης 514
 Γρόλλιος Κ., Χ. 554
 Γρυπάρης Ιωάννης 121
 Γυμνάσιο Α' Πατρών [Αρρένων] 528, 530
 Γυμνάσιο Λαυρίου 21
 Γυμνάσιο Λευκάδος 527, 528
 Γύρου [κερκυραϊκή περιοχή] 70

Δ

Δάβαρης Γεώργιος 515
 Δαβίδ 258
 Δαδήςρας Ντίμης 337, 341
 Δαίρπελδ 177, 178, 189
 Δαλιανίδης Γιάννης 335
 Δάλλας Γιάννης 558, 559
 Δαλματία 176
 Δαλμέδεγος Ροβέρτος 363
 Δαμασκηνός [μητροπολίτης Κεφαλληνίας] 45
 Δαμιανός Αλέξης 335, 336, 341
 Δαμουλιάνος Γεράσιμος 49
 Δανία 358
 Δάνος-Πέκκος Γεώργιος 155, 158
 Δαφαράνας Σπυρίδων 43, 44, 49
 Δαφνής Κώστας 6, 201, 298
 Δέκαρχος Μανουήλ 237
 Δέλβινο 370, 371
 Δεληγιάννης Θεόδωρος 533
 Δελλαδέτσημας Άγγελος [Αντζουλάκης] 418, 421
 Δελλαδέτσημας Φλωριάς 418, 420
 Δελλαδέτσημας οικογένεια 418
 Δελλαπόρτας Γεώργιος 49
 Δεμέτη Αικ. 14, 320
 Δενδραί 177
 Δενδρινός Αναστάσιος, Ν. 352
 Δερόπολη 369
 Δεσύλλας Σταμάτιος 296, 305

- Δετζώρτζη Ουρανία [σύζ. Μιχ. Μουστο-
 ξύδη] 441
 Δετζώρτζης Πάνος 441
 Δευτερεύον Σχολείο [Λύκειο] Λευκάδος
 527
 ΔΗ.ΠΕ.ΘΕ. [Κέρκυρας] 386
 Δήλος 84
 Δημαράς Κ., Θ. 525
 Δημητράκος [εκδοτικός οίκος] 121
 Δημητρίου Γιώτα 557
 Δημητρίου Θωμάς 412
 Δημητρίου Νικ. 511
 Δημητρίου Χρυσόστομος [μητροπολίτης
 Ζακύνθου] 357, 361, 362
 Δημητρόπουλος Ιωσήφ 513
 Δημοκρατία 556
 Δημόπουλος Ντίνος 337
 Δήμος Αθηναίων 95
 Δήμος Ζακύνθου 318, 320
 Δήμος Κερκυραίων [Κέρκυρας] 15, 155,
 295, 304
 Δήμος Κορινθίων 95
 Δήμος Κρανιδίου 321
 Δημόσια Βιβλιοθήκη Κέρκυρας 36
 Δημοτικό Θέατρο [Αθηνών] 62
 Δημοτικό Νεκροταφείο [Α' Κέρκυρας]
 295
 Διαβάζω 557
 Διαβολαποθήκη 349
 Διακίδης Ιωάννης 532
 Διακίδιος Σχολή Λαού [Πάτρας] 532
 Διακομιχάλης Μιχάλης 393, 396
 Διακουμοπούλου Κατερίνα 55
 Διακρούσης Αχάκιος 417
 Διαλισμάς Στέφανος 558
 Διαμαντόπουλος Γεώργιος 534
 Δίας 177
 Διαφωτισμός 413, 500, 546, 552
 Διαφωτιστές 512
 Διβάρης 349
 Δίβρη 372
 Διγενής [Γρίβας] 457
 Διεθνής Βιβλιοθήκη 532
 Δικηγορικός Σύλλογος Κερκύρας 15
 Διονυσίου Ζωή, Δ. 65
 Διόνυσος 181
 ΔΝΕ [Δυτική Νεοελληνική] 221, 234,
 236
 Δομενεγίνης Ναθαναήλ 350
 Δομενεγίνης Φραγκίσκος 145, 148
 Δουμάς Αλέξανδρος [πατήρ] 146
 Δούναβης 414
 Δούσμανης 283
 Δραγάτης Δημήτρης 39
 Δρακόπουλος Βασίλειος 49
 Δρακόπουλος Κωνσταντίνος 49
 Δρακόπουλος Νικόλαος [Λούπος] 50
 Δρέπανο 45
 Δρίσκος Ηπείρου 350
 Δύση 79, 97, 411
 Δωδεκάνησα 70, 232
 Δωρόθεος [μητροπολίτης Λαρίσης] 52

Ε
 Ε.Α.Δ.Α. 555
 Ε.Α.Μ. 361, 543
 Ε.Δ.Α. 544, 554, 560
 Ε.Δ.Ε.Κ. 560
 Ε.Δ.Ε.Σ. 361
 Ε.Ε. [Ευρωπαϊκή Ένωση] 234, 383
 Ε.Μ.Π. 387
 Ε.Ο.Κ.Α. Β' 556
 Ε.Ο.Τ. 15
 Ε.Ρ.Τ. 94, 95
 ΕΑΜική Εθνική Αντίσταση 560
 Έβανς 355
 Εβδομήκοντα [οι] 257
 Εβραίοι 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87,
 88, 91, 195, 233, 357, 358, 359, 360,
 361, 362, 363, 364, 386, 437

- Εγγύς Ανατολή 234
 Έγκελ 62
 Εδουάρδος Ζ' 454
 Εθνεγερσία 432
 Εθνική Αντίσταση 543, 558
 Εθνογραφική Εταιρεία στην Πάτρα 529
 Εθνολογικό Επτανησιακό Μουσείο 284
 Έθνος 387
 Εκκλησιαστικό Μουσείο Ιεράς Μητροπό-
 λεως Σάμου και Ικαρίας 516
 Εκπαιδευτικός Όμιλος 120
 Ελβετία 299, 310, 345, 384
 Ελεύθερη Κύπρος 557
 Ελεύθερη Φωνή 557
 Ελευθερία 474
 Ελευθεροτυπία της Κύπρου 557
 ΕΛΙΑ/MIET 445
 Ελιγιά Γιοσέφ 257
 Ελλάδα 69, 71, 73, 77, 80, 84, 85, 86,
 89, 105, 106, 107, 109, 111, 112,
 114, 117, 150, 175, 176, 177, 201,
 223, 224, 225, 233, 281, 297, 308,
 309, 311, 318, 319, 321, 323, 331,
 338, 350, 353, 354, 357, 358, 360,
 362, 371, 378, 385, 387, 389, 392,
 393, 432, 435, 447, 448, 449, 450,
 456, 457, 458, 459, 460, 461, 463,
 466, 467, 469, 471, 475, 491, 492,
 493, 497, 500, 523, 526, 527, 532,
 533, 541, 543, 551, 552, 553, 555,
 556, 557, 560, 561
 Έλληνας –ή Έλλην– Δημοκράτης 555
 Έλληνες 59, 61, 63, 65, 106, 133, 178,
 234, 310, 344, 358, 393, 394, 397,
 399, 409, 414, 416, 426, 428, 429,
 447, 454, 457, 459, 464, 471, 503,
 512, 520, 544
 Ελληνικές Μουσικές Γιορτές 95
 Ελληνική Ανεξαρτησία 138
 Ελληνική Εθνική Μουσική Σχολή 105,
 109, 116, 119, 128, 129, 144, 150
 Ελληνική Επανάσταση 338, 433, 434,
 499, 507, 515, 552
 Ελληνική Φιλαρμονική Εταιρεία 60
 Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 14, 318
 Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Με-
 ταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 13
 Ελληνικό Σχολείο Αργοστολίου [Σχο-
 λαρχείο] 44
 Ελληνικό Σχολείο Λευκάδος 527
 Ελληνικός Ταχυδρόμος [εφημερίδα των
 Ελλήνων του Καναδά] 544, 556
 Ελληνορώσοι 520
 Ελύτης Οδυσσέας 22
 Εμπειρικός Ανδρέας 271
 Εμπειρικός Λεωνίδας 271
 Εμπορική Σχολή Πατρών 534
 Εμπρός 557
 Ενετοί 87, 89, 97, 304, 346, 527
 Ενημέρωση 15
 Εντός των Τειχών 557
 Ενωμένες Επαρχίες Ιονίων Νήσων 492
 Ένωση Εφοπλιστών Κρουαζιερόπλοιων
 και Φορέων Ναυτιλίας 388
 Ένωση Κέντρου 457
 Ένωση Κύπρου 458
 Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερί-
 δων Πελοποννήσου-Ηπείρου-Νήσων
 [Ε.Σ.Η.Ε.Π.Η.Ν.] 534
 Ένωση των Επτανήσων [της Επτανή-
 σου] 88, 155, 158, 159, 162, 163, 201,
 348, 360, 440, 473, 523, 535, 546
 Έπαρχος Τζώρτζης 240
 Επιμελητήριο [Κέρκυρας] 15, 386
 Επισκοπιανά 292
 Επιτροπή Αποκατάστασης των Εβραίων
 357
 Εποχή του Χαλκού 175
 Επτάνησα [Επτάνησος] 71, 102, 132, 143,

- 144, 148, 150, 157, 194, 221, 232, 233, 234, 266, 283, 286, 316, 323, 331, 339, 343, 346, 347, 354, 360, 369, 370, 371, 378, 379, 383, 386, 389, 409, 411, 413, 414, 416, 417, 422, 433, 434, 436, 438, 447, 459, 460, 461, 462, 463, 466, 467, 470, 474, 475, 491, 492, 493, 494, 498, 500, 505, 511, 527, 535, 542, 546, 547, 550, 552, 561
- Επτανησιακά Αρχεία 422
- Επτανησιακή Βουλή 535
- Επτανησιακή Εβδομάδα [Α'] 281
- Επτανησιακή Σχολή 21, 71, 255, 263, 270, 279
- Επτανησιακό Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο 284
- Επτανήσιοι 114, 145, 146, 152, 153, 219, 233, 270, 279, 286, 331, 347, 349, 354, 370, 409, 414, 417, 422, 447, 465, 466, 507, 508, 509, 510, 511, 513, 514, 515, 516, 517, 522, 523, 525, 535, 540, 546
- Επτανήσος Πολιτεία 196, 360, 425, 426, 427, 429, 432, 508
- Εργάτης 537, 538
- Εργατική Λέσχη «Σπάρτακος» 61
- Ερείκουσα 72
- Έρευνα Συνόρων 385
- Ερμής [εκδόσεις] 549
- Ερμής ο Λόγιος 500
- Ερμούπολις 144
- Ερυθρός Σταυρός [Αμερικανικός] 58
- Εσπερινή Εμπορική Σχολή [Πατρών] 532
- Εστία 467
- Εστία [Κύπρου, εκδόσεις] 552
- Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών 544
- Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών 11, 12, 13, 14, 16, 281, 298, 299, 305
- Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 13, 419
- Έτος Ανδρέα Κάλβου 545, 551
- Ευαγγελάτος Αντίοχος 38
- Ευαγγελάτος Σπύρος 13
- Ευαγόρας 453, 465
- Ευελπίδων [οδός] 100
- Ευθυμίου Π. 553
- Ευρωπαϊκή Ένωση 320
- Ευρώπη 65, 79, 85, 102, 106, 143, 144, 145, 146, 147, 151, 308, 309, 310, 311, 345, 357, 358, 370, 409, 416, 435, 494, 520, 523
- Ευρωπαϊκοί οικισμός 289, 291, 292, 296, 300, 304
- Ευστάθιος 181
- Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων [8η] 306
- Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων [20ή] 317
- Z**
- Ζαβιτσιάνος Μάρκος
- Ζαΐμης Αλέξανδρος 456
- Ζακυνθινή Φωνή 543
- Ζακυνθινός [Ζακύνθιος] 511
- Ζακυνθινός Νικόλαος 547
- Ζακύνθιοι [Ζακυνθινοί] 286, 346, 352, 363, 515
- Ζάκυνθος 52, 193, 223, 234, 255, 266, 283, 284, 285, 315, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 327, 336, 338, 346, 347, 348, 351, 352, 353, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 367, 383, 393, 410, 417, 425, 491, 495, 501, 508, 510, 511, 517, 526, 527, 528, 541, 542, 543, 544, 545, 547, 548, 549, 550, 554, 557, 560
- Ζάλτσμπουργκ 22
- Ζαμίτ Λουκιανός 7, 13

Ζαμπαθά-Παγουλάτου Φαίδρα 558
 Ζαμπέλιος Ναπολέων 282
 Ζαρίδη Κατερίνα, Φ. 238, 244, 245
 Ζάττας 63
 Ζαφείρης Παναγιώτης 545
 Ζαφειρίου Λεύκιος 545, 553, 558, 559
 Ζαφειρίου Νικ. 511
 Ζαφειροπούλου Λένια 95
 Ζαχαράκη-Γεωργίου Κλάρα 555
 Ζερβός Αντώνης 332
 Ζερβός Δημήτριος 50
 Ζερβός Ηλίας 549
 Ζερβός-Ιακωβάτος Ηλίας 466
 Ζήνων 471
 Ζήρας Αλ. 553
 Ζοζεφίν 62
 Ζουρμπάνος Διονύσης 337
 Ζυμάρης Δημήτρης, Κ. 289
 Ζυρίχη 457
 Ζώης Λεωνίδας 266, 527, 547
 Ζώρας Γεράσιμος 255
 Ζωρογιαννίδης Νίκος 94
 Ζωσιμάδες αδελφοί 412
 Ζώττος Μολοσσός Βασίλης 372

Η

Η διαολαποθήκη 538
Η Σημερινή 557
Η Χαραυγή 555, 556
 Η.Π.Α. 56, 57, 59, 60, 62, 64, 318, 352, 384, 487, 520
 Ηγεμονική Ακαδημία Βουκουρεστίου 410
 Ηγεμονική Ακαδημία Ιασίου 411, 413
 Ηνωμένο Βασίλειο 319
 Ήπειρος 70, 71, 177, 350, 369, 526, 534
 Ηπειρώτες 351, 374
 Ήρα 177
 Ηράκλειο 360, 362, 383
 Ηρακλής 439

Ηρώδειο 95
 Ησίοδος 258

Θ

Θαλασσινή 181
 Θάσος 393
 Θέατρο Ηλυσίων Πεδίων 56
 Θεοδότης 471
 Θεοδωράκης Μίκης 38
 Θεολόγος 371
 Θεοτόκης Εμμανουήλ 195, 293
 Θεοτόκης Κωνσταντίνος 334, 335, 336
 Θεοτόκης Νικηφόρος 411, 412, 413, 414
 Θεοτόκης Σπυρίδων 468
 Θεοχαρίδης Ιω. 553
 Θεριανός Γεώργιος 500, 501, 502, 503, 504, 505
 Θεσσαλία 176, 177, 358, 526
 Θεσσαλονίκη 85, 95, 338, 358, 362, 364
 Θήβα 85, 181
 Θηράμονα Κεφαλληνίας 332
 Θηρασία 189
 Θινάλιος Σκακιστικός Όμιλος 353
 Θουκυδίδης 178, 179, 189
 Θράκη 358
 Θύρα 393
 Θωμόπουλος Στέφ. 526

Ι

Ι.Ν. Αγίας Μάρας 324
 Ι.Ν. Αγίας Νάπας 464
 Ι.Ν. Αγίας Τριάδος 45
 Ι.Ν. Αγίου Διονυσίου 45, 324, 362
 Ι.Ν. Αγίου Ελευθερίου 45
 Ι.Ν. Αγίου Νικολάου 45
 Ι.Ν. Αγίου Σπυρίδωνος [Σάμου] 515
 Ι.Ν. Ταξιαρχών [Αρχάγγελου] 45
 Ι.Ν. Υπεραγίας Θεοτόκου Εισοδίων [Σισσιώτισσας] 44
 Ι.Ν. Υπεραγίας Θεοτόκου Ρακαντζή 45

- Ι.Ν. Φανερωμένης [Λευκωσίας] 464
 Ι.Π.Ε.Ε.Α.Κ. 557
- Ιάκωβος [μητροπολίτης Πάφου] 471
 Ιακώβου Μ. 560
 Ιάσιο 410, 411, 412, 413
Ιατρική Επιθεώρηση 532
 Ιατρικός Σύλλογος Πατρών 530, 533
 Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κερκύρας 11, 15
 Ιβηρική [χερσόνησος] 85, 345
 Ιδάλιον 450
 Ίδρυμα Διαφύλαξης Μνήμης «Γιαντ Βα-
 σέμ» 362
 Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου 15
 Ίδρυμα Λάτση 299
 Ίδρυμα Πνευματικών Ερευνών και Εκδό-
 σεων «Ανδρέας Κάλβος» [Ι.Π.Ε.Ε.Α.Κ.)
 542, 548, 551, 552, 553, 559
 Ιδρωμένος Ανδρέας, Μ. 349
 Ιερά Θεολογική Σχολή Χάλκης 321, 325
 Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφέ-
 δων 317, 318, 320, 323, 324
 Ιερά Μητρόπολη Κερκύρας, Παξών και
 Διαποντίων Νήσων 15
 Ιερά Μητρόπολη Μαντινείας και Κυνου-
 ρίας 317
 Ιερά Μητρόπολη Σάμου και Ικαρίας 510
 Ιερά Σύνοδος [Κύπρου] 468
 Ιερά Σύνοδος Εκκλησίας της Ελλάδος 51,
 283
 Ιερές Ακολουθίες 43
 Ιερό Τάγμα 240, 241
 Ιερουσαλήμ 259
 Ιθάκη 175, 177, 266, 283, 343, 383,
 393, 521
 Ιθακήσιοι 343
 Ικαρία 393, 516
 Ιλισσός 349
 Ιμαλία [πλοίο] 462
- Ινδία 132, 344
 Ινδοί 344
 Ιοννού Ισμέτ 458
 Ιντιάνος Αντώνης, Κ. 554
 Ινώ 181
 Ιόνια νησιά [νήσοι] 21, 86, 109, 132, 143,
 175, 255, 270, 284, 286, 409, 416,
 430, 440, 450, 457, 458, 467, 475,
 492, 493, 508, 511, 516, 534
 Ιόνιο [πέλαγος, χώρος] 28, 102, 183, 281,
 338, 343, 345, 369, 378, 383, 385,
 400, 427, 448
 Ιόνιο Πανεπιστήμιο 13, 14, 15, 16, 318
 Ιόνιος Ακαδημία 348, 349, 351, 492, 503,
 527
 Ιόνιος Βουλή 348, 441, 492, 493, 549
 Ιόνιος Γερουσία 310, 441, 468, 491
 Ιόνιος Εταιρία 282, 436, 440
 Ιόνιος Πολιτεία 309, 351, 434, 503
 Ίος 393
 Ιράν 79
 Ιρλανδία 57
 Ισπανία 80, 85, 318, 364, 384
 Ισραήλ 79, 88, 318, 319, 360, 362, 363,
 364
 Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς 419, 425,
 429
 Ιταλία 62, 85, 87, 99, 108, 109, 119,
 132, 133, 135, 140, 144, 156, 177,
 194, 195, 221, 223, 228, 232, 233,
 234, 255, 318, 319, 334, 346, 349,
 384, 434, 435, 436, 502
 Ιταλιώτες Έλληνες 233
 Ιταλοί 194, 399
 Ιωαννίδης Ουρ. 553
 Ιωαννίδου-Αδαμίδου Ειρένα 558
 Ιωάννινα [Γιάννενα] 85, 371, 502
 Ιωάννου Γιάννης, Η. 552

Κ

Κ.Ε.Μ. [κεφαλληνιακή εκκλησιαστική μουσική] 43, 45, 51
 Κ.Ο.Α. [Κρατική Ορχήστρα Αθηνών] 95
 Κ.Φ.Κ. [Κωστής Φωτιάδης Καβάφης] 450
 Καβαλάρο Άντζελο 95
 Καβάσιλας Σπύρος 72
 Καβάφης Κωνσταντίνος, Π. 336, 449, 450, 458
 Καββαδία Εμμανουέλα 79
 Καββαδίας Λουκιανός 63
 Καββαδίας Μακάριος 411, 414
 Καββαδίας Νίκος 336
 Κάβειροι 184
 Καβράκος Δημήτρης 95
 Κάδμος 181
 Καθολική Αρχιεπισκοπή Κερκύρας 14
 Καθολική Εκκλησία 243, 360
 Κακλαμάνης Απ. 553
 Κακούρης Θεόδωρος 513
 Καλαβρία 221, 233, 234
 Καλαβρού 233
 Καλαϊτζόγλου Γιάννης 72
 Κάλβος Ανδρέας 21, 24, 25, 28, 29, 38, 346, 348, 349, 504, 541, 542, 545, 546, 547, 551, 552, 554, 559, 561
 Κάλβου [πλατεία, Ζάκυνθος] 321
 Καλλιάρχης Πανταλέων 409
 Καλογεράς Β. 292
 Καλογερόπουλος Δ., Π. 548
 Καλογερόπουλος-Στρατής Σπ. 560
 Καλογιάννης Δημήτριος, Χ. 391
 Καλομοίρης Μανώλης 39, 102, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 116, 153
 Καλοσγούρος 270
 Κάλυμνος 393
 Κάλφогλου Αλέξανδρος 411
 Καμαριανού-Cioran Αριάδνη 412
 Καμαρούδης Στ. 199

Καμηλιέρης Λορέντζος [Λαυρέντιος] 55, 56, 56, 57, 58, 59, 64, 114
 Καμπιέλο 87
 Καμπύσης Ι. 121
 Καναδάς 384, 544, 556
 Κανελλόπουλος Παν. 560
 Καντακουζηνοί οικογένεια 410
 Καποδίστρια Θεοδώρα 296
 Καποδίστρια Κορίνα 295
 Καποδίστρια Λουίζα 295
 Καποδίστρια Μαρία 302
 Καποδίστρια [οικογένεια] 289, 290, 291, 292, 304, 305, 307, 310, 311
 Καποδίστρια Φαουστίνα 295
 Καποδίστρια-Δεσύλλα Μαρία, 289, 291, 292, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 305
 Καποδίστρια-Λουπινά Βιτόρια [Βικτωρία] 290, 291, 292, 301, 305
 Καποδίστριας Αντώνιο[ς] Μαρία[ς] [ΑντωνοΜαρίας] 290, 291, 292, 294, 301, 305
 Καποδίστριας Αντώνιος Μαρία, Γ. 295, 296, 302
 Καποδίστριας Αυγουστίνος 293, 295
 Καποδίστριας Βιάρος, 292, 293, 294, 295, 297, 301, 439
 Καποδίστριας Γεώργιος, 294, 295, 296, 302, 305
 Καποδίστριας Ιωάννης, 281, 292, 293, 295, 299, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 334, 347, 435, 436, 441, 447
 Καποδίστριας Παναγιώτης [π.] 320
 Καποδιστρίου [οδός] 439
 Καραγιώργης Β. 560
 Καραλίβανος Τότης 94
 Καραμπάτσου Εύη 334
 Καραντζή Χρυσούλα 265, 270
 Καραντζόλα Ελένη 237

- Καραντώνης Α. 554
 Καραπάνος Κωνσταντίνος 296
 Καραπάνου Ελένη 296
 Καρβελάς Ιωάννης 425
 Καρβούρη αδελφοί 499
 Καρδάμης Κώστας 14, 155
 Καρδαρά Ε. 324
 Καρέζη Τζένη 337
 Καριώτογλου Βασίλειος 507, 515
 Καρλόβασι 513
 Καρμανιόλοι 516
 Καρούσοι οικογένεια 418
 Καρούσος Αλέξανδρος 418
 Κάρπαθος 193, 222, 393
 Καρπενήσι 121
 Κάρποβ 353
 Καρρέρ Λουκάς 357, 360, 361, 362
 Καρρέρ Πάυλος 37, 39, 60, 102, 114, 115, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 156
 Καρτάνος Ιωαννίκιος 245, 247, 248, 249
 Κάρτερ Γιώργος 35, 36
 Καρύδης Βίκτωρ 418
 Καρύδης Χ. 318, 321, 324
 Κασιμάτης Γ., Γ. 208
 Κασιμάτης Ιωάννης 266
 Κασπάροβ 353
 Κασσιόδωρος 178
 Καστοριά 412
 Κατακουζηνός Αλέξανδρος 98, 145, 151
 Καταλωνία 511
 Κατεβάνης Δημήτριος 361
 Κατερίνη 358
 Κατοχή Μεσολογγίου 53
 Κατράκης Μάνος 338
 Κατσαδούρης Φώτιος 53
 Κατσαίτης Νικολέτος 421
 Κατσούρης Γ. 553
 Κάτω Γαρούνα 76
 Κάτω Κορακιάνα 487
 Καυσοκαλυβίτης Νεόφυτος 413
 Καψοκέφαλος Σ. 536
 Κέα 393
 Κενσλ Γκρεν [χοιμητήριον] 498
 Κέντινγκτον 545
 Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας 363
 Κέντρο Ερευνών των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων 200
 Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών 54
 Κέρκυρα 11, 21, 31, 32, 55, 60, 65, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 96, 97, 102, 105, 108, 119, 131, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 175, 176, 177, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 234, 239, 240, 241, 242, 243, 255, 281, 283, 286, 289, 290, 291, 296, 297, 298, 300, 303, 305, 306, 309, 310, 312, 333, 334, 337, 344, 347, 348, 350, 351, 353, 360, 362, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 393, 400, 410, 411, 426, 432, 434, 436, 437, 438, 439, 441, 444, 462, 468, 469, 472, 473, 474, 487, 492, 493, 503, 504, 505, 511, 513, 517, 526, 532
Κερκυραϊκά Νέα 15, 201
Κερκυραϊκά Χρονικά 11
 Κερκυραίοι 59, 71, 77, 88, 89, 93, 98, 195, 201, 237, 246, 355, 370, 371, 413, 508
 Κέρος-Σύρος 175
 Κερόνεια [εχδόσεις] 542, 548, 551
 Κερόνεια 464
 Κεφαληναίος 511
 Κεφαληναίος Γεράσιμος 513

- Κεφαλληνίος Τζόανος 513
 Κεφαλλήνες [Κεφαλονίτες] 46, 63, 285, 332, 396, 397, 398, 400, 401, 402, 405, 409, 410, 415, 417, 418, 419, 422, 423, 429, 513, 526, 531, 534, 540
 Κεφαλληνία [Κεφαλονιά] 43, 44, 45, 46, 51, 54, 62, 177, 223, 225, 234, 266, 283, 284, 323, 332, 333, 349, 371, 383, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 400, 401, 402, 403, 409, 416, 417, 420, 422, 427, 456, 499, 510, 514, 517, 526, 530, 537, 538
Κεφαλληνιακά Χρονικά 419, 429
 Κεφαλογιάννη Όλγα 385
 Κεφαλονίτης 511
 Κεφαλονίτης Νικόλας 513
 Κιάτο 360
 Κίνεϊρ Τζων Μακντόναλντ 454
 Κίτιο 461, 471
 Κιτρομηλίδης Π. 553
 Κλαρκ Μάρκους 497
 ΚΝΕ [κοινή νεοελληνική] 208, 210, 216, 219, 234
 Κνωσός 189
 Κόγκκος Γεράσιμος 531
 Κοιλάνι 463
Κοινωνική Επιθεώρησης 543
 Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης 15
 Κοκκινόπουλος Πάνος 334, 335
 Κόκκινος Άγγελος 418
 Κόλλας Ιωάννης 199, 200, 208
 Κολοκοτρώνης Θεόδωρος 425, 492
 Κολόνας Λάζαρος 526
 Κολπονδίνος Θ. 320
 Κολύρης Π. 320
 Κολωνάκι 93
 Κομνηνή Άννα 345
 Κομνηνός Αλέξιος 345
 Κομνηνός Ισαάκιος 456
 Κομνηνός Ιωάννης 409
 Κομποθέκλας Μανόλης 513
 Κονεμένος Νίκος 351
 Κονιδάρης Δημήτρης 6, 7, 12, 13, 16
 Κονιδάρης Ιωάννης 43, 50
 Κονιτόπουλος Διονύσιος, Σ. 519
 Κονόμος Ντίνος 285, 347
 Κοντής Αλέκος 37
 Κοντοειδής Αθανάσιος 410, 413, 414
 Κοντόκαλι 371, 374
 Κοντός Γεώργιος 72
 Κοντός Πολυζώης 411, 413
 Κοντοσόπουλος 271
 Κοράκης 346, 552
 Κοράτ Ταυλάνδης 320
 Κοργιαλένιος Βιβλιοθήκη Αργοστολίου 45, 54
 Κορδάτος Γ. 548, 554
 Κορδώνη Μάριος 531
 Κορινθιακός [κόλπος] 232
 Κορίνθιοι 183
 Κόρινθος 85, 182, 183
 Κορνέλος Θεοδωρής 418
 Κόρσος Φραγκίσκος 421
 Κορύλλος Χρήστος 525, 531, 532, 534
 Κορυτσά 370
 Κορφιάτες 195
 Κορφιάτης 511
 Κορφιάτης Γερβάσιος 190
 Κορφιάτης Μπατίστας 418
 Κορφού 202
 Κοσκινάς Νικόλαος 14
 Κοτοπούλη Μαρίνα 335
 Κουήνσλαντ 495
 Κουκουρίτσα 289, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 300, 302, 303, 304, 305, 312
 Κουλουμπή Ε. 318, 321, 322, 324
 Κουρμπανά Στέλλα 131

- Κουρνέλος Γεώργιος 422
 Κουρουπάκης Απόστολος 443
 Κουτούζης 270
 Κοψιδά-Βρεττού Παρασκευή 14
 Κρανιδιώτης Γ. 553
 Κρανιδιώτης Ν. 560
 Κρασάς Γεράσιμος 510, 514
 Κρατικά Αρχαία Βενετίας 422
 Κρεμώνα 255
 Κρήτες 416, 522
 Κρήτη 84, 85, 175, 176, 193, 227, 331, 359, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 447, 455, 456, 491, 526
 Κρητικίδης Εμμ. 507
 Κρητικό πέλαγος 427
 Κρητικό Συναγώι 359
 Κρίγκα Δ. 318
 Κριμπάς Παναγιώτης, Γ. 221
 Κρουαζιέ-Μασωνίδη Ρένα 14
 Κυβέλη 335
 Κύθηρα 175, 223, 228, 234, 266, 270, 338, 511, 517
 Κύθνος 393
 Κυκλάδες 383
 Κύκλος των Σκακιστών της Πάτρας 351
 Κυπριακά Χρονικά 554, 556
 Κυπριακή Αδελφότητα Αιγύπτου 468
 Κυπριακή Συνθήκη 461
 Κυπριανός [άγιος] 178
 Κυπριανός [αρχιεπίσκοπος Κύπρου] 433, 447
 Κύπριοι 433, 448, 449, 450, 453, 454, 456, 457, 459, 461, 463, 464, 468, 469, 470, 473, 475, 542
 Κυπριώτες οικογένεια 418
 Κυπριώτης Αλέξανδρος 418, 419, 420
 Κυπριώτης Βασίλης 418, 419
 Κύπρος 70, 85, 193, 234, 415, 433, 434, 437, 444, 447, 448, 449, 450, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 473, 474, 475, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 560, 561
 Κυριαζή Ευαγγελία 315, 318, 320, 321, 322, 324, 330
 Κυριακίδης 471
 Κυριακίδης Στίλπων 66
 Κυριακίδου-Νέστωρος Άλκη 66
 Κύριλλος Β' [μητροπολίτης Κυρηναίας, αρχιεπίσκοπος Κύπρου] 469, 470, 471
 Κυριτσόπουλος Γ. 532
 Κύρρης Κ., Π. 553
Κώδων 198
 Κωνσταντζος Γιώργος 100
 Κωνσταντής Γιώργος 558
 Κωνσταντινίδης Πασχάλης 469, 472, 474
 Κωνσταντίνος [βασιλιάς] 456, 473, 474
 Κωνσταντινούπολη 62, 70, 144, 321, 352, 411, 426, 455, 504, 526
 Κωνσταντινούπολις ξενοδοχείο 372
 Κωνσταντσα 414
 Κως 84, 393
 Κωστέλετος Οδυσσέας 334
 Κωστή-Μυλωνά Τερέζα 541
 Κωστής Γιώργος 547
 Κωστής Νικόλαος 541
- Λ**
- Λαγγούσης Σταύρος 50
 Λάγιαρτ 455
 Λαγός Δημήτρης 391, 393, 396
 Λαγουιδάρας Γεώργιος 146
 Λαδικός Άκης 317
 Λάζαρος 75
 Λάιτ Χένρυ 455
 Λαμπελέτ Γεώργιος 38, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116,

- 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129
 Λαμπελέτ Εδουάρδος 108, 145
 Λαμπελέτ Ναπολέον 114
 Λαμπελέτ Νικόλαος 108
 Λαμπίρης Γεώργιος 50, 145
 Λαμπουριά 370
 Λαμπράκης Χρήστος, Δημητρίου 95
 Λαμπρογεώργος Άρης 16
 Λάμπρου Λαυρέντης 557
 Λάνδος Αγάπιος 237
 Λανίτης 471
 Λαού Σχολείον 44
 Λάουθ 545, 551
 Λάρισα 52, 85, 358, 502
 Λάρνακα 433, 455, 461
 Λασκαράτος Ανδρέας 34, 38, 255, 270
 Λάσκαρη-Μπάλλα Νίκη 415
 Λάσκαρι Νινέττα 201, 202, 203
 Λάσκερ Εμμανουήλ 352
 Λατινική Αμερική 521
 Λατίνοι 344
 Λαυράγκας Διονύσιος 39, 93, 102, 108, 114, 152
 Λαύριο 21
 Λεγάτος Γερ., Α. 548
 Λειβαδάς Γ., Δ. 549
 Λειβαδίτης Γεράσιμος 538
 Λειβαθώ Κεφαλονιάς 62
 Λειψία 137, 412, 413
 Λεκάτης Ιωάννης 509, 510
 Λεμεσός 448, 449, 455, 462, 464, 465
 Λεμπέση Λίτσα 21
 Λένης Φίλιππος 6, 12
 Λέρος 393
 Λέσβος 85
 Λέτσιος Βασίλης 14, 16
 Λευκαδίτες 351
 Λευκαδίων 173
 Λευκανία 178
 Λευκάς [Λευκά, Λευκάδα, Λευκαδία, Λευκάτα-ς, Λευκή, Λευκοθέα] 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 233, 234, 266, 270, 383, 393, 441, 442, 527, 528, 530
 Λευκάς 528
 Λευκίμμη 70
 Λευκωσία 448, 455, 464, 541, 542, 544, 546, 548, 550, 551, 552, 553, 554, 557, 558, 559, 560
 Λεωτσάκος Γιώργος 96, 106
 Λήμνος 175, 393, 555
 Ληξούρι 332, 409, 500, 529
 Λιάλιος Δ. 93
 Λιασίδης 471
 Λιβαδάς Δ. 548
 Λιβαθινόπουλος Ιωάννης 50
 Λίβανος 258, 319
 Λιβέρης Α. 559
 Λιμήν Βαθέος [Σάμου] 507, 508, 509
 Λιμνιώτης Στάθης 418, 419
 Λιμπεράλης Ιωσήφ [Πέπε] 145, 148, 351, 355, 532, 533
 Λιμπεράτος Π. 548
 Λίνκολνσάιρ 545
 Λιντοβόνης Κώστας 7, 14
 Λιστόν 337
 Λιτ Αλφρέδος 361
 Λοβέρδος Αλοΐσιος 418
 Λογοθέτη-Μερλιέ Μέλπω 66
 Λοΐζος 471
 Λομβάρδος Κωνσταντίνος 323, 360, 550
 Λονδίνο 56, 133, 346, 352, 364, 438, 457, 464, 465, 498, 559
 Λορεντζάτος Παναγής 266
 Λος Άντζελες 62
 Λουϊμάρι [οικογένεια] 515
 Λουϊμάρι Γρηγόριος 515

- Λουκάτος Δ. 181, 266, 548, 554
 Λουκάτος Σωτήριος 46, 50
 Λουκίσσας Φίλιππος 393, 396
 Λούκος Χρήστος 299
 Λούμος Ιωάννης 335
 Λούντζης Νίκις 13
 Λουπινά οικογένεια 291
 Λουπινάς Αυγουστίνος, Ι. 301 290, 291, 305
 Λυγγούρης Νικόλαος 50
 Λυκαβηττού [οδός] 93
 Λύκειο [Δευτερεύον Σχολείο] Λευκάδος 527, 528
 Λυκίσσας Μ., Γ. 73
 Λυκουρέσης Τώνης 334, 340
 Λυκούρσι 373
 Λυμπεράτος Σ., Γρ. 548
 Λυσιώτης Γιώργος 554
 Λυσιώτης Ξάνθος 558
- Μ**
 Μ.Κ.Ο. 319
 Μ.Μ.Ε 396, 402
 Μαβίλης Λορέντζος 32, 38, 270, 348, 349, 350, 351, 356
 Μάγιερμπερ 96
 Μάγχι 455
 Μαδράς 132
 Μαιευτήριο Lady Bowen 495
 Μακάριος [αρχιεπίσκοπος, πρόεδρος Κύ-
 πρου] 457, 458, 459, 554
 Μακάριος [ιερομόναχος] 412
 Μακεδονία 358
 Μακρή Βασιλική 207, 219
 Μακρής Νικόλαος 158, 162
 Μαλακάσης Μιλτιάδης 121, 124, 126, 128
 Μαλαξός 243
 Μαλιαγρός Άρης 63
 Μάλτα 176, 194, 305, 496, 501, 504
 Μαλτέζοι 426
 Μαλτέζου Χρύσα 13
 Μάνεσης Αριστόβουλος 552, 553
 Μάνεσης Κάρολος 349
 Μανής Ευάγγελος 435, 441
 Μανιάτης Νικόλαος 50
 Μανούσος Αντώνιος 72, 149
 Μάνσφιλντ 545
 Μαντείο Δελφών 28
 Μαντζαβίνος Γεράσιμος 43, 50
 Μάντσεστερ 352
 Μανχάταν 60, 62
 Μαράς Μιχαήλ 244
 Μαρασλής Αλέκος 525
 Μάργαρης Δημήτρης 547, 554
 Μαρινάτος Σπύρος 266
 Μαριούπολη 227
 Μαρκεσίνης Γιώργος 421
 Μαρκεσίνης Δημήτρης 421, 422
 Μαρκεσίνης Ζαχαρίας 421, 422
 Μαρετάκη Τώνια 334, 335, 341
 Μαροποπούλου Μ. 548
 Μαροράς Γεράσιμος 39, 146, 255, 270, 349, 351
 Μάρμορας Α. 417
 Μάρος Βασίλης 333
 Μαυράνοι 85, 87
 Μαρτζούκος Γ., Κ 73
 Μαρτζώκης Ανδρέας 39
 Μαρτζώκης Στέφανος 21, 255
 Μαρτινέγκος Ελισαβέτιος 146
 Μαρτίνος Νάσος 7, 14
 Μασσαλία 144
 Μαστρεκίνης Ιωσήφ 94
 Μάτσεις Α. 542, 548, 549
 Μαύρη Θάλασσα 409
 Μαυρίκιος 496
 Μαυρογιάννης Ι. 472
 Μαυροκέφαλος Γιάννης 422
 Μεγάλες Δυνάμεις 509, 515, 517
 Μεγάλη Βρετανία 448, 456

- Μεγάλη Ιδέα 144, 150
 Μεγάλο Γαλάρο Ζακύνθου 541
 Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 95
 Μέγας 66
 Μεϊμάρης Μιχάλης 321
 Μελάς Άγγελος 76
 Μελβούρνη 496, 497
 Μελέτιος 190
 Μελέτιος [μητροπολίτης Κιτίου] 471
 Μελικέρτης-Παλαίμονας 183
 Μελισσηνοί [οικογένεια] 526
 Μελισσηνός Άγγελος 499
 Μελισσηνός Αντώνιος 351
 Μελισσηνός Διονύσιος-Μαρίνος, Ι. 351, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 540
 Μελισσηνός Νικόλαος 526
 Μελισσηνός Ριχάρδος 526
 Μελισσηνός Σπυρίδων 351, 527
 Μέντη Δώρα 14
 Μεριτζής Θανάσης 332
 Μερκάτης Πάυλος 256
 Μερκούρης Νικολός 421
 Μέρντοχ Τρις 364
 Μέση [κερκυραϊκή περιοχή] 70, 71, 76
 Μέση Ανατολή 79, 234, 387, 415
 Μέση Εκπαίδευση Λευκάδος 528
 Μεσόγειος 79, 80, 173, 183, 188, 189, 191, 318, 409, 425, 426, 458, 467
 ΜεσοΕλλαδική περίοδος 175, 176, 177, 178
 Μεσολόγγι 53, 124
 Μεταλληνός Πάυλος 14
 Μεταξάδες οικογένεια 418
 Μεταξάς Ι. 456
 Μεταξάς Ιωάν.-Βαπτιστής 418
 Μεταξάς Σπυρίδων 513
 Μεταξάς-Τζάνης Νικόλαος 50
 Μεταρρυθμιστική Συναγωγή 81
 Μήλας Διονύσης 332
 Μήλλας Γεράσιμος 50
 Μήλος 393
 Μηνάς Σπύρος 555
 Μηνιάτης Γεώργιος 132, 133, 140
 Μηνιάτης Νικόλας, Θ. 352
 Μητρόπολη της Μολδαβίας 412
 Μιζραχίτες [Μιζραχίμ] 80
 Μικρά Ασία 70, 176, 409, 449
 Μικρασιάτες 520
Μικρασιατικό Ημερολόγιο 514
 Μικρή Πρέσπα 338
 Μιλάνο 114, 156
 Μινύαι 182
 Μινύεια Πελοποννήσου 177
 Μίνωας 426
 Μισίρι 429
 Μισίρ Λέων 515
 Μιχαήλ Α' Παγκαβέ [αυτοκράτορας Κωνσταντινουπόλεως] 526
 Μιχαηλίτζης Φιλάρετος 410, 413, 414
 Μιχαλούδης Δημήτρης 6, 383
 Μιχελάκη Νένα 93, 94
 Μοισιόδαξ Ιωσήφ 412, 413
 Μολδαβία 410, 411, 412, 413
 Μολδαβοί 413
 Μομφεράτος Ιωσήφ 466
 Μον Ρεπό 132
 Μόναχο 349
 Μονή Neamt 412, 413
 Μονή Αγίας Τριάδος [Μυτιληνίων] 512
 Μονή Ζωοδόχου Πηγής [Σάμου] 507, 511, 513, 516
 Μονή Ιβήρων 410
 Μονή Προφήτη Ηλία [Καρλόβασι] 513
 Μοροζίνης Φραγκίσκος 419
Μόρφωσις 554
 Μόσκαου Ρόουντ 498
 Μοστακίδης Νικόλαος 372
 Μόσχα 409, 410, 411, 412
 Μοσχονάς Νικόλαος 550

- Μοσχόπουλος Γερ., Μ. 548
 Μοσχόπουλος Γεώργιος 13, 418
 Μοσχόπουλος Γρ., Α. 548
 Μοσχόπουλος Χαράλαμπος 43, 50
 Μουλίνος Αρσένιος 50
 Μούλιου Μάρλεν 303, 313
 Μουντένος Διονύσιος 237
 Μουσείο Καποδίστρια – Κέντρο Καπο-
 διστριακών Μελετών 289, 299, 300,
 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309,
 311, 313
 Μουσείο Μπενάκη 94, 104
 Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυν-
 θίων 14, 317, 320, 545
 Μουσείο Τύπου Πατρών [Μ.Τ.Π.] 534,
 535
Μουσικά Χρονικά 116
 Μουσική Εταιρεία Αθηνών 55
 Μουσουλμάνοι 426
 Μουσούρης Αντώνης 8, 9, 12
 Μουσούρης Σπύρος 266
 Μουσούρος Στέφανος 514
 Μουστερής Μιχάλης 558
 Μουστοξύδη [ζεύγος, οικογένεια] 438,
 441, 442
 Μουστοξύδη Ελένη 442
 Μουστοξύδη Κολόμπα [βλ. Χάρτα Πε-
 ζούνια]
 Μουστοξύδη Μαρία [κόρη Ανδρ. Μου-
 στοξύδη] 438
 Μουστοξύδη Μαρία [κόρη Μιχ. Μουστο-
 ξύδη] 441
 Μουστοξύδης Ανδρέας [σερ] 283, 433,
 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440,
 441, 442, 443, 444
 Μουστοξύδης Θεοδόσης 439
 Μουστοξύδης Μιχαήλ (Μιχαλάκης, Μι-
 χαλίνος) 439, 440, 441, 442, 443
 Μουτσόπουλος Ευάγγελος 37, 40
 Μουχσίν Ερτογούλ 335
 Μπαίρωιτ 135
 Μπάκας Στυλιανός 156
 Μπάλλας Γεράσιμος 425
 Μπαλτάς Άλκης 37, 38, 40
 Μπαμπινιώτης Γεώργιος 551
 Μπαράς Βασίλης 372
 Μπάυρον [λόρδος] 448
 Μπεκατώρος Σπυρίδων 60, 62, 64
 Μπέρενς Πάουλ 360
 Μπερής Σ. 95
 Μπετόβεν 109, 110
 Μπέττχερ Κλάουντια 16
 Μπιζάνι 371
 Μπογδάνος Σπύρος 94
 Μπολωνία 255
 Μπόουεν [οικογένεια] 496, 497
 Μπόουεν Αγνή Χέρμπερτ 495
 Μπόουεν Γεώργιος Ουίλλιαμ Χάουαρντ
 495
 Μπόουεν Εδουάρδος 493
 Μπόουεν Ζωή Καρολίνα 495
 Μπόουεν Τζωρτζ [σερ] 492, 493, 494,
 496, 497
 Μπουγάτσος Ν., Θ. 256
 Μπουζάνης Δ. 95
 Μπουζέου 410
 Μπούκας Νικόλαος 43
 Μπουνιας Ιωάννης 72
 Μπούντσαϊ Ναριράτ 330
 Μπράτιτση Μ. 321
 Μάργης Γιώργος, Κ. 541
 Μυκήνες 177
 Μύκονος 393
 Μυλωνά Στέλλα 557
 Μυλωνάς Διονύσης 320, 543
 Μυλωνάς Ευστάθιος 541
 Μυλωνάς Μιχ. 533
 Μυλωνάς-Μώτας Διονύσιος 547
 Μυλωνάς Σπύρος, Ε. 541, 542, 543,
 544, 545, 548, 549, 550, 551, 552,

553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560
 Μύρης Κ., Χ. 22
 Μυστακίδης-Μεσεβρινός Αντ. 560
 Μυτιλήνη 393
 Μωαμεθανοί 464
 Μώρου Ισμήνη 377
 Μωυσιάδης Θ. 222

Ν

Ναζί 363
 Μυστακίδης-Μεσεβρινός Αντ. 560
 Νάξος 193, 393
 Νάπολη 55, 57, 119, 351, 502
 Νάυπλιο 303
 Νέα Εποχή 556, 558
 Νέα Ζηλανδία 496, 521
 Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνης [εκδόσεις] 551
 Νέα Υόρκη 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 351
 Νέξερ Χριστόφορος 334
 ΝΕΚ [Νεοελληνική Κοινή] 221, 222, 223, 224, 226, 228, 229, 230, 232
 Νέο Φρούριο [Κέρκυρας] 87
 Νεολιθική εποχή 176
 Νεολόγος 533, 534
 Νέος Αιώνας 536
 Νέος Δημοκρατίας 554
 Νέος Ελληνικός Κινηματογράφος 336, 337
 Νέοφυτος ο Κρητικός 410
 Νεραντζής Ιωάννης, Γ. 169
 Νικηφόρου Αλίκη 439
 Νικολάκης-Μούχας Κωνσταντίνος 94, 298
 Νικολάου Θεοδόσης 559
 Νιρβάνας Πάυλος 121, 353
 Νίτσε 110, 113
 Νόβακ Μαυρίκιος 335

Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ζακύνθου 558
 Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κεφαλονιάς και Ιθάκης 392, 403
 Νόμοι της Νυρεμβέργης 358
 Νορβηγία 318
 Νοσοκομείο Lady Bowen 495
 Νότος 98
 Ντάλι Γκιζέλα 337
 Ντελιανίδου Ιλόνια 330
 Ντισραέλι Μπέτζαμιν 448, 455
 Νυδρί Λευκάδας 175, 176, 177, 178, 189
 Νύχτα των Κρυστάλλων 358

Ξ

Ξανθοδάκης Χάρης 114
 Ξενοπούλος Γρηγόριος 286, 335, 336, 352, 353, 360, 374
 Ξεπαπαδάκου Αύρα 143
 Ξηρέλλης Τάκης 38
 Ξύνδας Σπυρίδων 98, 114, 145, 148, 152, 156, 157, 158, 160, 161, 164, 165

Ο

Ο Αγών 557
 Ο Ανεξάρτητος 557
 Ο Παρνασσός [τυπογραφείο] 549
 Ο Φιλελεύθερος 434, 549, 556, 557
 Ο Φοίνιξ [τεκτονική στοά] 164
 Ο.Η.Ε. 357, 391
 Οβριοβούνι 87
 Όδδης Φερδινάνδος 349
 Οδησός 144, 145
 Οδυσσέας 184, 343, 349, 521
 Οθωμανοί 432, 471
 Όθων [βασιλιάς] 492
 Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων 13
 Οικονομίδης 471

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Οικονομίδης Αθανάσιος 372
 Οικονομίδης Ιωάννης 438
 Οικονομίδης Κυπριανός [μητροπολίτης
 Κιτίου] 461, 462
 Οικονομίδου Ρουμπίνη 16
 Οικονόμου Αρτέμιος 322
 Οικονόμου Κωνσταντίνος 15
 Οκτωβριανά 456
 Ολλανδία 319
 Ολλανδοί 426
 Ολόκαλος Ιωάννης 244
 Ολοκαύτωμα 358, 362
 Ολυμπιακοί Αγώνες 55
 Ολύμπιον Πάνθεον 174
 Όμηρος 179, 184
 Ονομαστικόν 343
 Οξφόρδη 493
 Οργανισμός Λιμένος Κέρκυρας 386, 388
 Ορεστίς [μυνητολινάτα Καστοριανών] 61
 Ορθόδοξη [Ελληνική, Ανατολική] Εκ-
 κλησία 43, 45, 86, 243, 360
 Ορθόδοξοι 386, 426
 Όρος [κερκυραϊκή περιοχή] 70, 71
 Όρος Σινά 410
 Ορφανοτροφείο Διαμαντίνια 495
 Ορφεύς 100
 Ορσιανός 146
 Ουγγροβλαχία 410, 413
 Ουολσελέν [λόρδος] 449

Π

Π.Α.Μ. 555
 Π.Α.Σ.Ο.Κ. 560
 Παβία 255, 296
 Παγκόσμιο Συνέδριο Εβραϊκών Σπου-
 δών [4ο] 83
 Παγκόσμιοι Επιστημονικός Σύνδεσμος
 532
 Παγκόσμιοι Οργανισμός Τουρισμού
 [Π.Ο.Τ.] 385, 391

Παγκράτης Γεράσιμος 429
 Παγκράτης Περιελής 7, 12, 13, 16
 Παγκύπριο Γυμνάσιο Λευκωσίας 555
 Παγκύπριο Υπόμνημα 470
 Παγκύπριος Πολιτιστικός Σύλλογος Ελ-
 λαδιτών 558
 Παγώνης Σταματέλος 425, 426, 427, 428,
 429, 431, 432
 Πάδοβα [Πάντοβα] 255, 305, 409, 500,
 501
 Παδοβάνης Δομένικος 145, 152
 Πακτίτης Ν. 73, 74, 75
 Παλαιά Διαθήκη 257
 Παλαιό Φρούριο [Κέρκυρας] 87, 291
 Παλαιολόγου-Πετρώνδα Ευγενία 558
 Παλαιστίνη 86, 360
 Παλαμάς Κωστής 112, 121, 270
 Παλατιανός Φώτιος 242
 Παλατιανού Αδαμαντίνια 132
 Πάλη [Κεφαλονιάς] 527
 Παλλάντιος Μενέλαος 38
 Παλτζή Μαρία 357
 Πανά οικογένεια 429, 511
 Παναγία Κασσωπίτρα 72
 Παναγιωτόπουλος Νίκος 337, 342
 Παναγούλα Ζακύνθου 319, 324
 Παναθήναια 109, 120
 Πανατωλοκαρνανική Συνομοσπονδία
 522
 Παναρχαδική Συνομοσπονδία 522
 Πανάς Κωνσταντίνος 53
 Παναχαϊκός Γυμναστικός Σύλλογος
 [Π.Γ.Σ.] 531, 532, 533
 Πανεπιστήμιο Limoges (Γαλλία)
 Πανεπιστήμιο Αθηνών [Εθνικό και Κα-
 ποδιστριακό] 13, 14, 321
 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 14, 318
 Πανεπιστήμιο Κύπρου 553
 Πανεπιστήμιο Μονάχου 350

- Πανεπιστήμιο Μπολώνιας [Bologna] 255, 502
 Πανεπιστήμιο Νακόν Ρατσασίμα Ρα-τζαμπάτ 320
 Πανεπιστήμιο Παβίας 255, 434
 Πανεπιστήμιο Πάδοβας 255, 499
 Πανεπιστήμιο Πατρών 13, 24, 208, 321
 Πανεπιστήμιο Πειραιώς 317
 Πανεπιστήμιο Πίζας 255
 Πανεπιστήμιο Σιένας 348
 Πανηπειρωτική Συνομοσπονδία 522
 Πανθεσσαλική Συνομοσπονδία 522
 Πανιόνια Συνέδρια 16, 283
 Πανιόνιο Συνέδριο [Α'] 283, 284
 Πανιόνιο Συνέδριο [Β'] 283
 Πανιόνιο Συνέδριο [Γ'] 283, 284
 Πανιόνιο Συνέδριο [Δ'] 298
 Πανιόνιο Συνέδριο [Ε' Διεθνές] 284
 Πανιόνιο Συνέδριο [Ι' Διεθνές] 11, 13, 16, 325, 379
 Πανταζάτος Δ. 208
 Πανταζή Νέλλα 443
 Πανταζίδου Νίκη 322
 Πάντειο Πανεπιστήμιο 466
 Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών 466
 Παζινός 511
 Παζοί 353, 383, 493, 511
 Παπά Αγλαΐα 371, 374, 375
 Παπαγεωργάς Γεράσιμος 44, 50
 Παπαγιαννοπούλου Φάλια 95
 Παπαδάκη Ελένη 335
 Παπαδάτος Γεώργιος 50
 Παπαδημητρίου Ευριπίδης 394
 Παπαδιαμάντης 335
 Παπαδόπουλος Άνθιμος 265
 Παπαδόπουλος Λευτέρης 257
 Παπαϊωάννου Αναστάσιος 237
 Παπαϊωάννου Γιάννης, Α. 39
 Παπαϊωάννου Μιχάλης, Μ. 547
 Παπά Κατίνα 371, 373, 374, 375, 376
 Παπαλεξίου Μαρίσια 95
 Παπαλουκάς Θεμιστ. 529
 Παπαμιχαήλ Δημήτρης 337
 Παπαμιχαήλ Νίκος 553
 Παπανδρέου Γεώργιος 457, 458, 459
 Παπά Νίτσα 371
 Παπανούτσος Ε., Π. 553
 Παπαντωνίου Αντώνιος 50
 Παπαντωνίου Ζαχαρίας 120, 121, 128, 283
 Παπά οικογένεια 372, 373, 374
 Παπάς Βασίλης 371
 Παπάς Γεώργιος 371, 372, 373, 374, 375, 376
 Παπάς Πάυλος 371, 374
 Παραστάτης Μιχαήλ 240
 Παρίσι 56, 57, 62, 447, 502, 529, 532, 549
 Πάρμα 62
 Πάρος 393
 Παστελλάς Α. 553
 Πάτμος 393, 512
 Πάτρα [Πάτραι] 85, 144, 351, 372, 425, 426, 429, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 536, 539, 540, 543
 Πατραϊκός [κόλπος] 232
 Πατριαρχική Ακαδημία Κωνσταντινουπόλεως 411
 Πατρίκιοι οικογένεια 418
 Πατρίκιος Αναστάσιος 418, 419
 Πατρίκιος Γεώργιος 418, 419
 Πατρινοί 525, 534
 Πατρίς 514
 Πατριωτική Επιτροπή Ζακύνθου 492
 Πατριωτικός Σύνδεσμος των εν Αθήναις Κυπρίων 466
 Πάτσας Γιώργος 335
 Πατσιδιώτης Πέτρος 244
 Παυλάτος Τ. 548

- Παυλίδης Άντρος 448
 Παυλίδης Κ., Κ. 454
 Παυλοπούλου Α., Χ 321
 Παύλου Σάββας 553, 559
 Πάφος 471
 Πειραιάς 333
 Πέλεκας 76
 Πελοποννήσιοι 233
 Πελοποννήσιος Μάξιμος 237
 Πελοπόννησος 76, 177, 229, 359, 416, 525, 526, 534
 Πέννα Νικολαΐς 7, 14
 Περγιάλης Νότης 332
 Περδικάρη Α. 318, 321
 Περιστιάνος Σπύρος 418, 419
 Περιστιάνος Φραγκίσκος 418, 419
 Περιφέρεια Ιονίων Νήσων 15
 Περιφερειακή Ενότητα Ζακύνθου 318, 320
 Περνάρης Άντης 554
 Περσία 344
 Πεταχίας [ραβίνος] 86
 Πετούσης Γιώργος 447
 Πετρής Γιώργος 547
 Πετρίδης Αθανάσιος 372, 439
 Πετρίδης Π. 93
 Πετρίτης Π. 555
 Πετροβάτου Παυλίνα 332
 Πετρόπουλος 66
 Πέτρος ο Βυζάντιος 50
 Πέτρος ο Πελοποννήσιος 50
 Πετρουλάκης Γιάννης 333, 340
 Πηγής Θεοφάνης 513
 Πήλιο 95
 Πηνελόπη 343, 344
 Πιέρης Γιάννης 299
 Πιερής Μιχάλης 558
 Πιερία 358
 Πιερίδης Γιώργος, Φ. 558
 Πίζα 255, 502
 Πινατῶροι οικογένεια 418
 Πινατῶρος Βασίλης 421
 Πινατῶρος Βεντούρας 418
 Πινατῶρος Μαρίνος 418
 Πινατῶρος Ραφαήλ 418
 Πιπέρης Αργύρης 334
 Πλαίσια-Αντωνοπούλου Α. 558
 Πλάμπτον Άλφρεντ 497
 Πλατυτέρα [μετόχι, μονή] 292, 441
 Πλάτων 365, 366
 Πλάτων Γιώργος 94, 95
 Πλατῶνης Λουδοβίκος 145
 Πλουμίδης Γεώργιος 419
 Πλούταρχος 177, 180
 Πογιάγος Στέφανος 145
 Πολίτης Αθανάσιος 349
 Πολίτης Γεώργιος 349
 Πολίτης Ηλίας 350, 356
 Πολίτης Κ. 555
 Πολίτης Λίνος 256, 258
 Πολίτης Ν. 66, 71, 525
 Πολίτης οικογένεια 349
 Πολίτης Π. 555
 Πολίτης Περικλής 155
 Πολιτιστικό Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' 555
 Πολυδεύκης 343
 Πολυλάς Ιάκωβος 32, 198, 270, 282, 350, 351
 Πολυόχνη Λήμνου 175
 Πολωνία 322, 358
 Πομόνης-Τζαγκλάρας Γ., Σ. 208
 Ποντικονήσι 337
 Πόντιοι 520
 Πόρος 393
 Πορτογαλία 80, 87
Πόρφυρας 13, 14
 Πορφύρας Λάμπρος 121
 Πορφύρης Κώστας 542, 547, 554
 Πορφυρόπουλος Μάρκος 237
 Ποσειδῶνας 182, 183

Ποταμιάνος Διονύσιος 50
 Ποταμιάνος Σπύρος 420
 Ποταμιάνος Φίλιππος 420
 Ποταμός χωριό 304
 Πουλιέζοι 86, 87, 195
 Πράγα 491
 Πρεμετή 370
 Πριγγιεύς Νικηφόρος 237
 Προϊστορικοί χρόνοι 182
Πρόοδος 557
 Προτεστάντες 386
 Προυσής Κ., Μ. 551, 554
 ΠρωτοΕλλαδική περίοδος [χρόνια] 173, 174, 175, 176, 178, 179, 188, 189, 192
 Πρωτοϊστορικοί χρόνοι 182
 Πυλαρινός Θεοδόσης 13, 16, 201, 443
 Πυλαρινός Ιάκωβος 409, 410, 413, 414
 Πύργος Δομνεγίνη 324
 Πωγώνι 369

P

Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου 557
 Ραζάτα Κεφαλονιάς 44
 Ραζής Δημ. 532, 534
 Ραζής-Μαράτος Μιχαήλ [Μιχαλάκης ο Ραζής] 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54
 Ράλλη Αγγελική 207, 208, 212, 215, 216
 Ραρτούρος Αλέξιος 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254
 Ραρτούρος Ιωάννης 240
 Ραυτόπουλος Διονύσιος 237
 Ρεντζεπέρη-Τσώνου Άννα-Μαρία 1, 55319
 Ρήγας Βελιστινλής 161, 552
 Ρήγας Π. 555
 Ριάδης Αιμ. 93
 Ριγγιάδες Κέρκυρας 76

Ριζά 370
 Ριζάριοι Σχολή 52
 Ρίζες 371
 Ριζοσπάστες 360
 Ρινόπουλος Ιωάννης 156, 158, 160, 163, 164, 165
 Ρισελιέ 151
 Ριφάι Ταλέμπ 385
 Ριχάρδος ο Λεοντόθυμος 456
 Ροδίνης Άνθος 558
 Ρόδιος Δημήτριος 37, 40
 Ροδοθεάτος Διονύσιος 135, 145, 152
 Ροδοκανάκης Γαβριήλ 237
 Ρόδος 84, 85, 181, 222, 383, 393, 394
 Ροϊδης 270
 Ροντογιάννης Πάνος 190
 Ροσσολίμο Νικόλας 352
 Ρουμανία 409, 410, 412, 414
 Ρουμανική Ακαδημία 410, 412, 413
 Ρουμάνοι 409, 412
 Ρώμα [ντι] Διαμαντίνια [λαίδη Μπόουνεν, Lady Bowen] 491, 492, 493, 494, 495, 497, 498
 Ρωμαιοκαθολικοί 386
 Ρωμαίος 66
 Ρωμανιώτες [Γραικοί] 85
 Ρώμας Διονύσιος 361, 492, 494, 495, 547
 Ρώμας Κανδιδάκος-Καίσαρ 492
 Ρώμη 132, 240, 242, 491
 Ρωσία 310, 319, 347, 352, 384, 447, 455, 509, 514
 Ρώσοι 426
 Ρώσσης Γεώργιος 346, 347, 348, 349
 Ρωσσόλιμος Κωνσταντίνος 549

Σ

Σαββίδης Γ., Π. 559
 Σάθας Κωνσταντίνος 244, 417
 Σακελλαρίδης Θεόραστος 102, 152
 Σακελλαρίδης Ιωάννης 50

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Σακελλάριος Αλέκος 333, 335, 340
 Σακελλαρίου Α. 321
 Σαλαμούρης Ν. 318
 Σαλβάνος Γεράσιμος 199, 200
 Σαλβάνου Μαλβίνα 72, 75
 Σάλπιγξ [Λεμεσού] 449, 466, 468, 543
 Σαμάρα [χήρα] 93
 Σαμάρας Σπυρίδων-Φιλίσκος 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 108, 114, 135, 152, 152
 Σαμαρτζής Παναγιώτης 372
 Σάμη 332, 394, 395
 Σάμιοι 511
 Σαμοθράκη 184
 Σάμος 84, 85, 175, 393, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 514, 515, 516, 517
 Σαμσαρέλος Κώστας 39
 Σάντας Α. 553
 Σαν Τζιάκομο 160
 Σαρδηνία 176, 177
 Σαρρής Ν. 318, 319, 321
 Σβορώνος Γεράσιμος 514
 Σβορώνος Γεράσιμος [Κρασάς Γεράσιμος] 507, 510, 514
 Σβορώνος Γρηγόριος 514
 Σβορώνος Ιωάννης 515
 Σβορώνου [οικογένεια] 514
 Σβορώνου Ελένη 514
 Σεβέριος Βιβλιοθήκη 555
 Σείτον Ιωάννης 535
 Σελλάς Ε. 199
 Σέρρες 504
 Σεφραδίτες [Σεφαρντίμ] 80, 85, 364
 Σεφέρης Γιώργος 257, 260, 336, 556
 Σημείο 559
 Σημίτης Κ. 553
 Σιακαλλής Γεώργιος 449, 450
 Σιδάρι Κέρκυρα 176
 Σίδερις Ι. 548
 Σικάγο 60, 61, 64
 Σικελία 177, 345
 Σικελοί 426
 Σισιλιάνος Γιώργος 93
 Σίφνος 393
 Σιώπη Αναστασία 105
 Σκακιστικός Σύλλογος Ζακύνθου 354
 Σκακιστικός Σύλλογος Πανεπιστημίου Μονάχου 350
 Σκάλα 461
 Σκαλκώτας Ν. 93
 Σκάρπα Ελένη 296
 Σκάρπα Ντάρια 296
 Σκάρπας Λουδοβίκος 296
 Σκέμπερης Σπύρος 353
 Σκιάθος 393
 Σκλάβος Ιωάννης 515
 Σκλάβος Κωνσταντίνος 515
 Σκλάβου [οικογένεια] 507, 515
 Σκλαβούνος Παναγής 343, 533
 Σκόπελος 393, 512
 Σκούρτας Άνθιμος 237
 Σκούταρης [δα] Αντρία 420
 Σκύρος 393
 Σκωτία 318
 Σμύρνη 144, 425, 426, 428, 429, 432, 512
 Σοδάτος Κ. 548
 Σολομός Γεώργιος 43, 50
 Σολομών 256
 Σολωμός Διονύσιος 21, 23, 28, 31, 37, 39, 193, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 270, 337, 338, 346, 545, 552, 553
 Σούδα 455
 Σουετώνιος 343
 Σουηδία 151, 358
 Σουλίνα 414
 Σουλιώτες 32
 Σούρμπης Διονύσης 95
 Σούφης Σπυρίδων 76

Σόφια 95, 100
 Σοφιανός Νικόλαος 237, 247, 248, 249
 Σοφιανός Χρυσόστομος 559
 Σοφοκλής 22
 Σπάθη Ελένη 515
 Σπάθη Φωτεινή 515
 Σπάθης Θεόδωρος 507, 515
 Σπάρτη 84
 Σπέτσες 393
 Σπενσίππου [οδός] 93
 Σπηλιά [περιοχή Κέρκυρας] 87
 Σπηλιοπούλου Ελένη 547
 Σπιανάδα 439
 Σπίτι της Κύπρου 434
 Σπυράτος Αλέξανδρος 394
 Σπυρής Αντώνιος 240, 241
 Σπυριδάκης Κ. 554, 555
 Σταθάτος Σπυρίδων 51
 Στάθης Ε., Σ. 552
 Σταματέλος Ιωάννης 266
 Σταματέλος Νικόλαος, Ι. 266, 353
 Σταματιάδης Επαμεινώνδας 509
 Σταμέλος Δημήτρης 558
 Στανκαπιάνο Ε. 98
 Σταρένιος Δήμος 332
 Στατιστική Υπηρεσία 520
 Σταυρινίδης Γ., Ι. 509
 Στελακάτος Γεώργιος 50
 Στενό Λευκάδας 176, 177, 178, 189
 Στερεά Ελλάδα 53
 Στεφάνου Διονύσιος 472, 473
 Στοκχόλμη 151
 Στορξ Ερρίκος 462
 Στούπης Σπύρος 369
 Στούρζας Σκαρλάτος 412
 Στραβόλεμος Δ. 361
 Στράβων 169, 170, 180, 182, 187
 Στράνη Α. 208
 Στράνη Λενέτα 321
 Στράνη-Potts Μαρία 491

Στράνης Λουδοβίκος 256
 Στρατηγόπουλος γκαλερί 374
 Στυλιανού Πέτρος 553, 558
 Σύη Ευγένιος 147
 Σύλλογος Ιεροψαλτών Κεφαλονιάς 43
 Σύλλογος των εν Πάτραις Κεφαλλήνων
 «ο Άγιος Γεράσιμος» 531, 533
 Συμεωνίδου Αλέκα 121
 Σύμη 393
 Συμπόσιο Ποίησης 24ο Πανεπιστημίου
 Πατρών 24
 Συμφωνική Ορχήστρα Λονδίνου 56
 Συναγωγή Ζακύνθου «Σαλώμ» 363
 Συναγωγή Κέρκυρας 89
 Συνάντηση 14
 Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επι-
 χειρήσεων 392
 Σύνδεσμος Παικτών Ζατρικίου Κέρκυ-
 ρας (Σ.Π.Ζ.Κ.) 349, 350, 353
 Συνοδινός Τζαννής 418, 419
 Συντηρητικοί 448
 Συρία 387
 Σύρος 175, 393
 Σφαέλος Φραγκίσκος 420
 Σφακιώτης Ιωάννης 237
 Σφέτσας Κυριάκος 37
 Σχολή Λαού [Πάτρας] 532
 Σωφρόνιος [αρχιεπίσκοπος Κύπρου] 454,
 462, 464
 Σωφρονίου Σωφρόνης, Α. 554

Τ

Τα Νέα της Κύπρου 557
 Τακ Ταυλάνδης 320, 330
 Τάραντας 177
 Τάσος Α. 558
 Ταταράκης Δημήτρης 100
 Ταυλάνδη 320, 325, 330
 ΤΕΙ Αθηνών 317
 ΤΕΙ [Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυ-

- μα] Ιονίων Νήσων 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327
- Τελ-Αβίβ 90, 363
- Τελχίνες Ρόδου 181
- Τεργέστη 144, 371, 434, 438
- Τερζάκης Άγγελος 549, 558
- Τερζάκης Δημήτρης 37
- Τερτσέτης Γεώργιος 255
- Τετράδια Πολιτικού Διαλόγου, Έρευνας, Κριτικής* 557
- Τζαγκαρόλ Σπυρίδων 437
- Τζανής-Μεταξάς Νικόλαος 145
- Τζήλιος Σπύρος 73, 74, 75, 76
- Τζιμπλέτης Ευθύμιος 237
- Τζουγανάτος 548
- Τζώρα Αλεξάνδρα 72
- Τηλέγραφος* [Αλεξάνδρειας] 450
- Τήνος 393
- Τόμπρος Αναστάσιος 291
- Τόμπρος Ιωάννης 291
- Τορά 85
- Τορνές Σταύρος 336
- Τουμασάτος Ηλίας 14
- Τουρκία 62, 80, 318, 319, 351, 415, 448, 455, 457, 458, 459
- Τούρκοι 359, 415, 419, 425, 426, 427, 428, 429, 432, 433, 437, 455, 458
- Τουρκοκύπριοι 457, 459
- Τράπεζα της Ελλάδος 385
- Τραυλαντώνης Αντώνης 374
- Τριβιζάς Σωτήρης 14
- Τρίκαλα 85
- Τρίκη Ειρήνη 525
- Τριπολιτσά 502
- Τροία 175, 343
- Τρωάς 175, 176
- Τσακασιάνος Ιωάννης 266
- Τσάρτας Πάρις 394
- Τσερέπας 511
- Τσιμάρας Βικέντιος 418
- Τσιμάρας Μάρκος 418
- Τσιμπλάκης Αντώνης 388
- Τσιρίγος 511
- Τσιριγιότης Στ. 513
- Τσιτσέλης Ηλίας 266
- Τσουμαγιά 371
- Τσώρτσιλ Ούνιςτων 456, 467
- Τυνήσιοι 426
- Τυπάλδος Αιμίλιος 433, 434, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 443
- Τυπάλδος Γιάννης 418, 419
- Τυπάλδος Ιούλιος 40, 146, 255
- Τυπάλδος-Ιακωβάτος Γεώργιος [Γεωργαντάρας] 500, 501, 502, 503, 504
- Υ**
- Υδρα 393
- Υπουργείο Εθνικής Άμυνας Ελλάδος-ΔΕΕΘΑ 558
- Υπουργείο Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων 15, 316, 317
- Υπουργείο Πολιτισμού 94, 305
- Υπουργείο Τουρισμού 383
- ΥστεροΕλλαδική περίοδος 176, 188, 189
- Υψηλάντης Αλέξανδρος 411
- Υψηλή Πύλη 429, 448, 449, 504
- Φ**
- Φ. Βρυώνη Α.Ε. Μουσικός Οίκος 15
- Φ.Π.Α. 383
- Φερντίνος Κωνσταντίνος 50
- Φεστιβάλ Καννών 338
- Φεστιβάλ Κερκύρας 94
- Φιδετζής Βύρων 93
- Φιλαρμονική Αργοστολίου 332
- Φιλαρμονική Ένωση Κέρκυρας «Καποδίστριας» 15
- Φιλαρμονική Εταιρεία «Μάντζαρος» 15
- Φιλαρμονική Εταιρεία Κέρκυρας [πα-

- λαιά] 11, 14, 15, 155, 156, 157, 158, 305, 351, 355, 436
 Φιλελεύθεροι 448
 Φιλική Εταιρεία 492, 514
 Φιλιππίδης Δανιήλ 413
 Φίλιππος 191
 Φιλίττης Δοσίθεος μητροπολίτης Ουγροβλαχίας 413
 Φίλμπι 487
 Φίνος Φιλμ 331, 333
 Φλαγγίνειος Σχολή Βενετίας 410
 Φλαμιάτος 533
 Φλαμπουριάρης [οικία] 439
 Φλωρεντία 132, 135, 138, 140, 346
 Φοβατάτα Πάλης [Κεφαλονιάς] 527
 Φορολογούμενος 529
 Φορτίος Αλέξανδρος 240
 Φουκάς Αναστάσης 420
 Φουκάς Αντώνιος 420
 Φουκάς Διάκος 420
 Φουκάς Μάρκος 420
 Φραγκόπουλος Θεοδόσιος 511, 512
 Φραγκόπουλος Ιγνάτιος 511, 512
 Φραγκούδης Γεώργιος, Σ. 462, 465, 466
 Φραγκούδης Σωκράτης 466
 Φράπα [Ντε Λα] αδελφοί 332
 Φυλακτού Ανδρέας 552, 560
 Φωκαεύς Θεόδωρος 50
 Φωκάς Γρηγόριος 513
 Φωκάς Χρήστος 299
 Φωκάς-Κοσμετάτος Κοσμάς, Π. 285
 Φωνή της Κύπρου 451, 452, 454
 Φώσκολος Νικόλαος Ούγος 346, 347, 349, 359
 Φώτα [όρος] 499
 Φωτιάδης Δ. 560
 Φώτιος 180
- Χ**
 Χαίντελ 96
 Χαλιάσας Ιάκωβος 37, 40
 Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος Νικόλαος 31, 39, 40, 98, 102, 106, 114, 145, 156
 Χάλη 321, 325
 Χαλκίδα 85
 Χάνδακας 415, 416, 417
 Χαραλαμπίδης Κυριάκος 32
 Χαραλαμπόπουλος Νικόλαος 393
 Χαραλάμπους Ιωαννάς 50
 Χαρβούρης Γιώργος 418, 419
 Χαριάτη Κ. 548
 Χάρλεμ 58
 Χάρντιγκ 457
 Χάρτα Αικατερίνη 433, 435, 437, 440
 Χάρτα Άννα [Ανέττα, σύζ. Ιωάν. Οικονομίδη] 434, 437, 438, 440
 Χάρτα Ειρήνη [σύζ. Σπ. Τζαγκαρόλ] 434, 435, 436, 437
 Χάρτα Ελένη 434, 437, 438
 Χάρτα Θέκλα 434, 437, 438
 Χάρτα Μαρία [Μαριέττα, Μαριούδα, σύζ. Αιμ. Τυπάλδου] 433, 434
 Χάρτα οικογένεια 434, 437
 Χάρτα Πεζούνα [Κολόμπα, Περιστέρα, σύζ. Ανδρ. Μουστοξύδη, λαίδη] 433, 434, 435, 436, 437, 438, 441, 442, 443, 444, 445, 446
 Χάρτα Χριστίνα [Ταλού, σύζ. Σπ. Ανδρ. Γαρτζώνη] 434, 437, 438
 Χάρτας Γεώργιος 434, 436, 437
 Χάρτας Παύλος [Παυλής] 433
 Χαρτοφύλακας Χουρμούζιος 50
 Χασάπης Σταύρος 337
 Χασμονέοι 84
 Χατζηγιακουμής Μ. 31
 Χατζηθωμάς Ανδρέας 551, 558
 Χατζηιωάννου 471
 Χατζηιωάννου-Κουρράς Νίκος 554
 Χατζηπαύλος Δημοσθένης 464
 Χατζή-Ραφαήλ 437

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Χατζησίμος Βαγγέλης 95
 Χατζηστεφάνου Κώστας 554
 Χατζηστυλίας Αλ. 553
 Χατζιδάκις Γεώργιος 265
 Χατζόπουλος Αχιλλέας 558
 Χατζόπουλος Κώστας 121
 Χειμάρα 370
 Χειμωνάς Γιώργος 21, 22, 36
 Χέρμπερτ Ρόμπερ 495, 496
 Χέυ Τζων 455
 Χιλή 318
 Χίος 84, 85, 393, 512
 Χιώτης Παναγιώτης 415, 527
 Χοϊδάς Ρόκκος 537, 538
 Χοιροσπηλιά Λευκάδας 175, 176
 Χονγκ Κονγκ 496
 Χορωδία Τσιλίφη 332
 Χότζα Ενβέρ 487
 Χουλιάρης Ι. 318
 Χρηστάρα Παναγιώτα 72
 Χριστιανοί 87, 88, 359, 360, 426

Χριστός 257, 262
 Χριστοφίδου Α. 217
 Χρυσάνθης Κύπρος 554
 Χρυσή Βίβλος 527
 Χρυσός Φοίνικας 338
 Χρυσόστομος [μητροπολίτης Ζακύνθου]
 52
 Κυτήρης Γεράσιμος 75, 199, 201
 Χωραφάδες οικογένεια 418
 Χωραφάς Άγγελος 418
 Χωραφάς Γεώργιος 418

Ψ

Ψιλανός Σοφοκλής 442, 443
 Ψιλανού Ελίζα 443

Ω

Ωδείο San Pietro a Majella 55, 119
 Ωδείο Αθηνών 55, 56, 98
 Ωδείο Νάπολης 108, 109

KYPIA ONOMATA ΞΕΝΑ

A

Aachen 310
 Academia Medico-Chirurgica 502
 Academy of Athens 279
 Adam Frederick 132
 Albana-Mignati Margarita 140
 Albanas Leonidas 140
 Albania 477, 479, 480, 481, 483, 485, 486, 490
 Albanian 479, 481, 483, 484, 485, 489
 Albanians 478, 479, 485, 486
 Alegri Antonio [Correggio, Corrège] 133
 America 485
 Americans 480, 481, 486
 Amery Julian 482, 484
 Anglo-American 477, 481
 Anti-Communist 477
 Anti-Soviet 490
 Apulia 235
Arpa 135
 Ars Femina 95
 Athens 484, 561
 Attlee Clement 482
 Auber 149
 Australia 498

B

Baglioni Astorre 243
 Balkans 483
 Balsamo [di] Orsola 491
 Bank of Greece 485
 Barclay Sam 478
 Bar-Mitzvas 80

Barrett-Browning Elizabeth 133
 Barrientos Maria 56
 Bathurst 504
 Bat-Mitzvas 80
 Baud-Bovy Samuel 66, 107
 Becatoros Spyros 64
Bell's Life in London and Sporting Chronicle 347
 Bellini 145
 Bethell Lord 478
 Bevin Ernest 482
 Bloch Ernest 81
 Blume Bianca 134
 Boerio 198
Bolletino delle scienze mediche di Bologna 503
 Bologna 134, 135, 502
 Bowen [di] Diamantina Roma 491, 493, 498
 Bowen George Ferguson [sir] 492, 493
 Brâncoveanu Constantin 409, 410
 Breslau 350
 Brisbane 494, 495
 British 460, 475, 477, 478, 479, 480, 483, 484, 485
 British Embassy 479
 British Foreign Office 483
 Brits 478
Brooklyn Chess Chronicle 351
 Browning Robert 133
 Buchon Alexandre 294
 Bulgaria 480, 481
 Bulgarian 481

Bulwer-Lytton Edward 133
 Bulwer-Lytton Robert 133
 Busseto 135
 Butrint 344
 Buzău 410
 Byron 134

C

Cabanes Pierre 178
 Calabria 235
 Camilieris Lorenzos 64
 Campanini Italo 134
 Cantacuzino Șerban 409
 Cantemir Dimitrie 410
 Capo Santa Maria di Leuka 178
 Capodistria Museum 300
 Capodistria-Desylla Maria 300
 Capodistrias family 300
 Carnegie Hall 58, 61
 Castello Bi(m)belli [Mimpelli] 483, 484, 485, 487, 488
 Cavaliere [ξενοδοχείο] 439
 Cavallaro Angelo 95
 Centre Atlantique [PRES] 317
 Cephalonia 54, 235
 Chicago 64
 Churchill 481
 Cold War 481
 Colțea 409
 Communist 480, 484
 Conservatoire 56
 Consilium 178
 Cook Tomas 400
 Corfiot 78, 483
 Corfu 92, 165, 205, 235, 254, 300, 312, 375, 381, 444, 481, 483, 484, 485, 488, 505, 517
 Corfu Archives 254
 Corfu Channel 480, 484
 Corfu Channel TV 15

Corfu Palace 493
 Costa Janeen Arnold 394
 Costachi Veniamin μητροπολίτης Μολ-
 δαβίας 413
 Coven Garden 56
 Cucurizza 289
 Cypriote [fight] 475
 Cypriots 459, 460, 475
 Cyprus 444, 459, 460, 475, 480, 561
 Cythera 235, 517

D

Dallaporta Niccolo 499
 Dassia Beach Hotel 478
 Donizetti 145
 Dörpfeld W. 176, 178
 Dorril Stephen 479, 484
 Doxey George 394, 395, 401
 Drinka B. 218
 Dyke [Van] Henry 57

E

Einsiedeln 345
 Elihayu Shabatai [οικογένεια] 90
 Eliot George 133
 England 481
 English 475, 485, 505
 Eptanese 475
 Eptanesian School 263
 Eptanisians 64, 524, 540
 European Research Centre for Book and
 Paper Conservation-Restoration 318
 Evropouli 300

F

Fauriel Claude 66, 434
 Ferretti Cristoforo 435
 Ferri Giuseppe 502
 Florence 140
 Foscolo Ugo 256

Franck C. 94
Free Greek Radio 478
French 505, 480

G

Gald John 501
Ganz Bruno 338
Gazzetta 295
Gerson-Kiwi Edith 90
Giacometti Paolo 146
Giornale delle scienze mediche 503
Giornale delle scienze medico-chirurgiche 503
Gladstone Ewart William 133, 475, 493
Governor 312
Grecanico 234
Greece 312, 354, 389, 459, 460, 475, 480, 484, 486, 561
Greek 78, 129, 165, 205, 220, 254, 326, 459, 460, 475, 478, 480, 481, 483, 484, 485
Greek Customs 478
Greek Embassy 483
Greek National Music School 129
Greek-Albanian 486
Greek-American 481
Greeks 312, 414, 460, 475, 480, 484, 485, 486
Griko 234

H

Hall 346
Hamilton Goold-Adams [sir] 470
Hare Alan 484
Harta Pezouna [Colomba, Peristera] 444
Haspelmath M. 207
Haugen E. 207, 209
Hawthorne Nathaniel 133
Heine B. 218
Hellene 133

Heptanèse
Heptanesian 236, 279, 475
Holland Henry [sir] 502
Hollywood 395
Horden Peregrine 178
Hoxha Enver 480, 481, 482, 483, 486
Hudson Simon 394
Hugo Victor 147

I

329
Illustrated London News 350, 355, 356
Indépendance Hellenique 138, 140
International Court at the Hague 480
Ionian Islands 117, 235, 287, 354, 389, 414, 460, 498, 505, 561
Ionian History 540
Ionians 517
Ionians sub-variant 235
Intelligence Services 480
Iorga Nicolae 412, 413
Iron Curtain 481
Isle of Corfu 205
Israeli 92
Italians 205, 505, 480, 561
Italiot 236

J

Jakobson R. 209

K

Kalvos Andreas 561
Kandaros Ioannis 485
Kandaros Michaelis 478, 483, 485, 486, 488
Kapodistrias Ioannis 312
Kassiopi 485
Kato Korakiana 478, 483, 488
Kaufman T. 207
Kavvadias Makarios 414

KYPIA ONOMATA ΞΕΝΑ

Keddington 545
 Kensal Green [cemetery] 498
 Kephallinia 517
 Kephalonians 405, 423
 Kew Gardens 480
 Knightley Philip 478, 479
 Kontis Basil 483
 Kontoidis Athanasios 414
 Koukouritsa 300, 312
 Kremlin 481
 Krete 423
 Kwherasia 189

L

Lambelet George 117, 126, 129
 Lara [de] Isidore 56
 Lardin Ιούλιος 438, 439, 442
 Last-port 385
 Lazár Elena
 Lazarus Aristides, G. 481
 Leader Επενδυτικό Σχέδιο 299
 Lear Edward 492
 Leatham John 478
 Lefkada 235
 Leopardi Giacomo 502
 Lettere Esterne 429
 Leucadia-n [Leucada, Leucatas, Leucate Leucothea] 171, 177, 192
 Leuca-s 177, 192
 Libro d'Oro 310, 434
 Limogea [Πανεπιστήμιο, Γαλλία] 317
 Lincolnshire 545
 Liszt Franz 137
 London 479, 483, 484
 Louth 545
 Lubeck 481

M

Macpherson 146
 Magiotti Quirina 346

Major General 479
 Makarios [Archbishop] 460
 Makins 482
 Mansfield 545
 Marchetti Giulio 62
 Mariani Angelo 134
 Maryland 488
 Mavros Dino 478
 McLean 'Billy' 484
 Melena José, L. 189
 Melissenos Dionysios-Marinos 540
 Memo 483
 Mercadante 145
 Merlier 107
 Meysemburg [von] Malvida 135
 Mignatis Georgios 140
 Mihailitzis Filaretos 414
 Milhaud Darius 81
 Milonas Spiros, E. 561
 Minniti-Γκώνιζ Domenica 193
 Modern Greek 279
 Modern Greek 236
 Modern Greek 236
 Monti Constantza 435
 Monti Vincenzo 435
 Morphy Paul 351
 Morse Code 480
 Moscow 479
 Moscow Road 498
 Moustoxydis Andreas 444
 Murdoch Iris 357, 364, 365, 366, 367
 Murray John 492
 Mustafa Nuri Pasha 504

N

Nation 459
 National 459
 National Archives, Maryland 488
 National Liberation Front [E.A.M.] 561
 National Rise 432

Neamt [μονή] 412, 413
 Nebraska Avenue 479
 Negruzzi Costache 413
 New Singing Society 56
 New Symphony Orchestra 56
 New York 64, 479
Newsweek 59
 Nikosia 561
 North [Northen] Epirus 375, 480
 North Frederick [νόμης Guilford] 503
 North Greece 484

O

OPC [Office for Policy Coordination]
 479, 484
 Orff Karl 22
 Othoni 478
 Ottoman 460, 475

P

Pagonis Stamatelos 432
 Papágos Alexander [General] 483, 484
 Papandreou Georgios 460
 Pappas George
 Parodi Laura 319
 Partsch Joseph 190
 Pash 481
 Patras 540
 Paul [King] 483
 Pearson Owen 479, 482, 484
 Peloponnesian 236
 People's Choral Union 58
 People's Chorus 58, 64
 People's Liberty Chorus 56
 Petrescu Ștefan 414
 Philby 'Kim' Harold 477, 479
 Pipinelis Panaghiotis 484
 Pirgi 485
 Pizam Abraham 393
 Ponsonby Emily 504, 505

Ponsonby Frederic Cavedish 504
 Potts James, R. 477, 486
 Praed Rosa Campbell 495
 Primaria 62
 Pritano 429
 Provveditori da terra e da mar 418
 Purcell Nicholas 178
 Pylarinos Iakovos 414

Q

Queen's Hall 56
 Queensland 494, 495, 496

R

Radford Robert 56
 Radio Station 483
 Ralli A. 209, 210, 212, 214, 219
 Rartouros Alexios 254
 Razis-Maratos Michail 54
 Regengurg 86
 Regensburg 350
 Repubblica Settinsulare 196
Revue des deux mondes 134, 137
Revue Scientifique et industrielle 504
 Rinopoulos Ioannis 165
 Ritchie J.R. Brent 394
 Roberts Frank 482
 Roma [di] Giorgio Candiano 491
 Romance 220
 Romania 414
 Romanian 414
 Rossi [de] 346
 Rossini 132, 134
 Royal Society 503
 Ruipérez Martin, S. 189
 Rumbold Anthony [sir] 480, 483
 Russia 483
 Russians 479, 481, 483

S

Samaras Spyros 103
 Samos 517
 Samson Jim 107
 San Pietro a Majella [Ωδείο] 55, 119
 Sankoff G. 207
 Sant Lazzaro 409
 Santa Maria di Leuca 177
 Santa-Maura 192
 Sawas Stéphane 331
 Schoenberg Arnold 81
 Schuré Édouard 132, 133, 134, 135, 137, 138, 140
 Scribe Eugène 146
 Senato Mar 418
 Serrao Paolo 119
 Shelley Percy Bysshe 134
 Shiloah Amnon 81, 82, 83, 92
 SIS 479
 Solomos Dionisio 263
 Song Training Camp 56
 Soulié Frédéric 146
 Southern Modern Greek 236
 Soviets 477, 480
 Stalin 482
 Stalinist Communist Regime 477
 Stard Media TV 15
 Stars and Stripes 481
 State Department 457
 Street John E.D. [Jed] 482
 Sultans 459
Sunday Press
 Sundelius Maria 57
 Sydney 494, 544

T

Teatro Comunale 134
 Teatro Verdi 135
The Chess Review 352
 Theotokis Nikiforos 414

Therianos Georgios 505
 Thomason S., G 207
 Time Heritage 321
 Tirana 486
 Tommaseo Niccolò 197
 Tommasini Antonietta 502
 Tommasini Giacomo Antonio 502
 Trieste 481
 Truman 481
 TUI 400
 Turkey 460
 Turkish 375, 460, 561
 Turks 432
 Tzanelli R. 395

U

UK National Archive 480
 Unesco 286, 320
 Union 459, 460
 Union Jack 481
 United Democratic Left [E.D.A.] 561
 UNRRA 364
 US National Archive 480, 490
 USA 64, 479
 USSR 480

V

Vasze 175
 Venetian 204, 254
 Venis 444
 Verdi Giuseppe 134, 145, 147, 149
 Vergotis Jean [Ioannis] 62
 Vergotti Giovanni 62
 Via Cavour 132
 Via Larga 132
 Vickers Miranda 479
 Villa Bimbelli 484
 Villari Pasquale 131, 138
 Voulgaris E

W

Wagner Richard 134, 135, 136, 137,
138, 139, 140, 153
Washington [DC] 479, 480, 482
Weekly Manchester Times 352
Weinreich U. 207, 211
Werner Eric 83
Western 354
Whitlam Gough AC, QC 491
Wilkinsin George 484
Wilson Woodrow Thomas 56
Winnifrith Tom 481
Winter-Froemel E. 220
Wisner Frank 484

WMG [Western Modern Greek] 223, 236
Wolseley Garnet [sir] 462
Word Henry George 440
World Travel Organization 391

X

Xyndas Spyros 165

Y

Young John [sir] 440, 493

Z

Zakynthos 235, 367, 517, 561
Zog King 480

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ	13

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΜΟΥΣΙΚΗ

Λίτσα Λεμπέση, Ο ρυθμός της μουσικής σε ποιητές του Ιονίου.	21
Νικόλαος Γ. Μπούκας, Η συμβολή του ιεροψάλτη Μιχαήλ Ραζή-Μαράτου (1877-1960) στη διάσωση και διάδοση της μονοφωνικής κεφαλληνιακής εκκλησιαστικής μουσικής (Κ.Ε.Μ.)	43
Κατερίνα Διακουμοπούλου, Επτανήσιοι συνθέτες στις Η.Π.Α. (Τέλη 19ου και πρώτο μισό του 20ού αιώνα).	55
Ζωή Δ. Διονυσίου, Ερευνώντας το παιδικό παραδοσιακό τραγούδι στην Κέρκυρα.	65
Εμμανουέλα Καββαδία, Η λειτουργική μουσική παράδοση της ισραηλιτικής κοινότητας Κέρκυρας: μια εθνο-μουσικολογική προσέγγιση.	79
Βύρων Φιδετζής, Η «Τίγκρα» και η μικρή της ιστορία.	93
Αναστασία Σιώψη, Για το θεωρητικό έργο του κερκυραίου συνθέτη, διανοού-μενου και μουσικοκριτικού Γεωργίου Λαμπελέτ (Κέρκυρα 1875-Αθήνα 1945).	105
Άννα-Μαρία Ρεντζεπέρη-Τσώνου, Τραγούδια για φωνή και πιάνο του κερ-κυραίου συνθέτη Γεωργίου Λαμπελέτ (1875-1945).	119
Στέλλα Κουρμπανά, Μαργαρίτα Αλβάνα-Μηλιάτη. Η πρώτη ελληνίδα βαγ-κνερίστρια	131
Αύρα Ξεπαπαδάκου, Ο ρομαντισμός στην ελληνική όπερα του 19ου αιώνα. .	143
Κώστας Καρδάμης, «Είναι όργανα δικά μου το Συμβούλιο, η Αστυνομία, ο Αρμολύτης και η Γερουσία»: Ένας «υποψήφιος βουλευτής» καυτηριάζει την προενωτική και μεθνωτική Κέρκυρα	155

ΓΛΩΣΣΑ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ιωάννης Γ. Νεραντζής, Λευκάς: το νησί της Λευκής θεάς: η σημασιοδότηση των τοπωνυμίων της νήσου Λευκάδος από τη Λευκή-[θεά] (> Λευκοθέα). .	169

Domenica Minniti-Γκώνια, Ιταλική γλώσσα και βενετσιάνικη διάλεκτος στην Κέρκυρα: μία πρώτη προσέγγιση	193
Αγγελική Ράλλη – Βασιλική Μακρή, Η προσαρμογή ιταλικών και ενετικών δανείων στην επτανησιακή διάλεκτο	207
Παναγιώτης Γ. Κριμπάς, Η «δυτική νεοελληνική» (ΔΝΕ) ως διακριτή γλωσσολογική και γεωπολιτισμική οντότητα: φωνητικές, λεξικές και μορφολογικές ομοιότητες μεταξύ του επτανησιακού υποδιώματος και της ιταλιωτικής διαλέκτου της νεοελληνικής	221
Ελένη Καραντζόλα – Αναστάσιος Παπαϊωάννου, Στοιχεία για την «κοινή» και την πρώιμη επτανησιακή / κερκυραϊκή: η περίπτωση του Αλέξιου Ραρτούρου	237
Γεράσιμος Ζώρας, Ιταλόγλωσσα κείμενα επτανησίων λογοτεχνών. Σολωμικές αποδόσεις του <i>Ώματος Ασμάτων</i>	255
Χρυσούλα Καραντζή, Οι επτανήσιοι λογοτέχνες στο <i>Ιστορικό Λεξικό</i> της Ακαδημίας Αθηνών	265
Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Τοπικές κοινωνίες και πολιτισμική κληρονομιά: προσεγγίσεις και πρακτικές στον επτανησιακό χώρο.	281
Δημήτρης Κ. Ζυμάρης, Από την “casa di Cucurizza” (1827) στο Μουσείο Καποδίστρια (1981). Στοιχεία για τη σχέση της οικογένειας Καποδίστρια με την αγροικία στην Κουκουρίτσα Ευρωπαϊκών της Κέρκυρας και τη μετατροπή της σε Μουσείο Καποδίστρια	289
Μάρλεν Μούλιου – Στάμος Βέργης, Δημιουργώντας μουσειακές αφηγήσεις για τον πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδας. Προκλήσεις στο πλαίσιο του έργου «Εκσυγχρονισμός και αναδιαμόρφωση του Μουσείου Καποδίστρια – Κέντρου Καποδιστριακών Μελετών και του περιβάλλοντος χώρου του» στην περιοχή της Κουκουρίτσας στην Κέρκυρα	303
Ευαγγελία Κυριαζή, Η συμβολή της Κατεύθυνσης Συντήρησης Πολιτισμικής Κληρονομιάς του ΑΤΕΙ Ιονίων Νήσων στον επτανησιακό πολιτισμό. Συνεργασίες με τοπικά μουσεία, έργα συντήρησης, προοπτικές	315
Stéphane Sawas, Τα Επτάνησα στην οθόνη: σχεδιασμός τυπολογίας	331
Παναγής Σκλαβούνος, Το σκάκι στα Επτάνησα	343
Μαρία Παλτζή, Η ηθική διάσταση της διάσωσης της εβραϊκής κοινότητας της Ζακύνθου στην Κατοχή	357
Θωμάς Στεργιόπουλος, Από τα βορειοηπειρωτικά βουνά στα Επτάνησα (Το χρονικό της εγκατάστασης στην Κέρκυρα μιας βορειοηπειρωτικής οικογένειας τον 19ο αιώνα)	369
Ισμήνη Μώρου, Ταξίδι με ξεναγό την πολιτιστική κληρονομιά της Κέρκυρας	377
Δημήτρης Μιχαλούδης, Θαλασσινά ταξίδια στο Ιόνιο για αναψυχή (κρουαζιέρες): η επίκαιρη προστασία τους	383

Δημήτριος Χ. Καλογιάννης, Η συμβολή της οργανωμένης επικοινωνίας στην αναδόμηση των σχέσεων μεταξύ τουριστών και ντόπιων. Μελέτη περίπτωσης η Κεφαλονιά	391
ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ	
Elena Lazár, Λόγιοι από τα Ιόνια Νησιά στον ρουμανικό χώρο.	409
Νίκη Λάσκαρη-Μπάλλα, Κεφαλονίτες στον κρητικό πόλεμο (1645 - 1669).	415
Γεράσιμος Μπάλλας, Ο κεφαλονίτης πλοίαρχος Σταματέλος Παγώνης. (Πορεία στα ταραγμένα νερά εθνικών αγώνων και πειρατείας)	425
Ελένη Αντωνιάδου, Κολόμπα Μουστοξύδη: μια Κυπρία στα Επτάνησα ή Η οδύσσεια ενός ονόματος	433
Γιώργος Πετούσης, Επτάνησα – Κύπρος, ελληνικά νησιά υπό αγγλική κατοχή και η προσπάθεια για απόδοσή τους στη μητέρα Ελλάδα.	447
Γιώργος Γεωργής, Ο επτανησισμός στην Κύπρο: Από την Ένωση στις γιορτές της πεντηκονταετηρίδας (1864-1914).	461
James R. Potts, Albania and Philby's betrayal: The Corfu connection.	477
Μαρία Στράνη-Potts, Κοντέσα Διαμαντίνα ντι Ρώμα, lady Bowen. Η ζωή και το έργο της (1833-1893) – Η πολιτική επιρροή της στα Επτάνησα και την Αυστραλία τον 19ο αιώνα	491
Γεώργιος Ν. Βλαχάκης, Ένας κοσμοπολίτης επτανήσιος γιατρός, μία αγγλίδα αριστοκράτισσα και ένα βιβλίο ιστορίας των επιστημών του 1826	499
Εμμανουήλ Βαρβούνης, Γ., Επτανήσιοι στη Σάμο (18ος-9ος αι.)	507
Διονύσιος Σ. Κονιτόπουλος, Ετεροδημότες.	519
Ειρήνη Τρίκη, Θύλακες επτανησιακής ιστορίας και επτανησιακού πολιτισμού στην Πάτρα.	525
Γιώργος Κ. Μύαρης, Η Κύπρος και ο Ανδρέας Κάλβος στο έργο του Σπύρου Ε. Μυλωνά, λογίου της επτανησιακής διασποράς στην Κύπρο.	541
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ	563
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	565
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ	567
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ	595

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΝΘΕΤΟ ΔΙΣΚΟ ΑΚΤΙΝΑΣ ΣΤΟΝ ΠΑΡΟΝΤΑ ΤΟΜΟ ΜΕ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΣΑΜΑΡΑ

1.- Η όπερα “TIGRA” (Τίγρη) του Σπύρου Σαμάρα (βλ. ανακοίνωση Βύρωνα Φιδετζή, σ. 93-104).

2.- «ΕΠΙΝΙΚΕΙΑ»

Λυρικός Κύκλος για φωνή και ορχήστρα

Ο Σπύρος Σαμάρας γεννήθηκε στην Κέρκυρα το 1861 και πέθανε στην Αθήνα το 1917. Σπούδασε σύνθεση στην Αθήνα και στο Παρίσι.

Σταδιοδρόμησε επί 26 χρόνια στα μεγάλα λυρικά θέατρα της Γερμανίας και ιδιαίτερα της Ιταλίας με τις όπερές του «Φλόρα μιράμπιλις», «Μετζέ», «Η μάρτυς», «Η ξανθούλα», «Ρέα», «Δεσποινίς ντε Μπελ-Ιλ» κ.ά. Το 1911 έρχεται στην Ελλάδα, όπου εγκαθίσταται μόνιμως. Μετά τη νικηφόρο έκβαση των βαλκανικών πολέμων ο Σαμάρας γράφει τα «Επινίκεια» πάνω σε στίχους του Γεωργίου Δροσίνη. Ο λυρικός αυτός κύκλος είναι το πρώτο φωνητικό-ορχηστρικό έργο του συνθέτη σε ελληνικό κείμενο, και απηχεί το κλίμα της εποχής. Είναι ένας κύκλος από επτά ποιήματα που συνδέονται μεταξύ τους με μικρές ορχηστρικές παρεμβολές, αποτελώντας ενιαία σύνθεση χωρίς διακοπές. Υπάρχει μαρτυρία ότι το έργο παίχτηκε το 1938 από τη Συμφωνική Ορχήστρα του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας με διευθυντή τον Αντίοχο Ευαγγελάτο.

Η πρώτη εκτέλεση του έργου από την Κρατική Ορχήστρα Αθηνών έγινε στις 14 Απριλίου 1986 στην Αίθουσα Παλλάς, υπό τη διεύθυνση του Βύρωνα Φιδετζή, με σολίστα την Κική Μορφονιού.

2. ΕΠΙΝΙΚΕΙΑ

Λυρικός Κύκλος Γεωργίου Δροσίνη (1859-1951)

1. Το ξύπνημα της δόξας

Αραχνιασμένα είναι τα φλάμπουρα
και τ' άρματα η σκουριά τα δένει.
Δεν πέθαναν - αποκοιμήθηκαν·
έτσι κοιμούνται οι δοξασμένοι
και μια νυχτιά σαν να ωνειρεύτηκαν,
μέσ' στον ατέλειωτο το χρόνο
αναστυλώθηκαν τα φλάμπουρα
και τ' άρματα έτριξαν με πόνο.

2. Στον πόλεμο

Δυο παλληκάρια πάνε στον πόλεμο,
στον ενός την όψη τη φλογισμένη
βλέπω της νιότης τ' ωραίο ξεπλάνεμα,
τη Νίκη εύκολα την προσμένει·
στον άλλου τα μάτια τα χαμηλόφωτα
και στην αντρίκια χλωμή θωριά του
βλέπω του φόβου την περιφρόνηση
και την απόφαση του θανάτου.

3. Θαλασσινά κανόνια

Τραντάζονται στεριές και πέλαγα βροντά
η ανθρώπινη φοβέρα,
του ολέθρου και του πένθους σύννεφα σκορπά
μέσ' στην καθάρια ημέρα.
Όμως το κύμα αργό και ξένοιαστο
το χαρωπό σκοπό του ψάλλει
και πλέκει μυγδαλιάς ανθόκλαδα
σε αγαπημένο του ακρογιάλι.

4. Παραμονή μάχης

Χιονισμένη είναι η νύχτα και ξάστερη
 κι ο στρατός κοιμισμένος παγώνει.
 κι ένας άγρυπνος, μόνος στο ψήλωμα
 κάτι πέρα με πόνο θωρεί.
 Σα χαλκόχυτον άγαλμα η όψη του,
 μαρμαρένιο του βάθρο το χιόνι,
 το κεφάλι του ορθό στα μεσούρανα
 φωτοστέφανο τ' άστρα φορεί.

5. Το αγίασμα της Σημαίας

Η Σταυροφόρα η ουρανόθωρη
 στην αγία Τράπεζα απλωμένη
 του Σταυρωμένου Θεού το μήνυμα της Νίκης
 μήνυμα προσμένει, ω Νίκη.
 Ξάφνου ανοίχθηκε της λόγχης
 η πληγή η κλεισμένη
 κι η σταυροφόρα ερροδοβάφηκεν
 απ' την πληγή τη ματωμένη.

6. Τα Γιάννενα

Του εκδικητού το βήμα ετάραξε
 μέσ' στα κατάβαθα του λάκκου
 της αμαρτίας το βρυκόλακα
 το ακέφαλο κορμί του δράκου.
 Κι από τη λίμνη αιματοστάλακτα
 σαν πληγωμένα περιστέρια
 οι δεκαοχτώ πνιγμένοι άπλωσαν
 στον ελευθερωτή τα χέρια.

7. Στην Ακρόπολη

*Ζωής ανατριχίλα επέρασε
στα μάρμαρα τα συντριμμένα
και οι κοιμισμένες νίκες
ξύπνησαν κι ανασαλέψαν με χαρά.
Τα πέδιλά τους εσφριχτόδεσαν
και με τα πέπλα ανεμισμένα
για κάποιο μακρινό ξεπέταμα
διάπλατα ανοίξαν τα φτερά.*

3.- ΚΙΤΑΡΑΤΑ

Η Κιταράτα είναι το πρώτο σωζόμενο έργο του Σαμάρα για ενόργανο σύνολο αποτελούμενο από φλάουτα, όμποε, μαντολίνα, μαντόλες, μαντολοτσέλλα, κιθάρες, βιολοντσέλλα, κοντραμπάσσα και κρουστά. Πρόκειται για ένα ρομαντικής υφής μικρό κομμάτι τριμερούς μορφής σε ρε ελάσσονα, που αντίγραφο του βρέθηκε απ' τον μουσικολόγο Γιώργο Λεωτσάκο στο Αρχείο του Αντωνίου Λάβδα.

Ένας νεοελληνικός μουσικός θρύλος μάς λέει ότι κατά την πρώτη μαρτυρούμενη παρουσίαση του έργου στο παρισινό Τροκαντερό το 1885, ο παριστάμενος Σαρλ Γκουνώ ασπάστηκε μετά την εκτέλεση του έργου τον νεαρό συνθέτη.

Η παρούσα ηχογράφηση πραγματοποιήθηκε το 1994 στο κερκυραϊκό Δημοτικό Θέατρο από μουσικούς της Συμφωνικής Ορχήστρας του Πάζαρτζικ και μαθητές του Μουσικού Σχολείου της Κέρκυρας υπό την διεύθυνση του Βύρωνος Φιδετζή. Την ηχογράφηση πραγματοποίησε ο καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου Ανδρέας Μνιέστρης.

4.- ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΔΙΣΚΟΥ ΑΚΤΙΝΑΣ ΜΕ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΣΑΜΑΡΑ

1. *TIGRA*

Πρώτη πράξη της ημιτελούς όπερας
Λιμπρέτο: Renato Simoni (1875-1952)

Ενορχήστρωση: Βύρων Φιδετζής (2009)

Διανομή:

Μαρία	Λένια Ζαφειροπούλου
Τίγκρα	Μαρισία Παπαλεξίου
Πιέτρο	Βαγγέλης Χατζησίμος
Μπράνα	Διονύσης Σούρμπης
Γέρος	Δημήτρης Καβράκος
Ντόνα Πάλμα	Μαρία Βλαχοπούλου

Η Συμφωνική Ορχήστρα Αμαντέους της Σόσιας

Η Μητροπολιτική Χορωδία Χρυσές Φωνές της Σόφιας

Διδασκαλία χορωδίας: Σοφία Βαρντάρσκα

Μουσική διδασκαλία: Δημήτρης Γιάκας

Μουσική Διεύθυνση: Βύρων Φιδετζής

Η ηχογράφηση έγινε στη Σάλα Μπουλγκάρια της Σόφιας τον Σεπτέμβριο του 2010

2. *ΕΠΙΝΙΚΕΙΑ*

Λυρικός κύκλος για φωνή και ορχήστρα

Ποίηση: Γεωργίου Δροσίνη

Σολίστ: Βαρβάρα Τσαμπαλή μεσόφωνος

Η Συμφωνική Ορχήστρα του Πάζαρτζικ

Εξάρχων: Γκιόργκι Κόεβ

Διευθυντής Ορχήστρας: Βύρων Φιδετζής

Ηχογραφήθηκε στο Δημοτικό Θέατρο του Πάζαρτζικ το Σάββατο 7 Σεπτεμβρίου 1996

3. ΚΙΤΑΡΑΤΑ

Έργο για σύνολο πνευστών και εγχόρδων με τόξο

Μέλη της Συμφωνικής Ορχήστρας του Πάζαρτζικ και σύνολο νυκτών του Μουσικού Σχολείου της Κέρκυρας

Μουσική Διεύθυνση: Βύρων Φιδετζής

Ηχογραφήθηκε στο Δημοτικό Θέατρο της Κέρκυρας στις 9 Δεκεμβρίου 1994

Το copyright του υλικού του δίσκου ακτίνας, είναι του κυρίου Βύρωνα Φιδετζή

